TARİH

"Ben, Türk Milleti'ni,
sokaklarda ıspanak fiyatına satılan demokrasiye, rüşvet ve hile ile çiğnenen, çiğnetilen hukuk düzenlerine, ahlaktan mahrum bir hürriyete, tefeciliğe, karaborsaya yer veren bir iktisadî yapıya çağırmıyorum.
Türklük gurur ve şuuruna, İslam ahlak ve faziletine, yoksullukla savaşa, adalette yarışa, birliğe, kardeşliğe, kısacası Hak yolu, hakikat yolu, Allah Yolu'na çağırıyorum. Hareketin adını isteyenlere açıkça ilan ediyorum: Yeniden maneviyata dönüş...."

Alparslan Türkeş

Tarihimiz şanlı zaferlerle doludur. Bizler tarihimiz ile övünürüz. Çünkü tarihimiz gerçekten övünülecek bir tarihtir. Tarih ibrettir. Tarih ölçüdür. Tarih yalnızca bilgi değil, geleceğin de aynasıdır. Tarihi iyi bilen, geleceğinden emin olur.

Çaka Bey

Hazırlatan: Karlsruhe Ülkü Ocağı Başkanı Ali Demir
Hazırlayan: F.Ö.
© Eserin her türlü telif hakkı yalnızca Türklere aittir

TARİH BİLİMİNE GİRİŞ

A. TARİH BİLİMİ
   1. Tarih Biliminin Konusu
   2. Tarih Biliminin Yöntemi
      a. Kaynak Arama (Belge Bulma)
      b. Verileri Tasnif, Tahlil ve Tenkit Etme
      c. Terkip (Sentez) yapma
   3. Tarihin Tasnifi (Sınıflandırılması)
      a. Zamana Göre Sınıflandırma
      b. Mekâna Göre Sınıflandırma
      c. Konuya Göre Sınıflandırma
   4. Tarihin Diğer Bilimlerle Münasebeti
B. ZAMAN ve TAKVİM
   1. Takvimin Ortaya Çıkışı ve Tanımı
   2. Türklerin Kullandıkları Takvimler
      a. 12 Hayvanlı Türk Takvimi
      b. Hicrî Takvim
      c. Celâli Takvim
      ç. Rumî Takvim
      d. Milâdî Takvim

A. TARİH BİLİMİ

1. Tarih Biliminin Konusu

a. Tarihin Tanımı

İnsanların zaman içindeki faaliyetlerini, insan topluluklarının kültürlerini ve birbirleriyle münasebetlerini, yer ve zaman belirterek, sebep-sonuç ilişkisi içinde inceleyen bilime tarih denilir.

Her tarihî olayın bir veya daha çok sebebi vardır. Olaylar, bu sebebe bağlı olarak gelişir. Gelişmeler ise bir sonuca varır. Bu bakımdan tarih bilimi, olayları, sebep-gelişme-sonuç ilişkisi içinde inceler.

b. Tarihin Konusu

Toplumlar, zaman içinde sosyal, iktisadî, siyasî, kültürel, dinî faaliyetlerde bulunurlar. Tarihin konusu, bütün bu faaliyetlerin tamamını içine alır. Kısacası, tarih olayları ve bu olayların cereyan ettiği insan toplulukları tarihin konusunu meydana getirir.

c. Sebep-Sonuç Münasebetleri

Tarihî olaylar kesintisiz akıp gider. Bu hareketlilik içinde bir olay, kendinden önceki başka bir olayın sonucu; kendinden sonraki diğer bir olayın sebebidir. Bu bakımdan tarih olayları **sebep-sonuç** münasebetleri yönüyle birbirine bir zincirin halkaları gibi bağlıdır.

Meselâ, Türklerin Anadolu'yu fethi, Haçlı Seferleri'nin sebeplerinden biridir. Bu seferlerin sonuçları arasında, İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu kurulması (1204) vardır. Bu gelişme ise, İznik'te ve Trabzon'da iki Rum devletinin kurulması sonucunu vermiştir.

ç. Yer ve Zaman Özellikleri

Geçmişteki her olay "tarihî" değildir. Tarihî olayın, başka herhangi bir beşerî olaydan farkları şunlardır:

Tarihî olaylar, genellikle geniş alanlarda meydana gelirler (Bir ülkede, iki ülke arasında veya bir kıtada). Yani, yer bakımından yaygınlık gösterirler. Bunun için, etkileri de büyük coğrafî bölgelerde görülür.

Tarihî olaylar bir anda gelip geçmez. İnsan toplulukları arasında etkisi uzun zaman devam eder.

Bu bakımdan, geçmişteki bir olayın "tarihî" sayılabilmesi için yer ve zaman özelliklerini taşıması gereklidir.

Tarihî bir olayın veya olgunun iyi anlaşılabilmesi için, onun diğer olaylar arasındaki yerini, yani **zamanını** iyi bilmek gerekir. Hangi olayın daha önce, hangisinin daha sonra meydana geldiği bilinmezse, önemini belirttiğimiz sebep-sonuç ilişkisi kurulamaz.

Bir tarihî olay, kendi zamanındaki maddî ve manevî şartlar içinde değerlendirilir. Yüzlerce yıl önce meydana gelmiş bir olayı, bugünkü değer yargılarımızla değerlendirirsek yanılgıya düşeriz.

Aynı şekilde, olayın ortaya çıktığı yer de önem taşır. Olayları meydana getiren insan topluluklarının yaşadığı yerdeki yeryüzü şekilleri, iklim, komşu toprakların durumu, toplumlar arasındaki ilişkileri doğrudan etkiler.

Tarihî olayları bir tek sebebe bağlayarak açıklamak yanıltıcı olur. Çünkü, bu tür olayların, çok kere birden fazla sebebi vardır. Bu sebepler arasında bazen maddî olanları, bazen de manevî olanları ağırlık veya öncelik taşıyabilir.

d. Tarih Bilgilerinin Değişebilirliği

Tarih bilgileri, zaman içinde değişme gösterebilirler. Tarihe ait bugünkü bilgilerimiz, mevcut ve incelenmiş belgelere dayanmaktadır. Gelecekte yeni belgeler bulunabilir veya eldeki belgelere daha isabetli yorumlar getirilebilir.Meselâ Türk tarihi hakkındaki bilgilerimiz, Orhun Kitabeleri'nin bulunmasından sonra önemli ölçüde gelişmiştir. Osmanlı tarihine ait arşivlerdeki milyonlarca belgenin incelenmesi ile, bazı bilgilerimizin değişmesi mümkündür.

2. Tarih Biliminin Yöntemi

Tarih olayları, tabiat olaylarından farklı bir özellik taşır. Tabiat olaylarında aynı sebepler, daima aynı sonuçları verir. Halbuki tarih olaylarında aynı sebep, her zaman aynı sonucu vermez. Bu bakımdan, her tarihî olayın sebebi ve sonucu ayrı ayrı araştırılır. Tarih araştırmaları, kendine özgü ilmî yöntemler çerçevesinde yapılır.

Tarihî olayların araştırılmasında takip edilmesi gereken sıra şöyledir: Kaynak bulma, bu kaynakları sınıflandırma, tahlil ve tenkit etme, kaynaklardan sağlanan bilgileri bütünleştirme (sentez).

a. Kaynak Arama (Belge Bulma)

Tarihî bilgilerin doğru ve güvenilir olması şarttır. Belgelere dayanmayan bilgiler, tarih araştırmasında değer taşımaz ve dikkate alınmaz. Bunun için, tarihçi bir konuyu işlerken, o konuyla ilgili kaynaklara başvurmak zorundadır.

Tarih kaynakları başlıca iki gruba ayrılır:

Birinci elden kaynaklar: Geçmişten günümüze kalmış her şey birinci elden kaynak sayılır. Şehir ve yapı kalıntıları, yazılı belgeler (meselâ kil tabletler veya papirüsler), insanlar tarafından yapılmış bütün eserler, eşyalar bu gruba girer. Bunlar, özelliklerini korudukları oranda değer taşırlar.

Geçmişte yazılmış kitaplar **ikinci elden kaynak** sayılır. Bu gruba giren kaynakların eleştiriye tâbi tutulması gerekir.

Tarih kaynakları yazılı, yazısız, sözlü veya görüntülü olabilir. Yazılı kaynaklar çok geniş bir alana yayılır. Yazma ve basma eserler, dergi ve gazete koleksiyonları, eski paralar, kitabeler bu bölüme girer. Yazısız kaynaklar arasında, arkeoloji kazılarından elde edilen malzeme başta gelir. Bir kemer parçası, bir heykel veya bir vazo (yazısız olsa bile) tarih bakımından çok şey ifade edebilir. Sözlü kaynaklar ise eski ve yakın tarihte önem taşırlar. Yazıya geçilmeden önce meydana gelmiş olan destanlar, nesillerden nesillere aktarılarak günümüze kadar ulaşabilirler. Destanlar, tarihî gerçeklerin aydınlatılması bakımından değer taşırlar. Günümüzde plâklar, kasetler, diskler -içlerinde bulunan sesli malzeme ile- tarih araştırmalarına yardımcı olabilirler. Resimler, fotoğraflar, çağımızda gelişen sinema filmleri, televizyon için yahut başka amaçla yapılmış çekimler, tarih incelemelerinde görüntülü kaynak olarak kullanılabilirler.

Tarihçi, bu kaynakları bulmak için, önce konuya uygun bir bibliyografya araştırması yapar. Yayımlanmış çalışmaları belirler. Kaynaklar, genellikle kütüphanelerde, arşivlerde ve müzelerde bulunur. Buralardaki kitaplara veya belgelere ait kataloglar yol göstericidir.

Meselâ, Roma tarihindeki paralarla ilgili bir araştırma yapmak için, önce bu konuda yayımlanmış çalışmaları tespit etmek, sonra o dönemden kalma paralar hangi müzedeyse onları

incelemek, bu paralar hakkında yazılı belge varsa onları arşivden bulmak, nihayet aynı konuyu işleyen eserleri, kütüphaneleri tarayarak elden geçirmek gerekir.

Tarihçi, bir konuyu araştırırken, o konuyla ilgili kaynaklara ulaşma yolları hakkında temel bilgilerle donanmış olmalıdır.

b. Verileri Tasnif, Tahlil ve Tenkit Etme

Tasnif (Sınıflandırma): Bir tarih araştırması için elde edilen bütün veriler önce sınıflandırılır. Bu sınıflandırma, verilerin taşıdıkları değere, tarih sırasına veya konudaki yerlerine göre yapılır. Verilerin tasnifinde **güvenilirlik** derecesi önem taşır. Tasnif sırasında birinci elden kaynaklar, diğer kaynaklara göre öncelik alır. Veya, **kronolojik** bir sıra takip edilir. Veriler, tarih bakımından, eskiden yeniye göre sıralanır.

Meselâ, Selçuklu dönemi mimarî eserleri incelenecekse, o dönemden kalma ve hâlâ ayakta olan yapılar birinci elden kaynaktır. Bu yapılar hakkında, kendi döneminde yazılmış eserler ise ikinci elden kaynaktır. Bu yapıların gelişme çizgisi belirtilecekse, verilerin başlangıçtan dönem sonuna doğru sıralanması gerekir.

Tahlil (Çözümleme, analiz): İkinci olarak, verilerin tahliline geçilir. Her verinin içinde bulunan bilgiler değerlendirilir. Bu veriler kendi içlerinde gruplandırılır ve konu içinde yer alıp alamayacağı veya ne ölçüde yer alabileceği kararlaştırılır.

Tenkit (Eleştiri, kritik): Üçüncü aşamada, verinin içindeki bilgilerin tenkidine (eleştirisine) geçilir. Bu bilgilerin doğruluk derecesi, diğer bilgilere veya güvenilir kaynaklara göre belirlenir. Bir belge, tenkit süzgecinden geçirilmeden kullanılamaz. İncelenen olayı doğrudan doğruya ve gerçek şekilde aksettiren kaynaklara, sağlam gözü ile bakılır. Ancak, bunların da tenkide tâbi tutulması gerekir. Meselâ, bir hükümdarın tahta çıkışma tanık olmuş ve bu olayı hemen kaleme almış bir yazarın kaydettikleri büyük değer taşır. Fakat, bu yazar, kendi duygularını ön plâna almışsa veya gördüklerini yanlış yazmışsa, tarihçiyi yanıltabilir. Bu bakımdan, böyle bir kaynağın dahi, aynı olayı nakleden başka kaynaklarla karşılaştırılarak kontrol edilmesi gerekir.

Tarih tenkidi, eskiden beri **dış tenkit** ve **iç tenkit** denilen yöntemlerle yapılmaktadır. Dış tenkit, belgelerin nereden çıktığını ve gerçek olup olmadığını inceler. İç tenkit ise, aynı belgenin değerini belirler ve metnin tam olarak anlaşılmasını sağlar.

c. Terkip (Sentez) Yapma

Kaynaklara erişildikten, veriler bulunup tasnif ve tahlil edildikten, tenkit süzgecinden geçirildikten sonra terkip (sentez) aşamasına gelinir. Bütün veriler, bir sentezin bütünü içinde değerlendirilecektir. Bu, bir plâna göre yapılır. Bu plân, sentezin sonuna kadar geçerli olup bütün sorulara cevap aramalıdır. Tahlil ve tenkit sırasında ortaya çıkan ilişkiler bu aşamada birleştirilir, tekil sonuçlar sistemleştirilir ve bütünün içindeki yerleri belirlenir.

Tarihçi, araştırmasında kesin gözükenle muhtemel olanı ayırmalı, verilerden kaynaklanan boşluklar varsa, onları da açıkça belirtmelidir. Bunu yaparken, yazarlığın bütün gereklerine dikkat etmelidir. "Aynı zamanda iyi bir yazar olmayan büyük tarihçi yoktur."

3. Tarihin Tasnifi (Sınıflandırılması)

Tarihin sınıflandırılmasında başlıca üç yol takip edilir: Zamana, mekâna ve konuya göre sınıflandırma.

a. Zamana Göre Sınıflandırma

Bu sınıflandırmada kronolojik bir düzen göz önünde tutulur. Tarih, genellikle ikiye ayrılır: **tarih öncesi devirler** ve **tarih devirleri.**

İnsanlığın dünya üzerinde toplu yaşamaya başladığı devirler on binlerce yıl öncesine rastlar. İnsanlar uzun zaman yazıyı bulmadan yaşamışlardır. Bu yüzden, önemli olaylara ait bilgileri, kendilerinden sonraki kuşaklara aktarmak imkânından yoksun kalmışlardır. Yazının bulunmasından önceki devreye **tarih öncesi devirler** denir.

Tarih öncesi devirler de **taş devri** ve **maden devri** olmak üzere iki bölümde incelenir.

Taş Devri

Taş devrinin başlangıcı 800.000 yıl önceye kadar çıkmaktadır. Sayıları çok az olan insanlar, bu devirde akarsularla göllerin ve denizlerin kıyılarında oturuyorlardı. Çok az sayıdaki kelimelerle ve işaretlerle anlaşıyorlardı. Bugünkü anlamda gelişmiş diller meydana gelmemişti. Hayvan postlarına sarınarak soğuktan korunuyorlardı. Meyve, sebze toplayarak ve avcılık yaparak geçiniyorlardı. Yontulmuş taştan, hayvan kemik ve boynuzlarından basit aletler yapıyorlardı. Buzulların güneye doğru yayılmasıyla mağaradan barınaklar ortaya çıktı. Böylece, topluluk hayatı, dinî inanışlar ve sanat gelişmeye başladı. Avcılık önem kazandı. Bu dönemin sonuna doğru insanlar ateşi buldular. Soğuktan, karanlıktan ve vahşi hayvanların saldırılarından korunmaları mümkün oldu. Bu döneme Yontma Taş Devri denilmektedir.

Keskin, cilalanmış taşlardan yapılan aletlerin kullanılmaya başlanmasıyla **Cilâlı Taş Devri'ne** girildi. İnsanlar pişmiş topraktan kaplar yapmasını, hayvan beslemesini öğrendiler. Üretim gelişti, insanlar arasındaki ilişkiler arttı. Tarım ilerledi. Köyler ve şehirler meydana çıktı.

Buzulların yeniden kuzeye çekilmesiyle iklimde ısınma görüldü. Yerleşim birimleri arttı. Duvar resimleri yapıldı. Topluluk hayatında dinî olaylar ve ayinler etkili hâle geldi.

Cilâlı Taş Devri, yeryüzünün bazı bölgelerinde kısa, bazı bölgelerinde uzun sürdü.

Maden Devri

Maden devri başlıca üç bölümde incelenir: Bakır Devri, Tunç Devri, Demir Devri.

Maden devrine geçişin ilk dönemi, bakırın bulunup işlenmeye başlandığı **Bakır Devri'dir.** Daha sonra, bakır ve kalay karıştırılarak **tunç** elde edildi. Altın ve gümüş de bu devirde işlenmeye başlandı. İlk şehir devletleri ortaya çıktı. Madencilik tekniğinin ilerlemesi ile demirden av ve savaş aletleri yapıldı. Demir, bakıra ve tunca göre daha sert olduğu için, daha değerliydi. Böylece **Demir Devri'ne** geçildi. Demirin yüksek ısı altında işlenmesi, sanayinin gelişmesini sağladı. Demir Devri, dünyanın her yerinde aynı dönemde yaşanmadı. Bazı bölgelerde daha önce, bazı bölgelerde ise daha sonra başladı. Onun için, dünyanın bir bölgesinde yazıya geçildiği sırada, başka bir bölgesinde Demir Devri'nin sürdüğü görülmektedir.

Tarih Devirleri

Yazının icat edilmesiyle tarih devirleri başladı. Yazı, insanların sahip oldukları bilgileri, kendilerinden sonraki nesillere aktarmalarını sağladı. Tarih yazımına esas olan belgeler bu şekilde ortaya çıktı.

Tarih devirleri, öğretimde kolaylık sağlanması için çeşitli çağlara ayrılmıştır. Bu ayırımda, insanlık tarihinin büyük olayları dönüm noktası olarak alınmıştır. Tarih devrinin "çağ"ları şunlardır:

Eski Çağ: Yazının icadıyla (yaklaşık M.Ö. 4. bin) başlayıp M.S. 375 tarihindeki Kavimler Göçü'ne kadar devam etmiştir.

Orta Çağ: Eski Çağ'ın sonundan İstanbul'un Fethi'ne kadar (1453).

Yeni Çağ: İstanbul'un Fethi'nden Fransız İhtilâli (1789)'ne kadar geçen dönem.

Yakın Çağ: 1789'dan günümüze kadar olan dönem. Ancak, bu çağ ayırımları, Avrupalı tarihçiler tarafından ve Avrupa'daki büyük olaylar göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Çin, Hint, Türk vb. tarihleri bakımından, özellikle Eski ve Orta Çağ ayırımları, bu Avrupa çağlarına uygunluk göstermemektedir.

b. Mekâna göre sınıflandırma

Bu yöntemde coğrafî bölgeler önem taşır. Asya tarihi, Avrupa tarihi, Mısır tarihi, Türkiye tarihi, Urfa tarihi, vb. gibi. Coğrafî bölgelerin taşıdıkları özellikler, birbirinden farklı olabilmektedir. Asya'nın coğrafî özellikleri ile Avrupa'nınki arasında benzemeyen taraflar bulunabilmektedir. Ancak, yine de bölgeleri kesin olarak ayırmak zordur.

Sınıflandırmaya esas olan mekânlar büyüklük bakımından birbirinden farklı olabilir: Bir kıt'a, bir ülke veya bir şehir gibi.

c. Konuya Göre Sınıflandırma

Toplulukların veya bir topluluğun başlangıcından günümüze kadarki gelişimini bütün olarak inceleyen tarih çeşidine **genel tarih** denilir. Bu tarih kolunda ayrıntılara girilmez, konuya bütün hâlinde bakılır.

Bunun dışında, tarih araştırmaları, çeşitli konulara göre yapılabilir.

Siyasî Tarih: Toplumların teşkilâtlanması ile ortaya çıkan devletler, birbirleriyle ilişki içinde yaşarlar. Bu ilişki, devletlerin kendi çıkarlarını korumak için belirli bazı hedeflere yönelmelerini gerektirir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için uygulanan yönteme "siyaset" denilir. Devletlerarası ilişkilerin geçmişini inceleyen tarih dalına ise siyasî **tarih** adı verilir.

İktisat Tarihi: insanlar ve toplumlar, varlıklarını devam ettirebilmek için maddî değerler üretmek zorundadır. Üretim biçimleri, satış, satın alma, değiş-tokuş gibi faaliyetler iktisadî ilişkileri meydana getirir. Bir toplumun iktisadî geçmişini inceleyen tarih dalına **iktisat tarihi** denilir.

Sanat Tarihi: İnsanlar, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar sanatla uğraşmışlardır. Bu bakımdan, geçmişteki sanat eserleri, bize tarihî bilgiler de ulaştırır. Onun için, sanat eserlerinin tarihini incelemek önem taşır. Bu bilim dalına **sanat tarihi** adı verilir.

Dinler Tarihi: Din, insanlığın geçmişinde önemli rol oynayan bir unsurdur. İnsanlar, toplum hayatına geçtikleri zamandan beri çeşitli dinlere sahip olmuşlardır. Tarih içinde, dinî sebeplerle çıkan savaşlar yaşanmıştır. Bu bakımdan dinlerin ortaya çıkışlarını, gelişmelerini ve etkilerini incelemek önem taşır. Bu bilim dalına **dinler tarihi** denilir.

Hukuk Tarihi: Toplumda düzeni sağlamak için konulmuş kuralların bütününe hukuk denilir. Bu kuralların konulma sebeplerini, geçmişteki uygulamaları ve gelişmeleri inceleyen bilim dalına **hukuk tarihi** denilir.

Tarihin konulara göre incelenmesinde buna benzer başka sınıflandırmalar da vardır.

ç. Zaman, Mekân ve Konu Arasındaki Münasebetler

Tarihin zamana, mekâna veya konuya göre sınıflandırılması, kesin çizgiler taşımaz. Çünkü, tarih yer ve zaman unsurlarından ayrılamaz. Her tarih araştırmasında, ele alınan konunun nerede cereyan ettiği ve hangi yıllarda veya dönemde geçtiği belirtilir. Ancak, bu unsurlardan biri, konuya göre ağırlık veya öncelik taşıyabilir.

Meselâ "Karamanoğulları'nda Vergi Rejimi" adında bir tarih araştırmasında konu vergiyle ilgilidir. Geniş anlamda, iktisat tarihi içine girer. Burada "ne zaman?" ve "nerede?" soruları sorulmalıdır. Karamanoğulları, 13.-15. yüzyıllar arasında var olmuştur. Demek ki "ne zaman?" sorusunun cevabı **13.-15. yüzyıllardır.** Bu beylik, **Karaman** ve **Konya** merkez olmak üzere çevre illerde hüküm sürmüştür. Şu hâlde, konunun yer unsuru da bu şekilde ortaya çıkmaktadır.

Sadece "yer"e veya sadece "zaman"a bağlı araştırmalarda da çok kere bir konu bulunur. Görüldüğü gibi, çeşitli sınıflandırmalar arasında geçişler ve sıkı bir ilişki vardır.

4. Tarihin Diğer Bilimlerle Münasebeti

Tarih araştırmaları çok geniş bir alana yayılmaktadır. Geçmişten günümüze kadar gelebilmiş olan her türlü maddî kalıntılarla manevî unsurları (birinci elden kaynaklar) ve geçmişte kaleme alınmış kitapları (ikinci elden kaynaklar) doğrudan doğruya incelemek için yardımcı bilgilere gerek vardır. Bu bakımdan, tarih araştırmalarında, başka bilimlerin yardımından yararlanılmaktadır.

Bu bilimlerin belli başlıları şunlardır:

Coğrafya:

İnsan toplulukları, tarih boyunca, yaşadıkları yerin ve iklim şartlarının etkisi altında kalmışlardır. Medeniyet yolundaki gelişmede bu etkinin kuvvetli izleri görülür. Belli bir "yer"de meydana gelen tarihî olaylarda coğrafya şartları büyük önem taşır. Yeryüzüne ait olayları tanıtan ve inceleyen coğrafya bilimi, bu bakımdan tarihin en büyük yardımcısıdır.

Arkeoloji (Eski Eserler Bilimi):

Toprak veya su altında kalmış tarihî eserlerin kazı veya dalış suretiyle gün yüzüne çıkarılması ve incelenmesi bu bilimin ilgi alanıdır. Bazen bir vazo veya testi parçası bize çok değerli bilgiler verir. Bazen de, bir şehir, olduğu gibi meydana çıkarılır. Türkiye'miz, bu açıdan çok zengin bir ülkedir. Truva, Bergama, Efes vb. gibi çok sayıda antik şehir bu yolla bulunup kazılarak paha biçilmez değerde kalıntılar gün ışığına çıkarılmıştır.

Kronoloji (Takvim Bilimi)

Çeşitli kavimler, tarih boyunca ayrı ayrı takvimler kullanmışlardır. Bütün bu takvimleri günümüzdeki zaman ölçüsüne çevirmek, olayların geçtiği tarihi belirlemek bakımından yararlıdır. Takvim bilimi, bu işle uğraşır.

Etnografya (Halk Bilimi)

Toplumların kültürlerini (daha çok, halk kültürünü) inceler.

Paleografya (Eski Yazı Bilimi): Eskiden kullanılan yazıları inceler.

Epigrafya (Kitabeler Bilgisi):

Taşlar üzerine kazınmış veya işlenmiş yazıların okunması ve yorumlanması bilimidir. Özellikle tarih yazımının bulunmadığı çağlarda, mezarlar üzerine dikilen kitabelerde veya anıtlarda çeşitli bilgiler verildiği görülür. Bu bilgiler bazen çok yararlı olur ve tarihin karanlıkta kalmış yönlerini açığa çıkarır. Orhun Kitabeleri buna güzel bir örnektir.

Nümizmatik (Para Bilimi):

Geçmişte basılmış madenî paraları(sikke) inceler. Hükümdarlık simgelerinden biri para basmaktır. Bu paralar üzerinde resimler, yazılar, damgalar, süslemeler, rakamlar bulunur. Madenin cinsi, ağırlığı, işlenişi de, o paranın kullanıldığı toplumun ekonomik ve malî durumu hakkında fikir verir. Süsleme ve resimler, sanat düzeyini gösterir. Bazen de, tarih sırasına konulabilen paralar, hükümdarlık sıraları ve saltanat yılları hakkında en doğru bilgiyi verir.

Sosyoloji (Toplum Bilimi):

Toplumlarla ilgili olayları inceleyen bu bilim, tarihle yakından ilgilidir. Tarih de, insan topluluklarının geçmişteki faaliyetlerini incelemektedir. Sosyoloji, bu faaliyetlerin anlaşılmasına ve değerlendirilmesine katkıda bulunur.

Filoloji (Dil Bilimi):

Bugün konuşulan (yaşayan) veya artık konuşulmayan (ölü) dilleri inceler. Dil özellikleri, diller arasındaki akrabalık bağları; tarihte yaşamış kavimler arasındaki soy birliğini, kültür etkilerini, hatta büyük göç hareketlerini, aydınlığa çıkarmakta önem taşır.

Antropoloji (İnsan Bilimi):

İnsan ırklarını sınıflandıran bilim dalıdır. İnsanın iskelet, kafatası gibi fizikî yapısını inceleyen antropoloji, insanlık tarihinin en eski dönemlerini aydınlatmakta yararlıdır.

Diplomatik (Belgeler Bilimi):

Günümüze intikal etmiş resmî belgeler, defterler, kayıtlar, siciller bu bilimin inceleme alanına girer.

Bunlara ilâve olarak iktisat, psikoloji, jenaoloji (soy kütüğü bilimi), hukuk, sanat tarihi vb. gibi bilimler de tarihin aydınlatılmasında yardımcı olurlar.

Beşerî bilimlerin yanı sıra tabiî bilimler de, tarihî gerçeklerin ortaya çıkması için, yararlı olur. Meselâ ankeometri, arkeolojik kazılarda elde edilen buluntuların tespitinde ve tarihlenmesinde, çeşitli tabiî bilimlerin analiz yöntemleriyle matematik ölçümlerinin uygulanması demektir. Yine tabiî bir bilim olan **kimya** da **Karbon 14 Metodu** ile, tarihî buluntuların yaşını belirleme işleminde yardımcı olur.

B. ZAMAN VE TAKVİM

1. Takvimin Ortaya Çıkışı ve Tanımı

Soyut bir kavram olan "zaman", günümüze kadar çeşitli şekillerde tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Bazı düşünürler, zamanı, hareketin ölçüsü olarak tanımlamışlardır. Zamanın bir akış olduğunu ileri süren düşünürler de vardır.

Tarihî olayların ne vakit geçtiğini belirlemek tarih bilimi açısından önem taşır. Bu bakımdan, içinde bulunulan an, bir başlangıç noktası olarak alınır. Geçmişte olduğu kadar gelecekteki bir ana kadar olan sürenin tesbiti için, belli birimler (gün, ay, yıl gibi) kullanılır.

Eski astronomlar, her yıl birbirini takip eden gözlemlerini kaydetmişlerdir. Bu gözlemler, her yeni neslin buluşlarıyla zenginleşmiştir. Böylece **anal** (yıllık)lar meydana gelmiştir. Yıllıklar, ilk takvimlerin düzenlenmesinde kaynak olmuştur. En eski yıllıklar Kaidelilere aittir. Hitit kralları, bir yıl içindeki icraatlarını anallar hâlinde yazdırıyorlardı. Çin'de de M.Ö. 7-M.S. 11. yüzyılları içine alan yıllıklar düzenlenmiştir.

İnsanlar, içinde yaşadıkları zamanı olduğu kadar, geçmişi ve geleceği de değerlendirmek için, bir düzen kurmak ihtiyacını duymuşlardır. Bu amaçla, astronomi gözlemlerine

dayanmak suretiyle, zamanı yıllara, aylara, haftalara ve günlere bölerek hesap etmişlerdir. Bu hesaba göre hazırlanan cetvellere **takvim** adı verilir.

Takvimin, özellikle tarih ilminde büyük önemi vardır. Tarihî olayların zaman içinde incelenebilmesi, ancak takvim (kronoloji) sayesinde mümkün olmaktadır. Mısır'da, eski Yunan'da, Roma'da, İbranîlerde ve Türklerde, tarihin eski çağlarından beri kendilerine özgü takvimler kullanılmıştır.

2. Türklerin Kullandıkları Takvimler

Türkler, tarihleri boyunca çeşitli takvimler kullanmışlardır. Bunlar 12 hayvanlı Türk takvimi, hicrî takvim, Celâlî takvim, Rumî takvim ve milâdî takvimdir.

a. 12 Hayvanlı Türk Takvimi

Eski Türk takvimi, 12 yıllık esasa göre yapılmıştı. Her yıl, bir hayvan ismi ile anılıyordu: 1. Sıçan, 2. Sığır, 3. Pars, 4. Tavşan, 5. Ejder, 6. Yılan, 7. At, 8. Koyun, 9. Maymun, 10. Tavuk, 11. Köpek, 12. Domuz yılları. Bir yılda 12 ay vardı. Aylar birinci ay, ikinci ay.... diye sıralanıyordu. Bir gün de 12 kısma ayrılmıştı ve her kısma "çağ" deniliyordu. Bir yıl 365 gün, 5 küsur saat idi. Gün gece yarısında, yıl ise 22 Aralıkta başlıyordu. Bu takvimin, daha çok güneş yılına göre yapılmış takvimlerle benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Orta Asya'da yaşayan bazı Türk toplulukları, bugün dahi güneş takvimini kullanmaktadır.

b. Hicrî Takvim

Hicrî takvimde esas, ayın dünya çevresinde dönüşüdür. Bir tam dönüşe "ay yılı" adı verilir. Ay yılı, 12 ay ve 354 gündür. Bunun için ay yılı, güneş yılından 11 gün daha kısadır.

Hicrî takvimde başlangıç, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göç ettiği (Hicret) M.S. 622 yılıdır.

Türkler, İslâmiyeti kabul ettikten sonra hicrî takvimi kullanmaya başlamışlardı.

c. Celâli Takvim

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın buyruğu ile hazırlanan bu takvime onun lâkabı olan Celâlüddevle'den dolayı bu isim verilmiştir. Başlangıcı 1079'dur.

Bu takvim, güneş yılına göre yapılmıştır. Bir yıl 30'ar günlük aylara bölünmüştür. Yılbaşı 21 Marta rastlar. Celâli takvimin, bugün kullandığımız takvimden daha doğru esaslara dayandığı belirlenmiştir. Milâdî takvim (Gregoryen takvimi) Celâli takvim örnek alınarak düzenlenmiştir.

ç. Rumî Takvim

Osmanlılarda I. Mahmut döneminden itibaren hicri takvimin yanı sıra malî işlemler için rumî takvim kullanılmaya başlandı. Bu takvim hicret tarihinden başlıyor, fakat güneş yılı esasına dayanıyordu. Yılbaşı 1 Marta rast geliyordu. Rumî takvim, cumhuriyet döneminde, milâdî takvimin kabulü ile yürürlükten kaldırıldı. Ancak yıllık bütçenin başlangıcı yine 1 Mart olarak kaldı. Bu uygulamaya 1982'de son verildi.

d. Milâdî Takvim

Milâdî takvimde esas, dünyanın güneş çevresinde dönüşüdür. Yaklaşık 365 gün 6 saat olan bu süreye "güneş yılı" denilir. Bir yıl, 12 aydır.

Milâdî takvimde başlangıç olarak Hz. İsa'nın doğumu (milât) alınır. Bu (0) sayılarak, ondan evveline "milâttan önce" (M.Ö.), sonrasına da "milâttan sonra" (M.S.) denilir. Özellikle İlk Çağ'a ait tarihî olayların zamanı bildirilirken (M.Ö.) veya (M.S.) olduğu belirtilmelidir.

Milâdî takvim, Cumhuriyetin ilânından sonra kullanılmaya başlanmıştır.

e. Bu Takvimler Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar

Türklerin kullandıkları takvimler arasında sadece hicrî takvim, ay yılı esasına göre düzenlenmiştir. Diğerleri güneş yılına dayanmaktadır.

Celâlî takvime isabet eden yılı bulmak için, belli bir tarihten 1078'i çıkarmak gerekir. Hicrî yılın hesabı ise daha değişiktir.

Tarih araştırmalarında, özellikle Türk tarihinde çok kere hicrî takvimle milâdî takvim yıllarının birbirine çevrilmesi gerekir. Bunun için takip edilecek yol şudur:

Bir yıldaki gün sayısı farkı, hicrî takvimi, her 100 senede 3 yıl geride bırakmaktadır. 100 yıldan küçük sayılarda ise her 33 yıla bir yıl isabet eder. Bunu gözönüne alarak meselâ 1877 milâdî tarihini hicrî tarihe çevirelim: Milâdî yıl, hicrî yıldan 622 yıl fazladır. Bunun için 1877'den 622'yi çıkarmamız gerekir: 1877-622= 1255. 1200 yılda 12 tane 100 yıl vardır. Şu hâlde 12x3= 36 yıl eder. 55 yıl için de 2 yıl koymamız gerekir. Böylece fazla yılların sayısını 38 olarak buluruz. 1255'e fazla yılların toplamı eklenir: 1255+38= 1293. Demek ki, milâdi 1877 yılı hicrî 1293 yılına rastlamaktadır.

Hicrî yılı milâdî yıla çevirmek için bu işlemin tersi yapılır. Takvimlerin başlangıcındaki fark dolayısıyla hicrî yıla 622'yi ekleriz. Elde edilen toplamdan, fazla yılların tutarını çıkarırız. Kalan rakam milâdî yılı gösterir. 1293 yılının hangi milâdî yıla rastladığını bulalım: 1293+622 = 1877.

TEST SORULARI

1) Aşağıdakilerden hangisi tarihin tanımı ile doğrudan ilgili değildir?

a. Tarih, toplumların geçmişteki faaliyetlerini ve gelişmelerini inceler.
b. Tarih, toplumların geçmişte birbirleri arasındaki ilişkilerini inceler.
c.Tarih, toplumların kendi içlerinde ve birbirleriyle olan ilişkilerini, yer ve zaman belirterek inceler.
d. Tarih, geçmişte yaşayan büyük adamların hayat hikâyelerini anlatır.
e. Tarih incelemeleri, olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini belirtir.

2) Tarihe yardımcı bilimlerden Kitabeler Bilgisi (Epigrafya)'nin tanımı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Bugün konuşulan veya konuşulmayan dilleri inceler.
b. Geçmişte basılmış madenî paraları inceler.
c. Taşlar üzerine kazınmış veya işlenmiş yazıların okunması ve yorumlanması bilimidir.
d. Eskiden kullanılan yazılan inceler.
e. Toprak veya su altında kalmış tarihî eserlerin kazı veya dalış suretiyle gün yüzüne çıkarılması ve incelenmesi bilimidir.

3) Tarih öncesi devirlerin, en eskiden başlayarak sıralanmasında doğru olan, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Taş Devri - Demir Devri – Bakır Devri.
b. Demir Devri - Tunç Devri – Bakır Devri.
c. Bakır Devri- Cilâlı Taş Devri – Tunç Devri.
d. Bakır Devri - Tunç Devri – Demir Devri.
e. Hiçbiri.

4) Cumhuriyetimizin kurulduğu 1923 yılı, hicrî takvimde hangi yılın karşılığıdır?

a- 1324
b- 1339
c- 1342
d- 1402
e- 1389

5)Türkler, tarihleri boyunca çeşitli takvimler kullanmışlardır. Aşağıdakilerden hangisi, bu takvimlerin eskiden yeniye doğru sıralanmasını doğru şekilde göstermektedir.

a- 12 hayvanlı takvim - Celâli takvim - Hicrî takvim - Rumî takvim - Milâdî takvim.
b- 12 hayvanlı takvim - Hicrî takvim -Rumî takvim - Celâli takvim - Milâdî takvim.
c- Celâlî takvim - 12 hayvanlı takvim - Hicrî takvim - Milâdi takvim - Rumî takvim.
d- Celâlî takvim - Hicrî takvim - 12 hayvanlı takvim - Rumî takvim -Milâdî takvim.
e- 12 hayvanlı takvim - Celâlî takvim - Rumî takvim - Hicrî takvim - Milâdî takvim.

ESKİ ÇAĞLARDA TÜRKİYE VE ÇEVRESİ

A. ESKİ ÇAĞLARDA TÜRKİYE
   1. Türkiye'nin Tarih Öncesi Devirlerini Aydınlatan Merkezler
   2. M.Ö. 2. Binden M.Ö. 6. Yüzyıla Kadar Türkiye
   3. M.Ö. 2. Binden M.Ö. 6. Yüzyıla Kadar Türkiye'de Kültür ve Medeniyet
      a. Devlet Yönetimi
      b. Din ve İnanış
      c. Sosyal ve İktisadî Hayat
      ç. Yazı, Dil ve Edebiyat
   4. M.Ö. 6. Yüzyıldan M.S. 11. Yüzyıla Kadar Türkiye
B. ESKİ ÇAĞLARDA TÜRKİYE'NİN ÇEVRESİNDEKİ KÜLTÜR VE MEDENİYETLER
   1. Devlet Yönetimi
   2. Din ve İnanış
   3. Sosyal ve İktisadî Hayat
   4. Yazı, Dil ve Edebiyat
   5. Bilim ve Sanat

A. ESKİ ÇAĞLARDA TÜRKİYE

Anadolu, Asya'nın en batısında, Akdeniz, Karadeniz ve Ege Denizi ile Çevrili yarımadadır. Bu yarımada, Asya ile Avrupa arasında bir köprü gibidir. Doğuda ve güneyde Mezopotamya, İran, Mısır; batıda Roma ve eski Yunan kültür çevreleri ile komşudur.

Anadolu, zengin ve yüksek kültürlerin beşiği olmuştur. Karşılıklı kültür alış verişleri, burada medeniyetin gelişmesini hızlandırmıştır.

Bilinen en eski çağlardan beri Anadolu'da insanların yaşadığı anlaşılmıştır. Yontma ve Cilâlı Taş devirlerine ait çeşitli eşya ve sanat eserleri kazılarak ortaya çıkarılmıştır.

1. Türkiye'nin Tarih Öncesi Devirlerini Aydınlatan Merkezler

Antakya'da **Mağaracık,** Gazi Antep yakınlarındaki **Dülük,** Antalya civarındaki Karain, **Beldibi** mağaralarında Yontma Taş Devri'ne ait eşyalar bulunmuştur. Bu devirde mağaralarda yaşayan insanlar, avcılık ve toplayıcılıkla geçiniyorlardı.

Anadolu'daki en eski yerleşim birimlerinin kalıntılarına Burdur yakınındaki **Hacılar'da,** Diyarbakır dolaylarındaki Çayönü'nde ve Konya dolaylarındaki **Çatalhöyük'te** yapılan kazılarda rastlanmıştır. Bu kalıntılardan anlaşıldığına göre, Çatalhöyük'teki insanlar kerpiçten evlerde oturuyorlar, odalarını renkli vazolarla ve heykelciklerle süslüyorlardı. Çayö-nü kazılarında ise üst üste üç evre ortaya çıkarılmıştır. Bu evreler, M.Ö. 8. binden M.Ö. 4. bine kadar uzanmaktadır.

Bu döneme ait üç büyük medeniyet merkezi **Truva, Alişar** ve **Alaca-**höyük'tür

Truva: Çanakkale'nin **İntepe** bucağında yapılan kazılarda üst üste 9 İcat kültür ve yerleşme devresi çıkarılmıştır. Bu devreler, M.Ö. 3000'den başlayarak M.S. 400'e kadar olan uzun bir süreyi kapsamaktadır.

Truva'daki yerleşim devirleri yangın veya deprem gibi tabiî afetlerle, yahut da dış düşmanların saldırıları ile son bulmuştur.

Homeros'un ünlü **İlyada** destanında Akalar ile Truvalılar arasındaki savaş anlatılmaktadır. Buradan hareketle, şehrin tarihî gerçekliğini göstermek üzere, ilk kazılar 19. yüzyılın sonunda yapılmıştır. Kazıların bir sebebi de, Truva'nın yıkıntıları arasında kaldığı sanılan hazineyi bulmaktı. Sistemli ve ilmî olmayan bu kazılar sonunda tarihî gerçek ortaya çıkarılmış, fakat şehir kalıntıları önemli ölçüde yok olmuştur. **Alişar:** Yozgat'ın **Sorgun** ilçesindeki Alişar höyüğünde yapılan kazılar, Tunç Çağı'ndan, Hitit ve daha sonra Osmanlı dönemine kadar uzanan yerleşim katlarını ortaya çıkarmıştır.

Alişar'da ilk devre M.Ö. 3200-2600 yılları arasındadır. Bu devreye ait evler kare plânlı, kerpiç duvarlı, düz damlıdır. Basit bir köy görünümü verir. 2600-2200 yıllarında ise şehirleşme dikkati çekmektedir.

Alacahöyük: Çorum'un **Alaca** ilçesindedir. Alacahöyük'te yapılan kazılar 14 katlık 4 kültür devresini ortaya çıkarmıştır. En eski katlar, Tunç Çağı'nın başlarına rastlamaktadır. Kral mezarları, güneş kursları, boğa ve geyik heykelcikleri, altın, gümüş ve tunç eşya gibi buluntular daha sonraki dönemlere aittir.

Diğer yerleşim merkezleri: Anadolu'nun pek çok yerinde, özellikle **Boğazköy** (Hattuşaş) ve **Kültepe** (Kaniş)'de yapılan kazılarda zengin kültür mirasına rastlanmıştır. Bu kazılar, M.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'ya, Kafkaslar üzerinden Hint-Avrupalı kavimlerin göçtüğünü, bunların etnik yapıyı değiştirdiğini göstermektedir.

Yazının en erken kullanıldığı yerlerden biri de Anadolu'dur. Bu bakımdan, Anadolu M.Ö. 2000 yıllarında tarih çağına girmiştir.

2. M.Ö. 2. Binden M.Ö. 6. Yüzyıla Kadar Türkiye

M.Ö. 2500 ile M.Ö. 2000 yılları arasında, Anadolu'ya Hatti kültürü hâkim olmuştur. Hattiler, din, mitoloji ve sanat bakımlarından büyük bir varlık göstermişlerdir. Hatti kültürü, Anadolu'da uzun süre yaşamıştır.

a. HİTİTLER

Hint-Avrupalı bir kavim olan Hititler, Anadolu'ya M.Ö. 2000 yıllarında Kafkaslar üzerinden gelerek yerleşmişlerdir. Kızılırmak çevresindeki Hattilerle kaynaşarak yerli kültürü benimsemişler ve M.Ö. 18. yüzyılda bir devlet kurmuşlardır. Başkentleri Hattuşaş (Boğazköy) idi.

Hitit tarihinin ilk döneminde devlet, iç karışıklıklar yüzünden dağılmış, fakat bir süre sonra, bu defa imparatorluk hâlinde yeniden sahneye çıkmıştır (M.Ö. 1450).

İmparatorluk döneminin büyük hükümdarı Şuppiluliuma, Suriye'deki Mitanni Devleti'ni yenerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaştı. Suriye hâkimiyeti yüzünden Hititlerle, Mısırlılar arasında savaş çıktı (Kadeş Meydan Muharebesi, M.Ö. 1292). İki taraf yenişemediler ve Kadeş Antlaşması'nı yaptılar.

M.Ö. 1200 dolaylarında batıdan gelen yeni kavimler, zayıf düşeri Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasına sebep oldular. Küçük şehir devletleri ortaya çıktı. En önemlisi Kargamış Krallığı olan bu devletçiklerin çoğu Asurlular tarafından ortadan kaldırıldı.

b. FRİGLER

Frigler M.Ö. 12. yüzyılda batıdan gelerek Anadolu'ya girmişlerdi. Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'da ilk siyasî kuruluş, Friglerin kurduğu devlet oldu (M.Ö. 8. yüzyıl). İlk Frig Kralı Gordios'tur.

Hint-Avrupalı bir kavim olan Frig'ler, M.Ö. 8. yüzyıl boyunca Anadolu'ya hâkim oldular. Asurlularla ve Lidya ile ilişki kurdular. Ancak, M.Ö. 700'e doğru Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer göçleri Frigya'yı dağıttı. Son kral Midas intihar etti, başkent Gordion yakılıp yıkıldı. Frigler, Lidyalıların hâkimiyeti altına girdiler.

c. LİDYALILAR

Tarih sahnesine M.Ö. 7. yüzyılda çıkan Lidyalılar, arî ırkların karışımından meydana gelmişlerdi. Kral Giges zamanında güçlü bir devlet hâlinde gözüken Lidya, Anadolu'nun batısında yer alıyordu. Kimmerlere ve Asurlulara karşı mücadele eden Lidyalılar, Kimmerleri Anadolu'dan çıkardılar. Frigya'yı işgal ettikten sonra savaştıkları Medlerle yenişemediler. Son kral Kroisos zamanında en parlak çağına ulaşan Lidya, Kiros'un yönetimindeki Pers saldırılarına karşı koyamayarak yıkıldı (M.Ö. 546).

ç. URARTULAR

M.Ö. 11. yüzyılın ortalarında Van çevresindeki küçük devletlerin kurdukları konfederasyon, daha sonra merkezî bir devlet hâline getirildi. Anadolu'nun doğusundaki devletin sınırları, zamanla Kafkaslara, Hazar Denizi'ne, Malatya ve Halep yörelerine kadar genişledi. Urartu tarihi, daha çok Asurlularla sürekli çarpışmalar hâlinde gelişti. Van civarında döneminin en güçlü devleti hâline gelen Urartu, M.Ö. 6. yüzyılın başında Babillilerin, daha sonra da İskitlerin baskılarına karşı koyamayarak zayıfladı ve Medler tarafından ortadan kaldırıldı.

d. İYONLAR

M.Ö. 12. yüzyılda Dorların baskısına dayanamayan Akaların bir kısmı Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya göçtüler. Buralarda yaşayan yerli halkın nüfusu azdı. Onlarla karışarak şehir devletleri kurdular.

İyon şehir devletleri arasında en tanınmışları **Milet, Efes** ve **İzmir'di.** Bunların arasındaki birlik siyasî değil, dinî karakterdeydi. M.Ö. 7. - M.Ö.6. yüzyıllarda deniz ticareti ile çok zenginleşen İyon şehirleri Lidya'nın, Perslerin, Makedonyalıların ve nihayet Roma'nın istilâsına uğradı.

3. M.Ö. 2. Binden M.Ö. 6. Yüzyıla Kadar Türkiye'de Kültür ve Medeniyet

a. Devlet Yönetimi

Hitit kralları hem devlet başkanı hem en büyük rahip hem de başkumandandı. Fakat yetkileri sınırsız değildi. **Pankuş** adı verilen yüksek bir meclis, kralı denetleme hakkına sahipti. Ancak, zamanla mutlakıyete doğru bir kayma görülmüştür.

Tavananna denilen kraliçenin de devlet yönetiminde yeri vardı. Kraliçe, dinî törenlere ve bayramlara başkanlık eder, kral savaşa gittiği zaman ülkeyi onun adına yönetirdi.

Hititler, siyasî ilişkide bulundukları devletleri üç sınıfa ayırmakta idi. Hititlerle eş kuvvette olan devletlere **müttefik,** himaye altındaki yarı bağımsız devletlere **tâbi devlet,** anlaşmalarla sıkıca bağlanmış prensliklere ise **vassal devlet** olarak muamele ederlerdi.

Ordu

Hititlerde her zaman savaşa hazır ordunun yanısıra ücretli askerler de vardı. Ordu, yaya askerlerden ve savaş arabalarından meydana geliyordu. Hitit yaya askerleri mızrak ve kalkanla savaşırlar, arabalı askerler ok ve yay kullanırlardı. Lidya'nın sahip olduğu zenginlik, orduda ücretli askerlik sisteminin kurulmasına yol açtı. Ancak, diğer ülkelerden sağlanan askerler, sadece para için savaştıklarından, Lidya'ya vatan sevgisi ile bağlı bulunmuyorlardı. Bu ise, savaşlarda askerî başarı kazanmayı güçleştiriyordu. Lidya'nın, Medlere yenilerek bağımsızlığını kaybetmesinin sebebi budur.

Hukuk

Hititler, güneşi adalet sembolü olarak kabul ederlerdi. Hitit kanunları, hür vatandaşlara olduğu kadar, kölelere de mülkiyet hakkı tanıyordu. Hayvancılığı ve tarımı koruyan hükümler de kanunlarda yer almaktaydı. Hitit kanunlarında yakın akrabalar arasındaki evlenme ağır suç sayılırdı. Erkeğin kadın üzerindeki hakkı sınırsız değildi. Ceza hukukunda çoğunlukla insanî hükümler yer almaktaydı.

b. Din ve İnanış

Eski çağlarda Türkiye'de çok tanrılı din anlayışı hâkimdi. Bu anlayış, Hattilerden İyonların son dönemlerine kadar, 1500 yıldan fazla devam etmiştir.

Hititlerin Hattuşaş yakınlarındaki tapınağında 80 tanrı tasviri bulunmuştur. Bunlar arasında en çok deniz, ocak, güneş, ateş, temiz pınar, aşk, bereket ve savaş tanrılarına önem verilirdi.

Frigyalılar ve Lidyalılar **Kibele** adındaki ana tanrıçaya büyük bir saygı ile bağlıydılar.

Urartı tanrıları arasında en büyüğü devlet tanrısıydı. Urartu dininde, ele geçirilen şehirlerin ve ülkelerin tanrıları da yer alırdı.

Çeşitli tanrılara tapan İyonlar, dünyada iyi yaşamaya önem vermişler, ölümden sonraki hayatla ilgilenmemi şlerdir.

c. Sosyal ve İktisadî Hayat

Hitit toplumu birkaç sınıfa ayrılmıştı: **Yöneticiler** (soylular), **rahipler** ve **hürler, namralar** (hürlerle köleler arasındaki sınıf). Bir de **köleler** vardı. Bunlar, isterlerse bedel ödeyerek hürler sınıfına geçebilir veya hür bir kadınla evlenebilirlerdi.

Frigler özellikle maden işçiliğinde ilerlemişlerdi. Madenden yaptıkları eşyaları başka ülkelere satıyorlardı.

Lidya'da ticaret çok gelişmişti. Ege Denizi kıyılarından başlayarak Orta Anadolu üzerinden Mezopotamya'ya kadar uzanan ünlü **Kral Yolu,** doğu-batı ticaretini hızlandırmıştı. Bu yol Karadeniz'e de bağlıydı. Tarihte madenî parayı, ilk kullananlar Lidyalılar olmuştur.

Lidya'nın en önemli tabiî zenginliği altın madenleriydi. Kroisos'un hazinesi dillere destandı. Başkent **Sard,** bu zenginlik sayesinde saraylar, tapınaklar ve anıtlarla dolmuştu.

Kral Giges, Mısır'la ekonomik ilişkilerini güçlendirmişti. Babil ile olan ticaret bağı da kuvvetlendirilmişti. Mezopotamya'dan gelen mallar, gelişmekte olan Yunan sitelerine Lidya üzerinden sevk ediliyordu. Fırat boylarından Karadeniz ve Ege kıyılarına yapılan ticari seferler çok artmıştı.

İyonya şehirleri, kendi aralarında sağladıkları birlikten sonra, Ege'de eski Girit'in oynadığı rolü üstlendiler. Gemicilik gelişti, Milet büyük bir ticaret merkezi hâlini aldı.

Bu arada, Efes, büyük bir malî merkez hâline geldi. Malî gücü artan Efesliler, zamanla milletler arası siyasette etki sahibi oldular.

Milet ve Eğriboz üzerinden İtalya'ya uzanan bir deniz ticaret yolu, sonraki yüzyıllarda da ticaret gemileri için kullanılmaya devam etti.

Miletli tacirler, gelişen ve gittikçe karmaşık hâle gelen ticarî ilişkileri düzene sokmak için gümüş paralar bastırdılar.

ç. Yazı, Dil ve Edebiyat

Hititler, yazıyı kilden yapılmış tabletler üzerine yazarlardı. Bu tabletlerde beş ayrı dil kullanıldığı görülmüştür. Bu dillerden üçü Hint-Avrupa grubundandır. Siyasî yazışmalar ise Akadca ile yapılıyordu.

Hititler, bilinen tarihlerinin başlangıcından beri çivi yazısı; bunun yanısıra, ikinci yazı olarak hiyeroglif yazısı kullanmışlardır.

Hitit edebiyatı üzerinde Mezopotamya ve Hatti kültürleri etkili olmuştur. Edebiyat daha çok dinî niteliktedir. Destanlar, birkaç parça dışında, nesir olarak yazılmıştır. Mezopotamya efsanelerinin Yunanlılara aktarılmasında Hitit edebiyatı aracılık rolü görmüştür.

Hititler, tarih yazıcılığına önem vermişlerdir. Büyük hükümdarların zamanlarına ait önemli olaylar kil tabletler üzerine yazılmıştır (Anallar).

Friglerin yazı sistemi Fenike alfabesini andırmaktadır. Dilleri ise Hint-Avrupa grubundandır. Hayvan hikâyelerinin ilk bulucuları Friglerdir.

Kroisos zamanında Yunan dünyası ile de ilişkiler kurulmuş, Yunanlı filozoflar Sard sarayında görevlendirilmişti. Masalcılığın babası olarak bilinen **Ezop,** Lidya kralından maaş alıyordu.

Urartu dili, Ural-Altay dilleriyle benzerlik gösteriyordu. Asurlulardan alınan çivi yazısı sadeleştirilmiş, aynı zamanda hiyeroglif de kullanılmıştı.

d. Bilim ve Sanat

Hititler de anıt mimarîsi oldukça gelişmişti. Alacahöyük'teki büyük kapı ve surlar sağlamlığını korumuştur. Boğazköy'ün doğusundaki bir uçurum üzerinde bulunan köprü, mimarlık tarihinin en eski köprü örneğidir.

Hititler tapınak yapımına da önem vermişlerdir. Alacahöyük'te, Yazılıkaya'da ve Boğazköy'de bulunan tapınaklar, Büyükkale'deki kazılarda ortaya çıkan saray kalıntıları, Hitit mimarîsinin kendine özgü bir üslûbu olduğunu göstermektedir.

Hititler, heykel ve kabartma sanatlarında da başarılı idiler. Boğazköy civarındaki Yazılıkaya'da bulunan kabartmalar en değerli olanıdır.

Hititler, seramik yapımının, maden ve taş üzerine yapılan oymaların güzel örneklerini vermişlerdir. Altın, bronz, fildişi, cam ve demir biblolar da, Hitit el sanatlarının gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Frig mimarîsi, Anadolu'nun kültür gelenekleriyle Mezopotamya etkilerinin karışımından doğmuş, zamanla kendine özgü bir üslûp kazanmıştır. Friglerin yaptıkları büyük kaya mezarları ünlüdür.

Gordion şehri surla çevriliydi ve büyük bir kapısı vardı. Evlerin kapıları oymalarla, dış yüzleri ise kabartma süslemeli levhalarla kaplanmıştı. Gordion, Perslere bağlandıktan sonra da önemini korumuştur.

Diğer S a n a t l a r

Kabartma sanatları, Friglerin bu alanda ilerlemiş olduklarını göstermektedir. Kabartmalara en çok mezarların ön yüzlerinde ve kaya anıtlarında rastlanmaktadır.

Frigler tahta işçiliğinde de ileriydiler. Çivi kullanmadan, geçme mobilyalar yapıyorlardı. Ayrıca dokumacılık, kilim ve seramik yapımı da Friglerin önde gelen sanat özelliklerini meydana getiriyordu.

Oymacılıkta ise, ağaç ve fildişinden yapılmış eşyalar önem taşımaktadır.

Frigyalılarm müziği Yunan sitelerinde etkili olmuş, İyonya'da ve Yunan şehirlerinde şiirler koro hâlinde söylenmeye başlanmıştır.

Lidyahlar altın işlemede ustaydılar. Sard'da altın işleme atölyeleri ve mücevher satan dükkânlar bulunuyordu. Doğudan ve batıdan gelen sanatkârlar, Lidya başkentinde toplanmışlardı.

Lidya, çağının en zengin ülkesi hâline geldiği için, Sard baştanbaşa imar

edilmiş ve dünyanın sanat merkezi hâline getirilmişti. Heykelde Yunan etkisi ağır basan, fakat yine de kendine has özellikler taşıyan bir üslûp ortaya çıkmıştı. Taş işçiliğindeki ilerleme de dikkat çekiciydi.

Urartu mimarîsi de yüksek düzeye erişmişti. Kaleler, saraylar, tapınaklar ve kanallar yapılıyordu. Su yolları özellikle ilgi çekiciydi.

Urartular taş, kemik, seramik ve madenî işlemelerde de usta sanatçılardı. Urartı sanatı, Frig ve eski Yunan sanatlarını da etkilemişti.

İyonlar güzel sanatlarda, özellikle mimarîde çok ilerlemişlerdi. Efes'teki **Artemis,** Sisam'daki **Hera** tapınakları, bu sanat kolunun en güzel örnekleriydi.

Bilim ve felsefe: Mısır'da sanat ve düşünce alanlarında görülen atılım, burası ile sıkı ticaret ilişkileri kurmuş olan İyon şehirleri yoluyla Yunan sitelerine geçti ve etkili oldu.

Miletli **Tales,** İyonya'da bir ilim çığırı açtı. Asya'nın ve Mısır'ın çok eski geçmişe sahip düşünceleri Yunan sitelerine tanıtıldı. Tales, Mısır düşüncesinden etkilenmişti. Ruh ve

maddeden meydana gelen kâinat fikrini oradan almış ve bu fikri, dinî alandan felsefe ve fizik alanlarına aktarmıştı.

Miletliler, Babil'den ve Mısır'dan fen, astronomi ve matematik bilgileri de aldılar. Matematiğin kurucusu sayılan **Pisagor,** geometriyi de geliştirmiştir.

Miletli **Hekateos,** tarih tenkidinin ilk ürünlerini verdi. **Şecereler** adlı kitabı, İyonya ve Mısır tarihleri arasındaki benzerlikleri belirlemektedir. Bodrumlu **Herodot,** gerçek anlamda bir tarihçi olarak, ilk dünya tarihi denemesini yaptı. Bu bakımdan, Herodot'a "tarihçiliğin babası" denilmektedir.

Hekimliğin öncüsü sayılan **Hipokrat** İstanköylü, ünlü filozof **Diyojen** ise Sinopluydu.

4. M.Ö. 6. Yüzyıldan M.S. 11. Yüzyıla Kadar Türkiye

Anadolu, M.Ö. 6. yüzyıldan M.S. 11. yüzyıla kadar, İran (Pers), Makedonya (İskender), Roma ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır.

a. Pers Hâkimiyeti

M.Ö. 6. yüzyılda, tarihin en büyük imparatorluklarından birini kuran İranlılar (Persler), Anadolu'yu da yönetimleri altına almışlardır (M.Ö. 543). Anadolu topraklarını satrap denilen genel valiler eliyle yöneten İranlılar, hoşgörülü bir idare kurmuşlardır.

Anadolu'ya hâkim olan İranlılar, İyon medeniyetinin öncülüğüne son verdiler. Bazı Pers satrapları bağımsız krallar gibi davranmaya başladılar. Bunlar, ülkelerini imar etmek için büyük bir gayret gösterdiler. Böylece, Anadolu'nun bazı bölgelerinde dünya çapında eserler meydana getirildi. Dünyanın yedi harikasından biri sayılan Bodrum'daki Mausoleum (Mozole: Kral mezarı) da bunların arasındadır.

Anadolu'da İran hâkimiyeti, Makedonyalı İskender'in Pers Kralı III. Darius (Daryus/)'un ordularını art arda yenilgiye uğratması ile sona ermiştir (M.Ö. 33). İskender'in, III. Daryus'u, Erbil yakınındaki Gavgamela'da kesin şekilde yenisi ile Pers İmparatorluğu tarihe karışmıştır (M.Ö. 331).

b. İskender ve Hellenistik Çağ

Makedonya Kralı İskender, doğu yönündeki ünlü seferi sırasında Hindistan'a kadar olan bütün toprakları yönetimi altına almıştı. Fakat, onun genç yaşta ölümünden sonra, imparatorluk, İskender'in generalleri arasında paylaşıldı. Böylece üç devlet ortaya çıktı. Anadolu, bunlardan Asya Krallığı (Selevkoslar)nın toprakları arasında kaldı.

Büyük İskender'in ölümü (323) ile Roma'nın Yakın Doğu'ya hâkim olması arasında geçen yaklaşık 300 yıllık döneme **Hellenistik Çağ** denilmektedir. Bu çağın belirgin özelliği Yunan (Batı) kültürü ile Doğu kültürlerinin karışması ve kaynaşmasıdır. Hellenistik Çağ"da Anadolu, parlak bir medeniyet dönemi yaşamıştır. Bu çağda, Anadolu'daki Bergama, Magnesia (Manisa), Ephesos (Efes), **Miletos** (Milet) ve Didyma (Didim) gibi şehirler yine ön plâna geçti. Buralarda meydana getirilen mimarlık eserleri, Roma sanatını etkiledi. Bilimde, felsefede, sanatta dünya çapında şahsiyetler yetişti.

c. Roma İmparatorluğu Dönemi

Roma, önce Balkanlara, sonra Ege Denizi'ne doğru ilerlemiş, nihayet Anadolu'ya geçmişti (M.Ö. 2. yüzyıl). Roma'nın Batı bölgelerinden Doğu Anadolu'ya ilerleyişi yüz yıl kadar sürdü. Bütün Hellenistik devletler Roma'ya bağ-landı. Anadolu, Roma'nın yönetiminde 24 eyalete ayrıldı. Anadolu'daki Roma hâkimiyeti M.S. 395'e kadar 400 yıldan fazla devam etti.

Romalılar, yeni yapı tekniklerini Anadolu'da uyguladılar. Birçok yerde büyük şehirler meydana getirildi. Buralarda meydanlar, belediye binaları, okullar, tiyatrolar, stadyumlar, hamamlar, çeşmeler inşa edildi. Bunların bazıları anıt niteliğindeydi.

ç. Bizans İmparatorluğu Dönemi

Roma İmparatorluğu, M.S. 395'te batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrıldı. Anadolu, Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans)'nun sınırları içinde kaldı. Bizans, 11. yüzyıl sonlarına kadar, 700 yıla yakın, Anadolu'nun hemen tamamına hâkim oldu.

Bizans döneminde, Anadolu tema adı verilen eyaletlere bölünmüştü. Bu eyaletlerin başında geniş yetkili generaller bulunuyordu. 330'da kurulan İstanbul, 6. yüzyılda dünyanın en büyük şehri hâline geldi.

Bizans, Roma'nın mirasçısı olarak, bir Lâtin devleti hâlinde ortaya çıkmıştı. Resmî dili Lâtinceydi. Fakat, ortama uymak zorunluluğu ile, sonraki yüzyıllarda bir kültür değişimi meydana geldi. Bizans, 6. yüzyılın sonlarında tamamen Yunanlılaştı. Yunanca da resmî dil olarak kabul edildi.

Bizans sanatı daha çok Anadolu'da doğdu ve gelişti. Sard, Efes, Hierapolis, Side, Perge, Antakya, Aphrodisias (Afrodisyas) gibi şehirlerde yeni anlayışla eserler meydana getirildi. Bu akımın asıl merkezi ise İstanbul'du.

İstanbul'daki Aya Sofya (6. yüzyıl), Aya İrini (6. ve 8. yüzyıl); Efes'teki Saint John (Sen Con) (4. yüzyıl) ve Maria (6. yüzyıl) kiliseleri, Bizans dinî yapılarının en ünlüleridir. Aya Sofya, geniş bir üne sahip olarak, bugün de dünyanın her yerinden gelen ziyaretçilerin akınına uğramaktadır. Bizans döneminden kalma mozayikler de, kendi türlerinin en güzel örneklerindendir.

B. ESKİ ÇAĞLARDA TÜRKİYE'NİN ÇEVRESİNDEKİ KÜLTÜR VE MEDENİYETLER

Tarihteki ilk medeniyet yükselişleri, Mısır, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'de görülmüştür. Bu medeniyet çevrelerinin ortasında yer alan Anadolu, coğrafî konumu bakımından, doğu ile batı kültürleri arasında bir köprü vazifesi görmüştür.

Afrika'nın kuzey doğusunda yer alan Mısır'da medeniyet, uzun bir nehir olan Nil çevresinde ve deltasında gelişmiştir. Mısır'ın eski halkı, Akdeniz ırklarından bir kolun zenci unsurla karışmasından meydana gelmiştir. Toros Dağları'ndan Basra Körfezi'ne kadar, Dicle ve Fırat nehirleri arasında uzanan Mezopotamya'da ise Sami ve Hint-Avrupalı kavimler yaşamışlardır. Sümerler ise Türkçeye benzeyen bir dil konuşuyorlardı. Ancak, Sümerlerin kökeni kesin olarak belirlenememiştir. Doğu Akdeniz'de gelişen Girit, Miken ve Yunan medeniyetleri, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu medeniyetlerinden etkilenmiştir. Bu etkilenmede, Mezopotamya'dan geçerek Batı Anadolu'ya ulaşan ticaret yolları ve Mısır'la olan çeşitli ilişkiler rol oynamış, Anadolu'nun coğrafî yakınlığı ise önemli bir etken olmuştur.

1. Devlet Yönetimi

a. Yönetim

Mısır'da mutlak bir yönetim vardı. Hükümdarlara firavun adı veriliyordu. Firavunlar tanrının oğlu sayılıyorlardı. Mısır'ın bütün toprakları firavunun malıydı. Memleket illere ayrılmıştı. Her ilin başında, merkezden gönderilmiş bir vali bulunuyordu.

Mezopotamya'da önceleri şehir devletleri şeklinde bir siyasî teşkilâtlanma görülmüştü. Bir şehirle çevresindeki topraklardan meydana gelen devletçiklerin başında Patesi veya Ensi adı ile anılan rahip-krallar bulunmaktaydı. Zamanla bu unvanlar önemini kaybetti ve krallar Lugal adı ile anılmaya başlandı.

Sonraki dönemlerde ise mutlakıyetçilik arttı. Askerî imparatorluklar ön plâna çıktı. Devletin dinî karakteri zayıfladı. Yunanistan ise, uzun yüzyıllar boyunca şehir devletleri hâlinde yönetildi. Bunların arasındaki rekabet, merkezî bir devletin kurulmasını engelledi. "Polis" adı verilen şehir devletleri, zaman zaman aralarında konfederasyon denemeleri yaptılar. Koloni hareketinin gelişmesi ve ekonominin canlanması, bütün yetkilerin tek kişiye verildiği tiranlığın ortaya çıkması sonucunu verdi. Ancak, bu rejimin de çöküşüyle Yunanistan'da demokrasiye geçiş hareketi hızlandı (M.Ö. 6. yüzyıl).

b. Hukuk

Hukuk fikri ve adaletin üstünlüğü ilkesi, ilk olarak Mezopotamya'da gelişmiştir. İlk Sümer kanunları, M.Ö. 2750 yıllarına doğru Urgakina tarafından yürürlüğe konulmuştur. Bunlar, dünyadaki bilinen ilk yazılı kanunlardır. Daha sonra, Urnamu da yeni kanunlar yapmıştır. Sümer kanunları, M.Ö. 24. yüzyılda yazılı hâle getirilmiştir. Bu kanunlar insanîdir. Daha çok para cezaları konulmuştur.

Mezopotamya hukukunun en ünlü örneği Hammurabi Kanunları'dır. Babil kralı olan Hammurabi, eski Sümer kanunlarını toplamış ve dönemin gereklerini göz önüne alarak yeni unsurlar eklemiştir. Hititler ve İbraniler, bu hukuk ilkelerinden yararlanmışlardır.

c. Ordu

Savaş arabaları ilk defa Sümerlerin ordularında kullanılmıştır. Ordu, arabalı ve yaya olmak üzere iki kısımdı. Sümer askerleri üniforma kullanır, başlarına madenî tolga giyerlerdi. Büyük kalkanları vardı.

Mezopotamya'da devamlı orduyu ve ilk atlı birlikleri kuranlar Asurlular olmuştur. Asur ordusu değişik görevler yapan çeşitli sınıflara ayrılıyordu.

Eski Mısır'da ordu, devletin dayandığı büyük bir güçtü. Devamlı ordu, M.Ö. 2000'den itibaren kurulmaya başlanmıştı. Ordu teşkilâtı düzenli ve disiplinliydi. Savaş arabalarına önem verilirdi.

2. Din ve İnanış

Mısır, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz medeniyetlerinde çok tanrılı inanış sistemi (politeizm) hâkimdi. Din, sosyal hayatı olduğu kadar, bazen devlet yönetimini dahi etkileyecek ölçüde önemli bir yere sahipti.

Mısırlıların inanışına göre, gökyüzü büyük bir kubbeydi ve karnı yıldızlarla süslenmiş tanrıça burada otururdu. Tanrılar başta hayvan şeklinde tasvir edilmişken, sonraları insan şeklini almışlardı. İnsanların da tanrılaştırıldıkları olurdu.

Mezopotamya kültürü, temelde dine dayanıyordu. Her olay, ilâhî bir işaret sayılıyordu. Yağmur, fırtına, güneş, gölge, gök cisimlerinin hareketleri gibi varlık ve olaylara dinî açıdan anlam verilirdi. Mezopotamya'da aynı zamanda rasathane (gözlem evi) olarak da kullanılan tapınaklara "Ziggurat" deniliyordu.

Giritlilerin ve Yunanlıların çok sayıda tanrıları ve tanrıçaları vardı. Onların da, insanlar gibi yiyip içtiklerine, evlenip çoluk çocuk sahibi olduklarına inanılırdı. Tanrılar ve tanrıçalar, Yunanistan'ın en yüksek dağı olan Olimpos'ta yaşarlardı. En büyük tanrı Zeüs'tü. Hera,

Apollon, Hermes, Afrodit, Poseidon, Dionizos vb. gibi adlar taşıyan diğerleri, onun etrafında toplanmışlardı.

Mısırlılar, insanların öldükten sonra da yaşayacağına inanırlardı. Bunun için, cesetlerin bozulup dağılmamasına dikkat ederlerdi. Mumyacılık bu suretle meydana çıkmış ve çok gelişmişti.

Bugün hayranlıkla seyredilen piramitler de, aslında firavunların gömüldüğü mezarlardı.

Yunanlılar ise, insan ruhunun, ölümünden sonra yer altına gideceğine ve orada tanrılar tarafından yargılanacağına inanırlardı. Tanrıları eğlendirmek ve hoşnut etmek için, büyük oyunlar düzenlenirdi. Olimpos oyunları bunlardan biri ve bugünkü olimpiyatların ilkel şeklidir.

3. Sosyal ve İktisadî Hayat

Mısır medeniyeti, Nil; Mezopotamya medeniyeti Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklarda kurulup gelişmişti. Doğu Akdeniz medeniyeti ise, denizin sağladığı imkânlardan yararlanıyordu.

Mısır'da Nil nehrinin düzenli taşması, çevresindeki toprakları bereketli hâle getiriyordu. Bu topraklarda yapılan tarımın verimi böylece artıyordu. Ülke, eski ticaret yollarının canlı olduğu bir bölgedeydi. Bu bakımdan, deniz ticareti gelişmişti.

Mezopotamya'da kurulan devletler de tarım temeline dayalıydılar. Toprakların sulanması için çok sayıda kanallar açılıyordu. Sulama kanalları, ilk defa Sümerler tarafından yapılmıştır. Tarımla birlikte hayvancılık da önem kazanmıştı. Ayrıca, canlı bir ticaret hayatı vardı. Kıyı ticareti ise Hindistan'a kadar uzanıyordu. Bu ticaret, Mezopotamya kültürünün yayılmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur.

Ticarette genel olarak altın ve gümüşten yapılmış çubuklar kullanılıyordu. Alış verişte senet kullanımı yaygındı. Borçlar hukukun düzenlenmesine de bu yüzden gerek duyulmuştur.

Yunanistan'da tarıma elverişli topraklar sınırlıydı. Nüfus çoğaldıkça, toprağa duyulan ihtiyaç da artıyordu. Ham madde bulmak ve üretilen mallar için yeni pazarlar aramak gerekiyordu. Bu sebeplerle, yurtlarını bırakan bir kısım Yunanlılar, Akdeniz ve Karadeniz'in kıyı bölgelerinde koloniler kurdular. Bu koloniler, Yunan kültürünün Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında yayılmasını sağladılar.

4. Yazı, Dil ve Edebiyat

Yazı: Mısır'da, Mezopotamya'da ve Eski Yunan'da ayrı ayrı yazılar kullanılmıştır. Mısır'da ilk yazı, anlatılmak istenen eşyanın resmi çizilerek başlamıştı. Bu yazıya "kazımak suretiyle meydana getirilmiş kutsal yazı" anlamına gelen **hiyeroglif** denilmiştir. Hiyeroglifler taşlar üzerine kazılır veya papirüsler üzerine siyah mürekkeple ve kamış kalemle yazılırdı.

Mezopotamya'da ise çivi yazısı kullanılmaktaydı. Bu yazı da başlangıçta basit resimler halindeydi ve 400 kadar işaretten meydana geliyordu. Resim yazısı, Sümerler tarafından geliştirilerek çivi yazısı hâline getirilmiştir.

Çivi yazısı, kil tabletler üzerine, ucu sivriltilmiş kamışlarla yazılıyordu. İşaretler çiviye benzediği için bu ad verilmiştir. Gittikçe sadeleşen çivi yazısı, Mezopotamya kavimlerinin ortak yazısı hâline gelmiştir.

Yunanlılar, gelişen ticarî ilişkiler sonunda, Fenikelilerden yazıyı öğrendiler. Fenike alfabesine kendi söyleyişlerine uygun bir şekil verdiler.

Edebiyat: Yazının kullanılmadığı çağlardan kalma destanlar ve efsaneler, hemen bütün kavimlerin ilk edebî ürünleri olmuştur. Bunlar, nesilden nesile ve ağızdan ağıza aktarılarak uzun yüzyıllar boyunca yaşamıştır. Bu sebeple, Sümerlerden kalma edebî metinler arasında, destanlar ve efsaneler ön sırada yer almaktadır. Sümerlerin ünlü **Gılgamış** ve **Yaradılış** destanları ile **Tufan Menkıbesi** zamanla bütün Ön Asya ülkelerine yayılmıştır.

Mısır edebiyatının en eski örneklerine piramitlerde rastlanmıştır. Şiirde ilk önceleri dinî konular işlenmiş, zamanla diğer konulara da yer verilmiştir. Hikâyelerde ise olağanüstü olaylar, aşk masalları, hayvan hikâyeleri asıl konuları meydana getirmektedir.

Yunanlılarda ilk edebiyat örnekleri destanlardır. **Homeros,** bu destanlardan bir bölümünü 9. yüzyılda manzum hâle getirmiştir. Homeros'un destanları **İlyada** ve **Odisse** adı altında toplanmıştır. Eski Yunan'da manevî birliğin kurulmasında ve yüzyıllarca yaşatılmasında bu destanların payı büyüktür.

M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllar, Yunan edebiyatının klâsik çağıdır. Bu çağda özellikle tiyatro parlak bir dönem yaşamıştır.

5. Bilim ve Sanat

a. Bilim

Piramitlerin yapılmasındaki başarı, Mısır'da ileri bir matematik bilgisi olduğunu göstermektedir. Nil taşmasının ve toprak ölçümünün, Mısırlıların hayatında önemli yeri vardı. Bu sebeple geometri gelişmişti. Karenin, dairenin yüz ölçümleri; kübün, silindirin, kürenin hacimleri hesaplanabiliyordu. Pi sayısının değeri bugünküne çok yakın olarak bulunmuştu.

Mısır'da tıp da çok ileri gitmişti. Hastalıkların teşhisi ve tedavisi için bazı yöntemler uygulanıyordu. Ameliyat, diş tedavisi, çok sayıda ilâç yapımı biliniyordu. Eski Mısır'da yıldızların yerleri tespit edilmiş ve burçlar hâlinde düzenlenmişti.

Mezopotamya ise, bilimde birçok buluşun ve yeniliğin beşiği olmuştur. Zigguratlardaki gözlem evlerinde binlerce yıl süren gözlemler sonunda önemli astronomi keşifleri yapılmıştır. Sümerler burçları bulmuşlar; bir haftayı 7 gün, bir yılı 12 ay, gece ile gündüzü 12'şer saat olarak belirlemişlerdir.

Sümerler, aritmetiğin ve geometrinin de temelini kurmuşlardır. Çarpma ve bölme cetvelleri hazırlamışlardır. Müspet ilmin birçok dalları Mezopotamya'dan dünyaya yayılmıştır.

Matematik, astronomi ve fizik alanlarındaki önemli gelişmeler, daha sonra Yunanistan'da devam etmiştir. Hekimliğin öncüsü kabul edilen **Hipokrat,** hastalıkların mikropların eseri olduğunu ileri sürmüştür. Atom buluşunun temelini meydana getiren ve dünyanın yuvarlak olduğunu kabul eden teorilere ilk olarak bu dönemde rastlanmaktadır.

Felsefede ise **Sokrat, Antistenes, Eflatun ve Aristo** ünlü Yunan filozoflarıdır.

b. Sanat

Mısır'da taş işçiliğinin gelişmesiyle ölümsüz mimarî eserler meydana getirilmiştir. Anıt mezar olarak yapılan piramitler bunun en güzel örnekleridir. Ayrıca, kayaların oyulması ile yapılan mezarlar, tanrılarla ölü krallar için yapılan tapınaklar önemlidir. Özellikle portre sanatı gelişmiş, portrelerde insan karakterinin belirtilmesine dikkat edilmiştir.

Mezopotamya mimarîsinde ise en önemli eserler tapınaklardır. Bölgede taş az bulunduğu için, yapılarda kerpiç ve tuğla kullanılmıştır.

Dünyanın 7 harikasından biri sayılan Babil Kulesi, Babil'in asma bahçeleri ve sarayları üstün sanat değeri taşıyan eserlerdir.

Sümerler, altını ve kıymetli taşı işlemesini biliyor, duvar süslemelerinde mozaik kullanıyorlardı. Ayrıca, bugüne kadar gelen çeşitli müzik aletlerini (başta arp olmak üzere tef, trompet, ney, flüt vb.) çalıyorlardı.

Eski Yunan'daki mimarî yapılar arasında tapınaklar ve tiyatrolar ön plânda geliyordu. Dinin etkisi altında başlayan heykelcilik, tanrıları insan şeklinde tasvir ediyordu. Sonra, sporcuların, tanınmış kimselerin heykelleri ve büstleri de yapılmıştır. Seramik üzerine yapılan resimlerde mitoloji konuları, günlük hayattan sahneler ve hayvan figürleri yer almaktaydı. Zamanla kompozisyon anlayışı yüksek bir seviyeye çıkmıştır.

TEST SORULARI

1) Aşağıdakilerden hangisi Türkiye'nin tarih öncesi devirlerini aydınlatan merkezler arasında *<u>değildir?</u>*

a-Truva
b- Kültepe
c-Alişar
d- Alacahöyük
e-Ninova

2) Matematikte Pisagor, tarihte Hekateos ve Herodot, aşağıdaki kültür çevrelerinden hangisine mensupturlar?

a- Hititler
b- İyonlar
c- Urartular
d- Frigler
e- Lidyalılar

3) Çivi yazısı, aşağıdakilerden hangisi tarafından kullanılmamıştır?

a- Urartular
b- Sümerler
c- Mısırlılar
d- Akadlar
e- Asurlar

4) Dünyada bilinen ilk yazılı kanunlar, aşağıdakilerden hangisi zamanında yapılmıştır?

a- Urgakina
b- Urnamu
c- Hammurabi
d- II. Ramses
e-Giges

5) Aynı zamanda rasathane (gözlem evi) olarak kullanılan tapınaklara verilen ad, aşağıdakilerden hangisidir?

a- Patesi
b- Piramit
c- Ziggurat
d- Ensi
e- Bazilika

TÜRKLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI VE İLK TÜRK DEVLETLERİ

A. TÜRKLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI
   1. Türk Adının Anlamı
   2. Türklerin İlk Ana Yurdu
   3. Türklerin Tarih Boyunca Yayıldıkları Yerler
B. İLK TÜRK DEVLETLERİ
   1. Büyük Hun Devleti
   2. Kavimler Göçü, Asya ve Avrupa'nın Yeni Çehresi, Avrupa Hun Devleti
C. DİĞER TÜRK DEVLETLERİ VE TOPLULUKLARI
   Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler,
   Kıpçaklar (Kumanlar), Uzlar(Oğuzlar), Başkurtlar,
   Sabarlar, Türgeşler, Kırgızlar, Karluklar, Kimekler
Ç. İLK TÜRKDEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET
   1. Devlet Yönetimi
   2. Din ve İnanış
   3. Sosyal ve İktisadî Hayat
   4. Yazı, Dil ve Edebiyat
   5. Bilim ve Sanat
D. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ÇEVRE KÜLTÜRLERLE MÜNASEBETLERİ
   1. Türk-Çin Münasebetleri
   2. Türk-Moğol Münasebetleri
   3. Türk-Arap Münasebetleri
   4. Türk-İran Münasebetleri

A. TÜRKLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

1. Türk Adının Anlamı

Türk kelimesine ilk olarak M.S. 5. yüzyıla ait Pers metinlerinde rastlanmıştır. M.S. 6. yüzyıla ait bir Bizans kaynağında "Türk Hun" (Kuvvetli Hun) şeklinde kullanılmıştır.

Türk adının anlamını araştıranlar, bunun "türemek"ten veya "kanun ve nizam sahibi" anlamındaki "türeli" kelimesinden meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir.

Türk sözünün asıl anlamı, eski bir Türkçe belgeden anlaşılmıştır. Buna göre Türk sözü, cins ismi olarak güç-kuvvet (sıfat hâli ile; güçlü, kuvvetli) anlamına gelmektedir

2. Türklerin İlk Ana Yurdu

Türklerin ilk ana yurdu Orta Asya'dır. Bu bölgenin sınırları doğuda Bay-kal Gölü'ne, batıda Hazar Denizi ile Ural Dağları'na, güneyde Himalaya Dağları'na, kuzeyde Sibirya'ya kadar uzanmaktadır.

Bu geniş topraklar kuzeyde ormanlarla, güney doğuda dağlarla çevrilidir. Geri kalan bölge ise tamamen bozkırdır. Burada hâkim olan, sert bir kara iklimidir. Kışlar uzun ve soğuk, yazlar ise sıcak ve kuraktır. Yağış yetersizdir.

Türkler, önceleri Orta Asya'nın Altay-Sayan Dağları çevrelerinde yaşıyorlardı. M.Ö. 2. bin ortalarında güneyde Tanrı Dağları'na, batıda Hazar Denizi'nin doğusuna kadar yayıldılar.

Ana Yurtta Kurulan İlk Medeniyetler

Anav Kültürü: Bugünkü Türkistan'da bulunan Aşkabad çevresindeki kazılarda, eski kültür tabakaları bulunmuştur. Bu dönemde insanların tarımla ve hayvancılıkla uğraştıkları, kerpiç evlerde oturdukları, dokuma, seramik ve bakır eşya yapmayı bildikleri anlaşılmaktadır Ancak, onların etnik kökenleri tam olarak belirlenmemiştir (M.Ö. 5-1. binler)

Harzem'de yapılan kazılarda M.Ö. 3000 tarihlerine rastlayan buluntular elde edilmiştir. Bu kültüre **Kelteminar Kültürü** adı verilmektedir. Kelteminar döneminde insanlar avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Bıçakları ve ok uçları çakmak taşındandı.

Türklerin en eski kültürüne **Afanasyevo Kültürü** adı verilmektedir. Bu kültür, Altay-Sayan Dağları'nın kuzey-batısındaki bozkırlarda gelişmiştir. Bu kültür çevresinde yaşayan insanlar avcı ve savaşçı bir topluluktu.

Afanasyevo'nun devamı ve gelişmiş şekli olan **Andronovo Kültürü,** daha güneyde, Altaylardan Ural Dağları'na ve Hazar Denizi'nin kuzeydoğusuna kadar uzanan bölgeye yayılmıştır. Bu bölgede yaşayanlar, Türklerin ilk ataları olarak kabul edilmektedir. Andronovo Kültürü'nde tunçtan ve altından eşya yapımı yaygındı. Bakır eşyaların üzeri altınla kaplanıyordu.

Andronovo Kültürü devam ederken, İrtiş ve Yenisey nehirleri çevresinde yeni bir kültür yaşanmağa başlandı **(Karasuk Kültürü).** Dünyada demirin işlenerek çeşitli eşyalar yapılması ilk defa bu kültür çevresinde görülmüştür. Bu maden, Hindistan, Avrupa ve Çin'de ancak yüzyıllarca sonra kullanılmaya başlanmıştır.

3. Türklerin Tarih Boyunca Yayıldıkları Bölgeler

a. Göçlerin sebepleri

En ilkel kavimler dahi, önemli bir sebep olmaksızın ve kendiliğinden yer değiştirmezler. Oturulan topraktan -çok kere, bir daha dönmemek üzere-ayrılmak, insanlar için zordur. Bu bakımdan göçler, birtakım zaruretler yüzünden meydana gelmiştir. Dünyanın üç kıtasında görülen Türk göçleri de ciddî sebeplere dayanıyordu.

Ekonomik sebepler: Türk göçlerinin ilk sebebi, ana yurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalmasıdır. Büyük ölçüde **kuraklık, nüfus kalabalığı, salgın hayvan hastalıkları** ve **otlak darlığı** ekonomik sıkıntılar meydana getirmiştir.

Dış baskılar: Bazen Türklerin ağır dış baskılara uğradıkları da oluyordu. Türkler, yabancı bir devletin yönetimine girip bağımsızlıklarını kaybetmektense, yurtlarını terketmeyi tercih ediyorlardı.

İç anlaşmazlıklar: Devlet veya topluluk bünyesinde baş gösteren anlaşmazlıklar, siyasî mücadeleye dönüşüyordu. Bu mücadeleyi kaybeden taraf, yurdunu terkedip başka topraklara göçüyordu. Yeni bir devlet kurulduğu sırada, bu devletin hâkimiyetine girmek istemeyen boylar da kendilerine yeni yurtlar arıyorlardı.

Yeni fetih arzuları: Bilinmeyen ufuklara doğru akmak, her an karşılaşılacak tehlikeleri göğüslemeye hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm kalım savaşı ortamında yaşamak, her millet için tabiî sayılacak bir davranış değildir. Bu ruhî zindelik Türklerde açık şekilde görülmektedir. Türk milletinin tarih boyunca, hareketli bir topluluk hâlinde sürekliliğini sağlayan bu zindelik, başarılarla birlikte daha da artmıştır. Her askerî zafer, yeni bir siyasî hedefe yol açmıştır.

Böylece, dünyayı Türk töresinin himayesi altında huzur ve sükûna kavuşturma amacı öne çıkmıştır. Türk fetih felsefesinin ve hâkimiyet ülküsünün temelinde bu sebep bulunmaktadır.

Bütün bu sebeplerle Türkler, yüzyıllarca süren göç hareketlerinde bulundular. İlk ana yurtlarından çıkarak uzak ülkelere kadar yayıldılar. Kendilerine yeni yurtlar arayıp buldular. Bazen de, kalabalık boylar hâlinde başka devletlerin hizmetine girdiler. Yeni katıldıkları topluluklar içinde de, çok kere üstün bir kabiliyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyasî hayata hâkim oldular.

b. Türklerin Göçleri

Türk toplulukları için karakteristik olan büyük göç hareketleri, Eski ve Orta çağlar dünya tarihinde önemli bir yer tutar.

Milâttan Önceki Türk Göçleri

Türklerin ilk ataları, M.Ö. 2. bin ortalarında Altaylara, Tanrı Dağları'na, Kazakistan'a ve Harzem'in güneyine yayıldılar. Daha sonraki yüzyıllarda Çin'in kuzeybatısını ve Türkistan'ı kapladılar. M.Ö. 700'e kadar devam eden göçler sonunda, büyük ölçüde Altaylara yerleştiler.

M.Ö. 4.-3. yüzyıllarda, Türklerin yaşadığı bölgeler Hazar çevresi (Batı Türkleri) ile İç Asya'nın çeşitli yerleri ve Kuzeybatı Çin (Doğu Türkleri) idi.

Milâttan Sonraki Türk Göçleri

Milâttan sonraki Türk göçleri ise sürekli olarak batı yönünde gelişti. Hunlar 1.-4. yüzyıllarda Türkistan'a, Asya'nın güneyine ve Avrupa'ya göçtüler. Oğuzlar, Sabarlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar da Kafkaslardan Orta Avrupa'ya kadar yayıldılar. Uygurlar ise Orhun bölgesinden İç Asya'ya indiler.

Türklerin göç hareketleri, Türk ve dünya tarihi bakımından çok önemli sonuçlar verdi. Özellikle uzun mesafelere yapılan Hun ve Oğuz göçleri tarihin akışını değiştirici nitelik taşımaktadır.

Çeşitli yönlere yapılan göçlerden sonra ana yurtta yine de kalabalık Türk boyları kalmıştı. Bunlar İrtiş, Selenga ve Orhun ırmakları ile Baykal Gölü dolaylarında yaşamaya devam ettiler. Bu kütleler, daha sonraki yüzyıllarda kurulan büyük Türk devletlerinin bünyesinde yer aldılar.

4. İskitler (Sakalar)

İskitler, M.Ö. 7. yüzyılda Orta Asya'nın geniş bozkırlarından göç ederek Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklere yerleştiler. Daha da öteye giderek Tuna nehrine ve Macaristan ovalarına yayıldılar. Yunanlılar onlara İskit adını verirken, İranlılar **Saka** diyorlardı.

İskitlerde yönetici tabakanın ve bir kısım halkın Türk oldukları anlaşılmaktadır. Çok geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için, İskit adı altında, Türk'ten başka kalabalık kütlelerin de yaşadığı ileri sürülmektedir.

Alp Er Tunga: İskitlerle İranlıların çatışmalarını anlatan ünlü **Şehname'de Efrasiyab** olarak belirtilen kahramanın Alp Er Tunga adlı büyük Türk hükümdarı olduğu anlaşılmıştır (M.Ö. 7. yüzyıl). Alp Er Tunga'nın torunlarından olan İmparatoriçe **Tomris** de, Perslerin ünlü hükümdarı Daryüs'e karşı mücadeleleri ile meşhurdur (M.Ö. 530).

İskit Kültürü

İskitler, üstün bir kültür sahibi olarak, zamanına göre ileri bir medeniyet kurmuşlardı. Doğudan gelen göçler yüzünden batıya doğru hareketlenen İskitlerin sanatı, bu suretle Avrupa'da yayılmıştır.

At. İskit hayatının ayrılmaz bir parçasıydı. İskitler binicilikte ve at üzerinde ok atmakta çok ustaydılar. Üzengi ilk defa onlar tarafından kullanılmıştır. Savaşta kadınlar da ata biner ve erkekleri gibi vuruşurlardı. **Amazon** adı verilen bu kadın süvariler hakkında pek çok hikâye ve efsane anlatılmıştır.

Ekonomi: İskitlerin ekonomik faaliyeti hayvancılığa ve tarıma dayanıyordu. Sürü hâlinde at, koyun ve sığır besliyorlardı.

Sosyal hayat: İskit kıyafeti hemen hemen Türklerinkinin aynıydı: Uzun etekli ceket, pantolon giyerler, ceketlerinin belini kemerle sıkarlardı. Ayaklarında hafif ve kısa çizme, başlarında uzun bir külah bulunurdu.

İskit âdet ve gelenekleri de Türklerdeki gibiydi. And içme ve kan kardeşliği törenlerine önem verirlerdi. Yoğ törenlerinde yüzlerini çizerek kan akıtırlar, ölülerini atları ve silâhlarıyla birlikte gömerlerdi.

Sanat: İskit sanatı M.Ö. 5.-3. yüzyıllarda doruk noktasına varmıştı. Silâhlar, koşum takımları, süs eşyaları, kemer tokaları, kaplar, vazolar, araba süsleri... vb. gibi eşyalar, yapılan kazılarda bulunmuştur. Bunların üzerine savaş sahneleri ve mücadele hâlindeki hayvan figürleri işlenmiştir. Hayvan üslûbu, Hun sanat eserlerindekinin aynıdır.

B. İLK TÜRK DEVLETLERİ

Türkler, M.S. 10. yüzyıla kadar, gerek ana yurtta gerek gittikleri yeni topraklarda çeşitli devletler kurmuşlardır. Bunların arasında Büyük Hun Devleti, Avrupa Hun Devleti, Göktürk Devleti ve Uygur Devleti en önemlileridir.

1. Büyük Hun Devleti

İlk Türk siyasî kuruluşu, Büyük Hun Devleti'dir. **Hun** kelimesi, eski Türkçe'de **insan, halk** anlamına gelmekteydi. Hun siyasî birliğinin merkezi, Türklerin kutlu saydıkları **Ötüken** dolaylarındaydı.

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen Büyük Hun Devleti hakkındaki ilk tarihî belge M.Ö. 318 yılma aittir. Hunlar, M.Ö. 3. yüzyıl sonlarında Çin üzerindeki baskılarını arttırdılar. Çinliler, kuzeyden gelen Hun akınlarına karşı, ünlü **Çin Seddi'ni** yapmak zorunda kaldılar (M.Ö. 214) .

Büyük Hun Devleti'nin bilinen ilk hükümdarı **Tuman** (Teoman)'dı. Onun ölümü ile yerine geçen oğlu Mete'ye, tanhu unvanı verildi. Bu unvan, Asya Türk devletlerinde 600 yıl kadar kullanılmıştır.

Mete, hükümdar olunca (M.Ö. 209) devletini yeniden düzenledi, doğudaki ve batıdaki komşu kavimleri kesin bir yenilgiye uğrattı. Daha sonra, Çin üzerine üç yıllık bir sefere çıktı. Kalabalık bir orduyla karşısına çıkan Çin İmparatorunu kuşattı. Çinlilerin barış istemesi üzerine bu devletle bir antlaşma yaptı (M.Ö. 197). Asya tarihinde iki büyük devlet arasında yapıldığı bilinen ilk yazılı antlaşma budur.

Mete döneminde devletin sınırları Kore'den Aral Gölü'ne kadar uzanmaktaydı

Mete'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ki-ok (Kiyo), başlangıçta iyi bir yönetim gösterdi. Ancak, siyasî amaçla da olsa, Çinli bir prensesle evlenmesi kötü sonuçlar verdi. Çinliler, Hun Devleti içinde entrikalara ve yıkıcı propagandalara giriştiler. İpek Yolu'nu denetim altına almak için uzun vadeli plânlar yaptılar. Ordularını Hun usulüne göre yeniden düzenlediler. Hunlar arasında yayılan rahat yaşama eğilimi, savaş ruhunu zedelemeye başladı. Hun prensleri arasındaki çekişmeler de siyasî güçsüzlüğü arttırdı.

Bütün bunların sonucunda ve gittikçe artan Çin saldırıları karşısında Hunlar Orhun bölgesine çekilmek zorunda kaldılar. Tanhu Hohanyeh, Çin'in himayesini isteyince, kardeşi Çiçi buna karşı çıktı.

Devletin sol kanadını yöneten Çiçi bağımsızlığın feda edilmesini utanç verici buluyor ve şöyle diyordu:

"İstiklâle karşı hayranlık duymak ve bağımlı olmayı yüz kızartıcı saymak bizim geleneğimizdir. Atalarımızdan toprakla birlikte devraldığımız devletimizi, Çin ile uzlaşmak pahasına feda edemeyiz. Mücadele edecek savaşçılarımız mevcut oldukça devletimizi (istiklâlimizi) korumalıyız."

Meydana gelen görüş ayrılığı, Hun birliğini parçaladı. Çiçi, bütün batı bölgelerini yönetim altına alarak devleti yeniden canlandırdı. Ancak, kalabalık Çin ordularının baskınlarına karşı koymadı ve başkentini savunurken öldü (M.Ö. 36).

Hunların İkiye Bölünmesi

Hohanyeh'in çevresinde toplananlar, bir süre Çin'e bağımlı yaşadılar. Sonra bağımsızlıklarını kazandılar. Ancak, kuraklık, kıtlık ve iç anlaşmazlık gibi sebeplerle Hunlar ikiye bölündü (M.S. 48).

Kuzey Hunları

Çin'le uzun mücadelelere giriştiler. İç isyanları bastırarak Çin'i baskı altına aldılar. Ancak, gittikçe kuvvetten düştüler. Sienpilerin saldırıları sonunda bağımsızlıklarını kaybettiler (M.S. 156).

Güney Hunları:

Çin sınırında kuzeyden gelecek akınlara karşı ileri karakol görevi yapan Güney Hunlarında da iç huzursuzluklar görülüyordu. M.S. 177'den itibaren yoğunlaşan Sienpi

akınları karşısında, hakan Çin'e bağlanmaya karar verdi. Ancak, bunu kabul etmeyen Hunlar tarafından öldürüldü. Çin'in tayin ettiği yeni tanhuları da tanımayan kabileler devletten kopup dağınık yaşamaya başladılar. Böylece Güney Hunları da tarihe karıştı (M.S. 216).

Siyasî birliklerini kaybetmekle beraber Hunlar varlıklarını korumayı başardılar. Çin'in zayıf dönemlerinde bağımsız devletler kurarak bütün Kuzey Çin'i hâkimiyetleri altına aldılar. Kuzey Hun Devletimden ayrılan kalabalık Hun kütleleri ise batıya doğru giderek bozkırlarda dağınık hâlde yaşayan Hunlara katıldılar.

2. Kavimler Göçü, Asya ve Avrupa'nın Yeni Çehresi, Avrupa Hun Devleti

a. Kavimler Göçü

Orta Asya'da Hun yönetiminden sonra iktidara Sienpi'ler geçmiş, onların yerine de Juan-juan Devleti kurulmuştu. Bu devletin bünyesinde yer alan **Uar** ve **Hun** adlarında iki kabile grubu, 350 yıllarında büyük bir göç hareketi başlattılar. Juan-juanlardan ayrılan Uar-Hunlar, bugünkü Güney Kazakistan bozkırlarına geldiler. Burada, Çiçi Devleti'nin yıkılmasından sonra (M.Ö. 1. yüzyıl) batıya göçen Hunlar yaşıyordu. M.S. 1. yüzyıl sonları ile 2. yüzyıl ortalarına kadar doğudan gelen Hun kalıntıları da bunlara katılmıştı. Böylece çoğalarak güçlerini arttırmışlar, Don ile Volga nehirleri arasına yerleşmişlerdi.

Uar-Hun göçü, onları yerlerinden oynattı ve batıya doğru harekete zorladı. O tarihte Karadeniz'in Deniz'in kuzeyindeki düzlüklerde, bir

Germen kavmi olan Gotlar yaşıyordu. Hunlar, Alan ülkesini ele geçirdikten sonra, Gotları yenilgiye uğrattılar. Bu kalabalık kavim, kurtuluşu batıya doğru göç etmekte buldu. İranlı, İslâv, Germen (Gepidler, Vandallar, Tayfallar vb.) topluluklarını ileriye sürdüler . Böylece, önce **Balamır'ın,** sonra **Uldız'ın** önderliğindeki Hunların göçe zorladığı çeşitli kavimler, bugünkü İtalya, İspanya ve Fransa topraklarına girdiler. Ayrıca Britanya adalarına ve Kuzey Afrika'ya geçtiler. Böylece, günümüz Avrupa' sının etnik görünümünü meydana getirdiler. Bu büyük harekete **"Kavimler Göçü"** adı verilir.

b. Asya ve Avrupa'nın Yeni Çehresi

Avrupa'nın Yeni Çehresi

Alanlar, Vandallar, Süebler, Vizigotlar İspanya'ya giderek buradaki yerli halkla karıştılar. İspanyol topluluğunun bugünkü durumu böylece belirdi.

Angllar ve Saksonlar Britanya adalarına giderek İngiliz milletini oluşturdular.

Ren kıyılarına yerleşen Germenler, Alman milletinin temellerini attılar.

İslâvlar, bugünkü Rusya, Polonya, Ukrayna topraklarına geçtiler.

Asya'nın Yeni Çehresi

Uar-Hunlar, güney Kazakistan'daki Hun halkını yerlerinden oynatmışlardı. Daha sonra güneye yönelerek Afganistan'a girdiler. Soğd bölgesini ele geçirdikten sonra, İran'daki Sâsânîlere şiddetli hücumlara giriştiler. Bu devlet, yıkılmaktan güçlükle kurtuldu. Uar-Hun birliği Akhun (Eftalit) Devletini kurdu. 200 yıl devam eden ve Orta Doğu'da önemli rol oynayan Akhun Devleti, İran'ın iç işlerine karıştığı gibi, Hindistan'daki Gupta Devleti'ni dağıttı (470) . Göktürk-İran işbirliği, Akhun Devleti'ni ortadan kaldırdı (557).

Asya Hunlarının bir kısmı olan Tabgaçlar ise Kuzey Çin'de güçlü bir devlet kurdular (386). Juan-juanlarla 150 yıl kadar süren mücadelelere giriştiler. Zamanla kültür değişimine uğrayarak Çinlileştiler ve 557'de yıkıldılar.

Çeşitli göç hareketleri sonunda Orta Asya'nın 6. yüzyıldan sonraki etnik görünüşü şu şekli almıştı.

Tölesler: 50 kabileden meydana gelmişlerdi ve bütün Orta Asya'ya yayılmışlardı. Hunlardan gelen Töleslerin en zengin ve cesur kabilesi **Tarduş**lar Orhun nehri ile Altaylar arasında bulunuyorlardı.

Uygurlar: Tola ırmağının kuzey bölgesinde yer almışlardı.

On-oklar: Türgeşler ve Karlukların da aralarında yer aldığı On-oklar Altayların batısında Seyhun yakınlarına kadar uzanan bölgedeydiler. Batı Göktürkleri diye anılıyorlardı.

Basmıllar Beşbalık dolaylarında, **Kırgızlar** Baykal'ın batısında, **Oğuzlar** Selenga ırmağı-Ötüken bölgesinde yaşıyorlardı. Kitan, Tatabı, Dokuz Tatar, Otuz Tatar gibi Moğol kabileleri de Kerulen ve Onon nehirleri çevresindeydi.

Kavimler Göçünün Sonuçları

- Roma topraklarına yapılan toplu göçler, bu devletin dengesini bozdu. Roma İmparatorluğu önce ikiye ayrıldı (395), sonra da Batı Roma tarihten silindi (476).
- Bu büyük karışıklık, Eski Çağların sonunu getirdi. Çağ sonu olarak kabul edilen çeşitli tarihlerin hepsi (375, 395, 476) Kavimler Göçü sonun da gerçekleşti.
- İngiltere, Fransa, İspanya ve İskandinav devletlerinin temeli bu göç sonunda oluştu.
- Roma üzerine yığılma, Roma-Germen gruplaşma eğilimini meydana çıkardı.
- Hunların temsil ettiği Bozkır sanatı Avrupa'da etkili oldu. Çeşitli destanlar ve efsaneler, bu göç sebebiyle meydana geldi.
- Şövalyelik hayatının ilk belirtileri de bu göçler sonunda görüldü.

c. Avrupa Hun Devleti

Balamır ve Uldız'dan sonra yönetimi **Karaton** aldı. Onun ölümünden sonra ise başa Rua geçti.

Rua, Bizans'ı vergiye bağladığı gibi, Batı Roma'nın iç siyasetinde de ağırlığını hissettirdi. Bizans'ın Batı Roma'ya hâkim olma teşebbüslerini önledi. Bu devlet, Hunlar arasında kışkırtıcı faaliyette bulunuyordu. Rua, Bizans'ın, Hun Devleti'ndeki yabancılar arasında ücretli asker toplamasını yasakladı. Bizanslı tacirlerin, Hun topraklarında ticaret yapmalarını önledi. Bizans'a sığınmış olan Hun kaçaklarının iadesini istedi. Telâşlanan Bizans, bir elçilik heyeti gönderdi. Ancak Rua bu sırada öldü (434) Yerine, yeğeni Attila geçti.

Attila

Attila, gelen elçilik heyeti ile bir barış antlaşması yaptı **[Konstantia** (Margos) **Barışı],** Bizans, bu antlaşmaya göre, ödediği vergiyi iki katına çıkaracak; Hunların elinde bulunan Bizanslı esirlere ve Hun kaçaklarına sığınma hakkı vermeyecek, sığınmış olanları iade edecek; Hunlara bağlı kavimlerle görüşmelere, anlaşmalara girişmeyecekti.

Attila bundan sonra, Roma'nın yardım isteğini kabul ederek, bu ülkedeki isyanları bastırdı. Almanya'yı yönetimleri altına alan Hunların hakimiyeti, Kuzey Denizi'ne ve Atlas Okyanusu'na kadar genişledi .

Balkan Seferi

Bizans, anlaşma şartlarına uymayınca, Attila hızla ilerleyerek, İstanbul yakınlarına kadar geldi. Korkuya kapılan Bizans İmparatoru, derhal barış istedi. Savaş tazminatı ödemeyi, vergisini üç katına çıkarmayı kabul etti. **Anatolios Barışı** (477) adı verilen antlaşmaya göre, Bizans, Tuna Nehri'nin güneyinde geniş bir bölgede asker bulundurmayacaktı. Buralardaki pazarların yerine, artık bir Hun şehri hâline gelmiş olan Niş'te ortak pazar kurulacaktı.

Attila'ya Suikast

Bizans, Hunlara ödediği vergiden kurtulmak için Attila'ya suikast tertipledi. Ancak, Hun başkentine gönderilen suikastçi yakalandı ve suçunu itiraf etti. Attila ona dokunmadı, Bizans İmparatoruna ağır bir mektup yazmakla yetindi.

Roma ile Savaş

Hunlarla Roma arasındaki ilişkiler görünüşte dostçaydı. Ancak, iki taraf da, çatışma zamanının yaklaştığını hissediyor ve ordularını hazırlıyorlardı.

Savaş için hukukî bir gerekçe lâzımdı. Romalı prenses Honorya, yıllar önce Attila ile nişanlanmak istemiş ve ona bir yüzük göndermişti. Attila, bu isteği kabul ettiğini bildirdi. Honorya ile evlenince Roma'nın yarısı kendisine verilecekti.

Roma, bu teklifi reddedince, Attila 200 bin kişilik ordusuyla, Galya'ya girdi. Aetyus kumandasındaki Roma ordusu da Galya'ya gelmişti.

Bugünkü Kampus Mauriakus (Katalaunum) bölgesindeki savaş 24 saat sürdü. İki taraf da üstünlük sağlayamadı ve ağır kayıplara uğradı. Müttefikleri savaştan çekilen Aetyus yalnız kaldı. Galya'yı saf dışı bırakan Attila, amacına ulaşmıştı. Roma ve Hun orduları geri çekildiler (451). Bu savaştan sonra Aetyus, Roma'da gözden düştü.

İtalya Seferi

Attila, ertesi yıl 100 bin kişilik ordusuyla Roma sınırlarını aştı. O zamanki başkent Ravenna yakınlarına kadar geldi. Roma, onu durduracak askerî güce sahip değildi. Papanın başkanlığında bir heyet, Hun ordugâhına gönderildi. Papa, bütün Hristiyan dünyasını temsilen, Roma'yı esirgemesini rica edince, Attila, bunu yeterli buldu. Bu eski medeniyet merkezini korumayı görev sayıyordu. Roma, artık onun iradesine bağlıydı.

Attila'nın Ölümü ve Hun Birliğinin Dağılışı

Dünya hâkimiyetinin gerçekleşmesi için son hedef olarak İran'daki Sâsânîler kalmıştı. İtalya'dan dönüşte sıra buraya gelmişti. Fakat, Attila bunu gerçekleştiremedi. Sefer dönüşü (rivayete göre, bir prensesle evlendiği gece) öldü (453). Öldüğü sırada 60 yaşlarındaydı.

Attila, tarihte ender yetişen ve milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe erişmiş büyük hükümdarlardan biridir. Hatırası etrafında hemen bütün Avrupa ülkelerinde türeyen efsaneler yüzyıllarca ağızdan ağıza dolaşmıştır.Romancılara, ressamlara, heykeltıraşlara konu olmuş, hakkında pek çok kitap yazılmıştır. Adına çok sayıda opera bestelenmiştir. Çağındaki tarih kayıtları, Attila'yı iyiliksever, babacan, çok yüksek niteliklere sahip bir hükümdar olarak belirtmektedir.

Attila'nın Oğulları

Attila'nın eşi **Arıkan'dan** doğan üç oğlu vardı: **İlek, Dengi- zik** ve **İrnek.** Üçü de babalarının yerini tutamadılar. **İlek** hükümdar oldu. Fakat, ayaklanan Germen kavimleri ile savaşırken öldü (454). **Dengizik** çok cesurdu, fakat siyasî görüşten yoksundu. Devletin birliğini yeniden kurmak için çok çalıştı. Sonuç vermeyen mücadelelere atıldı. Sonunda, bir vuruşmada öldü (469). İrnek ise, büyük kardeşleri ölünce, Orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anladı. Savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile Karadeniz'in batı

kıyılarına döndü. Buralarda Türkler yaşamakta idi. İrnek yönetimindeki Hunlar, Bulgarlarla Macarların ortaya çıkışında büyük rol oynadılar.

3. Göktürkler

"Türk" sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak kullanan Göktürkler, Asya'da, Büyük Hun Devleti'nden sonra, ikinci büyük Türk devletini kurmuşlardır. Doğudaki ve batıdaki bir kısım Türklerin dışında bütün Türkler, bu devletin sınırları içinde birleşmişlerdir.

Göktürkler, Asya Hunlarından geliyorlardı. Bozkurttan türemiş olmayı ve **bozkurtun** rehberliğini anlatan destanlar, Göktürklerde ve Hunlar-da hemen hemen aynıydı. Bu bakımdan, Göktürklerin başlangıcı efsanelerle karışmaktadır.

Destanlardaki ifadeye göre, Kuzey Liang Hun Devleti, Tabgaçlar tarafından yıkılınca 500 aileden meydana gelen bir kütle kaçarak Juan-juan-lara sığınmıştı. Bunlar demircilikle uğraşıyorlar ve Juan-juanlara silâh yapıyorlardı.

a. I. Göktürk Devleti

Göktürk Devleti'nin Kuruluşu

Göktürklerin başındaki **Bumin Kağan,** anlaşmazlığa düştüğü Juan-juanlara karşı ayaklandı. Onları ağır bir yenilgiye uğratarak Göktürk Devleti'ni kurdu (552). Büyük Hun Devleti'nin başkent bölgesi Ötüken'i merkez yapan Bumin Kağan, aynı yıl içinde öldü. Yerine **Mukan Kağan** geçti.

Yeni Göktürk Hükümdarı, Juan-juanlara ağır bir darbe daha indirerek, bu devletin tarihe karışmasını sağladı. Hitanların ve Kırgızların ülkelerini sınırları içine aldı . Çin'i baskı altında tuttu.

İstemi Hanın Faaliyetleri

İç Asya kervan yolu üzerindeki önemli şehirleri ellerine geçiren Göktürkler, kervan yollarını da denetim altına almış oluyorlardı. Ancak, Sâsânî Hükümdarı Anûşirvan, durumdan hoşnut değildi. Kervan yolu üzerindeki Mâverâünnehri de elde etmek istiyordu. İpek ticaretinin ünlü kervancıları olup Türklere bağlanmış olan Soğdların faaliyetlerini yasakladı. Üstelik, bu gergin ortamda, Göktürk Devleti'nin batı kanadını yöneten İstemi **Yabgunun** elçilerini de öldürttü.

İran ile anlaşmaktan ümidini kesen İstemi, Bizans ile ilişki kurdu. Bizans, ipek ticaretinde Sâsânî aracılığından kurtulmak istiyordu. Bu sebeple, İstemi ile kolayca anlaştı. Bizans-Sâsânî çatışması başladı. Rahatça hareket eden İstemi de, hâkimiyetini Harzem, Taşkent ve Azerbaycan'a kadar genişletti.

Ancak, Bizans, Göktürklerin düşmanı olan Juan-juan (Avar)ları korumaya başlamıştı. Ayrıca, Güney Kafkasya'daki Türk boyu Sabarları da dağıtarak, Göktürklerin onlarla bağlantı kurmasını engellemişti. Bu sebeplerle, Göktürk hükümdar ailesinden **Türk Şad,** Bizans elçilerine sert davrandı. Onları, Avarları korumakla suçladı. Tuna'nın, Dinyeper'in Meriç'in yerini bildiğini, Türk ordularının Roma'ya (Bizans'a) da geleceğini söyledi.

Bu durumda, İstemi, İran'a hücum etmeyi uygun bulmadı. Bizans'la İran arasında uzun yıllar süren savaş, Sâsânîlerin gücünü çok azaltmıştı. Böylece, İslâmiyetin, İran'da kısa zamanda hâkimiyet kurmasını sağlayıcı bir ortam meydana gelmişti.

Devletin kuruluşundan itibaren batı bölgeleri, "Yabgu" unvanını taşıyan **İstemi** tarafından yönetiliyordu. İstemi, Altayların batısını, Isık Göl ve Tanrı Dağları'na kadar idaresi altına aldı. Daha sonra, Sâsânî Devleti ile dostluk bağları kurdu. Onlarla yaptığı işbirliği sonunda Akhun Devleti yıkıldı.

Devletin İkiye Bölünüşü

Mukan'ın yerine geçen **Tapo,** Budizmi benimsedi. Göktürklere sığınan bir Çinli prensin kaçırılmasına göz yumunca, halk arasındaki itibarı çok sarsıldı. Göktürk topluluğunda sarsıntılar belirdi.

Aynı yılların önemli bir olayı da İstemi Yabgunun ölümü oldu (576). Bu büyük şahsiyetin ölümü Göktürk topluluğunda derin bir üzüntü yarattı.

İstemi'nin yerine oğlu **Tardu** geçti. Cesareti ve savaşçılığı ile babasına benzeyen Tardu, siyasî ihtirasını yenemedi. Mukan'ın oğlu da, kağan olamadığı için küskündü. Çinliler, Tardu'yu Göktürk Kağanı olarak tanıdılar. Tardu, doğu kanadının hâkimiyetinden çıktığını ilân etti. Göktürk Devleti, böylece ikiye ayrılmış oluyordu.

Doğu Gökürk Devleti

Doğu Göktürk Devleti'nin başına geçen Işbara'nın tutarsız davranışları, çevresinde korku ve öfke uyandırıyordu. Bu durumda kumandanların bir bölümü ile bazı prensler Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Işbara da Çin Hükümdarına başvurarak barış dileğinde bulundu. Doğu Göktürk Hakanlığı, böylelikle Çin'in himayesine girdi.

Çin, Türklerin Çinlileştirilmesi için, Işbara üzerindeki baskılarını arttırdı. Devlete bağlı kütlelerin isyanları yaygınlaştı. Türk hükümdar ailesi mensupları birbirlerine düştüler. Bu karışıklık sırasında Işbara öldü (578).

609'da başa geçen **Şipi Kağan,** devleti toparladı. İsyanları yatıştırdı. Çin üzerine sefere çıktı. Çin'deki hükümdar ailesini tahttan indirdi, kendi desteklediği hanedanı iş başına geçirdi.

Kieli'nin hakanlığı döneminde Çin'e karşı açılan savaşlar başarısız oldu. Kuşattığı bir şehir önünde yenilerek geri çekilen Kieli, Çin ordusu tarafından esir alındı. Böylece Doğu Göktürklerinin bağımsızlığı sona erdi (630).

Çinliler, Türkleri Çin Seddi boyuna yerleştirerek Çinlileştirme plânını uyguladılar. Fakat, bu teşebbüs amacına ulaşamadı. Türklerin çeşitli ayaklanmaları Çinliler tarafından şiddetle önlendi. **Kür Şad** adındaki Türk prensinin, 40 arkadaşı ile birlikte Çin sarayını basarak imparatoru tutsak alma teşebbüsü de kanla bastırıldı (639).

Batı Göktürk Devleti

Tardu, batıda askerî başarılar kazandı. Kafkasya ve Horasan'a uzandı. Doğu Göktürk Devleti'ndeki karışıklıklar sırasında Çin'e yürüdü. Ötüken, kuzeybatı Moğolistan, Aral Gölü dolayları onun denetimine girdi.

Fakat, ülke içindeki karışıklıkları önleyemedi. Ayaklanmaları bastırmaya çalışırken öldü (603).

Tong Yabgu (618-630) akıllı ve cesur bir hükümdardı. Devlet yönetimine çeki düzen verdi. İranlıları yendi. Fakat, Doğu Göktürklerinin ülkede çıkarttığı isyanları bastırmaya çalışırken öldü. Güçsüz düşen devlet, Çin'e bağlandı (630).

Tutsaklık Yılları ve Bağımsızlık Hareketi

630-680 arasında 50 yıllık zaman, Göktürkler için acılı bir devre oldu. Bu dönemde Türkler varlıklarını, dillerini, inanç ve geleneklerini korudu-larsa da, bağımsız bir devletten yoksun kalmak onlara derin bir üzüntü kaynağı oluyordu. Türk milleti, hür ve bağımsız hakanlık çağının özlemi içindeydi. Bu sebeple Çin'e karşı ayaklanmalar oluyor, fakat bunlar şiddetle bastırılıyordu.

Hun döneminden beri sürüp gelen Aşına ailesinden **Kutluğ,** gizlice teşkilât kurup bağımsızlık hareketine girişti. Ünlü devlet adamı **Tonyukuk** da onunla beraberdi. Kuzey Çin

eyaletine yapılan baskın başarılı oldu. Oğuzları da bozguna uğratan Kutluğ ve arkadaşları, Ötüken'e hâkim olmayı başardılar.

b. II. Göktürk Devleti

Kutluğ, Ötüken'de hakan ilân edildi ve **İlteriş** (devleti derleyip toplayan) unvanını aldı (682). İlteriş Kağan, Tonyukuk'un yardımı ile, devleti teşkilâtlandırdı. Çin üzerine yaptığı seferlerle, bu devletin saldırganlığını önledi. Töreyi yeniden yürürlüğe koydu. 692'de öldüğü zaman, millî kahraman olarak anılıyordu.

İlteriş'in yerine geçen **Kapgan** da Türk tarihinin büyük kahramanlarından ve devlet adamlarından biri oldu. Çin'i baskı altında tutmayı, siyasetininin ana ilkelerinden biri olarak belirleyen Kapgan, bu ülkeye yaptığı seferlerin hepsini zaferle bitirdi. Göktürk Devleti'nin doğu sınırı, Peçili Körfezi'ne ulaştı. Bu gelişmelerden ürken Çin İmparatoru, Kapgan'ı öldürene veya esir edene büyük ödül vaad etti.

Kapgan, çok başarılı olmakla beraber, hoşgörüsüz ve sert davranıyordu. Bu yüzden, devlet bünyesindeki birçok boy ayaklandı. Kapgan'ın son zamanları, bu isyanları bastırmakla geçti. Özellikle Oğuz isyanı, devlet bünyesinde yaralar açtı. Kapgan, Oğuz isyanını bastırıp Ötüken'e dönerken, Çinlilerin kışkırttığı Bayırkuların pususuna düşerek öldürüldü (716).

Kapgan'dan sonra hükümdar olan **Bilge Kağan,** devleti kardeşi **Kül Tigin** ve tecrübeli devlet adamı Tonyukuk'un destekleriyle yönetti. Kışkırtmalarına devam eden Çin'e ağır bir darbe indirerek kuzeybatı bölgelerini işgal etti. Türk kültür değerlerini iyi tanıyan bir düşünür olan Tonyukuk da devlete 46 yıl hizmet verdi. Savaşlarda hiç yenilmediği gibi, ülkede Budizmin yayılmasına ve şehirlerin surlarla çevrilmesine karşı çıktı. Onun bu düşüncelerinde ne kadar haklı olduğunu daha sonraki olaylar göstermiştir. **Kül Tigin** ise, cesareti ve kahramanlığı ile Türk milletinin gönlünde taht kurdu. Bütün hayatını milletine hizmetle geçirmişti.

Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan adlarına dikilen yazıtlar (Orhun Yazıtları) bu dönemin en önemli kültür mirasıdır.

Bilge Kağanın ölümü üzerine devlette sarsıntı baş gösterdi. Tonyukuk'un kızı ve Bilge'nin hanımı olan hatun, yönetime hâkim olamadı. Hanedan üyeleri birbirine düştüler. Durumdan yararlanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar, aralarında birleşerek Basmıl başbuğunu kağan ilân ettiler (742). Ancak, bir süre sonra hükümdarlığa Uygur başbuğu **Kutluğ Bilge Kül** getirildi (745). Böylece Ötüken'de Göktürk dönemi sona eriyor, Uygur devri başlıyordu.

4. Uygur Devleti

Asya Hunlarından inen Uygurlar, I. Göktürk Hakanlığı zamanında bu devlete bağlandılar. 630'dan sonra ise kendi başlarına buyruk kaldılar. Kapgan Kağan zamanında Uygurlar yeniden Göktürk birliğine katıldılar.

a. Uygur Hakanlığı

İlk Uygur Hakanı **Kutluğ Bilge Kül,** Orhun kıyısındaki başkent Ordu-balık şehrini kurduktan sonra öldü (747). Yerine oğlu **Moyen-Çur** geçti. Moyen-Çur, çevredeki çeşitli Türk boyları ile ve başka kabilelerle çarpışarak hepsini boyunduruk altına aldı. 751'deki büyük Talaş Savaşı'nda Çinliler ağır şekilde yenilince Tarım havzası da Uygurların eline geçti . Moyen-Çur, imparatorun kızı ile evlendi ve Çin'i yıllık vergiye bağladı.

Moyen-Çur´un yerine geçen **Bögü,** Çin'e yardım etti. Maniheizmi benimsemeye başladı. Bu din, savaşçılık duygularını zayıflatıyordu. Uygurların yaşayış biçimlerine de ters düşüyordu.

Bögü Kağandan sonra Tibetliler karşısında başarı sağlanamadı. Ötüken'de karışıklık çıktı. Maniheizmin etkileri, Uygurların gittikçe gevşemesine yol açtı. Nihayet, kuvvetleri artan Kırgızlar kalabalık birliklerle Uygur topraklarına girdiler, başkenti alarak son hakanı öldürdüler. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar kütleler hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırına ve daha çok İç Asya'daki zengin ticaret merkezlerine göç ettiler. Komşuları ile, özellikle Çin'le dostça geçinmeyi amaç edinerek ticaretlerini sürdürmeye çalışan bir topluluk hâline geldiler. Yerleşik hayata geçen ilk Türk kavmi Uygurlar oldu.

b. Kan-Çou Uygur Devleti

Uygurların bir kısmı Kansu'ya gelerek, buranın başkenti Kan-Çou'da yerleşmişlerdi. 10. yüzyılda siyasî güçleri arttı. Çin'de hâkim olan Türk Şato Hükümdarı ile Uygurlar arasında iyi ilişkiler kuruldu ve devam ettirildi.

Büyük bir askerî varlık gösteremeyen Kan-Çou Uygurları, Kitanların, Tangutların, en sonra da Moğolların (1226) hâkimiyetini kabul ettiler.

c. Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti

İç Asya'ya göçerek Doğu Türkistan'a gelen Uygur toplulukları buraya yerleştiler. Bu bölge İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde bulunduğu için iktisadî açıdan güçlendiler. 911'de bağımsız hâle gelen bu Uygur Devletinde, sanat, edebiyat ve ticaret çok gelişti . Kara-hanlılar Müslüman olduktan sonra bu bölgede İslâmiyetin yayılmasına çalıştılar. İslâmiyet, Çin'e Uygurlar aracılığı ile girdiği için, ilk Müslüman Çinlilere de "Uygur" adı verildi.

Doğu Türkistan Uygurlarının siyasî varlıkları, Moğol istilâsı ile sona erdi (1209). Fakat, Uygur kültür ve medeniyetinin etkileri Asya'da yüzyıllar boyunca hissedildi.

C. DİĞER TÜRK DEVLETLERİ ve TOPLULUKLARI

Büyük Hun Devleti, Avrupa Hun Devleti, Göktürk ve Uygur devletleri, Türklerin 10. yüzyıla kadar kurdukları büyük devletlerdir. Bunların dışında çeşitli Türk toplulukları, Orta Avrupa ve Balkanlardan Kafkaslara, Asya'nın değişik bölgelerine kadar başka devletler de kurmuşlar veya varlıklarını duyurmuşlardır. Bu topluluklar ve devletler kısaca şunlardır:

1. Avarlar

Göktürkler Juan-juan devletini yıkınca, halkın bir bölümü batıya göçtü. Bunlar, Sabar hâkimiyetini yıktılar. Macaristan'ı işgal ederken Orta Avrupa'da büyük bir devlet kurdular . İki yüz yılı aşan hâkimiyetleri sırasında Bizans'ı iki kere kuşatan Avarlar, Frank hücumları sonucunda dağıldılar (805). Bununla beraber Avar-Türk kültürü, Macaristan, Fransa, Arnavutluk, Hırvatistan bölgelerinde etkili oldu.

2. Bulgarlar

Attila'nın oğlu **Irnek** yönetiminde Karadeniz'in kuzeyine gelen Hunlar, burada yerleşmiş bir Türk boyu olan Ogurlarla karıştılar ve Bulgar adını aldılar. Bir süre Göktürklere bağlı olarak yaşadılar. I. Göktürk Devleti'nin

630'da yıkılmasından sonra, **Kurt** (Kubrat) yönetiminde bir devlet kurdular. Fakat, Hazar baskısı karşısında bu devlet dağıldı. Bulgarların bir bölümü kuzeye, İtil boylarına çıktı, bir bölümü de Balkanlara göçtü.

Tuna Bulgar Devleti: Asparuh'un yönetiminde Balkanlara gelen Bulgarlar burada Tuna Bulgar Devletini kurdular (679). Kısa zamanda güçlenerek yerli İslâvları denetimlerine aldılar. Kudretli hükümdarları **Kurum Han** zamanında Bizans'ı art arda yendiler. **Omurtag Han** döneminde ise güçlerinin doruğuna ulaştılar. Ancak, Boris Hanın Hristiyanlığı kabul etmesiyle (864) Türk kültür çerçevesinden çıktılar ve İslâvlaştılar.

İtil (Volga) Bulgar Devleti: İtil boylarına çıkan Bulgarlar, burada buldukları Türk boylarıyla birlikte önemli bir devlet kurdular. Siyasî varlıklarını 400 yıldan fazla sürdürdüler. Tarımda ve ticarette başarı gösterdiler. İslâmiyeti kabul ederek Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi oldular. İtil Bulgar Devleti, Moğol istilâsı karşısında yıkıldı (1236).

3. Hazarlar

Kafkaslara yerleşmiş olan Hazarlar, I. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra (630) bağımsız hâle geldiler. Karadeniz'in kuzeyindeki Büyük Bulgarya Devleti yıkılınca, sınırlarını Dinyeper nehrine kadar genişlettiler. Emevî ordularının Kafkaslardaki ilerleyişini durdurdular. 8. -9. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en büyük devleti hâline geldiler.

Hazar Devleti'nde Musevîlik yaygınlaştı. Hükümdar ailesi ve yüksek yöneticiler Musevî dinine girdiler.

Hazar Devleti'nde canlı bir ticaret hayatı ve ekonomik refah hâkimdi. 7.-9. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın yaşadığı barış dönemine **Hazar Barışı** adı verilmektedir. Hazar Hakanlığı, İslâv saldırıları karşısında 965'te yıkılmıştır. İlk ortaya çıkan Rus devletçiklerinde ve Macaristan Devleti'nin kuruluşunda Hazar etkileri görülmektedir.

4. Macarlar

Aslında Fin-Ugor kavmi olan Macarlar 5. yüzyılda Kafkaslara inerek buradaki Türk boyları ile 400 yıl bir arada yaşadılar. Böylece Türk kültürünün derin etkisi altında kaldılar. Peçenek baskısı karşısında, Macarların başına Türk Kabar oymağından Arpad geçti. İkinci büyük Peçenek taarruzu başlayınca, Macarlar, Arpad'ın buyruğunda Orta Avrupa'da bugünkü ana yurtlarına yerleştiler (896). Burada güçlenerek akınlara giriştiler. Ancak, Cermen baskısı karşısında zayıf düştüler ve 1000 yıllarında Hristiyanlığı kabul ettiler.

5. Peçenekler

Peçenekler, Göktürk Devleti çözülünce, Don-Kuban dolaylarına gelip (860-880) yerleştiler. Burada yaşayan Macarları, batıya doğru göç etmek zorunda bıraktılar. Böylece, Macarların bugünkü yurtlarına yerleşmelerine sebep oldular. Peçenekler, komşu Ruslarla 100 yıldan fazla mücadele ettiler. Onların Karadeniz'e inmelerini yüzlerce yıl geciktirdiler. 10. yüzyılın başında, doğudan Uz baskısı artınca Peçenekler daha batıya yöneldiler. Zayıflamış olarak Balkanlara indiler. Bir bölümü Bulgaristan'a yerleşirken, bir bölümü de Bizans ordusunda görev aldı. Malazgirt Savaşı sırasında, soydaşları olan Selçuklular tarafına geçerek zaferin kazanılmasında etkili oldular. 1080'den sonra güçlenince, Bizans'a karşı mücadeleye başladılar ve başarı kazandılar. Bizans'ın kışkırttığı Kumanlar, bir baskınla Peçenek varlığına son verdiler (1091).

6. Kıpçaklar

Kıpçaklar, Göktürklere bağlı olarak uzun süre Balkaş-İrtiş dolaylarında yaşadılar. Kendilerine katılan Kumanlarla birlikte 11. yüzyılın ikinci yarısında batıya yöneldiler ve Rusları yenerek Kuzey Karadeniz düzlüklerine yerleştiler. 1096-1185 yılları arasında Ruslarla şiddetli mücadelelere giriştiler. Prens İgor kumandasındaki birleşik Rus ordularını kuşatıp yok ettiler. Rusların millî İgor Destanı, konusunu bu savaşlardan almıştır.

Kıpçaklar, 13. yüzyılda Moğollar karşısında tutunamayıp dağıldılar. Bir bölümü Moldavya'ya gidip Hristiyanlığı kabul etti. Diğerleri Macaristan, Bulgaristan dolaylarına göçtü. Bazıları da İtil boylarında kaldı.

Kuman-Kıpçaklar, Gürcü Krallığı'nda, Harzemşahlar Devleti'nde, Mısır'daki Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde, Bulgar ve Romen devletlerinde görev alarak etkili oldular. Buralarda askerî gücü meydana getirdiler ve devlet yönetimini üstlendiler.

7. Uzlar

Oğuzlardan bir kısım olan Uzlar, Peçenekleri yurtlarından çıkararak onların topraklarına yerleştiler (860-870). 1050'lerde Özü bölgesine yayılan Uzlar, daha sonra Bizans ve Bulgar direnişini kırarak Makedonya, Trakya ve Ege kıyılarına kadar ilerlediler. Ancak bu topraklarda tutunamadılar. Uzların bir bölümü Bizans ordusuna ücretli asker olarak katıldı. Bunlar, Malazgirt Savaşı'nda, Bizanslılardan ayrılarak Selçuklu saflarına geçtiler. Ancak, salgın hastalıklar ve Peçenek hücumları, Uzları kırdı. 11. yüzyıl sonunda bir kuvvet olmaktan çıktılar.

8. Başkurtlar

Başkurtlar, Güney ve Orta Ural Dağları'nın her iki yanındaki bozkırlarda yaşıyorlardı. Moğollar zamanında tamamen Müslüman oldular. Altın Orda Devleti'ne dahil olarak yaşadılar. Bu devlet yıkıldıktan sonra, Başkurtların bir bölümü Şeybanîlerin, bir bölümü de Nogay Hanlığı'nın yönetimine girdiler. Kurultayca seçilen bir başbuğ ile on iki bey tarafından idare ediliyorlardı. 16. yüzyılın ilk yarısında ağırlaşan Rus baskısına karşı şiddetle direndiler. Ancak 17. yüzyılın ilk yarısında Ruslar Başkurt ilini ele geçirdiler. Daha sonra çıkan isyanları kanlı şekilde bastırdılar. Başkurtlar, 1917 Sovyet devriminden sonra kısa süreli özerk bir yönetime kavuştular. Ancak, ülkede Sovyet yönetimi kurulmasını önleyemediler. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra (1990) Başkurtlar da bağımsızlık yolunda ilerlemeye başladılar.

9. S ab arlar

Sabarlar (Sibirler), Büyük Hun Devleti'ne bağlı Türk topluluklarından biriydi. 5.-6. yüzyıllarda Batı Sibirya ve Kuzey Kafkasya'da tarihî bir rol oynadılar. Daha sonra Doğu Avrupa'da göründüler. Sâsânîlerle ve Bizans'la savaştılar. Doğudan gelen Avarlar karşısında tutunamayıp Göktürklere bağlandılar. Kafkasya'daki Sabar hâkimiyeti ise Bizans tarafından yıkıldı (576). Bugünkü Sibirya'nın adı Sabarlar (Sibirler) dan gelmektedir.

10. Türgeşler

Türgeşler, Batı Göktürklerinin bir bölümü halinde yaşıyorlardı. 630'dan sonra Bağa Tarkan, bütün Batı Göktürk boylarını yönetimi altında topladı. II. Göktürk Devleti döneminde sürekli isyan hâlinde olan Türgeşler, 717'de Kağan Sulu'nun yönetiminde bağımsız hâle geldiler. Orta Asya'daki Emevî ilerleyişine karşı şiddetle direndiler. Sarı Türgeşler ve Kara Türgeşler olarak ikili teşkilât halinde yaşadılar. Ancak bu iki kabile ara-

sında mücadele başlayınca, Çinliler ve Karluklar da işe karıştılar. Türgeş hâkimiyeti 766'da yıkıldı.

11.Kırgızlar

Kırgızlar, Hunlara, Göktürklere ve Uygurlara bağlı olarak yaşadılar. 840'ta Uygur Devleti' ni yıktılar. Ancak, 920'de Kitanlar, onları Ötüken bölgesinden çıkardılar.

12.Karluklar

Göktürk Devleti'ne bağlı olarak yaşayan Karluklar, bu devletin yıkılmasından sonra bağımsız hâle geldiler. Kapgan Kağan, Karlukları Göktürk Devleti'ne bağladı ise de, isyanlar sona ermedi. Karluklar, Bilge Kağanın ölümünden sonra Göktürk Devleti'nin yıkılmasında etkili oldular. Uygurlar döneminde ise, devlet yönetiminde yüksek görevler aldılar.

Karluklar Orta Asya'ya sızmak isteyen Çin'e karşı İslâm orduları ile işbirliği yaptılar. Çin, 751'de Talaş Savaşı'nda bozguna uğratıldı. Karluklar, çöken Türgeş Hakanlığı'nın yerini aldılar (766). Uygur hâkimiyeti Kırgızlar tarafından yıkılınca, Karluk yabgusu Kara Han unvanını aldı. Gelecekteki Karahanlı Devletinin kurucusu olan Karluklar, İslâmiyeti kabul eden ilk Türk kütlesidir. 13. yüzyılda Moğol hakimiyeti altına girmişlerdir.

13.Kimekler

Kimekler, İrtiş ırmağının orta bölgesinde yaşayan bir Türk boyu idi. Oğuz Yabgu Devleti ile bazen dostça, bazen düşmanca ilişkiler içinde yaşadılar (10. yüzyıl). Doğuda ise Kırgızlarla komşuydular. Hayvancılık ve avcılıkla geçinirlerdi. Başlıca ihraç maddeleri samur, kakım ve sincap postuydu. Kimeklerin ayrıldıkları kabileler arasında Kaçaklar, Yimekler ve Bayandurlar bulunuyordu. Yimek adı, sonraları Kimek'in yerini almıştır. Yimekler, 12. yüzyılda Harzemşahların hizmetine girdiler ve bu devletin siyasî başarılarında önemli bir rol oynadılar.

Ç. İLK TÜRK DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

Kültür ve Medeniyet

Çeşitli insan topluluklarının kendilerine özgü yaşayış ve davranış tarzları vardır. Her toplumda dil, din, ahlâk, hukuk, iktisat alanlarında belirli özellikler görülür. Bunların hepsine birden kültür denilir. Dilsiz, inançsız, örfsüz, ahlâksız bir toplum düşünülemez. Bu bakımdan, topluluklar mutlaka birer kültüre sahiptirler. Yani, her kültür, bir milleti temsil eder.

Medeniyet ise, milletler arası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış ile yaşama vasıtalarıdır. Yani, sosyal ve teknik kurumlardır.

Kültür, millî; medeniyet, milletler arasıdır.

Bir medeniyete bağlı milletlerden herbirinin ayrıca bir kültürü vardır. Meselâ, batı medeniyeti çerçevesindeki milletlerin, tekniği yaratma ve ondan yararlanma yolları birbirine yakındır. Fakat, bu milletler, ayrı diller konuşurlar, örf ve âdetlerin, ahlâk anlayışları, güzel sanatları, edebiyatları birbirinden farklıdır. Yani, her birinin ayrı birer millî kültürü bulunmaktadır.

1. Devlet Yönetimi

Eski Türkler "devlet'e il diyorlardı. Siyasî teşkilâtlanmanın en üst kademesi devletti. Devlet içinde birleşmiş olan halk, töre denilen ortak idarî ve hukukî düzenle yönetilirdi. Yani, Türk devleti, yurdu koruyan, milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasî kuruluştu.

Türklerde bağımsızlık duygusunun temeli, Türk kültüründe yatmaktadır. Bozkırlarda yaşayan Türk, her zaman yer değiştirmek imkânına sahipti. Hürriyetini kaybetmek tehlikesi ile karşılaştığında, geçim vasıtası olan hayvanlarını alarak hür ufuklara doğru giderdi.

Türkler hür yaşadıkları topraklarına bağlıydılar. Türklerde ülke ve vatan anlayışı, daima siyasî bağımsızlık düşüncesi ile birlikte yürümekteydi. Eski Türk, yalnız hür ve bağımsız oturabildiği toprağı vatan sayardı.

Hakan

Türk hükümdarına yönetme hakkının Tanrı tarafından verildiğine inanılırdı. Bozkır Türk hükümdarı , Tanrı tarafından kut ile donatıldığı için iş başına gelebilmekteydi. Türkler'de siyasî iktidar kavramı "kut" deyimi ile belirtiliyordu.

Bu anlayışa göre, devlet yeryüzündeydi; fakat iktidar Tanrı'dan (gökten) aşağıya doğru iniyordu.

Gök Tanrı, Türk hükümdarına bütün dünyayı yönetme yetkisini veriyordu. Bu anlayış Türk cihan hâkimiyetine uzanan felsefenin temelini meydana getiriyordu. Bununla beraber, Türk hükümdarı, sınırsız bir hâkimiyete sahip değildi. İdarî yetkileri bazı şartlarla sınırlanmıştı. Hükümdarın görevi dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmak, halkı doyurmak ve giydirmekti. Türk hükümdarı, "gece uyumadan, gündüz oturmadan" çalışmakla yükümlüydü. Hükümdar bu görevlerini yerine getiremediği zaman kendisine verilmiş olan kutun Tanrı tarafından geri alındığına hükmedilirdi. Böylece, hükümdar meşruluğunu kaybeder ve iktidardan düşürülürdü.

Hatun: Hükümdarın eşine hatun deniliyordu. Türk devletinde hatunlar söz sahibiydiler. Devlet siyasetine yön veren, devlet reisliği yapan, naip olarak devleti yöneten hatunlar görülmüştü.

Veliaht: Türklerde en büyük evlâdın veliaht olması ve tahta geçmesi kesin değildi. Tanrı bağışı olan kutun, hükümdardan evlâtlarına aynı güçte geçtiği düşünüldüğünden, her prens tahtta hak iddia edebilirdi. Mücadelede üstün gelen, kuta sahip sayılırdı. Böylece, uygulamada devlet yönetimi,hükümdar ailesinden en güçlü olana verilmiş oluyordu. Fakat, prensler arasındaki iktidar mücadelesinin Türk devletlerini zayıflattığı, hattâ bazen parçaladığı da görülüyordu.

Meclisler: Asya Hun Devleti'nde devamlı bir Devlet Meclisi (danışma kurulu) vardı. Ayrıca, her yılın 9. ayında genel bir toplantı yapılırdı. Bu toplantıda ordu teftiş edilir, hayvan sayımı yapılır ve memleket meseleleri üzerinde görüşme açılırdı.

Avrupa Hun Devleti'nde de görevi sürekli olan bir "Seçkinler Meclisi" bulunuyordu. Bu kurulda, yalnız siyasî ve askerî konular değil, ekonomi ve kültür işleri de görüşülüp karara bağlanırdı.

Göktürklerde ve Uygurlarda da bu meclisin yetkileri genişti. Ünlü Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan, şehirleri surlarla çevirmek ve Taoculuğun yurtta yayılmasını teşvik gibi iki önemli konuyu bu meclise getirmişti. Fakat meclis, başta devlet danışmanı Tonyukuk olmak üzere, bu tekliflere karşı çıkmıştı. Uygurlarda hanedan dışından hükümdar seçilmesi dahi bu meclisin yetkileri arasındaydı.

Millete danışma tarzındaki bu gelenek Oğuzlarda, Hazarlarda, Tuna Bulgarlarında, Peçeneklerde ve Kıpçak-Kumanlarda da devam etmiştir.

Ordu

Eski Türk devletlerinde askerlik özel bir meslek sayılmazdı. Çünkü hemen her Türk, kadın erkek, yaşlı genç savaşçı durumundaydı. Bunun için, Türk ordusu sürekliydi ve ücretli değildi. Ordu - millet kavramı buradan çıkıyordu.

İleri gelen yöneticilerin hemen hepsi, aynı zamanda, ordunun başında savaşa hazır komutanlardı. Türk devletinin sağlamlık ve devamlılığı ordusuna bağlıydı.

Büyük Türk devletleri dönemlerinde, Türk orduları o çağların en kudretli askerî gücünü meydana getiriyordu .

Ordu 10'lu sisteme göre teşkilâtlanmıştı. İlk defa Asya Hun Devleti'nde Mete tarafından gerçekleştirilen bu sistemde, en büyük birlik 10 bin kişilikti ve Tümen diye anılıyordu.

Türk ordularının silâhları: Türk orduları, her çağın tekniğine göre, en etkili silâhlarla donatılırdı. Başlıca silâh; ok ve yaydı. Çeşitli yaylar kullanılırdı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli yaylardı.

Islıklı (vızıldayan) oklar ilk defa Mete zamanında kullanılmış ve düşmana korku salmıştı. Türkler dört nala giden at üzerinde, dört ayrı yönde isabetli ok atmakta ustaydılar.

Türk birlikleri değişik renklerde bayraklar taşırlardı. Kutsal Türk sancağı tuğ idi.

Türk savaş taktiği: Türk savaş birlikleri okçu süvarilerden kuruluydu. Atın sağladığı sür'at sayesinde bu birlikler "fırtına gibi" esiyorlardı.

Türk orduları taarruz esasına göre düzenlenmekte ve eğitilmekteydi. Savaşta, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan "baskın"lar esastı. Böylece sonuca birkaç saat içinde ulaşılması mümkündü.

Türk savaş taktiğinin iki önemli özelliği vardı: Sahte geri çekilme ve pusu. Birlikler kaçıyor gibi yaparak geri çekilirler ve düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Pusu kurulan yere kadar ilerleyen düşman, burada çembere alınarak yok edilirdi. Bu taktiğe, eski Türk yurdunun adından dolayı Turan taktiği denilmiştir.

Hukuk

Türklerde, sosyal hayatı düzenleyen hukukî kuralların bütününe töre deniliyordu.

Töre hükümleri, değişmez kalıplar hâlinde değildi; çevre ve şartlara uygun olarak yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere kendini uydurmaktaydı. Böylece, daha da canlanarak etkisini sürdürüyordu. Türk hükümdarları, yerine ve zamanına göre, töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı.

Bununla beraber, törenin anayasa niteliğinde, değişmez ilkeleri de vardı. Bunlar adalet, iyilik, faydalılık, eşitlik ve insanlık idi.

Töreye göre suçların cezası oldukça şiddetliydi. Adam öldürmenin, barış zamanında başkasına kılıç çekmenin, zinanın, ırza tecavüzün cezası idamdı. Soygun, hırsızlık, hayvan kaçırma kesin şekilde yasaktı. Bu işi yapanlar suçüstü yakalanırsa idam edilir, mallarına el konulurdu.

2. Din ve İnanış

Eski Türklerin dinî inanışları üç noktada toplanıyordu:

a. Tabiat kuvvetlerine inanma,

b. Atalar kültü,

c. Gök-Tanrı dini.

a. Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Eski Türkler, tabiatta birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, deniz, demir, kılıç vb. gibi coğrafî görünüm ve maddeler aynı zamanda birer kutsal varlık idiler. Tabiat ruhlarına yer-su denilirdi. Ruhlar, iyi-kötü, yani iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu.

Eski Türklerde ölenlerin ardından yas ayinleri yapılırdı. Bu törenlere yoğ adı verilirdi.

b. Atalar Kültü

Türklerde atalara ait hatıralar kutlu sayılırdı. Ölmüş büyüklere saygı duyulurdu.

Atalar kültürüne sahip başka kavimlerde bu inanç, ölen bazı kudretli kimselerin kutsallaştırılmasına kadar ileri gidiyordu. Hatta bunlar için insan kurban ediliyordu. Türklerde böyle âdetler ve aşırılıklar görülmezdi.

c. Gök-Tanrı Dini

Tabiat kuvvetlerine inanma ve atalar kültü başka kavimlerde de görülmekteydi. Fakat Gök-Tanrı dini yalnız Türklere özgüydü. Türk topluluğunun asıl dini buydu.

Bu inanç sisteminde **Tengri** (Tanrı) en yüksek varlıktı. Çok kere **Gök Tanrı** diye anılırdı. Tanrı emreder, iradesine uymayanı cezalandırır, şafak söktürür, bitkileri canlandırır. Ölüm de onun iradesine bağlıdır. Can veren Tanrı, onu istediği an geri alabilir.

Eski Türk inanışına göre sonsuz ve ebedî olan Tanrı, herhangi bir şekle sokulmaz. Bundan dolayı, eski Türklerde putçuluk olmadığı gibi, putları muhafazaya yarayan tapınaklar da yapılmıyordu.

Eski Türkler, Tanrı'nın tek olduğuna inanırlardı. Çünkü, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tuttuğu için, Türkler tarafından Tanrı sayılan Gök, tekti. Buna göre de Türk inancında başka tanrı ve tanrıça yoktu.

ç. Diğer Dinler

Türkler, Gök-Tanrı dininden başka, çeşitli bölgelerde Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık, Musevilik gibi diğer dinlere de girmişlerdir. Ancak, bu dinlere giren Türk toplulukları, zamanla millî kimliklerini kaybetmişlerdir.

Yalnız İslâm dini, Türkler'in eski inançları ile uyum gösterdiği için, Türklüğü kuvvetlendiren bir din olmuştur. Türklerin, İslâmiyeti baskı ile değil, gönül rahatlığı ile kabullerinde bu uyumun etkisi büyük olmuştur.

3. Sosyal ve İktisadî Hayat

a. Toplum Yapısı

Eski Türk toplum hayatında **aile** bütün sosyal bünyenin çekirdeği durumundaydı. Kan akrabalığına dayanıyordu.

Türk ailesi "küçük aile" tipindeydi. Türklerde tek kadınla evlenme yaygındı. Kadın hürdü ve Türk topluluğunda saygı görürdü. Ata biner, ok atar, top oynar, hatta ağır sporlar yapardı. Namusuna düşkün olan Türk kadınının savaşta düşman eline geçmesi aşağılatıcı bir hâl sayılırdı.

Ailelerin birleşmesiyle uruglar, bunlar bir araya geldiği zaman da boylar meydana çıkıyordu.

Boyların başındaki beyin görevi, iç dayanışmayı sağlamak, hak ve adaleti düzenlemek, gerektiğinde boyun çıkarlarını silâhla korumaktı. Boyların birleşmesiyle **bodun** meydana gelir ve başında **han** bulunurdu. Bodun, boylar arasındaki sıkı iş birliğinin meydana getirdiği siyasî topluluktu.

Eski Türk topluluğunda insanın ferdî hukuku tamdı. Hür bir iktisadî hayat yaşanıyordu. Yaygın hürriyet havası sebebiyle her aile, başlı başına bir **il** sayılabilirdi. Siyasî birliğe dahil boylar, bu yüzden birbirlerinden kolayca ayrılıyorlar; aynı bölgede veya başka bir yerde yeni bir il kurmak üzere toplanabiliyorlardı. Aileler ve fertler, göç sırasında kendilerine ait taşınabilir malları beraberlerinde götürüyorlardı. Bu malları istedikleri gibi kullanabiliyorlardı. Böylece hürriyet duygusu ve serbestçe davranma eğilimi daima canlı kalıyordu.

Bozkırlarda yaşayan Türkler ise, hayvan gücünden yararlandıkları için, insan kuvvetine gerek duymuyorlardı. Bu durum, eski Türk devletinde köleliği ve bazı zümrelerin imtiyazlı hâle gelmelerini önlüyordu.

b. İktisadî Hayat

Hayvancılık: Bozkır Türk ekonomisinin temelini, çobanlık ve hayvan

besleyiciliği meydana getiriyordu. Bozkır coğrafyasında, at ve koyun en önemli ekonomik unsurlardı. Ağır hareketli kocabaş hayvanlar, dinamik bozkır hayatı için elverişli sayılmazdı. Türkler, tarihleri boyunca domuzu sevmemişler; ne beslemişler ne yemişlerdir.

Et üretimi çok olduğu için, bunların konserve olarak saklanması gerekiyordu. Türkler, konserve et yapmasını biliyorlardı.

Tarım: Ogur Türkleri çiftlikte ilerlemişlerdi. Doğu Türkleri de elverişli bölgelerde, az da olsa, tarımla uğraşıyorlardı. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve diğer Türkler buğday, darı vb. ekip biçiyorlardı.

Hunlar, Altay bölgesinde sulama kanalları açmışlardı. Göktürkler zamanında açılan kanallardan bugün dahi kullanılanlar vardır.

Ticaret: Türk devletleri, komşu ülkelere canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvanı gıda satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı.

Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar Çin ile; Batı Hunları, Bizans ile bu esaslarda ticaret anlaşmaları yapmışlardı.

Hazar Devleti de, kıtalar arasındaki yolların kavşak noktasında bulunduğu için, temelleri ticarî siyasete dayalı bir devletti.

Türklerle komşuları arasında sürekli rekabete konu olan büyük kazanç vasıtalarından biri de **İpek Yolu** idi. Bu yol, Çin'den Akdeniz kıyılarına ve Anadolu'ya kadar uzanıyordu. İpek Yolu, batıyı Uzak Doğu'ya, Hint'i Çin'e bağladığı için, felsefelerin, dinlerin, geleneklerin ve sanat eserlerinin iletilmesinde büyük rol oynuyordu. Bu özellikleri ve iktisadî önemi sebebiyle, İpek Yolu'nun geçit yeri olan İç Asya bölgesi, bin yıl süreyle Türk ve Çin siyasetlerinin ana hedefi olmuştu.

Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibirya-Altaylar-Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşan ve daima Türklerin elinde bulunan yolda da canlı bir ticaret faaliyeti vardı. İpek Yolu'na kuzeyden paralel uzanan bu yola **Kürk Yolu** denilmektedir.

Maliye: Türk devletlerinin ekonomisi, mağlûp ve bağlı devletlerden alınan yıllık vergilere ve armağanlara, ayrıca halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Asya Hun Devleti'nde vergi toplamakla görevli memurlar bulunuyordu.

Ayrıca, işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen yüksek gelir de, malî gücü artıyordu.

Eski Türkler, para olarak, daha çok üzeri resmî damgalı ipek parçası kullanmışlardır.

Sanayi: Dünyanın en büyük devletlerini kuran Türklerin, önemli ölçüde ve çağına göre daima ileri bir savaş sanayîine ihtiyaçları vardı. Bu üstün sanayi, demir sayesinde kurulmuştu. Daha önce ise, Altay'da gerçek bir altın endüstrisi bulunuyordu.

4. Yazı, Dil ve Edebiyat

a. Yazı

Ural-Altay dil ailesinden olan Türkçe, tarih boyunca çeşitli alfabelerle yazı hâline getirilmiştir. Türk yazısının geniş çaptaki ilk örneği Göktürk alfabesiyle yazılan Orhun Yazıtları'dır (8. yüzyıl). Ancak, Türklerin yazıyı kullanmaları şüphesiz çok daha eski dönemlere rastlamaktadır. Çünkü, gelişmiş bir devlet teşkilâtının, yazı olmadan yürütülmesi mümkün değildi. Esik Kurganı'ndaki **Altın elbiseli adamın** mezarında bulunan bir gümüş çanak üzerine yazılmış iki satırlık kitabenin tarihi M.Ö. 5.-4. yüzyıllar olarak belirlenmektedir.

Türk dili, bu ilk alfabeden sonra Uygur, Arap, Soğd, Süryani, Brahmi, Kiril ve Lâtin alfabeleri ile de yazı hâline getirilmiştir.

Göktürk Yazısı: 38 harften meydana gelmektedir. Bunların 4'ü sesli diğerleri sessizdir. Bu yazı sağdan sola doğru yazılmakta; bazı sessiz harfler, kalın veya ince okunuşuna göre, birden fazla işaretle gösterilmektedir.

Göktürk yazısına, ilk olacak Orhun Yazıtları'nda rastlandığı için, **Orhun yazısı** adı da verilmektedir.

Bu yazıda harfler birleşmez ve kelimeler üstüste iki nokta ile ayrılır.

Uygur yazısı: Uygurların Soğd alfabesinden alarak, bazı küçük değişikliklerle kendilerine uydurdukları Uygur yazısı, sağdan sola doğru yazılıyordu Harfler birbirine bitiştiriliyordu. Ancak alfabede 14-18 harf bulunması,

bu yazının zaman zaman yetersiz kalmasına yol açıyordu. Uygur yazısı, 8. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmış, İslâmiyetten sonra da varlığını sürdürmüştür. Moğollar zamanında resmî alfabe olarak kabul edilen Uygur yazısı, böylece yeni ve son bir canlanış göstermiş oluyordu.

Uygur yazısı, ilk baskı örneklerinde de kullanılmıştır. Uygurlar, hareketli harfleri yanyana dizerek kâğıt üzerine baskı yapıyorlardı. Bu bakımdan, matbaanın icadı Uygurlara ait bulunmaktadır.

b. Edebiyat

Destanlar: Türk destanları, bozkır hayatının sonsuz mücadelelerle dolu hatıralarını taşımaktadır.

En büyük ve eski Türk destanı **Oğuz Kağan Destanıdır.** Bu destanda eski Türk gelenekleri ve sosyal davranışları yansıtılmıştır.

Eski Türk destanlarından biri de **Alp Er Tunga** ile ilgilidir. Adı efsanelere karışan bu büyük şahsiyetin hatırası, Türkler arasında yüzyıllarca yaşamış, Göktürklerde ve Uygurlarda adına "yoğ"lar düzenlenmiştir.

Göktürklerin **Türeyiş Efsanesi**, yüzyıllar sonra yazılı hâle getirilmiş ve **Ergenekon Destanı** adı ile tanınmıştır.

Uygurların **Kutlu Dağ** (Göç) Destanı ile Kırgızların Manas Destanı, sözlü edebiyatın tanınmış örnekleridir.

Manas Destanı 200.000 beyiti aşmaktadır. En uzun Türk destanı budur.

Bu destanlarda, daha çok bozkurtun önderliği, kurtarıcılığı ve Türk soyunun devamını sağlayıcı rolü hakkında motiflere rastlanmaktadır.

Orhun Yazıtları

Göktürklerin son dönemlerinden kalma anıt niteliğinde taş eserler olan Orhun Yazıtları, Türk dilinin ve edebiyatının ilk önemli yazılı metinleridir. Aynı zamanda Türk tarihinin de en eski Türkçe belgeleridir. Orhun ırmağının eski yatağının kenarına dikildikleri için bu isimle anılmaktadırlar .

Orhun Yazıtları, başlıca üç yazılı taştan meydana gelmektedir. Bunlar Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarıdır.

Kül Tigin Anıtı, Göktürk Devleti'nin, kahramanlığı ile ün salmış büyük şahsiyeti Kül Tiginin bir savaşta ölümü (731) üzerine, ağabeyi Bilge Kağan tarafından kazdırılmış-tır (732). Bu yazıtta, Bilge Kağanın, kardeşine minneti ve onun ölümünden duyduğu derin acı, coşkulu bir ifade ile anlatılmaktadır.

Orhun Yazıtları'nın ikincisi, **Bilge Kağan Anıtı'dır.** Bu yazıt, Bilge Kağanın ölümü üzerene, onun oğlu tarafından diktirilmiştir (735).

Yazıta, Kül Tiginin ölümünden sonraki olaylar ilâve edilmiştir .

Üçüncü yazıt, ünlü devlet adamı ve komutan **Tonyukuk'undur.** Hayatta iken kendisi tarafından diktirilmiştir (720-725). Orhun Yazıtları içinde ilk dikileni budur.

5. Bilim ve Sanat

Türklerin bozkırlardaki hayatı, hayvanlarla yakından ilgiliydi. Bu bakımdan, sanat eserlerinde de hayvan figürleri ön plânda yer almaktadır.Hayvan üslubu ile yapılan bu eserlerde, kaplan, kurt, kartal, keçi, at, geyik, koyun gibi hayvanların birbirleriyle mücadeleleri, canlı motifler hâlinde görülmektedir.

Türklerde altın endüstrisi çok ilerlemişti. Onun için, birçok eşya altından yapılıyordu. Türk kılıçlarının kabzaları, altın levhalarla kaplanıyor ve değerli taşlarla süsleniyordu.

Eski Türklerde el sanatları da gelişmişti. Pazırık Kurganı'nda bulunan bir halı inanılmaz inceliği, yüksek kalitesi, motiflerinin zenginliği ile dikkat çekmektedir. Yüzlerce insanı barındıracak büyüklükte otağlar, eyer ve koşum takımları, arabalar, mutfak eşyası yapımı için, kalabalık bir esnaf ve zanaatkar zümresinin çalıştığı muhakkaktır. Bunlar arasında marangozlar, tahta oymacılar da bulunuyordu.

Hunlar masa, sandalye, dolap, karyola, koltuk, perde kullanıyorlardı. Elbiseleri için ütüden yararlanıyorlardı.

Resim

Hunlar zamanından kalma eserler üzerinde hayvan ve insan resimleri bulunmaktadır. Bu resimler, halı ve eyer örtüleri üzerine yapılıyordu. Pazırık Kurganı'nda bulunan, dünyanın en eski halı örneğindeki süvari motifleri dikkat çekicidir. Bazı örtüler üzerine, su bitkileri arasında kuşlar ve kaplumbağalar, bazılarında da yine kaplumbağalarla balıkların resimleri yapılmıştır . M.S. 1. yüzyıla ait bir yün işlemedeki bıyıklı iki insan başı, Türk portre sanatının bilinen ilk örnekleridir.

Göktürkler çağında, Kül Tigin ve Bilge Kağan için yapılan anıtkabirlerin duvarlarında, bu iki kahramanın savaşlarını canlandıran büyük tasvirler bulunmaktaydı.

Türk resim sanatında asıl gelişme, Uygurlar, döneminde görülmüştür. Eski şehir kalıntılarında bulunan duvar resimleri, daha çok dinî karakter göstermektedir. Uygurlar, insan çehresine ferdî bir özellik vermek suretiyle, portre yapımında yeni bir çığır açmışlardır. Uygur minyatürleri, İslâm minyatür sanatına da kaynak olmuştur.

Heykel Türkler, heykel sanatında da dikkat çekici eserler vermişlerdir. Orhun bölgesinde bulunan heykellerin çoğu parçalanmış hâldeydi. Ancak, Kül Tiginin başı ile hanımının, oturur şekildeki heykelleri zamanımıza kadar kalmıştır. Kül Tiginin başı, tam cepheden yapılmıştı ve yüz hatları kuvvetli bir ifade taşıyordu. Türkler, ölen kahramanlarının mezarı başına, hayattayken yendiği düşmanlarının heykellerini dikerlerdi. Bunlara **balbal** denilmektedir.

Uygurlar ise, o zamana kadar görülmemiş yeni ve gerçekçi bir heykel sanatı meydana getirmişlerdir. At ve fil heykelleri, kuvvetli üslûp göstermektedir.

Mimarlık

Bozkır hayatı, taşınabilir mekânlara öncelik veriyordu. Onun için, çok büyük otağlar yapılıyor ve gerektiğinde bunlar başka yere nakledilebiliyordu. Ancak yerleşme birimleri de görülüyor ve buralarda evler inşa ediliyordu. Bozkırların çetin iklim ve tabiat şartları, zaman içinde bunların ortadan kalkması sonucunu vermiştir. Yine de, Selenga ırmağı boyundaki kazılarda bulunan Hun evlerinin etrafı büyük surlarla çevrilmişti. Bu evlerin döşemeleri altında, içinden sıcak hava ve duman geçen ısıtma yolları vardı. Bunlar, yerden ısıtmalı kaloriferlerin ilk örnekleriydi.

Uygurlar, evlerini, duvarlarla çevrili olarak yapıyorlardı . Bu evlerin avlularına iki kanatlı bir kapıdan giriliyor, avludan eve bir

merdivenle çıkılıyordu.

M ü z i k

Eski Türk topluluk hayatında müziğin önemli bir yeri vardı. Attila, Burgond Kralına bir Hun orkestrası göndermişti. Güzel giyimli Hun kızları, seferden dönen Attila'yı, başkente girerken, Hun şarkıları söyleyerek karşılıyorlardı.

Çin kaynaklan, Asya Hunlarına ait 28 çeşit halk türküsünden söz etmektedir. Ayrıca, Türklerde askerî mızıka yaygındı. Göktürk, Uygur bandolarında, davul başta olmak üzere, çeşitli çalgılar bulunuyordu.

Türk müzik aletlerinden kopuz bozkır Türk folklorunda çok önemli yeri olan bir çalgıydı. Kahramanlık menkıbeleri, destanlar, aşk türküleri, milletin acı-tatlı hatıraları, saz şairleri tarafından kopuz çalınarak söylenirdi. Uygurlarda tiyatro, şan, pandomim, bale ve orkestra vardı .

6. İlk Türk Devletlerinden Günümüze Kalan Kültür Mirası

İlk Türk devletlerinden, maddî-manevî, pek çok kültür mirası kalmıştır. Türklerin yerleşik hayat tarzını benimsemeleri sebebiyle saray, tapınak, kale, sur vb. gibi mimarî eserler ağırlık taşımıyordu. Bozkırların çetin tabiat şartları da, kalan eserleri büyük ölçüde yok etmiştir. Bununla beraber, Asya'nın ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde hazine, kitabe, mezar eşyası gibi kalıntılar günümüze kadar gelmiştir.

Bunlar arasında, Türkistan'da, Almatı yakınlarındaki Esik Kurganı'nda bulunan altın ve gümüş eşyalar, seramikler ve altın bir zırh (Altın Elbiseli Adam) önem taşımaktadır.

Macaristan'da ortaya çıkarılan Avar eserleri arasında dökme aletler ve üzerinde hayvan mücadele tasvirleri bulunan at koşum takımları dikkat çekicidir. Arnavutluk'taki Prostovats altın hazinesi de Avar döneminden kalmadır.

Göktürkler çağına ait çok sayıda balbal bulunmuştur. Bunlar sanat endişesiyle yapılmamıştır, bu döneme ait **Orhun Yazıtları** büyük önem taşımaktadır.

Yerleşik hayata geçen Maniheist Uygurlara ait Bezeklik ve Hoço kalıntılarındaki resimler, kitaplardaki minyatürler bu dönem hakkında fikir vermektedir. Doğu Türkistan Uygurlarından kayalara oyularak yapılmış çok sayıda tapınak, ayrıca saray kalıntıları bulunmaktadır.

Tuna Bulgarları döneminden, Şumnu yakınlarındaki **Madara'da** bulunan 40 $m^{2'}$ lik bir kaya kabartmasında Kurum **Han** görülmektedir. İtil Bulgarlarının başkenti **Bulgar** şehrinin kalıntıları da günümüze kadar gelmiştir.

Orta Macaristan'daki **Nagy Szent Miklos** (Nagi Sent Mikloş) ve Güney Rusya (Poltava)'daki **Perescepine** hazineleri Peçenek sanatına ışık tutmaktadır. Nagy Szent Miklos'taki altın kaplar üzerinde Türkçe kitabeler bulunmaktadır .

Türk kültür ve sanatının manevî alandaki etkileri ise çok geniş alanlarda duyulmuş ve günümüze kadar süregelmiştir.

Tobol ve İşim ırmakları arasındaki Sabar (Sibir)'ların etkisi yüzyıllarca devam etmiştir. **Sibirya** adı bunlardan biridir. Bu dolaylarda yaşayan halkın kahramanlık hikâyelerinde ve masallarında Sabarlar bugün dahi geniş yer tutmaktadır.

5. yüzyılın ilk yarısındaki Hun-Burgond savaşları, Almanların ünlü **Nibelungen** Destanı'na konu olmuştur. 12. yüzyıldaki Kuman-Rus çarpışmaları ise Rus millî destanı olan **İgor Destanı'nın** meydana gelmesini sağlamıştır.

Avarlardan dil alanında da bazı hatıralar kalmıştır. Hırvat dilindeki askerî-idarî unvanlar (Ban, Boyar, Yuğruş) bunlar arasındadır. Yunanistan'daki **Navarin,** Arnavutluk'taki **Antivari** şehir isimleri de Avarlardan kalmadır.

Bazı yer isimlerinde Hazarların da etkileri vardır. **Hazar Denizi'nin,** Ukrayna'nın başkenti **Kiyef** şehrinin, Moskova'daki **Kremlin** sarayının adları bu etkilere örnektir. Tuna-Tisa arasında pek çok yer adı Kumanlardan kalmıştır.

Macar dilindeki Türkçe sözler Kuman-Kıpçak lehçesine aittir. Romen dilindeki pek çok Türkçe kelime ile Romanya'daki bazı Türkçe yer adları da Uzların, Kumanların hatıralarıdır.

Spor, teşkilât, askerlik vb. gibi alanlarda Türk tesiri yaygın olmuştur. Atçılık, güreş, okçuluk, gülle atma, cirit gibi sporlar ve avcılık Türklerde yaygındı. Çeşitli top oyunları Hunlar çağında mevcuttu. Bu oyunlar, Göktürk döneminde Çin'e girmiştir. Kayak sporu, Altaylar'da çok eskiden beri yapılmaktaydı. Kayakçılığın dünyaya buradan yayıldığı ileri sürülmektedir.

Askerlikte hafif süvari birliklerinin kullanılmasına Türk örneği öncülük etmiştir. Romalılar yayı, 10'lu sistemi, ceket, gömlek, pantolon giymeyi Türklerden öğrenmişlerdir. Türk ordularının, ünlü **Turan taktiği** de önce Roma, sonra Bizans tarafından taklit edilmiştir. Türk savaş kıyafeti, Çin'de ve Bizans'ta uygulanmıştır.

Bizans'ta Avar giyim tarzı ve saç biçimi moda hâline gelmiştir. Türklerin millî çalgısı olarak tanınan **kopuz** Asya'dan Kuzey Afrika'ya, Orta ve Doğu Avrupa'ya kadar bütün bölgelerde tanınmış ve sevilmiştir.

D. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ÇEVRE KÜLTÜRLERLE MÜNASEBETİ

1. Türk-Çin Kültür Münasebetleri

Türklerle Çinliler, tarih boyunca yakın siyasî ve iktisadî ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Buna bağlı olarak, karşılıklı kültür etkileri de görülmüştür. 9. yüzyıldan başlayarak, Türk tarihi, daha çok batı yönünde geliştiği için bu ilişkiler, eskisine göre azalmıştır. Doğuda kalan Türk kütleleri, yakın komşuları olarak, Çin'le ilişkilerini devam ettirmişlerdir.

At, Çin'e ilk defa, Türk kültür etkilerinin kuvvetli olduğu Çu Devleti zamanında girmiştir. Gök Tanrı dini de, Çinlilerin inanışında tesirli olmuştur. Çinliler, evvelce insan kurban ederken, bu tesirler sonunda göğe hayvan kurban etmeye başlamışlardır. Hunlar masa, sandalye, dolap, ütü gibi ev eşyası kullanıyorlardı. Bunlar Çin'e geçti. Çinliler, yağ yemesini de Türklerden öğrendiler. Türklerin kullandığı 12 hayvanlı takvim de Çin'de benimsendi.

Atlı Hun birlikleri hızla hareket edebiliyor ve yer değiştirebiliyordu. Bu özellik, savaşlarda üstünlüğe yol açıyordu. Hun askerî gücü ile başa çıkamayan Çinliler, daha M.Ö. 4. yüzyılda, Türk savaş yöntemlerini almak zorunda kaldılar. Ordularını Türk usulüne göre eğitmeye başladılar. Hun silâhlarını taklit ettiler ve atlı birlikler kurdular. Ata binmek, ceket ve pantolon giyilmesini gerekli kılıyordu. Bunun için, Çin süvarileri, Türk kıyafetine göre giydirildiler. Türk kıyafeti Çin'de yaygınlaştı.

Göktürkler döneminde, Çin devlet bünyesinde meydana gelen değişikliklerde Türk etkisi önemli rol oynadı. Çinliler bazı Türk âdetlerini benimsediler. Türkçe konuşan, Göktürkler gibi giyinen, saçlarını onlar gibi uzatan Çin prensleri görüldü.

Türk Şato Devleti'nin kurucuları, Çin'e kendi âdet ve geleneklerini de getirdiler. Çinliler, onlardan gördükleri ok ve yayın hem hukukî bir sembol, hem de yemin âdeti olarak kullanılmasını benimsediler.

Doğu Türkistan Uygur Devleti'nde Budizm (Budhizm), Maniheizm ve Hristiyanlığın Nasturîlik mezhebi yaygınlaşmıştı. Maniheizm Uygurlar aracılığı ile Çin'e girdi. Karahanlıların devamlı mücadeleleri sonunda, Müslümanlık Uygurlar arasında yayıldı ve geniş bir kabul gördü. Uygurlar, Müslümanlığı Çin'e de tanıttılar. Çok sayıda Çinli Müslüman oldu. Bu ilk Müslüman Çinlilere **Uygur** adının verilişi bundandır.

Buna karşılık, Çinliler de kendi kültürlerini Türklere kabul ettirmek için uzun süre uğraştılar. Kuvvetli oldukları zaman, Türkleri, Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeye zorladılar. Bunu gerçekleştiremeyince, Türk kültürünü din yolu ile değiştirmeye çalıştılar. Maniheizm, Budacılık, Taoculuk gibi düşünce ve inanışların Türkler arasında yaygınlaşmasına çalıştılar. Bunda başarılı oldukları zaman, geniş Türk kütlelerini kendi bünyelerinde erittiler veya bunların kurdukları devletlerin zamanla Çinlileşmesini sağladılar.

Çin ipeği Türklere çekici geliyordu. Halbuki bu tür kumaşlar, Bozkır-lardaki çetin yaşama şartlarına ve askerliğe uygun değildi. Çinliler lüks merakını ve rahat yaşama alışkanlığını teşvik ederek, Türklerin yaşayış şeklini değiştirmeye çalıştılar. Bunda başarılı oldukları ölçüde, askerî niteliğin kaybedilmesini sağladılar.

Bütün bu kültür baskısına karşı Türkler şiddetle direndiler. Böylece millî varlıklarını korumayı başardılar. Dirençlerini kaybettikleri zaman ise, ya Çin boyunduruğuna girdiler, yahut kültür değişikliğine uğrayıp Çinlileştiler.

2. Türk-Moğol Kültür Münasebetleri

Türklerin tarih boyunca en sıkı ilişkileri, yakın komşuları Moğollarla olmuştur. Kalabalık Moğol toplulukları Türk yönetimine alınmıştır. Türklerin uzun göçlerine on binlerce Moğol da katılmıştır. Bütün bunlar, tarih araştırmacılarını Türklerle Moğollar arasında soy birliği bulunduğu düşüncesine dahi götürmüştür. Ancak, ilmî araştırmalar ilerledikçe, bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır.

Türk kültürünün kuvvetli etkisi Moğollar arasında eskiden beri hissediliyordu.

Moğol Kitanlar, Uygurların hakimiyeti altında yaşıyorlardı. Onlardaki tarım ve sanat gelişmelerini takip ettiler. Kendi devletlerini kurduktan sonra (914) da Uygurlarla iyi ilişkilerini sürdürdüler. Kitanlar iki çeşit yazı kullanıyorlardı. Bunlardan birini Uygurlardan

öğrenmişlerdi. Eski Türklerin içkisi olan kımız, Kitan askerleri arasında yaygınlaşmıştı. Kavun, karpuz ekimini ve demir işleme tekniğini Uygurlardan öğrenen Kitanlar, onların uğurlu saydıkları "dokuz" sayısına da aynı değeri vermişlerdir. Cengiz Moğollarında devlet yönetimi, eski Türk devletlerinin uyguladıkları ilkelere göre düzenlenmişti. İşgal edilen toprakların yönetimi, merkezî bir devlet için zorluklar gösteriyordu. Bu bakımdan, Moğol olmayan milletlerden, geniş bir memurlar kadrosu meydana getirilmiştir. Uygur Türkleri, bu kadronun çekirdeği halindeydiler. Resmî yazışmalarda Uygurca kullanılıyordu.

Moğol devletinde yönetim **Cengiz Yasası** denilen bir anayasaya göre yapılıyordu. Bu yasa,.eski Türk gelenek hukukunun başlıca kurallarının derlenmesiyle meydana getirilmişti. Moğollar, Uygurlarda yürürlükte bulunan **ortaklık** kuruluşunu alarak ticarî hayatı canlandırmışlardı.

Cengiz Hanın ülkesinde yazı ile iş görme, Naymanların yönetim altına alınmasından sonra başlamıştı. Nayman Hanın mühürdarı **Taşatur** adında bir Uygurdu. Taşatur, Cengiz Hanın sarayında da mühürdarlık görevi yapmaya devam etti. Ayrıca, Cengiz Hanın oğullarına Uygur yazısı ile okuma-yazma öğretmekle görevliydi. Cengiz Yasası'nı öğrenebilmek için Moğol gençleri Uygurlardan okuma-yazma öğrenmek zorundaydılar.

Cengiz Hanın ölümünden sonra kurulan Altın Orda, İlhanlı, Çağataylı devletlerinin halkı, geniş ölçüde Müslüman Türklerden meydana geliyordu. Yönetici tabakayı teşkil eden Moğollar, zamanla Türk âdet ve geleneklerini benimsediler. Bir süre sonra da Müslüman oldular. Böylece, kültür değişimine uğrayarak Türkleştiler.

3. Türk-Arap Kültür Münasebetleri

İslâmiyetten önce Türklerle Araplar arasında yakın bir ilişki yoktu. Sâsânî ordularında Türkler de, Araplar da yer alıyordu. Bu beraberlik, birbirlerini tanımalarını sağlamıştı. İslâm'dan önceki cahiliye döneminde bazı Arap şairleri, eserlerinde Türklerden söz etmişlerdi.

İslâm orduları, Nihâvend savaşında (642) Sâsânî ordularını yendikten sonra, Horasan'a kadar ilerlediler. Bu sırada Göktürk Devleti yıkılmıştı. Türk-Arap münasebetleri, ilk olarak bu dönemde başladı.

Emevîler döneminde, İslâm ordularının ilerleyişi doğuda Türgeşlerin ve Karlukların; kuzeyde ise Hazarların direnişiyle karşılaştı. Emevîler, Mâverâünnehir'e hâkim oldular, ancak daha fazla ilerleyemediler.

Abbasîler döneminde, Çin'in Orta Asya'ya yayılışı, Karluk-Arap işbirliği ile önlendi (Talas Savaşı 751). Bu dönemde, Müslümanlığı kabul eden Türklerin sayısı arttı. Bunların bir bölümü Abbasî ordularında görev aldı. Abbasî hilâfetinde, Türk devlet ve askerlik teşkilâtının etkileri görülmeye başladı.

Hazarların, İtil Bulgarlarının, Karahanlıların ve Oğuzların Araplarla iliş-kileri sonunda İslâmiyet bu topluluklar arasında yayıldı. Daha sonra, Türklerin çok büyük bir bölümü tarafından kabul edildi. Arapça, Kur´an dili olarak büyük önem taşıyordu. Türk-İslâm devletlerinde de bilim dili olarak Arapça kullanılmaya başlandı. Böylece, birçok Arapça kelime ve deyim Türkçeye girdi. Türk dilinde Arapçanın etkisi yüzyılımıza kadar devam etti.

4. Türk-İran Kültür Münasebetleri

Gazneli Devleti'nin batı sınırları doğu İran'a taşıyordu. Harzemşahlar da, İran'daki mahallî hükümetleri kendi yönetimleri altında sayıyorlardı. Selçuklular zamanında ise bütün İran, bu devletin sınırları içindeydi. Nişapur, Merv, Rey, Isfahan gibi Selçuklu başkentleri İran topraklarındaydı.

Daha sonraki dönemlerde İran, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Timur yönetimleri altında yaşadı. 16-20. yüzyıllar arasında ise Türk Safevî, Avşar ve Kaçar hanedanların İran'ı yönettiler.

Türk yönetimleri altındaki İran'da Oğuzlar (Türkmenler) yerleşerek burayı kendi yurtları hâline getirdiler. Bugün de İran'da Türkmenler, Kaşgaylar, Azeriler ve başka Türk boylan kalabalık kütleler hâlinde yaşamaktadır.

Uzun yüzyıllar süren bu ilişkiler sırasında Türklerle İranlılar arasında önemli ölçüde kültür alış verişi oldu. Türkler İran sanatına, zevkine, devlet yönetim anlayışına tesir ettiler. Askerî alanda İran'a model oldular. Buna karşılık, İran'ın da Türk dil ve edebiyatında etkileri görüldü. Selçuklular, halkının çoğu İranlı olan topraklarda hüküm sürdükleri için, yerli halkın geleneklerine fazla karışmadılar. Fakat, buralardaki tarihî kültür mirasından yararlanmayı ihmal etmediler. Bunun sonucu olarak, Farsça, edebî dil hâline geldi. Yazışmalarda da kullanılmaya başlandı. Selçuklular ve kısmen Osmanlılar zamanında bu etki devam etti. Birçok eser Farsça kaleme alındı. Mevlânâ dahi, ünlü eseri Mesnevî'yi Fars dilinde yazdı. Farsça kökenli kelimeler Türk diline geniş ölçüde yerleşti. Divan edebiyatında da Farsça etkili oldu.

Türkiye Selçuklu hükümdarları, Keykûbad, Keykâvus, Keyhüsrev... gibi Farsça isimler alıyorlardı. Özellikle beylikler döneminde Farsçanın yaygınlığına karşı tepkiler görüldü.

TEST SORULARI

1) Türklerin tarih boyunca yayıldıkları yerler arasında aşağıdakilerden hangisi *yoktur?*

a- Altaylar, Tanrı Dağlan, Harzem
b- Çin'in kuzeybatısı
c- Japonya
d- Karadeniz'in kuzeyi
e- Orta Avrupa

2) Aşağıdakilerden hangisi, II. Göktürk Devleti ile ilgilidir?

a- Bumin Kağan
b- İstemi Yabgu
c- Tardu
d- Mukan
e- Kapgan

3) Aşağıdakilerden hangisi, kültür değişimine *uğramamış* Türk topluluklarındandır?

a- Karluklar
b- Avarlar
c- Bulgarlar
d- Uzlar
e- Peçenekler

4) Aşağıdakilerden hangisi Orhun Yazıtları ile ilgili *değildir?*

a- Orhun Irmağı
b- Ergenekon Destanı
c- Kül Tigin
d- Tonyukuk
e- Bilge Kağan

5) Aşağıdakilerden hangisi Türk-Çin kültür münasebetleri arasında değildir?

a- Türk usulüne göre askerî eğitim
b- Uygur yazısı ile okuma-yazma
c- 12 hayvanlı takvim
d- Maniheizm, Budacılık ve Taoculuğun yayılması
e- Çeşitli ev eşyalarının kullanılması

İSLAM TARİHİ ve MEDENİYETİ

A. İSLÂMİYETİN DOĞUŞU SIRASINDA DÜNYANIN GENEL DURUMU
   1. Asya
      a) Siyasî Durum
      b) Din ve İnanış
   2. Avrupa
      a) Siyasî Durum
      b) Din ve İnanış
   3. Afrika
B. İSLÂMİYETİN DOĞUŞU VE YAYILIŞI
   1. İslâmiyetten Önce Arap Yarımadası
      a) Siyasî Durum
      b) Din ve İnanış
      c) Sosyal ve İktisadî Hayat
      ç) Dil ve Edebiyat
   2. Hz. Muhammed, Dört Halife, Emevîler ve Abbasîler Döneminde İslâmiyetin Yayılışı
   3. İslâm Medeniyetinin Temelleri
   4. İslâm Medeniyetinin Teşekkülünde Diğer Medeniyetlerin Tesiri
   5. İslâm Medeniyeti
      a) Devlet Yönetimi
      b) Din ve İnanış
      c) Sosyal ve İktisadî Hayat
      ç) Yazı, Dil ve Edebiyat
      d) Bilim ve Sanat
   6. İslâm Medeniyetinin Diğer Medeniyetlere Tesiri

A. İSLÂMİYETİN DOĞUŞU SIRASINDA DÜNYANIN GENEL DURUMU

1. Asya

a) Siyasî Durum

Bizans: Roma İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinde kurulmuş olan Bizans, 6. yüzyılda parlak bir dönem yaşamıştı. 7. yüzyılın başın da, Avar ve İslâv hücumları bu devleti sarstı. Sâsânîlerle süregelen savaşlar da Bizans'ın gücünü azaltmıştı. 610'da iş başına gelen Heraklios sülâlesi yeni bir canlanmanın başlangıcı oldu. Bu dönemde Bizans, Anadolu'nun ve Suriye'nin büyük bölümüne, Lübnan ve Filistin'e hâkim duruma girdi.

Gassanîler 3. yüzyılda Yemen'den Kuzey Arabistan'a göç ederek Suriye'de bir devlet kurmuşlardı. Zamanla Hristiyanlaşan Gassanîler, Sâsânîlere karşı Bizans tarafını tutmaktaydılar. Ancak, 7. yüzyıl başında ülke karışıklık içinde kalınca, Sâsâniler burasını işgal ettiler(613). Fakat, Bizans'ın bir süre sonra bölgeyi ele geçirmesini (629) önleyemediler.

Bizans, yine Hristiyan olan Habeşlilerin Yemen'i istilâ etmesini de destekledi (6. yüzyıl).

Sâsâniler: İran'da 3. yüzyıldan beri Sâsânî hanedanı iş başındaydı. Irak'ta hüküm süren Lahmîler (Hîreliler), Bizans'a ve Gassanîlere karşı İran'ı tutuyorlardı. Bu bağlılık, zamanla Lahmî Devleti'nin, İran'ın bir ili hâline gelmesi sonucunu verdi(613).

Yemen ise, 525'te Habeş istilâsına uğramıştı. Arabistan'ın güneyinde yer alan bu topraklar, bir süre Habeş valiler tarafından yönetildi. Musevî ve putperest yerli halkın isteği üzerine, Sâsâniler yardım kuvveti gönderdiler. Ülkeyi Habeşlilerin elinden aldılar. Fakat sonra bir daha buradan çıkmadılar. Yemen, bir İran eyaleti hâline getirildi (575).

Sâsâniler, Bizans karşısında yenilgiye uğrayınca (629) Kuzey Arabistan'daki hâkimiyetlerini kaybettiler. Yemen'deki son Bizans valisi Bâ-zân'ın İslâmiyeti kabulü de, buradaki İran etkisine son verdi (628).

Göktürkler: Asya'daki geniş topraklar üzerinde uzanan Göktürk Devleti 552'de kurulmuştu. Ancak, iç karışıklıklar ve Çin entrikaları sonucu, bir süre sonra, doğu ve batı olmak üzere, ikiye ayrılmıştı. Son hükümdar **Kieli** zamanında Çin'e karşı açılan savaşlar başarısız oldu. Kieli'nin yenilip esir düşmesiyle Doğu Göktürk Devleti sona erdi (630). Batı Göktürkleri de bağımsızlıklarını aynı yıl kaybettiler. Siyasî birliğin dağılması ile, Orta Asya'da küçük devletçikler ve mahallî hükümetler meydana çıktı.

Hindistan: Hint tarihinin altın çağı sayılan **Gupta İmparatorluğu,** 535

yılında yıkılmıştı. Siyasî birliğin dağılması ile, Hindistan'da çok sayıda küçük devlet ortaya çıktı. Bunlar arasında Taneşvara Racalığı ile güneyde Pâllavalar, İslâmiyetin doğuş yıllarında en önemli devletler durumundaydı.

Çin: Eski ve köklü bir medeniyetin beşiği olan Çin'de Sui hanedanı, birliği sağlamıştı (589). Bundan sonra Göktürklerle devamlı bir mücadeleye girişilmiş ve yayılma siyaseti takip edilmişti. Ancak, Kore'de uğranılan başarısızlık genel ayaklanmaya yol açtı ve Tang sülâlesi (618-907) işbaşına geçti. Sülâlenin kurucusu Tay-Çung, Çin tarihinin en büyük hükümdarlarından biri sayılmaktadır.

Japonya: Japonya'da tarih dönemine 6. yüzyılın ortasında girilmişti. Yamato'da kurulan ilk krallık (538) zamanında Çin'le ve Kore'yle ilişkiler arttı. Koreli keşişlerin temsil ettiği

Budacılık ile yerli **Şinto** dini taraftarları arasındaki anlaşmazlık iç savaşa yol açtı. 622'den sonra 17 maddelik bir kanun yapılarak hukuk düzenine adım atıldı.

b) Din ve İnanış

İslâmiyetin doğuşu sırasında Asya'da çeşitli dinler ve inanışlar hüküm sürüyordu. Bizans İmparatorluğu **Hristiyan** bir devletti. Devlet, çok kere kiliseyi siyasetine vasıta olarak kullanmak istemişti. Buna rağmen, kilise, Bizans'ta önde gelen bir rol oynamaktaydı. Konsil kararları otomatik olarak devlet kararı hâlini alıyordu. Hristiyanlık Suriye'ye ve Kafkaslara kadar yayılmıştı.

İran'da **Zerdüşt** dini hâkimdi. Bu din, iyilikle kötülüğün mücadelesini esas alıyordu. Ateş, Zerdüşt dininde önemli bir yer tutuyordu.

Türkler arasında **Gök-Tanrı Dini** geçerliydi.

Hindistan'ın öz dini Brahmancılıktı. Bu dinin sahipleri zamanla sosyal, siyasî ve dinî imtiyazlar elde etmişlerdi. M.Ö. 3. yüzyıldan başlayarak ülkede yayılan **Budacılık,** özellikle 5. yüzyılda Guptalar döneminde güçlenmişti.

Çin'de **Konfüçyüsçülük** uzun yüzyıllar boyunca etkisini sürdürmüştü. Bu inanış, din olmaktan ziyade, ahlâk ve siyaset sistemidir. Konfüçyüs'e göre bilgelik, araştırma, düşünme ve çaba ile elde edilebilir. Konfüçyüsçü erdemlerin başlıcaları yardımseverlik, şefkat ve hakseverliktir. İnsan, ancak bu erdemler sayesinde olgunluğa ulaşabilir. Konfüçyüs'le aynı dönemde yaşamış olan Lao-Çe'nin öğretileri de **Taoculuk** adı ile yaygınlaşmıştı. Bu öğretiye göre ne ölüm, ne de hayat vardı. Her şey birbirini takip ederek meydana çıkardı: Gece ile gündüz gibi. Önemli olan; insanların, tabiatın ve hayatın sırlarını öğrenerek ölümsüzlüğe ulaşmalarıydı. Tabiatta veya zihinlerde bulunan bütün karşıtlıklar birdi. Karşıtlıkların uyum hâline girdikleri ilk ve temel gerçekliğe **Tao** denilmekteydi. Taoculuk 7. yüzyılda en parlak dönemini yaşıyordu. Bu arada **Budacılık** da Taoculuğa rakip olarak önemli hâle gelmişti.

Japonya'da ise yerli din olan Şintoculuk yaygındı. Bu dinde Ay, Güneş gibi varlıklar, fırtına gibi tabiat olayları tanrılar hâlinde tasvir ediliyordu. Ölmüş ataların ruhlarına da tapılıyordu. **Buda** dini de 6. yüzyıldan itibaren Kore ve Çin yoluyla gelip yerleşmeye başlamıştı.

2. Avrupa

a) Siyasî Durum

4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyılın başında meydana gelen Kavimler Göçü, Avrupa'nın etnik çehresini tamamen değiştirmişti. "Barbar" adı ile anılan çeşitli kavimler, Avrupa'da kendilerine yeni topraklar arayıp bulmuşlardı. İspanya'da Vizigot ve Süev krallıkları, Fransa'da Frank Krallığı, İtalya'nın büyük bölümünde Lombardlar ve Ostrogotlar, daha kuzeyde Germenler ve Saksonlar yer alıyordu. Doğu Avrupa düzlüklerine ise İslâvlar yayılmışlardı.

Bu ortamda Batı Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştı (476). Onun için bir kısım topraklarına Doğu Roma (Bizans) hâkim olmuş, fakat zamanla gerilemek zorunda kalmıştı. Avrupa'da merkezî büyük devletler görülmüyordu. Daha çok, çeşitli kavimlerin karışımıyla oluşan bir küçük devletler topluluğu ortaya çıkmıştı.

Avrupa, uğradığı istilâlar sebebiyle karmakarışık olmuş ve sosyal bünye değişim göstermişti. Farklı seviyelerde-ki Germen ve Roma toplulukları karşı karşıya gelmişler ve kaynaşmaya başlamışlardı. Roma İmparatorluğu dağıldıktan sonra, onun yerine kurulan krallıklar da kendi aralarında anlaşamıyorlardı. Büyük saldırılar karşısında hükümdarlar, ülkelerini ve halklarını gereği gibi koruyamadılar. Geniş toprak sahipleri kendi kendilerini

savunmak zorunda kaldılar. Otorite tek elden çıkarak ayrı ayrı kişilerin eline geçti. Uzaktaki hükümdardan yardım göremeyen büyük toprak sahipleri, düşmana karşı en iyi mücadele eden güçlü ve cesur savaşçıların çevresinde toplandılar. Bu kümeleşme, zamanla daha sıkı bağlılıkları doğurdu. Bir süre sonra derebeylik babadan oğula geçmeye başladı.

Toprağı ve üzerinde yaşayan köylüleri tek bir kimsenin malı sayan feodalite rejimi gücünü gittikçe artırdı.

Derebeyleri, fırsat buldukça kralların topraklarına da el koymaya başladılar. Böylece, krallık otoritesi daha da zayıfladı.

b) Din ve inanış

Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlık resmen serbest bırakıldıktan sonra (313), papalık, dini yayma faaliyetlerini artırmıştı. Gönderilen misyonerler "barbar"ları Hristiyanlığa çekmekte başarılı olmuşlardı. Hristiyanlık, önceleri şehirlerdeki halk arasında yayılmıştı. Manastır hayatının etkisi, Hristiyanlığın köylerde yerleşmesini sağladı. 7. yüzyılda bu eğilim oldukça kuvvetlenmişti.

Batı Roma'nın yıkılmasından sonra, kilise ve papalık daha da önem kazandı. Papalık gitgide zengin bir imparatorluk hâline geldi. Ruhanî işlerin yanısıra, dünya işleriyle de çok yakından ilgilenmeye başladı. Kilisenin dört yana dağılmış geniş malikâneleri papalığa büyük gelir sağlıyorlardı. Yazı dili olarak Lâtince kullanılıyordu. Ancak, okuyup yazanların sayısı pek azdı. Bu, sadece rahiplere mahsus bir imtiyaz halindeydi. Kültürün esas konusu, Hristiyanlıktı. Başlangıçta eski Yunan ve Roma felsefeleriyle Hristiyanlığın bağdaştırılması için yapılan çalışmalar etkisini kaybetmişti. Ağır bir taassup baskısı hâkim olmuştu. Böylece, 6. yüzyıldan itibaren **"Karanlık Çağ"** denilen bir dönem başlamıştı. Skolâstik düşünceye doğru hızlı bir gidiş görülüyordu.

3. Afrika

Romalılar, Afrika'nın hemen bütün kuzey bölgelerini işgal etmişlerdi. Hristiyanlığın Roma'da yayılmasına paralel olarak, Kuzey Afrika eyaletlerinde de Hristiyan kiliseleri kuruldu. 5. yüzyıl başlarındaki Vandal istilâsı, Roma'nın ve Hristiyanlığın etkisini geniş ölçüde sarstı.

Roma'nın yıkılmasından sonra, Kuzey Afrika (bugünkü Mısır, Libya ve Tunus toprakları), Bizans'ın yönetimine girdi.

Afrika'nın batısında yer alan ve Kızıldeniz'de geniş bir kıyısı bulunan Habeşistan'da Aksum Krallığı hüküm sürüyordu. Hristiyanlık, bu ülkede 4. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamış ve gittikçe kuvvetlenmişti. Bununla beraber, puta tapıcılık daha uzun yüzyıllar devam edecekti.

6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın başlarında Aksum Krallığı çökmeye başlamıştı. Bu sırada Habeşler, Yemen'deki Hristiyan topluluğunu baskıdan kurtarmak amacıyla bu ülkeyi işgal ettiler. Ancak, Sâsânîler, 6. yüzyılın sonunda onları buradan çıkardılar.

Afrika'nın Hristiyan olmayan kesimlerinde yaşayan yerli halk ise, eski dinleri olan puta tapıcılığı muhafaza ediyorlardı.

B. İSLÂMİYETİN DOĞUŞU VE YAYILIŞI

1. İslâmiyetten Önce Arap Yarımadası

Arap Yarımadası'nın yaşanmaya elverişli toprakları batı bölgesindeydi. Bu toprakların güneyine **Yemen,** kuzeyine **Hicaz** adı veriliyordu. Bu yarımadada yaşayan Samî asıllı kavimler, İslâmiyetten önce çeşitli devletler kurmuşlardı.

a) Siyasî Durum

Güney Arabistan'da Kurulan Devletler

Güney Arabistan'da kurulan devletler arasında **Main, Saba** ve **Himyerî** devletleri önem taşır. Main Devleti M.Ö. 14. yüzyıldan M.Ö. 4. yüzyıla kadar yaşamıştır. Daha çok ticaret devleti niteliğindeydi. M.Ö. 750-M.Ö. 115 yılları arasında Yemen'de hüküm süren Saba Devleti ticarette olduğu kadar teknikte de ilerlemişti. Himyerîler ise askerî bakımdan güçlüydüler. Saba Devletini ortadan kaldırdıkları gibi, Sâsânîlerle ve Habeşlerle mücadele ettiler. 525 yılında Habeş istilâsına uğrayarak yıkıldılar.

Kuzey Arabistan'da Kurulan Devletler

Kuzey Arabistan'daki Nabatlılar, **Tedmürlüler, Gassanîler** ve **Lahmîler,** M.Ö. 4. yüzyılla M.S. 7. yüzyıl arasında hüküm sürmüşlerdir. Hicaz'ın kuzeyinden Akdeniz kıyılarına kadar uzanan Nabatlılar Devleti'ne Roma son verdi. 2. ve 3. yüzyıllarda en parlak çağını yaşamış olan Tedmürlüler, Sâsânîleri yendiler. Ancak, Roma karşısında başarısız oldular. Roma, bu devleti 272'de ortadan kaldırdı.

Yemenli Gassanîler Suriye'de bir devlet kurdular ve zamanla Hristiyanlaştılar. Bizans tarafını tuttular. Bu devlet Sâsânîler tarafından ortadan kaldırıldı (613). Kúfe ve Hîre'de hüküm süren Lahmîler ise İran tarafını tuttular. Zamanla bir İran ili hâline geldiler (613).

Hicaz Bölgesi

Hicaz'ın en önemli şehirleri Mekke, Medine ve Taiftir. Zengin bir ticaret merkezi olan **Mekke,** Kabe'nin bulunduğu şehirdir. İslâmiyetten önce, Arabistan'da tapınılan bütün putlar Kabe'de bulunuyordu. Bu bakımdan, Kabe ve Mekke, bütün kabilelerce kutsal yerler olarak kabul ediliyordu. Bütün kabileler, yılın dört ayı için Mekke'de ilân edilen barış dönemine uyarlar, şehir civarında kurulan panayırlara katılırlardı.

Mekke'nin kuzeyindeki **Medine,** tarım ve hayvancılıkla geçiniyor, Baharat Yolu üzerinde bulunuyordu. **Taif** şehri gülleriyle ünlü olup Mekke'nin yazlığı durumundaydı.

Mekke'de **Kureyş** kabilesi yaşıyordu. Kureyşliler, **Haşimîler ve Emevîler** olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Medine'de ise iki Arap, iki de Yahudi kabilesi bulunuyordu.

Devlet Yönetimi

Arabistan'da geçerli olan, kabile hayatıydı. Kabilenin başında bulunanlara **şeyh, emir, melik** denilirdi. Şeyhlik genellikle babadan oğula geçmez, seçimle gerçekleşirdi. Ayrıca bir de danışma meclisi bulunuyordu.

Şeyhler, toplantılarda konuşmaları yönetirler, savaş ve barış kararlarını verirler, konukları ağırlarlardı.

Güney ve Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerde mutlakıyet hâkimdi. Taht, babadan oğula geçerdi. Kadınların da tahta geçme hakları vardı. Saba Devleti'nde önceleri rahip-hükümdarlar görülmüştü.

Mekke'de ise bir nevi cumhuriyet vardı. Şehirle ilgili kararlar, kırk yaşını aşmış erkeklerin toplantılarında alınırdı. Şehirle ve Kabe ile ilgili görevleri, 5. yüzyıldan sonra Kureyş kabilesi üstlenmiştir.

b) Din ve İnanış

Eski Arapların dini, bütün eşyanın içinde ruh bulunduğu tarzında bir inanışa dayanıyordu. Ay'a tapma oldukça yaygındı. Halk çeşitli inançlarda olmakla beraber, puta tapıcılık yaygındı. **Lât, Menât, Uzza** ve **Hübel** en tanınmış putlardı. Put, dilekleri yerine getirdiği sürece saygı görürdü. Aksi olursa hakarete uğrardı. Hatta kıtlığa uğradıkları sırada, bir kabile, süt, hurma ve undan yapılmış putlarını yemişti.

Puta tapan Araplar, Kabe'yi kutsal sayarak ziyaret ediyorlardı. Kalabalık Arap kütlelerinin bu ziyaretleri Mekke'ye ticarî bir canlılık kazandırıyordu.

Arapların bir kısmı Hristiyan olmuştu. Ayrıca, Arabistan'da yaşayan Yahudiler de vardı. Küçük bir grup ise puta tapıcılığı kabul etmiyor, kutsal kitapların bildirdiği bir peygamberin gelmesini bekliyorlardı. Bunlara **Hanif** deniliyordu.

c) Sosyal ve İktisadî Hayat

Sosyal Hayat: Çölde yaşayan Araplara **Bedevî** denilirdi. Bunlar, halkın büyük çoğunluğunu meydana getirirlerdi. Şehirde yaşayanlara ise **Medenî** adı verilirdi. Güney Arabistan halkı genellikle şehirliydi.

Araplar dağınık kabileler hâlinde yaşıyorlardı. Kabile hayatını kan bağı, kan davası ve konukseverlik gibi ilkeler yönlendiriyordu.

Bedeviler birbirlerine karşı savaşırlar, akınlar yaparlar, mal, hayvan, insan kaçırırlardı. Başlıca gıdaları süttü.

Aile: Bir erkek, dilediği kadar kadınla evlenebilirdi. Çok sayıda erkek çocuk sahibi olmak ideal sayılırdı. Kız çocuklarına önem verilmezdi. Hatta, bazı dönemlerde kız çocuklarının diri diri gömüldüğü dahi görülmüştü. Kadının boşanma ve miras hakkı yoktu.

İktisadî Hayat: Bedevilerin en önemli geçim kaynağı hayvancılıktı. Deve, koyun, keçi gibi hayvanların ürünleri satılırdı.

Güney Arabistan'da yaşayan topluluklar Hindistan'la Kızıldeniz arasındaki ticareti ellerinde bulunduruyorlardı. Doğudan getirilen mallar, Mısır, Suriye ve Filistin'e götürülerek satılıyordu. Başlıca tarım ürünleri hurma ve hububattı. Yemen, bağları ve meyve ağaçları ile ünlüydü.

ç) Dil ve Edebiyat

Dil: Arabistan'da Nabatî yazısı kullanıyordu. Bu yazının sadeleşip değişmesiyle Arap yazısı (4-5. yüzyıllar) ortaya çıkmış ve ticarî ilişkiler yoluyla yaygınlaşmıştı.

Araplar açık ve güzel söz söylemeyi eskiden beri seviyorlardı. Olgun insan olmanın üç şartı **güzel söz** söylemek, okçuluk ve **at binme** olarak gösteriliyordu.

Edebiyat: İslâmiyetten önceki Arap edebiyatının en önemli eserleri şiirlerdi. Araplar, vezinli ve kafiyeli söz söylemekte ustaydılar. Şairler, hem kamuoyu oluşturan, hem de onun sözcüsü olan kimselerdi. Aynı zamanda topluluğun kâhini, yol göstericisi, hatibi, tarihçisi ve bilginiydiler.

Mekke'de her yıl Ukaz panayırı açılır ve burada şiir yarışmaları yapılırdı. Mükâfat kazanan şiirler, altın levhalara yazılarak Kabe'nin duvarlarına asılırdı. Eski kasideler arasında **Yedi Askı** adıyla anılan yedi şiir ün kazanmıştı. **İmrü'1-Kays,** Yedi Askı şairlerinin ilki olarak bilinmektedir.

2. Hz. Muhammed, Dört Halife, Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde İslâmiyetin yayılışı

a) Hz. Muhammed ve İslâmiyetin Doğuşu

Hz. Muhammed 570'te Mekke'de doğdu. Kureyş kabilesinin Haşimî kulundandır. Hz. Muhammed dünyaya gelmeden önce babası ve 6 yaşındayken de annesi öldü. Öksüz kalan çocuğu önce dedesi Abdülmuttalib, onun da ölümü üzerine amcası **Ebû Talib** büyüttüler.

Hz. Muhammed, ticaretle uğraşan amcasının yanında yetişti. Ebû Talib'in kervanları ile kuzeye yolculuk yaptı. Bu arada, Kureyş ve Hevâzin kabileleri arasında yapılan Ficar Muharebesi'nde bulundu.

Hz. Muhammed'in, daha küçükken diğer Mekkelilere benzemeyen tarafları vardı. Putlara tapmadığı gibi, hiç kimseyi incitmez ve doğruluktan ayrılmazdı. Yalan söylediği görülmemişti. Bu vasıflarından ötürü ona Muhammedü'1-Emin denilirdi.

Hz. Muhammed, genç yaşında dul kalmış **Hatice** ismindeki zengin bir kadının kervanlarını idare etmeye başladı. Bu beraberlik sırasında birbirlerini yakından tanıyan Hz. Muhammed ile Hatice evlendiler.

Hz. Muhammed, yaşı ilerledikçe derin düşünceye dalmayı, ticaret hayatına tercih etmeğe başladı. Her yıl ramazan ayında Nur Dağı'ndaki Hira Mağarası'na çekiliyordu.

Kırk yaşına bastığı yıl, ramazanın 27. gecesi, yine Hira Mağarası'nda iken nurdan bir varlık **(Cebrail)** kendisine seslendi. Vahyin başlangıcı bu olaydır.

Hz. Muhammed'in anlattığına göre, Cebrail onu üç kere kuvvetle sıkmış ve okumasını söylemişti. Hz. Muhammmed okuma bilmediğini söyleyince, Cebrail demiş ki: **"Rabbinin adı ile oku... O, insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku... Senin Rabbin nihayetsiz kerem sahibidir... insana bilmediği şeyleri öğretti..."** (El Alâk suresi).

Üç yıllık bir aradan sonra Hz. Muhammed'e vahy gelmeye devam etti. Bu arada karısı **Hatice,** Amcasının oğlu **Ali,** eski kölesi ve evlâtlığı **Zeyd Ebû-bekir** (ki, bunlara **ilk Müslümanlar** denilir) onun peygamberliğinden şüphe etmemişlerdi. İnen ayetlerden birinde, yakınlarını İslâmiyete davet etmesi bildiriliyordu. Bu vazifeye başladığı zaman, başta amcası **Ebû** Le**heb** olmak üzere, en yakın akrabaları bile ilgi göstermiyorlar, Mekkeliler de onu fazla ciddîye almıyorlardı. Bütün insanları hak dinine davet için yaptığı konuşmalar, Hz. Muhammed'e karşı tepkiyi genişletiyordu. Sadece birkaç kişi Müslümanlığı kabul etti ki, aralarında 3. halife Hz. Osman da vardı.

b) İslâmiyete Karşı Direnmeler

Putperest Mekkeliler, Müslüman olanlara eziyetlerde bulunuyorlardı. Hele kölelere işkence yapıyorlardı. Bu hareketler Müslümanlığın hızla yayılmasını önlüyordu. Fakat İslâmiyeti kabul edenler de, bütün baskılara rağmen, inançlarından dönmüyorlardı. Bu baskılar karşısında Hz. Muhammed, Müslümanlardan bazılarının Habeşistan'a göç etmesine izin verdi.

Ebû Talib Müslüman olmamıştı, ama yeğenini koruyordu. Kureyşliler ona haber göndererek Hz. Muhammed'i himayeden vazgeçmesini istediler.Fakat Ebû Talib bu teklifi reddetti. Hz. Muhammed'in diğer amcası Hamza, yeğenine kötü davranıldığını işitince İslâmiyeti kabul ederek Hz. Muhammed tarafına geçti. Onun katılması ile Müslümanlar büyük bir kuvvet kazanmış oldular. Sonra, Benî Adî kabilesinin reisi olan **Ömer bin Hattab** (ikinci halife) İslâmiyeti kabul etti.

Müslümanların Kabe'ye giderek cemaat hâlinde namaz kılmaları ve günden güne güçlenmeleri, Mekkelileri, daha sert tedbirler almağa zorladı. Hz. Muhammed'e, ailesine ve

Müslümanlara sosyal bir boykot uygulanmaya başlandı. Onlarla alış veriş yasaklandı; konuşmak, birlikte oturmak, kız alıp-vermek önlendi. Müslümanlar sıkıntıya düştüler, fakat direndiler.

Mekkeliler, aldıkları kararı bir kâğıda yazarak Kabe'ye asmışlardı. Uzun süren boykotu aşırı bulan bazı Mekkeliler buna son verilmesini istediler. Boykot kaldırıldı.

c) Hicret (Peygamberin Göçü)

Amcası Ebû Talib'in ölümü üzerine Haşimî ailesinin başına, İslâmiyetin en şiddetli aleyhtarı olan **Ebû Leheb** geçti. Peygambere ve Müslümanlara karşı girişilen baskı hareketleri daha da ağırlaştı. Hz. Muhammed, bu baskılardan bunalan Müslümanların, Habeşistan'a göç etmelerine izin verdi. Habeşistan, Hristiyan bir ülkeydi. Oraya giden Müslümanlar, İslâm dinini yaymaya çalıştılar. Bu arada Taif şehrine giden Hz. Muhammed, orada iyi karşılanmadı, tekrar Mekke'ye döndü.

Fakat, 620'den sonra, İslâmiyet Medineliler arasında hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştı. Mekke'deki ağır durum karşısında Medineliler, şehirlerine gelirse kendisini koruyacaklarını Hz. Muhammed'e bildirdiler. Bunun üzerine, Müslümanların Medine'ye hicretlerine izin verildi. Mekke'yi en son olarak Hz. Muhammed ve Hz. Ebûbekir terk ettiler (622).

Medine'ye göçen Müslümanlar **(muhacirler),** orada sevinçle karşılandı. İlk cuma namazı Medine'de kılınmış, ilk hutbe de burada okunmuştur.

Hicret, İslâm tarihinde önemli sonuçlar veren bir olay sayılmaktadır. Çünkü, hicretle birlikte Medine'de İslâm Devleti kurulmuş, Hz. Muhammed bu devletin başkanı olmuştur. Böylece, Hz. Muhammed'in devlet kuruculuğu ve devlet adamlığı nitelikleri belirli hâle gelmiştir. Müslümanlar, ilk defa, baskılardan uzak bir İslâm cemaati meydana getirmişlerdir. Hz. Muhammed'in Medine'ye gelişinden sonra İslâmiyetin yayılışı daha hızlanmıştır. İslâmi takvim (hicrî takvim) başlangıcı olarak da "hicret tarihi" (622) kabul edilmiştir.

ç) Hz. Muhammed'in Seferleri ve Son Zamanları

• Bedir Savaşı (624)

Mekkeliler, Medine'de gittikçe kuvvetlenen Müslümanlardan kuşkulanıyorlardı. Ancak, o tarihe kadar savaşa izin verilmediği için Müslümanlar savunma hâlindeyiler. Medine'de inen Bakara suresinde, Müslümanların da savaşmalarına izin verildi.

Medineli Müslümanlar, Emevî ailesinden Ebû Süfyan idaresinde kuzeyden gelen bir kervanın, sahil yolunu takip ederek, Medine yakınlarından Mekke'ye geçeceğini haber almışlardı. Kervanın önünü kesmek için batı yönündeki Bedir mevkiine doğru yola çıktılar. 300 kadar Müslümandan meydana gelen kuvvete Hz. Muhammed kumanda ediyordu.

Ebû Süfyan, Müslümanların plânını haber alınca Mekke'ye haber göndererek Kureyşlilerden yardım istedi. Bunun üzerine, Kureyşliler, Medineli Müslümanların üç katı kalabalık bir kuvveti yola çıkardılar. Bu kuvvetin başında, İslâmiyetin ve Hz. Muhammed'in ünlü düşmanı Ebû Cehil bulunuyordu.

Üstün kuvvetlerin geldiğini haber almasına rağmen, Hz. Muhammed savaşı kabul etti. İki taraf arasında Bedir'de yapılan muharebede Müslümanlar büyük bir kahramanlıkla çarpıştılar. Aynı aile mensupları karşı saflarda bulunuyorlardı. Müslümanlar bu zor durumda ümitlerini ve cesaretlerini kaybetmediler. Bu suretle, kesin bir zafer kazandılar. Mekkeliler, aralarında Ebû Cehil de olmak üzere, 70 ölü verdiler. Pek çoğu da esir oldu. Müslümanlardan 14'ü şehit düşmüştü.

Bu ilk zafer Müslümanlar arasında büyük sevinç yarattı. Müslümanların kendilerine güvenleri arttı. Medine'deki İslâm kütlesi, siyasî ve dinî bakımlardan daha güvenli bir ortama kavuştu. Henüz Müslüman olmamış Medineliler İslâmiyeti kabul ettiler. Mekke'nin Arabistan'daki itibarı sarsıldı. Hz. Muhammed, Bedir Savaşı'nda alman esirlerin hoş tutulmasını buyurdu. Elde edilen ganimetin paylaştırılmasında uygulanacak yöntemler belirlendi. Böylece, İslâm savaş hukukunun ilk temelleri atılmış oluyordu.

• **Uhud Savaşı (625)**

Bedir Savaşı'ndan sonra Hz. Muhammed bazı bedevî kabileleri ile anlaşmalar yaptı. Medine'deki Yahudi Kaynuka kabilesinin Müslümanlarla arası açıldığı için, Peygamber, onları şehri terk etmeğe mecbur etti. Medine'deki diğer Yahudi kabileleri, alttan alta Mekkelileri kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı.

Bu arada Müslümanlar, Mekkeliler'e ait bir kervanı yakalayarak yüz bin dirhem gümüş ele geçirmişlerdi. Bu sebepler arka arkaya gelince, Bedir Savaşı'ndan 13 ay sonra, Mekkeliler **Ebu Süfyan'ın** kumandasında Medine üzerine yürüdüler.

Hz. Muhammed 700 kişilik kuvvetiyle Medine'den Uhud Dağı'na doğru yürüyerek muharebe vaziyeti aldı. Düşmanın arkadan saldırmasını önlemek için 50 okçuyu geride görevlendirdi. Onlara, ne olursa olsun yerlerini terketmemeleri emrini verdi. Arazinin uygunluğu ve savaşın iyi idare edilmesi üzerine, çatışmanın başında Mekkeliler bozulma belirtileri gösterdiler. Zafere ulaştıklarını sanan Müslümanlar, Mekkelileri kovalarken savaş meydanından uzaklaştılar. Daha sonra, ganimet toplamaya başladılar. Bu durumu gören Müslüman okçuların çoğu, aldıkları emri unutup, ganimet toplamak için yerlerinden ayrıldılar. Bundan yararlanan Mekkeli **Halid bin Velid,** Hz. Muhammed'i iki ateş arasında bıraktı. Amcası Hamza da dahil olmak üzere 70 şehit verilmesine rağmen, Hz. Muhammed, soğukkanlılığını kaybetmedi. Mekkeliler ileri harekâta devam etmeyip geri döndüler. Müslümanlar, savaşın ertesi günü Kureyşlileri takip ettiler. Ancak, onlar dönüp savaşmaya cesaret edemediler.

Uhud Savaşı, Mekkelilerin Müslümanları tek başlarına yok edemeyeceklerini göstermişti. Mekkeliler, Hz. Muhammed'in etkisini önleyemedikleri gibi, Müslümanların, kendilerine denk bir kuvvet olduğunu da anlamışlardı.

• **Hendek Savaşı (627)**

Medine'deki Yahudiler, Müslümanların uğradığı kayıplardan sevinç duymuşlardı. Bedevî kabileleri de, Müslümanlara cephe almağa başlamışlardı. Hz. Muhammed'e bir suikast düzenleyen Yahudi Nadir kabilesi mensupları Medine'den çıkarıldılar.

Hayber'e sürülen bu Yahudilerin öncülüğünde Arap kabileleri arasında anlaşmalar yapıldı. Medine üç taraftan tehdit altına girdi.

Mekke'de yaşayan Yahudilerle, müttefikleri bedevî Araplardan meydana gelen 10 bin kişilik ordu Medine üzerine yürüdü. Hz. Muhammed, İranlı bir Müslüman olan **Selman-ı Farisî'nin** tavsiyesi üzerine, Medine'nin etrafına derin ve geniş hendekler kazdırdı.

Düşman kuvvetleri hendekleri aşamadılar. Bu arada, Medine içindeki Beni Kurayza Yahudileri düşmanla iş birliği hâlinde idiler. Buna rağmen, şehri kuşatanlar ilk defa gördükleri böyle bir savunma karşısında başarıya ulaşamayacaklarını anlayarak geri çekildiler.

Hz. Muhammed, en güç zamanlarında ihanet eden ve Müslümanlara karşı direnen Medine Yahudilerini birkaç gün içinde teslim olmaya mecbur etti.

• **Hudeybiye Barışı (628)**

Hendek Savaşı'ndan sonra, Mekke'ye giden ticaret yollarının Müslüman kabileler tarafından kesilmesi üzerine Mekke'de sıkıntı baş gösterdi. Açlık başladı. Mekkeliler serbest geçiş izni için Hz. Muhammed'e başvurdular. Peygamber buna izin verdi ve hac ziyareti için Mekke'ye geleceğini bildirdi. Barıştan ayrılmadıklarını göstermek üzere, Müslümanlar silâhsız olarak yola çıktılar. Fakat Mekke'deki savaş taraftarları, Müslümanların geçişini önlediler.

Hz. Muhammed'in elçi olarak Mekke'ye gönderdiği Hz. Osman burada tutuklandı. Peygamber, Müslümanları toplayarak onlara savaş yemini ettirdi.

Durumun ciddileştiğini gören Mekkeliler telâşlanarak derhal elçi gönderdiler; Osman'ın sağ olduğunu bildirerek barış anlaşması yapmak istediler. Böylece Müslümanlarla Mekkeliler arasında **Hudeybiye Barışı** denilen bir antlaşma yapıldı.

Bu antlaşmaya göre:

1. Müslümanlar o yıl Kabe'yi ziyaret etmekten vaz geçecekler, fakat ertesi sene gelip üç gün süre ile hac yapabileceklerdi.

2. Reşid olmadan Müslümanlığı kabul eden Kureyşliler Medine'ye alınmayacak ve Medine'den Mekke'ye sığınanlar Medine'ye geri verilmeyecekti.

3. On yıl süre ile iki taraf birbirleriyle savaşmayacaklardı.

4. Arap kabilelerinden isteyenler Mekke'nin, isteyenler Hz. Muhammed'in himayesine girebileceklerdi. Fakat iki taraf da, himayeleri altında ki kabilelere asker yardımı yapmayacaktı.

Şartların Müslümanların aleyhinde olduğu yolundaki itirazlar, Hz. Muhammed'in bu barışı, Allah'ın emriyle yaptığını bildirmesi üzerine kesildi. Gerçekten, kısa bir süre sonra, Hudeybiye Barışı'nın siyasî bir zafer hâline geldiği görüldü. Antlaşmanın 2. maddesine göre Medine'ye kabul edilmeyen Müslümanlar, Mekke'ye dönemediklerinden Mekke kervanlarını vurmağa başladılar. Bunun üzerine Mekkeliler, Hz. Muhammed'den bu maddenin kaldırılmasını istediler. Bir müddet sonra da barış antlaşmasını bozmak zorunda kaldılar.

- **Hayber'in Fethi (629)**

Mekke'den gelecek saldırı tehlikesini önleyen Hz. Muhammed, Hendek Savaşı'nın hazırlanmasında büyük rol oynayan Hayber Yahudileri üzerine bir sefer düzenlendi. On gün süren kuşatma sırasında Hz. Ali büyük kahramanlık gösterdi. Hayber kalesi, Müslümanların eline geçti. Aman dileyen Yahudilerin, vergi vermeleri şartiyle, Hayber'de kalmalarına müsaade edildi.

- **Mekke'nin Fethi (630)**

Hz. Muhammed, Hudeybiye Antlaşması'na dayanarak, Müslümanlarla birlikte Kabe'yi ziyarete gitti (629). Etraftaki dağlara çekilen Mekkeliler, üç günlük sürenin bitiminde, Müslümanlardan şehri terk etmelerini istediler. Hz. Muhammed ise, bütün Mekkelilerin de hazır bulunacağı bir ziyafet vermek istediğini bildirdi. Teklifi kabul edilmeyince, beraberindeki Müslümanlarla birlikte Medine'ye döndü.

Hz. Muhammed'in Mekkelilere anlayışlı davranması, içlerinden birçoğunun Müslüman olmasını sağladı. Bunlar arasında **Halid bin Velid, Amr Ibnü'l- As** gibi, komutan ve idareci olarak ilerde İslâmiyete büyük hizmetleri dokunacak kimseler de vardı. Ayrıca, Hz. Muhammed'in İslâmiyete davet ettiği Arap kabilelerinden bir kısmı da Müslüman olmuştu. İran'ın Yemen'deki valisi **Bâzân** da İslâmiyeti kabul edenler arasındaydı. Bu suretle İslâmiyetin yayılması hızlandı.

Mekkelilerin Hudeybiye Antlaşması'nı bozmaları üzerine, Hz. Muhammed buranın fethine karar verdi. Hazırlıklarını gizlilik içinde ilerletti.

Mekke yakınında karargâh kurduğu zaman, İslâm ordusu 10 bin kişiyi bulmuştu. Gece olunca her askerin **bir** ateş yakması emredildi. Böylece, Müslüman ordusu, olduğundan da kalabalık görünüyordu. Bir kısmı zaten İslâmiyeti kabul etmiş olan Mekkelilerde direnecek güç kalmamıştı.

Hz. Muhammed, ordusunu dört koldan Mekke üzerine yürüttü. Ciddî bir çatışma olmadan şehir zapt edildi (630). Mekke halkı, evlerindeki putları kendiliklerinden kırdılar. Mekkeliler için af ilân olundu. Hz. Muhammed, Kabe'ye giderek buradaki bütün putları yok ettirdi.

• **Huneyn Savaşı ve Taif Seferi**

Mekke'nin fethi üzerine, müşrik (Müslüman olmayan) Arap kabileleri aralarında anlaşarak, Müslümanlara karşı yürümeye karar verdiler.

Hz. Muhammed de, 12 bin kişilik bir kuvvetin başında onlara doğru ilerleyerek Huneyn'e geldi. Burada şiddetli bir çarpışma oldu. Önce durum Müslümanların aleyhinde gelişti. Bozgun, Hz. Muhammed'in soğukkanlılığı ve Hz. Ömer'le Hz. Ali'nin gösterdiği kahramanlık sayesinde önlendi; düşman yenilgiye uğratıldı (630).

Huneyn galibiyetinden sonra, zengin ve güzel bir şehir olan Taif üzerine sefer düzenlendi. Kuşatma 40 gün sürdü, fakat şehir alınamadı. Hz. Muhammed Mekke'ye doğru çekildi. Taifliler, başka zorlamaya gerek kalmadan, bir yıl sonra Müslümanlığı kendiliklerinden kabul ettiler.

• İslâm Hâkimiyetinin Genişlemesi ve Tebük Seferi

630-631 yıllarında, Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden, İslâmiyeti kabul ettiklerini bildirmek üzere, Hz. Peygamberin yanına heyetler geldi. Böylece Hz. Muhammed'in başkanlığında, silâhlı kuvveti, arazisi ve siyasî anlaşmaları ile yeni bir devlet hâlinde gelişmekte olan İslâm ülkesinin sınırları da genişlemiş oluyordu. Buna uygun olarak teşkilât yeniden düzenlendi. Aynı yıl içinde Müslümanlara hac ziyareti farz kılındı.

Bir Müslüman ordusu, Mut'e denilen yerde Gassanîlerle karşılaşmış ve yenilmişti (629). Hz. Muhammed, bu yenilginin öcünü almak istiyordu. Ayrıca, Arabistan'da yaşayan kabilelere bir gözdağı verilmesi lâzımdı. Bizans'ın himayesinde bulunan Gassanîlerin savaş hazırlıklarına başladıklarına dair haberler de alınmıştı. Hz. Muhammed 30 bin kişilik bir ordunun başında Gassanîlerin ülkesine doğru ilerledi. Fakat düşman kuvvetlerine rastlanmadı. Sınırdaki Tebük'e gelen Hz. Muhammed, yakın bölgelere birlikler göndererek, buralarda yaşayanların Müslümanlığı kabul etmelerini bildirdi.

Bu davetlere olumlu cevaplar alındı. Birçok bölgedeki kabileler İslâmiyeti kabul ettiler. Birkaç hafta sonra Medine'ye dönülünce Yemen halkımın da İslâmiyeti kabul ettiğini bildiren bir heyet geldi. Ayrıca büyük I Arap kabilelerinden bir kısmı da Müslüman oldular. İslâmiyet daha geniş bölgelere doğru hızla yayılmakta ve İslâm Devleti büyümekte idi.

• Veda Haccı ve Hz. Muhammed'in Vefatı

Hz. Peygamber, hicretin 10. yılında **(632),** bir önceki yıl gidememiş olduğu Kabe'yi ziyaret edeceğini bildirdi.

Hac zamanı binlerce Müslüman Kabe'ye geldi. Hz. Muhammed'in Arafat'ta yaptığı konuşmayı 140 bin kişilik büyük bir kitle dinledi. Peygamberin son haccı olduğu için bu ziyarete **Veda Haccı,** yaptığı konuşmaya da **Veda Hutbesi** denilmiştir

Veda Haccı'ndan sonra Hz. Muhammed hastalandı. Kendisinin yerine, erkekler arasında ilk Müslüman olan Hz. Ebûbekir'in namaz kıldırmasını emretti. Kendini biraz iyi hissedince mescide giderek Müslümanlarla helâlleşti. Bütün parasını yoksullara dağıttırdıktan sonra, 8

Haziran 632'de Medine'de vefat etti ve ruhunu teslim ettiği odanın içine gömüldü. Bu yer, bugün **Ravza-i Mutahhare** adlı ile anılmaktadır.

d. Dört Halife Devri

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halifeliğe Hz. Ebûbekir seçildi. Hz. Ebûbekir'den sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali halife seçildiler. Hepsi de Peygamberin yakınıydılar ve halifeliğe seçimle getiriliyorlardı. Bunların zamanına **Dört Halife Devri** denilmektedir.

1. Hz. Ebûbekir (632-634)

Hz. Ebûbekir, Hz. Muhammed'in bütün söylediklerine tereddütsüz inandığı için **Sıddık** (yalan söylemeyen, sözünde duran) adı ile anılırdı. Hicret sırasında, Mekkelilerin takibinden kurtulmak için, Hz. Peygamberle birlikte mağarada üç gün saklanmışlardı. Aynı zamanda Hz. Muhammed'in kayın pederiydi.

Hz. Ebûbekir, İslâm peygamberinin vefatından sonra baş gösteren karışıklıkları önlemek için, kesin tedbirler aldı. Bir orduyu Suriye sınırına gönderdi. Zekât vermekten cayan bazı kabileleri cezalandırdı. Halid bin Velid kumandasındaki orduyu da, kendilerini yeni peygamber olarak ilân eden sahtekârların ve onları koruyan kabilelerin üzerine gönderdi. Düzen böylece sağlandıktan sonra, Bahreyn ve Umman'daki ayaklanmalar bastırıldı. Yemen ve Hadramut yeniden devlete bağlandı. Tecrübeli kumandanların emrindeki ordular, Bizans ve İran içlerine sevk edilerek İslâmiyetin yayılmasına çalışıldı. Halid bin Velid, kat kat üstün Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı (Ecnâdeyn Savaşı, 634).

Hz. Peygambere vahiy yoluyla gelen Kur'an ayetlerini hafızlar ezberliyor, vahiy kâtipleri de yazıya geçiriyorlardı. Bu hafızların bir bölümü yalancı peygamberlerle yapılan savaşlarda şehit düştü. Bunun üzerine, Kur'an'ın kitap haline getirilmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Kurulan bir heyet, yazılı bütün ayetleri topladı ve sıraya koydu. Böylece meydana çıkan kitap (Mushaf), hayatta kalmış olan sahabelere okundu. Doğruluğu tasdik edilen kitap Hz. Ebûbekir'e teslim edildi.

Hz. Ebûbekir 634'te öldü. Hz. Muhammed'in yanına gömüldü. Son derece dürüst, namuslu, merhametli, cömert bir Müslümandı.

2. Hz. Ömer (634-644)

Hz. Ebûbekir'in ölümü üzerine halife seçilen Hz. Ömer, doğruluğu, adaleti ve cesareti ile tanınmıştı. Müslümanlığı kabul ettikten sonra, bütün savaşlara katılmış ve büyük kahramanlıklar göstermişti.

Hz. Ömer zamanında, İslâm orduları geniş fetihlerde bulundukları gibi, malî, askerî, idarî ve adlî sahalarda da yeni düzenlemelere gidildi.

Bizans'a Karşı Savaş ve Suriye'nin Fethi

Ünlü kumandan **Halid bin Velid** idaresindeki İslâm birlikleri, Şam şehrini ele geçirdiler (635). Halid, yine tanınmış İslâm kumandanı **Amr İbnü'l As** ile birlikte, Bizans İmparatoru **Herakli**os'un gönderdiği kalabalık orduyu bozguna uğrattı **(Yermûk Savaşı,** 636). Kudüs kuşatıldı. Şehir halkı, halifenin kendisi geldiği takdirde teslim olacağını bildirmişti. Hz. Ömer, devesi üstünde çölü aşarak Filistin'e geldi ve Kudüs'e girdi (637).

Suriye'nin geri kalan topraklarının zaptı da tamamlandı (638).

İran'ın Fethi

İslâm orduları, İran karşısında önce başarısız oldular.Fakat sonra **Kadısiye** (637) ve **Nihâvend** (642) savaşlarında zafer kazandılar. İran'ın fethi kısa bir süre içinde tamamlandı.

Kuzey Afrika'ya Seferler

İslâm orduları, Mezopotamya'da fetihlere devam ederken, bir yandan da Mısır'a girerek, üç ay kadar süren kuşatmadan sonra İskenderiye şehrini zapt ettiler. Bingazi ve Trablusgarb'ın fethi için gönderilen kuvvetler de görevlerini yaptılar.

Böylece Hz. Ömer.zamanında İslâm Devleti'nin sınırları Mâverâünnehir'den Libya'ya kadar genişlemiş oldu.

Sivil idarede Islahat

Hz. Ömer, genişleyen devletin çeşitli kurumlarına yenilikler getirdi. İlk adlî teşkilât (kadılıklar) onun zamanında kuruldu. Sürgün cezası konuldu. İçki içenlere verilen cezalar ağırlaştırıldı.

Maliye ile ilgili işlemlerin düzenli yürütülmesi için defterler tutuldu. Arşiv kuruldu. Hicretin, İslâm takviminin başlangıcı sayılması Hz. Ömer zamanında kararlaştırıldı. Madenî para bastırıldı. İslâm ülkelerinde yaşayan gayrimüslimlerin bağlı olacakları idarî esaslar belirlendi ve bunlara vicdan hürriyeti tanındı. Hz. Ömer, halifeliği zamanında hükümdar gibi değil, çok sade bir hayat sürdü. Doğruluktan ayrılmadı, adaletiyle meşhur oldu. Bir sabah namaz kılarken İranlı bir köle tarafından şehit edildi (644).

3. Hz. Osman (644-656)

Hz. Ömer'den sonra halifeliğe, Hz. Muhammed'in damadı olan Hz. Osman seçildi.

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında da İslâm orduları çeşitli yönlerde fetihlerine devam ettiler. Libya'nın geri kalan kısmı ve Tunus ele geçirildi. Kuzey Afrika'daki Berberîlerle Bizans'ın müttefik ordusu yenilgiye uğratıldı.

Suriye valiliğine tayin edilmiş olan **Muaviye,** Bizanslılarla savaştı. Anadolu'da Ankara'ya kadar ilerlendi. Kıbrıs, Rodos, Malta ve Girit adalarına seferler yapıldı. Yeni kurulan İslâm donanması, İmparotorun yönetimindeki Bizans donanmasını yenilgiye uğrattı. İran ve Azerbaycan'ın fethi tamamlandı, doğuda Horasan ve Harzem fethedildi.

Hz. Osman, Hz. Ebûbekir döneminde meydana getirilen Kur'an nüshalarını çoğalttı ve ülkenin her tarafına gönderdi. Kur'an'ı öğretmek için okullar açtırıp öğretmenler tayin etti.

Hz. Osman yumuşak huylu bir insandı. Emevî soyundan geliyordu. Yüksek memuriyetlere ve devletin kilit mevkilerine geçen Emevî mensuplarının sayısı artmıştı. Bu durum, ülkede huzursuzluğa yol açmakta, Hz. Osman aleyhindeki propaganda şiddetlenmekteydi.

Mısır, Basra ve Kûfe'den yola çıkan topluluklar Medine üzerine yürüdüler. Hac dolayısıyla boşalmış olan şehre girerek Hz. Osman'ın evini kuşattılar. Silâhlı çatışma istemeyen Halife onları ikna edemedi ve iki saldırganın hançerleri altında şehit oldu (656).

4. Hz. Ali (656-661)

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra, halifeliği kabul edecek kimse bulunamadı. Devlet başsız kaldı. Sürekli ısrarlar sonunda, Hz. Ali, halifeliği kabul etti.

Hz. Muhammed'in amcasının oğlu ve damadı olan Hz. Ali, İslâmiyeti kabul eden ilk dört kişiden biri idi. Peygamber zamanındaki bütün savaşlara katılmış ve büyük kahramanlık göstermişti.

Ümeyye ailesinden gelenler, başta Suriye valisi **Muaviye** olmak üzere, Hz. Ali'nin halifeliğini tanımadılar. Hz. Muhammed'in zevcesi Hz. Ayşe ile Müslümanlardan **Talha** ve **Zübeyr** de onları destekliyordu.

Kûfe Savaşı (Cemal Vak'ası)

Talha, Zübeyr ve Hz. Ayşe, Medine'den Mekke'ye, oradan da Basra'ya giderek şehri ele geçirdiler. Hz. Ali de topladığı kuvvetlerle Basra üzerine yürüdü. İslâm kanı dökülmemesi için yapılan görüşmeler sonuç vermeyince Basra önünde savaş başladı. Hz. Ayşe bir deveye binerek savaşa katıldı. Çarpışmanın en şiddetli bölümü bu devenin çevresinde geçtiği için Kúfe Savaşı'na **Cemel Vak'ası** (Deve Olayı) da denilir (656).

Küfe Savaşı'nı Hz. Ali kazandı. Talha ve Zübeyr öldürüldü. Hz. Ayşe ise Mekke'ye götürüldü.

İslâm'da Ayrılıklar ve Hz. Ali'nin Şehit Olması

Hz. Ali'nin halifeliğini tanımayan Muaviye'yi, Mısır fatihi olarak ün kazanan Amr İbnü'l As da destekliyordu. Bunlarla Hz. Ali'nin kuvvetleri Sıffîn Ovası'nda karşı karşıya geldiler. Çarpışmalar, 110 gün devam etti. Muaviye taraftarları, bir hile düşündüler ve anlaşmazlığın Kur'an hükümlerine göre giderilmesini teklif ettiler. İki taraf da birer hakem tayin etti. Bu hakemler, İslâm kanı dökülmemesi için Hz. Ali ve Muaviye'nin halifelikten vazgeçmelerini, bir başkasının halife seçilmesini kararlaştırdılar. Hz. Ali'nin hakemi, onu halifelikten çıkardığını açıkladı. Muaviye'nin hakemi ise, hile yoluna saparak, aksine Muaviye'yi halife ilân etti.

Çıkan gürültüler arasında halifelik meselesi bir çözüme bağlanamadı. Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan 4.000 kişi **(Haricîler)** Medayin'e çekildiler. Şehri zapt edip yağmaladılar. Hz. Ali, bunların üzerine yürüyüp yendi. Kuvvetlerinin azalması üzerine de Kûfe'ye çekildi.

Haricîler, Muaviye ile hakeminin ve Hz. Ali'nin öldürülmesini kararlaştırdılar. Üç fedaî seçip gönderdiler. Muaviye yaralanmakla kurtuldu. Muaviye'nin hakemi, suikast günü camiye gitmemişti. Fedaî, onun vekilini öldürdü. Hz. Ali ise zehirli bir kılıçla yaralandı. Bu yaraların etkisiyle şehit oldu (661).

Böylece "Dört Halife Devri" sona erdi. İslâm tarihinde yeni bir dönem başladı: **Emevîler.**

e) Emevîler (661-750)

Kurucusu olan Muaviye'nin, Ümeyye ailesinden gelmesi sebebiyle bu hanedana ve devlete **Emevîler** adı verilmiştir.

İslâmiyetin yayılması, Emevîler döneminde de hızla devam etti. İslâm orduları Bizanslıları yenilgiye uğrattılar. Kuzey Afrika'daki fetihlerine de devam ettiler. Tunus ve çevresi Emevî Devleti'ne bağlandı. Deniz gücü arttırıldı. Kıbrıs, Rodos adaları zaptedildi. İstanbul, İslâm orduları tarafından iki kere kuşatıldı. Sahabeden Ebû Eyyûb el-Ensarî ilk kuşatmada şehit oldu. Türbesi, İstanbul'da Eyüp Sultan semtindedir.

Muaviye'nin yerine geçen oğlu **Yezit** zamanında, Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in ve ailesinin öldürülmesi (Kerbelâ Vak'ası, 680) İslâm dünyasında ayrılıklara sebep oldu. Hicaz'da isyan çıktı.

Yezit zamanında İslâm orduları Fas'ı da fethederek, Atlas Okyanusu kıyılarına ulaşmışlardı.

Yezit'ten sonra, Emevî Devleti iç karışıklıklar ve isyanlarla sarsıldı. Düzen yeniden sağlandıktan sonra fetihlerle sınırlar Orta Asya'dan Fransa topraklarına kadar genişledi. Emevîler, en parlak dönemlerini 7. yüzyılın ilk yarısında yaşadılar.

Emevîler döneminde, İslâm orduları Orta Asya'ya doğru da ilerlediler. Sâsânîleri yenen Emevîler, Ceyhun nehri kıyılarına ulaşınca, burada Türklerle temasa geldiler. Türklerle İslamların karşılaşmaları 8. yüzyıl başlarına kadar sınır harekâtı ölçüsünde kaldı.

Horasan bölgesi komutanlığına, dönemin sayılı askerlerinden **Kuteybe bin Müslim'in** tayini (705) savaşları birden hızlandırdı. İslâm kuvvetleri Mâverâünnehir'e kadar hâkim olup doğudaki Talas nehri dolaylarına akınlara başladılar. Onlara karşı önce Türgeşler, sonra da Karluklar çetin bir direniş gösterdiler. Bu Türk boyları, Emevî ordularını, kendilerini imtiyazlı sayan Arapların yayılma aracı olarak görüyorlardı.

İspanya'nın Fethi

Emevîler, Kuzey Afrika'da hâkimiyetlerini kuvvetlendirmişler, Kartaca'yı yıkıp Septe Boğazı'na kadar uzanmışlardı.

Tarık bin Ziyad kumandasında İspanya'ya geçen İslâm orduları, bu ülkeyi kısa zamanda fethettiler (712). Müslümanlar, daha sonra Pirene Dağları'nı aşarak Fransa'ya girdiler. Franklarla **Puvatya Savaşı'nı** yaptılar (732). **Şarl Martel** komutasındaki Frank ordusu karşısında başarı sağlayamadılar. Kumandanı şehit düşen İslâm ordusu, Fransa'yı terk ederek İspanya'ya döndü.

Puvatya Savaşı, İslâm'ın Batı Avrupa'daki ilerleyişinde son nokta oldu.

Emevî Devleti'nin Yıkılması

Emevîler, devletin yüksek mevkilerini kendi ailelerinden başkasına vermemeye dikkat ettiler. Arap soyundan olmayan Müslümanları önemsemediler. İslâm siyasetinden çok Arap siyaseti güttüler. Bu sebeple, Emevîlere karşı hoşnutsuzluk yaygınlaştı.

Ebu Müslim Horasanî'nin kumandasında başlayan ayaklanma başarı ile sonuçlandı. Son Emevî halifesi ve Emevî ileri gelenleri ortadan kaldırıldı.

Böylece Emevî Devleti tarihe karıştı. İslâm Devleti'nin başına gelen yeni halifeler ailesi, kurucularının adından dolayı **Abbasîler** diye anıldı.

f. Endülüs Emevîleri (756-1031)

Emevî Halifesi Hişam'ın torunu **Abdurrahman,** Abbasîlerin elinden kurtularak Kuzey Afrika'ya kaçmıştı. Buradan, küçük bir ordu ile, İspanya'ya geçerek ikinci bir Emevî devleti kurdu. Araplar, İspanya'ya "Endülüs" diyorlardı. Abdurrahman'ın kurduğu devlet de Endülüs Emevîleri adıyla anıldı.

Abdurrahman, Abbasîlerle uzun mücadelelere girişti. Franklara karşı başarılı savaşlar verdi. Yeni devleti, sağlam temellere oturttu.

Endülüs Emevîleri, kuzeyden gelen Hristiyan baskısını durdurdular. Fas'ın büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Endülüs Emevî medeniyeti yüksek bir düzeye erişti. Siyasî güç zamanla "hacib" denilen yüksek görevlilerin eline geçti. Bunlar, birbirleriyle mücadeleye başladılar. İç karışıklar arttı. İsyanlar başladı. Gücü zayıflayan devlet 1031'de dağıldı ve yerini küçük beyliklere bıraktı.

Küçük Beylikler, Murabıtlar ve Muvahhidler

Birbirleriyle mücadele eden beyliklerin bazıları Hristiyanlardan yardım istediler. Böylece, İspanya'daki Müslüman varlığı tehlikeye girdi. Kuzey Afrika'daki Berberi **Murabıtlar,** sonra onların yerini alan **Muvahhidler,** Endülüs Emevî topraklarını 1212'ye kadar yönettiler. **Beni Ahmer Devleti** (1230-1492): Muvahhidlerin yıkılması ile, İspanya'da birçok şehir Hristiyanların eline geçti. Müslümanlar da Gırnata'da yeni bir devlet kurdular (1230). Beni Ahmer Devleti adı verilen bu devletin siyasî varlığı 250 yıldan fazla sürdü. İslâm kültür ve medeniyeti, bu devlet zamanında yeniden parladı. Askerî bakımdan zayıflayan devlet, 1492'de yıkıldı. İktidarı ele geçiren Katolik Hristiyanlar, İspanya'da Müslüman ve Yahudi topluluklarına karşı acımasız davrandılar. İslâm mimarîsinin en güzel eserlerini yakıp yıktılar. Hristiyanlığı kabul etmeyenleri öldürdüler veya sürdüler. Hayatta kalabilen Müslümanlar, Oruç ve Hızır Reisler tarafından gemilerle taşınarak kurtarıldılar. İspanya'daki Yahudiler de kendilerine sığınma imkânı tanıyan Osmanlı Devleti topraklarına göç ettiler.

Sistemli bir Hristiyanlaştırma faaliyeti, bütün 16. yüzyıl boyunca devam etti. 1609'da yayınlanan bir emirname ile İspanya'da kalan son Müslümanlar da yurtlarından çıkarıldı. Gırnata'nın düşüşünden sonraki 120 yıl içinde üç milyondan fazla Müslüman ya kılıçtan geçirildi, yahut İspanya'dan sürüldü. 800 yıla yakın devam eden İslâm medeniyetinin en güzel eserleri yeryüzünden silindi.

g. Abbasîler (750-1258)

Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelenler, halifeliğin kendi ailelerine ait olması gerektiğine inanıyorlardı. Bu sebeple, Emevîlere karşı şiddetli bir mücadeleye girişmişlerdi. Gizli teşkilât kurarak ihtilâl hazırlıkları yapıyorlardı. Arap kabileleri arasındaki rekabet ve Emevî hanedanı üyeleri arasındaki mücadele, onların işlerini kolaylaştırıyordu. Emevîlerin son zamanlarında yaygınlaşan hoşnutsuzluktan da yararlanıyorlardı.

Sonunda **Ebû** Müslim'in yönetiminde, Horasan'da başlayan isyan yayıldı. Horasan'daki Emevî valisini ve son Emevî Halifesi II. Mervan'ı yenen Ebû Müslim, Emevî Devleti'ne son verdi. Abbas evlâtlarından **Ebû'l-Abbas Abdullah** halifeliğe getirildi.

Abbasî Halifeliği'nde, Arap olmayan Müslümanlar da yüksek makamlara geçmeye başladılar. Ebû Müslim'in şöhreti çok yaygınlaştı. Bu durum, onun hileyle öldürülmesine yol açtı.

Abbasîler zamanında, kültür alanında önemli gelişmeler oldu. Başkent Bağdat şehri kuruldu. Böylece, devlet merkezi Suriye'den Irak'a taşınmış oldu. **Harun Reşid** zamanı **(786-809)** Abbasîlerin en görkemli çağı oldu. Bu dönemde Bizans'a karşı başarılı savaşlar yapıldı ve kültür hareketleri hız kazandı.

Kardeşi **Emin'le** yaptığı iktidar mücadelesini kazanan **Memun** zamanında Arap etkisi daha da azaldı. Halife Memun (813-833), fen, matematik ve felsefe bilginiydi. Onun zamanda Bağdat kültür merkezi oldu. Astronomi ve cebir gelişti. Birçok kütüphane kuruldu. Devlet yönetiminde ve askerî alanda Türklerin etkisi arttı.

Abbasî Devleti'nin Yıkılışı

Bu parlak dönemden sonra, Abbasî Devleti'nin topraklarında bağımsız yönetimler meydana çıktı. Horasan'da **Tahirîler,** Mâverâünnehir'de **Sâmânîler** , Güney İran ve Irak'ta **Buveyhîler** iktidarı ele geçirdiler. Sonra, bütün Abbasî ülkesine Selçuklu Türkleri hâkim oldular. Bağdat Abbasî Halifeliğinde 37 halife iş başına geçti. Moğollar son halifeyi 1258'de

öldürerek Abbasî Devleti'ni yıktılar. Bağdat'ı yağmaladılar. Çok değerli sanat ve kültür eserleri yok edildi.

Abbasî ailesinden Ahmet, Mısır'a kaçtı. Burada Memlûk Devleti bulunuyordu. Memlükler, Ahmet'i halife ilân ettiler (1261). Mısır'da Abbasî ailesinden 17 halife geldi. Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethedince (1517), halifelik Osmanlılara geçti.

Emevî ve Abbasî Dönemleri Arasındaki Farklar

Emevîlerin yıkılışında, kendilerini öteki Müslümanlara üstün saymalarının etkisi büyük olmuştu. Abbasî iktidarı, varlığını Arap olmayan unsurlara dayandırdığı için, bu anlayıştan uzak kaldı. Arap olmayanlar yavaş yavaş öne geçmeye başladılar. Önce İranlı, sonra Türk subay ve memurlar devlet kadrolarında önemli görevlere getirildiler.

Abbasîler, devlet merkezini Suriye'den Irak'a naklettiler. Bağdat'ı inşa ederek başkent yaptılar. Sâsânîlerin devlet teşkilâtını örnek alarak yeni düzenlemeler yaptılar. İran'da olduğu gibi, **vezirlik** kurumunu yürürlüğe koydular. Vezir, halifeden sonra en yetkili kimseydi. Bütün devlet işlerinden sorumluydu ve merkez teşkilâtının başıydı.

Abbasîler döneminde, Emevîlerde bulunmayan **Emirü'l-ümeralık** kuruldu. Başkumandanlık durumundaki bu göreve getirilenler arasında Türkler ön sırayı aldı.

Dört Halifenin ve onları takip eden Emevî Halifelerinin huzurlarına rahatlıkla girilir ve kendilerine adlarıyla hitap edilirdi. Abbasî Halifeleri ise, saray teşkilâtının genişliği ve debdebesi ile halktan ayrıldılar.

Abbasîler döneminde refahın artmasına paralel olarak, önceki devirlere göre gösterişli bir hayat tarzı ortaya çıktı, lüks ve konfor arttı, köşk ve saraylarda eğlence ve musiki meclisleri düzenlendi.

3. İslâm Medeniyetinin Temelleri

Fetihlerin kısa sürede genişlemesiyle Suriye, Irak, İran, Mısır gibi yüksek medeniyet merkezleri Müslümanların eline geçmişti. Ayrıca, Çin, Hint, Orta Asya ve Anadolu gibi, eski kültürlerin yatağı olan bölgelerle ilişki kurulmuştu. Böylece, Yunan, Roma, Hellenistik Çağ, eski Mısır, Mezopotamya medeniyetlerinin doğup geliştiği yerlerle temasa gelinmişti.

İslâmiyet, esasa aykırı olmamak şartı ile, bütün ilim, düşünce ve sanat ürünlerini benimsiyordu. Bu ürünleri, nerede ve kim tarafından yapıldığına bakmaksızın, bünyesine alıyordu. Böylece, Müslümanlığın ilk döneminde çeşitli kültürler, İslâm çerçevesi içinde kaynaştırılıp bütünleştiril-di. Bu arada eski Yunan ve Hellenistik medeniyet eserlerinden yararlanıldı. Bu oluşum sırasında taklitten kaçınıldı. Böylece orijinal bir medeniyet meydana geldi. Buna **İslâm medeniyeti** denilmektedir.

İslam medeniyeti deyimi, hicretin ilk yılından başlayarak, İslâm ülkelerinde ortaya konulan her daldaki maddî ve manevî kültür ve medeniyet eserlerini içine alır. Bu medeniyet, dinin yayılışına göre Arapların, İranlıların, Türklerin ve İslâm'ı benimsemiş diğer bütün milletlerin ortak eseridir. Medeniyet alanında varlık göstermiş her millet, ortak İslâmi inanış ve ilkeler çerçevesinde eserler ve kurumlar meydana getirmiş ve İslâm medeniyetini zenginleştirmiştir. Bu eser ve kuruluşlar, o milletin damgasını ve üslûbunu taşımakla beraber, aynı zamanda İslâm medeniyetinin de bir parçası olmuştur. Türklerin, İslâmiyeti kabul ettikten sonraki yükseliş dönemleri (özellikle Selçuklular ve Osmanlılar), İslâm medeniyetinin gelişmesinde, yayılmasında ve doruğa ulaşmasında en önemli rolü oynamıştır.

4. İslâm Medeniyetinin Teşekkülünde Diğer Medeniyetlerin Tesiri

Eski Yunan düşüncesi ve medeniyeti, etkisini yüzyıllar boyunca devam ettirmişti. Makedonyalılar, Yunan kültür ve medeniyetini tamamen benimsemişlerdi. İskender'in fetihleriyle Roma'nın Yakın Doğu'ya hâkim oluşu arasında geçen dönemde, Makedonyalılar bu medeniyeti siyasî ve askerî üstünlük yoluyla yaydılar. 200 yıldan fazla süren bu döneme **Hellenistik Çağ** denilir.

Önceleri bir Lâtin devleti görünümünde olan Bizans da Hellenizmin etkisi altında kaldı. Zamanla Yunan kültürü ağırlık kazandı. Bizans'ın resmî dili bile Yunanca olarak değiştirildi.

Bizanslılar, kültürlerini, hâkim oldukları ülkelerde de yaydılar. Hristiyan Gassanilerin yönetimindeki Suriye de bu kültürden payını aldı.

Müslümanlar Suriye'yi fethettikleri zaman eski Yunan kültürü ile ilk defa karşılaştılar. Buradaki çok sayıda manastır, Hellenistik kültürün yayıldığı merkezlerdi. Suriye şehirlerine yapılan seferlerde ele geçirilen eski Yunan yazma eserleri, İslâm ülkelerine getirildi. Halifeler, bu tür eserleri Bizans'tan sağlamak için buraya elçiler gönderdiler.

Müslümanlar, eski Yunancayı bilmiyorlardı. Bu dilde yazılmış kitapları, Süryanilere tercüme ettirdiler, sonra da Süryaniceden Arapçaya çevirttiler. Bu tercüme işi, eski Yunan kültürünün İslâm dünyasında tanınmasını sağladı. Böylece Hellenizm ile İslâm arasında kuvvetli bir bağ meydana geldi. **Eflâtun, Aristo** gibi filozofların; **Öklid** gibi matematikçilerin; **Pto**lemaios **(Ptoleme)** gibi tıp bilginlerinin eserleri yeni ufuklar açtı.

Tercüme çalışmalarının daha sistemli yürütülmesi için Bağdat'ta kurulan **Beytü'l-Hikme;** kütüphane, akademi ve tercüme bürosundan meydana geliyordu.

İslâm medeniyetine ilk tesirler sadece batıdan değil, aynı zamanda doğudan, özellikle İran ve Hindistan'dan da gelmekteydi. Sanskritçeden Pehlevî (Orta Farsça) diline aktarılmış olan **Kelile ve Dimne** Arapçaya çevrildi. İran edebiyatı, İslâm nesrini etkiledi. İslâm tarihçiliği İran tarihçiliğinin temelleri üzerinde gelişti. Görgü, hikmet, devlet yönetimi ile ilgili eserler, daha çok Hint-İran kaynaklarına dayanılarak yazıldı.

Hindistan'da yazılmış astronomi ve matematik eserleri, İslâm ülkesine Hintli gezginler tarafından getirildi. İslâm'da ilk astronomi bilgini olarak tanınan **Fezarî,** Siddhârta adlı astronomi kitabını Arapçaya çevirdi. **Harezmî,** astronomi ile ilgili ünlü cetvellerini bu esere dayanarak hazırladı.

Hindistan'dan gelen matematik eseri yolu ile, bugün dahi kullanılan rakamlar ve matematikteki onlu (desimal) sistem İslâm dünyasında kabul gördü.

Bütün bunların gösterdiği gibi, İslâm medeniyetinin ilk dönemi eski Yunan, Hellenistik, Bizans, Hint, İran kültür ve medeniyetlerinin etkileriyle gelişti.

5. İslâm Medeniyeti

a) Devlet Yönetimi

Hz. Muhammed, Medine'ye hicret ettiği zaman, şehrin yönetimi meselesi ile karşı karşıya kalmıştı. Burada yerli Müslümanlar (Ensar), Mekke'den gelenler (muhacirin), henüz Müslüman olmamış Medineliler ve çok sayıda Yahudiler vardı. Hz. Muhammed, hicretten bir yıl sonra, bütün halkın görüşlerini alarak, yazılı bir metin hazırladı. "Sahife" adı verilen bu metin, bilinen ilk yazılı anayasadır. Buna göre, adlî ve askerî işlerde Hz. Peygamber tek yetkili olacak, Yahudiler Müslümanlar bir cemaat meydana getirecekler ve eşit haklara sahip olacaklardı. Bu antlaşma ile ilk İslâm Devleti'nin de temeli atılmış oluyardı. Bu devletin kurucusu ve ilk başkanı Hz. Muhammed'dir.

Dört Halife Devri

Dört Halife Dönemi'nde devlet yönetimi bir nevi cumhuriyet şeklindeydi. Devlet başkanı olan Halife, seçimle iş başına geliyordu. Din ve dünya işlerini birlikte yürütüyor, **Şûra** denilen bir meclise de danışıyordu.

Halifeler idarî, adlî ve askerî alanlarda Hz. Muhammed'in bütün yetkilerine sahiptiler. Ancak, bu yetkiler, İslâmi ilkelerle sınırlıydı. Hukuk konuları, Kur'an ve sünnete göre çözümlenirdi.

İslâmiyetin hızlı yayılışı sonunda hâkimiyet altına alınan topraklara Halifeler geniş yetkili kumandanlar, kadılar, sivil memurlar tayin ederek, devletin yönetimi için yeni kadrolar meydana getirdiler. İslâm ülkelerinde yaşayan ve Müslüman olmayan toplulukların hukukî durumu belirlendi. Bunlara geniş bir din hürriyeti tanındı.

Hz. Ömer zamanında ilk adlî kurumlar ve **Divan** adı verilen yeni bir teşkilât kuruldu. Divan, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında malî dengeyi sağlamaktan, nüfus sayımı yapmaktan, defterleri düzenlemekten sorumluydu.

Emeviler Dönemi

Emevîler Dönemi'nde halifelik babadan oğula geçerek, saltanat şeklini aldı. Emevî halifeleri din işlerinden çok dünya işleriyle uğraşmaya başladılar. Dört Halife Dönemi'ndeki sadelik unutularak, gösterişli bir hayat tarzı benimsendi. Başkent, Şam'a taşındı.

Emevî Halifelerinin, Suriye dışında kalan geniş bölgelerin (Irak, Yemen, Horasan, Azerbaycan, Mısır, İspanya, Hicaz, Doğu Anadolu) yönetimi için tayin ettiği valiler, idareleri altındaki bölgelerde bir nevi hükümdar gibi davranmaya başladılar. Bölgelerinin sivil ve askerî bütün işleri, onların yetkileri içindeydi.

Abbasiler Dönemi

Abbasîler, devlet merkezini Bağdat'a naklettiler. Sâsânîlerin devlet teşkilâtını örnek alarak yeni düzenlemeler yaptılar. İran'da olduğu gibi, vezirlik kurumunu yürürlüğe koydular. Vezir, halifeden sonra en yetkili kimseydi. Bütün devlet işlerinden sorumluydu ve merkez teşkilâtının başıydı. Yüksek görevlileri o tayin eder ve divânın başkanlığını yapardı.

Devlet teşkilâtı, Abbasîler zamanında en yüksek seviyeye ulaştı. Divân genişletildi ve değişik işler için yeni divânlar kuruldu.

Abbasîlerde de halifelik babadan oğula geçen bir saltanat şeklindeydi. Fakat 11. yüzyılın ortalarından sonra halifelerin kudretleri azaldı. Otoritenin zayıflaması sonucu, çeştili bölgelerde ayrı ayrı devletler ortaya çıktı. Bunlar, hemen sadece dinî işlerde halifeliği tanımaya, diğer yetkileri kendileri kullanmaya başladılar.

Ordu

Hz. Muhammed zamanında ordu, gönüllülerden meydana geliyordu. Sefere çıkılacağı zaman bu gönüllüler toplanıyor, sefer sona erince dağılıyor-lardı. Ordunun kumandanı Hz. Muhammed'di. Gaza ve cihat, savaşçılar için itici güç vazifesi görüyordu.

İlk düzenli ordu teşkilâtı Hz. Ömer döneminde yapıldı. Askerler defterlere yazılmaya başlandı. Devamlı ordugâhlar meydana getirildi. Gönüllü askerlik sistemine devam edilmekle beraber, halifeye bağlı ve ücretli muhafız kıt'aları kuruldu.

Abbasîler devrinde muntazam ordular yaya, okçu ve daha az sayıda da süvarilerden meydana geliyordu. Mancınık, şahmerdan gibi kuşatma araçları, ateşe dayanıklı elbiseler, sahra hastahaneleri ve hasta taşıma araçları bu dönemde orduya girdi. Harun Reşid, askerî alanda birçok yenilikler getirdi.

Ordu, 10'lu sisteme göre düzenlenmişti. Bir ara, Bizans etkisi ile 50 kişilik birlikler de görüldü. 10 askerden kurulu birliklere **arifler,** 10 bin askerden kurulu olanlara emirler kumanda ediyordu.

Donanma: Denizlere ulaşan Araplar, özellikle Bizans'a karşı donanma ihtiyacı ile karşılaştılar. **Muaviye,** ilk İslâm donanmasını meydana getirdi. Kıbrıs'a ve İstanbul'a deniz seferleri böylelikle mümkün oldu. Daha sonra Sicilya ve Girit üzerine yapılan seferler, Bizans'ın Akdeniz'deki hâkimiyetini sarstı.

b) Din ve İnanış

İslâm Devleti'nin dini İslâmiyetti. İslâmiyet, dinî kurallara göre düzenlenen ve kaynağını Kur'an hükümleriyle hadislerden alan bir hukuk istemini hâkim kılmıştı. İslâm hukuku, Müslümanların, toplum hayatı içinde birbirlerine, devlete, devlet kurumlarına, komşu ülkelerle olan bağlantılarına karşı nasıl davranacaklarını gösterir.

İslâm hukuku, medenî bir topluluğun gerek bütün, gerek fert olarak uyması gereken kanunları, Allah'ın emir ve yasaklarına (Kur´!an), Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarına (Sünnet) göre düzenler. Bunu yaparken, dünya ve ahiret hayatını göz önünde bulundurur. Dinî bir nitelik taşımasına karşılık, bu hukuk, daha çok dışa dönük, dünya işleriyle ilgili insan davranışlarını konu edinir.

Kur'an ve **sünnetle** çözülmesi mümkün olmayan yeni meseleler çıktığı zaman **icmâ** ve **kıyas** yollarına başvurulurdu. İcmâ, zekâsı ve ilmi sayesinde şahsî bir kanaate varma kabiliyeti gösterenlerin (müctehidlerin), dinle ilgili bir meselede oy birliği hâlinde olmalarıdır. Kıyas ise, Kur'an ve sünnette konulmuş olan bir kuralın, çözümü bulunmayan benzer başka bir mesele için kullanılmasıdır.

İslâm Devleti'nin sınırları genişledikçe değişik kültürlere sahip topluluklar devlet bünyesinde yer almaya başlamışlardı. Bunların İslâmiyeti anlamaları ve yorumlamaları farklı oluyordu. Böylece, itikad, felsefe, fikir ve siyaset kesimlerinden ayrı ayrı gruplar (fırkalar) ortaya çıktı. Hz. Muhammed'den sonraki halifelerin seçiminde görülen anlaşmazlıklar da bunlara eklendi. Emevîler zamanında belirgin hâle gelen gruplaşma, Abbasîler döneminde daha da hızlandı. Farklı görüşler çeşitli mezheplerin ortaya çıkması sonucunu verdi.

c) Sosyal ve İktisadî Hayat

Sosyal Hayat Emevîler Dönemi

Emevîler Dönemi'nde halk dört sosyal tabakaya ayrılmıştı:

1. Müslüman Araplar: Bunlar, yüksek yönetici, asker ve geniş toprak sahibiydiler. Fetihler sonunda elde edilen ganimetler sebebiyle zenginleşmişlerdi. Halife ailesi mensupları en yüksek zümreyi meydana getiriyor, Arabistanlı fatihler de onları takip ediyordu. Bu grup, İslâmiyetin özüne aykırı olarak, kendilerini diğer Müslümanlardan üstün sayıyorlardı.

2. Mevâlî: Zorla veya gönül rızası ile Müslümanlığı kabul etmiş olan lara **mevlâ** (çoğulu: **mevâlî)** deniliyordu. Bunlar, Müslüman Arapların üs

tünlük taslamasından rahatsızlık duyuyorlardı. Sayıları zamanla çok art tığı için, Arapları azınlık durumuna düşürmüşlerdi.

3. Zımmîler: İslâm devleti sınırları içinde bulunan ve kitap sahibi dinlere mensup olan gayrimüslimlerdir. Devletin kendilerini himayesine karşılık **haraç** ve **cizye** adı verilen vergileri öderler ve silâh taşıyamazlar dı. Zımmîler genellikle hoşgörü ortamı içinde yaşıyorlardı.

4. Köleler: Toplumun en alt tabakasını meydana getirirlerdi. Köleler, savaş esirlerinden devşirilir veya satın alınırdı. Bir köle Müslüman olursa, efendisi onu azat etmek zorundaydı. Böylece, Müslüman eski köle "mevâlî" zümresine girerdi. Köle azat etmek, Kur'an'a göre sevap sayılırdı. Eski efendisi mirasçı bırakmadan ölürse, bütün malları azath köleye kalırdı.

Abbasîler Dönemi

Emevîlerin yıkılışında, kendilerini öteki Müslümanlara üstün saymalarının etkisi büyük olmuştu. Abbasî iktidarı, varlığını Arap olmayan kütlelere dayandırdığı için, bu anlayıştan uzak kaldı. Arap olmayanlar yavaş yavaş öne geçmeye başladılar. Önce İranlı, sonra Türk subay ve memurlar, devlet kadrolarında önemli görevlere getirildiler. Araplarla mevâlî arasındaki farklılık ortadan kaldırılmıştı.

Abbasîler döneminde gelişen şehirlerin halkını esnaf, tüccar, din adamları, sivil memurlar ve askerler oluşturuyordu. Köylerde tarımla geçiniliyor, göçebe bedeviler ise çobanlık yapıyorlardı.

İktisadî Hayat

Ticaret: İslâm Devleti'nin ilk zamanlarında ticaret, Hristiyanların, Yahudilerin ve Mecusîlerin elindeydi. Sınırların çok genişlemesiyle, tarımdan hoşlanmayan Müslümanlar, bunların yerini aldı. Emevî donanmasının Akdeniz'deki etkisi arttıkça deniz ticaret yolları Müslümanların ellerine geç-ti. Müslüman tacirler, Asya'da Hind ve Çin gibi uzak ülkelerle ticarî ilişkiler kurdular. Ticaret sayesinde Müslümanlar büyük bir servete kavuştular. Uzak ülkelere giden Müslüman tacirler, buralarda İslâmiyetin tanınmasını sağladılar. Ticaret, deniz ve kara ulaşımının gelişmesini de sağladı. İspanya ve Fas'tan Volga boylarına, Orta Asya'nın Semerkant ve Buhara gibi büyük şehirlerine kadar sayısız kervanlar ve ticaret gemileri gidip geliyordu. Ticarî ilişkiler zamanla sarraf denilen bir çeşit bankacıların ortaya çıkmasını; çek, senet gibi işlemlerin yapılmasını sağladı.

Sanayi: Başlangıçta tarıma dayalı olan sanayi zamanla el sanatlarına yöneldi. Daha sonra büyük yapım evleri kuruldu. Özellikle dokuma sanayi çok gelişti. Batı Asya'da halı, kilim, ipek, pamuklu ve yünlü dokuma imalâthaneleri faaliyete geçti. Buralarda altın iplikten ve eğrilmiş ipekten kumaşlar yapılıyordu. Tül, işlemeli ipek-kadife kumaşlar, tafta, sofra, yatak ve minder örtüleri, duvar halıları rağbet görmekteydi. Suriye şehirlerinde yapılan ince camlar ün kazanmıştı. Çiçek resimleriyle süslenmiş sırlı tuğla yapımı da bu bölgede gelişmişti. Horasan'da mermer ve civa; Mâverâünnehir'de yakut, bakır madenleri; Bahreyn'de inci yatakları bulunuyordu. Eşi az görülen kıymetli taşlar, usta kuyumcuların elinde çok pahalı mücevherler hâline getiriliyordu.

Maliye: Devlet gelirleri çeşitli kaynaklardan sağlanmaktaydı. Vergi dairesine **Dîvânü'l-Harac,** devlet hazinesine **Beytü'1-Mal** denilirdi. Devletin başlıca gelir kaynakları şunlardı:

Zekât: Kur'an buyruğu olarak, zenginlerin mal varlıklarındaki artıştan alman zekât, devlet tarafından yoksullara, yetimlere, yabancılara, cihada katılan gönüllülere, kölelere ve savaş esirliğinden kurtulmak için fidyeye muhtaç olan Müslümanlara dağıtılırdı.

Ganimet: Savaşlarda ele geçen ganimetten ayrılan beşte birlik pay, devlet hazinesine gönderilirdi.

Öşür: Tarım gelirlerinin ve gayrimüslim tüccar tarafından ithal edilen malların onda biri tutarındaki vergiydi.

Haraç ve Cizye: Müslüman olmayan toprak sahipleri **haraç** adı ile bir vergi öderlerdi. Gayrimüslimler, ayrıca cizye denilen bir vergi ödemekle yükümlüydüler. Bu çeşit vergiler **fey** adı altında toplanır ve askerî ihtiyaçlara, bayındırlık işlerine harcanırdı.

Ayrıca, savaş sonunda vergiye bağlanan ülkelerden, savaş tazminatlarından elde edilen gelirler; maden, tuzla, otlak, orman ve sulamadan alınan vergiler de hazineye girerdi. Maliye, teşkilâtı Abbasîler devrinde çok gelişmişti.

ç) Yazı, Dil ve Edebiyat

Dil

Arapça, İslâmiyetten önce Arabistan dışında yaygın bir dil değildi. Ancak, Kur´an dili olması, Arapça'nın hızla yayılmasına yol açtı. Ayrıca, İslâm Devleti'nin resmî dili durumundaydı. Bu bakımdan kısa sayılacak bir zaman içinde, İç Asya'dan Atlas Okyanusu'na kadar konuşulmaya başladı. 8. yüzyılın sonlarında Arapça, İslâm dünyasının ortak ilim ve medeniyet dili hâline geldi. Abbasîler döneminde girişilen tercüme çalışmaları sonunda, Yunanca eserler Arapça'ya çevrildi. Müspet ilimlere ait yeni eserler de Arapça olarak kaleme alındı. Arap hâkimiyeti sona erdikten sonra da Arapça'nın etkisi uzun yıllar devam etti.

Edebiyat

İslâm edebiyatı, Arapça olan, fakat Araplarla birlikte diğer Müslüman milletlerin de meydana getirdikleri eserlerin bütünüdür.

İslâm'dan önceki devirde, şiir, Arapların hayatında vazgeçilmez bir yer tutuyordu. Müslümanlığın ilk döneminde önemini kaybetti ise de Emevîler devrinde yeniden ön plâna çıktı. Bu dönemde **Cerîr, Ferezdak, Cemil** gibi tanınmış şairler yetişti.

İslâm dünyasının ilk iki şairi İran asıllı **Beşşar İbn Burd** ile **Ebû Nu-**vas'tır. Nesir alanında ise **Cahız, Hemedanî** ve **Harirî'nin** eserleri önem taşımaktadır. Câhız, eski Arap diline ve edebiyatına ait eseri ile tanınmıştır. Türklerin faziletlerine dair yazdıkları da dikkat çekicidir. Hemedanî, makameleri ile ünlüdür. Makame, bir çeşit dramatik menkıbe olup kafiyeli nesir veya süslü yazı sanatıdır. Yine makameleri ile tanınmış Harirî'nin Makamât adlı eseri, yüzyıllarca, yazılı Arap dilinin şaheseri sayılmıştır.

Edebiyat tarihçisi Isfahanî'nin Kitabü'l-Aganî (Şarkılar Kitabı) adı ile kaleme aldığı kitap, Müslümanların sicil kütüğü olarak tarif edilmiştir. Bu kitap, İslâm medeniyetinin incelenmesi ve anlaşılması için vazgeçilmez bir kaynak niteliğindeydi.

Hz. Muhammed'in hayatını konu alan eserlerin **(Siyer)** ilk örneklerini **İshak** ve Hişam vermişlerdir. İlk savaşlardan ve İslâm'ın gerçekleştirdiği fetihlerden bahseden eserler (megâzi) arasında **Ukbâ** ve Vakıdî'nin kitapları önemlidir.

Tarihçiler arasında **Belâzurî, Taberî, Miskeveyh, İbnü'1-Esîr, Sıbt İbnü'l-Cevzî;** tarihî coğrafya alanında ise **Yakut** ve **Mes'udî** önde gelen isimler olmuştur.

Cahşiyarî'nin, Hindistan kaynaklı pek çok hikâyeye mahallî hikâyeleri de katarak yazdığı **Binbir** Gece Masalları, zaman içinde yeni katkılarla zenginleşmiştir. Doğuya has her çeşit halk hikâyesi buna ilâve edilmiştir.

d) Bilim ve Sanat

Bilim

8. yüzyıl ortalarında başlayan tercüme çalışmaları, dünya fikir ve kültür hayatı bakımından çok önemli sonuçlar verdi. Hind, İran ve özellikle Hellenistik dönem eserleri Arapçaya çevrildi. Böylece, dünya kültür tarihinin özünü meydana getiren düşünce ve görüşler, genç İslâm medeniyeti üzerinde etkili oldu. Tercüme faaliyeti, aynı zamanda, Orta Çağ kültür hareketlerinin merkezini teşkil etti. Endülüs ve Sicilya Müslümanlarının aracılığı ile Avrupa'ya aktarılan bu faaliyet, ünlü Rönesans'ı meydana getirdi.

Abbasî ve Endülüs Emevî Halifeleri tercüme çalışmalarına önem verdiler ve bu alandaki faaliyeti himaye ettiler. Öyle ki, Bağdat ve Kurtuba şehirleri, zamanın en ileri ilim merkezleri hâline geldiler.

Bu tercüme faaliyetini, İslâm bilginlerinin çeşitli alanlarda kaleme aldıkları eserler takip etti. İslâm medeniyetinin ilk döneminde yetişmiş matematik bilginleri arasında, aynı zamanda astronom olan **Harezmî** ve **Ömer Hayyam** dikkat çeker. Harezmî ilk matematik kitabını yazmış, Ömer Hayyam da ikinci dereceden denklemlerin cebir ve geometri yoluyla çözümünü bulmuştur. Astronomide Bettanî, **Fezarî, Hâzin, Ebu'l-Vefâ** diğer önemli isimlerdir.

Tıb alanında **İbn Maseveyh,** göz hastalıklarının en eski sistematik kitabını yazmıştır. **Taberî,** tıbla ilgili Arapça ilk el kitabını kaleme almıştır. **Razî,** çiçek ve kızamık hastalıklarına ait, insanlık tarihinin ilk eserini yazmıştır. Razî'nin 113'ü büyük olmak üzere 141 eseri bulunuyordu. **Mecu**sî'nin eserindeki en ileri bölümler, perhize ve tıbdaki tedavi maddelerine ayrılan kısımlardır. Buharalı bir Türk olan **İbn Sina** ise birçok hastalıkların teşhis ve tedavisini kaleme almıştır.

Kimyada ise **Hayyam** ve **Cabîr,** en büyük Müslüman bilginlerdir. Cahız'ın "Hayvanlar Kitabı" ünlüdür.

İslâmî İlimler

İslâmî İlimler, dört ana kol hâlinde gelişmiştir:

Tefsir: Kur'an'ın surelerini ve ayetlerini açıklamak demektir. Kur'an'ı anlama ve yorumlama ilmi anlamına gelir. Felsefedeki ilerlemeye paralel olarak, Kur'an, Abbasîler döneminde düzenli bir şekilde yorumlandı. Kur'an'ı yorumlayanlara müfessir denilir. Müfessirler arasında **İbn Mes'ud, İbn Atiyye, Kurtubî, Taberî,** Zemahşerî ve **Muhyiddin ibnü'l-Arabî** ün yapmışlardır.

Hadis: Hz. Muhammed'in, Kur'an'ı açıklamak üzere söyledikleri, hareketleri veya susarak olabilirliğini kabul ettiği şeylerdir. Hadisle sünnet arasındaki fark, hadisin söze, sünnetin ise tutum ve davranışlara dayanmasıdır. Sünnet, Hz. Peygamberin bizzat uyguladığı, ümmetine öğrettiği, emir ve tavsiye ettiği her türlü kurala denir.

Başlangıçta sözlü olarak nakledilen hadisler, 8. yüzyıldan itibaren yazılı hâle getirilmiştir. Böylece hadis ilmi meydana gelmiştir. Hadis, İslâm düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Hz. Muhammed'in yakınında bulunmuş, onu görmüş ve dinlemiş olanlar (Ashab), hadislerin en güvenilir kaynaklarıydı. Daha sonra, hadisleri ashabdan dinlemiş olanlar gelirdi. Ancak, zamanla hadislerin sayısı çoğaldı ve uydurma hadisler ortaya çıktı. Bu bakımdan hadis ilminin önemi arttı.

Büyük hadis bilginleri arasında **Buharî, Müslim, Ebû Davud, Tirmi-zî, İbn Mace** ve **Neseî** önde gelmektedir. Bu bilginlerin eserleri, hadis ilminin en güvenilir kaynaklarıdır.

Kelâm: Allah'ın varlığını, birliğini, sıfatlarını, peygamberlik konularını ve diğer dinî meseleleri akıl ve mantık yolu ile ispat etme ilmidir. İslâm felsefesi de kelâmın içinde yer

alır. Bu ilim kolunun başlıca isimleri, Abbasîler devrinde **Farabî, İbn Sina, Beyhakî** ve Endülüs'te yetişmiş olan **İbn** Rüşd'dür. Özellikle **Gazali,** bu alandaki sistemli çalışmaları ile tanınmıştır.

Fıkıh: İslâm hukukudur. Fıkıhın dayandığı ana kaynaklar Kur'an ve hadislerdir. Fıkıh bilginlerine **fakih** denilir. Bir meseleyle karşılaşıldığı zaman, daha önce bu konuda verilmiş bir hüküm yoksa, fakihlerin yorumlarına başvurulurdu. Onlardan alınan cevaplara ise fetva adı verilir. Zamanla fetvaların etki alanları mahkemelerden siyasete kadar genişlemiştir. En önemli fakihler **Hasan el-Basrî, Hammad, Zuhrî, Ebû Yusuf** vb. dir. İmam **Ebû Hanife,** İmam **Malik,** İmam **Şafiî** ve İmam **Hanbel'in** görüşleri zamanımıza kadar etkili olmuştur. Bu dört imam, dört önemli İslâm mezhebinin kurucularıdır.

Eğitim-Öğretim

İslâm'ın ilk döneminde Hz. Muhammed, eğitime özel bir önem verdi. Hicretten sonra Medine'de yaptırdığı caminin bir bölümünü eğitim işleri için ayırttı. Burada kendisi de dersler verdi.

Dört Halife Dönemi'nde eğitimin yapıldığı yer hemen tamamıyla camilerdi. Buralarda yetişen öğretmenler, Kur'an öğretmek üzere, ülkenin her tarafına gönderiliyorlardı.

Emevîler Devri'nde eğitimde fazla bir yenilik görülmedi. En önemli gelişme, çocuklar için açılan okullardı. Ayrıca, saraylarda, buralardaki çocukların yetiştirilmesi için de okullar açıldı. Ahlâk ve erdem, daha çok aile çevresinde öğretiliyordu.

Eğitimde asıl gelişme Abbasîler zamanında oldu. Halife **Memun'un** Bağdat'ta açtırdığı **Beytü'l-Hikme,** ilk yüksek öğretim kurumudur (830).

Selçuklu sultanları Alp Arslan ile Melikşah'ın vezirliğini yapan **Niza-mü'1-MüIk** tarafından kurulmuş olan **Nizamiye Medresesinde** öğretim parasızdı, öğrencilere aylık ve erzak ödeneği verilirdi.

Nizamiye tipi medreseler, Abbasî Devleti'nin diğer şehirlerinde de kurulmuştu. Bağdat'ta otuz, Şam'da yirmi, Musul'da altı medrese bulunuyordu. Endülüs Emevîlerinin kurduğu **Kurtuba Medresesi** çok ünlüydü. Burada okumak üzere, dünyanın her yerinden öğrenciler geliyordu.

Yüksek okul hocalarına (üstat) büyük saygı gösteriliyordu. Üstatlar kendi yanlarında belli bir inceleme ve araştırma programını tamamlayan öğrencilere **icazet** denilen bir diploma veriyorlardı.

Abbasîler döneminde kütüphaneler de hızla artmıştı. Önceleri cami kütüphaneleri şeklinde başlayan bu faaliyet, zamanla özel şahısların ve vakıfların gayretleriyle genişlemişti. Kitapların katalogları da yapılıyor, bazı kütüphanelerde, okuyuculara ücretsiz kâğıt dahi veriliyordu.

Kâğıt: 9. yüzyıla kadar yazı malzemesi, deriden **parşömenler** ve bitki yapraklarından yapılmış **papirüslerdi.** 9. yüzyılda Çin'den kâğıt getirildi ve bir süre sonra da yerli kâğıt üretimine başlandı. 10. yüzyılın sonunda kâğıt, İslâm dünyasının her yerinde kullanılmaktaydı.

Sanat

Müslümanlar, geniş fetih hareketleri sırasında büyük kültürlerle ve onların meydana getirdikleri sanat eserleriyle karşılaştılar. Bunlardan da yararlanarak, yeni bir üslûp taşıyan eserler meydana getirdiler. Böylece İslâm sanatı ortaya çıktı. İslâm sanatı denilince,

Müslümanların yaşadığı ülkelerdeki sanat eserlerinin bütününden çok, İslâm estetiğine az yahut çok bağlı olan eserler anlaşılır.

İslâm sanatçıları, özellikle mimarî, süsleme, hat, seramik, minyatür, musiki alanlarında dikkate değer eserler vermişlerdir.

Mimarî: İslâm'ın ilk döneminde yapılan mescitler mimarî bir özellik taşımıyordu. Emevîler Dönemi'nde ise Bizans-Suriye sanatının etkisinde gösterişli yapılar inşa edildi. Bu donemdeki Önemli eserler, başkent Şam'daki (kiliseden çevrilme) **Ümeyye** (veya Emevî) **Camii,** Kudüs'te yaptırılan **Kubbe-tü's-Sahra** ve **Mescidü'1-Aksa, Masatta** ve **Muvakkar** saraylarıdır.

Abbasîler Dönemi'nde ise mimarîde Sâsânî ve doğu etkisi arttı. Ancak, iç savaşlar ve Moğol istilâsı, büyük yapıların tamamen yıkılmasına sebep oldu.

Abbasîlerin başkent olarak kurduğu **Samarra** şehri, İslâm sanatında Türk etkisinin ilk örneğidir. Buradaki **Ulu Cami'den** ve **Ukaydır Sara-yı'ndan** başka **Ebû Dulaf Camii** ile Kahire'deki **Tolunoğlu Camii** bu etkinin işaretlerini taşır.

İslâm mimarîsi Kuzey Afrika'da ve İspanya'da da önemli eserler meydana getirdi. Endülüs Emevî Devleti'nde yapılmış **Medinetü'z-Zehra** (Kurtuba yakınlarında bir mimarî eserler topluluğu), **Ulu Cami (Kurtu-ba), Elhamra Sarayı** (Gırnata), **Sultan Sarayı** (el-Kasr/bugünkü deyişle: Alkazar/Sevil'de) önemli yapılardır.

Diğer sanatlar: Emevî sarayları ile Samarra'daki saray ve ev odaları, süsleme sanatının güzel örnekleriyle doludur. Hayvan ve bitki motifleri önde gelir.

Hat (güzel yazı) sanatı, İslâm sanatçılarının (hattat) ların elinde büyük bir gelişme göstermiştir. Önce düz hatlardan meydana gelen yazı, zamanla **kûfî** denilen köşeli harflerde şekillendi. Daha sonra, hattın **sülüs,celî, Ta'lik, rık'a** vb. adı verilen diğer türleri ortaya çıktı. Türkler hat sanatının gelişmesine büyük katkıda bulundular ve bu alanda çok güzel eserler meydana getirdiler.

6. İslâm Medeniyetinin Diğer Medeniyetlere Tesiri

a. İslâm Coğrafyası İçindeki Gayrimüslim Topluluklara Tesiri

Emevîler, İran, Suriye, Irak ve Kuzey Afrika'yı askerî ve siyasî yönlerden kendilerine bağlamışlardı. Abbasîler döneminde ise yeni bir aşamaya geçildi. Bu defa, İslâm'ın bir inanç sistemi olarak benimsetilmesine başlandı. İslâm Devleti içinde yaşayan gayrimüslim geniş halk kütleleri Müslüman olmaya başladılar. Bununla beraber, Abbasî Devleti'nde yine de çok sayıda gayrimüslim bulunuyordu.

Kitap sahibi dinlere mensup olanlara **Zimmî** deniliyordu. Zimmîler, himaye altına alınmış topluluklardı. Hristiyanlar, Yahudiler ve Nesturîler bu konumdaydılar. Müslümanlar, bu gibi kimselerle çeşitli şartlar taşıyan anlaşmalar yapmışlardı. Bu dinlere mensup olanlar, İslâm toplumu içinde silâh taşıyamazlardı. İslâm Devleti'nin kendilerine tanıdığı himaye hakkına karşılık ona bir vergi **(cizye)** öderlerdi. Bunlardan alınan toprak vergisine ise **haraç** denilirdi.

Zimmîlerin hukuk ve ceza davalarına, kendi adalet kurumlarında ve kendi yöntemleriyle bakılırdı. Sadece Halife II. Ömer zamanında, zimmîlere tanınan haklar geniş ölçüde kısıtlanmıştı. Ancak, bu uzun sürmemişti.

Şehirlerde yaşayan Hristiyan ve Yahudiler, çeşitli meslek dallarında önemli yerlere gelmişlerdi. Bunlar, geniş bir hoşgörü içinde yaşıyorlardı. Suriye'deki banker ve sarrafların çoğu Yahudi, hekim ve satıcıların çoğu ise Hristiyandı.

Hıristiyanlıktan çıkmış iki mezhep olan **Nesturîler** Irak'ta, **Yakubîler** Mısır'da çoğunluktaydı. Nesturîlerin patriği, İslâm Devleti'nde yaşayan Hristiyanların resmî başkanı sayılırdı.

Yahudi-Hristiyan dinlerinin karışımı olan **Sabîlik** de Müslümanlar tarafından himaye görüyordu.Bunların içinde yetenekli bazı kimseler, bilim hayatında parlak başarılar göstermişlerdi.

Kitap ehli olmamakla beraber, İran'daki **Mecusîler** de, zamanla Zimmî sayılmışlardır. İran'da devlet dini olan Mecusîlik, sadece bu ülkede değil Irak ve Hindistan'da varlığını sürdürdü. Ateş mabetleri ayakta kaldı. Müslümanlığa geçen Mecusîler arasından çok sayıda bilgin yetişti.

b. İslâm Medeniyetinin Diğer Kültür ve Medeniyetlere Tesiri

Emevîler Dönemi'nde başlayan tercüme faaliyeti ile, özellikle eski Yunan ve Hellenistik Çağ eserleri Arapçaya çevrilmişti.. Daha sonra, İslâm bilgin ve filozofları, kendi yorumları ile yeni eserler meydana getirdiler. Avrupa, bunları İspanya ve Sicilya'daki İslâm devletleri yolu ile öğrenmeye başladı. Arapça öğrenimi yaygınlaştı ve bu defa Arapçadan Lâtinceye tercümeler yapıldı. Tıb, matematik, geometri, trigonometri, astronomi, kimya, eczacılık gibi müspet ilimlerin yanısıra, mantık ve felsefedeki yeni bilgiler Avrupa'da hayranlıkla karşılandı.

Farabî ve İbn Sina'nın kuvvetli felsefi görüşleri, Orta Çağ'ın Avrupalı filozoflarını etkiledi. Avrupalılar, Farabî'ye **Alfarabus,** İbn Sina'ya **Avicenna** diyorlardı. Daha sonra Endülüs'te yetişen **İbn Rüşd** de Hristiyan düşüncesi üzerinde etkili oldu. Bu etkiler, batıda akılcılığın ve Rönesans düşüncesinin temeli sayılır.

Çeşitli tıb kitaplarının yazarları olan **Razî** ve **İbn Sina'nın** eserleri, Avrupa üniversitelerinde 17. yüzyıla kadar ders kitabı olarak okutuldu.

Harezmî'nin cebir kitabı, Avrupa'da matematiğin öğrenilmesini sağladı. Rakamlar ve "sıfır" Müslümanlardan alındı. Geometri, trigonometri ve logaritma alanlarında da aynı gelişme görüldü.

Kimyada **Cabir'in** 8. yüzyılda ortaya koyduğu ilkeler, Avrupa'da modern kimyanın başladığı 18. yüzyıla kadar geçerli olmuştur.

Bunların yanısıra, kâğıt da Müslümanlar eliyle Avrupa'ya geldi. Böylece kitaplar daha çok sayıda ve daha ucuza basılabildi.

Avrupa'da hayat tarzı Müslüman etkisi ile değişim gösterdi. Doğu tesirleri Avrupa giyim modasını yönlendirdi.

İslâm musikisi nazariyecileri, batı müziğine katkıda bulundular. **Kin-dî, Farabî, İbn Sina, İbn Bace'nin** musiki konusundaki eserleri Avrupa'ya "ölçülü müzik" tarzının girmesine yol açtı. Bunun yanında borazan, tamburin, rübab, ud, çalgı zili, kanun, gitar, timbal gibi musiki aletleri Avrupa'da tanındı. Arapçada anafil, bandyr, sunuc, rebab, el-ud, kitara, et-tabl, kaanun denilen aletler Fransızca'da sırasıyla anafin, tambourine, sonajas, ribib, lute, guitar, timbal, kanoon şeklini aldı.

Kültür etkileri dil alanında da görüldü. Kavramlar veya eşyalar, Arapça isimlerine benzer şekilde adlandırıldı. Tariff (tarife), sugar (şeker), sor-bet (şerbet), lemon (limon), syrup (şurup), coffee (kahve), alcool (alkol), zero (sıfır), amiral (emirü'1-ma), cheque (çek) vb.

TEST SORULARI

1) Aşağıdaki devletlerin hangisi, Güney Arabistan'da kurulmuştur?

a- Nabatlılar
d- Himyerîler
b- Tedmürlüler
e- Lahmîler
c- Gassanîler

2) Hicret, İslâm tarihinde önemli sonuçlar veren bir olaydır. Aşağıdakilerden hangisi, hicretin sonuçları ile ilgili değildir?

a- Mekkeli Müslümanlarla (muhacirler) Medineli Müslümanlar (ensar) kardeş ilân edildi.
b- Hz. Muhammed'in amcası Hamza ve Hz. Ömer, İslâmiyeti kabul ettiler.
c- Medine'nin yönetimi ile ilgili esaslar belirlendi.
d- İslâmiyetin yayılışı hızlandı.
e- Hicrî takvime başlangıç olarak hicret tarihi (622) kabul edildi.

3) İranlı bir Müslüman olan Selman-ı Farisî, aşağıdaki savaşlardan hangisinin sonucunda etkili olmuştur?

a- Bedir Savaşı
b- Hendek Savaşı
c- Uhud Savaşı
d- Huneyn Savaşı
e- Taif Seferi

4) İslâm Devleti'nin gelirleri arasında, aşağıdakilerden hangisi *yoktur?*

a- Öşür
b- Haraç
c- Ganimet
d- Fidye
e- Zekât

5) Aşağıdakilerden hangisi, Endülüs Emevîleri dönemine ait değildir?

a- Mescidü'1-Aksa
b- Medinetü'z-Zehrâ
c- Elhamra Sarayı
d- Kurtuba Ulu Camii
e- Sultan Sarayı (Alkazar)

VEDA HUTBESİ

Peygamber (a.s.)'in Arafat'taki muazzam kalabalığa Kasva adlı devesi üstünde söylediği hutbe pek muazzamdı. Hz. Peygamber hutbesinde: "Ey nas! Beni dinleyiniz, belki bu yıldan sonra bu mevkide sizinle bir daha bulaşamam.

Ey nas! Biliniz ki canlarınız, mallarınız, ırzlarınız, bu mukaddes gün, bu mukaddes ay, bu mukaddes belde gibi birbirinize karşı mukaddes olmalıdır. Burada hazır bulunanlar sözlerimi olmayanlara bildirsinler. Siz Allah'ınıza kavuşmak üzere bulunuyorsunuz. Cenabıhak da size amellerimizin hesabını soracaktır.

Faiz haramdır, borçlular alacaklılara aldıkları parayı iade edeceklerdir. Cahiliye devrinin bütün kan davaları yasaklanmıştır.

Ey nas! Bugün şeytan sizin memleketinizde yine nüfuz kazanmaktan ümidini kesmiştir.

Fakat siz ehemmiyetsiz gördüğünüz bir şeyde ona itaat ederseniz onu sevindirmiş olursunuz. O hâlde din hususunda ondan sakınınız.

Ey nas! Sizin kadınlarınız üzerinde, kadınlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır. Kadınlarınız size Allah'ın emanetidir, o hâlde onlara nezaketle davranınız.

Ey nas! Sözlerimi dinleyiniz ve anlayınız. Biliniz ki her Müslüman diğer Müslümanın kardeşidir. Hepiniz eşitsiniz. Hepiniz müşterek bir kardeşliğin üyelerisiniz."

Peygamberliğimi tebliğ ettim mi diye seslendi. Müslümanlar "Evet" deyince "Şahid ol ya Rab" diye sözlerini bitirdi.

(İslâm Tarihi, I Başlangıçtan Osmanlılara Kadar, Dr. Nuri Ünlü, İstanbul 1992)

TÜRK DÜNYASI - I

A. TÜRKLERİN İSLAMİYETİ KABULÜ VE İSLÂM DEVLETİ'NDEKİ HİZMETLERİ
B. TÜRK – İSLÂM DEVLETLERİ
   1. Tolunoğulları
   2. İhşîdiler
   3. Karahanlılar
   4. Gazneliler
   5. Büyük Selçuklular ve Bağlı Devletler
   6. Harzemşahlar
   7. Eyyubîler
   8. Memlükler
C. TÜRK - İSLÂM DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET
   1. Devlet Yönetimi
   2. Din ve İnanış
   3. Sosyal ve İktisadî Hayat
   4. Dil ve Edebiyat
   5. Bilim ve Sanat

A. TÜRKLERİN İSLAMIYETİ KABULÜ VE İSLÂM DEVLETİ'NDEKİ HİZMETLERİ

1. Müslümanlarla Türklerin İlk Karşılaşmaları

İslâm orduları Yermûk Savaşı'nda (636) Bizans kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Böylece, Bizans'ın Suriye'deki etkisine son verilmişti. İran'ın gücü ise 637 Kadısiye ve 642 Nihavend savaşları ile kırılmıştı. Son Sâsânî hükümdarını takip eden İslâm orduları Ceyhun kenarına ulaşınca Türklerle temasa geldiler. 8. yüzyıl başlarına kadar Türklerle İslamların karşılaşmaları ancak sınır harekâtı ölçüsünde kaldı.

Horasan bölgesi komutanlığına, dönemin sayılı askerlerinden **Kuteybe bin Müslim'in** tayini (705) savaşları birden alevlendirdi. İslâm kuvvetleri Mâveraünnehir'e kadar hâkim oldular ve doğuda Talaş nehrine kadar akınlara başladılar.

Bu akınlara karşı, Türgeşler güçlü bir direnme gösterdiler. Türgeşlerin çöküntüye gitmesinden sonra, bu defa Karluklar, Orta Asya Türk ülkelerinin savunmasını üzerlerine aldılar.

Emevî ordularının ilerleyişi, kendilerini imtiyazlı gören Arapların yayılma hareketi olarak karşılanıyordu. Bu bakımdan, İslâmiyetin Orta Asya'da etkili olmasına imkân kalmıyordu. Bu siyasete karşı çıkan ve Arap olmayan kütleler, Emevî Devleti'nin yıkılarak yerine Abbasî iktidarının geçmesinde önemli rol oynadılar. Yeni iktidar, bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılacağı yolunda propaganda yapıyor ve eşitlik vadediyordu. Böylece, İslâm orduları yeni bir görüntüye kavuşmuş oluyordu.

Emevîlerin son zamanında görülen durgunluk üzerine, Çin, Orta Asya Türk ülkelerini hâkimiyeti altına alabileceği düşüncesine kapılmıştı. Bunu sağlamak için, Karluk topraklarına ordu gönderdi. O zamana kadar Çin tarafını tutan Karluklar, bunun üzerine Abbasî Devleti'nin Horasan valisi olan **Ebû Müslim'den** yardım istediler. Ebû Müslim'in gönderdiği kuvvetler ve onlara katılan Karluklar, Çin ordusuyla **Talas** ırmağı kıyısında karşılaştılar. Uzun süren savaş sonunda, Çin ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı (751).

2. Türklerin İslâmiyete Yakınlaşması

Talas Savaşı sonrasında Türklerle Müslümanlar arasında yakınlaşma oldu. Savaşların yerini ticarî ilişkiler aldı. Müslüman tacirler, Türk ülkeleriyle olan alış verişleri sırasında İslâmiyetin buralarda tanınması için gayret gösterdiler. Tacirlerle birlikte gelen dervişler de İslâmiyeti yayıcı çalışmalarda bulundular. Böylece, Türkler, eskisine göre, İslâmiyetle çok daha yoğun şekilde temasa geldiler. İslâm dinine giren Türklerin sayısı artmaya başladı.

Bu arada, Müslüman valiler de, hâkim oldukları Türk topraklarında bazı tedbirler almaya başlamışlardı. Yeni camiler yapıyorlar, camiye gelenlerden vergi almıyorlardı. Abbasî Devleti'nin sınırları içinde kalan Türk toplulukları arasında İslâmiyet bu suretle daha büyük ölçüde kabul görmeye başladı.

3. Türklerin Abbasî Devleti'ndeki Hizmetleri

Orta Asya'dan gelerek İslâm Devleti'nin hizmetine giren Türkler, daha çok askerî alanda kendilerini gösterdiler. Valilik ve haciblik gibi yüksek görevlere geçmeye başladılar.

9. yüzyılın başında Türk gençlerinden muhafız birlikleri kuruldu. Yüzyılın ortalarına doğru, bu görevdeki Türklerin sayısı çoğaldı. Bağdat'a yakın bir yerde inşa edilen Samarra şehrindeki hassa birlikleri tamamen Türklerden kuruluydu. 4 bin Türk askerinin yaşadığı Samarra, Türklerin ihtiyacına ve zevkine cevap verecek şekilde kurulmuştu.

Türk kumandan **Afşin,** Halife tarafından İran'daki Babek İsyanı'nı bastırmakla görevlendirildi. Afşin, bu isyanı bastırdığı gibi, Bizans ordusunu Ankara yakınlarında bozguna uğrattı. Bu savaş sırasında Afşin'in buyruğunda 10 bin Türk askeri bulunuyordu. Abbasî Devleti'ndeki Türklerin sayısı ise 25 bini aşmıştı.

Abbasî Devleti'nde asıl güç zamanla Türk kumandanların eline geçti. Bunlardan Beçkem'in adı paralara basılmaya başlandı.

Türk kumandanlar, iş başına getirdikleri halifelere istediklerini yaptırıyorlardı. Bu arada, birbirleriyle de mücadele ettikleri oluyordu. Bu durum, Buveyhîlerin, Bağdat'ı ele geçirerek burada kendi devletlerini kurmaları sonucunu verdi (932).

4. Türklerin İslâmiyete Girişleri

Türkler, daha önce çeşitli dinlere girmişlerdi. Ancak, bu topluluklar, yeni girdikleri dinlerin etkisiyle kısa bir süre sonra Türklüklerini kaybetmişlerdi. Türklerin eski dini Gök-Tanrı inancıydı. Bunun dışındaki dinler, millî kimlikleri üzerinde olumsuz etki yapıyordu. Ancak, Müslümanlıkta böyle olmadı. Çünkü, İslâmiyet, Gök-Tanrı Dini ile birçok bakımdan uyum gösteriyordu.

Tanrı'nın tekliği, kâinatın yaratıcısı ve efendisi oluşu, her yerde bulunarak her şeyi iradesi altında tutması, başlangıçsız ve sonsuz olması gibi inanışlar, Gök-Tanrı Dini ile İslâmiyetin ortak anlayışı içinde birleşiyordu. Türklerde puta tapıcılık yoktu, ruhun ölmezliğine inanılıyordu ve Hristiyanlıktaki gibi bir rahipler sınıfı bulunmuyordu. Bütün bunlar, İslâmiyetle eski Türk inancının kaynaşmasını sağlıyordu. Türkler hükümdarlığın, Tanrı bağışı olduğuna inanıyorlardı ve töreyi yeryüzüne hâkim kılmayı başlıca görevleri sayıyorlardı. Bu iki anlayış da İslâmdaki "İlâhî inayet" ve "cihat" kavramlarıyla uyuşuyordu.

Türkler, eskiden beri iffet ve namus gibi erdemlere bağlılıkları ile tanınmışlardı. Örnek bir temizlik anlayışları vardı. Bu nitelikleri, İslâmi ilkelerle uyum gösteriyordu.

Bu temel sebeplere ilâveten, Müslüman Sâmânîlerle olan siyasî ve askerî ilişkiler de, İslâmiyetin benimsenmesinde rol oynadı. Türklerin İslâmiyete büyük kütleler hâlinde girişleri 10. yüzyılda hızlandı. Hazarlar arasında yayılan Müslümanlık, Oğuzlar tarafından da toplu şekilde benimsendi. İtil Bulgar Devleti, Karahanlı ve Gazneli devletleri Müslümanlığı resmen kabul ettiler. Müslüman Oğuzların kurduğu Selçuklu Devleti'nin güçlenmesiyle de İslâmiyetin yükselişi hız kazandı.

5. Türklerin İslâm Dünyasına Hizmetleri

Türklerin İslâmiyete toplu olarak girişleri, hem Türk ve İslâm hem de dünya tarihleri bakımından önemli sonuçlar verdi. Selçuklular, binlerce yıllık devlet deneyimi sayesinde, karışıklık içinde bulunan İslâm dünyasına yeni bir düzen getirdiler. Batıdan gelen Haçlı saldırıları, Anadolu'da Müslüman Türk şeddine çarptılar ve İslâm dünyasını dağıtmak amacına ulaşamadılar. Doğudan gelen Moğol istilâcıları ise, geçici bir hâkimiyet kurmalarına rağmen, bir süre sonra, artık Müslümanlığı temsil eden Türklerin arasında eriyerek kültür değişimine uğradılar. Gazneli Mahmut'un Hindistan'a yaptığı akınlar, burada İslâm kültürünün yaygınlaşmasını sağladı ve yüzyıllarca sonra kurulacak olan Pakistan'ın temellerini attı. Türkler, yeni dinin verdiği heyecanla, batı yönünde başarıyla ilerlediler ve özellikle Osmanlı döneminde Orta Avrupa'ya kadar uzanarak İslâm etkisinin buralarda yayılmasını sağladılar.

B. TURK-İSLAM DEVLETLERİ

1. Tolunoğulları (868-905)

Abbasîler, Mısır'ın yönetimini Türk kumandanlara veriyorlardı. Oğuz Türklerinden olan **Tolunoğlu Ahmed** de Mısır valisiydi. Burasını başarı ile yönetmiş, halkın sevgisini kazanmıştı. Bayındırlık işlerine önem vermiş ve güçlü bir ordu kurmuştu. Abbasî Devleti ile arası açılınca bağımsızlığını ilân etti. Ahmed, kısa zamanda Suriye'yi ve Çukurova bölgesini yönetimi altına aldı. Tolunoğulları Devleti'nin sınırları daha sonra Irak'a ve Toroslara kadar genişledi. Ancak, bu üstünlük uzun süre korunamadı. Abbasîler, Mısır'ı ele geçirerek Tolunoğulları hâkimiyetine son verdiler.

2. İhşidîler (935-969)

Mısır'da ikinci Türk devletinin kurucusu Muhammed Ebûbekir´dir. Babası, Tolunoğulları Devleti'nin hizmetinde olan bir Türk beyiydi. Muhammed Ebûbekir, Mısır valisi iken bağımsızlığını kazandı. Dicle nehrine kadar olan toprakları ele geçirdiği gibi, Mekke ve Medine'yi kendisine bağladı.

Muhammed Ebûbekir'in ölümünden sonra, devletin yönetimi, kölesi Kâfur'un eline geçti. Daha sonra iç karışıklıklar çıktı. Bunu fırsat bilen Fatımîler Mısır'ı zapt edip İhşidîlerin varlığına son verdiler.

3. Karahanhlar (840-1212)

Karluk Türkleri, Balasagun başkent olmak üzere bir devlet kurmuşlardı. Karluk Yabgusu, Ötüken'deki Uygur Hakanlığı'na şeklen bağlı bulunuyordu. Uygur Hakanhğı'nın yıkılması (840) üzerine, kendisini Türk hanlarının mirasçısı sayan Karluk Yabgusu, Kara-Han unvanını aldı. Ülkesinin merkez topraklan Yedisu-Kaşgar arasıydı. Karahanh Devleti, başta Karluklar olmak üzere, Yağma, Çiğil, Argu gibi Türk boylarına dayanıyordu.

Karahanlıların İslâmiyeti Kabul Etmesi

İlk Karahanh hükümdarı olarak bilinen **Bilge Kül Kadir Han** Mâverâünnehir'deki Müslüman Sâmânî Devleti ile mücadeleye girişti ve başkentini Kaşgar'a nakletti. Yeğeni Satuk, kendilerine sığınmış olan Sâmânî prensi ve adamları ile temasları sonunda Müslüman oldu. Sonra Karahanlı Devleti'nin başına geçince İslâmlığı resmî din olarak kabul etti **(920'ye doğru).** Böylece tarihî bir rol oynadı ve **Abdülkerim Satuk Buğra Han** (ölm. 959) diye anıldı.

Karahanlı kütleleri arasında İslâm dininin asıl yayıcısı Satuk Buğra Hanın oğlu **Musa Baytaş** oldu.

Karahanlılar, 999'da Sâmânoğulları Devleti'ni yıktılar. Böylece Mâverâünnehir bölgesini ele geçirdiler. Fakat, doğu ve batı bölgeleri arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun sonucunda devlet ikiye ayrıldı. (1042) .

a. Doğu Karahanlı Devleti (1042-1211)

Doğu Karahanlı Devleti, önce Selçuklulara bağlandı **(1090).** On beş yıl sonra yeniden istiklâl kazandı ise de, bu defa başkent Balasagun, Moğol Karahitayların eline geçti (1133).

Yine Karahitay baskısı altında olan Kaşgar'da, Moğol Naymanlar tarafından işgal edildi. 1218'de bütün ülke Cengiz Hanın hâkimiyetine girdi.

Doğu Karahanlı Devleti, ilime ve sanata önem veren, âdil ve dindar hükümdarlar tarafından idare edilmiştir. Bunlar, devleti Türk töresine göre yönetmeye ve İslâmiyeti yaymaya çalışmışlardır.

b. Batı Karahanlı Devleti (1042-1212)

Bu devletin başkenti önce Özkent'ti, daha sonra Semerkant'a taşındı. Diğer han ise Buhara'da oturmaktaydı.

Başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti ile iyi ilişkiler kuruldu. Büyük Sultan Melikşah, bir Karahanlı prensesi ile evlendi.

Batı Karahanlı Devleti, Sultan Melikşah tarafından **1089'da** Selçuklulara bağlandı. Karahitaylar, Selçukluları 1141'deki Katvan Savaşı'nda yenince Karahanlı Devleti'ni de hâkimiyetleri altına aldılar.

Karahanlı Devleti'nin varlığına Harzemşahlar son verdiler (1212).

4. Gazneliler (963-1187)

Sâmânoğulları Devleti'nde, Horasan orduları komutanı olan **Alp Tigin,** Doğu Afganistan'a çekilmiş ve buradaki Gazne şehrini ele geçirmişti. Böylece, ilerdeki Gazneli Devleti'nin ilk şekli belirmeye başladı. Bu devletin Herat valisi **Sebük-tegin** ise, Sâmânîlerle ilgisi keserek Gazneli hanedanını kurdu ve devletin temelini attı (963).

a. Hindistan Seferleri

Gazneliler, hem yeni topraklar kazanmak hem de İslâm dinini yaymak amacıyla Hindistan üzerine seferler düzenlediler.

Sebük-tegin'in ölümünden sonra, oğlu **Gazneli Mahmud** başa geçti. Tarihte "sultan" unvanını ilk kullanan hükümdar, Gazneli Mahmud'dur.

Gazneli Mahmud, 1001-1027 yılları arasında, Hindistan'a arka arkaya 17 sefer düzenledi. Kazandığı zaferler sonunda, bütün Kuzey Hindistan Türk yönetimi altına girdi. Bu bölgeler İslâmlaştı. Böylece, bugünkü Pakistan devletinin temeli atılmış oldu.

b. Gaznelilerin Sonu

Sultan Mahmud, sert yaradılışlı bir hükümdar olmakla beraber, adaleti ve kültür sevgisi ile tanınmıştı. İlim adamlarını ve şairleri korurdu. Gazneli Devleti, onun zamanında bölgenin en güçlü devleti hâline gelmişti. 1030'da öldü. Yerine, oğlu **Mesut** geçti. Babasının yerini dolduramayan Mesut, Selçuklular karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (Dandanakan, 1040). Bu yenilgi sonucunda, önemli bir bölge olan Horasan, daha sonra da Harzem ve kuzeydeki bölgeler kaybedildi. Gazneli Devleti'nin ağırlık merkezi güneye kaydı.1059'dan 1141'e kadar Selçuklu Devleti'nin üstünlüğünü tanıyan Gazneli Devleti'ne Gurlular son verdiler (1187).

5. Büyük Selçuklular ve Bağlı Devletler

a. Oğuzlar

Oğuz Adı

Oğuz, "Ok'lar" demektir. Ok sözü, eski Türkçede "kabile, boy" anlamına gelmekteydi. Bu bakımdan, Oğuz deyimi, bir siyasî kuruluş hâlinde birleşen Türk boylarını göstermektedir.

Oğuz adının, oklu adamlar veya akraba ve aile (oguş) anlamına geldiği de ileri sürülmüştür.

Köklü bir boy teşkilâtına sahip olan Oğuzlar, **Bozoklar ve Üçoklar** adını taşıyan iki ana gruba ayrılıyordu. Bu gruplarda 12'şer boy yer almaktaydı. Böylece, Oğuzlar, 24 boydan

meydana geliyordu. Müslümanlığı kabul eden Oğuzlar **Türkmen** adıyla anılmaya başlamışlardı.

Oğuzların Tarihi

Oğuzlar 6-7. yüzyıllarda, altı boy hâlinde yaşıyor ve "Altı Oğuz budunu" olarak anılıyorlardı. II. Göktürk Devleti zamanında ise dokuz boydan meydana geliyorlardı (Dokuz Oğuzlar). Bu dönemde Selenga ırmağı dolaylarında oturuyorlardı. Başlarında **Baz Kağan** bulunuyordu. Oğuzlar, Göktürklerin yeniden güçlenmeleri hâlinde, onların yönetimi altına girmekten çekmiyorlardı. Bu yüzden İlteriş Kağana baş kaldırmışlar, fakat sonunda Göktürklere bağlanmak zorunda kalmışlardı. Bilge Kağan döneminde ise Göktürklerle uzun savaşlara girişmişlerdi.

Uygur Hakanlığı döneminde Oğuzlar, Uygurlara karşı Otuz Tatarlarla birlik olunca, Moyen Çor tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bunun üzerine, Oğuzların bir bölümü batıya göç etti. Uygur Hakanlığı'nın yıkılmasından sonra daha kalabalık Oğuz kütleleri, ilk göçenlerin yanma, Seyhun nehri boylarına geldiler.

Oğuz Yabgu Devleti

10. yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar, Seyhun bozkırları ile o yöredeki Kara-cuk ve Sayram şehirleri dolaylarında yaşıyorlardı. Kışlık merkezleri Yenikent olan bir devlet kurmuşlardı. Devlet başkanına "Yabgu" deniliyor, ordunun başında "Subaşı" bulunuyordu. Bu Oğuzlar, siyasî bir isim olarak "Türkmen" diye de anılıyorlardı.

Oğuz Yabgu Devleti 1000 yıllarına doğru yıkıldı. Oğuzlar dağıldılar. Bir bölümü Doğu Avrupa düzlüklerine yöneldi (Uzlar). Daha kalabalık olanlar güneye indiler (Selçuklular). Bir bölümü ise yerlerinde kaldılar (Türkmenler). Bugünkü Türkmenistan halkı onların torunları sayılmaktadır.

Oğuzların T a r ihî R o 1l e r i

Oğuzlar, cihan tarihinde, diğer Türk boylarından daha büyük ve daha etkili rol oynamışlardır.

11-13. yüzyıllar arasında Asya bozkırlarından Orta ve Yakın Doğu'ya akarak İran'ı, Azerbaycan'ı, Irak'ı, Anadolu'yu ve Suriye'yi alanlar bu Oğuzlardır. Daha sonra Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı, Balkanları ve Viyana'ya kadar Orta Avrupa'yı tutmuşlardır.

Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti'ni, diğer Selçuklu devletlerini, atabeylikleri, Anadolu beyliklerini, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerini, Ramazanoğulları'nı, Dulkadiroğulları'nı, İran'da Safevî, Avşar ve Kaçar hanedanlarını, Osmanlı Devleti'ni kurmuşlardır. Sosyal, siyasî, kültürel hayatlarında daha çok Göktürk çağı kültürünün gelenek ve değerlerini yaşatan Oğuzların kurdukları son ve ebedî devlet Türkiye Cumhuriyetimizdir.

Büyük kitleler hâlinde geldikleri Anadolu'ya yerleşenler ve burasını yüzyıllar boyunca, canlarını feda ederek savunmak suretiyle Türkleştirenler de Oğuzlar olmuştur. Bugün Anadolu'da pek çok yer, Oğuz boylarının adlarını taşımaktadır.

b. Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Genişlemesi

Selçuk Subaşı

Selçuklu hanedanının atası olan **Selçuk,** Oğuzların Kınık boyundandı. 10. yüzyılın başlarında doğan Selçuk, babası öldüğü zaman 17-18 yaşlarındaydı. Bir süre sonra, babasının yerini aldı ve Yabgu Oğuzlarına ordu kumandanı (sübaşı) oldu.

Selçuk'un emri altındaki kitleler, yer darlığı ve otlak azlığı sebepleriyle yerlerinden ayrılarak, Mâverâünnehir'e doğru göçe başladılar. Selçuk'un beraberinde, başta Kınık boyu mensupları olmak üzere, diğer Oğuz boyları bulunuyordu. Bunlar çok sayıda at, deve, koyun ve sığırı da yanlarında getiriyorlardı.

Selçuk, Seyhun nehri kenarında yine bir Oğuz şehri olan Cend'e 96O'ı takip eden yıllarda geldi. Burası, Mâverâünnehir'den göç etmiş Müslümanların da oturduğu bir şehirdi. Ayrıca, Türklerle İslâm ülkeleri arasında sınır şehri durumundaydı. Selçuk'un Cend'e gelişi, tarihte önemli bir dönemin başlangıcıdır.

Yeni bölgenin siyasî ve sosyal şartları gereğine uyarak, Selçuk, kendine bağlı Oğuzlarla birlikte Müslümanlığı kabul etti. Türkmen adı ile de anılan bu Türk boyu böylece yeni bir kimlik kazanmış oluyordu. Bu sebeple, Selçuk, yıllık vergiyi almak üzere gelen Yabgu Devleti memurlarını "kâfirlere haraç vermeyeceğini" söyleyerek uzaklaştırmış ve İslâmiyet için mücadeleye girişmişti.

Selçuk, bu çarpışmalardan iki önemli fayda sağladı: Önce bir kısım Müslümanların yardımlarını ve savaşlarda görev almak isteyen Türklerin kendisine katılmalarını gerçekleştirdi. Sonra, Cend'de ve dolaylarında Yabgu'nun hâkimiyetini kırarak, eski Oğuz devlet teşkilâtının uygulandığı bağımsız bir yönetim kurmayı başardı. Kuvveti gittikçe arttı ve komşu devletler tarafından tanındı. Mâverâünnehir'deki Sâmânî Devleti kendisinden yardım istedi. Selçuk'un, oğlu Arslan kumandasında gönderdiği kuvvetler sayesinde Sâmânî Devleti, Karahanlılara galip geldi.

Bu yardımın sonucu olarak Selçuklulara, Buhara-Semerkant arasında yeni topraklar (yurt) verildi. Selçuklular bu yeni bölgede, Karahanlılar ve Sâmânîler gibi büyük ve teşkilâtlı iki devlet arasında tutunmayı başardılar.

Sâmânîler, Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerini ancak Oğuz yardımı sayesinde devam ettirebildiler. Gaznelilerin Horasan işlerine karışmaları, Mâverâünnehir bölgesindeki Selçukluların durumunu daha da değerlendiriyordu.

Devletin temelini atıp onu teşkilâtlandıran ve savaşları ile sağlamlaştıran Selçuk 1009'a doğru öldü.

Arslan Yabgu

Selçuk'un hayattaki en büyük oğlu Arslan Yabgu, babasının yerine geçti. Buyruğunda on binlerce atlı vardı. Onun bu gücü Karahanlıları da, Gaznelileri de ürkütüyordu.

Arslan Yabguya bağlı olmakla beraber, her biri kendi Türkmenlerinin başında bulunan Selçuklu ailesi mensupları Mâverâünnehir'de yeni siyasî gelişmelerle karşılaşıyorlardı. Sâmânî Devleti'ni ortadan kaldıran Batı Karahanlılar, Gaznelilerle de anlaşma hâlinde idiler. Bu bakımdan Selçuklular, Kara-hanlı Devleti ile doğrudan doğruya karşılaşmak durumunda kalmışlardı. Ancak, Karahanlılar da Selçuklulardan çekiniyor, kuvvetlerinden faydalanmak için, onlarla anlaşmak istiyordu. Fakat, aralarında güvensizlik havası vardı. Bu yüzden karşılaşma kaçınılmaz hâle gelmekte idi.

Selçuklu-Karahanlı-Gazneli İlişkileri

Arslan Yabgu'nun Mâverâünnehir'deki durumu gittikçe kuvvetlenmekte idi. Çünkü Karahanlılar arasındaki mücadele dikkat çekici hâle gelmişti. Başa geçmek isteyen Ali Tegin'in, kardeşi "Ulu Hakan" **Yusuf Kadir Han'ı** tanımaması, onu Arslan Yabgu'ya yaklaştırmıştı. Harzem'i ele geçiren Gazneliler de Mâverâünnehir olayları ile yakından

ilgileniyorlar ve Ali Tegine karşı, Kadir Han tarafını tutuyorlardı. Böylece, Arslan Yabgu hem Karahanlıların, hem Gazneli Devleti'nin dikkatini kendi üzerine çekmiş bulunuyordu.

Bu sebeplerle Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmud arasında Semerkant yakınında tarihî bir görüşme yapıldı (Mâverâünnehir görüşmesi, 1025). Kadir Han, Selçukluların Gazneli Devleti için de bir tehlike olduğunu belirtti. Sultan Mahmud'dan, onların Türkistan ve Mâverâünnehir'den uzaklaştırılması veya zararsız hâle getirilmesini rica etti.

Mahmud, bunun üzerine Arslan Yabguyu, güya görüşmek için, Semer-kant'a davet ederek, hile ile yakalattı ve Hindistan'a sürdü. Selçuklu Yabgu-su kapatıldığı kalede 7 yıl sonra öldü (1032).

Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcalarının tutuklanması olayını unutmadılar ve bu davranışı karşılıksız bırakmamaya karar verdiler. Bu iki kardeş, Arslan Yabgunun tutuklanması üzerine, Selçuklu tarihinde ön plâna geçtiler.

Selçuklular, Karahanlı baskısı karşısında Harzem taraflarına çekildiler. Ancak, uğradıkları bir baskında 7-8 bin Türkmen öldü.

Selçukluların Horasan'a Geçişleri

Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin karşı karşıya kaldıkları bu sıkışık ve tehlikeli durumdan, ancak Horasan'a geçerek sıyrılmaları mümkündü.

İki kudretli ve kararlı başbuğun idaresinde kalabalık Selçuklu boyları, Gazneli Devleti'nden izin almaksızın, Horasan'a geçmek üzere Ceyhun ırmağını aştılar (Mayıs 1035).

Tuğrul ve Çağrı Beyler, Musa Yabgu, Tuğrul Beyin üvey kardeşi **İbrahim Yınal** ve diğerleri hep bir arada idiler. Horasan'da Merv ve Nesâ'ya doğru ilerledikçe, oralarda başsız kalmış Türkmenler de kendilerine katılıyorlardı.

Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri dünya tarihinin başlıca olaylarından biri sayılır. Biri cesaret ve kahramanlığı, diğeri yüksek devlet adamlığı niteliği ve siyaset zekâsı ile tarihte ün yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler, Türk-İslâm siyasî kuruluşlarından en önemlisinin temellerini Horasan'da attılar.

Selçuklu başbuğları, Nesâ'ya geldikleri zaman, Gazneli valisine başvurarak, kendilerine yerleşecekleri topraklar verilmesi için aracılık yapmasını istediler. Sultan Mesut telâşa kapıldı. Nişâpûr'a giderek orada, savaş filleri ile takviyeli büyük bir ordu hazırlattı. Fakat, bu ordu, Nesâ sahrasında Selçuklular tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (Haziran 1035).

Durumun ağırlaştığını gören Mesut, Selçuklulara üç il verdi ve bir çeşit özerklik tanıdı. Ancak, burada bir devlet kurma imkânı bulunduğunu gören Selçuklular üç il daha istediler. Bunun üzerine Mesut, yine büyük bir ordu göndererek Selçukluları sindirmek istedi. Ancak, bu ordu da aynı akıbete uğradı ve Serahs yakınlarındaki savaşta yenildi (Mayıs 1038). Bu ikinci zaferin sonunda, Horasan kesin şekilde Selçukluların yönetimi altına girdi.

Horasan'ın Selçuklular tarafından zaptı, dünya tarihinin en önemli olaylarından biri sayılmaktadır. En büyük Türk-İslâm siyasî kuruluşlarından birinin temeli bu bölgede atılmıştır.

Dandanakan Savaşı(1040)

Orduları art arda iki yenilgiye uğrayan Sultan Mesut, bu defa kuvvetlerinin başına kendisi geçti. Ordusunda 50 bin asker ve 300 savaş fili vardı.

Selçuklular, Gazneli ordusu ile meydan muharebesine girişmeyi uygun görmediler. Sultan Mesut'un kuvvetlerini yormak ve susuz bırakmak için çöle doğru çekildiler.

Gaznelilere ara vermeden baskınlar yaptılar ve çekildikleri yerlerdeki kuyuları bozdular. Arkadan gelen Gazneli ordusunda susuzluk baş gösterdi.

En sonunda, iki ordu Dandanakan hisarı önünde karşı karşıya geldiler. Sultan Mesut'un ordusu 100 bin kişiye ulaşmıştı. Savaş çok şiddetli oldu ve üç gün sürdü. Çağrı Beyin yönetimindeki Selçuklu ordusu burada kesin bir zafer kazandı (23 Mayıs 1040).

Böylece, Selçuklular bağımsızlık savaşını tartışmasız biçimde kazanmış oluyorlardı. Uzun ve çetin mücadelelerden sonra, devlet kurma amaçlarına ulaşmışlardı.

Selçuklu Sınırlarının Genişlemesi

Dandanakan Savaşı'nın ertesi günü, Tuğrul Bey, sultan ilân edildi. Devlet teşkilâtı yeniden düzenlendi. Hangi bölgelerin, nasıl fethedileceği kararlaştırıldı. Buralara gönderilecek kumandanlar belirlendi. Bu kumandanlar, kendilerine verilen bölgelerin zaptını kolayca başardılar. Selçuklu sınırları Har-zem'den Hint Okyanusu'na kadar genişledi.

Çağrı Bey 70 yaşında iken öldü (1060). Şaşırtıcı cesareti ve komutanlık yeteneği ile devletin kuruluşunda büyük rol oynamıştı. Kendisinden küçük olduğu hâlde, yeni devletin başına Tuğrul Beyin geçmesini sağlamıştı. Kardeşindeki üstün zekâyı ve siyasî kavrayışı görüyor, komutanlıkla devlet yöneticiliğinin ayrı ayrı yetenekler istediğini takdir ediyordu. Taşıdığı üstün özellikler ve gösterdiği fedakârlık ile, Çağrı Bey, Türk nesillerine örnek olmuştur.

Batı Yönünde Fetihler - Tuğrul Beyin Ölümü

Tuğrul Bey, **İbrahim Yınal** ve Kutalmış komutasındaki ordular, bütün İran'ı fethettiler. İran'ın önemli şehirlerinden Rey, Selçukluların yeni başkenti oldu. Türk akınlarını durdurmak isteyen Bizanslılar art arda yenilgiye uğratıldılar.

Tuğrul Bey, Abbasî Halifesinin daveti üzerine Bağdat'a girerek (1055) 120 yıldan beri devam eden Buveyhî Devleti'ni ortadan kaldırdı.

Tuğrul Bey, Abbasî Halifesi tarafından "doğunun ve batının hükümdarı" ilân edildi. Bu, yeryüzünün hükümdarı olarak tanındığı anlamına geliyordu.

Tuğrul Bey, 1063'te öldüğünde 70 yaşındaydı. Keskin siyasî görüşleri, adaleti ve zekâsı ile tanınmıştı. İlk Selçuklu sultanı olarak tahtta kaldığı 25 yıllık süre içinde, Büyük Selçuklu Devleti'ni sarsılmaz bir siyasî kuruluş olarak geliştirmiştir. Bu bakımdan, Türk ve İslâm tarihinde seçkin bir yeri bulunmaktadır.

Sultan Alp Arslan (1064-1072)

Tuğrul Beyin çocuğu yoktu. Ölümü üzerine, Çağrı Beyin oğlu **Süleyman,** başkentte tahta çıktı. Merv valisi olarak görev yapan Alp Arslan, kardeşinin hükümdarlığını tanımadı. Kısa süren bir mücadeleden sonra iktidara sahip oldu (1064).

Alp Arslan, ilk olarak Azerbaycan ve Kafkasya'daki bazı kale ve şehirleri ele geçirdikten sonra Anî üzerine yürüdü. Burası, doğudaki en güçlü Hristiyan kalesi olarak tanınıyor ve Bizans'a bağlı bulunduğu için Rumlar tarafından savunuluyordu. Surları ile ünlüydü. Alp Arslan bu şehri zaptettiği gibi Kars'ı da aldı (1064).

Alp Arslan, Kıpçakları boyunduruk altına aldıktan sonra, bakışlarını Anadolu'ya çevirdi. Orta Asya'dan ardı arkası kesilmeden gelen Türkmenler, Ana-dolu'yu dolduruyorlardı. Buranın fethi kaçınılmaz hâle gelmişti. Bizans ordusunu Malazgirt'te ağır bir yenilgiye uğratan Alp Arslan, Anadolu'nun kapılarını açtı .

Sultan Alp Arslan, Malazgirt Zaferi'nden sonra Mâverâünnehir üzerine sefere çıktı. Burada tutsak alınan bir kale kumandanı tarafından hançerlendi ve 25 kasım 1072'de öldü.

Alp Arslan, kahramanlığı ve devlet adamlığı ile ün kazanmıştır. Türk ve İslâm tarihinin en seçkin simalarından biridir. Alp Arslan'ın hatırası, yüzyıllar boyunca saygı ile korunmuştur. Bize bin yıldan bu yana vatan olmuş toprakların kapısını açan Alp Arslan, bugünkü Türk nesilleri tarafından da saygı ile anılmaktadır.

Melikşah D ö n e m i (1 072-1092)

18 yaşında sultan olan **Melikşah,** isyanları bastırdı ve komşu Karahanh-larla Gaznelilerin saldırılarını durdurdu.

Bu arada, ünlü Selçuklu kumandanları Suriye'nin ve Doğu Arabistan'ın zaptını tamamladılar.

Melikşah, Suriye'ye yöneldi. Halep ve Antakya'yı alıp Akdenize ulaştı. Bundan sonra Bağdat'ı ziyaret etti. Yanında ünlü veziri **Nizamülmülk,** büyük kumandanlar ve beylerden oluşan kalabalık maiyeti olduğu hâlde şehre giren Melikşah törenlerle karşılandı. Halife, "doğunun ve batının hükümdarı" belgesi olarak ona iki kılıç kuşandırdı.

Melikşah Kafkaslara yönelince bu çevredeki bütün kaleler kendiliklerinden teslim oldular. Mâverâünnehir seferine çıkan Melikşah, yolu üzerindeki bütün kaleleri alarak ilerledi ve Buhara'yı zaptetti. Karahanlıların batı ve doğu kollarını hâkimiyeti altına aldı. Böylece, Selçuklu Devleti'nin, batıda Akdeniz'e ve Boğaziçi'ne uzanan sınırları, doğuda Çin Seddi'ne kadar yaklaşmış oluyordu (1090).

Melikşah, bundan sonra batıya yöneldi. Aden ve Yemen, devlete bağlandı. Mekke ve Medine'de Türk hâkimiyeti sağlamlaştırıldı.

Propagandaları ile başarılı olan **Hasan Sabbah,** gayet dindar görünerek, bilgisiz kimseleri kendisine bağlamaktaydı. Hazar'ın güney kıyılarındaki Kazvin bölgesinde, yalçın kayalar üzerinde bulunan Alamut kalesini ele geçirerek İsmailiye teşkilâtını kurmuştu.

Hasan Sabbah, adamlarını uyuşturucu maddelere alıştırarak, onları fedaî hâline getir-mişti. Bu adamlara siyasî cinayetler işletiyor, çevreye korku ve dehşet salıyordu. Melik-şah, durumun ciddileştiğini görünce birlikler gönderdi. Kuşatma sonunda zor durumda kalan Hasan Sabbah tam teslim olacağı sırada Melikşah'ın ölüm haberi geldi (1092).

Çok genç iken (38 yaşında) ölen Sultan Melikşah, Selçukluların en büyük hükümdarı ve tarihteki ulu Türk hükümdarlarından biridir. Öldüğü sırada, devletin sınırları Orta Asya'dan Marmara ve Akdeniz kıyılarına, Kafkaslardan ve Aral Gölü'nden Hind Denizi'ne ve Yemen'e kadar uzanıyordu.

Çok iyi kalpli, merhametli, haksever bir hükümdar olan Melikşah'ın ölümü, devletin her tarafında olduğu gibi Türk ve İslâm dünyasında da derin bir üzüntü yarattı.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Dağılışı

Büyük Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, devlette taht kavgaları başladı. Babasının yerine geçen **Berkyaruk** (1092-1104), kötüye gidişi durduramadı. Suriye Selçuklu Meliki **Tutuş,** yeğenine karşı saltanat iddiasında bulunuyordu. Türk devletinin sarsıntılı durumundan yararlanmak isteyen batı Hristiyan dünyası, Haçlı orduları hazırlayarak bunları Türk toprakları üzerine salmaktaydı. Dinî-siyasî bir hareket olan Batınîlik de, Melikşah zamanından beri ülkenin düzenini bozuyordu. Bu ortamda Melikşah'ın diğer oğlu **Sencer** (1119-1157), kendisini sultan ilân etti .

Afgan Gurlu Devleti'ni 1121'de hâkimiyeti altına alan Sencer, Horasan, Mâverâünnehir, Harzem gibi geniş bölgelere hükmediyordu. Anadolu, Irak, Azerbaycan, Kirman, Kaşgar, Hicaz ve Kuzey Hindistan da onun üstünlüğünü tanıyorlardı. Fakat, Katvan Savaşı'nda Karahitaylara yenilince (1141) itibarı sarsıldı. Mâverâünnehir elden çıktı. Toprak isteyen Oğuzlarla mücadelesinde yenik düşen Sencer tutsak alında. Bunun üzerine, Harzem, devletten ayrıldı. Horasan da Oğuz boylarının işgali altına girdi.

Sencer'in ölümü üzerine Büyük Selçuklu Devleti dağıldı (1157).

c- Selçuklu Devleti'nin Dağılması Üzerine Ortaya Çıkan Devletler

Son zamanlarında zaten iyice zayıflamış olan Selçuklu Devleti'nde, Sencer'in ölümü üzerine, diğer şehzadeler, bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilân ettiler. Böylece Irak'ta, Suriye'de, Kirman'da ve Anadolu'da yeni Selçuklu devletleri ortaya çıktı. İlk üçünün varlıkları 12. yüzyıl içinde sona erdi. Türkiye Selçuklu Devleti ise 14. yüzyılın başına kadar yaşadı.

1. Irak ve Horasan Selçukluları

Başkenti Hemedan şehri olan Irak Selçuklu Devleti'nde Sultan **Mahmud** (1119-1131)'dan sonra gelen **II. Tuğrul (ölm.1134)** ve **Mesut** (ölm.1152) zamanları iç karışıklıklarla geçti. Bu sırada güçlerini artırmaya çalışan Bağdad halifeleri arazi zaptına girişmişlerdi. Onlara karşı da mücadele etmek gerekiyordu.

Son hükümdar **III. Tuğrul** zamanında Selçuklu yönetimi çok zayıflamış hâldeydi. İktidar gerçekte Musul, Azerbaycan ve Fars atabeylerindeydi. Sultan Tuğrul'un Harzemşah Tekiş'e yenilerek ölmesi (1194) üzerine Horasan, kuzey ve batı Iran ve Irak bölgeleri Harzemşahların eline geçti, devletin varlığı son buldu.

2. Suriye Selçukluları(1092-1117)

Büyük Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra kendisini sultan ilân eden, Melikşah'ın kardeşi, Suriye Meliki **Tutuş,** Berkyaruk karşısında yenilmiş (1095) ve ölmüştü. Tutuş'un iki oğlundan **Rıdvan** Halep'te, **Dokak** Şam'da bağımsız hareketlerini devam ettirdiler. Aralarındaki mücadelede üstünlük gösteren Rıdvan bir ara Suriye hükümdarı oldu. Fakat sonra yine anlaşama-yarak ayrıldılar.

Rıdvan, Meyafarikîn (Silvan)'a kadar Güney Anadolu'yu nüfuzu altına aldı. Fakat, Mısır Fatımîleri ile anlaşan Haçlılara yenildi.

Bu sırada Şam'da yönetim, Dokak'tan ziyade atabeyi **Tuğtegin'de** idi. Atabey ile Rıdvan, aralarında anlaşamıyorlar, bu sebeple Kudüs'e ilerleyen Haçlılarla iyi mücadele edilemiyordu.

Rıdvan Halep'te, 1113'te öldü. Son Selçuklu **Sultanşah** zamanında (1114-1117) idare, Selçuklu ailesinden olmayan Lûlû'nun elinde idi. Lûlû öldürülünce, Halep, halkın daveti ile gelen **Artukoğlu İlgazi'ye** geçti (1117).

Şam'da ise atabey Tuğtegin 1128'de öldürüldü. Tuğtegin'in oğlu **Tacül-mülûk Böri** idareyi ele aldı. Böylece iktidar Börililer'e (Şam Atabeyliği) geçti.

3. Kirman Selçukluları(1092-1187)

Çağrı Beyin oğlu ve Selçuklulardan Kirman kolunun başı olan **Kara Arslan Kavurt,** Kirman'ı, Fars bölgesini, güneyde deniz kıyısındaki Hürmüz Emirliği'ni ve Arabistan Yarımadası'nın ucundaki Umman'ı zapt etmişti (1040-1060).

Kavurt, Büyük Selçuklu Sultanı olmak için teşebbüslerde bulundu. Sultan Melikşah'ın hükümdarlığını tanımayıp başkent üzerine yürüdü. Fakat savaşta yenilerek yakalandı ve öldürüldü (1073).

Kavurt'tan sonra oğulları Kirman bölgesini idareye devam ettiler. Sultan Sencer'in ölümüne kadar (1157) ona bağlı kaldılar. Irak Selçuklu Devleti iç karışıklıklara düştüğü zaman Kirman'da da hanedan mensupları arasında uyuşmazlıklar çıktı. Devlet 1175'ten sonra bir ara Gurlulara bağlandı. Son Selçuklu Meliki II. Muhammed **Şah** zamanında, memleket Oğuz başbuğlarından **Dinar** tarafından işgal edildi (1187).

Atabeylikler

Göktürklerde ve Hazarlarda görüldüğü üzere eski Türk geleneği olan ata-beylik, Büyük Selçuklu Devleti'nde en önemli bir görev olarak meydana çıkmıştır. Sultanlar, ülkenin çeşitli yerlerine idareci olarak gönderilen küçük yaştaki şehzadelerin yanına, öğretici-eğitici ve bir nevi naip olarak, "atabey" adı ile seçkin şahsiyetler tayin ediyorlardı. Bunlardan çoğu, değerli hizmetleri ile sadakat ve kudretlerini göstermiş yüksek rütbeli kumandanlardı.

Şehzadelerin yanında büyük nüfuz sahibi olan atabeylerden bazıları devletin zayıfladığı yıllarda, merkeze uzak bölgelerde iktidarı doğrudan doğruya kendi ellerine aldılar. Böylece Selçuklu hanedanının mirasçısı olarak "atabeyler" denilen çeşitli sülâleler meydana çıktı.

1. Salgurlular(Fars Atabeyliği)(114 7-1284)

Oğuz Salgur (Salur) boyundan Atabey **Sungur,** Irak Selçuklu Sultam Mesut zamanında, İran'ın Fars bölgesinde bağımsızlığını ilân etti (1147). Bu suretle Fars Atabeyliği kurulmuş oldu. Başkent Şiraz şehriydi.

Sungur 1161'de ölünce, yerine geçen oğlu **Zengi,** Irak Selçuklularına

bağlandı ve bu durum Irak Selçuklu Devleti yıkılıncaya kadar devam etti (1194).

Daha sonra Atabeylik, İlhanlıların hükmü altına girdi. Son Salgurlu atabeyinin kızı, Moğol Hükümdarı Hülâgu'nun oğlu ile evlendi. Bu hatunun 1284'te ölümü ile sülâle nihayet buldu.

2. İldenizoğulları (Azerbaycan Atabeyliği) (1146-1225)

Kıpçak Türklerinden Şemseddin **İldeniz,** Irak Selçuklu Devleti'nde atabeylik vazifesi almıştı. Sonra Azerbaycan genel valisi oldu. Hâkim olduğu bölgeyi 1146'dan itibaren, Tebriz'den bağımsız olarak yönetmeye başladı. İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı II. **Tuğrul'un** dul kalan karısı ile de evlenerek Selçuklu ailesine girdi. Böylece Irak Selçuklu Devleti'nin en nüfuzlu şahsiyeti oldu.

İldeniz'in oğulları **Cihan Pehlevan** ve **Kızıl** Arslan Osman, İldeniz'den sonra, yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Irak Selçuklu Sultanlığının en kudretli şahsiyetleri hâline geldiler. Fakat 1221'de Cihan Pehlevan'ın oğlu Atabey Özbek, Harzemşahlara bağlanmak zorunda kaldı. Celâleddin Harzem-şah 1225'te Tebriz'i zapt edince Azerbaycan atabeyliği sona erdi. Kısa bir süre sonra da memleket Moğollar tarafından istilâ edildi.

3. Beyteginoğulları (Erbil Beyliği)(1146-1232)

Musul Atabeyi Zengî'nin ölümü sırasında (1146) Erbil merkez olmak üzere, Şehrizor, Hakkâri, Sincar ve Harran'a **Zeyneddin Ali Küçük** sahip bulunuyordu.

Ali Küçük'ün oğlu Muzaffereddin **Kök Böri** (Gök Börü), önce Musul atabeyinin hizmetine girdi, sonra Selâhaddin Eyyubî ile iş birliği yaptı. Yardımına karşılık Urfa şehrini aldı (1183).

Selâhaddin'in ölümü üzerine bağımsız hâle gelen **Kök Böri,** komşuları ile ve Eyyubîlerle dostça geçindi, birkaç Moğol akınını püskürterek ülkesini korudu.

Kök Böri'nin beyliği 44 sene sürdü. Bu müddet içinde memleket imar edildi. Erbil, devrinin önemli kültür merkezlerinden biri oldu. Beylik bir ara Türkiye Selçuklularına bağlandı.

Kök Böri'nin oğlu yoktu. Öldüğü zaman (1232), vasiyeti gereğince, Erbil toprakları Abbasî Halifeliğine geçti.

4. Börililer (Şam Atabeyliği) (1128-1154)

Suriye Selçuklu Atabeyi **Tuğtegin,** Haçlılarla yaptığı başarılı mücadeleler sebebiyle "İslâm'ın kılıcı" olarak anılıyordu. Onun 1128'de öldürülmesi üzerine yerine geçen oğlu Tacülmülûk **Böri,** önce Batmîliğin bir kolu olarak Suriye'de gelişen İsmailîlerle uğraştı. Şam'ı onların elinden kurtardı. Fakat kendisi de bir İsmailî tarafından öldürüldü (1132).

Böri'nin yerine geçen oğulları, memleketlerini Musul atabeylerinden korumaya çalıştılar. Zayıf Şam Atabeyliği, nihayet Zengî'nin oğlu **Nureddin Mahmud'un** Şam'ı işgal etmesiyle sona erdi (1154).

5. Zengîler (1127-1186)

Bu sülâlenin kurucusu İmâdeddin Zengî'dir. Babası **Ak-Sungur,** Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Halep vahşiydi. İmâdeddin de, Irak Selçuklu Hükümdarı **Mahmud** tarafından Musul valiliğine tayin edilmişti (1127).

Zengî, Cizre kalesini, Nusaybin'i, Sincar ve Harran'ı aldıktan sonra Haçlılara karşı savunduğu Halep'i de kendine bağladı. Böylece Kuzey Irak'tan Akdeniz'e kadar uzanan bir hükümet kurdu. Antakya Haçlı Prensliği'ne bağlı kalelerden bazılarını ve Hama'yı ele geçirdi. Kudüs Kralı ile Trablus Kon-tunu yendi ve ikisini de esir aldı (1137). Urfa'yı zapt ederek Frank Kontluğu'nu ortadan kaldırdı (1144). Avrupalı kral ve imparatorlar idaresindeki II. Haçlı Seferi, bu önemli olayın sonucu olarak hazırlanmıştır.

İmadeddin Zengî'nin oğulları **Nureddin Mahmud** Halep'te, **I. Seyfeddin Gazi** Musul'da idiler. Babalarının 1146'da ölmesi üzerine Atabeyliği iki kısım hâlinde yönetmeye başladılar.

Halep Atabeyi Nureddin Mahmud da Haçlıların karşısına çıkan büyük kumandanlardan biri olarak tanınmıştır. Antakya Haçlı Prensi Raymond'u yenerek (1147) topraklarının büyük bir kısmını işgal eden Mahmud, Kudüs Kralını da mağlûp etti (1164). Mısır üzerine gönderdiği Şirkûh, Fatımî devletinde yönetimi üstlendi. Nureddin Mahmud 1174'te ölünce Şam ve Halep Atabeylikleri Eyyubî ailesine geçti.

Zengîoğulları, Musul ve Sincar'da bir süre daha devam etti. Her iki kol da 1186'da Eyyubîlere bağlandı.

6. Harzemşahlar (1097-1231)

Harzem, Aral Gölü'nün güneyine verilen addır. Burası, işlek yolların kavşak noktasındaki bereketli topraklardı. Ticarî ve askerî bakımlardan önem taşıyordu. Başkenti Ürgenç (Gürgenç) olan bölgenin yöneticilerine **Harzem-şah** adı veriliyordu.

Melikşah'ın saray hizmetinde bulunan **Anuştegin'in** oğlu **Muhammed,** Harzemşah olarak bölgeyi yönetiyordu (1097-1128). Onun oğlu **Atsız** (1128-1156), tam bağımsızlık için Sultan Sencer'le ve diğer komşuları ile mücadele etmişti. Fakat asıl gelişme, **Alâeddin Tekiş** (1172-1200) zamanında oldu. Tekiş, önce yıllık vergiyle bağlı bulunduğu Karahitayları yenerek onların gücünü kırdı. Kanglı ve Kıpçak Türklerini yönetimi altına aldı. Buhara'yı ve Horasan'ın büyük bölümünü işgal ettiği gibi, Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'u da yenerek bütün Irak'ı devletine kattı (1194). Öldüğü zaman, devletin sınırlan Bağdat'a kadar uzanıyordu.

Tekiş'in oğlu **Alâeddin** Muhammed zamanında, devletin sınırlan daha da genişledi. Böylece, dönemin en büyük Türk-İslâm hükümdar olan Alâeddin Muhammed, artık Suriye, Mısır ve Anadolu'ya yönelmeyi tasarlıyordu. Ancak, bu sırada doğudan gelen Moğol istilâ dalgası en önce Harzemşah Devleti'ne çarptı. Büyük şehirlerin arkasından, başkent Ürgenç de Moğolların eline geçti. Harzemşah Muhammed, savaşı göze alamayarak ıssız bir adaya kaçtı ve orada öldü (1220).

Bütün ülkenin Moğolların eline geçmesinden sonra, Sultan Muhammed'in oğlu Celâleddin Harzemşah, Hindistan'da, İran'da ve Anadolu'da büyük gayretlerle devletini canlandırmaya çalıştı. Fakat, cesareti ölçüsünde yetenekli bir devlet adamı değildi. Moğollarla çarpışacağı yerde, öteki Türk devletlerine vuruyordu. Sonunda başarılı olamadı ve Dersim dağlarında öldürüldü (1231).

Harzemşahlar Devleti'nin Moğolların eline geçmesiyle, Türk-İslâm kültürü ağır bir darbe yedi. Diğer Türk ülkeleri de tehdit altına girdi.

7. Eyyubîler (1171-1348)

Mısır'daki Fatımîler, vatanlarını canlan bahasına savunan sünnî Müslümanlara karşı Haçlılarla iş birliğine girişmişlerdi. Bunun üzerine, Musul Ata-

beyi Mahmud, Mısır'a Şirkûh'u gönderdi. Şirkûh ve onunla beraber Mısır'a giden Eyyuboğlu **Selâhaddin** başarıya ulaştılar. Mahmud'un ölümünden sonra Selâhaddin, Fatımî Devleti'ni ortadan kaldırdı ve kendi sünnî devletini kurdu (1171).

Selâhaddin Eyyubî, bölgedeki Haçlılarla şiddetli bir mücadeleye girişti. Üst üste başarılar elde etti. Bu başarılan ve cesareti ile doğuda ve batıda büyük hayranlık kazandı. Hıttîn Savaşı'nda kazandığı zaferden sonra Haçlıları Kudüs'ten çıkardı (1187). Devletin sınırları Yemen'den El- Cezîre'ye kadar genişledi

Selâhaddin Eyyubî'nin ölümünden sonra, devlet, kardeşleri ve oğulları arasında paylaşıldı (1193). Mısır'da, Suriye'de, Güneydoğu Anadolu'da ve Güney Arabistan'da ortaya çıkan kolların bazıları kısa, bazıları da uzun ömürlü oldular. Merkez olan Mısır'daki Eyyubî Devleti'nde kölemen (memlûk) komutanlardan **Aybeg,** Eyyubî Devleti'nin varlığına son vererek Memlûk Devleti'ni kurdu (1250).

8. Memlükler (1250-1517)

Eyyubîler döneminde ordudaki Türk komutanların gücü ve Türk askerlerinin sayısı çok artmıştı. Son Eyyubî hükümdarının ölümü üzerine, dul kalan karısı, ordu başkumandanı **İzzeddin Aybeg** ile evlendi. Aybeg, askerî kuvvetler tarafından sultan ilân edildi (1250).

Aybeg, bir taraftan 7. Haçlı Seferi'ni etkisiz bırakacak askerî başarılar kazanırken, diğer taraftan İsmailîlerle mücadele etti.

Ondan sonra başa geçen **Seyfeddin Kotuz,** Mısır'a doğru ilerleyen Moğollarla müttefiklerinin ordusunu **Ayn-ı Câlûd** savaşında kesin bir yenilgiye uğrattı (1260). Moğollar ilk defa yeniliyorlardı.

Bağdat'a giren Moğollar, Abbasî Halifesini öldürmüşlerdi. Mısır Memlûk Sultanı Baybars aynı aileden birini Kahire'de halife ilân etti. Mısır Abbasî Halifeliği böylelikle kuruldu (1261).

Orta Çağ Türk-İslâm dünyasının en seçkin şahsiyetlerinden biri olan **Baybars,** Franklarla ve Moğollarla çarpıştı. Moğolları Suriye bölgesinden uzaklaştırdı. Anadolu'da Moğol zorbalığına karşı direnmeleri destekledi. Hatta, ordusunun başında Kayseri'ye kadar geldi.

Baybars'tan sonra hükümdar olan Kalavun, Humus Savaşı'nda Moğollarla müttefiklerinin ordusunu yenilgiye uğrattı ve Trablus'taki Haçlı hükümetini ortadan kaldırdı (1282). Saint Jean (Sen Jan) Şövalyelerinin elindeki kalelerden birçoğunu aldı. Kudüs Krallığı'nın merkezi olan Akkâ'yı kuşattığı sırada öldü.

Suriye'deki Haçlı hâkimiyetine son veren **Halil'den** sonra iç karışıklıklar çıktı. 1382'den sonra, yönetim Çerkes kölemenlerin eline geçti. Bu devlete, **Yavuz Sultan Selim** tarafından son verildi **(1517).**

C. TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

Türk-İslâm siyasî kuruluşları, İslâmiyetten önceki devlet yapısından farklılık göstermektedir. Türkler, İslâm kültür çevresinde yeni şartlara uymuşlar, devletlerini bu şartların gerektirdiği şekilde kurmuşlardır.

Selçuklular yönetiminde Horasan'a ve İran'a inen Türk kütleleri, burada kendilerinden farklı topluluklarla karşılaştılar. Yerli halk, İslâmî inanış ve kuruluşlar çerçevesinde yaşıyordu. Bunun yanında, eski İran (Sâsânî) geleneklerini de koruyordu. En iyi yönetim şeklinin, yeni topluluğun eğilimlerine göre davranmak, halkı tedirgin etmemek olduğunu bilen Türkler, fazla müdahaleden kaçındılar.

Bu bakımdan, yerli halkın dili olan Farsça ile Kur´an dili olan Arapçanın konuşma ve yazışmada, edebiyatta, dinî eserlerde kullanılmaya devam edilmesi gerekiyordu. İslâm inanç ve idealleri, çevredeki sosyal, siyasî ve dinî hayatın odak noktasıydı. Onun için, bu değerler, Türk-İslâm devletlerinde de üstün bir manevî güç durumuna yükselecekti.

Bütün bunlara rağmen, Türk-İslâm devletleri, tam bir "İslâm devleti" sayılmazlar. Aralarında, öz bakımından önemli ayrılıklar vardır. Özellikle hâkimiyet anlayışı, devletin askerî karakter taşıması, dinî davranış, toprak rejimi ve sosyal haklarda bu ayrılıklar daha belirlidir.

Demek ki, Türk-İslâm devletleri, İslâm dininin hâkim bulunduğu ülkelerdeki kültür çevresi değerleri ile, daha önce sahip oldukları siyasî, hukukî gelenekleri ve görenekleri kaynaştırmış bir siyasî yapıdır.

1. Devlet yönetimi

Karahanlı Devleti'nde yönetime bozkır gelenekleri hâkimdi. Bununla beraber, bazı yenilikler de gelmişti: Hükümdarın meşru olabilmesi için, Halife tarafından tanınması gerekiyordu. Ülkede Halife adına hutbe okutuluyordu. Paralarda Halifenin adı yazılıydı. Satuk Buğra Handan başlayarak, han'lar Müslüman adları ve lâkapları alıyorlardı.

Selçuklular, başlangıçta, eski Oğuz Yabgu Devleti'nin izindeydiler. Horasan'a göçten sonra durum değişti. Burada, İslâm inanç ve davranışları hâkimdi. Böylece, bir kaynaşma başladı. Bu bakımdan, Horasan, Orta Doğu Türk hâkimiyetinin karakterini belirlemiştir. Tuğrul Bey, idare işlerini yerli yöneticilere bırakmıştır. Nizamülmülk, bunların en ünlüsüdür.

Daha sonra, yerli vezirler arka arkaya iş başına gelmişlerdir. Selçuklu hükümdarı **"sultan"** unvanını almış, eski "yabgu" unvanının yerine de **melik** deyimi geçmiştir.

Hükümdar

Büyük Selçukluların devlet teşkilâtına Gazneliler örnek olmuştur. Bu teşkilât Selçuklular zamanında en ileri şeklini almıştır. Ülkenin her tarafında sultan adına hutbe okunur, para basılır, hükümet kararlarına onun tuğrası çekilirdi.

Sultan, Türkçe adı yanında bir Müslüman adı da alırdı. Halife, saltanatın tanınması sırasında bazı lâkaplar verirdi. Hükümdar, bunları da kullanırdı. Ayrıca, gezilerde ve savaşlarda, başı üzerinde "çetr" tutulurdu. Bu, turuncu atlastan yapılmış bir nevi şemsiye idi. Daima hükümdarın yanında bulunan mızıka takımı, günde beş vakit "nöbet' çalardı.

Türk hükümranlık anlayışına göre, yeryüzünü yönetme yetkisi, hükümdara Tanrı tarafından verilmişti. Selçuklu devlet başkanları, bu yetkiyi halifeye devretmediler. Onu, sadece dinî reis olarak bıraktılar. Halife, gereken saygıyı görüyor, fakat devlet işlerine karıştırılmıyordu. Dünya işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulması yolundaki eski Türk geleneği böylece devam ettirildi. Bunun sonucu olarak, ülkeye geniş ölçüde vicdan hürriyeti getirildi. Bilim, fikir ve edebiyat alanlarındaki serbest gelişme bu suretle sağlandı.

Bozkır Türk devlet başkanlarının en önemli görevlerinden biri, "cihanı yönetmekti. 11. yüzyılın ünlü yazarı Kaşgarlı Mahmud, bu anlayışı şöyle belirtmektedir: *"Tanrı devlet güneşini Türklerin burcunda doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri onun saltanatı çevresinde döndürmüş, Türkleri yeryüzünün hâkimi yapmıştır".* Tuğrul Bey ve Melikşah, Bağdat'ta halife tarafından "doğu'nun ve batının hükümdarı" ilân edilmişlerdi. Malazgirt Savaşı ve Anadolu'nun fethi de, bu anlayışın zafer halkalarını oluşturmaktadır. Tarihteki geniş Türk fetih hareketlerinin başlıca kaynağı bu olmuştur.

Türk anlayışı, yeryüzündeki insan topluluklarını bir bütün saymaktaydı. Bundan dolayı, Türk sultanları topluluklar arasında sosyal, kültürel, dinî bakımlardan herhangi bir fark gözetmemişlerdir. Herkese eşit hak ve adalet tanımışlardır. Türk-İslâm devletlerinde çeşitli soylardan gelen, türlü diller konuşan, değişik din ve mezheplerden toplulukların kültürlerine karışılmamış-tır. Aynı ilkeyi, daha sonra Osmanlılar da yürürlükte tutacaklardır. Cumhuriyet Türkiyesinde de, tarihî geleneğin gereği olan bu ilke titizlikle korunmuştur.

Ülke Yönetimi

Türk-İslâm devletlerinde, kendilerine bir bölgenin yönetimi verilen hanedan üyelerine **melik** deniliyordu. Bunlar geniş yetkili olmakla beraber, devlet başkam durumunda değillerdi. Kendi bölgelerini» o bölgenin geçerli şartlarına göre yönetmekle görevliydiler. Ayrı bir hükümet kuruluşları, ayrı vezirleri, askerî kuvvetleri vardı. İzne bağlı olarak para da bastırabilirlerdi. Fakat, hutbelerde adlarını, ancak halifenin ve sultanın adından sonra okutabilirler, merkezdeki sultanın yüksek iktidarını tanırlardı.

Veliahtlık

Türk-İslâm devletlerinde veliahtlık, bozkır çevresindeki anlayışta devam ediyordu. Hanedan üyelerinden her biri, kan yoluyla babadan gelen iktidar yetkisinin (kut'un) kendisinde bulunduğu düşüncesindeydi.

Çeşitli Türk devletlerinde görülen şehzade kavgalarının temel sebebi buydu. Çatışmalar sonunda iktidara sahip olan şehzadenin "kut" ile donatılmış olduğuna inanılır ve onun çevresinde toplanılırdı. Artık düzen gerçekleşmiş sayılır, bu düzene kim karşı gelirse asi kabul edilirdi.

Hükümet

Hükümete **"Divanı Saltanat"** (Büyük Divan) denilirdi. Başında büyük vezir bulunurdu. Hükümette yer alan dört vezir, ülkenin iç ve dış yazışmalarıyla, maliye işleriyle, genel teftişle, ordunun eğitim ve donanımıyla görevliydiler.

Merkez dışındaki teşkilât ise, askerî valilerin yönetimindeki eyaletlerden ve meliklerin başında bulunduğu bölgelerden meydana geliyordu. Her şehir ve kasabada, idarî ve malî işlere bakan ayrı yetkililer vardı. Bütün ülkeye yayılmış naipler, kâtipler ve tahsildarların sayısı kabarıktı.

Adliye

Siyasî davalara bakan yüksek devlet mahkemesinin başkanlığını sultan yapardı. Bunun dışında kadılar bulunurdu. Miras, hayır işleri, vakıfların yönetimi gibi konulara bakan kadılar, başkentte görev yapan **başkadı** tarafından denetlenirdi.

Ordu mensuplarının davalarına bakmakla **kadıaskerler** görevliydi.

Adalet işleri ile görevli kimselerin hükümetle ilgileri yoktu. Bu bakımdan, adaletin herhangi bir siyasî baskı altında kalması söz konusu değildi.

Adi suçlan yargılamakla yükümlü adliye teşkilâtının başında **"Dâdbey"** denilen bir yüksek yargıç bulunuyordu. Ülke çapında dağılmış naipler ve kâtipler, bu geniş teşkilâtı meydana getiriyordu.

Ordu

Karahanlılarda ordu Türklerden kuruluydu. Gazneli ordusunda ise yerli unsurlar çoğunluktaydı. Çünkü, Gazneli Mahmud'un Hindistan üzerine yaptığı seferlerde kalabalık askere gerek duyuluyordu. Bu seferler, "putperest" Hint racalarına karşı düzenlendiği için, ordunun koyu Müslümanlardan meydana gelmesine dikkat ediliyordu. Bu amaçla, İslâm ülkelerine adamlar gönderilerek "gaziler" toplatılıyordu. Gazneli ordusunda çok sayıda savaş filleri kullanılıyordu.

Büyük Selçuklu Devleti'nde ordu birkaç bölümden meydana geliyordu:

1. Gulâmân-ı **saray:** Değişik kavimlerden seçilen ve gulâm denilen askerler, özel bir eğitim görürlerdi. Doğrudan doğruya sultana bağlı olarak görev yaparlardı. Gulâmân-ı saray, yılda dört kere maaş alırdı.

2. Hassa ordusu: Her an savaşa hazır atlı birliklerdi. Sayıları 45 binden fazlaydı. Bunlara, devletin çeşitli bölgelerinde topraklar ayrılmıştı. Eğitim ve donanımları, buraların gelirlerinden sağlanırdı.

3. Meliklerin, askerî valilerin ve devlet ileri gelenlerinin askerleri.

4. Bağlı hükümetlerin **yardımcı kuvvetleri:** Selçuklu Devleti'ne Arap, Gürcü, Ermeni gibi toplulukların hükümetleri bağlıydı. Savaş sırasında, sul tan, bu hükümetlerden asker ister, onlar da birliklerini Selçuklu ordusuna gönderirlerdi.

5. Türkmenler: Sınırlarda, kendi beylerinin yönetiminde, vurucu kuvvet olarak hizmet görürler ve keşif seferleri yaparlardı.

6. Sipahiler: Selçuklu ordusunda kalabalık atlı birlikler vardı ki, bunların da donanımları ve geçimleri, kendilerine verilen toprakların gelirlerinden sağlanıyordu. Devletin her tarafına dağılmışlardı.

Selçuklularda uygulanmasına başlanan **askerî ikta** sistemi büyük yararlar sağlıyordu. Böylece, asker mevcudu çok yüksek ordular ın, devlete ağırlık olmadan beslenmesi ve donatılması mümkün olabiliyordu. Bu sistem, ülkede üretimin artmasını da sağlıyordu. Eski İslâm "ikta"ı, bir nevi toprak bağışıydı. Kolayca "malikâne" hâline dönüşebiliyordu. Selçuklu

sistemi, eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uyarlanması ile, ihtiyacı karşılar hâle getirilmişti.

Türk ordusunda, eskiden beri 10'lu sistem uygulanıyordu. Bu sistemde en büyük askerî birlik, "tümen" adı verilen 10 bin kişilik kuvvetti. Tümenler 1000'lere , 100'lere, 10'lara ayrılıyordu. Hun ve Göktürk orduları buna göre düzenlenmişti. Selçuklular da 10'lu teşkilâtı uygulamıştır.

2. Din ve İnanış

Türkler Orta Doğu'da devlet kurdukları zaman, bölgedeki kültür çevresinin en önemli unsuru dindi. İslâmî yükümlülükler arasında bu dinin yayılması başta geliyordu. İslâm'daki "cihat" anlayışı da Türklerin fetih anlayışına uygun düşüyordu.

Bu sebeplerle, İslâmiyet uğruna mücadelelere girişen Karahanlılar Buhara'da, Semerkant'ta ve doğudaki Balasagun ile Kaşgar´da İslâmiyeti yaygınlaştırıcı kuruluşlar meydana getirmişlerdi. Orta Asya'nın dağlık bölgelerinden gelen Türklere, İslâmlaşmaları için, hanlık topraklarında yer veriliyordu. Karahanlılar, Uygurların İslâmlaşmasını en önemli hedef sayıyorlardı.

Gazneli Devleti'nde Müslümanlık tarafı ağır basıyordu. Çünkü, devletle halkın bütünleşmesini sağlayan tek unsur dindi. Gazneli Mahmud, İndus-Pencap dolaylarına yaptığı seferlerle İslâmiyeti bu bölgeye götürmede başarılı olmuştu.

Siyasî bir nitelik almış olan Şiîlik, Mısır'daki Fatımî Devleti tarafından, yıkıcı propaganda aracı olarak kullanılıyordu. Irak'taki Buveyhî iktidarı da Fatımîlerle sıkı iş birliği halindeydi. Bu faaliyet, halk arasında tedirginliğe yol açıyordu. Manevî birliği kurmakla da yükümlü bulunan Türk hükümdarı, siyasî nitelikteki mezhep kavgalarını önlemeyi görev sayıyordu. Selçukluların takip ettiği dinî siyaset böylece şekillenmiş olmaktaydı. Eyyubîler, Memlükler, Harzemşahlar, Atabeylikler ve diğer Selçuklu devletleri de aynı yolda yürümekteydi. Ancak, Moğol istilâsı bu siyasete ağır bir darbe indirecekti (13. yüzyıl vb.)

Tasavvuf

Tasavvuf, gerçeğin akıl aracılığı ile değil, ancak sınır tanımaz his yolu ile kavranabileceğim savunan bir akımdı. "Çoklukta birlik" veya "Varlık birliği"(Vahdet-i vücut) olarak ifade ediliyordu.- Tasavvufa göre, canlı cansız her şey, tek varlık olan Allah'ta birleşirdi. Kâinat (evren), Allah'ın belirtilerinden ibaretti. Hikmet, akıl, bilgi onun manevî kudretinden doğmuştu. En mükemmel yaratık olan insan, Allah'ın cüz'ü (küçük bir parçası) idi.

Mâverâünnehir ve özellikle Horasan, o tarihlerde Hindistan, Akdeniz ve Orta Asya'daki çeşitli dinî-fikrî akımların birleşme noktasıydı. Bu sebeple, tasavvuf akımı, bu bölgelerde canlı bir çevreye kavuşmuştu. Bu durum, 11. yüzyıldan itibaren, Türk-İslâm ülkelerinde büyük sufîlerin önderliğinde çeşitli tarikatların doğmasına sebep oldu.

O dönemde medreseler henüz kuvvetlenmediği için, dinî bilgilerle tasavvuf karışık şekilde yürütülmekte idi. Tanınmış din bilginlerinden çoğu aynı zamanda sufî idiler. Bunlar, İslâm akidesi ile tasavvuf arasında bağlantı kurmaya çalışıyorlardı. Pek çok eserin sahibi olan ünlü kelâmcı **Gazalî** (öl. 1111) bu konuda büyük başarı göstermiştir. Böylece İslâm sufiliğinin temellerini atmıştır.

Sufîlik, İslâm dünyasının aydın çevrelerinde yüzlerce yıl etkili oldu. İslâm ülkeleri, Haçlı Seferleri ve Batinîlik tehdidi karşısında manevî birliğin sarsılma tehlikesi içindeyken, tasavvuf, bu birliği korumak ve kuvvetlendirmek gibi sosyal bir ihtiyaca da cevap vermiştir.

3. Sosyal ve İktisadî Hayat

Sosyal Hayat

Türk yöneticiler, yerli halkın işlerine ve yaşayış tarzlarına doğrudan doğruya karışmıyorlardı. Bunun sonucu olarak, Türk-İslâm devletlerinde, sosyal durum az çok eski görünüşündeydi.

Şehir ve kasabalarda orta ve küçük tüccarlar, esnaf, dükkân sahipleri, küçük sanatkârlar ayrı ayrı esnaf birlikleri (loncalar) meydana getirmişlerdi.

Köylerde tarımla geçinenler ise, devletin koruması altındaydılar. Köylüler, hukuk bakımından, şehirdeki halk kadar hürdüler. Ellerindeki topraklar, işleyebildikleri sürece, babadan oğula geçerek ailenin malı hâlinde kalıyordu. Bu bakımdan, başka birçok toplumda olduğu gibi, karın tokluğuna çalıştırılan işçiler durumunda değillerdi.

Devlet memurlukları, çok kere babadan oğula geçiyor, iktidar değişikliği olduğu zaman dahi aynı ailede kalıyordu. Devlette makam sahibi olmak veya malî gücü bulunmak, şehirlerde nüfuz sahibi büyük ailelerin devamını sağlıyordu. Köylerde ise, bu durumda olan ailelere **dihkan** deniliyordu.

Toprak Rejimi

Türk-İslâm devletlerinde büyük Türk kütleleri yavaş yavaş köylüleşmişler, böylelikle yerleşik hayata yatkınlaşmışlardı. Bu bakımdan, toprak sahibi olmak daha önem kazanmıştı. Ev, bahçe, ağıl gibi mal varlıkları özel mülkiyet içindeydi. Tarım arazisi ve ormanlar ise devlete aitti.

Ülke topraklan üç bölüme ayrılıyordu: **Has, ikta** ve **haracî.** Has, saraya ait topraklara verilen addı. Ordu mensupları arasında bölüşülen araziye ikta denilirdi. Müslüman olmayanların topraklarına ise haracî adı veriliyordu.

İktalarda çalışan çiftçilere **reaya** denilmekteydi. Bunlar, devlete yıllık vergi öderlerdi. Bu verginin miktarı, devlet merkezindeki bakanlar kurulu (büyük divan) tarafından kararlaştırılırdı. Verginin belirlenmesinde, bölge durumu, üretilen maddenin cinsi ve verim derecesi göz önünde bulundurulurdu. İkta sahipleri, bu vergiden fazlasını alamazlardı. Fazla vergi istendiği, reayanın mülküne el uzatıldığı zaman, köylülerin ve çiftçilerin, hükümete, hatta sultana doğrudan doğruya şikâyet hakkı vardı.

İktisadî Hayat

Bozkırda yaşayan Türkler, büyük ölçüde hayvancılıkla geçiniyorlardı. Bunun için geniş otlaklara ihtiyaçları vardı. Yüz binlerce baş hayvanı beslemek için yazın yaylalara çıkıyor, kışın asıl yerlerine dönüyorlar, yani konargöçer bir hayat yaşıyorlardı.

Yeni kurulan Türk-İslâm devletlerinde ise daha değişik bir görünüm ortaya çıkmıştı. İklim ve coğrafya şartlan, yeni yerleşilen topraklarda tarım için elverişliydi. Şehirlerde ve kasabalarda da canlı bir ticaret hayatı vardı. Bu bakımdan, yerleşik hayata geçiş için elverişli bir ortam bulunuyordu.

Konar göçer Oğuz boylan, Selçuklu Devleti'nin kurulması ile, yer bakımından yeni imkânlara kavuştular. Sürüleri ile birlikte Selçuklu topraklarına aktılar. Ancak, onların hareketleri köylüleri ve çiftçileri zor durumda bıraktı. Devlet, kalabalık göçebe boylarına yer bulmak zorunda kaldı. Oğuzlar, ordunun temelini oluşturuyorlardı. Bu bakımdan, onları kollamak gerekiyordu. Yerleşik halkın da yağmadan korunması lâzımdı.

Selçuklular, Oğuzların devlete bağlılığını pekiştirmek için, onları yerleşik hâle getirici tedbirler aldı. Böylece, göçebelikten yavaş yavaş sıyrılan boylar, toprağa bağlanarak, yerleşik bir hayat tarzına geçmeye başladılar.

Türk-İslâm devletlerinde, güçlü orduların gözcülüğünde işleyen düzenli bir teşkilât vardı. Ticaret yollan korunuyor ve sürekli kontrol altında tutuluyordu. Uzak Doğu'dan

Avrupa'ya kadar olan ticaret son derece hızlanmıştı. Bunun sonucu olarak, devletler zenginliğe, halk refaha kavuşmuştu.

Sultan Melikşah zamanında, devlet gelirleri büyük rakamlara ulaşmıştı. Sadece büyük hükümdarlar değil, ikinci derecedeki devlet başkanları bile altın paralar bastırıyorlardı. Kirman Selçuklu Meliki Kavurt'un parası, değerini 150 yıl korumuştu.

4. Dil ve Edebiyat

Türk-İslâm devletlerinde dil ve edebiyat büyük gelişme göstermiştir. 11. yüzyıl İran edebiyatının sayılı şairlerinden çoğu, Gazneli Mahmud'un himayesindeydi. Bugünkü edebî Farsçanın temelini atan, ünlü Şehname şairi **Firdevsî** de bunlar arasındaydı.

Karahanlı Türkçesi, eski Uygur dilinin, İslâm etkisi altında Karluk, Yağma, Çiğil gibi Türk boylarının lehçeleri ile karışmasından meydana geliyordu. **Suzenî,** Karahanlı Türkçesi ile şiirler yazıyordu. Türk dilinin Hindistan'da gittikçe yayıldığını söyleyen **Fahreddin** Mübarekşah (13. yüzyıl başları), eserinde Türkçe mısralar kaydetmiştir.

Sindbadname yazan **Zahir-i Semerkandî,** Karahanlı sarayında yüksek bir makam sahibiydi.

İlk Türk-İslâm devletlerinde sarayda konuşulan dil Türkçeydi. Ordu büyük çoğunlukla Türklerden meydana geldiği için, asker arasında da Türkçe konuşuluyordu. Karahanlılarla olan savaşta, Gazneli askerler, Tuğrul Beyin düğününde Selçuklu askerleri Türkçe şarkılar söylemişlerdi. Karahanlılar döneminde, Türkçe edebî bir dil hâline gelmiştir. Böylece, ilk Türk-İslâm edebiyatı ortaya çıkmıştır. Karahanlılarda resmî yazışmalar da Türkçeydi.

İlk Türk-İslâm devletleri, hâkimiyetlerini geniş bir alana yaymayı başarmışlardı. Özellikle Selçuklular döneminde, fethedilen Irak, Suriye, Arabistan, İran gibi bölgelerde yaşayan halkın dili daha çok Arapça ve Farsçaydı. Bu ülkelerin yönetimi açısından resmî yazışmalar Arapça ve Farsça yapılmaya başlanmıştır.

Divanü Lügati't-Türk

Kaşgarh Mahmud, ilk büyük Türk dilcisi olarak tanınmıştır (11. yüzyıl). Kaşgar´da doğmuş, hemen bütün Türk illerini gezmiş, Türkçeyi bütün ağız ve şiveleriyle öğrenmiştir. Ayrıca, Araplara Türkçe öğretmek üzere Bağdat'ta bulunmuş ve ünlü eserlerini burada kaleme almıştır. **Divanü Lügati't-Türk** adlı kitabı, büyük bir sözlüktür. Aynı zamanda engin bir kültür hazinesi sayılan bu eser, halifeye sunulmuştur. Kaşgarh Mahmud, örnek bir millî şuur davranışı da göstermiş ve eserinin önsözünde Türkçenin önemini belirtmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, eserini, Türkçenin de Arapça kadar zengin anlatıma yeterli bir dil olduğunu göstermek, Türkçeyi hor görenlere, özellikle Araplara bu dili öğretmek amacıyla yazdığını belirtmektedir. Divanü Lügati't-Türk, sadece Türk dili ve edebiyatı ile değil, aynı zamanda Türk tarihi, coğrafyası, örf ve âdetleri, mitolojisi, folkloru, toplum yaşayışı ile ilgili bilgiler de vermektedir. Bir bakıma Türklük bilgisi ansiklopedisidir. İlk Türk cihan haritası da bu kitapta bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig

Türk-İslâm edebiyatının, bilinen en eski eseridir. Dil ve edebiyatımız kadar, kültür tarihimiz bakımından da büyük önem taşımaktadır. Kaş-gar´da **Yusuf Has Hacib** tarafından Türkçe ve Uygur harfleriyle yazılıp Karahanlı hükümdarına sunulmuştur. Eserin adı olan "Kutadgu Bilig", hükümdarlık bilgisi anlamına gelmektedir.

Kutadgu Bilig, Karahanlılar Devleti'nde ve çevresinde yaşayan Türk aydınlarının din ve dünya görüşlerini, medenî ve sosyal seviyelerini, duyuş ve düşünüş yüksekliğini

göstermektedir. Kitap, Türk devlet düşüncesi, kanun ve hâkimiyet anlayışı, siyaset görüşleri bakımından şaheser sayılmaktadır.

5. Bilim ve Sanat

a. Eğitim ve Öğretim

Selçuklu Devleti, eğitim ve öğretim bakımından, bütün İslâm dünyasında bir dönüm noktasıdır. Öğretim, daha önceleri dağınık ve özel şekilde yapılıyordu. Alp Arslan, bu çalışmaları devlet koruması altına aldı. Eğitim-öğretim resmî bir programa bağlandı ve bütün devlet ölçüsünde kadrolaştırıldı.

Alp Arslan'ın emri ile kurulan ilk büyük yüksek okul, Bağdat'taki Nizamiye Medresesidir (1067). Çağın en tanınmış ilim ve fikir adamları tarafından öğretimi yürütülen Nizamiye'nin hocaları maaşlı idi. Öğrencilerine de aylık ve erzak veriliyordu. Vakıf çarşılar, han, hamam ve çiftliklerin geliri ile yaşayan Nizamiye Medresesi, ilim ve fikir hayatında önemli rol oynamış, bura-da yetişen yüksek nitelikli öğrenciler, sonra memleketin yetkili kişileri olarak yüksek makamlara geçmişlerdir.

Nizamiye'de dinî bilgiler yanında felsefe, filoloji, matematik gibi bilimler de okutuluyordu. Avrupa'da buna benzer öğretim kuruluşları daha geç tarihlerde meydana çıktığı için, Bağdat Nizamiyesi yeryüzünde ilk büyük üniversite sayılmaktadır.

Selçuklu Devleti'nin başka büyük şehirlerinde de Nizamiye'yi örnek alan medreseler kurulmuştu. Bağdat Nizamiyesi'nin ders konuları ve programları, diğer Türk-İslâm devletlerinde, bütün İslâm ülkelerinde ve Osmanlı Devleti'nde bazı farklarla yüzyıllarca uygulanmıştır.

b. Bilim

İlk Türk-İslâm devletlerinde yetişen ünlü bilginler, İslâm medeniyetinin geliştirilmesinde büyük rol oynadılar. Çeşitli alanlardaki pek çok bilgin arasında Farabî, El-Birunî ve İbn Sina başta gelir.

Farabî, matematik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji, siyaset alanlarında 160 kadar eser sahibidir. Aristo'nun hemen bütün fikirlerini en iyi açıkladığı için "ikinci öğretmen" (Muallim-i sanî) lâkabı ile tanınmıştır. Eserlerinden çoğu Lâtinceye çevrilerek yüksek dereceli okullarda ders kitabı olmuştur.

Abbasîler zamanında tercüme çalışmaları ile İslâm dünyasında tanınmaya başlayan Yunan felsefesinin karakteri olan madde, ölçü, mantık ve faydacılık durumu, gerçekçi Türk düşüncesine yakındı. Bu bakımdan, Yunan felsefesi, İslâm fikir hayatında ilk gerçek temsilci olarak Türk asıllı Farabî'yi bulmuştur.

Farabî, siyaset konusunu incelerken 'hürriyet'i ilgi çekici şekilde açıklamıştır: *"Doğru düşünen ve düşündüğünü yapmak iradesine sahip olan bir insan hürdür. Hem doğru düşünmeden hem iradeden yoksun ise hayvan gibidir. İlim ve felsefe ile uğraşan kimselerden böylelerinin bilgileri fayda getirmeyeceği gibi, kendileri de diğer bilim adamları için utanç sebebi olurlar".*

Müspet ilimler de Türk-İslâm çevresinde Farabî ile başlamıştır. Farabî'ye göre, her olayın bir sebebi vardır. *"Tesadüfler, bizim sebeplerini bilmediğimiz olaylardır".* Bilimleri ilk sınıflandıran ve Öklid'in geometrisini de açıklayan Farabî, 950'de ölmüştür.

İbn Sina: Mâverâünnehir Türk-İslâm kültür çevresinde yetişen bu büyük filozof ve hekim, felsefe bilgisinin temelini Farabî'den almıştır. İbn Sina, mantık, tıp, fizik, biyoloji, ahlâk, din felsefesi alanlarında 220 kadar eser vermiştir. İbn Sina, İslâm'ın ikinci en büyük

filozofu olarak bilim ve fikir dünyasına yenilikler getirmiş, doğuda ve batıda çok etkili olmuştur. Farabî'nin felsefe ile dini, akıl ile imam uzlaştırma konusunda açtığı çığırı genişleten İbn Sina'nın kitapları Lâtinceye çevrilmiş ve batıdaki öğretim kuruluşlarında çok uzun zaman okutulmuştur.

Hekimlik konusunda ise İbn Sina, İslâm dünyasında birinci sırada yer alır. Kendisi, batı bilim dünyasında "hekimliğin hükümdarı" olarak anılır. Kalp ve beyin üzerinde araştırmalar yapmış, kan dolaşımını incelemiş ve birçok ilâçlar meydana getirmiştir (Ölümü: 1037).

Birunî: Gazne sarayında yaşamış ve Sultan Mahmud'un Hindistan seferlerine katılmıştır. Birunî'ye göre, bilimin ilerlemesi için serbest düşünce şarttır. Çağdaş bir bilim adamı kimliğinde görünen Birunî, çeşitli bilgi dallarında 110'dan fazla eser yazmıştır. Trigonometrinin kurucularından biri sayılır. Çember yayları ve kirişler hakkında yeni varsayımlar koymuş, geometrik izdüşüm yöntemlerini incelemiştir. Matematik coğrafyanın incelenmesine dair eserler de yazan Birunî, Gazneli Mahmud ile birlikte gittiği Hindistan'da, buranın tarihini, geleneklerini, âdetlerini belirlerken bu kıt'anın coğrafyasına dair geniş bilgi vermiştir.

Birunî, fizik alanındaki çalışmalarıyla özgül ağırlık konusunda önemli sonuçlara varmış, icat ettiği piknometre ile 16 maddenin özgül ağırlıklarını gerçeğe çok yakın şekilde belirlemiştir.

Bu büyük bilim adamı 1051'de ölmüştür.

Çeşitli bilim dallarında çok sayıda başka bilginler de yetişmiştir. Selçuklular çağında yüksek bir düzeye çıkan matematikte **Ömer Hayyam** (Öl: 1131) ve **Muhammet! Beyhakî** bu alanın güçlü temsilcileri idiler. Aynı zamanda şairliği ile ün kazanmış bulunan Ömer Hayyam, astronomi alanında da çok verimli çalışmalar yapmıştır. Onunla birlikte **İsfizarî** ve **Vasıtî** gibi yüksel astronomlar "Takvim-i Melikşahî"yi (Celâlî Takvim) düzenlemişlerdir. Sultan Sencer zamanında **Hazini,** sabit yıldızların yerini, Merv şehrinin boylam dairesine göre belirlemişti.

Felsefe: Farabî'nin açıp İbn Sina'nın geliştirdiği müspet Türk-İslâm felsefesi yolunda ilerleyenler az değildi. Bunların arasında **Yahya b. Adiyy, Ebû Süleyman Sicistanî** gibi fikir adamları, **Fahreddin** Razî, fizikçi **İbn Heysem,** astronom **Ömer Hayyam** başta gelmekteydi.

Dinî bilgiler: Türk-İslâm devletlerinde İslâmî ilimlerin gelişmesi için büyük çaba harcanmıştır. Karahanlılar zamanında, özellikle Semerkant ve Buhara, Gazneliler zamanında Gazne başlıca bilim merkezleriydi. Daha önceki dönemde, daha çok Mâverâünnehir çevresinde tanınmış Türk bilginleri yetişmişti. 8. yüzyılda **Mübarek'it Türkî** hadis, tefsir ve gramer; yine Türk asıllı **Ebûl Mu'tamir Süleyman** ile oğlu **Ebû Muhammedü'l-Mu'tamir** (9. yüzyıl) hadis ve megâzi bilginleri olarak tanınmışlardır. İslâm dünyasında büyük fıkıh, hadis, kelâm, tefsir bilginlerinden çoğu Türk yönetimi döneminde, özellikle Selçuklular çağında yetişmişti. Bu bilginlerden başlıcaları şunlardır:

11.yüzyılda: **Şirazî** , **Hatibi, Ansarî** (fıkıh); Kuşeyrî (tefsir); **Gazali** (ke lâm).

12.yüzyılda: Hemedanî (fıkıh, edebiyat ilmi), **Şehristanî** (mezhepler tarihi), **Bagavî** (fıkıh, hadis, tefsir).

Harzemşahlar zamanında **Zemahşerî** (tefsir, gramer), **Fahreddin Razî** (kelâm); Eyyubîler devrinde **Amidî** (fıkıh) vb. Bunlar İslâm ilim ve düşünce hayatında yüzyıllar boyu etkili olmuşlardır.

Özellikle Gazali (Ö. 1111), pek çok eser vermiştir. İslâm dünyasında Farabî ile canlanan eski Yunan felsefesine karşı çıkan Gazalî, kitaplarında sağlam mantıka dayalı inandırıcı

deliller ileri sürerek kelâm ile tasavvufu uzlaştırmıştır.Böylece İslâm tasavvufunun temellerini atmıştır.

Sosyal bilimler: 11. yüzyıl başında yaşayan **İsmail Cevheri,** Arap dilinin en iyi sözlüklerinden birini yazmıştır.

Uygur harfleri ile Türkçe ve manzum olarak **Yüknekli** Ahmed tarafından yazılan **Atabetü'l-Hakayık** (13. yüzyıl) bir nasihatnamedir.

Tarih alanında ise birçok eser yazılmış, fakat bunların çoğu zamanımıza kalmamıştır. Eserleri bize kadar gelen tarihçiler arasında en ünlüleri Gazneliler döneminde **El-Utbî, Gerdizî,** Beyhakî; Selçuklular döneminde **İbn Hassul, Sadreddin Hüseynî, Isfahanı, İbn'ül Cevzî** ve bunun torunu **Sıbt b. el Cevzî, Ravendî'dir.**

Sanat

Türk-İslâm devletlerinde büyük ustalıkla yapılmış sanat eserleri pek çoktur. Bunlar, mimarî, kitabe, hat, tezhib, süsleme, minyatür, çini, halı, kilim gibi alanlarda meydana getirilmiştir ve büyük bölümü şaheser sayılmaktadır. Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde, ilk Türk-İslâm devletlerinden kalma binlerce sanat eseri bulunmaktadır. Bunlar arasındaki mimarî eserlerin çoğu çini kaplı, renkli yazılı, içinde ince süslemeler bulunan güzel yapılardır.

Türkler bu çağda sanat dünyasına önemli yenilikler getirmişlerdir. Bunların belli başlıları medrese, medrese camii, tuğla kümbet mimarîsi, çift kubbe inşaatı, silindir biçiminde, bazen yivli, yüksek ve ince minare tipi, demet sütun, sivri kemer, pencerelerin katlar hâlinde sıralanması, kubbe yapımında Türk üçgenleri, dikdörtgen veya beş köşeli mihraplardır.

Karahanlı hükümdarları Mâverâünnehir, Kaşgar, Balasagun bölgelerine cami, medrese, türbe, yol ve köprüler yaptırmışlar, zengin vakıflar bırakmışlardı. Şemsülmülk Nasr Hanın Buhara'da yaptırdığı köşkler; bahçeler, havuzlar ve korularla süslüydü. Buhara Ulu Camii, mihrabı ile ünlüydü.

Sultan Mahmud zamanında Gazne büyük ölçüde imar edilmişti.Bu hükümdarın sarayı mermerler, yaldızlar, altından çiçek ve çubuk süslemelerle bezenmişti. Gazneli Devleti'nin diğer şehirleri de, yüksek malî güç sayesinde imar edilmişti.

Yazı, kitap resmi ve minyatürde de Selçuklular döneminden başlayarak yeni tarzlar ortaya konmuştu. Taş işçiliği, kuyumculuk, kakmacılık, bakır işçiliği zırh, kalkan, minalı cam yapımı, seramik, dokumacılık, halıcılık ve döküm sanatı en seçkin örneklerini vermişlerdi.

Uygur Türk müziği ile Oğuz musikisinin yakın ilgisi vardır. Bu musiki daha sonra Mâverâünnehir, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişmiş ve Türklerin gittikleri her yerde yayılmıştır.

TEST SORULARI

1) Aşağıdakilerden hangisi, Büyük Selçuklu sultanları arasında yer almaz?

a- Alp Arslan
b- Tuğrul Bey
c- Tuğtegin
d- Sultan Sencer
e- Melikşah

2) Aşağıdaki devletlerden hangisi, Mısır dışında kurulmuştur?

a- Tolunoğulları
b- İhşidîler .
c- Eyyubîler
d- Memlükler
e- Harzemşahlar

3) Büyük Selçuklu Devleti'nin askerî teşkilâtında aşağıdakilerden hangisi yer almaz?

a- Türkmenler
b- Divan-ı Saltanat
c- Gulâmân-ı Saray
d- Sipahiler
e- Hassa ordusu

4) Aşağıdakilerden hangisi, Türk-İslâm devletlerindeki toprak rejimi ile ilgili değildir?

a- Lonca
b- Has
c- İkta
d- Haracı
e- Reaya

5) Aşağıdakilerden hangisi, ilk Türk-İslâm devletlerinde yetişen ünlü bilginler arasında sayılmaz?

a- Farabî
b- Birunî
c- İbn Rüşd
d- İbn Sina
e- Ömer Hayyam

TÜRK DÜNYASI - II (13. -19. Yüzyıl)

A. MOĞOL İSTİLASI VE SONRASI
1. Cengiz ve Moğol Devleti'nin Parçalanması ve Moğol-Türk Devletleri
a. Altın Orda
b. İlhanlılar
c. Çağataylılar
ç. Kubilay Hanlığı
B. TİMURLULAR
C. TİMURLULARDAN SONRAKİ SİYASÎ GELİŞMELER
1. Karadeniz'in Kuzeyindeki Siyasî Gelişmeler
a. Kırım Hanlığı
b. Ejderhan Hanlığı
c. Kazan Hanlığı
ç. Kasım Hanlığı
d. Küçüm Hanlığı
e. Nogay Hanlığı
2. Türkistan, Hindistan ve İran'daki Gelişmeler
a. Şeybanîler
b. Safevîler
c. Hindistan Türk Sultanlıkları ve Babürlüler
ç. Özbekler ve Özbek Hanlıkları
d. Kazak Hanlığı ve Yüzler
e. Sayan-Altay Türkleri ve Kırgızlar
f. Yaka Türkmenleri
g. Doğu Türkistan (Kaşgar Hanlığı)
h. Azerbaycan Hanlıkları
Ç. KÜLTÜR ve MEDENİYET
1. Devlet Yönetimi
2. Din ve İnanış
3. Sosyal ve İktisadî Hayat
4. Dil ve Edebiyat
5. Bilim ve Sanat

A. MOĞOL İSTİLASI VE SONRASI

Moğolların asıl yurdu, Orta Asya'nın kuzeydoğu kesimindeki ormanlık bölgeydi. Buradan çıkarak bozkırlara indikleri zaman Türklerle temas kurmuşlardır. Uzun süre yakın komşuluk ilişkileri içinde yaşamaları sebebiyle birçok Moğol topluluğunda Türk kültürünün derin etkisi görülmüştür. Ancak, sosyal yapı, kamu hukuku ve hükümranlık alanlarında eski Moğol gelenekleri korunmuştur.

1. Cengiz ve Moğol Devleti

Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz (Çingiz) Handır. Moğolların Kıyat soyundan ve asıl adı Temüçin olan Cengiz, sıkı bir disiplin altında güçlendirdiği orduları ile önce komşu boyları hâkimiyeti altına aldı. Toplanan kurultayda kağan ilân edildikten sonra (1206) Tibetli Tangutları yenerek, Kuzey Çin ovalarına kadar yayıldı. Pekin yağma edildi. Harzemşahlar üzerine yürüyen Moğollar, bu devleti ortadan kaldırdılar.

Cengiz Hanın başta bulunduğu sırada, Moğollar Çin'den Harzem'e ve Kırım'a kadar bütün ülkeleri yönetimleri altına aldılar. Cengiz'in ölümünden (1227) sonra da bu yayılma devam etti.

Moğol hâkimiyeti, 13. yüzyılın ortalarında Anadolu'dan Karpatlara kadar genişledi. Buralarda nüfus çoğunluğunu Türklerin meydana getirdiği devletler bulunuyordu. Bu devletler, Moğol istilâsı karşısında ortadan kalktılar. Bu ülkelerde bulunan büyük şehirlerin çoğu Moğollar tarafından yakılıp yıkıldı. Halkın bir kısmı öldürüldü, bir kısmı sürüldü. Nüfusu yoğun bölgeler ıssızlaştı. Sanat eserleri yağma edildi. On binlerce değerli kitabın bulunduğu kütüphaneler ateşe verildi. Bu bakımdan, Moğol istilâsının, Türk devletleri ve toplulukları üzerinde son derece olumsuz etkileri oldu.

Moğolların sert ve acımasız tutumları karşısında Özellikle Batı Asya'daki kalabalık Türk boyları, güven içinde yaşayabilmek için Anadolu'ya, soydaşlarının ülkesine geldi. Anadolu, esasen büyük ölçüde Türkleşmişti. Yeni gelenlerin de katılması ile Anadolu'daki Türk nüfus büsbütün arttı. Moğol istilâsının dolaylı etkisi, böylece Anadolu'da hissedildi.

Moğollar, devlet yönetimini, eski Türk devletlerinin uyguladıkları ilkelere göre düzenlediler. Uygur yazısını kabul ettiler ve zamanla Türkçe konuşur hâle geldiler.

Çok geniş topraklara yayılan Moğol Devleti'nde çeşitli dinlere mensup topluluklar yaşıyordu. Moğol yöneticileri, din ayrımı gözetmiyorlardı. Fakat, askerî harekât sırasında halkın dinî duygularına, din büyüklerine aldırış edilmiyor, saygı gösterilmiyordu. Bu bakımdan, başlangıçta Müslümanlar olumsuz davranışlarla karşı karşıya kaldılar. Camiler, dinî yapılar yakılıp yıkıldı. 500 yıldan beri devam eden Abbasî Devleti ortadan kaldırıldı. Aynı zamanda devlet başkanı olan halifenin ölümü ile İslâm dünyası başsız kaldı. Abbasî hanedanından biri Mısır'a kaçtı ve orada Memlükler tarafından halife ilân edildi. Bu gelişmelerin, İslâm dünyasında önemli etkileri görüldü. Türkistan'a, Altın Orda sahasına ve Orta Doğu'ya hâkim olan Moğollar, zamanla İslâmiyeti kabul ettiler. Aynı zamanda Türk kültürünün kuvvetli etkisi altında kaldılar. Böylece Türk-Moğol devleti karakteri kazandılar.

2. Moğol Devleti'nin Parçalanması ve Moğol-Türk Devletleri

Moğollar, kendi yönetimleri altına giren topraklarla birlikte, oralarda yaşayan insanları da Moğol hükümdar ailesinin özel mülkü sayarlardı. Bundan dolayı, Cengiz'in ölümünden sonra, oğulları ve torunları arasında paylaşılan devlet başlıca dört bölgeye ayrıldı:

1. Başkent Karakurum'dan batıya doğru Tarbagatay-Balkaş Gölü çevresi oğlu **Ögedey'in** payına düştü. Ögedey, toplanan kurultayda büyük kağanlığa getirildi.

2. Baykal Gölü-Çin arası, Cengiz'in öteki oğlu **Toluy'un** yönetimine verildi.

3. Üçüncü oğlu **Çağatay,** Türkistan'ı aldı.

4. Cengiz'in diğer oğlu **Cuci,** babası hayattayken ölmüştü. Onun oğlu Batu, Türkistan'ın batısındaki Kıpçak bozkırlarını yönetimi altına aldı.Cengiz soyundan gelenler, Moğol hâkimiyeti altındaki topraklarda yeni devletler kurdular.

a. Altın Orda

Batu, Doğu ve Güney Rusya'da güçlü bir devlet kurdu. Bu devlet **Altın Orda** adı ile anıldı. Moğolların büyük kağanı Kubilay'la ilgisi gittikçe azalan Altın Orda, 1260'ta bağımsız hâle geldi.

Moğol yöneticileri, hâkimiyetleri altına giren Kıpçaklarla karışıp kaynaştılar. Altın Orda'da Moğolca yavaş yavaş terk edildi ve Türkçe konuşulmaya başlandı. **Berke Han** zamanında kabul edilen İslâmiyet, ülkede gittikçe yaygınlaştı. Türk-İslâm kültür etkileri ile Moğol gelenekleri, Altın Orda'ya yeni bir kimlik verdi.

14. yüzyılda Toktamış Hanın Timur'la giriştiği mücadeleler sonunda devletin gücü sarsıldı ve iç karışıklıklar çıktı. Altın Orda'nın parçalanmasıyla, toprakları üzerinde çeşitli hanlıklar meydana çıktı. Rusya, bağımsız bir devlet hâline geldi. Ruslar, gittikçe güçlenerek, Asya'daki Türk ülkelerinin çoğunu ele geçirdiler.

b. İlhanlılar

Cengiz'in torunu ve Toluy'un oğlu Hülâgu, büyük bir ordu ile İran'ı ve Irak'ı zapt etti. Abbasî Halifesini öldürttü ve halifelik ailesinin bütün fertlerini ortadan kaldırttı. Tebriz'i başkent yaparak kurduğu devlet, İlhanlı Devleti olarak anıldı.

İlhanlılar, Suriye'yi ele geçirdikleri gibi, Anadolu'ya da girdiler. Buradaki Türkiye Selçuklu Devleti'ni hâkimiyetleri altına aldılar. Ayrıca, Altın Orda ve Memlûk devletleriyle savaştılar.

İlhanlılar, **Gazan Han** (1295-1304) zamanında İslâmiyeti kabul ettiler. Ancak, taht mücadeleleri, iç kavgaları körükledi. Devlet gittikçe zayıfladı ve 1335'te yıkıldı.

c. Çağataylılar

Cengiz'in ölümünden sonra, Türkistan ve Afganistan topraklan Çağatay'a kalmıştı. Çağatay'ın ölümünden sonra, devletin bir kısım toprakları **Batu'un** yönetimine geçti, bir kısmı ise büyük kağana bağlandı. Beşbalık'tan Harzem'e kadar olan bölge de Çağataylılara kaldı.

Çağatay Hükümdarı **Tarmaşirin'in** İslâmlığı kabul etmesiyle Müslümanlık Çağatay ulusu arasında hızla yayıldı. Türkçe de etkisini gittikçe kuvvetlendirdi ve Moğolca'nın yerini aldı. Böylece, Çağatayhlar Türk-İslâm kültür çevresine girdiler.

Siyasî durumun karışıklığı ve iç mücadeleler, devleti gittikçe zayıflattı. Bölgeyi ele geçiren **Timur,** Çağataylı Devleti'ni kendisine bağladı.

ç. Kubilay Hanlığı

Kubilay, kardeşi Toluy'(Mengü)un hükümdarlığı sırasında, Kuzey Çin topraklarına hâkim bulunuyordu. Onun ölümü üzerine, kardeşleriyle yaptığı mücadeleyi kazanarak tahta çıktı.

Devleti teşkilâtlandıran Kubilay, bütün Çin'e hâkim oldu. Japonya, Birmanya, Annam ve Cava'ya seferler yaparak topraklarını genişletti. Başkenti, Çin'e nakletti ve bu ülkeden ayrılmadı.

Kubilay Hanlığı'nı yöneten Moğollar, kısa sürede Çin kültürünün etkisi altında kaldılar ve Çinlileştiler. Çin'deki Moğol hâkimiyeti 14. yüzyılın sonuna kadar devam etti.

Moğol-Türk Devletlerinin Ortak Özellikleri

Cengiz'in ölümünden sonra ortaya çıkan Moğol devletleri, zamanla çevre kültürlerinin etkisi altına girdiler. Kubilay Hanlığı Çinlileşirken, Altın Orda, Çağatay ve İlhanlı devletleri, Müslümanlığı da kabul ederek, Türkleştiler.

Moğol-Türk devletleri, yönetimleri altında tuttukları Türklerin dilini benimserken, bu dilin, hâkimiyetlerinin uzandığı bölgelere kadar yayılmasına yardımcı oldular. Şehir hayatının canlanmasına önem verdiler. Ticaretin gelişmesini sağlamak için İpek Yolu'na işlerlik kazandırdılar. Doğu ve batı arasında ticaret ve kültür alış verişini hızlandırdılar.

B. TİMURLULAR

Timur, kendisini Cengiz'in torunu sayıyordu. Bey olarak iş başına geçtiği zaman da, çevresi ile birlikte Türk topluluğunu temsil ediyordu.

Timur, askerlik nitelikleri çok yüksek bir hükümdardı. Bu sayede dünyanın sayılı cihangirlerinden biri oldu. Dört yöne yaptığı başarılı seferler sonunda, Harzem'i kendine bağladı. Turfan, Karaşar bölgelerindeki Uygurlara baş eğdirdi. Toktamış'ın Altın Orda Hanlığı, Timur'un emri altına girdi .

Daha sonra Hindistan'daki Delhi Sultanlığı'nı ve Suriye'yi toprakları arasına kattı. 1402'de, Ankara Meydan Muharebesi'nde, kendisi gibi ünlü bir asker olan Yıldırım Bayezid'i yenerek esir aldı. Böylece Anadolu da Timur'un hâkimiyeti altına girdi.

Timur öldüğü zaman (1405) devletin toprakları İtil'den Hindistan'da Ganj ırmağına; Tanrı Dağları'ndan İzmir'e ve Şam'a kadar uzanıyordu. Tiimur'dan hemen sonra ülke, oğulları ve torunları arasında paylaşıldı.

Timur'un oğullarından, Şahruh, birliği sağlamak için büyük çabalar harcadı. Onun oğlu **Uluğ bey,** hükümdarlığının yanı sıra ünlü bir bilim adamıydı. Çıkan karışıklıklarda öldürüldü. **Hüseyin Baykara'dan** sonra, Özbekler, Timur Devleti'ne son verdiler (1507).

C. TİMURLULARDAN SONRAKİ SİYASÎ GELİŞMELER

1. Karadeniz'in Kuzeyindeki Siyasî Gelişmeler

Toktamış Hanın Timur tarafından düzenlenen seferlerde (1391-1397) yenilmesinden sonra, Altın Orda Devleti'ne ait Kıpçak bozkırlarında, sülâle mensupları arasında taht kavgaları başladı. Bu mücadelelerden doğan hanlıklar da Türk tarihinin bir bölümüdür.

Kıpçak bozkırlarındaki Türklere bazen "Tatar" denilmektedir. Türkçede "yabancı" anlamına gelen Tatar deyimi, daha önceki yüzyıllarda, Türkler tarafından, Moğollar için kullanılmaktaydı. Bölge, Tatar (Moğol) istilâsına uğradıktan sonra, oranın Türk halkı, yönetici zümrenin (Tatarların) adı ile de anılmaya başlanmıştır.

a. Kırım Hanlığı (1440-1447 [1783])

Batu Hanın kardeşi **Tuga Timur** neslinden gelen **Hacı Giray** (1430-1466) Kırım Hanlığı'nın kurucusudur. Don-Dinyeper nehirleri arasında uzanan Hanlığın başkenti, Kırım yarımadasındaki Bahçesaray şehriydi. Moskova Rus Prensliği yıllık vergiye bağlanmıştı.

1477'de Osmanlılara bağlanan Kırım, yine kendi hanları tarafından yönetilmekle beraber Osmanlı Devleti'nin içinde yer almaktaydı. Bu sebepten 15. yüzyıldan başlayarak Kırım Hanlığı'nda Osmanlı kültür ve edebiyatının kuvvetli etkisi gittikçe arttı.

Kırım Hanlığı 1783'te Rus idaresine alındı. Bunun üzerine Kırım halkının büyük bir kısmı Türkiye topraklarına göç etti. Yurtlarında kalanlar da, 1944'te Sovyet hükümeti tarafından Asya'nın çeşitli uzak bölgelerine dağıtıldı. Vatanlarından sürülen Kırım Türkleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, ana yurtlarına dönmek için mücadeleye giriştiler. Sürgüne gönderilen Kırım Türklerinden üç yüz bin kadarı günümüzde Kırım'a dönmeyi başarmışlardır.

b. Ejderhan Hanlığı (1466-1554)

Altın Orda hanlarından **Küçük** Muhammed'in bir torunu tarafından 1466'ya doğru kurulan bu hanlığın başkenti Ejderhan (Astrahan, Hacı - tar-han) idi. İtil (Volga)'in Hazar'a döküldüğü yerde bulunan bu şehrin yeri, ticarî bakımdan büyük önem taşıyordu. Buna rağmen kudretsiz hanlar yüzünden gereken rolü oynayamamış ve hanlık Don - Volga - Kuban nehirleri arasına sıkışıp kalmıştır.

Ejderhan Hanlığı 1554'de Rusya topraklarına katılmıştır.

c. Kazan Hanlığı (1437- 1552)

Kazan Hanlığı, Tuga Timur soyundan gelen **Ulu Muhammed** tarafından kurulmuştur (1437). Topraklan Orta Volga - Kama dolaylarına yayılan hanlığın merkezi Kazan şehriydi.

Kazan Hanlığı bir ara Kırım Hanlığı'na bağlandı (1521). Daha sonra uzun müddet Ruslarla Türkler arasında başlıca rekabet ve mücadele sahası oldu.

Kazan Hanlığı, **IV. İvan** tarafından zapt olunarak Moskova'ya bağlandı (1552).

ç. Kasım Hanlığı (1445- 1552)

Kazan Hanı Mahmud'un oğlu Kasım, Ruslardan alman Gorodets şehri ve etrafında bağımsız hâle gelmiş ve Oka ırmağı üzerindeki bu şehrin adını Kasımofa çevirmiştir.

Kasım Hanlığı, kısa zamanda Rusların Kazan işlerine karışmaları için bir araç hâline geldi.

Kasım Hanlığı şeklen 1681'e kadar devam etti. Fakat, aslında 1552'den itibaren tamamen Rus nüfuzu altında idi.

d. Küçüm Hanlığı (1563-1598)

Tobolsk civarındaki Tiyunıen şehrinin, 15. yüzyılın ortalarına doğru Cengiz soyundan gelen Kırgız hanlarına mensup biri tarafından kurulduğu rivayet edilir. Bölgenin yönetim merkezi, az sonra, yine aynı yerde eski bir Türk kasabası olan Sibir'e nakledilmiştir. Bölge Şeybanîlere bağlı iken, ailenin diğer kolundan Küçüm, Sibir´i Moskova himayesine giren Yadigâr Handan aldı (1563) ve hanlığın hükümdarı oldu.

Küçüm Han, Ruslarla şiddetli mücadelelere girişti. Onun ölümünden sonra oğullan ve torunları da mücadeleyi sürdürdüler. Fakat ancak 1665'e kadar dayanabildiler. Bu tarihte hanlık topraklarının tamamı Rus işgaline girdi.

e. Nogay Hanlığı (16. yüzyıl başı - 18. yüzyıl sonları)

Altın Orda'nın ünlü kumandanlarından Nogay'ın yönetiminde toplanan boylar, onun adıyla anılıyorlardı. Bu boylar, Altın Orda'nın parçalanması üzerine **Nogay Hanlığı** adı ile yeni bir devlet kurdular. Nogay Hanhğı'nın topraklan, Volga'dan İrtiş'e ve Hazar Denizi'nden Aral Gölü'ne kadar olan bölgeleri içine alıyordu.

Kazan ve Ejderhan hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasından sonra, Nogay Hanlığı üç parçaya ayrıldı. **Büyük Nogay Ordası,** Rus Çan IV. İvan'ın hâkimiyetini tanıdı (1557). Kafkasya'nın kuzeyindeki **Küçük Orda** üzerindeki Rus baskısı ise, 18. yüzyılın ikinci yansında başladı. Bu "Orda"da yaşayanlar, Kırım Hanlığı'na bağlandılar. Rusların Kırım Hanlığı'nı işgali üzerine, büyük bir kısmı Türkiye'ye göç etti. Rusya'da kalanlar ise, Kuzey Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde günümüze kadar yaşamaya devam ettiler.

2. Türkistan, Hindistan ve İran'daki Gelişmeler

a. Şeybanîler

Orta Asya Türklerinin, Altın Orda Hanı **Özbek** (1313-1340)'ten dolayı Özbekler diye anılan bir kısmı bu hanlığın halkını meydana getiriyordu. Bunlar, 1482'de **Sibir** şehrinde (bugünkü Tobolsk yakınında) han ilân edilen **Ebûl Hayr** idaresinde toplanmıştı. Batu'nun kardeşi **Şeyban** soyundan gelen **Ebûl Hayr Han** 1431'de Harzem'e, 1447'ye doğru da Seyhun dolaylarında Özkend'e kadar bütün bölgeye hâkim oldu. 1457'de Moğol Oyratların hücumu üzerine memlekette karışıklıklar çıktı. Bu yüzden Moğol ailelerinden bazıları ile bir kısım Özbek kütleleri Moğolistan'a doğru çekildiler **(Kazaklar).** Ora-larda Kırgızlarla karıştılar. Bunlar sonraları, **Kırgız-Kazak** diye anılmışlardır.

Ebûl Hayr'ın torunu **Muhammed Şeybanî,** hanlığın sınırlarını genişletti, Mâverâünnehir, Fergane, Horasan ve Batı Türkistan'ın hükümdarı hâline geldi.

1560-1598 yılları arasında hüküm süren **II. Abdullah Han** Safevî **Şah Abbas'a** yenildi. Böylece Özbek Hanlığı sarsıldı ve parçalandı. Horasan Safevîlere geçti. Taşkent ve dolayları Kırgız kabilelerinin istilâsına uğradı. Diğer bölgelerde de hanlıklar kuruldu.

b. Safevîler

İran'ı 230 yıl boyunca yöneten Safevî hanedanı, adını **Safiyüddin-i Er-debilî'nin** (öl. 1334) kurduğu Safevîye tarikatından almıştır.

Safevîler, özellikle Timur istilâsından sonra Doğu Anadolu Türkmenleri arasında güçlü bir propaganda ile çok sayıda taraftar topladılar ve güçlendiler. Akkoyunlular ve Şirvanşahlarla uzun mücadelelere giriştiler.

12 yaşında başa geçen **Şah İsmail,** kendisine bağlı Ustaclu, Şamlı, Tekeli, Rumlu gibi Türkmen oymaklarının desteği ile Tebriz'i ele geçirerek (1502) Akkoyunlu Devleti'ne son verdi. İran'da Safevîler dönemi başladı.

Şah İsmail, Şîîliği İran'ın resmî mezhebi hâline getirdi. Anadolu'da büyük sayıda taraftar toplayarak isyanlar çıkarttırdı. Ancak Yavuz Sultan Selim karşısında başarılı olamadı (Çaldıran, 1514). Safevîler, **Şah** Tahmasp ve **I. Abbas** dönemlerinde Osmanlılarla mücadeleyi sürdürdüler. Bu mücadele Kasr-ı Şirin Antlaşması ile sona erdi (1639).

İran, 18. yüzyıl başlarında karışıklıklara sürüklendi. Bazı valiler ayaklandı. Afganlar, ülkenin doğu bölümlerinde toprak kazançları sağladılar. Kumandanlardan **Nadir,** Afganları İran'dan çıkarmayı başardı. Tahta art arda çok küçük yaşta hükümdarları geçirmeye başladı. Bir süre sonra da, yönetimi ele alarak Safevî dönemine son verdi (1736). İran'da, yine bir Türk hanedanı olan Avşarların iktidarı başladı.

Safevîler, bir Türk ailesi idi. İktidarlarını da kendilerini destekleyen Türk oymaklarına borçluydular. Devletin resmî dili Türkçe ve Farsçaydı. Şah İsmail, Türkçe şiirleri ile de tanınmıştır. Devlet teşkilâtında önce Akkoyunlu, sonra Osmanlı sistemi örnek alınmıştır.

c. Hindistan Türk Sultanlıkları ve Babürlüler

1. Hindistan Türk Sultanlığı (1206-1413)

Kutbeddin Aybeg, Gurlu Devleti tarafından, Delhi valiliğine tayin edilmişti. Aybeg, bu görevi sırasında geniş bölgeleri yönetimi altına aldı. Hindistan Türk Sultanlığı, Aybeg tarafından kuruldu (1206).

Bundan sonra, Hindistan Türk Sultanlığı çeşitli aileler tarafından yönetildi.

Şemsiyye ailesi (1211-1266) zamanında Moğollarla mücadele hızlandı. Moğollardan kaçan kalabalık Türk boyları ülkeye kabul edildi. Bunun sonucu olarak, Kuzey Hindistan'da Türk kültürü güçlendi.

Balaban Ailesi (1266-1290): Güçlü bir hükümdar olan **Balaban,** Moğol hücumlarını durdurdu. Devletin askerî gücünü Kalaç Türkleri meydana getiriyordu. Bu sebeple, iktidar kısa süre içinde Kalaç kumandanlarından Firuz'a geçti.

Kalaç Ailesi: (1290-1320): **Firuz** Moğol akınlarını püskürttüğü gibi, topraklarını da genişletti. Yeğeni Muhammed **Kalaç** (1296-1316), sultanlığın sınırlarını Hindistan'ın büyük bölümüne yaydı. Ölümü üzerine karışıklıklar çıktı. Duruma hâkim olan Gıyaseddin Tuğluk, yönetimi ele geçirdi.

Tuğluk Ailesi (1321-1413): **Gıyaseddin Tuğluk,** güvenliği sağladıktan sonra devleti yeniden teşkilâtlandırdı. Ancak, ondan sonra devlet iyi yönetilemedi. Orduyu meydana getiren Türklerin sayısı ve gücü azaldı. Hindistan Türk Sultanlığı, nihayet, Timur'un yönetimi altına girdi. 1413'te ise bağımsızlığını tamamen kaybetti.

Kuzey Hindistan'da İslâmiyetin temellerini Gazneli Mahmud atmıştı. Hindistan Türk Sultanlığı, İslâmiyetin daha da kuvvet kazanmasını ve ülkenin uzak bölgelerine yayılmasını sağladı. Türk kültürü de buralarda etkili oldu. Böylece, Babür, Hindistan'da devletini kurduğu zaman, kendisi için uygun bir ortam bulabildi.

2. Babürlüler

Timur soyundan gelen **Zâhireddin Babür**, kendisinin ve askerlerinin Türk oluşu ile iftihar ediyordu. Babası, Fergana bölgesindeki küçük bir Timurlu devletinin başındaydı. Babür, babasının yerine tahta geçtiğinde 11 yaşındaydı. Gittikçe yoğunlaşan Özbek saldırılarına karşı koyamadı. Afganistan'a geçerek burada tutunmayı başardı. Daha sonra Hindistan'a yürüyüp bazı şehirleri zapt etti. Delhi hükümdarı Afganlı Lodî ile uzun mücadelelere girişti. Pencab'ın büyük şehirlerini ele geçirdi. Lodîleri Panipat Meydan Muharebesi'nde yenerek (1526) devletini kurdu.

Babür'ün torunu **Ekber** devletin ulu hükümdarı oldu. Hindistan Yarımadası'nın büyük kısmını tek yönetim altında birleştirdi (1556-1605) .

Ekber'in oğlu **Cihangir** zamanında (1605-1627), İngilizler Hindistan ticaretine el attılar. Böylece, Batının Hindistan'a ayak basması sağlanmış oldu.

Âlemgir döneminde Hollândalılar da ticarî imtiyazlar elde ettiler. Âlem-gir´den sonra iç karışıklıklar çıktı.

İran Hükümdarı **Nadir Şah,** durumdan yararlanarak Kuzey Hindistan'ı ve Delhi'yi ele geçirdi. Hindistan'a ticarî amaçlarla girmiş görünen İngilizler, baş kaldıran Hindûları dağıtarak, hükümdarı himayeleri altına aldılar. Bundan sonra hükümdarlar artık İngilizlerin memuru hâline geldiler. İngilizler, Hindistan'ı tamamen imparatorluk sınırları içine aldılar. Bir süre sonra İngiltere Kraliçesi, resmen Hindistan İmparatoriçesi ilân edildi (1877).

Hindistan, ancak ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra tam bağımsızlığına kavuşabildi (1947).

ç. Özbekler ve Özbek Hanlıkları

1. Hive Hanlığı (1512-1920)

Harzem, 1510'da Özbeklerden, Safevîlerin yönetimine geçmişti. Buranın halkı, kısa bir zaman sonra ayaklanarak bir hanlık kurdu. Merkez Ürgenç şehri idi.

17. yüzyıl başlarında başkent kuraklığa uğradığı için, hanlığın merkezi, yakındaki Hive şehrine nakledildi.

Hive hanları arasında **Ebûl-Gazi Bahadır Han** (1643-1665) Türk ve Türkmen tarihi ile ilgili olarak yazdığı **Şecere-i Türk** ve **Şecere-i Terâkime** adlı Türkçe eserleri ile tanınmıştır.

Hanlık, 1747'de İran'a bağlandı. 1783'te de Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Hive Hanlığı 1920'de Sovyetler tarafından işgal edildi.

2. Buhara Hanlığı (1599-1785)

Son Ejderhan Ham, Şeybanîlere sığınmıştı. Onun torunu **Baki Muhammed,** Özbek Hanlığı sona erince kendini Buhara Hanı ilân etti (1599).

İran hükümdarı, Oğuzların Avşar boyundan **Nadir Şah** 1740'ta Mâverâünnehir'e girince, Buhara Hanlığı İran'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.

Moğol Mangıtların reisi Masumşah **Murad** hanlık tahtım işgal edince Buhara Hanlığı'nda sülâle değişmiş oldu (17. yüzyıl sonu).

Bu aile 19. yüzyılın 2. yarısında yavaş yavaş Orta Asya'yı istilâ eden Rusların himayesine girdi. Buhara Hanlığı 1920'de Sovyetler tarafından ortadan kaldırıldı.

3. Hokand Hanlığı (1710-1876)

1710'da **Şahruh** adında bir Şeybanî, Hokand merkez olmak üzere, Fergana bölgesinde Hokand Hanlığı'nı kurdu.

Hokand Hanlığı'nın sınırları 19. yüzyılın ilk yarısında Balkaş Gölü yakınına kadar uzanmaktaydı.

Buhara'dan sonra Hokand da 1868'de Rus himayesini kabule mecbur oldu. Ruslar 1876'da Hokand Hanlığı'nı ortadan kaldırdılar.

d. Kazak Hanlığı ve Yüzler (Cüzler)

Bu Türk topluluğu "Kazak" adı altında ilk defa Cengiz Hanın fetihleri zamanında ortaya çıktı. Küçük Kazak beyleri 16. yüzyılda **Kasım Hanın** hâkimiyeti altında birleştiler. Daha sonra Taşkent'i ele geçirdiler ve burasını yönetim merkezi yaptılar. Ülke üç yüz (cüz)e ayrıldı. Balkaş Gölü ile Çu, Talas ve İli ırmakları arasına **Ulu Cüz** (Büyük Yüz) denildi. Bu bölge, ülkenin doğusundaki topraklan içine alıyordu. Batıda ise Hazar Denizi'nin kuzeyinde Yayık (Ural) nehrine kadar olan bölüme **Orta Cüz** (Orta Yüz) adı verildi.Ki**şik** Cüz (Küçük Yüz) ise Sarısu, Tobol, İşim ve İrtiş ırmakları arasında bulunuyordu.

Kazaklar 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyıl başlarında, komşuları olan Cungarlarla mücadele ettiler. Ancak, bu kavmin hâkimiyeti altına girmekten kurtulamadılar.

Cungarlar, Orta Cüz Hanının (1822) ve Küçük Cüz Hanının (1824) hâkimiyetlerine son verdiler. Hokand Hanlığı'na bağlı olan Büyük Cüz ise 1846'da Rus hâkimiyetine girdi.

1917'ye kadar Rus Çarlığı'na bağlı olarak yaşayan Kazaklar, bu devletin yerine kurulan Sovyetler Birliği'nin bir cumhuriyeti hâline geldiler. Sovyetlerin dağılması üzerine (1991) Kazakistan bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı. Ülke, bakır, kurşun, çinko, altın, krom, petrol, fosfat ve zengin kömür yataklarına sahiptir.

Kazaklar, bugün büyük ölçüde Kazakistan'da; daha küçük topluluklar hâlinde de Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Moğolistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar.

e. Sayan -Altay Türkleri ve Kırgızlar Sayan - Altay Türkleri

Sayan-Altay Dağları, Orhun, Kerulen, Yenisey, Abakan ırmakları havzasında çok eskiden beri Türkler yaşıyordu. Eski Türk boyları batıya ve güneye göç ettikleri zaman, yerlerini bırakmak istemeyen birçok oymak, adlarını ve dillerini koruyarak buralarda kaldılar. Bunlar "Altay Türkleri" adıyla anılmaktadır.

İslâmiyet Altın Orda Devleti'nin resmî dini olarak kabul edilince, Altay Türkleri arasında da Müslümanlık yayılmaya başladı. Zamanla Altay ili İslâm ülkesi hâline geldi. Bir kısım Altay Türkleri ise eski inanışlarına bağlı kaldılar.

Altay Türkleri 16. yüzyılda Kalmuk-Oyrat'lara bağlandılar. Kalmuk Hanlığı'nın 1756'da yıkılması üzerine Altay'da Çin hâkimiyeti başladı. Buna karşılık Altaylılar Rus himayesini istediler. Kalabalık Rus köylü kütleleri Altay-larda yerleşmeye başladı. Rus papaz ve misyonerleri, Altaylıları zorla Hristiyan yapmak için büyük gayretler harcadılar. Bütün bu baskılar, Ruslara karşı olan tepkileri artırdı. Ruslarla dost olmayı yasaklayan yeni akımlar taraftar topladı.

Altay Türkleri, Rus Çarlığı yıkıldıktan sonra Sovyetler Birliği'ne bağlandılar.

Kırgızlar

Kırgızlar, Uygur Devleti'ni yıkarak kendi devletlerini kurmuşlar, ancak

daha sonra Kitanlar, onları Ötüken bölgesinden çıkarmışlardı.

10. yüzyıldan sonra Karahanlılara bağlanan Kırgızlar arasında İslâmiyet yayıldı. Daha sonra Moğol İmparatorluğu bünyesinde yer alan Kırgızlar, 14. yüzyıl sonunda Moğolistan'ın bir bölümünü yönetimleri altına aldılar. 17. yüzyılın ilk yarısındaki Rus istilâsına karşı şiddetle direndiler. Ancak 19. yüzyılda Kırgız ile bütünüyle Rusya'nın yönetimine girdi. Özellikle maden kömürü yatakları zengin olan Kırgızistan, 1936'da Sovyetler Birliği'ne bağlı bir cumhuriyet hâline getirildi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Kırgızistan, bağımsız bir devlet hâline geldi (1991).

f. Yaka Türkmenleri

Hazar Denizi'nden Ceyhun boylarına, Aral Gölü'nden Herat ve Horasan'a uzanan bölgelerde Türkmenler yaşıyordu. Bunlar, Moğol istilâsını en az zararla atlattılar. Onlarla anlaşarak özel müsaade aldılar ve kendi topraklarında yaşamaya devam ettiler. Timur'un Orta Asya'ya hâkim olduğu dönemdeki seferlerinde onu destekledilerler.

Hazar Denizi'nin doğu bölgelerinde yaşayan Türkmenler 18. ve 19. yüzyıllardaki uzun mücadelelerden sonra, kendi devletlerini kurdular. Hâkimiyetlerini yavaş yavaş çevreye yaymaya başladılar.

Çeşitli Türkmen boyları arasında Yaka (Teke) Türkmenleri önder rolü oynamaktaydı. Rusların 1873'te Hive'yi ele geçirmeleri üzerine Türkmenistan da tehlike içinde kaldı. Rus-Türkmen çatışmaları başladı.

Şiddetli mücadelelerden sonra, Ruslar Türkmenistan'ı 1885'te hâkimiyetleri altına aldılar.

Çarlığın çöküşünden sonra Türkmenistan, bir süre İngiliz işgali altında kaldı. Sovyetler burada kurulan hükümeti devirerek yönetimi ellerine aldılar (1919). Sovyet rejimi,

Türkmenleri, federal bir cumhuriyet içinde birleştirdi. Doğalgaz, petrol, altın, platin, krom, kurşun gibi yeraltı zenginlikleri bulunan bu cumhuriyet Sovyetler Birliği'ne bağlandı.

Sovyetler Birliği dağılınca Türkmenistan bağımsız bir cumhuriyet hâline geldi (1991).

g. Doğu Türkistan (Kaşgar Hanlığı) (15. yüzyıl başları-1877)

Işık Göl, İli nehri ve kolları ile Turfan dolaylarının hanları, Çağatay han- larının bir bölümünü meydana getiriyordu. Bunlar 15. yüzyılda artık Türkçe konuşuyorlardı. Ayrıca, putperest Moğol Kalmuk ve Oyratlara karşı din savaşları verecek derecede İslâmiyeti benimsemiş bulunuyorlardı.

Çağataylı Hanı **Esen Buğa** (1429-1462) Mâverâünnehir Timurlu Devleti ile mücadele etmiş, sonra kardeşi **Yunus** bütün batı Çağataylı Hanlığı'nın başına geçmişti (1472). Yunus Han, başkenti Turfan'dan Taşkent'e nakletmişti.

Ondan sonra gelen hanlar, Kaşgar´ı ele geçirdiler. Uyguristan Hanı olarak tanınmaya başladılar. İslâmiyeti yaymak için gayret gösterdiler. 16. yüzyıl ortalarında yönetimi ele geçirmek isteyen han oğulları ve torunları arasında uzun çekişmeler oldu. Çin de bu anlaşmazlıkları kışkırtıyordu.

Buna rağmen 17. yüzyıl ortalarında bile bölgede bir "Turfan Sultanlığı" bulunmakta idi.

Hanlığın Kaşgar kolu ise Doğlatlar ve Kırgız-Kazakların sürekli saldırılarına uğradı. Hanlık, 16. yüzyıl sonunda yalnız Kaşgar'dan ibaret kalmıştı.

Bölge, Mançu sülâlesi zamanında (1644-1911) Çin'e bağlandı. Bununla beraber ayaklanmalar eksik olmadı. **Yakub Bey (Atalık Gazi)** in idare ettiği isyan Türkistan'ın bağımsızlığını hedef alıyordu. Yakub Han, Çin'le ilgisini keserek, kendini Kaşgar hanı ilân etti.

Yakub Hanın 1877'de ölümü üzerine ülkesi, Çin tarafından işgal edildi. Doğu Türkistan, bugün Çin'e bağlı bir eyalet halindedir.

h. Azerbaycan Hanlıkları

Azerbaycan toprakları Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar zamanında Türklerin denetiminde bulunmuştu. Müslüman Oğuzlar ise, Azerbaycan'a 1029'dan itibaren gelmeye başladılar. Alp Arslan, hemen bütün Azerbaycan'ı Selçuklu Devleti'ne kattı. Bölge, daha sonra Irak Selçuklularının ve İldenizlilerin yönetimi altına girdi. 13-14. yüzyıllarda Azerbaycan'a Harzemşahlar, Moğollar ve Timurlular hâkim oldular. Timur'un ölümünden sonra Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri bölgeyi yönettiler. Safevî hâkimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan topraklan Osmanlılarla Safevîler arasında defalarca el değiştirdi.

Safevî yönetiminin sona ermesi (1747) üzerine, Azerbaycan'da iç kavgalar başladı. Bunun sonucu olarak kuzeyde **Karabağ, Gence, Seki, Bakü, Derbend, Kuba, Nahcıvan, Taliş** ve **Revan;** güneyde ise **Tebriz, Erdebil, Urmiye, Hoy, Makû, Meraga** hanlıkları ortaya çıktı. Bir süre sonra Kuba Hanı **Feth Ali Han,** birliği yeniden kurmayı başardı.

19. yüzyıl başında Rusya'nın ve İran'ın Azerbaycan üzerindeki etkisi art-ti. Bu iki devlet 1828'de bölgedeki durumu **Türkmençay Antlaşması** ile belirlediler. Azerbaycan, kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldı. Kuzeydeki hanlıklar Rus yönetimine girdi. Hazar Denizi Rus denetimine geçti. Güneydeki hanlıklar da İran'a bağlandı. Güney Azerbaycan, günümüze kadar İran'ın yönetiminde kaldı.

Kuzey Azerbaycan'daki Rus yönetimi Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam etti. 1918'de tarihte ilk defa **Azerbaycan** adını taşıyan bir Türk Cumhuriyeti kuruldu. Fakat, Sovyet işgali bu cumhuriyetin varlığına son verdi (1920). Azerbaycan, bu tarihten sonra Sovyetler

Birliği içindeki cumhuriyetlerden biri hâline geldi. Sovyetlerin dağılmasıyla Azerbaycan da bağımsız bir devlet oldu (1991). Ülkedeki petrol, doğalgaz, pamuk üretimi dikkat çekicidir.

Ç. KÜLTÜR ve MEDENİYET

1. Devlet Yönetimi

a. Hükümdar

Moğollarda, devletin başındaki hükümdara **kağan** veya **han** denilirdi. Hükümdarın bütün buyruklarına kayıtsız şartsız boyun eğilirdi. Kağanlığa geçiş, belli bir sisteme bağlanmamıştı. Hükümdar ölünce, kurultay toplanır, tahta kimin geçeceği uzun uzun tartışılırdı. Bu kurultaylara, bağlı devlet ve hükümetlerin de temsilcileri çağırılırdı. Hükümdarlık için karar verilirken, ölen kağanın vasiyeti de gez önünde bulundurulurdu.

Kağan öldüğünde karısı, yeni hükümdar seçilene kadar, devleti yönetirdi. Kurultayın toplanışı bazen yılları bulurdu. Bu durumda, naipliği üstlenen kadınların yönetimi de uzun sürerdi. Kadınların devlet başkanlığına vekâlet etmesi Moğollar tarafından yadırganmazdı.

Timur'un ataları arasında hanlık yapmış kimse bulunmuyordu. Onun için Timur, iktidarı ele geçirince Cengiz sülâlesinden birini han ilân etmiş, kendisi de "uluğ bey" veya "emir" unvanlarıyla devleti yönetmiştir. Bu yöntem, Timur'un torunu Halil zamanında bırakılmış, Timur'un soyundan gelenler hükümdar olmuştur.

Timurlularda, devlet sadece hükümdara değil, hanedanın bütün erkek üyelerine aitti. Onun için şehzade kavgaları ve taht mücadeleleri eksik olmuyordu. Devletin gücü bu yüzden sarsılmaktaydı.

Kırım hanları, küçük kardeşlerini veliaht (kalgay) ve ikinci veliaht (nu-reddin) olarak seçerlerdi. Nureddinliğe han oğullarının getirilmesi de sıkça görülürdü. Kalgay ve nureddinlerin ayrı sarayları ve dış dünya ile ilişkileri vardı.

b. Devlet Yönetimi

Moğollarda devlet yönetimi, eski Türk devletlerinin uyguladıkları ilkelere göre düzenlenmişti. Cengiz, kağan olduktan sonra (1206), dağınık hâlde yaşayan Moğol boylarını, askerî birlikler şeklinde teşkilâtlandırdı. Başta **kağan** bulunur, onu sırası ile köbegün (prensler), **noyan** (ordu kumandanı) ve **nöker** (noyan yardımcısı, takip ederdi. Noyanlar, yetenekli ve cesur oldukları görülenler arasından seçilirdi. Bunlar önceleri hem sivil, hem askerî işlerden sorumluydular. Zamanla askerî yönleri ağır basmış ve noyanlık, komutanlık anlamını kazanmıştır. Noyanlar, ancak kağan veya köbegünler tarafından görevden alınırlardı.

Devlet işleri, **Cengiz Yasası** adı verilen eski Türk töresi esasına göre yürütülürdü. Zamanla, bu yasanın bazı hükümleri yumuşatılmıştır. İran etkisi de bir ölçüde görülüyordu . Devlet teşkilâtında en yetkili organ **Divan-ı buzurg** (Büyük Devlet Divanı) idi. Bu divan, Türklerden meydana gelen ordunun işlerine baktığı için **Türk divanı** adı ile de anılırdı. Ordunun gittikçe önem kazanması ile, Büyük Divan'ın görevleri ve yetkileri de genişletilmiş, bir çeşit genel kurmay hâline gelmişti. Bu divanın üyelerine **divan beyi** veya **emir-i tuvaçı** denilirdi. Divan beyleri, ordu müfettişi gibi çalışırlardı. Geniş yetkileri vardı.

Malî işlerle uğraşan kurul ise **Divan-ı mal** adını taşırdı. Bu divanın üyelerine **vezir** denilirdi. Her iki divanın başkanlığı, büyük emir (uluğ bey) de toplanmıştı.

Timurlulardaki devlet teşkilâtı, bazı küçük değişikliklerle, Özbek hanlıklarında da devam etmiştir.

Altın Orda Devleti'nde, bozkır geleneklerinin ve teşkilâtının önemli rolü vardı. Yerleşik hayatın gittikçe yayılması ile, devlet teşkilâtında da yeni şartlara uyulmuştu. Ülke Başkurt, Bulgar, Kafkas, Karadeniz, Kırım vb. idar-î birimlere ayrılmıştı. Bunların başında valilik yetkileriyle donatılmış yüksek görevliler bulunurdu.

Hükümdara, divan adını taşıyan bir meclis yardımcı olurdu. Ülkedeki bütün yazışmalar divan bitikçileri (yazıcıları) tarafından yapılırdı. İç ve dış temsilcilerin; yol, vergi, ticaret, sanayi gibi işlere bakan makamların görevleri ayrı ayrı belirlenmişti. Bu teşkilât, Altın Orda'nın parçalanması ile ortaya çıkan hanlıklarda da devam etmiştir. Meselâ, Kırım Hanlığı'nın divanında kalgay, nureddin, üç serasker, vezir, kazasker ve karaçi beyleri bulunuyordu. Karaçi beyleri, ileri gelen beş büyük ailenin başındaki beylerdi. Barış ve savaş gibi önemli konularda bu beylerin oyu önemliydi.

Babürlülerde, padişahtan sonra en yetkili kişiye **vekilü's-saltana** denilirdi. Ayrıca üç çeşit divan vardı:

Divanıâlâ: Maliye işlerini düzenler, başında vezir bulunurdu.

Divanıhâlise: Doğrudan doğruya merkezden yönetilen topraklarla ve maaşlarla ilgilenirdi.

Divanıten: Hizmet karşılığı verilen bütün tımarların işlerine bakardı.

Ülkedeki vakıfların yönetimi, zekât ve hayır işleri, din-î konular, adliye teşkilâtının da başında bulunan **sadrü's-südûr'un** yetkileri içindeydi.

Babürlülerin hâkim oldukları topraklar, 16. yüzyılda en geniş sınırlarına erişmişti. Büyük bölgeler eyâlet hâline getirilmişti. Bunlara **sube** deniliyordu. Subeler, ilçelere ve bucaklara ayrılıyordu.

c. Ordu

Moğol ordusu, büyük bir savaş makinesi hâlinde düzenlenmişti. Onlu sisteme göre teşkilâtlanan ordunun çekirdeğini hassa birliği meydana getiriyordu. Bu birliğe mensup olanların bazı imtiyazları bulunuyordu. Hassa birliğindeki savaşçı erler, ordudaki binbaşılardan; savaşçı olmayan erler ise yüzbaşılardan önce gelirlerdi.

Cengiz Hanın özel muhafızlarına "1000 bahadır" denirdi. Zamanla bunların sayısı 7 bine çıkarılmıştı.

Subaylar, askerî komutanlığın yanı sıra belirli bir halk grubunun sivil yöneticisi durumundaydılar.

Kumandanlardan çoğu hassa ordusundan yetişmişti. Han ailesine mensup subaylara **tarhan** adı veriliyordu. Bunlara her türlü vergi bağışıklığı tanınmış, ayrıca bazı imtiyazlar verilmişti.

Moğol ordusu son derece disiplinli, sert ve acımasız yetiştirilmişti. Savaşlarda yıpratma, arkadan çevirme gibi (Türklerdeki Turan taktiği) taktikler kullanılırdı. Ordu, çoğunlukla atlı birliklerden meydana gelmekteydi.

Timurlularda ordu Türklerden ve Türkleşmiş Moğollardan kuruluydu. Ordunun eğitim ve donanımı ile uğraşan bakanlığa "Türk divanı" deniliyordu. Timur'un ordusu da disiplinli, düzenli ve sadık askerlerden meydana geliyordu. 10'lu sistem bu orduda da geçerliydi.

Timurlu ordusunda savaş filleri kullanılıyordu. Savaşta yararlık gösterenlere iktalar verilirdi. Buna **suyurgal** deniliyordu. Suyurgaller, zamanla babadan oğula geçmeye başlamıştır.

Hindistan Türk devletlerinde ordu Türklerden kuruluydu. Sultan Bala-ban'a göre "7-8 bin Türk atlısı, 200 bin Hindu askerinden üstün" idi. Sultanlığın son zamanlarında Orta Asya'dan

gelen Türklerin sayısı azalmıştı. Bunun için orduda yerliler çoğalmıştı. Böylece iktidar zayıflamış, sonunda yabancılara geçmişti.

Babürlülerde askerî karakter daha belirgindi. Yalnız ordu mensupları değil, sivil ve adlî makamlar da askerî deyimlerle anılıyordu. Sivil memurlar, devlet hizmetinde olmak üzere, belirli sayılarda askerî kuvvet bulunduruyorlardı. Ordu kuruluşunda daha çok Selçuklu etkisi görülüyordu. Hassa askerinin sayısı 4 bin dolaylarındaydı. Ahadî diye anılan seçkinler kıt'asında bulunanların çoğu önemli yerlere, sivil memurluklara aktarılırdı. İktalı askerlere **câgir** deniliyordu.

Babürlü ordusunda okçular, mızrakçılar ve fitilli tüfek kullanan birlikler vardı. Ayrıca hafif ve ağır topçular bulunuyordu. Topçu kumandanlarından çoğu, Osmanlı subaylarıydı. Savaşlarda zırhlı filler kullanılırdı.

2. Din ve İnanış

Moğol istilâsı başladığı zaman, Orta Asya Türkleri tamamen Müslüman olmuş bulunuyorlardı. Orta Doğu'yu işgal eden Moğol yöneticileri ve kütleleri büyük çoğunlukla putperest ve kısmen de Hristiyandı. Ayrıca, inançlarını ve meselelerini tanımadıkları insan topluluklarını yönetimleri altına almışlardı. Kendi hâkimiyetlerini sağlamak ve devam ettirmek uğruna, din adamlarına baskı yapıyorlardı. Bunun sonucunda, eskiden beri kuvvetli şekilde propaganda edilen Şiîlik halk arasında kuvvet kazanmıştı.

Bununla beraber, Moğollar, devlet yönetiminde Müslüman olanlara da yer veriyorlardı. Ancak, genel olarak, dinî konulara kayıtsız davranıyorlardı.

Cengiz'in ölümünden sonra kurulan devletlerde ise Müslümanlık yavaş yavaş etkisini göstermeye başladı. Türkistan halkının büyük oranda Müslüman oluşu, yönetici tabakayı İslâmlığı kabule zorladı. Çağatay Hükümdarı **Barak Han** 1270'te İslâmiyeti kabul etti. Daha sonra **Tarmaşirin** (1322-1394) zamanında İslâmiyet, hanlığın resmî dini oldu. Altın Orda Devleti'nin yöneticileri, **Berke Han** zamanında; İlhanlı Devleti'nin yönetici tabakası da **Gazan Han** döneminde Müslümanlığı kabul ettiler.

Özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda ortaya çıkan dört büyük tarikat (Rifaîlik, Kadirîlik, Kübrevîlik, Yesevîlik), tasavvuf anlayışının geniş kitlelere yayılmasını sağlamıştı. Bunlar arasında Türkistan'da Yesi şehrinden **Hoca Ahmet Yesevî'nin** kurduğu "Yesevîlik"in dili Türkçeydi. Bu akım, Türkistan'dan kuzey bozkırlarına ve Altın Orda sahasına yayılmıştı.

Ahmed Yesevî (ölm: 1166), kurmuş olduğu tarikatla, İslâm inancının Türk boyları arasında yerleşip güçlenmesini sağlamıştır. Ahlâkî ve tasavvufî şiirlerini Türkçe yazmıştır. Arapça ve Farsça yazılmış eserleri anlamakta güçlük çeken halk, bu şiirlerde söylenenleri çok çabuk kavramıştır. Çevresinde binlerce mürid toplanan Ahmed Yesevî'nin görüşleri hızla yayılmıştır.

Böylece, Yesevîlik Harzem'e, Altın Orda sahasına, Horasan'a, Azerbaycan'a ve İran'a yayılmıştır. Yesevî'ye bağlı dervişlerin Anadolu'ya gelişleri ile, Yesevîliğin etkisi burada da görülmüştür. "Horasan erenleri" denilen bu dervişlerin faaliyeti sonunda Anadolu'da **Bektaşîlik,** Yesevîliğin bir kolu olarak ortaya çıkmıştır. Yesevîliğin diğer bir kolu olup, Mâverâünnehir'de kurulmuş olan **Nakşibendîlik** de Anadolu'da yaygınlaşmıştır.

Orta Asya Türk illerinde "Hazret-i Türkistan" adıyla da anılan Ahmed Ye-sevî'nin kurduğu tarikat yüzyıllar boyunca etkisini sürdürmüştür.

Hindistan'daki Türk devletlerinde de tasavvuf kuvvetliydi. **Nizameddin Evliya** ve **Hasan Dihlevî,** dönemin ünlü sufîleriydi. Bu akım, Hindistan'da yerleşik düşünceyi değiştirecek kadar etkili olmuştu. İçten ve gerçek ibadete üstünlük veren Bakti hareketi (14. yüzyıl), Brahmancılığa

karşı çıkmaktaydı. "Kalb temizliği Ganj'da yıkanmaktan daha önemlidir." diyen Benaresli Ke**bir'in** görüşleri, daha sonraki **Sih** inancına temel olmuştur.

Babürlü Devleti'nden **Ekber Şah,** yönetimi altındaki geniş topluluklar arasında mevcut gerginliği azaltmak istiyordu. Özellikle Hindûlarla Müslümanlar, birbirine uzak anlayışları temsil ediyorlardı. Ekber Şah, yeni bir din kurarak birleşme sağlayacağını umuyordu. Hocasının ve çevresindekilerin etkisiyle, Din-i Hak veya Din-i İlâhî adını verdiği bir görüş ileri sürdü. Asıl amacı, bütün inanışları bir hoşgörü çevresinde toplamaktı.

Ekber, sarayının bir bölümünü dinî konuların tartışılmasına ayırdı. Önceleri sadece Müslümanların katıldığı sohbetler yapılırken, sonradan Zerdüşt ve Hristiyan rahipler de katılmaya başladı. Müslümanlar arasında hoşnutsuzluk artınca baskı uygulandı. Çıkan isyanlar, zor kullanılarak bastırıldı-Din-i İlâhî, Ekber Şahın ölümüyle ortadan kalktı. Ekber'in bu uygulaması, kocaları ölen kadınların yakılması ve çocuk yaşta evlenilmesi gibi âdetlerin ortadan kalkışı gibi iki olumlu sonuç verdi.

3. Sosyal ve İktisadî Hayat

a. Sosyal Hayat

Toplumdaki en küçük birim olan aileye Moğollar **yasun** diyorlardı. Yasunların birleşmesiyle **aymag** (oymak) ve onların da bir araya gelmesiyle **obog** (oba)lar meydana geliyordu. **İrgen** denilen boylar da obaların birleşmesiyle teşekkül ediyordu. Nihayet irgenler birleşerek **eli** meydana getiriyordu.

Moğol toplum hayatında ve aile içinde kadının önemli bir yeri vardı. Kocası ölen kadın, aileyi yönettiği gibi, onun hukukundan da yararlanırdı. Her aile kendi malına ve mülküne sahipti. Kağan öldüğü zaman karısı, yeni kağan seçilene kadar devletin yönetimini üstüne alırdı.

Timurlularda halk, genellikle sakin bir hayat yaşıyordu. Ancak, vergiler ve harçlar keyfî şekilde artırıldığı zaman, köylüler yoksulluğa sürükleniyordu. Bu durumlarda bazen ayaklanmalar bile görülüyordu. Türkmenlerin, Özbeklerin ve Moğolların saldırıları da buna eklendiği zaman barış ortamı bozuluyordu.

b. İktisadî Hayat

Moğollarda iktisadî hayatın temeli hayvancılığa dayanıyordu. En çok beslenen hayvanlar at, koyun, keçi ve sığırdı. Ulaşımda büyük yararlığı görülen atın eti ve sütü, beslenmede; derisi ve kılları giyimde kullanılırdı.

Moğollar, günlük hayatta lâzım olan eşya, araba, keçe gibi şeyleri, savaş araç ve gereçlerini kendileri yaparlardı.

Bu ekonomik yapı, imparatorluk hâline gelince değişmeye başladı. Ekonomik hayat gelişti ve canlandı. İpek Yolu açıldı. Böylece kervan ticaretinde gelişme oldu. İşlek ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler zenginleşti. Milletler arası ticarette canlanma görüldü. Moğollar, yönetimleri altındaki ülkelerin tüccarlarına hoşgörülü davrandılar ve onlara bazı imtiyazlar tanıdılar. Uygurlardaki **ortak** kuruluşunu alıp uyguladılar. Ticarette kâğıt para ve çek kullandılar. Bu da ticaretin gelişmesini sağladı.

Altın Orda Devleti'nde de milletler arası ticaret önemli bir yer tutuyordu. Uzak Doğu'da Cava'ya kadar yayılan Kubilay Hanlığı ile İran ve Hindistan arasında deniz ticareti gelişmişti.

Timur zamanında aralıksız devam eden savaşlar, kurulu düzeni sarsmıştı. Ancak bu sarsıntı kısa zamanda atlatılmıştı. Böylece, sınırları aşan bir ticaret hayatı önem kazanmıştı.

Siyaset ve kültür alanlarındaki emellerine ulaşmak, imar işlerini yürütmek için, devletin yüksek gelire ihtiyacı vardı. Bu bakımdan kıt'alar arası ticaret destekleniyor ve teşvik ediliyordu. Doğuda Çin'e, kuzeyde Altın Orda'ya giden ticaret yolları, başkent Semerkant'tan geçiyordu. Herat şehri de önemli bir konuma sahipti. Burası Hindistan'a giden ticaret yolunun üstündeydi. Bütün bu yollar, batıdaki Bizans'tan, Osmanlılardan ve Memlüklerden gelen ticaret mallarının doğuya taşınmasını sağlıyordu. Moğollardaki ortak sistemi, Timurlularda da geçerliydi.

Timurlular, tarıma da önem veriyorlardı. Sulama tesisleri genişletiliyor ve devamlı bakım altında bulunuyordu.

Özbek Hanlığı zamanında da Türkistan, Orta Doğu ile Uzak Doğu arasındaki transit ticarette önemini korudu. Safevîlerin istilâsı sırasında büyük ölçüde aksayan bu ticaret, bölge halkının geçiminde çok etkili oluyordu. Tarıma verilen önem de artarak devam ediyordu. Bu dönemde dokumacılık ve çiftçilik de gelişmişti.

Hive Hanlığı'nda iktisadî hayat tarıma, hayvancılığa ve bunlara bağlı sanayi kollarına dayanıyordu. Ticaret hayatı canlıydı. Hive, Çin'den ve Hindistan'dan gelen kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ticaret kervanlarının, ülkeden geçerken ödedikleri vergiler de hazineyi zenginleştiriyordu. Ancak, iç karışıklıklar ve komşularla savaşlar, bu canlı ticareti büyük ölçüde darbelemiştir.

Buhara Hanlığı'nın iktisadî yapısı da Hive Hanlığı'na benziyordu. Bölgede pamuk ekimi ve üretimi devamlı bir gelişme içindeydi. Üretimi artırmak için Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında binlerce kanal açılmıştı. Elde edilen pamuğun bir bölümü dokuma sanayiinde kullanılıyor, diğer bölümü ise dış ülkelere satılıyordu.

Buhara Hanlığı, Rusya'dan, İran'dan, Çin'den ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanlarının buluşma noktası halindeydi. Büyük şehirlerde kurulan pazarlarda tüccarlar mallarını değiştirmek imkânı buluyorlardı. Rusya'dan gelen Müslüman tüccarlar İngiliz çuhası, deri, kösele, iğne, bıçak, mutfak eşyası gibi mallar getiriyorlardı.

Hokand Hanlığı da, Hive ve Buhara hanlıklarının yapısında bir iktisadî hayata sahipti. İç ve dış ticaretteki canlılık, ancak savaş olmadığı zaman devamlı olabiliyordu.

Kırım Hanlığı'nda hayvan ürünleri ve dokuma sanayii gelişmişti. İç ve dış ticaret canlıydı. Türk ülkelerinden, Rusya'dan ve Avrupa'dan gelen ticaret yollan Kırım'dan geçiyordu. Osmanlı Devleti'ni ve Akdeniz ülkelerini Kırım'a bağlayan deniz ticaret yolu, bu ülkeye geniş imkânlar sağlıyordu.

Kazanlılar, ticarette, diğer hanlıklar halkından daha başarılı olmuşlardır. Hanlığın yıkılmasından sonra, Kazanlılar Türkistan, Çin ve Rusya arasındaki ticarette önemli rol oynamışlardır. Bu suretle kavuştukları zenginlik sayesinde, Rusların yıktığı büyük yapıları yeniden yapabilmişlerdir.

Kaşgar Hanlığı'nda tarım ve meyvecilik dikkat çekici ölçüde gelişmişti. Keten ve ipekli kumaş dokumacılığı, dericilik, halı ve kilim sanayii başlıca sanayi kollarıydı. Doğu Türkistan'ın belli başlı büyük şehirlerinde kurulan pazarlar, milletler arası ticaret merkezleri durumundaydı.

Babürlü Devleti'nde başlıca gelir, tarım ürünlerinden sağlanıyordu. Diğer gelir kaynakları ise gümrüklerden, tuzlalardan, darphaneden alınan harç ve resimler, cizye ve armağanlardı. Başlıca tarım ürünleri hububat, dan, bakliyat, sebze, şeker ve baharattı. Barut yapımında kullanılan güherçile ve çivit ihraç maddeleri arasındaydı.

En gelişmiş sanayi dalı, pamuk sanayii idi. 17. yüzyılın başında, Hint tezgâhlarından çıkan kumaşlar, Ümit Burnu'ndan Çin'e kadar olan topraklarda yaşayan herkesin üzerindeydi. Avrupa'ya yapılan Hint bezi ihracatı da büyük rakamlara ulaşıyordu.

Ticaret hayatı da canlıydı. Büyük şehirlere doğru sıklaşan kara ve su yollan üzerinde çeşitli mallar taşınıyordu. Deniz taşımacılığı gelişmişti. O dönemde Hint Okyanusu, korsanların saldırıları sebebiyle tehlikeli bir hâl almıştı. Güvenliği sağlamak için, deniz taşımacılığı, 200-300 geminin bir arada bulunduğu konvoylarla yapılıyordu.

Dışardan alınan mallar sınırlıydı. Ordudaki süvari sayısı çok olduğu için, at ihtiyacı daima ön plândaydı. Bunun için Türkistan'dan, Arabistan'dan ve İran'dan çok sayıda at getirtiliyordu.

Deniz ticaret yolu daha çok Arapların veya Arapça konuşan Müslümanların elindeydi. Bunlar, Avrupa'ya gidecek mallan Kızıldeniz ile Süveyş'e, oradan develerle İskenderiye'ye gönderirlerdi.

Portekizlilerin önce Ümit Burnu'nu keşfetmeleri, arkasından Hint Okyanusu'na hâkim olmaları bu ticareti baltaladı. Deniz ticareti Portekiz tekeli hâline geldi. Daha sonra Hollândalılar, Fransızlar ve özellikle İngilizler bu ticarette pay sahibi oldular.

4. Dil ve Edebiyat

Moğol İmparatorluğunun ilk dönemlerinde Moğolca resmî dildi. Devlet dörde bölündükten sonra Altın Orda, Türkistan ve İlhanlı bölgelerinde Moğolca yavaş yavaş yerini Türkçeye bıraktı.

Moğol Devleti'nde yazı ile iş görme, Naymanların yönetime alınmasından sonra başladı. Nayman Hanın mühürdan, Cengiz'in sarayında da aynı göreve devam etti. Bu mühürdanın bir başka görevi de Cengiz Hanın oğullarına .Uygur yazısı ile okuma yazma öğretmekti. Uygur yazısının kabulünden sonra yapılan ilk iş, Cengiz Yasası'nın yazıya geçirilmesi oldu.

Cengiz Hanın hayatını, kişiliğini ve fetihlerini anlatan **Cengizname** (Cengiz Destanı), 13. yüzyılda Moğol yönetimindeki Türkler arasında doğdu, 15. yüzyılda da yazıya geçirildi.

Altın Orda döneminde Moğol edebiyatının önde gelen eseri **Hüsrev ü Şirin** Mesnevîsi'dir. İlhanlılar zamanında ise Türk kültürü açısından önemli eserler meydana getirildi. Hindistan'dan alman **Kelile ve Dinine** hikâyeleri Moğolcaya çevrildi. 15. yüzyılda Orta Asya'da Türk dili ve edebiyatı önemli bir gelişme gösterdi. Karahanlılar dönemindeki Türkçe, Timurlular zamanında yeniden parladı. **Çağatayca** veya **Doğu Türkçesi** denilen bu lehçenin adı, Cengiz Hanın oğlu Çağatay'dan geliyordu. Çağataycanın ilk örnekleri Mâverâünnehirli **Sekkâki** tarafından verildi (15. yüzyılın ilk yarısı). Daha sonra **Heratlı Lütfî** (15. yüzyıl ortası) ve bazı Timurlu hükümdarları aynı lehçede şiirler yazdılar. Çağatay lehçesi, doruk noktasına, büyük şair ve edip **Ali Şîr** Nevâî'nin şiir ve yazılarıyla ulaştı.

Ali Şîr Nevâî, (1441-1501) devlet adamı olduğu kadar, güçlü bir şair ve yazardı. Ünlü eseri **Muhakemetü'l-Lûgateyn'de** Türkçenin Farsçadan üstün bir dil olduğunu savunmuştur. Onun zamanında İran edebiyatına hayranlık duyuluyordu. Ali Şîr Nevâî, İran edebiyatını Türk ruhuna uydurmak ve Türkçeyi edebî dil hâline getirmek istiyordu. Türk milliyetçiliğinden izler taşıması eserlerinin en belirgin özelliğiydi. Çağatay edebiyatı tarihi **Mecalisü'n-Ne-fâis** ve **Mahbubu'l-Kulûb,** Nevâî'nin diğer ünlü eserleridir. Ali Şîr Nevâî, bu özellikleriyle, yalnız doğu Türk edebiyatında değil, bütün Türk edebiyatı tarihinde seçkin bir yerin sahibi olmuştur.

Herat Timurlu Devleti Hükümdarı **Hüseyin Baykara** da "Hüseynî" mahlası ile şiirler yazdı. Onun zamanında Herat, bir sanat ve kültür merkezi hâline geldi. Hüseyin Baykara, bilim adamlarını, sanatkârları, şairleri himaye ediyor, sarayında onların da katıldığı sohbetler tertipliyordu.

Şeybanî hükümdarları da, bilim ve sanat adamlarını korudular. Aynı gelenek Hîve hükümdarlarında da görüldü. Hanların çoğu şair ve edebiyatçıydı. Hokand Hanlığı'nın

başındaki **Ömer Han** zamanında bilim ve edebiyat büyük himaye gördü. Bu dönemde yazılmış şiirler Mecmuatü'ş-Şuara adı ile yayınlandı.

Kırım Hanlığı, zengin bir kültür hayatına sahipti. Sanat, 15. yüzyılın sonundan itibaren, Osmanlı etkisi altında gelişti. Başkent Bahçesaray'da ve Ak-mescit'te ilim ve sanat merkezi olan pek çok medrese ve tekke açıldı. **Bora Gazi Giray,** batı Türkçesi ile gazeller ve hicivler kaleme aldı. **Gül ile Bülbül** mesnevîsine birçok Osmanlı şairi nazire yazdı. **Mengli Giray** da şiirleriyle ün yaptı.

Kazan Hanlığı'nda Çağatayca kültür dili olarak kullanılıyordu. Halk arasında Çora Batır, Süyünbike, Edige destanları söyleniyordu.

Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail, **Hatayî** mahlâsıyla Türkçe şiirler yazmıştır. Sağlam bir dille ve coşkun bir duygu ile yazılan bu şiirler arasında ilâhîler dikkat çekmektedir. Şah İsmail'in ayrıca Dahname ve **Nasihatna**me adlı eserleri vardır. Şiirleri divanında toplanmıştır.

Delhi sarayında şairler ödenek alıyorlardı. İslâm dönemindeki doğunun en büyük şairlerinden biri sayılan Emir **Husrev-i Dihlevî** (13. yüzyıl) Türktü. Dihlevî , Balaban, Alâeddin Kalaç ve Gıyaseddin Tuğluk dönemlerini dile getirmişti. Eserlerinden birinin konusu, Alâeddin Kalaç'ın oğlu ile racalardan birinin kızı arasında geçen gerçek bir aşktı.

Hint-Türk hükümdarları, eski Hint eserlerinin çevirilerine de yardım etmişlerdi. Bunlar arasında Kelile **ve** Dimne özel bir yer alıyordu. Hint masalları ve Tutiname de bu dönemde Farsçaya çevrilmişti.

Babürlülerde resmî dil Farsçaydı. Sarayda ve orduda Türkçe konuşuluyordu. Babürlü hükümdarları, bilginleri ve sanatkârları korudukları gibi, kendileri de çeşitli sanat ve edebiyat dallarında eserler yazmışlardı. Babür, saz çaldığı ve beste yaptığı gibi, Çağatay edebiyatının en güzel örneklerini vermiştir. Şiirlerini **Divanda** toplamıştır. Bir başka eseri **Aşk Risalesi'dir.** Ancak, onu asıl yücelten eseri **Vekayi** adı ile yayınlanan hatıralarıdır. Buna Babürname de denilmektedir. Babürname, yazarın 12 yaşındayken hükümdar oluşundan başlayıp ölümünden bir yıl öncesine kadar uzanan hayat hikâyesini anlatmaktadır. Ayrıca, tarih, coğrafya, etnografya, botanik, folklor alanlarında geniş bilgiler vermektedir. Babür, bu eserinde, çevresindeki önemli kimselerden de söz etmektedir.

Ekber döneminin büyük şairlerinden çoğu İran'dan ve Türkistan'dan gelmiştir. Babürlü hükümdarlarının ve hanedan üyelerinin, Hint edebiyatının gelişmesine de büyük katkıları olmuştur.

Hafız-ı Ebru, Şerefeddin Yezdî, Nizameddin Şamî, Tacü's-Selmanî, Timurlular döneminin tarihini yazmışlardır.

Timurlular döneminin ünlü matematikçileri arasında **Gıyaseddin Cemşid** ve Bursalı Kadızade'nin oğlu **Musa** da bulunmaktadır.

5. Bilim ve Sanat

Bilim

Ögedey zamanında kaleme alınan Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Cengiz 'in hayatı anlatılmıştır. İlhanlılar döneminde, vezir Reşidüddin'in bir heyetin yardımıyla hazırladığı Camiü't-Tevarih, dünya tarihi niteliğindedir. Bu eserde Oğuz Kağan Destanı'ndan da söz edilmektedir. Aynı dönemin bir başka ünlü tarihçisi Cüveynî'dir. Farsça yazdığı eseri Tarih-i Cihankûşa adını taşımaktadır. Bu eserde Cengiz'den, Harzemşahlardan, Hülâgu'dan bahsedilmekte, Uygur destanlarına ve Orhun Yazıtları'na yer verilmekteydi. Moğol devletleri

zamanında yaşamış diğer ünlü tarihçiler arasında Vassaf ve Hamdullah Müstevfî başta gelmektedir.

İlhanlılarda kimya, tıp, astronomi, matematik gibi bilimler gelişmişti. Meraga'da yapılan rasathanede zamanın en ileri gözlem araçları bulunuyordu. Burada görevli bilim adamları arasında Nasıreddin Tusî ünlüdür.

Timurlu hükümdarları, bilim adamlarını ve bilim hayatını desteklediler. Bu hükümdarlardan bazıları, bilim dünyasının ünlü isimleri arasına girdiler. Uluğ Bey, çağının ünlü bilginlerini sarayında topladı. Kendisi de matematik ve astronomi alanlarında çalıştı. Semerkant'ta yaptırdığı rasathanede gözlemlerde bulundu. Ay'ın ve yıldızların hareketlerini gösteren tabloları (zayiçe) düzenledi. "Uluğ Bey Zayiçesi" adı ile batı dillerine çevrilen bu tablolar, kendisinden sonra uzun süre başvurulan ana kaynaklardan biri oldu.

Uluğ Beyin dostu ve öğrencisi olan Ali Kuşçu da astronominin tanınmış bir ismiydi.

Hüseyin Baykara'nın koruduğu bilim ve kültür adamları arasında tarihçiler ve ilk edebiyat tarihçileri de bulunuyordu. Bu dönemde yazılan Devlet-şah Tezkiresi edebiyat tarihçilerine örnek olmuştur.

Hive'de yetişmiş olan tarihçiler, Orta Asya Türk ülkelerinin tarihi hakkında dikkate değer bilgiler vermişlerdir. Bunlar arasında Ebu'1-Gazi Bahadır Han'ın özel bir yeri vardır. Onun yazdığı Şecere-i Türk (Türklerin Şeceresi) ve Şecere-i Terakime (Türklerin Şeceresi) adlı eserler Türk tarihi bakımından önem taşımaktadır.

Babür, Hümayun ve Cihangir zamanlarında daha ziyade tarih ve hatırat türünde eserler verilmiştir.

Sanat

Moğol istilâsı sırasında pek çok şehir yakılıp yıkılmıştı.Barış zamanı gelince Moğollar, onların yerine yeni şehirler kurmaya başladılar, bazılarında büyük çapta onarıma giriştiler. Müslüman olunca türbe, kervansaray, köprü, cami, medrese, su kanalı gibi mimarî eserler yaptırdılar. **Olcaytu Han Türbesi** (Sultaniye), **Vezir Alişah Mescidi** (Tebriz), **Serçem Kervansarayı** (Meraga) bunlar arasındadır. Çin'de de Budist mabetler yapılmıştır.

Moğol dönemi resminde Çin ve Uygur etkileri belirlidir. Çinicilikte de Karahanlı ve Uygur tesirleri görülür.

Timur, başkenti Semerkant'ta büyük bir imar hareketine girişti: Zapt ettiği yerlerden mimarlar, sanatkârlar, bilginler ve ustalar getirtti. Ondan sonraki Timurlu hükümdarları da aynı yolda yürüdüler. Bunun sonucu olarak, İslâm sanatı büyük bir gelişme gösterdi. Buna "Timurlu Rönesansı" adı verilmektedir.

Bu dönemde yapılan mimarî eserler arasında Timur'un Keş'teki sarayı, Semerkant'taki türbesi, Ahmed Yesevî ve Bibi Hanım camileri önde gelir. Meşhed'deki cami ve medreselerden bazıları, Timurlu klâsik yapı üslûbunun örnekleridir.

Timurlu dönemi yapılarda çini mozayikler, bitki ve yazı süsleri bol miktarda kullanılmıştır. Timurlu çinileri gittikçe çeşitlenmiş ve zarif bir görünüm almıştır. Mimarlık ve süsleme alanlarında Timurlu sanatı, 16. yüzyıldan itibaren İran sanatını etkilemiştir.

Timurlular devrinde resim sanatı da büyük bir gelişme gösterdi. Özellikle Herat ve Şiraz, resmin önde gelen merkezleriydi.

Timurluların son zamanlarında, Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin himayesinde bulunan **Bihzad**, minyatür sanatının büyük ustasıydı. Daha sonra Tebriz'e giden Bihzad, Safevî sarayında saygı ile karşılandı. Getirdiği yenilikler, yaptığı çalışmalar ve yetiştirdiği ressamlarla, Safevî minyatüründe yeni bir çığır açtı.

Hindistan Sultanlığı'nda, Delhi'nin yanında yeni şehirler yaptırılmış, böylece Delhi beş şehirden meydana gelen büyük bir belde hâlini almıştı. Delhi'den günümüze kalan Kutb Minar, Kutbeddin Aybeg'in adını taşımaktadır ve taş işçiliğinin güzel örnekleriyle süslüdür *(13. yüzyıl başı).*

Hive Hanlığı'nda dokuma, hattatlık ve minyatür sanatları ilerlemişti. Hive şehirlerindeki camiler, medreseler, kervansaraylar, Türk-İslâm mimarîsinin güzel örnekleridir. Buhara, daha çok dinî yapılar çerçevesinde gelişmişti.

Kırım hanları, bilginleri ve sanatkârları koruyan hükümdarlardı. Burada mimarî eserler ve süsleme sanatları dikkat çekici bir gelişme göstermişti. Bahçesaray'da ve diğer şehirlerde pek çok mimarlık eseri yaptırılmıştı. Kırım hanları arasında bestekâr olanlar da bulunmaktadır (Gazi Giray Han).

Doğu Türkistan Kaşgar Hanlığı'nda, İslâm sanatı büyük bir gelişme göstermiştir. Kaşgar türbeleri rengârenk çinilerle süslenmiştir.

Babürlüler döneminde Hindistan sayısız ve benzersiz sanat eserleriyle donatılmıştır. Babür, Kâbilşah, Sambhal ve Agra camilerini yaptırmıştı. Uzun süren saltanatı boyunca Ekber, pek çok mimari eser meydana getirmiştir. Agra kalesi, Cami Mescid, Lahor kalesi, saraylar, köprüler bunlar arasındadır. Aynı dönemde, Fetihpur adı ile yeni bir şehir de inşa edilmişti. Ekber, ayrıca kendi türbesini yaptırmaya başlamış; inşaat, ölümünden sonra oğlu Cihangir tarafından tamamlattırılmıştır. Lahordaki Moti Mescid ve Agra'daki tamamı beyaz mermerden yapılmış türbe Ekberin imar hamlesinden en güzel örneklerdir.

Babürlüler döneminin anıt eseri, Agra'da yapılmış olan Tac Mahal'dir. (17. yüzyıl ilk yarısı). Bu yapı, türbe mimarîsinin en ünlü eseridir. Şah Cihan, ölen eşi için yaptırmıştır. Mimarı Osmanlı Mehmed İsa Efendidir. Türbe, beyaz mermerden inşa edilmiştir. Selvi ve portakal ağaçlan ile, fıskiyeli büyük havuzlarla süslü bir bahçe içindedir. Eşsiz oyma tezyinatı hayranlık vericidir. Muhteşem kapısı, nefis yazılarla çevrelenmişti;. İç duvarları kıymetli taşlardan yapılmış çiçek ve demet şekilleriyle süslenmiştir.

TEST SORULARI

1) Aşağıdakilerden hangisi, Moğol Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan devletler arasında *değildir?*

a- Altın Orda
b- İlhanlılar
c- Kazak Hanlığı
d- Çağataylılar
e-Kubilay Hanlığı

2) Kuruluşunu ve devamını Türkmen oymaklarına borçlu olan devlet, aşağıdakilerden hangisidir?

a- Şeybanîler
b- Safevîler
c- Babürlüler
d- Timurlular
e- Kırım Hanlığı

3) Aşağıdakilerden hangisi, ünlü şair Ali Şîr Nevâî'nin eserleri arasındadır?

a- Cengizname
b- Mecmuatü'ş-Şuara
c- Aşk Risalesi
d- Muhakemetü'l-Lûgateyn
e- Babürname

4) Aşağıdakilerden hangisi, Timurlular zamanındaki ünlü astronomi bilginlerindendir?

a- Uluğ Bey
b- Ebu'1-Gazi Bahadır Han
c- Reşidüddin
d- Nasıreddin Tusî
e- Hafız-ı Ebru

5) Timurlular ve Safevîler döneminin ünlü minyatür sanatçısı, aşağıdakilerden hangisidir?

a- Ekber
b- Ali Kuşçu
c- Mehmed İsa Efendi
d- Bihzad
e- Hüseyin Baykara

TÜRKİYE TARİHİ (11.-14. YÜZYIL)

A. ANADOLU'NUN FETHİ
   1. Anadolu'ya İlk Türk Akınları
   2. Malazgirt Savaşı ve Sonrası
B. ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ
   l. Türkiye'de Kurulan İlk Türk Devletleri
   2. Türkiye Selçukluları Devleti
C. UÇLARDA HAYAT VE BEYLİKLER
Ç. TÜRKİYE'DE KURULAN DİĞER DEVLETLER
D. KÜLTÜR VE MEDENİYET
   1. Devlet Yönetimi
   2. Din ve İnanış
   3. Sosyal ve İktisadî Hayat
   4. Dil ve Edebiyat
   5. Bilim ve Sanat

Türkiye Tarihi

Büyük Selçuklu Devleti, batı yönünde gelişti. İran, Kafkasya, Suriye, Anadolu gibi geniş bölgelere yayıldı. Böylece, doğudan batıya bir köprü görevi yaptı.

Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra, **Türkiye Selçuklu Devleti'ni,** birçok **beylikleri, Osmanlı Devleti'ni** ve nihayet **Türkiye Cumhuriyeti'ni** kurdular. Bu devletlerin tarihi, **Türkiye tarihini** meydana getirir.

Türkiye tarihi, Anadolu'ya yapılan Oğuz akınları ile başlar. Demek ki, Türkiye'deki tarihimiz 900 yılı aşmış, 1000'inci yıla doğru yürümektedir. Daha binlerce yıl, sonsuza kadar süreceği de şüphesizdir.

A. ANADOLU'NUN FETHİ

1. Anadolu'ya İlk Türk Akınları

Çağrı Beyin Akınları

Selçukluların başındaki **Tuğrul Bey** ve kardeşi **Çağrı Bey,** Mâverâünnehir'de sıkışık duruma düştükleri zaman, kendilerine daha elverişli yerler aramak gereğini duydular. Bu amaçla, Çağrı Bey, 1018'de Anadolu'ya girdi. Buyruğunda 3 bin atlı vardı. Rüzgâr gibi uçan atlara binen bu akıncılar, önlerine çıkan kuvvetleri yendiler ve Anadolu'da ilk keşiflerini yaptılar. Buranın, yerleşmeleri için çok uygun olduğu sonucuna vardılar.

Tuğrul Bey Dönemindeki Akınlar

Durumu öğrenen Oğuz (Türkmen) boyları, Anadolu'nun doğusuna gelip yerleşmeye başladılar. Anadolu, Bizans'ın elindeydi. Bizans, Türk akınlarını durdurmak için ordu gönderdi. Bunun üzerine, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, ünlü beylerinin komutasında büyük bir orduyu Anadolu üzerine sevk etti. Bu birlikler, Bizans ordusunu 1048'de yenilgiye uğrattı (Pasinler Zaferi). Daha sonra Tuğrul Bey de Anadolu'da göründü ve önemli bazı merkezleri ele geçirdi. Malazgirt'i kuşatarak Erzurum'a kadar ilerledi. Kışın yaklaşması üzerine Malazgirt kuşatmasını kaldırarak ülkesine döndü. **Yakutî,** Anadolu'ya akınlar düzenlemekle görevlendirildi.

Alp Arslan Dönemindeki Akınlar

Anadolu'ya akınlar, Tuğrul Beyin ölümünden sonra, **Alp Arslan** zamanında da devam etti. Alp Arslan, Kafkasya dolaylarında fetihler yaptı. Kars'ı ve güçlü bir kale olan Anî'yi fethetti (1064).

Kuzey ve Orta Anadolu'ya akın için gerekli ortam hazırlandıktan sonra, Türk akıncıları Konya, Malatya ve Kayseri'ye kadar uzandılar. Bizans'ın gönderdiği kuvvetleri de yendiler.

Askerî harekâtla beraber, Oğuz kütlelerinin Anadolu'ya gelerek yerleşmeleri de sürüyordu. Bu yerleşme rastgele değil, gayet plânlı şekilde yapılıyordu. Bizans ordusunun zayıflatılması için askerî yığınaklar dağıtılıyor, önemli yollar ve kaleler hedef alınıyordu.

Anadolu'ya İlk Türk Akınlarının Sonuçları

Çağrı Beyin ilk akını sonunda, Selçukluların, iklimi ve hayat şartları uygun olan Anadolu'ya gidebilecekleri anlaşıldı. Böylece kalabalık Türkmen boylarına bir hareket yönü belirlendi. Tuğrul Bey dönemindeki Pasinler Zaferi, Bizans'ın yenilebileceğini gösterdi.

Bizans İmparatoru, İstanbul'daki eski caminin onarılmasını, burada namaz kılınmasını ve Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını kabul etti.

Selçuklular, bozkırlardaki yurtlarından bir daha dönmemek üzere gelen Türkmen kitlelerini Bizans sınırlarına yığdılar. Anadolu'ya sızan Türkmenlerin uğrak yerleri, gidecekleri şehir ve kasabalar önceden belirleniyordu. Hücum noktaları gayet iyi düzenleniyordu. Türkmen akıncıları, asıl harekâtı kolaylaştırıcı görevlerini yıllarca sabırla ve aralıksız yerine getirdiler.

2. Malazgirt Savaşı ve Sonrası

a. Malazgirt Savaşı'na Doğru

Bu sırada Bizans, İmparatoriçe **Evdoksiya** yönetimindeydi. Durumun gün geçtikçe ciddileştiğini gören Evdoksiya, tahtta bir erkeğin bulunması gerektiğini anladı. Ünlü Bizans kumandanı **Romanos Diogenes** (Romen Diyojen) ile evlendi. Böylece Diogenes, imparator oldu.

Diogenes, Türkleri dağıtmak amacıyla iki defa doğu seferine çıktı. Fakat, onlarla karşılaşamadı. Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan, büyük bir savaş için zamanın henüz gelmediğini düşünüyordu. Önce, Bizans'ın iyice zayıflatılması gerekiyordu.

Sonunda, Diogenes "Türk tehlikesi"ni kökünden halletmeye karar verdi. 200 bin kişilik büyük bir ordunun başında sefere çıktı. Orduda 3 bin araba, 1.200 askerin kullandığı büyük bir inancılık ve çeşitli kuşatma araçları bulunuyordu.

Alp Arslan o sırada Suriye dolaylarındaydı. Diogenes'in üzerine geldiğini duyunca, son ve kesin karşılaşma zamanının geldiğini anladı. Sıkı bir yürüyüşle Ahlat taraflarına geldi.

b. Malazgirt Zaferi

İki ordu, Malazgirt ovasında savaş düzeni aldılar. Bir cuma günüydü. Cuma namazı Malazgirt ovasında kılındı. Beyazlar giyinmiş Alp Arslan, ordusuna gayet etkili bir nutuk verdi. Şehit düşerse, öldüğü yere, üzerindeki elbiselerle gömülmesini vasiyet etti.

Savaş, **26 Ağustos 1071** günü, öğleden sonra başladı. Önce Türkler saldırıya geçtiler. Merkezdeki birlikler bir süre ilerledikten sonra geri çekilmeye başladılar. Bizans İmparatoru, Türklerin bozulduğunu sandı. Halbuki, Alp Arslan, asıl birliklerini tepelerin ardında pusuya yatırmıştı. Sevinçle ilerleyen Bizans birlikleri pusuya düştüler. Çekilen Türkler, birden geriye döndü. Saklanan birlikler de soldan ve sağdan ileriye atıldılar. Böylece, Bizans ordusu bir kıskacın içine girdi. Sahte geri çekilme plânı başarıyla uygulandı. Akşama doğru Bizans ordusu yok edilmiş, imparator da tutsak düşmüştü. Savaşın kazanılmasında, Bizans ordusundaki Peçenek ve Uz Türklerinin Selçuklu saflarına geçmelerinin de rolü olmuştur.

Alp Arslan, tutsak imparatora iyi davrandı, onu yanına oturtarak gönlünü aldı. Bizans İmparatoru ya öldürüleceğini, yahut zincire vurularak İslâm ülkelerinde dolaştırılacağını sanıyordu. Serbest bırakılması umudu çok azdı. Alp Arslan, kendisiyle anlaşma yapacağını ve onu ülkesine geri göndereceğini söyledi. Bundan sonra dost olacaklardı (Bu ünitenin sonundaki okuma parçasına bakınız).

Alp Arslan'la Diogenes arasında yapılan anlaşmaya göre imparator, fidye olarak bir buçuk milyon altın verecek, ayrıca her sene 360 bin altın ödeyecekti. Bizans İmparatorluğu içinde mevcut bütün Müslüman esirler serbest bırakılacaktı. Gerektiği zaman Bizans, sultana askeri kuvvet gönderecekti. Malazgirt, Urfa, Menbic ve Antakya, dolayları ile birlikte Selçuklulara terk edilecekti.

c. Malazgirt Zaferi'nin Sonuçları

Diogenes'le anlaşan Selçuklu Sultanı, onu serbest bıraktı. Ancak, ülkesine döndüğü zaman, Bizanslılar, Diogenes'in gözlerini oyarak bir manastıra kapattılar. Orada acılar içinde öldü. Bizans-Selçuklu Anlaşmasının yürürlüğe girmesi bu yüzden zorlaştı. Bunun üzerine, Alp Arslan, Türkmen beylerine bütün Anadolu'nun ele geçirilmesini buyurdu.

Malazgirt Zaferi, Doğu Anadolu sınırları boyunca yığılan Türkmen kütlelerinin önündeki Bizans savunma duvarını yıkmıştı. Anadolu'nun yerli nüfusu son derece azdı. Bu geniş ülke, o çağda iyice tenhalaşmıştı. Alp Arslan'ın buyruğu üzerine, Selçuklu beyleri, Anadolu'nun her yerine yayıldılar. Fethettikleri yerlere, doğudan durmadan gelen Türkmen boylarını yerleştirdiler. Kısa bir süre sonra, Anadolu'da Türkler kesin bir çoğunluk hâline geldiler. Türk göçleri artınca, Hristiyan halkın bir bölümü, Balkanlara göç etti. Yerli nüfus daha da azaldı. Buna karşılık, Haçlı Seferleri başladığı zaman, Büyük Selçuklu Devleti, yardım olarak Anadolu'ya askerî birlikler gönderdi. Bunlar, bir daha dönmeyerek, aileleri ile birlikte, Anadolu'da kaldılar. 13. yüzyılda Moğol baskısı artınca, kalabalık Oğuz boyları, Anadolu'ya doğru yeni bir göç hareketi başlattılar. Böylece, Anadolu'daki Türk nüfus büsbütün yoğunlaştı.

ç. Malazgirt Zaferi'nin Önemi

• Malazgirt Zaferi, Türk tarihinin en önemli olaylarından biridir. Malazgirt'te Bizans'ın direniş gücü kırılmıştır. Böylece, Türklerin Ege kıyılarına ulaşmasını önleyecek hiçbir kuvvet kalmamıştır. Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda Türk devletleri kurulmuştur. Türkler, kendilerini Anadolu'nun sahibi olarak görmeye başlamışlardır. Anadolu, Türk vatanı hâline gelmiştir. Malazgirt Zaferi, Anadolu'nun sonsuza kadar bir Türk yurdu olarak kalacağının ilk işaretini vermiştir.

• Malazgirt Savaşı, dünya tarihi açısından da önem taşımaktadır. Çünkü, bu zafere tepki olarak hazırlanan Haçh Seferleri, Avrupa kadar, Yakın Doğu tarihi bakımından da dikkat çekici sonuçlar vermiştir. Haçlı Seferleri sonundaki kültür ve medeniyet alış verişi, Avrupa'da yeni ufuklar açılmasını sağlamıştır.

B. ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

1. Türkiye'de Kurulan İlk Türk Devletleri

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümü üzerine iktidar boşluğu ortaya çıkmıştı. Bu yüzden devlet parçalanınca, Türkmen beyleri de, bulundukları yerlerde kendi bağımsız beyliklerini kurdular. Çoğunlukla Doğu Anadolu'da yer alan bu beyliklerin kurucuları, Anadolu'nun fethine katılmış Türkmen beyleri veya onların oğullarıydı.

a. Danişmentliler (1080-1178)

Artuk Beyin Anadolu'dan ayrılmasından sonra, onun yerine fetihle görevlendirilen **Gazi Ahmed Bey,** Kızılırmak ve Yeşilrmak dolaylarını ele geçirmişti. Ahmed Bey, I. Kılıç Arslan'ın, Eskişehir ve Kayseri dolaylarında Haçlılarla yaptığı savaşlara katıldı. Antakya Prensi Bohemond (Bohemon)'u esir ederek Malatya'ya girdi.

Danişmentli Beyliği, Gazi Bey zamanında Sivas'tan Bolu'ya ve İzmit'e kadar uzanan güçlü bir devlet hâline geldi. Hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıktan yararlanan Selçuklu Sultanı I. Mesud, beyliğin topraklarından genişçe bir bölümü hâkimiyeti altına aldı. II. Kılıç Arslan, Danişmentlileri Selçuklu Devleti'ne bağladı (1178).

b. Saltuklular (1072-1202)

Anadolu'nun fethi harekâtında, Erzurum ve dolayları **Ebulkasım** tarafından alınmıştı. Onun oğlu **Ali,** Erzurum çevresinde beyliği kurduktan sonra ölmüş; beyliğin adı, onun yerine geçen **İzzeddin Saltuk'tan** alınmıştır.

Merkezi Erzurum'da olan beylik, Bayburt, Tercan, Trabzon, Oltu, İspir ve Kars'a hâkim olmuştu. Saltuklular, Gürcülere ve Trabzon prenslerine karşı mücadele etmişler, Haçlılara karşı savaşan Danişmentlilere de yardımda bulunmuşlardı.

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Süleymanşah tarafından Erzurum'un alınması ile (1202) Saltuklu Beyliği sona erdi.

c- Mengücekliler (1080-1250)

Anadolu'nun fethine katılan Türkmen beyi **Mengücek,** Erzincan, Kemah, Divriği, Karahisar bölgelerini zapt ettikten sonra şehit düşmüştü. Oğlu **İshak'ın** başa geçmesiyle (1080) beylik kurulmuş oldu.

İshak 1142'de ölünce oğullarından **Davud,** Kemah ve Erzincan'da; **Süleyman** ise Divriği'de olmak üzere, beylik ikiye ayrıldı.

60 yıla yakın hüküm süren Behramşah zamanında Erzincan, canlı bir ticaret ve kültür merkezi hâline geldi.

Mengüceklilerin varlığına, I. Alâeddin Keykûbad tarafından son verildi (1228).

Divriği'deki Mengücekli kolu, bir süre daha devam ettikten sonra, 1250'de Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlandı.

ç. Artuklular (1102-1409)

Anadolu fethinde büyük yararlığı görülen Türkmen Beyi **Artuk'a,** Büyük Selçuklu Sultanı tarafından Kudüs bölgesi verilmişti. Artuk Beyin burada ölümü (1091) üzerine, oğulları **Sökmen** ve İlgazi, Güneydoğu Anadolu'da beyliklerini kurdular.

Artuklu Beyliği üç kol hâlinde gelişti:

Hısn-ı Keyfâ (Hasan-Keyf) **ve Âmid** (Diyarbakır) **Kolu** (1101-1231): **Sökmen,** Haçlılara karşı savaştı. Türkmen Beyi **Çökürmüş'** le birlikte, Urfa Haçlı Kontu **II. Baudouin** (Bodven)'i tutsak aldı. Eyyubîler, Amid ve Hasankeyfi ele geçirerek bu kola son verdiler.

Mardin Kolu (1108-1409): Mardin'e 1108'de hâkim olan Artuklu **İlgazi,** Halep'i aldığı gibi, Haçlılara karşı giriştiği mücadeleler dolayısıyla büyük ün kazandı. Antakya Haçlı Prensi Roger (Roje)'i yendi. Silvan'ı ele geçirdi. İlgazi'nin ölümünden sonra, oğulları ve yeğenleri ayrı ayrı büyük şehirlerde oturdular. Yeğenlerinden **Belek** de, Har-put kalesi ve civarına hâkim olarak Haçlı Franklarla mücadeleye girişti. Belek, Urfa Kontunu, Bilecik Haçlı Senyörünü ve Kudüs Kralı **Bodven'i** yenerek esir aldı. Esirleri kurtarmaya gelen Frank ordusunu da bozguna uğrattı (1124).

Bu kol, 1200'den sonra Eyyûbîlere, Türkiye Selçuklularına ve Moğollara bağlandı. Artuklu Beyi Şehabeddin Mehmed, Mardin'i, uzun mücadelelerden sonra Karakoyunlu Kara Yusufa teslim edince beylik sona erdi (1409).

Harput Kolu: Harput'ta ortaya çıkan kol, önemli bir varlık gösteremedi ve 1234'te Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlandı.

Anadolu'da bu dört önemli beyliğin dışında başka beylikler de kurulmuştur. Sökmenliler (Ahlat Şahları) 1110-1207 yılları arasında, Van Gölü çevresinde Bitlis, Muş ve Meyafarikîn'de hüküm sürdüler. Gürcülerle ve Haçlılarla mücadele ettiler. Bu beyliğe Eyyubîler son verdi.

Togan Arslanoğulları (Dilmaçoğulları) (1085-1394), Bitlis ve dolaylarında kuruldu. Haçlılarla yapılan savaşlarda başarı kazanan Togan Arslanoğulları, komşu beyliklerle ve atabeyliklerle de mücadele ettiler. Ancak, Bitlis'in Sökmenliler tarafından işgalini önleyemediler.

İnaloğulları, Diyarbakır ve dolaylarında 1098'de kuruldu. Haçlılara ve İsmailîlere karşı mücadele eden bu beyliğe Eyyubîler tarafından son verildi (1183).

Harput'ta kurulan (1085) **Çubukoğulları** beyliği kısa ömürlü oldu. Mardin Artukluları, bu kola son verdiler (1113).

Denizli dolaylarında hüküm süren **İnançoğulları,** Germiyanlılardan geliyorlardı. 1261'de kurulan bu beylik Osmanlılar tarafından ortadan kaldırıldı (1420).

d. Çaka Bey (1081-1093)

Süleymanşah'ın kumandanlarından olan Çaka Bey, Bizans'a karşı çarpışırken tutsak düşmüştü. Uzun süre Bizans'ta kaldı ve bu devletin iç yapısını öğrendi. Bir iktidar değişikliği sırasında kaçarak mücadeleye girişti. İzmir'i fethetti ve burada güçlü bir donanma kurdu. Bu donanma ile Ege Denizi'nde Bizans'a ait bulunan adaları ele geçirmeye başladı. Üzerine gönderilen Bizans deniz kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bizans, bu tehlikeyi politika oyunlarıyla geçiştirmeye kalkıştı. I. Kılıç Arslan, Çaka Beyin damadıydı. İkisi el ele vererek, Bizans'a karşı savaşa hazırlanıyorlardı. Bu sırada, Bizanslılar, I. Kılıç Arslan'ı Çaka Bey aleyhine kışkırttılar. Kılıç Arslan, Çaka Beyi bir ziyafette ortadan kaldırdı (1093).

Çaka Bey, ilk Türk denizcisi olarak tanınır. Onun donanma kurması da, Türk deniz kuvvetlerinin kuruluş tarihi kabul edilmiştir.

Türkmen beyi **Tanrıvermiş'in** Efes'te kurduğu beylik (1081) Çaka Beyin müttefiki olarak Bizans'a karşı mücadele etti. Çaka Beyin ölümünden sonra Bizanslılar, Tanrıvermiş Beyliği'ne son verdiler.

2. Türkiye Selçukluları Devleti

a. Türkiye Selçuklu Devleti Kurulduğu Sırada Anadolu'nun Siyasî Durumu

Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkmen beyleri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerini fethetmeye girişmişlerdi. Bu fetih hareketinin başında Süleymanşah bulunuyordu. Artuk, Tutak, Danişment, Mengücek, Ebulkasım vb. gibi Türkmen beyleri çeşitli bölgelerde hareket halindeydiler.

Bu sırada Anadolu'nun büyük bölümü Bizans'ın hâkimiyeti altındaydı. Ancak, Malazgirt Zaferi Bizans'ın gücünü kırdığı için, bu hâkimiyet de sarsılmıştı. Selçuklu kumandanlarının batı yönündeki ilerleyişi, bu devletin topraklarını sürekli olarak daraltıyordu.

Çukurova, Maraş, Tarsus, Ayıntab (Antep) ve Urfa'da küçük Hristiyan prenslikleri bulunuyordu. Batı Anadolu'da, İzmir ve dolayları ile Ege Denizi'ndeki bazı adalara sahip olan Çaka Beyliği yer alıyordu.

Güneydoğu Anadolu'daki Diyarbakır, Silvan, Mardin, Hasankeyf, Cizre gibi şehirler, Arap Mervanî ailesinin elinde bulunuyordu.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra meydana çıkan iktidar çekişmesi sırasında, Doğu Anadolu'da Artuklu, Danişmentli ve Saltuklu beylikleri ortaya çıktı. I. Haçlı Seferi sırasında kurulan Urfa, Antakya kontlukları ise küçük Haçlı devletleri görünümündeydi.

b. Türkiye Selçukluları Devleti'nin Kuruluşu (1077)

Süleymanşah, Kuzeybatı Anadolu'da fetihlerde bulunurken, Bizans'ın iç işlerine karışarak, batı yönündeki yayılmasını hızlandırıyordu. Bu arada İznik'e girdi (1075) ve bir daha buradan çıkmadı. İznik'i başkent yaparak yarı bağımsız bir durum kazandı. Görünüşte ise, Büyük Selçuklu Sultanı Melik-şah'a bağlı bulunuyordu.

Süleymanşah, fetihlerini genişleterek, güneye doğru ilerledi. Önemli bir merkez olan Antakya'yı aldı. Türkler, Çukurova bölgesinden Üsküdar'a kadar bütün topraklarda (kıyı şeridi dışında) yerleştiler.

Süleymanşah, Halep'i kuşattığı sırada, Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye valisi olan **Tutuş'la** arası bozuldu. Tutuş, yanında ünlü kumandan Artuk Bey olduğu hâlde Süleymanşah'ın üzerine yürüdü. Savaşı kaybeden Süleymanşah, büyük bir üzüntüye kapıldı ve intihar etti (1086).

Süleymanşah, büyük bir asker ve devlet adamıydı. Anadolu'da ilk Türk birliğini geniş ölçüde gerçekleştiren de o olmuştur.

Süleymanşah'ın oğlu **I. Kılıç Arslan,** Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti İsfahan'da bulunuyordu. Melikşah ölünce Anadolu'ya geldi ve İznik'te hükümdar oldu (1092).

c. Türkiye Selçuklularının Bizans'la Münasebetleri

Bizans, ciddî boyutlara varmış olan "Türk tehlikesi" karşısında, kurtuluş yolları arıyordu. Türklere karşı "Ölmezler" adı ile anılan yeni birlikler kurdu. Bu kuvvetlerin içinde ücretli Frank askerleri de vardı. Anadolu'ya gönderilen bu ordunun başındaki İzak Komnenos ile Frankların reisi Urselius'un arası bozuldu. Urselius, Bizanslılardan ayrıldı.

Türk kuvvetleri "Ölmezler"i yenilgiye uğratıp dağıttılar. İzak Komnenos kaçtı, kardeşi ise tutsak düştü. Urselius hâkim olduğu Sivas'tan Üsküdar'a kadar gelerek burasını yaktı. Bunun üzerine Bizans, Türklerin yardımına başvurdu. **Artuk Bey,** Frank reisini yenip esir aldı (1074). Bu savaştan sonra, çok sayıda Türkmen, İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan alana yayıldı.

Daha sonra serbest bırakılan Urselius, Bizans'a karşı mücadeleye girişti ve Türkmen başbuğu Tutak'la anlaştı. Ancak, Tutak, Urselius'u tutuklu olarak Bizanslılara gönderdi. Türkler, Anadolu'daki yayılmalarını kolaylaştıracak her fırsattan yararlanıyorlardı.

Süleymanşah, Antakya bölgesinde karşılaştığı İzak Komnenos'u yenip esir aldı. Gümüştegin ise, Bizans kuvvetlerini Nizip, Diyarbakır ve Urfa dolaylarında yenilgiye uğrattı.

Bundan sonra Bizanslı kumandanlar, tahta geçmek için Türklerin yardımını istemeye başladılar. Süleymanşah, İznik'i aldığı sırada, Türkler Toros-lardan ve Çukurova bölgesinden Üsküdar'a kadar kıyı şeridi dışında kalan bütün topraklara yerleşmiş bulunuyorlardı.

Süleymanşah 1082'de Bizans'la bir anlaşma yaptı. Dragos çayı sınır olarak belirlendi. Bizans, Türkmenleri rahatsız etmeyecek, Normanlara karşı da Selçuklulardan destek görecekti.

Süleymanşah'ın Antakya seferine çıkarken yerine bıraktığı Ebulkasım, Bizans'la denizde de mücadele edebilmek için Gemlik'te bir donanma yaptırmaya başladı. Ancak inşa hâlindeki filo bir Bizans baskını ile yakıldı. İmparator Aleksios, İstanbul'a davet ettiği Ebulkasım'ı devlet başkanı gibi karşıladı ve onu, Melikşah'a karşı birlikte mücadeleye girişmeye razı etti. Öte taraftan bir ordu göndererek İzmit'i ele geçirdi. Aldatıldığını geç anlayan Ebulkasım'ın bu akılsızca davranışları cezasız kalmadı, Melikşah'ın Anadolu'ya gönderdiği Bozan, onu ortadan kaldırdı (1092).

I. Kılıç Arslan, Haçlı saldırılarıyla karşı karşıya bulunduğu için, Bizans'la iyi geçinme yolunu tuttu.

II. Kılıç Arslan, saltanatının ilk yıllarında iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Babası I. Mesut, ölümünden önce, ülkesini üç oğlu arasında paylaştırmıştı. Bu yüzden, II. Kılıç Arslan, bir süre kardeşleriyle mücadele etmek zorunda kaldı. Durumu kuvvetlenince, Anadolu'da siyasî birliği kurmak için çalışmalara başladı. Bizans, Anadolu'daki Türkleri birbirine karşı kışkırtarak, II. Kılıç Arslan'ı düşman kuvvetler kıskacına sokmak istiyordu. Bunu başarmak için, Danişmentlilerle ve Halep Atabeyliği ile işbirliği yapmaya çalışıyordu. Selçuklu Hükümdarı, Bizans ordusunu Eskişehir yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattı. Daha sonra İstanbul'a giderek İmparator Manuel ile görüşmelerde bulundu. Karşılıklı yardım anlaşması imzalayarak batı sınırlarını güven altına aldı. Böylece büyük bir siyasî başarı kazandı.

ç. Türkiye Selçukluları ile Suriye Selçukluları Arasındaki Münasebetler

Melikşah'ın kardeşi **Tutuş** Suriye Selçuklu melikiydi. Süleymanşah'ın Antakya'yı ele geçirmesi (1085) onu tedirgin etmişti. Bu gelişme, Halep hâkimi Müslim'i de kuşkulandırmıştı. Antakya'dan eskiden beri aldığı vergiyi bu defa Süleymanşah'tan isteyince, ikisi arasındaki savaş kaçınılmaz oldu. Antakya yakınındaki karşılaşmada Süleymanşah, Müslim'i yenerek ortadan kaldırdı. Arkasından Halep'i kuşattı. Şehir muhafızı, bir taraftan oyalama siyaseti güderken, diğer taraftan Tutuş'u kışkırttı. Entrikalara kapılan Tutuş, yanında, yenilgi yüzü görmemiş olan Artuk Beyle birlikte Halep'e doğru yürüdü. İki taraf arasındaki savaş, Süleymanşah'ın yenilgisi ve ölümü ile sonuçlandı (1086).

Süleymanşah da, Tutuş da Büyük Selçuklu Sultam Melikşah'ın yüksek hâkimiyetini tanıyorlardı. Ancak, davranışlarında büyük ölçüde serbesttiler. Yine de kardeş kuvvetlerin bu mücadelesi ve Süleymanşah'ın ölümü Melikşah'ın canını sıktı. Başkent İsfahan'dan Suriye'ye hareket etti. Yolu üzerindeki bütün kaleleri alarak bölgeye ulaştı ve ülkenin yönetimini yeniden düzenledi.

Haçlılara karşı başarılı bir mücadele veren **I. Kılıç** Arslan, Anadolu'daki siyasî birliği yeniden kurmak istiyordu. Malatya'dan sonra Harran'ı ve Meya-farikîn'ı ele geçirdi. Diyarbakır bölgesindeki emirleri kendine bağladı. Musul ve dolaylarına da hâkim oldu.

Bu gelişmeler, Suriye Meliki **Rıdvan'ı** tedbir almaya yöneltti. Musul'dan Halep'e çekilen Türkmen Beyi Çavlı ve Artuklu İlgazi ile birleşerek Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdü. Kılıç Arslan, onlarla çarpışmak zorunda kaldı. Ancak yenildi ve Habur suyunda boğularak öldü (1107).

I. Kılıç Arslan'ın oğullarından Melikşah, Irak Sultanının yanındaydı. Babası ölünce serbest bırakıldı. Malatya'ya gelerek sultan oldu. Ancak, küçük kardeşi Mesut'la uzun süren bir saltanat mücadelesine girişmek zorunda kaldı. Danişmentli Beyliği'nin desteğini alan Mesut, bu mücadeleyi kazanarak Konya'da tahta çıktı (1116).

I. Kılıç Arslan'ın Kişiliği

I. Kılıç Arslan, Yakın Doğu Türk tarihinin en bunalımlı döneminde iş başına geçmişti. Kahramanlığı, cesareti ve uzak görüşlülüğü ile, Türklerin Anadolu'da tutunmalarını sağlamıştı. Yüz binlerce kişilik Haçlı ordularına karşı ilk hedef olmuş, fakat onların karşısında ezilmeyerek bu ordulara büyük darbeler indirmişti. Çok zor şartlar altında mücadele etmiş; genç yaşta ölmesine rağmen, Anadolu, onun bu mücadeleleri sayesinde elde tutulabilmiştir.

d. Haçlı Seferleri'nin Sebepleri

I. Kılıç Arslan, babasının zamanındaki birliği yeniden kurmaya giriştiği sırada batıdan gelen yüz binlerce Haçlı, Anadolu topraklarına girdi. Haçlı Seferleri başlamıştı.

Haçlı Seferleri'nin başlıca sebepleri şunlardır:

Dinî sebepler: Kutsal şehir Kudüs'ün kurtarılması başta geliyordu. Roma Kilisesi, Doğu Kilisesini hâkimiyeti altına almak istiyordu. Bu da, ancak askerî bir harekâtla olabilecek gibi görünüyordu. Bu bakımdan, Haçlı Seferleri'ne katılacak olanlara, bütün günahlarının bağışlanacağı vadediliyordu.

Ekonomik sebepler: Müslümanların yönetimindeki doğu limanları ile ticaret ilişkileri içinde bulunan Avrupalı tacirler ve gemiciler, buralarda gördükleri zenginliği, kendi ülkelerinde anlata anlata bitiremiyorlardı.Gerçekten, İslâm dünyası o çağda büyük bir refah içindeydi.Bu zenginlik, doğuya göre çok yoksul sayılacak ölçüde, ekonomik bakımdan geri kalmış Avrupa'nın iştahını kabartıyordu. Doğuda ellerine geçirecekleri büyük toprakların sahibi ve efendisi olma hayali genç soylulara çok çekici geliyordu.

Siyasî sebepler: Alp Arslan komutasındaki Türk ordusu, Malazgirt'te Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Bunun arkasından, Süleymanşah, Anadolu topraklarını bir baştan öte başa fethetmişti. Hristiyan Avrupa'nın çok yakınında Türkiye Selçuklu Devleti güçlü bir şekilde ortaya çıkıyordu.Bizans, çıkarabileceği en büyük ordusunun yenilgiye uğraması üzerine, artık İstanbul'a kadar yaklaşmış bulunan Türkleri durduracak askerî güce sahip değildi. Bunun için "kâfir" saydığı Müslüman Türklere karşı Hristiyan dünyasından acele yardım istiyordu.

Ayrıca, şövalyelik ruhunun ve macera heveslerinin de etkisi oluyordu. Şan ve şeref kazanmak isteyen silâhşörler, Kudüs gibi kutsal bir şehrin ele geçirilmesinin kendilerine ün sağlayacağına inanıyorlardı .

Bütün bu sebeplerin içinde, en ağır basanı, artık İslâm'ı temsil eden Türklerin Avrupa'ya geçmelerini önlemek, hatta onları Anadolu'dan söküp atmaktı.

e. Türkiye Selçukluları ile Haçlıların Mücadeleleri

Anadolu topraklarına geçen Haçlılar, İznik'i kuşattılar. Malatya'da bulunan I. Kılıç Arslan, süratle yetişerek Haçlılarla şiddetli bir savaşa girişti. Fakat, Haçlıların sayısı çok fazlaydı. Bir Türk askerine on Haçlı düşüyordu. Durumu gören I. Kılıç Arslan, Anadolu'ya çekilerek yıpratma savaşı vermeyi kararlaştırdı.

Suriye yönünde ilerleyen Haçlı ordusu, I. Kılıç Arslan'ın şiddetli darbelerine uğradı. Selçuklu Hükümdarı yolları bozuyor, yiyecek imkânlarını yok ediyor, köyleri ve kasabaları boşaltıyordu. Bir taraftan da, Haçlı ordularına baskınlar yaparak onların savaş gücünü kırıyordu. Eskişehir, Ereğli ve Amasya dolaylarında yaptığı baskınlar, Haçlı kayıplarını büyük oranda artırmıştı. Haçlıların Anadolu'dan uzaklaşana kadar uğradıkları kayıplar, onların İslâm dünyası için daha büyük bir tehlike hâlini almalarını önlemiştir.

Haçlılar, önce Antakya'yı sonra Kudüs'ü ele geçirdiler. Kudüs'te Lâtin-Katolik Krallığı ile Trablus'ta başka bir kontluk kurdular. Bir süre sonra, Antakya'nın başındaki Bohemond, Danişmentliler tarafından tutsak alındı. 1101'de yeni Haçlı orduları, onu kurtarmak için Anadolu'ya geldiler. Kılıç Arslan, Haçlılara karşı Danişmentliler, Mengücekliler ve Saltuklularla iş birliği halindeydi. Türk ordusu, ilk gelen Haçlı grubunu Merzifon'da, ikincisini ve üçüncüsünü Ereğli dolaylarında bozguna uğrattı. Bu çarpışmalar, I. Haçlı Seferi'nin devamı niteliğindeydi.

II. Haçlı Seferi: Musul ve Halep Atabeyi **İmadeddin Zengi** ile oğlu **Nureddin** Mahmud, 1114'te, Urfa'da kurulmuş olan Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırdılar. Çarpışmalar sırasında Haçlılar ağır kayıplara uğradılar. Bu durum, Avrupa'da heyecan uyandırdı ve yeni bir Haçlı seferinin başlatılması sonucunu verdi (1147-1149).

Fransa Kralı VII. Louis (Lui) ve Alman Kralı III. Konrad, yeni seferin başına geçtiler. Bizans'ta imparator olarak Manuel, Selçuklu Devleti'nde de Sultan Mesut bulunuyordu. İstanbul'a ulaşan Alman Kralı, Manuel tarafından Anadolu'ya geçirildi. Haçlılarla Türkler,

Eskişehir dolaylarında karşı karşıya geldiler. Haçlılar büyük bir yenilgiye uğradılar. Konrad, birliklerinin büyük kısmını kaybetti. Gece karanlığından yararlanarak İzıık'e zorlukla kaçabildi.

Bu yenilgiyi takip eden günlerde, Fransa Kralı VII. Lui İznik'e vardı. İki kral, Anadolu topraklarından geçmenin imkânsızlığı üzerinde birleştiler. Batı kıyıları boyunca güneye inen ve Bizans toprakları içinde kalan yoldan gitmeye karar verdiler. Alman Kralı, hastalığı sebebiyle İstanbul'a gitti ve oradan gemiye binerek Filistin'e çıktı. Fransız Kralı ise, Denizli'den Antalya'ya giderken Türk birliklerinin hücumlarıyla ağır kayıplara uğradı. Sonunda, Bizans'ın elindeki Antalya'ya ulaşabildi. Buradan gemiye binerek Suriye'ye çıktı (1148).

Bu sefere katılan ordulârın büyük bölümü Anadolu topraklarında yok edilmişti. Kalanların Suriye ve Filistin'e ulaşmaları bile, oradaki Haçlıları sevindirdi. II. Haçlı Seferi, hiçbir sonuç alamadan bitti.

III. Haçlı Seferi: Eyyubî Hükümdarı **Selâhaddin,** Mısır'daki Fatımî Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra, Hıttıyn'de Haçlıları bozguna uğratmıştı (1187). Güçlerini kaybeden Haçlıların Kudüs'ü savunacak dermanları kalmamıştı. Selâhaddin Eyyubî, Kudüs'e girdi. Böylece, Haçlılar büyük kayıplar pahasına ele geçirdikleri bu kutsal şehri kaybetmiş oluyorlardı.

Kudüs'ün kaybı, yeni bir Haçlı ordusunun toplanmasına sebep oldu. Bu defa, Avrupa'nın üç büyük hükümdarı ordunun başında bulunacaklardı. Almanya İmparatoru Friedrich Barbarossa (Frederik Barbarosa), İngiltere Kralı **Arslan Yürekli Richard** (Rişar) ve Fransa Kralı Philippe Auguste (Filip Ogüst), seferi birlikte yöneteceklerdi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin başında **II. Kılıç Arslan,** Eyyubî Devleti'nin başında da **Selâhaddin Eyyubî** bulunuyordu. III. Haçlı Seferi'nin özelliği, bir krallar savaşı olmasıdır.

Bavyera'dan yola çıkan Alman Kralı (1189), Edirne'de kendisine gönderilen Türk elçilerinin, Anadolu topraklarına ayak basmaması şeklindeki uyarılarını dikkate almadı. Ordusu çok kalabalıktı. Kendisi zafer kazanacağına inanmıştı. Bizans İmparatoru, bu defa Haçlıların Çanakkale üzerinden Anadolu'ya geçmelerini sağladı. Barbarossa ile ordusu, Bizans topraklarında ilerleyerek güneye indikten sonra bugünkü İsparta dolaylarında Türk sınırını aştılar. Bundan sonra, Türk birliklerinin baskınları başladı. II. Kılıç Arslan, büyük babası I. Kılıç Arslan-gibi, çok kalabalık Haçlı ordusunu sürekli şekilde vuruyor, ağırlıklarını yağmalatıyor ve kayıplar verdiriyordu. Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Melikşah, Haçlıları Akşehir civarında karşıladı. Ancak, kıyaslanamayacak sayı üstünlüğü karşısında, yıpranmamak için başkent Konya'ya çekildi. Haçlılar Konya'yı zapt ettiler ve halkı kılıçtan geçirdiler. Ancak kaleyi düşüremeyeceklerini anladılar.

Çok yıpranmış olan Haçlı ordusunun başındaki Barbarossa, Akdeniz kıyısına erişemeden bir nehirde kaza ile boğularak öldü. Başsız kalan birlikleri, Akdeniz kıyılarından Suriye ve Filistin'e gittiler.

Arslan Yürekli Rişar ile Filip Ogüst ise, deniz yolu ile harekete geçmişlerdi. Yolları üzerindeki Kıbrıs'ı zapt ettiler. Burası, Bizans'ın yönetimindeydi. Adada bir Lâtin Krallığı kuruldu.

IV. Haçlı Seferi: Bu sefer, İstanbul'un Haçlılar tarafından zaptı ve burada bir Lâtin Krallığı kurulması ile sonuçlandı (1204). Bizans'tan kaçan hanedan mensupları İznik'te ve Trabzon'da iki ayrı Rum Krallığı kurdular. IV. Haçlı Seferi'nde Selçuklularla doğrudan bir çatışma olmadı.

f. Haçlı Seferleri'nin İslâm Dünyası ve Avrupa Açısından Sonuçları

Haçlı Seferleri doğuda da, batıda da önemli etkiler meydana getirdi. Bunların başlıcaları şöyle özetlenebilir:

• *Siyasî Sonuçlar*

Haçlı Seferleri'nin başladığı sırada, Türklerin ileri yürüyüşü Marmara kıyılarına ulaşmıştı. Haçlı Seferleri bunu durdurdu. Türkler, Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldılar. Tekrar ilerleyebilmeleri için uzun süre uğraşmaları gerekti. İstanbul'un çok yakınlaşan fethi de üç yüzyıl geriye kaldı. Bizans, daha uzun zaman yaşama imkânı buldu. Yeni yerleşmeye ve Türkleştirmeye başladıkları topraklarda, Haçlı ordularına karşı verdikleri şiddetli mücadele, Türk nüfusun kırılmasına ve sayısız mal kaybına sebep oldu.

Haçlı ordularının Anadolu'nun bağrında büyük ölçüde yok edilmeleri, bunların Suriye ve Filistin'e indiklerinde sayıca azalmalarına yol açtığı için, buraları bekleyen felâketler önemli ölçüde önlenmiş oldu. Türklerin, İslâm dünyasının savunmasını üzerlerine aldıkları ve bunu başarıyla yaptıkları ortaya çıktı.

Haçlı Seferleri, Avrupa'da büyük siyasî sonuçlar verdi. Seferlere katılan senyörlerin çoğu öldü veya ülkesine döndüğü zaman çok fakirleşmiş oldu. Güçleri kırıldığı için, krallar bunları ortadan kaldırmakta fazla zorluk çekmediler. Ayrıca, seferler sonunda, İslâm dünyasından barutun kullanılması da öğrenilmişti. Ateşli silâhların ve topların yapılarak bunların derebeyler karşısında kullanılması feodaliteyi zayıflattı. Kralların etkisi güçlenince merkezî yönetimler de kuvvetlendi. Bunların aralarındaki rekabet ise, yeni deniz yollarının bulunması, coğrafî keşiflerin yapılması gibi sonuçlar üzerinde etkili oldu.

Feodalitenin zayıflaması ile köylüler serbestleştiler. Çiftçilerin sosyal tabaka olarak etkisi çoğaldı. Ayrıca, ticaret yoluyla zenginleşen şehir halkı, burjuvalar olarak sosyal ve siyasî alanlarda önemlerini artırdılar.

• *Ekonomik Sonuçlar*

Haçlı Seferleri'nin sebeplerinden biri, doğunun eriştiği büyük zenginlikten pay almaktı. Haçlılar bu amaca, doğrudan doğruya ulaşamadılar. Ancak, kâğıt, cam, demir işleme, deri sanayilerini tanıdılar ve bunları ülkelerine götürdüler. Ayrıca, doğudaki yüksek hayat seviyesi, Haçlıların dönüşlerinde Avrupa'da da uygulanmaya başlandı. Bunun sağlanması için girişilen gayretler, ekonomiye genel bir canlılık getirdi.

Seferler sonunda doğu ile batı arasındaki ticarî ilişkiler arttı. Haçlı ordularını doğuya taşıyan Venedik, Cenova, Napoli gibi şehirler, bu işten büyük servet edindiler. Böylece siyasî etkileri arttı ve zengin devletler hâline geldiler.

• *Dinî Sonuçlar*

Papalık, Haçlı Seferleri'ni körüklerken, doğudaki zaferlerin gücünü büsbütün artıracağını umuyordu. Başlangıçta bu yönde bir gelişme görüldü. Ancak, sonraki seferlerin başarısız olması kilisenin etkisini azalttı. Derebeylerini büyük ölçüde ortadan kaldıran kralların gücü artarken, kiliseninki geriledi. Böylece taassup biraz azaldı ve edebiyat başta olmak üzere, sanat alanında serbestlik görüldü. Bu da, Avrupa'da yeni akımları ortaya çıkardı.

• *Bilim ve Teknik Açısından*

İslâm dünyasındaki bilgi birikimi, Sicilya ve İspanya üzerinden Avrupa'ya akarken, Haçlı Seferleri yoluyla da tanınıp öğrenildi. Barut, pusula, kâğıt, dokuma sanayii ve basım araçları Avrupa'ya geçti. Bunların her biri, ayrı ayrı alanlarda bilim ve teknik gelişmelerine yol açtı. Kültür hayatı canlandı.

Haçlı Seferleri'nin izleri yüzlerce yıl boyunca devam etti. VIII. Haçlı Seferi'nden sonra da, özellikle Osmanlılar döneminde, Türklere karşı yeni Haçlı seferleri düzenlendi. Birleşik

Avrupa orduları, Türk ilerleyişini durdurmak için doğu yönünde harekete geçti. Son olarak, I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgiyi takip eden yıllarda, Avrupa, Türkleri Anadolu'dan çıkarmak, burada Rum ve Ermeni devletçikleri kurmak hevesine kapıldı. Bu anlayışın belirtisi olarak, Anadolumuzun bağrına kadar ordular gönderdi. Büyük bir kumandan ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan **Atatürk'ün** önderliğinde, Türk milleti, bu yeni saldırıyı püskürttü ve sonsuza kadar yaşayacak olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu. Atatürk'ü millî kahraman payesine yükselten bu savaş, tıpkı Türkiye Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, bir ölüm kalım mücadelesi hâlinde cereyan etmiştir.

Haçlılık anlayışı, günümüze kadar etkisini korudu. Eski çağlardan daha farklı bir görünüme bürünerek kültür ve ekonomi alanlarında yoğunlaştı. Günümüzde Türkiye'nin karşısına çıkarılan meselelerden çoğunun arkasında bu eski anlayışın bulunduğu sezilmektedir.

g. Türkiye Selçuklularının Genişleme Politikası

Süleymanşah, Anadolu'daki siyasî birliği büyük ölçüde gerçekleştirmişti. Ancak, onun ölümünden sonra bu birlik dağıldı. Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki beyler, Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanımakla beraber, kendi başlarına buyruk olma yoluna girdiler. Bizans, İznik'e karşı harekete geçerken, batı kıyılarındaki Çaka Bey de gücünü gittikçe artırıyordu.

I. Kılıç Arslan hükümdar olunca, birliği sağlamak için teşebbüslere girişti. Önce Çaka Beyi bertaraf etti, sonra Malatya'yı kuşattı. Bu sırada Haçlı Seferleri başladı. Kılıç Arslan bir süre bu yeni tehlike ile uğraşmak zorunda kaldı. Sonra, Danişmentlilerin eline geçmiş olan Malatya'yı zaptetti (1102). Harran' ve Meyafarikîn'i topraklarına kattı. Diyarbakır bölgesindeki emirleri hâkimiyeti altına aldı.

Sultan I. Mesud döneminde Danişmentliler, ülkelerini Anadolu'nun en güçlü hükümeti hâline getirmişlerdi. I. Mesud, Danişmentli Ahmet Gazi ve onun oğlu Mehmet Beyle iyi geçindi. Mehmet Beyin ölümünden sonra (1142) Ankara, Çankırı, Kastamonu dolaylarını yönetimine aldı. Elbistan'ı zapt ederek, oğlu Kılıç Arslan'ı oraya tayin etti. Göksun ve Maraş bölgeleri Haçlı işgalindeydi. Oralara da akınlar yaptırdı. Konya'ya kanlı bir hücum yapan Bizanslıları püskürttü.

II. Haçlı Seferi, Sultan Mesut'u bir süre uğraştırdı. Haçlıların uzaklaşması üzerine Maraş'ı ve çevresini yönetimine aldı. Danişmentli beyi Yağıbasan'ı da kendine bağladı.

I. Keyhüsrev (1192-1211) ve **I. Keykâvus** (1211-1220) zamanlarında da siyasî birlik yönündeki çalışmalara devam edildi. Keyhüsrev, Antalya'yı ve Çukurova'nın bir kısmını Selçuklu topraklarına kattı. Keykâvus ise, Sinop'u zapt ettikten sonra, Artuklu ve Erbil beylerini kendine bağladı.

Anadolu'da birlik kurma gayretleri I. Alâeddin Keykûbad döneminde (1220-1237) daha da hız kazandı. Keykûbad, ticarî ve askerî önem taşıyan Kolonoros kalesini ele geçirdi. Buraya Alâiye (bugünkü Alanya) adı verildi.

I. Alâeddin Keykûbad, Sinop'taki tersanede yaptırdığı gemilerle Kırım'ın Suğdak limanını zapt ettirdikten sonra Anamur ve Silifke'ye kadar olan bütün kaleleri ele geçirdi. Kâhta, Adıyaman, Çemişkezek gibi önemli kaleler de Selçuklu hâkimiyetine girdi. Keykûbad, Erzincan, Şebinkarahisar ve Kemah'ı da Mengüceklilerden aldı. Yassıçimen Savaşı'ndan sonra (1230) Erzurum da Selçuklu topraklarına katıldı.

Moğol tehlikesi belirince Keykûbad, doğudaki merkezlerin fethine öncelik verdi. Ahlat, Urfa, Harran tarafları da birliğe katıldı.

I. Alâeddin Keykûbad'ın kişiliği

I. Alâeddin Keykûbad Orta, Güney ve Doğu Anadolu'da siyasî bütünlüğü geniş ölçüde sağladı. Nüfus çoğunluğunu Türklerin meydana getirdiği Suriye'yi topraklarına kattı. Komşu atabeyleri ve Eyyubîleri hakimiyeti altına aldı. Bilim ve fikir adamlarının koruyucusu, adaletli bir hükümdar olan Keykûbad, zamanının en seçkin şahsiyetlerinden biriydi. Tersaneler kurmuş, altınpara bastırmış ve büyük bir askerî güce sahip olmuştu. Genç yaşta ölümü Selçuklular için büyük bir kayıp oldu.

g. Miryokefalon Savaşı'nın Sebepleri

Bizans İmparatoru Manuel'in 100 bin kişilik büyük bir ordusu vardı. Yabancılardan kurulu yardımcı birlikleri de kalabalıktı. Bunlara güvenerek, II. Kılıç Arslan'a kafa tutuyor, Türkiye Selçuklu Devleti'ni yıkmayı tasarlıyordu.

II. Kılıç Arslan, Bizanslıları üzerine çekmeyi başardı. Türk akıncıları, Bizans ordusunun yürüyüş yolu üzerindeki kasaba ve köyleri yıkarak, yolları bozarak ileri harekâtı güçleştirdiler. Bizans ağırlık kıtalarını yağma ettiler.Selçuklu ordusu, savaşı bugünkü Sandıklı dolaylarında bulunan Miryokefalon'da kabul etti. Türk savaş taktiğini uygulayan Selçuklu Hükümdarı, Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Bizans İmparatoru, ağır barış şartlarını kabul etmek zorunda kaldı (1176).

h. Miryokefalon Savaşı'nın Türkiye Tarihindeki Yeri ve Önemi

Bizans, o çağda, Avrupa'nın en büyük ve en ileri devletiydi. Miryokefalon'a, çıkarabileceği en büyük orduyla gelmişti. Bütün bunlara karşı Türklerin kesin bir zafer kazanmaları, Avrupa'da derin yankılar uyandırdı.

Bizans, o tarihe kadar Anadolu'yu geri alabileceğini umuyordu. Miryokefalon'dan sonra bu hayali tamamen terk etti. Burası artık sonsuza kadar Türk yurdu olarak kalacaktı.Bizans'ın bundan sonra Türklere saldırması söz konusu değildi.

Hristiyan dünyası, Malazgirt'ten Miryokefalon'a kadar geçen süre için de Anadolu'yu işgal altındaki memleket olarak kabul ediyordu. Bu zaferden sonra, Anadolu'nun gerçek ebedî Türk yurdu olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Batıda Anadolu'ya Türkiye denilmeye başlandı.

Miryokefalon'dan sonra Türklerin önündeki duvar yıkılmış oluyordu. Gittikçe kalabalıklaşmış Türkmen kuvvetlerinin batıya yürümelerini engelleyecek hiçbir güç kalmamıştı. Bu sebeple, kısa bir zaman sonra Türkler Ege Denizi'ne ulaştılar. Bizans İmparatorluğu yıllık vergiye bağlandı.

i. Türkiye Selçuklularının Moğollara Karşı Aldığı Tedbirler

Celâleddin Harzemşah 1231'de ölünce, Türkiye Selçukluları ile Moğollar sınır komşusu oldular. Alâeddin, onlarla iyi ilişkiler kurmayı istiyordu. Bunun için, Karakurum'daki Moğol kağanı Ögedey'e elçi gönderdi. Moğollar, anlaşmak için, kendi hâkimiyetlerini kabul etmesi, her yıl elçi ve armağanlar göndermesi şartlarını ileri sürdüler. Buna rağmen, Alâeddin soğukkanlı davrandı. Bir taraftan anlaşma yollarını aramaya devam etti, diğer taraftan tedbirlerini almaya başladı.

Sınırları güvenlik altına almak için Van çevresi ile Tiflis'e kadar olan bütün kalelerin ele geçirilmesi ve buralara Türklerin yerleştirilmesi plânlandı.

j. Türkiye Selçuklularının Moğollara Karşı Eyyubîlerle İş birliği Yapma İsteği

Harzemşah Devleti, şiddetli Moğol saldırılarına dayanamayıp yıkılmıştı. Son sultanın oğlu **Celâleddin Harzemşah,** devleti canlandırmak için büyük gayretler içindeydi. Nihayet

Doğu Anadolu'ya gelerek oralarda faaliyet göstermeye başlamıştı. Diyarbakır Artuklu Beyi de onunla birleşmiş ve Eyyubî Hükümdarına bağlanmıştı.

Bu gelişmeler üzerine Keykûbad, doğu seferine çıkmak zorunda kaldı. Önemli kaleleri ele geçirdi ve Artuklu-Eyyubî birleşik ordusunu yendi. Fakat, onlarla anlaşmanın daha yararlı olacağını görüyordu. Çünkü, Moğol tehlikesi gittikçe yaklaşmaktaydı. Bunun üzerine Artuklu Beyinin boyun eğişini kabul etti. Eyyubîlerle de uzlaştı.

Alâeddin Keykûbad Moğol tehlikesine karşı doğuda tedbirler alırken, Ahlat'ın, Selçuklu kuvvetleri tarafından zaptı üzerine Mısır Eyyubîleri Anadolu'ya ordu gönderdiler. Bu ordu, Selçuklu kuvvetleri tarafından dağıtıldı.

Bu durum üzerine, Mısır Eyyubîleri, Mardin'e kadar ilerleyerek büyük can kaybına ve yıkımlara sebep oldular. Alâeddin, Eyyubîlerle savaşmaktan başka yol kalmadığına karar verdi. Bunun için, ordusunu Kayseri yakınlarındaki Meşhed ovasında topladı.

Burada yapılan savaş meclisinde önemli kararlar alındı. Rükneddin **Kılıç Arslan** veliaht ilân edildi. Tam bu sırada halifeden, Eyyubîlerden ve Hristiyan hükümdarlardan elçiler geldi. Hepsi de, anlaşmazlıkların bir yana bırakılmasını istiyorlardı. Çünkü, doğudan gelen Moğol tehlikesi her şeyden önemliydi. Öncüler Musul yakınlarına kadar sokulmuşlardı. Onlara karşı iş birliği yapılması kaçınılmaz hâle gelmişti.

Alâeddin Keykûbad da aynı şekilde düşünüyordu. Fakat, elçilere verdiği ziyafet sırasında zehirlenerek öldü (1237).

k. Türkiye Selçukluları ile Harzemşahlar Arasındaki Münasebetler

Alâeddin Keykûbad ile Celâleddin Harzemşah arasında, başlangıçta iyi ilişkiler vardı. Fakat, Erzurum Melikinin kışkırtmaları bu ilişkilerin bozulması sonucunu verdi. Harzemşah, Ahlat'ı ele geçirerek yıktı. Bunun üzerine Celâleddin ve Selçuklu kuvvetleri **Yassıçimen'de** karşı karşıya geldiler. Erzincan yakınlarındaki savaşta Celâleddin'in ordusu bozguna uğratıldı (1230). Harzemşahların son temsilcisi yalnız kaldı. Dağlarda, o bölgenin yerli halkı tarafından öldürüldü.

Celâleddin'in ölümü üzerine oldukça kalabalık Harzem askerleri başsız kalmışlardı. Bunlar için tek çıkar yol, Türkiye Selçuklularının hizmetine girmekti.

Alâeddin Keykûbad, Ahlat'ı ele geçirdikten sonra Harzemlileri kendi hizmetine aldı. Onlara Erzincan, Larende, Amasya ve Niğde illerini ikta olarak verdi. Ancak, Keykûbad'ın ölümünden sonra, Harzemlilerin başındaki **Kayır Han,** vezir Sadeddin Köpek'in kışkırtmalarıyla öldürüldü. Bunun üzerine Harzem birlikleri ayaklandı. Harzemli emirler, buyruklarındaki kabilelerle birlikte Anadolu'yu hızla terk ettiler. Önlerine çıkan Selçuklu kuvvetlerini yenerek Mardin Artuklu Beyliği'ne sığındılar.

II. Keyhüsrev, Moğol saldırısı karşısında Harzemlilerle yeniden anlaştı. Harput'u onlara verdi. Kösedağ bozgunundan sonra, Harzemliler Halep'i ele geçirmeye kalkıştılar. Fakat ağır bir yenilgiye uğradılar. Bunun üzerine Suriye'ye geçtiler ve bir daha Anadolu'ya dönmediler.

1. Kösedağ Savaşı'nın Sebep ve Sonuçları

Keykûbad'ın yerine geçen II. Keyhüsrev zamanında yönetim Sadeddin Köpek'in elinde bulunuyordu. Onun çeşitli entrikalarla, dönemin büyük şahsiyetlerini teker teker ortadan kaldırması hoşnutsuzluklara yol açtı. Yaptıkları meydana çıkınca Sadeddin Köpek idam edildi.

Bu sırada, Anadolu'daki Harzemlilerin ayaklanması ve Baba İshak isyanı, karışıklıkları büsbütün artırdı. Moğol saldırısı, Türkiye Selçuklu Devleti'ni bu zor şartlar altında yakaladı.

İran'daki Moğol kumandanı Baycu Noyan, Selçukluların askerî gücünü denemek üzere Erzurum kalesini kuşatmıştı. Bu şehrin Moğollar tarafından alınması ve yağmalanması,

tehlikenin ne kadar yakına geldiğini göstermeye yetti. II. Keyhüsrev, Moğollar üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Henüz 19 yaşında bulunuyordu.

Selçuklu ve Moğol orduları Sivas'ın doğusunda, Kösedağ denilen yerde karşı karşıya geldiler. Selçuklu ordusu, Moğolların iki katı kadardı. O sırada dünyanın en güçlü ordusu sayılıyordu. Fakat, II. Keyhüsrev, genç ve tecrübesizdi. Üstelik, çeşitli savaşlara girip çıkmış komutanlarının sözlerine de kulak asmıyordu. Atalarının savaş taktiğini uygulayacak yerde, düşman üzerine doğrudan doğruya hücum etti. Öncü birlikleri bozulunca da savaşın kaybedildiğini sanıp ordugâhı terk etti, düşman eline geçmemek için Konya'ya kaçtı. Selçuklu ordusu, bunun üzerine, daha savaş başlamadan, çadırlarını ve cephanelerini bırakıp dağılmaya başladı. Moğollar dahi, karşılarındaki ordunun dağıldığına bir süre inanamadılar (1243).

Kösedağ Savaşı'ndan sonra, Baycu Noyan'ın buyruğu ile, Moğollar Sivas'ı kuşattılar. Şehir halkı aman dileyip teslim oldu. Fakat, Moğollar, Sivas'ı korkunç şekilde yağmaladılar. Bunu gören Kayseri ve Erzincan halkı, teslim olmayı kabul etmedi. Ama şehirleri alınınca, hem yağmaya, hem kırıma uğratıldılar.

Kösedağ Savaşı, Türkiye tarihi bakımından önemli sonuçlar verdi:

- Anadolu, şiddetli bir Moğol baskısı altına girdi. Moğollar, kendi istediklerini Selçuklu tahtına çıkardılar. Hatta, bazen üç Selçuklu şehzadesini birden hükümdar yaptılar. Böylelikle, devlet otoritesini sarsmak ve karışıklıkların devam etmesini sağlamak istiyorlardı. Bunda başarılı oldular. Kösedağ Savaşı'ndan sonra Selçuklu tahtına çıkanlar, artık Moğolların bir memuru gibi hareket etmek zorunda kaldılar.

- Bu durum, Selçukluların son derece büyük olan itibarım sarstı. Bağlı devletler ve beylikler, Selçuklu hâkimiyetini tanımaz oldular.

- Anadolu'daki direniş ruhu sarsıldı ve ülke, o zamana kadar girdikleri bütün savaşları kazanmış olan Moğollar karşısında çaresiz duruma düştü. Kösedağ Savaşı'ndan 13 sene sonra, Baycu Noyan, Anadolu'ya tekrar girdi ve Selçuklu başkenti Konya'yı kuşatarak teslim aldı. Ama, bu defa şehir halkının canına ve malına dokunmadı.

- Moğollar, Selçuklu yönetim kademelerinde kendilerine sadık adamlar buldular ve onların aracılığı ile Anadolu'yu denetim altında tuttular. Bir yükseliş döneminin hemen arkasından bu çığırın açılması, ileri gelen devlet adamları arasında Moğollara yaranarak güç kazanma eğilimini artırdı.

- Moğollar, Anadolu halkına ağır vergiler koydular ve bunları her yıl artırdılar. Böylelikle zengin bir ülke olan Anadolu, aradan elli yıl geçmeden, eski ekonomik düzeyinin çok altına düştü. Bu korkunç sömürü, Moğol hâkimiyetinin sonuna kadar sürdü.

- Kösedağ Savaşı'na kadar Türkmenler, daha çok Orta Anadolu'ya yığılmış durumdaydı. Moğolların Anadolu'da ilerlemesi üzerine, Orta Anadolu'daki Türkmenler, yeniden ve büyük dalgalar hâlinde, bu defa batı bölgelerine göç etmeye başladılar. Böylece, uçlardaki ve kıyılardaki Türk nüfus yoğunluk kazandı.

- Moğol istilâsı sarsıntılara sebep olduğu için, ticaret faaliyeti de yavaşladı. Kervansaraylarla süslü büyük ticaret yolları önemini kaybetti. Merkez deki otoritenin sarsılması ile yağmacıların hareketleri de arttığı için, güvenlik kalmadı, üretim azaldı, bazı bölgelerde kıtlık görüldü.

m. Kösedağ Savaşı'ndan Sonraki Gelişmeler

Kösedağ Savaşı sırasında vezir olan **Mühezzibeddin Ali,** Baycı Noyanla görüşmelere girişmiş, Selçuklu Devleti'nin gücünü koruduğunu ileri sürerek büyük toprak kayıplarını önlemişti.

II. Keyhüsrev'in ölümü (1246) üzerine, yerine geçen **II. Keykâvus** zamanında **Celâleddin Karatay** vezirdi. Siyasî kavrayış sahibi olan Karatay, Moğol isteklerine ustalıkla karşı koymaya çalıştı. II. Keykâvus ile birlikte, küçük kardeşleri IV. Kılıç Arslan ve II. Keykûbad da Moğollar tarafından saltanata ortak edilmişti. Karatay, bu üçü arasında savaş çıkmasını önlemek için gayret gösterdi. Böylece, devletin dağılmasını önledi. Fakat, onun ölümünden sonra durum değişti. Moğollar, Anadolu'ya tekrar girip Konya'yı zapt edince, tahta IV. Kılıç Arslan'ı çıkardılar. II. Keykâvus ise, İznik'teki Bizans İmparatoruna gidip onunla anlaştı. Denizli'yi vererek, karşılığında asker yardımı aldı. Ordusunu kuvvetlendirip Konya'yı ele geçirdi ve kardeşi IV. Kılıç Arslan'ı tahttan indirdi. O da, Sivas'a gidip saltanatını orada ilân etti.

n. Türkiye Selçukluları ile İlhanlılar Arasındaki Münasebetler

Bağdat'ı işgal ederek İlhanlı Devleti'ni kuran **Hülâgu, II. Keykâvus'u** asıl sultan sayıyordu. Fakat, II. Keykâvus Moğol hâkimiyetinden hoşnut değildi. Moğolları Anadolu'dan çıkarmak için çalışmalara başladı. Ancak, kuvvetleri yetersizdi. Yenildi. Bunun üzerine, saltanatı kardeşi IV. Kılıç Arslan'a bırakarak İstanbul'a gitti.

Anadolu'da rakipsiz kalmış bulunan IV. Kılıç Arslan'ın zamanında yönetim daha çok, vezir **Süleyman Pervane'nin** elindeydi. Pervane, Moğollara yaranmak suretiyle iş başında kalabiliyordu. Sultanla arası açılınca onu boğdurmaktan kaçınmadı. Kılıç Arslan'ın oğlu **III. Keyhüsrev** ise çocuk yaştaydı. Bundan yararlanan Pervane, iktidarını büsbütün sağlamlaştırdı. Ancak, Keyhüsrev delikanlılık çağına gelince yönetimi eline aldı.

Yakın Doğu'da kurulan İlhanlı Devleti'nin en büyük rakibi, Mısır'daki Memlüklerdi. İki tarafın güçlü orduları, Elbistan yakınlarındaki **Ayn-ı Ca-lûd'da** karşılaşmışlar ve o güne kadar hiç yenilmemiş olan Moğollar burada mağlup olmuşlardı (1260).

Bu yenilgiden sonra, Moğol Hükümdarı Abaka, ordusuyla Anadolu'ya girdi. Uğranılan büyük kayıplardan dolayı öfkeye kapılarak, o çevredeki bütün Türkmenlerin öldürülmesini emretti. Yüz binlerce Türk, Moğol askerleri tarafından boğazlandı. Erzurum ile Kayseri arasında halktan öldürülenlerin sayısı 200 binle 500 bin arasında rivayet edilmiştir. Dönemin tarihçilerine göre "Türkmenler, Moğolların kılıcına yem olmuşlar" dır. Tutsak alınarak götürülen 400 bin kadar Türkmen ise, daha sonra serbest bırakılmıştır. Abaka, bu seferi sırasında, Memlüklerin zaferini, Süleyman Pervane'nin ihanetine bağladı ve idamını emretti. Pervane, yanındaki devlet adamları ile birlikte ortadan kaldırıldı. Böylelikle Selçuklu Devleti'nde Pervane dönemi kapanmış oldu. On beş yıl süren bu dönem, entrikalarla ve kanlı olaylarla geçmesine rağmen, yine de Anadolu için bir barış ve istikrar zamanı sayılmaktadır.

o. Türkiye Selçukluları ile Memlükler Arasındaki Münasebetler

Memlûk ordusunun Aynı-ı Calûd'da Moğolları yenmesi, Türkiye Selçukluları arasında sevinçle karşılanmıştı. Moğol baskısı altında inleyen Anadolu halkı, Memlükleri bir nevi kurtarıcı olarak görmeye başlamıştı. Memlûk Hükümdarı Baybars, Selçuklu beylerinin çağırması üzerine Anadolu'ya geldi. Elbistan dolaylarında karşısına çıkan Moğol ordusunu bozguna uğrattı. Kay-seri'ye kadar ulaştı (1277). Ancak, vezir Pervane ve diğer devlet adamları, Moğol korkusu yüzünden ona yardım etmediler. Baybars, Selçuklu ileri gelenlerinin bu tutumu karşısında ülkesine döndü.

ö. Türkiye Selçukluları Devleti'nin Yıkılışı

Baybars'ın Anadolu'ya gelişi sırasında, Selçuklu yöneticileri Konya'yı boşaltarak Tokat'a çekilmişlerdi. İçel'deki Türkmenlerin beyi olan Karaman-oğlu Mehmed, bundan yararlanarak Konya'yı zapt etti ve Selçuklu şehzadesi Siyavuş'u tahta oturttu. Ancak, II. Keyhüsrev, Siyavuş'un şehzade bile olmadığını ileri sürerek bu saltanatı tanımadı. Moğollarla

Selçukluların ortaklaşa harekâtı ile Karamanlı kuvvetleri bozguna uğratıldı. Mehmed Bey savaşta öldü, Siyavuş ise idam edildi.

Güvenemedikleri III. Keyhüsrev'i ortadan kaldıran Moğollar, Selçuklu tahtına II.Mesut'u oturttular. Bu dönemde vezir olan Sahib Ata, yararlı hizmetlerde bulundu.

Onun ölümünden sonra II. Mesut, başkent yaptığı Kayseri'de sakin bir hayat sürdü. **1308'de** ölünce, Moğollar, Selçuklu tahtına kimseyi çıkarmadılar. Anadolu'yu merkezden gönderdikleri valilerle yönetmeye başladılar. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde beylikler ortaya çıktı. Selçuklu hâkimiyeti bu ortam içinde son buldu.

C. UC'LARDA HAYAT ve BEYLİKLER

"Türkmen" adı ile anılan Oğuz boylarının Anadolu'ya gelişleri 11. yüzyılın ortalarında başlamıştı. Malazgirt Zaferi'nden sonra, Türkmenler, buraları yeni bir yurt olarak benimsediler ve daha kalabalık boylar hâlinde yerleşmeye başladılar. Gücü ve otoritesi sarsılmış olan Bizans, bu gelişmeyi önleyemedi. Anadolu'da Türk nüfus gittikçe yoğunlaştı. Yerli Hristiyan halk kıyılara doğru çekildi. Orta Anadolu büyük ölçüde Türkleşti.

Haçlı Seferleri'nin başlaması ile, Anadolu, büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Bunun üzerine, Büyük Selçuklu Devleti, yardım olarak Türkiye'ye askerî birlikler gönderdi. Aileleri ile birlikte gelen askerlerin çoğu bir daha dönmeyerek Anadolu'da kaldılar. Türkiye Selçuklu Devleti, plânlı bir iskân siyaseti takip etti. Azerbaycan'dan, Horasan'dan, Türkistan'dan gelen Türk göçmen kafilelerini daima batıya, Bizans sınırlarına yakın bölgelere yerleştirdi. Bu kafileler Türk kültürünü temsil ediyor ve öncülük görevi yapıyorlardı. Böylece, Anadolu beyliklerinin çekirdeği meydana çıkmış oluyordu.

13.yüzyılda Moğol istilâsının dehşetinden kaçan Oğuz beyleri, Anadolu'daki soydaşlarının yanına göçerek yeni bir Türk yığılmasını sağladılar. Kendi geleneklerini devam ettirerek, Anadolu'ya Türk damgasını vurdular.

Türk tasavvuf ilkelerinin beşiği olan Horasan da önemli ölçüde boşalmış, buradaki nüfusun büyük kısmı Anadolu'ya göç etmişti. Gelenler arasında çok sayıda tasavvuf ehli de vardı. Bunlar, yeni yurdun gerektirdiği şartlara hızla uyarak, aynı zamanda savaşçı kimliğine bürünmüşlerdi. Böylece **alp-eren** veya **gazi-derviş** denilen yeni şahsiyetler ortaya çıkmıştı. Alp-erenler, Anadolu'daki Oğuz Türklerine ümit ve inanç aşılıyor, onları gaza hedefine yönlendiriyorlardı. Bu hedef şimdi batıdaydı ve ilk durak Bizans'tı.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Hristiyan ülkelerle olan sınırlarına "uc" deniliyordu. Uc'lar, özellikle batıdaki Bizans sınırları çevresinde toplanmıştı.

Uc'larda yaşayan Türkmen boyları, kendi beyleri tarafından yönetiliyorlardı. Uc beyleri, Danişmentoğulları, Germiyanoğulları gibi büyük beyliklere; bu beylikler de Konya'daki Selçuklu Sultanına bağlıydılar. Selçuklu sultanları da İlhanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaydı.

Uc'larda canlı bir gaza ve cihad havası yaşanıyordu. Bizans topraklarına yapılan sürekli akınların yanı sıra, iktisadî hayat tarım, hayvancılık ve halı dokumacılığı alanlarında gelişiyordu.

İlk Selçukoğulları ayarında olamayan son Selçuklu hükümdarları da ortadan çekilince, Anadolu'da birlik diye bir şey kalmadı. Nüfus yoğunluğu artmış olan Türkmenler, çeşitli bölgelerde ayrı ayrı devletçikler kurdular. Gerçi bunlar, hukuken hâlâ İlhanlı Devleti'ne bağlı bulunuyorlardı. Ancak, bu devletin de zayıflamaya başlaması ile, kendi başlarına buyruk hâle gelmişlerdi. Bu ortamda, Selçuklu hâkimiyetinin yıkılması ve merkezi Anadolu dışında olan İlhanlıların eski güçlerini kaybetmesi sonunda Anadolu'da Karamanoğulları ile Osmanoğullarının yıldızları her geçen gün daha çok parlamaya başlıyordu.

1. Osmanoğulları

Selçuklular, Oğuzların Kayı boyunu Karacadağ'a yerleştirmişlerdi. Kayı-ların başında bulunan **Ertuğrul Gazi,** burada uc beyi olarak görev yapıyordu. Daha sonra Söğüt ve Domaniç de ele geçirildi. Ertuğrul Gazi'nin yerine oğlu Osman Bey geçti. Osman Bey, Karacahisar, Bilecik ve İnegöl kalelerini fethetti. Onun, Bizanslı tekfurlarla yaptığı mücadele, Osmanlıların ününü yaygınlaştırdı. Anadolu'da bir iktidar boşluğu belirdiği sırada (1299), Osman Bey, hükümdar durumuna yükseldi. Böylece, Osmanlı Devleti kurulmuş oldu.

Osman Bey ve onun oğlu Orhan Bey zamanlarında, Beyliğin sınırları genişledi. Osmanlılar, Rumeli topraklarına geçtiler ve orada tutundular. Kısa bir süre sonra, Osmanlı Beyliği, güçlü bir devlet hâline geldi.

2. Karamanoğulları

Bir Oğuz boyu olan Karamanlı aşireti, Anadolu'ya 13. yüzyılın başlarında gelmişti. Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbad, onları İçel bölgesine yerleştirmişti. Kerimüddin **Karaman Bey,** başkenti Ermenek olmak üzere, Karamanlı Beyliği'ni kurdu. Onun yerine geçen **Mehmed Bey,** Moğollara ve onlarla birlikte hareket eden son Selçuklulara karşı mücadele etti. Ancak, Moğollarla Selçukluların ortaklaşa hareketi karşısında yenildi ve öldürüldü. Mehmed Bey, başta bulunduğu sırada Türkçeyi resmî dil ilân etmesiyle (1277) büyük ün kazanmıştır.

Karamanlılar, halkı canından bezdiren Moğol baskısına karşı direndiler. Mısır'daki Memlüklerle iş birliği yaptılar. Selçuklu başkenti Konya'yı zapt ederek merkezlerini buraya taşıdılar. Bu gayretleriyle, Anadolu'daki Türkmenler arasında büyük itibar sahibi oldular.

Diğer taraftan Osmanlı Beyliği de günden güne kuvvetleniyordu. Bu iki beylik, Anadolu birliği için birbirleriyle uzun mücadelelere giriştiler. Karamanlı Alâeddin Ali Bey, Rumeli'de meşgul bulunan Osmanlıların Anadolu'daki topraklarını ele geçirmeye kalkıştı. Bunun üzerine Yıldırım Bâyezid, Karaman ilini ülkesine kattı (1397).

Yıldırım'ın Timur'a yenilgisi üzerine Karamanlı Beyliği yeniden kuruldu. Anadolu birliğinin sağlanması yolunda Osmanlıları en çok uğraştıran bu beylik, II. Bâyezid tarafından ortadan kaldırıldı (1487).

3. Germiyanoğulları

Moğol baskısı ile Malatya dolaylarından Kütahya çevrelerine göçen Germiyanoğulları, Batı Anadolu'da birçok merkezi Bizans'tan alarak Türkleştir-diler. Zamanla, Karamanlılardan sonra, en güçlü beylik hâline geldiler. Bizans'ı vergiye bağladılar. Beyliğin başında 60 yıl kalan I. Yakup Bey zamanında güçlerinin doruk noktasına ulaştılar. Karamanlılarla mücadele ettiler, Osmanlılara yakın bir siyaset güttüler. Mehmed Bey, topraklarının bir bölümünü vererek Osmanlılarla anlaşma yaptı. Ancak, II. Yakup Bey, I. Murad Kosova'da şehit düşünce, bu anlaşmayı bozmaya kalkıştı. Bunun üzerine, Yıldırım Bâyezid, Germiyanlı ülkesini topraklarına kattı (1390).

Osmanlıların Timur'a yenilgisinden sonra Germiyanlı Beyliği yeniden kuruldu. Genellikle Osmanlılarla iyi ilişkiler içinde bir süre daha yaşayan beyliğin son hükümdarı II. Yakup Bey'in erkek evlâdı yoktu. Ölümünden sonra beyliğinin topraklarını Osmanlılara bırakmak istediğini bildirdi. Onun ölümü ile Germiyanoğulları Beyliği, Osmanlı Devleti'nin bir parçası oldu (1429).

4. Karesioğulları

Danişmentlilerden gelen Karesioğulları, Bizans'a ait topraklan fethederek Marmara'ya çıktılar. Balıkesir merkez olmak üzere bir beylik kurdular. Bugünkü Balıkesir ve Çanakkale illerimizin dolaylarında hüküm sürdüler. Orhan Gazinin Balıkesir taraflarını ele geçirmesi üzerine Çanakkale dolaylarına çekildiler. Beylik, daha sonra Osmanlı Devleti'ne katıldı (1360).

Karesioğullarının güçlü bir donanmaları vardı. Ege ve Marmara denizlerinde başarılı harekâtta bulunuyorlardı. Aydınoğulları ve Saruhanoğulları ile birleşerek Rumeli kıyısına geçmişlerdi. Osmanlılar, Karesi Beyliği'ni topraklarına kattıkları zaman bu donanmaya da sahip oldular. Karesi denizcileri, Osmanlıların Rumeli'ye geçişlerinde onlara yol gösterdiler.

5. Hamitoğulları

Selçukluların uc beylerinden Hamit Beyin torunu **Dündar Bey** tarafından Uluborlu ve Eğridir dolaylarında kurulan beylik, zamanla genişleyerek İsparta, Burdur illerinin tamamı ile Antalya'nın merkezine ve büyük ilçelerine kadar yayıldı. Hamitoğulları, I. Murat'ın baskısı karşısında, Akşehir, Beyşehir, Karaağaç, Yalvaç, Seydişehir'i Osmanlılara satmak zorunda kaldılar.

Hamitoğulları, 1370'ten sonra Osmanlılara bağımlı hâle geldi. Yıldırım Bâyezid 1390'da beyliğe son verdi. Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden kurulan Hamitoğulları Beyliği, II. Murad tarafından ortadan kaldırıldı (1423).

6. Eşrefoğulları

Batı Anadolu'da 1284-1326 yılları arasında hüküm sürmüş bir beyliktir. Önce Selçuklulara, onların yıkılmasından sonra İlhanlılara bağlı kaldılar. Merkezleri Beyşehir olmak üzere, Seydişehir, Ilgın, Akşehir, Bolvadin yörelerinde hâkim oldular. İlhanlıların Anadolu genel valisi Timurtaş'ın son verdiği beyliğin toprakları Hamitoğulları ve Karamanoğullan tarafından paylaşıldı.

7. Alâiye Beyleri

Bugün Alanya diye anılan Alâiye, Türkiye Selçukluları tarafından zapt edilmiş, bu devletin çöküntüye gittiği yıllarda Karamanoğullarının eline geçmişti (1293). Alâiye ve dolayları, bundan sonra Karamanoğullarına bağlı beyler tarafından yönetildi. Daha sonra Memlûk Devleti'nin hâkimiyeti tanındı. Karamanlılarla mücadeleye girişildi. Lütfi Bey, Karamanlılara karşı Kıbrıs Krallığı ile anlaştı ve onlardan yardım aldı.

Lütfi Beyin yerine geçen Kılıç Arslan zamanında Alanya, Osmanlılar tarafından zapt edilerek bu beyliğe son verildi (1471).

8. Menteşeoğulları

Bu beyliği kuran Türkmenler, Antalya yöresinden gemilerle geldiler. Muğla dolaylarına yayılarak Menteşe Bey'in yönetiminde beyliği kurdular (13. yüzyıl sonları). Türkiye Selçuklu Devleti ortadan kalkınca Moğol İlhanlı Devleti'ne bağlandılar. 1335'ten sonra bağımsız oldular.

Menteşeoğulları Beyliği'nin toprakları zamanla genişledi: Milas, Marmaris, Çine, Balat gibi yöreler ele geçirildi. Beylik, Karamanlılarla iş birliği yaptı. Yıldırım Bâyezid, 1390'da Menteşeoğullarına son verdi.

Yıldırım Bâyezid'in yenilgisinden sonra, Menteşeoğulları da yeniden bağımsız oldu. Osmanlılar arasındaki şehzade kavgalarına karışan Menteşeoğlu İlyas Bey, Çelebi

Mehmed'in tarafını tuttu. Onun ölümünden sonra Osmanlılar, bu beyliği ortadan kaldırdılar (1424).

Menteşeoğulları, denizcilikte büyük bir varlık göstermişlerdir.

9. Canik Beyliği

Orta Karadeniz bölümünün kıyı kesimleri Türkiye Selçukluları döneminde "Canik" adı ile anılıyordu. Bu devletin yıkılmasından sonra bu bölgede ayrı ayrı ailelerden gelen beyler hüküm sürdüler. Bölgenin batı kısmı daha sonra Candaroğullarının eline geçti. Yıldırım Bâyezid, bu beylerin bir kısmını yerinde bıraktı ve bölgenin öteki kısmım Osmanlı Devleti'ne kattı (1398).

Yıldırım Bâyezid'in Ankara Savaşı'nda yenilmesinden sonra, Canik beyleri Osmanlı hâkimiyetinden çıktılar. Ancak Çelebi Mehmed, bunların bir kısmını ortadan kaldırdı. Bölge, II. Murad zamanında kesin şekilde Osmanlı yönetimine girdi (1427) ve Canik, Samsun ve dolaylarını içine alan bir sancak hâline getirildi.

10. Sahibataoğulları

Beyliğin kurucusu olan Sahib Ata, Türkiye Selçuklu Devleti'nde uzun süre vezirlik yapmıştı. Devlet adamı niteliğinin yanı sıra hayır eserleriyle de tanınmıştı. Sahip Ata, hayattayken Afyon kendisine yurtluk olarak verildi. Bu şehirle çevresinde kurulan beyliği Sahib Ata'nın ölümüne kadar oğulları yönetti (1285). Daha sonra, torunu ve torununun oğulları bey oldular.

Sahibataoğulları, Türkiye Selçuklu Devleti'ne ve İlhanlılara bağlı olarak hüküm sürdüler. Gittikçe daralan topraklan, sonunda Afyon şehrinden ibaret kaldı. Beylik, nihayet Germiyanoğullarına katıldı (1342).

11. Aydınoğulları

Germiyanoğullarının ordu komutanı olan Mehmed Bey tarafından kurulmuştur. Beyliğin adı, Mehmed Beyin oğlu Aydın Beyden alınmıştır. Aydınoğullarının toprakları Manisa, İzmir ve Aydın illerine yayılmıştı.

Aydın Beyin oğullarından Umur Bey zamanında, Beyliğin deniz kuvvetleri çok güçlendi. Ancak, Umur Bey, İzmir'i Haçlılardan almak isterken şehit düştü.

Karamanlılar, diğer beylikler gibi, Aydınoğullarını da Osmanlılara karşı kışkırtıyorlardı. Sonunda Yıldırım Bâyezid, bu beyliğe son verdi (1390).

Timur, Osmanlıları yendikten sonra, Aydınoğulları Beyliği'ni yeniden canlandırdı. Aydınoğlu Cüneyt Bey, Osmanlıları çok uğraştırdı. Sonunda onların hizmetine girdi. II. Murad, Aydınoğlu Beyliği'ni 1426'da ortadan kaldırdı.

12. Taceddinoğulları

Türkiye Selçuklu Devleti'nin dağılmasından (1308) sonra kurulan beyliğin merkezi Niksar'dı. Topraklan, Yeşilırmak'la Kelkit arasında uzanıyordu. Zamanla Amasya, Samsun, Ordu ve Sivas'a doğru yayıldılar. Beyliğin kurucusu Taceddin Doğanşah'tır. Onun yerine geçen oğlu Taceddin Bey, 39 yıl

hüküm sürmüştür.

Taceddinoğulları, sırasıyla İlhanlılara, Eretnaoğullarına, Kadı Burhaned-din'e bağlı kaldıktan sonra Osmanlıların yönetimine girdiler (1392). Son hükümdar Hasan Bey yeniden

başa geçmek için mücadele ettiyse de başarılı olamadı ve Osmanlılarda sancak beyliği ile yetindi (1428).

13. Candaroğulları

Beyliğin kurucusu olan Şemseddin Yaman Candar, Selçuklular tarafından Eflani Beyliği'ne getirilmişti. Yaman Candar'la oğullan, daha sonra Zonguldak'tan Samsun'a ve Bolu'ya kadar uzanan yerleri ele geçirdiler. 1335'ten sonra bağımsız hâle geldiler. Çobanoğullan Beyliği'ne son verdiler. Karadeniz'deki ticarette söz sahibi oldular.

Candaroğulları, iç işlerine karışan Osmanlılarla mücadele ettiler. Yıldırım Bâyezid, Candaroğulları topraklarının büyük bölümünü ele geçirdi. Osmanlılarla Candaroğulları arasında akrabalık bağı vardı. Onun için, Yıldırım Bâyezid, Candaroğlu İsfendiyar Beyi Kastamonu Valisi yaptı. Bundan sonra beylik, İsfendiyaroğulları olarak anıldı.

Isfendiyar Bey, bir aralık Osmanlılara baş kaldırdı. II. Murad, onu Bolu'da yendi. Fakat, yine beyliğin başında bıraktı. Böylece, İsfendiyaroğulları, Osmanlılara bağlandı.

İsfendiyaroğulları, daha sonra Osmanlıların hizmetinde yüksek görevler aldılar.

14. Saruhanoğulları

Başlangıçta Germiyanoğulları'na bağlı bulunan Saruhan Bey, Manisa dolaylarını fethetti. Buraları kılıç hakkı olarak kendisine verilince, Türkiye Selçuklularının iyice zayıfladığı dönemde beyliğini kurdu. Sınırlarını denize doğru genişletti. Menemen, Foça, Kemalpaşa'ya kadar yayılarak güçlü bir donanma kurdu.

Saruhanlıların iç mücadelelerinden yararlanan Yıldırım Bâyezid, beyliğin büyük bölümünü Osmanlı topraklarına kattı (1390).

Yıldırım Bâyezid'in yenilmesinden sonra, Timur, Saruhanlı Beyliği'ni yeniden canlandırdı.

Osmanoğulları arasındaki saltanat kavgaları sırasında, Çelebi Mehmed, karşısında yer alan Saruhanlıları yendi. Bu beylik böylece tarihe karışmış oldu (1410).

Ç. TÜRKİYE'DE KURULAN DİĞER DEVLETLER

1. Eretna ve Kadı Burhaneddin Devletleri

Eretna Bey, İlhanlıların hizmetinde bulunan bir Uygur Türk'üydü. İlhanlıların Anadolu genel valisi olarak görev yapıyordu. İlhanlı Devleti'nin çöküşü üzerine (1335) bağımsızlığını kazandı. Başkent önce Sivas iken sonra Kayseri'ye nakledildi.

Eretna Devleti'nin sınırları başlangıçta çok genişti: Ankara, Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Tokat, Çorum, Amasya, Kayseri, Erzincan, Erzurum, Samsun, Niğde, Aksaray, Sivas, Tunceli, Gümüşhane, Bayburt ve Kırıkkale illerini içine alıyordu. 14. yüzyılın ikinci yarısında sınırları daraldı, devletin bir kısım toprakları Anadolu beyliklerine geçti.

Eretna Veziri Kadı Burhaneddin bu hanedana son verip kendisini hükümdar ilân edince, devlet sona ermiş oldu (1380).

Kadı Burhaneddin

Kadı Burhaneddin, büyük bir devlet adamı, bilgin ve şairdi. Ataları 13. yüzyılda Harzem'den gelip Anadolu'ya yerleşmişti.

Kadı Burhaneddin, iç isyanları bastırmak için çalıştı. Memlüklerle ve Ak-koyunlularla yaptığı mücadelelerde başarılı olamadı. Bir ara Akkoyunlularla anlaşıp, Amasya ve Erzincan

üzerine birlikte sefer açtı. Fakat Akkoyunlu Karayülük Osman Bey ile bozuştu. Yapılan savaşta yenildi ve esir düştü. Osman Bey, yanındakilerin ısrarı üzerine onu öldürttü (1398). Beyliğin toprakları Osmanlılara geçti.

2. Dulkadiroğulları

Anadolu'da önemli rol oynamış olan Dulkadir beyliği, başkent Elbistan olarak kurulmuş, sonraları Maraş, Antep, Kayseri, Diyarbakır ve Harput (Elazığ)'a kadar yayılmıştır. Beyliğin kurucusu Dulkadir Beyin oğlu Zeyneddin Karaca Ahmed Beydir.

Dulkadiroğulları, stratejik konumu sebebiyle Osmanlılarla Memlükler arasında tampon devlet durumunda kalmıştı. Başlangıçta Memlüklere bağlı iken 1399'da Osmanlı hâkimiyetini tanımışlardır. Arada bir Osmanlılara baş kaldırmakla beraber, bu bağlılık beyliğin sonuna kadar sürmüştür. Dulkadiroğulları, Osmanlılarla sıkı akrabalık bağları kurmuşlardır. Son hükümdar Bozkurt Bey, Yavuz Sultan Selim'in büyük babasıydı.

Son Dulkadirli Ali Bey (Paşa), Osmanlılarda beylerbeyi olarak görev yaparken öldürülünce (1522) devletin toprakları Osmanlılara geçmiştir.

3. Ramazanoğulları

Moğol istilâsından kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmenlerin kurduğu (1353) bir beyliktir. Oğuzların Yüregir boyu beylerinden Ramazan Bey tarafından kurulmuştur. Başkent önce Elbistan'dı, sonra Adana'ya taşınmıştır. 1516'ya kadar Memlüklere bağlı kalmış, ondan sonra Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

Bu beyliğin toprakları, sınırlarının en geniş olduğu dönemde Mersin ve Tarsus dolaylarına, Adana'ya ve Maraş'ın bir bölümüne yayılmıştı.

Ramazanoğulları 1516'dan sonra Osmanlı sancak beyi olarak görev yapmışlardır. 1608'de bu durum sona ermiştir.

4. Karakoyunlular

Erbil-Nahcivan taraflarında yerleşen Karakoyunlu Türkmenleri, İlhanlı Devleti'nin yıkılışı sırasında (1335) bağımsızlığa doğru adım attılar. Erzurum-Erciş-Musul dolaylarında siyasî bir birlik kurdular. Artukoğullarını yenip, Timurluları durdurdular. Tebriz'i ele geçirerek başkent yaptılar.

Karakoyunlu Devleti'nin büyük hükümdarı Kara Yusuf, Timur-Yıldırım vuruşmasında Osmanlıların tarafını tuttu. Timur'un ölümünden sonra, bir dizi başarılar kazandı. Azerbaycan, Tebriz, Erzincan, Mardin, Kazvin ve Sultaniye'yi aldı. Aralarının açılmış olduğu Ahmed Celâyir'i yenerek Bağdat ve Irak'a hâkim oldu.

Kara Yusufun 1420'de ölümünden sonra, oğulları ayrı ayrı bölgelerde hüküm sürmeye başladılar. Birliğin bozulması üzerine dış baskılar arttı. Azerbaycan, Timurlu Şahruh'a bırakıldı. Sultaniye'de bulunan Cihanşah, Bağdat'a çekilmek zorunda kaldı. Azerbaycan'ı yeniden ele geçiren İskender, Karakoyunlu hükümdarı oldu. Fakat, Şahruh, Cihanşah'ı destekledi.

Başarılı olan Cihanşah zamanında, iç güvenlik sağlandı, kayıplar giderildi ve devletin sınırları genişledi.

Bu parlak dönemden sonra, Cihanşah, Akkoyunlular karşısında tutunamadı. 1457'de ve 1467'de Uzun Hasan'a iki defa yenildi. Bu sonuncu karşılaşmada ölen Cihanşah'tan sonra ülkede karışıklık baş gösterdi. Karakoyunlu Devleti dağıldı (1469).

5. Akkoyunlular

Oğuz boylarından Akkoyunlu Türkmenleri, İlhanlıların son zamanlarında Diyarbakır taraflarında oturuyorlardı. 1340'tan sonra **Tur Ali Bey** yönetiminde, bağımsız bir birlik olarak ortaya çıktılar. Tur Ali Beyin torunu olan **Karayülük** Osman **Bey,** Kadı Burhaneddin Devleti'ni kendisine bağladı (1398). Daha sonra Suriye üzerine yürüdü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun önemli şehirlerini ülkesine kattı. Akkoyunlu Devleti'nin gerçek kurucusu Karayülük Osman Beydir.

Devletin büyük hükümdarı olan **Uzun Hasan,** son Eyyubî Hükûmeti'ni ve Karakoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdı. Timurluları yenilgiye uğrattı. Sınırlarım Bağdat, Şiraz, İsfahan'a kadar genişletti. Çağının en büyük hükümdarı Fatih Sultan Mehmed ile de savaşmaktan kaçınmadı. Fakat, Otlukbeli'ndeki savaşta yenildi (1473).

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra devlet karışıklık içinde kaldı. Safevî hükümdarı Şah İsmail, bu durumdan yararlanarak Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdı (1502).

B. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Tarih boyunca kurulan Türk devletleri, birbirlerinin devamı olmuşlardır. Bazen hükümdarlar dahi, aynı hanedandan gelmişlerdir. Devlet teşkilâtı, ordu, yargı, ekonomik hayat, dil, sanat anlayışı hemen hemen aynıdır. Büyük değişiklikler, şu iki sebepten kaynaklanmaktadır:

Birincisi, kültürde derin iz bırakan değişimlerdir. Özellikle din alanında bunun dikkate değer örnekleri vardır. Uygurlarda Maniheizme, daha sonra hemen bütün Türkler'de İslâmiyete giriş, toplum yapısını ve devletlerin genel karakterini etkilemiştir.

İkincisi, uzak bölgelere yapılan göçlerdir. Göç edilen yerlerde karşılaşılan yeni kültürler, farklı insan toplulukları, değişik iklim ve coğrafya şartları genel yapı üzerinde etkili olmuştur.

Bununla beraber, değişimler kökten ve bütünüyle olmamış, evvelki devletlerin birçok özellikleri sonrakilerde de görülmüştür.

Esasen, yüksek Türk kültürü, devlet yapısına sürekli şekil vermiştir. Dil, din, örf, âdet ve gelenek... gibi kültür unsurları, bütün Türk devletlerinde etkili olmuştur. Hele, birbiri ardınca kurulan devletlerde, bu etki çok kuvvetli ve süreklidir.

Türkiye Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir kolu olarak ortaya çıkmış ve devam etmiştir. Selçuk'un bir oğlundan (Mikâil) Büyük Selçuklular (Tuğrul Bey, Alp Arslan ve devamı); bir başka oğlundan da (Arslan) Türkiye Selçukluları (Kutalmış, Süleymanşah, Kılıç Arslan ve devamı) yürümüştür. Yani, hükümdarlar aynı aileden gelmişlerdir.

Her iki devlette hâkim unsur olan Türkler Müslümandı, Türkçe konuşuyorlardı, gelenek ve görenekleri aynıydı. Yeni geldikleri ülkelerin iklim şartları, yeni yurt edinme heyecanı, kısa zamanda İslâmiyetin koruyuculuğuna ve öncülüğüne yükselme durumu da tam bir benzerlik içindeydi. Coğrafî bakımdan da yakınlık vardı. Devam edegelen Türk kültürü, Büyük Selçukluların, Türkiye Selçuklularının ve onların dağılmasıyla meydana çıkan beyliklerin birçok bakımdan benzeşmesini sağlamıştır. Arada görülen küçük farklar, mahallî şartlara uyma gereğinden ileri geliyordu. Kültürün sürekli olarak gelişmesi ve yeni katılımlarla zenginleşmesi de, bu küçük farkları meydana getiriyordu.

Bütün bunları göz önüne alınca, Anadolu'daki Selçuklular ve beylikler döneminin Büyük Selçuklu Devleti'yle benzerlik göstermesi, bazı alanlarda aynı olması tabiîdir.

1. Devlet Yönetimi

Türkiye Selçuklularında devlet yönetimi, ana çizgileriyle, Büyük Selçuklularda olduğu gibiydi.

Sultan: Devletin başındaki hükümdar "sultan" adıyla anılırdı. Devlet ve ülke, hanedanın ortak malı sayılırdı. Bu bakımdan, hükümdar ailesinin mensupları, kendilerini saltanatta hak sahibi sayarlardı.

Sultanın meşruluğu, devlet başkanlığının halife tarafından tasdikine bağlıydı. Halifeler, başa geçen sultanlara ferman ve hükümdarlık alâmetleri gönderirlerdi. Sultanlar, kendi adlarından başka İslâmî isimler ve unvanlar da alırlardı. Türkiye Selçuklu hükümdarlarına genellikle "sultan-ı âzam", beylere ise "emir-i âzam" gibi unvanlar verilirdi. İslâmî isimler ise "İzzeddin, Rükneddin, Kutbeddin, Zeyneddin, Garseddin" şeklindeydi.

Divanıişraf: İdarî ve malî işleri denetlemekle görevliydi.

Divanıarz: Askerî işler, bu kurulun göreviydi. Ordunun maaşları, donanımı, silâhlarının ve cephanesinin sağlanması, askerî birliklerle ilgili kayıtların tutulması bu dairenin sorumluluğu içindeydi.

Niyâbet-i saltanat'ın başındaki naib'in görevi ise, sultanın merkezde bulunmadığı zaman, devlet işlerini yürütmekti.

Büyük Dîvâna ayrıca atabeyler, ordudan sorumlu beylerbeyi, devattâr denilen görevliler de katılırdı.

Taşra teşkilâtı: Türkiye Selçukları'nda ülke eyaletlere ayrılarak yönetilirdi. Bu eyaletlerin başında melik veya emîr adı verilen askerî valiler bulunurdu. Eyaletlerde ayrıca merkezdekine benzer bir de küçük dîvân görevliydi.

Sultan adına para basılır ve hutbe okunurdu. Sultanın temel görevi, halkın refah, mutluluk ve güven içinde yaşamasını sağlamaktı. Bu görevi içine yalnız Müslümanlar değil, Hristiyan ahali de girerdi. Onlar için bir ayırım yapılmazdı.

Sultan aynı zamanda başkomutandı. Türkiye Selçuklu sultanlarının ve beylerin büyük çoğunluğu, askerlik alanında ün kazanmış kimselerdi. İçlerinden çok sayıda şair ve bilgin çıkmıştır.

Türkiye Selçuklularının ilk döneminde durumu çok kuvvetli olan sultanlar, Moğol istilâsından sonra onların memuru haline gelmişlerdi.

Türkiye Selçuklularının ilk döneminde durumu çok kuvvetli olan sultanlar, Moğol istilâsından sonra onların memuru haline gelmişlerdi.

Veliaht: Sultanın oğullarından biri, devletin başına geçebilirdi. Bunun mutlaka büyük oğul olması gerekmezdi. Sultanlar, tahta kimini geçeceğini hükümdarlıkları sırasında belirtebilirlerdi. O şehzadeye "veliaht" denilirdi. Veliahtların özel bir eğitim görmelerine, genç yaşlardan başlayarak devlet ve askerlik işlerine alışmalarına özen gösterilirdi. Bunlar "melîk" olarak, ülkenin belli bölgelerine gönderilirler, küçük yaşta iseler yanlarına "naib" veya 'atabey'ler verilirdi.

Merkezde iktidar boşluğu meydana geldiği zaman, prensler arasında bir mücadele başgösterirdi. Bu mücadeleler, çok kere devleti parçalanmaya götürürdü. En azından, huzursuzluk kaynağı olurdu.

Türkiye Selçuklularında hangi şehzadenin tahta geçeceği belirlenirken beyler ve kumandanlar da söz sahibi olmuşlardı. Bu durum, daha çok otoritenin zayıfladığı veya saltanat adaylarının nitelikleri birbirine eşit olduğu zamanlar görülüyordu. Aynı şey, beyliklerde de söz konusuydu.

Devlet Teşkilâtı

Saray: Sultanlar sarayda oturur ve devlet işlerini de buradan yürütürlerdi. Sarayda çok sayıda görevli bulunurdu. Bunlar, Sultanın şahsına bağlı olarak çalışırlardı. Saray teşkilâtı, Türkiye Selçuklularında daha gelişmişti. Sarayın ve sultanın güvenliğini sağlayan görevlilere "candar" denilirdi. Yüksek rütbeli subayların ve askerlerin yanısıra çok sayıda hizmetliler de bulunurdu.

Hükümet: Türkiye Selçuklularında Bakanlar Kurulu olarak görev yapan **"Divanısaltanat"** (Büyük Divâ)'ın başında vezir bulunurdu. Sultan da, gerekli gördüğü zaman Divân'm toplantılarına katılırdı.

Büyük Divân'a bağlı ikinci derecede divânlar da vardı. Bunların görevleri ayrı ayrıydı.

Divanıistifa: Maliye Bakanlığı durumundaydı. Devlet gelir ve giderlerinden sorumluydu. Vergi toplamak, bu kurulun görev alanına girerdi.

Divanıinşa: Dirliklerin dağıtımı, yüksek görevlere atama işlemleri bu dîvân tarafından yapılır, başında "pervane" adı verilen bir başkan bulunurdu.

Divanıişraf: İdarî ve malî işleri denetlemekle görevliydi.

Divanıarz: Askerî işler, bu kurulun göreviydi. Ordunun maaşları, donanımı, silâhlarının ve cephanesinin sağlanması, askerî birliklerle ilgili kayıtların tutulması bu dairenin sorumluluğu içindeydi.

Niyâbet-i saltanat'ın başındaki naib'in görevi ise, sultanın merkezde bulunmadığı zaman, devlet işlerini yürütmekti.

Büyük Dîvâna ayrıca atabeyler, ordudan sorumlu beylerbeyi, devattâr denilen görevliler de katılırdı.

Taşra teşkilâtı: Türkiye Selçukları'nda ülke eyaletlere ayrılarak yönetilirdi. Bu eyaletlerin başında melik veya emîr adı verilen askerî valiler bulunurdu. Eyaletlerde ayrıca merkezdekine benzer bir de küçük dîvân görevliydi.

Selçuklu ailesi mensubu olan melikler, merkeze sıkıca bağlıydılar. Yetkileri, diğer illerdeki emirlerden daha genişti.

Şehirlerde güvenlikten sorumlu "sübaşı'lar yüksek rütbeli subaylardı. Bazı şehirlerde genel güvenlik işleri "şahne" adı verilen bir askerî vali eliyle düzenlenirdi.

Türkiye Selçukları'nda Bizans ve Ermeni sınırlarına uç deniliyordu. Buralarda kalabalık Türkmen kütleleri yığılmıştı. Türkmenler, başlarındaki beylerin yönetimindeydi. Beylerin üstünde ise beylerbeyi bulunurdu.

Uc beyleri, Selçuklu merkezine bağlı bulunmakla beraber, kendi boylarının yönetimindeki tek söz sahibiydiler. Anadolu'da Bizans topraklarına yapılan akınlar, uçlardaki Türkmenlerle yürütülüyordu.

Ordu

Anadolu'ya gelerek yerleşen Türkler, sürekli bir mücadele halindeydiler. Bir taraftan Bizans'la, öte taraftan Haçlılarla savaşarak yeni yurtlarında tutunmak zorundaydılar. 13. yüzyılda doğudan gelen Moğol istilâsı karşısında da ezilmemeleri ve varlıklarını sürdürmeleri gerekiyordu. Bunun için, eskiden beri olduğu gibi, askerliğe özel bir önem veriyorlardı.

Askerî teşkilât bakımından, Büyük Selçuklular dönemindeki durum devam ediyordu. Ordunun kuruluşu genel olarak şöyleydi:

a. Türkmenler: Bunlar uc bölgelerinde yaşıyorlardı. Hristiyan ülkelerle sınırdaş oldukları için, daima savaşa hazır hâldeydiler. Beylerinin komutası altında savaşırlar, sınırları korurlar, düşmana baskınlar yaparak onun gücünü yıpratırlardı.

b. Tımarlı sipahiler: Ordunun ikinci kalabalık grubu bunlardı. Belirli toprakların vergi gelirlerini (ikta) alırlar, barış zamanında askerî eğitimle uğraşırlardı. Savaşta ise kendi silâhları ve atlarıyla orduya katılırlardı. Düzenli ordunun temeli tımarlı sipahilerdi. Bazı merkezlerde "sübaşı" denilen kumandanları bulunurdu.

c. Hassa askerleri (Gulaman-ı saray): Hassa ordusu, küçük yaşlarda saray eğitiminden geçirilen askerlerden oluşuyordu. Bunların içinde Hristiyan ailelerin çocukları da bulunurdu. Yaya ve atlı birlikler halindeydiler. Osmanlılardaki "yeniçeri" kuruluşunun ilk şekli budur. Sayıları 10 bin dolayındaydı.Maaş alırlardı.

ç. Bağlı devletler askerleri: Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlı beyliklerin ve devletlerin askerlerinden meydana gelirdi. Savaş olduğu zaman, bu devletler, Selçuklu ordusuna, silâhlı ve donanımlı askerî birlik gönderirlerdi.

d. Ücretli askerler: Savaş çıktığı zaman, orduda geçici olarak görev alırlardı. Bu hizmetleri karşılığında kendilerine ücret ödenirdi. Bazen yabancı devletlerin askerleri de ücretli olarak orduya alınırlardı.

Yardımcı sınıflar da (neftçi, lağımcı, çarhçı, mancınıkçı vb.) kalabalıktı. Hekimler, imamlar, kadılar, mutfaklardan ve çerge denilen hamamlardan sorumlu pek çok subay ve asker, yardımcı sınıfları meydana getirirdi.

Türkiye Selçuklularında ordu, Büyük Selçuklu dönemine oranla daha az sayıdaydı. En fazla 100 bin dolayında asker bulunurdu. Bu sayı çok kere daha da azdı.

Orduya sultan, o olmadığı zaman emirü'l-ümera (beylerbeyi) kumanda ederdi. Ordu kumandanları "sübaşı" adı ile anılan yüksek rütbeli subaylardı. Donanma kumandanlarına melikü's-sevahil (kıyı kumandanı) denilirdi.

Orduda kullanılan ok, yay, kılıç, topuz, kalkan gibi silâhları Türkler kendileri yapıyorlardı. Şehirlerde "okçular çarşıları" kuruluyordu. Germiyan, süslü silâh yapımı ile ünlüydü. Kuşatmalarda kullanılan neffâte ve karabuğa adındaki mancınıklar, ülke içinde imal ediliyordu. Yanıcı madde olarak kullanılan neft ve katran Erzurum'dan ve Antalya'nın kuzeyindeki Yanar Göller'den sağlanıyordu. Aydınoğulları, modern tüfeğin ilk şekli olan ve yağmur gibi mermi atan silâhlar kullanıyorlardı.

Deniz Kuvvetleri

Türkiye Selçukluları Döneminde Türk Denizciliği

Türkiye Selçuklularında ilk donanma kuruluşu, Süleymanşah'ın ölümü sıralarına rastlar. Süleymanşah, Antakya seferine çıkarken, İznik'te kendi yerine kumandanlarından **Ebulkasım'ı** bırakmıştı (1084). Ebulkasım, kendisini İznik'te kuşatan Bizans ordusunu çekilmek zorunda bıraktı. Bizans'ı baskı altına almanın ancak donanma sahibi olmakla başarılacağına inanmıştı. Onun için, Gemlik'i ele geçirerek burada tersane kurdurdu. Durumun ciddîleştiğini gören Bizans İmparatoru, karadan ve denizden kuvvet göndererek,bir baskınla, yapım hâlindeki küçük Selçuklu filosunu yaktırdı.

Selçukluların asıl büyük donanma yapımı 13. yüzyılda gerçekleşti. Deniz kuvvetlerini meydana getirmek için önce alt yapının kurulması gerekiyordu.Bu bakımdan kıyılarda elverişli ve iyi korunan yerlere sahip olmak lâzımdı. Buraların, gemi yapımı için gerekli olan kerestenin sağlanacağı ormanlık bölgelere uzak olmaması şarttı.

Selçuklular önce Antalya'yı, daha sonra bugünkü Alanya'yı fethettiler. Buralarda tersaneler kurarak gemi yapımına başladılar. Kuvvetli bir donanma meydana getirdiler.

Karadeniz'de ise Sinop zapt edildi. Burada da bir tersane kuruldu. Selçukluların Karadeniz donanması, Kırım'ın işlek limanı Suğdak'a sefer yaparak burasını zapt etti. Trabzon'daki Rum Krallığı'nın Sinop'u ele geçirmesi üzerine yapılan seferde de donanmanın değerli hizmetleri görüldü (1266).

Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Denizciliği

Türkiye Selçuklularının son zamanlarında veya onların yıkılmasından sonra kurulan Türk beyliklerinden denize kıyısı bulunanlar, birer filo sahibi olmaya özen gösterdiler.Karadeniz'de Candaroğulları ile Pervaneoğulları, Akdeniz'de Hamitoğulları, Ege kıyılarında da Karesi, Aydın, Menteşe ve Saruhanoğulları donanma sahibi oldular. Özellikle Ege bölgesindeki beyliklerin, çok kere ortaklaşa hareket ederek yaptıkları seferler büyük başarı kazandı.

Çaka Beyden başlayarak, Selçuklular ve Anadolu beylikleri dönemlerinde yapılan donanmalar, sınırlı güçteydi. Büyük denizci devletlerle boy ölçüşecek hâle gelmemişti. Beyliklerin malî gücü de, bu ölçüde bir donanma yapımı için yeterli değildi. Yine de, eldeki deniz kuvvetleriyle, zamanlarına göre önemli sayılması gereken zaferler kazanmışlardır. Bir açıdan da, Osmanlıların kuracakları büyük deniz gücünün çekirdeğini meydana getirmişlerdir. Bu deniz gücü, Barbaros, Turgut Reis, Kılıç Ali Paşa, Piyale Paşa gibi büyük şahsiyetler yetiştirmiştir. Bugünkü deniz kuvvetlerimiz, işte bu 900 yıllık engin tecrübenin mirasçısı olarak, denizci atalarının yolunda yürümektedir.

Toprak Yönetimi

Türkiye Selçukluları, yeni yurtlarında, eskisinden farklı bir toprak rejimi kurdular. Topraklar şahısların değil, devletin mülkiyetinde bulunuyordu. Çiftçilere, işleyebilecekleri miktarda toprak veriliyordu. Bunlar toprağın sahibi değil, işleyeni durumunda idiler. Bu topraklar, ekilip biçildikleri sürece babadan oğula kalıyordu. Bu sistemin çeşitli yararları görülmekteydi. Bizans yönetimindeki topraksız köylüler, Selçuklu idaresinde toprağa kavuşmuşlardı. Böylece, devlete duyulan güven ve bağlılık güçlenmişti. Ayrıca, bu sistem, tarım üretimini artırmış, ekonomik refahı ve yeni sosyal düzeni getirmişti-

Halk arasında derin sosyal ve ekonomik farklılıklar olmaması bu suretle sağlanıyordu.

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, toprak rejimi ve tımarlı sipahiler hakkında bazı kanunlar çıkarmıştı. Bunlara "Hasan Padişah Kanunları" denilmekteydi. Akkoyunluları ortadan kaldıran Safevîler bu kanunlardan yararlanmışlardır. Osmanlılar da Doğu Anadolu'ya hâkim olduktan sonra, bölgede bu kanunları uygulamışlardır.

2. Din ve İnanış

11. yüzyılda Anadolu'ya gelen Türkler, burasını kısa zamanda öz yurtlan hâline getirmişlerdi. Özellikle Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun Türkleşmesi büyük bir hız kazanmıştı. Eğer bu nüfus yoğunluğu sağlanamamış olsaydı, Haçlıların yüz binlerce kişilik orduları önünde Anadolu'daki Türk varlığı mahvolabilirdi. 12. yüzyıl, Haçlılarla ve Bizans'la mücadele içinde geçmiş, Türkler Anadolu'da tutunmayı başarmışlardı. Miryokefalon Zaferi, Türklerin Anadolu'yu yurt edinişlerinin kesin işareti olmuştu. 13. yüzyılda ise bu defa doğudan başka bir tehlike, Moğol istilâsı geliyordu. Bu yeni bir sarsıntı demekti. Fakat, aynı zamanda Moğolların önünden kaçan yeni Türk kütleleri de Anadolu'yu dolduruyordu. Böylelikle, Türk nüfusun yoğunluğu daha da artmış olmaktaydı.

Anadolu'ya yeni göçenler arasında, özellikle Horasan'dan gelmiş dervişler, bilgin ve şeyhler, tasavvuf erbabı bulunuyordu. Bunlar Anadolu'ya yerleşip tekkeler ve zaviyeler

kuruyor, sade bir hayat sürüyorlardı. Görüşleri ile, saf [ve samimî insanlar olan Türkmenler üzerinde etkili oluyorlardı. Gördükleri ilgi ve sevgi, sultanın katına kadar ulaşıyordu. Sultanlar, onlara hoşgörü ile davranıyorlardı.

Türk tasavvufu, Büyük Selçukluların İran'da karşılaştıkları tasavvuftan farklıydı. İran'daki tasavvuf anlayışı, mücadeleye ve din için savaşa yer vermiyordu. Bu anlayış, kavimler, topluluklar ve devirler üstü bir düşünce tarzı hâline getirilmişti.

Türk tasavvufu ise daha gerçekçi bir yoldaydı. Yaşanan hayatın insanî olmasını, doğru ahlâkı ve ruh temizliğini amaç edinmişti. Bu amacını da, çok eskilere dayanan Türk düşüncesinin karakterine uygun olarak, vatan ve ülke fikirleri ile beslemekte idi. Türk tasavvufunu temsil edenler, bundan dolayı yurt savunmasında, sınır boylarında ve geniş fetih hareketlerinde büyük hizmetler görüyorlardı. Bu erenlerin gönülleri Tanrı sevgisiyle dolu olduğu gibi elleri de kılıçlıydı. Eski bozkırların alpları, Anadolu'da şimdi alp-eren olmuş-lardı. Anadolu bir savaş ülkesi halindeydi. Alp-erenler, artık gazi olarak vatan görevi yapmaktaydılar.

Alp-erenlerin, Anadolu'nun yeni sahibi olan Türkmenler arasındaki faaliyetleri, Müslümanlığa yeni girmiş bu kütleler üzerinde derin manevî etkiler yapmıştır.

Ayrıca, aydın tasavvuf erbabı da şehirlerde yerleşiyordu. Bunlar, İslâmî ilimleri iyi bilen, derin kültürlü kimselerdi. Aralarında Muhyiddin Arabî, Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Sadreddin Konevî gibi şahsiyetler bulunuyordu.

Muhyiddin Arabî, yadırganan görüşleri dolayısıyla birçok İslâm ülkesinde barınamamış, buna karşılık Türkiye'de fikirlerini dilediği gibi yaymak imkânını bulmuştur. Hatta itibar kazanmış ve sonraları "Şeyhiekber" (Büyük Şeyh) unvanı ile anılmaya başlanmıştır.

Mevlânâ, ilk zamanlar birçok eleştirilerle karşılanmasına rağmen, musikili ayinlerini her tarafa yaymayı başarmıştır.

Muhyiddin Arabi'nin kurucusu olduğu Ekberîlik ve Mevlânâ'nın kurucusu olduğu **Mevlevîlik,** daha çok şehirli aydınlar arasında tutunmuş ve yayılmıştır. Açık bir Türkçe ile yazan **Yunus** Emre ile Hacı Bektaş Velî'nin eserleri halk arasında büyük rağbet görüyordu. Mevlânâ, Yunus Emre ve Hacı Bektaş, engin bir insan sevgisini dile getiriyorlardı.

Alp-erenlerin çalışmalarıyla yayılan başka tarikatlar da vardı. Türkistan'da Yesi şehrinde doğduğu için **Hoca** Ahmed Yesevî (öl. 1166) olarak tanınan ünlü mutasavvıfın etkileri önce Türkistan'a, sonra kuzey bozkırlarından Horasan'a kadar yayılmıştı. Horasan'dan gelen alp-erenler daha çok bu görüşün etkisini taşıyorlardı. Hoca Ahmed Yesevî'nin düşünceleri (Yesevîlik), Mâverâünnehir'de **Nakşibendîlik** olarak ortaya çıktığı gibi, Anadolu'da da **Bektaşîlik** ve benzeri tarikatlar hâlinde yaygınlaştı.

Bu tarikatların yayılmasında, Selçuklu Türkiyesindeki geniş hoşgörünün verdiği imkân önem taşıyordu. Gerçekten, Selçuklu hükümdarları, taassuptan uzak, geniş görüşlü kimselerdi. II. Kılıç Arslan, huzurunda Müslüman ve Hristiyan bilginlerin serbestçe tartışmasına karışmıyordu. Hatta, hür düşüncelerinden dolayı, komşu Müslüman hükümdarlar tarafından inanç tazelemeye davet ediliyordu. Buna karşılık, Selçuklu Hükümdarı da, taassup gösterenleri onların memleketlerine yolluyordu. Selçuklu ülkesinde hürriyet ve hoşgörü geleneği devam etmekteydi.

Bu ortamda Müslümanlarla Hristiyanlar, birbirlerinin inançlarına karışmadan, bir arada yaşıyorlardı. Devlet de, Hristiyanlara herhangi bir müdahalede bulunmuyordu.

Selçuklu sultanları Sünnî idiler. Daha başlangıçta Karahanlılar Sünnîliğin koruyucusu olmuşlardı. Böylece Türk gelenek ve göreneklerini devam ettirmişlerdi. Bu durum, sonraları Selçuklular ve beylikler döneminde de devam etmiştir. Selçuklu sultanları ve devlet ileri

gelenleri, Anadolu'nun dört yanını camiler, medreseler ve İslâmi yapılarla doldurmuşlar, böylece İslâmi-yetin Türkmenler arasında daha güçlenip kökleşmesini sağlamışlardır.

3. Sosyal ve İktisadî hayat

a. Sosyal Hayat

Türkiye Selçuklu Devleti'nde halk, şehirli ve köylü olmak üzere, **başlıca** iki zümreye ayrılıyordu. Şehirlerde devlet görevlileri, ticaretle uğraşanlar, zanaatkarlar, öğrenciler, öğretmenler, hekimler ve dervişler oturmaktaydı. Bu dönemde, Moğol istilâsına kadar, büyük bir zenginlik ve refah bulunuyordu.

Anadolu'ya çok sayıda Türkmen kütlelerinin gelmesiyle değişen sosyal yapı, şehirleşmede de kendisini göstermişti. Türkiye Selçuklu Devleti'nin **son** zamanlarında otorite boşluğu meydana geldiği için, güvenlik, yeterince sağlanamıyordu. Bu bakımdan, köylerde yaşayan Hristiyanlar, kendilerini daha güvenli hissettikleri şehirlere göçmüşlerdi. Böylece, kırlık kesimde Türk nüfusunun oranı daha da artmıştı.

Beylikler döneminde ise şehirleşme ve şehirlerdeki imar faaliyetleri önemli ölçüde arttı. Selçuklu Devleti'ne göre daha dar topraklara sahip bulunan beylikler, şehirlerinin gelişmesi için çalıştılar ve buraları güzel eserlerle donattılar.

Kırlık kesimde hayvancılıkla uğraşan Türkmenler konar göçer bir hayat yaşıyorlardı.

Köylere yerleşenler ise tarımla uğraşıyorlar, elde ettikleri gelirin onda birini devlete vergi olarak veriyorlardı.

Moğol istilâsı başlayınca, doğudan yeni Türkmen kafileleri Anadolu'ya gelmişti. Bunlar daha çok, uc denilen sınır bölgelerine yerleştirildiler.

Hristiyanların dinî inançlarına, ibadetlerine, giyim kuşamlarına karışılmıyordu. Bunlar devletin koruması altında yaşıyorlardı. Diğer bazı ülkelerde olduğu gibi, farklı inançları yüzünden baskı altına alınmaları söz konusu değildi.

Anadolu'daki Türkler de, Hristiyan ahali ile iyi ilişkiler içinde yaşıyordu.

Bizans'la ve Haçlılarla sürekli savaş, üretimi azaltmış, malî durumu sarsmıştı. Bu bakımdan, Selçukluların çiftçilere ihtiyacı büyüktü. Fethedilen bölgelere iskân edilenlere geniş topraklar, evler, tarım araçları, tohumluk veriliyor, ayrıca uzunca bir süre vergi alınmıyordu. Bu tedbirler, Türkmenlerin yerleşik hayata geçmelerinde etkili oluyordu.

Sosyal güvenlik ve dayanışmaya da büyük önem veriliyordu. Anadolu, gariplerin sığınağı, rahat ve huzur diyarı, şefkat beldesi olarak tanımlanıyordu. Hastahane, imaret gibi kuruluşlardaki hizmetler, son derece düzenli yürütülüyordu.

Ahilik

Türkiye Selçuklu döneminin ilgi çekici kuruluşlarından biri de **Ahilikti.** Ahilik, esnafın kendi arasında kurduğu ahlâkî, dinî ve ekonomik nitelikleri bulunan bir teşkilâttı. Bu ocağa katılan kimsenin, kapısını konuklara, kesesini ihtiyacı olanlara, sofrasını bütün açlara açması beklenirdi. Kurallara göre Ahilerin gözü haram, ağzı günah olan şeylere, eli zulümlere kapalı olacaktı. Ahilik, bir meslek ocağı olduğu kadar, aynı zamanda kültür, inanç, yiğitlik ve ahlâk yuvasıydı. Ahiler, gündüz kendi işlerinde çalışırlar, akşamları ise zaviyelerinde pişirdikleri yemeği beraber yerlerdi. Masraflara ahi olanların hepsi katılırdı. Şehre gelen yabancılar ağırlanır, yedirilir içirilir, yatırılırdı. Hatta, bazen bu bir yarış hâlini alırdı.

Türkiye Selçuklu dönemine özgü bir kuruluş olan Ahilik 13. yüzyılda ortaya çıkmış, zamanla çok yaygınlaşarak köylere kadar uzanmıştır. Etkisi de yüzyıllar boyu sürmüştür. Ahiliğin kılıçlı kolu da vardı. Bunlar, Anadolu'nun Türkleşmesi yolunda cihada katılırlar,

vuruşurlardı. Özellikle, Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı sıralarda devlet otoritesinde meydana çıkan boşluğun doldurulması, toplum düzenini büsbütün çökmekten kurtarıp yeni bir birliğe imkân hazırlaması bakımından, Ahilik önemli rol oynamıştır.

b. İktisadî Hayat

Ticaret: Anadolu, coğrafî konumu bakımından, Asya ile Avrupa arasında milletler arası bir köprü durumundaydı. Ancak, Türklerin gelişinden önce, bu

imkân iyi değerlendirilemediği için, ticaret ve sanayi gelişememişti. Toprak ve ticaret sistemleri, gelişmeyi engelliyordu. Bunun sonucu olarak, Bizans'ın elindeki topraklar ve buralarda yaşayanlar ekonomik refahtan uzakta kalmıştı.

Selçuklular, ticarî gelişmeyi önleyen engelleri kaldırdılar. Ülkede güvenliği sağladılar.Haçlılarla ve Bizans'la yapılan sürekli savaşlar sırasında bu yoldaki çalışmalar sistemli olamadı. Fakat, Miryokefalon Zaferi'nden (1176) sonra siyasî birliğin sağlanması ile iktisadî alanda gerekli tedbirler hızla alındı.

Bu arada, Akdeniz'de hâkimiyet Müslümanlardan Avrupalılara geçmişti. Haçlı Seferleri, doğu ile olan ticareti artırmıştı. Avrupa'da daha rahat bir hayata kavuşma eğilimi güçlenince, doğudan gelen mallara rağbet edilmeye başlamıştı.

Bu durumu iyi değerlendiren Selçuklular, siyasî ve askerî hareketlerini, iktisadî önem taşıyan alanlara kaydırdılar. Akdeniz ve Karedeniz'de fethettikleri önemli limanlara Türk tüccarları yerleştirdiler. Ticarî kuruluşlar meydana getirdiler. Lâtinlerle ticaret anlaşmaları yaptılar. Gümrük tarifelerini çok düşük tutarak ticareti teşvik ettiler.

Böylece, Anadolu'daki yollardan ve limanlardan yapılan ticaret faaliyeti arttı. Kervan yolları gittikçe önem kazandı. Bu yollardaki ulaşımı ve güvenliği sağlamak için, Selçuklu döneminde büyük kervansaraylar yapıldı. Konak yerlerinde yapılan bu kervansaraylarda her türlü ihtiyaç düşünülmüştü. Yolcular buralarda hayvanlarıyla beraber, üç gün hiç bir ücret ödemeden kalabiliyorlardı. Yemek yiyor, geceliyorladı. Hastalar tedavi ediliyor, hatta yoksul olanlara ayakkabı veriliyordu. Kervansarayların zengin vakıfları vardı. Bunların gelirleriyle, bütün hizmetler, aksama olmadan yürütülüyordu.

Kervansaraylara gelen yolculara, Müslüman-Hristiyan, zengin-yoksul, hür-köle ayırımı gözetilmeden hizmet ediliyordu. Vakıfların nasıl işletileceğini gösteren vakıfnamelerde bu hususlar inceden inceye belirtilmişti. Geniş bir memur ve görevli kadrosu, kervansarayların düzenli işlemesi için çalışıyordu.

Bu kervansaraylar, güvenlik bakımından da son derece sağlam yapılardı. Âdeta kaleye benziyorlardı. Kalabalık muhafız birlikleri, güvenliği sağlamakla görevliydi. Bunun için, büyük kervanlar, buralarda rahatça konaklayabiliyor ve bütün ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı.

Bu tedbirlere rağmen, kervanlar yollarda haydutların, gemiler denizlerde korsanların saldırısına uğrarsa devlet, tüccarın zararını hazineden karşılıyordu. Ayrıca, kervanları korumak üzere muhafız birlikleri görevlendiriliyordu.

Bütün bu kolaylıkların sonucu olarak, Selçuklu Türkiyesinde ticaret çok gelişti. İktisadî seviye yükseldi. Zenginlik yaygınlaştı. Anadolu şehirleri büyüdü. Özellikle Konya, Kayseri, Sivas gibi merkezlerdeki gelişme büyük oldu. Antalya, Sinop, Diyarbakır, Erzurum, Malatya, Ahlat, Mardin gibi şehirler de gittikçe büyüyüp zenginleşti. Anadolu'da milletler arası pazar (fuar)lar kuruldu. Buralara dünyanın dört yanından tüccarlar gelip alış veriş yapıyorlardı. Bu pazarlar zamanla şehir hâlini alıyordu. Karahisar ovasındaki Yabanlu Pazarı, Mardin'in güneyindeki Kızıltepe, Amasya-Tokat arasındaki Azîne Pazarı, Kayseri-Kırşehir yolu üzerindeki Ziyaret Pazarı bunlardan birkaçıdır.

Bazı pazarlarda da Türkmenler hayvan ürünlerini satarlar ve karşılığında ihtiyaç maddelerini alırlardı. Bunlara "Türkmen Pazarı" adı verilirdi.

Milletler arası alış veriş yoluyla ve batıdan gelen tüccarlar vasıtasıyla "pazar" kelimesi "bazaar" şeklinde Avrupa'ya geçmiştir ve bugün de kullanılmaktadır.

Ticaret hayatındaki bu canlılık, halkın ve devlet hazinesinin zenginleşmesine yol açtı. Sultan sarayları, vezir köşkleri, zengin konaklan debdebeli bir hayata sahne oldu. Altın, gümüş yemek ve koşum takımları, kandiller, altın süslü silâh ve musiki aletleri, mücevherlerle bezenmiş ipekli elbiseler moda oldu. Devlet adamlarının, yüksek yöneticilerin, bilginlerin maaşları, onlara yüksek bir geçim seviyesi sağlıyordu. Paranın satın alma gücü büyük olduğu için, orta ve küçük dereceli memurlarla görevliler dahi rahat bir hayat sürebiliyorlardı.

Bu zenginlik, Moğol istilâsına kadar devam etti. Kösedağ felâketinden sonra Moğollar, Türkiye Selçuklu Devleti'ni sömürge hâline getirdiler. Ağır yıllık vergi aldıkları gibi, Anadolu'da bulunan Moğol askerlerinin giderlerini de Selçuklulara ödettiler. Öyle ki, 30 milyon altın dolaylarında olan Selçuklu yıllık vergi gelirleri, Moğolların sömürmesi sonunda 7 milyon altına kadar düştü. Eski refah ve mutluluk günleri aranır oldu.

Sanayi: Ticarete paralel olarak sanayi de büyük ölçüde ilerlemişti. Halı ve kumaş dokumacılığı çok çeşitli ve olağanüstü güzellikte ürünler veriyordu.

Aksaray, Erzurum, Uşak halıları Avrupa'ya ve İslâm ülkelerine satılıyordu. İpek üzerine altın telle işlenmiş halılar yapılıyordu.

Anadolu'dan elde edilen pamuk, yün ve ipek, dokuma sanayiinde kullanıyordu. Sadece Malatya'da 12 bin tezgâh vardı. 'Türkiye ipekleri" adıyla ünlü ham ve işlenmiş ipekler çok rağbet görüyordu. Çeşitli kumaşlar, tüller, mendiller, örtüler ihracatta önemli yer tutuyordu. Antalya, Bursa, Balıkesir, ipekleri ile; Ankara ve Sivas, yünlü kumaşları ile; Diyarbakır ve Kastamonu, deri işleriyle; Erzincan, Mardin ve Muş, pamuklu kumaşları; Karaman, renkli kumaşları ve hamam takımları ile ün kazanmıştı. Konya, Sivas ve Kırşehir'deki boyahanelerde boya üretiliyor, kumaşlar boyanıyor; sabunhanelerde sabun yapılıyor; aydınlatmada kullanılan nebatî yağ ve balmumu elde ediliyordu. Çini yapımı da ileri durumdaydı.

Anadolu'nun güney kıyılarından Mısır'a devamlı ve düzenli olarak kereste ihraç ediliyordu. Silâh sanayii de gelişmişti.

Türkiye'nin bolluk ve servet içinde bulunmasının bir başka sebebi de madenleriydi. Sivas yakınlarında demir, Karahisar yakınında şap, Konya yakınlarında lâcivert taşı denilen maden ve taş ocakları bulunuyordu. Ülke, tuz çıkarılan sekiz tuzlaya sahipti.

Para: Ticaretin gelişmesiyle ticarî işlemlerde dev yenilikler ve gelişmeler olmuştu. Bankacılık yolu ile sermayenin işletilmesi ve paranın dolaşımı kolaylaştırılıyordu. İşlemlerde çek ve havale senedi kullanılıyordu. Büyük Selçuklu Devleti'nde ticaret ve bankerlik daha çok Yahudilerin elindeyken, Türkiye Selçuklularındaki sarraflar Türk'tü. Para yerine kredi mektubu ve poliçe kullanılıyordu. Haçlılar çek usulünü burada öğrenip Avrupa'ya götürmüş, hatta kelimeyi de aynen almışlardır.

Selçuklu paralan altından yapılmış olup yüksek ayarlı ve büyüktü. Akçalar da halisti. Altın ve gümüşün sınır dışına çıkarılması yasaklanmıştı.

Moğol istilâsından sonra bu Selçuklu altınlarından eser kalmadı. Beylikler döneminde İlhanlı, Mısır, Floransa altınları kullanılmaya başlandı.

4. Dil ve Edebiyat

Anadolu'yu baştan başa dolduran Türkmenlerin konuşma dili Türkçe idi. Buna karşılık, yazışmalarda ve edebiyatta Farsça kullanılıyordu. Arapça bilim diliydi. Aydınlar ve yöneticilerin bir bölümü İran'dan geldikleri için, Farsça'nın etkisi kuvvetliydi.

Ancak, zamanla buna karşı tepkiler arttı. Halk, aydınların yazı dilini anlamıyor, Farsça yazılmış edebî eserleri okuyamıyordu. Âşık Paşa, Garibname adlı eserinde bu tepkiyi kuvvetle dile getirmiş, Türkçeye değer verilmediğinden yakınan şiirler yazmıştır.

Karamanoğlu Mehmed Bey de 13. yüzyıl sonunda yayımladığı bir ferman-

la divanda, sarayda, mecliste ve meydanda Türkçe konuşulmasını emretti. Türkçenin resmî dil olması anlamına gelen bu karar, Mehmed Beyin ölümüne kadar devam etti. Yüzyılımızda sadeleşmeye başlayan Türkçemiz için bir dönüm noktası olan bu kararın yıl dönümü, günümüzde kutlanmaktadır.

Beylikler dönemine gelindiğinde, Türkçe 13. yüzyılın ilk yarısında yazıya geçirildi. İlk edebî eserler de Selçukların son ve beyliklerin ilk dönemlerinde yazıldı.

Manzum eserler başlangıçta Farsça yazılmaktaydı. Beylikler döneminde Türkçeye geçiş hızlandı. Edebiyat, daha çok tasavvuf çevresinde gelişti. 13. yüzyılın ünlü mutasavvıf ve şairi **Mevlânâ Celâleddin** Rûmî, bütün eserlerini o çağın edebiyat dili olan Farsçayla yazmasına rağmen, yeni yetişen Türk yazar ve şairlerini derinden etkilemiştir. **Mesnevi** ve **Divan-ı Kebir** adlı kitapları, eserleri içinde en tanınmışlarıdır. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, hikmet dolu eserleriyle, yüksek tabaka tarafından çok beğenildi.

Tasavvufî halk edebiyatı ise tekkeler vasıtasıyla yaygınlaştı. Türkçe yazan **Yunus Emre,** bu yolda en güzel örnekleri verdi. Türk milleti, Yunus Emre'yi yüzyıllar boyunca unutmadı ve onu veli olarak Lamdı. Mevlânâ da, Yunus da geniş bir insanlık ve din görüşünün temsilcisi oldular.

Halk arasında ise destanî nitelikte sözlü edebiyat çok yaygındı. **Ebû** Müslim Horasanî'nin, **Battal** Gazinin, Danişmend Ahmed Gazinin hayat ve menkıbeleri uzun yüzyıllar boyunca nesillerden nesillere aktarıldı. **Battalname,** aslında Müslümanlarla Bizans arasındaki savaşlara ait menkıbelerdir. Fakat Anadolu'da Türkleştirilmiştir.

Ayrıca **Aşık Garib, Tahir ile Zühre, Aşık Kerem** gibi halk hikâyeleri yaygındı.

Destanî eserler arasında ise **Dede Korkut Kitabı** ile **Köroğlu Destanı** başta gelmektedir. Özellikle Dede Korkut hikâyelerinde, eski Türk nesrinin en güzel örnekleri bulunmaktadır. Türk mizah ve hiciv sanatının dünya çapında ünlü siması **Nasreddin Hoca** da bu dönemde yaşamıştır.

5. Bilim ve Sanat

a. Bilim

Dönemin yüksek öğretim kurumları olan medreseler, Anadolu'da 12. yüzyıldan itibaren açılmaya başlamıştır. Selçuklu sultanları, eğitim ve öğretime önem veriyorlardı. Özellikle Sultan Alâeddin Keykûbad, ilim ve sanat adamlarına yakınlığı ile tanınmıştı.

Anadolu'daki maddî zenginlik ve refah sayesinde, büyük medreseler yapıldı ve buralarda çok sayıda öğrenci yetiştirildi. Bunun yanısıra, Moğol istilası dolayısıyla Türkistan, İran ve Horasan'dan gelen bilginler, Anadolu'daki fikir hayatının zenginleşmesini sağladılar. Anadolu'ya gelen ilim ve fikir adamlarına, Selçuklu sultanları özel bir ilgi gösteriyorlardı.

Dönemin tanınmış tasavvuf bilgini **Muhyiddin** Arabî de Konya'da oturmuş ve görüşlerini yaymıştır. Onun öğrencisi olan **Sadreddin Konevî,** bu fikirlerin güçlenmesi için çalışmıştır.

Necmeddin Razî (Dâye)'nin yazdığı Mirsadü'1-İbad, bir siyasetnameydi. Ahlat'ta yetişen **İbrahim b. Abdullah** ve **Hasan** isimli kimyagerler, kendi alanlarında ünlüdür. Erzincan'da yaşamış olan **Muvaffak Abdüllâtif** tıp, fizik ve felsefede önemli eserler vermiştir.

Artuklu Kara Arslan'ın hizmetinde bulunan Bediüzzaman, mekanik alanında ilgi çekici bir eser vermiştir. Bu eserde otomatik makineler, pompalar, fıskiyeler, su terazileri ve mühendislikle ilgili ilmî ve pratik bilgiler bulunmaktadır.

Sadreddin Konevî'nin öğrencisi olan Kutbeddin **Şirazî** felsefe, coğrafya ve astronomi kollarındaki eserleri ile ün kazanmıştır.

Büyük Sultan Alâeddin Keykûbad ilmî sohbetlere meraklıydı. Konya kadısı **Sıraceddin** ile Kemaleddin Kâmyar felsefe ve fıkıh alanlarının büyük bilginleriydi. **Cemaleddin** Aksarayî ve **İmaded din Muhammed** tıp dalında önde gelen isimlerdi.

Tarihçi **Ravendi,** Selçuklu tarihini Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev adına yazmıştır. **Kerimeddin Aksarayî** ve **İbni Bibi** de, Selçuklular döneminin ünlü tarihçileridir.

b. Sanat

Türkiye Selçukluları ve beylikleri döneminde sanat, genel olarak Büyük Selçuklu Devleti'ndeki anlayışın devamı niteliğindedir. Ancak, her türlü eserdeki incelik ve işçilik gelişmiştir.

Beylikler dönemi, sanat açısından

oldukça renklidir. Bölgelerde yeni ve değişik formlar meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bu sırada o yörenin eski mirasından ve sanat geleneklerinden ilham alınmıştır. Bununla beraber, söz konusu olan, üslûp çeşitlemeleridir. Her beyliğin, kesin farklılıklar taşıyan ayrı birer sanatı yoktur. Bir beylikte denenen bir yenilik, diğerinde de uygulanabilmektedir. Batı Anadolu ve Marmara bölgesi sanatı ise, daha sonraki Osmanlı sanatına yön verici niteliktedir.

Mimarî: Türkiye Selçuklularının ticarete verdikleri önem ve ülkenin kavuştuğu zenginlik sayesinde, Anadolu baştan başa mimarlık eserleriyle donatılmıştır. Hanlar, kervansaraylar, medreseler, köprüler, kaleler, camiler, hastahaneler, sebiller ve sayılamayacak kadar çok, her çeşit eser yapılmıştır.

Devlet ileri gelenlerinin gömüldüğü kümbetler, çadır şeklindeki kubbeleri ile dikkat çekicidir. Orta Asya bozkır hayatının vazgeçilmez unsuru olan büyük çadır geleneği, Anadolu'da bu defa taş eserlerde canlandırılmıştır.

Anadolu'nun büyük ve orta merkezleri Ahlat'tan Erzurum'a, Sivas'tan Konya'ya kadar, en güzel mimarlık eserleriyle süslüdür. Bunların bir bölümü, günümüze kadar ayakta kalmıştır.

Fethedilen şehirlerde, ilk iş olarak camiler, medreseler ve hastahaneler yaptırılıyor, böylece Türk sanat damgasının yeni beldelere vurulması mümkün oluyordu. Bu eserler etrafında gelişen Müslüman-Türk hayatı, iktisadî imkânların da desteğiyle, hızla yükseliyordu.

Selçuklular ve beylikler döneminde yapılmış cami, mescit, medrese, imaret, türbe, kervansaray, köşk, saray, darülhüffaz (Kur'an öğrenmek ve namaz kılmak için yapılan bina), kümbet, külliye yüzlerce-dir. Bunların bir bölümü ince ve zarif işçilik eseridir. Bir bölümü de anıt büyüklüğünde, hayranlık verici yapılardır. Bu sanat varlığı, Selçuklu ve Beylikler döneminde Türk medeniyetinin ne kadar yüksek bir düzeye eriştiğini açıkça göstermektedir.

Resim: Dinî hoşgörüde en ileri dönemin yaşandığı Türkiye Selçukluları zamanında, resim sanatına olumlu bir yaklaşım vardı. Çini üzerine yapılan resimlerde Uygur üslûbunun izleri görülmektedir. Konya'daki Rum ressamlar, ileri gelenler tarafından teşvik ediliyorlardı. Mevlânâ'nın çevresinde Türk ressamlar da yetişmekteydi. Mevlânâ, Anadolu'daki ressamların, Çinli sanatçılardan üstün olduğunu belirtmiştir.

Saray duvarları resimlerle süslendiği gibi, kumaş sanayii de bu alana açılmıştı. Sultanlara ve beylere özgü ağır kumaşlar üzerine resimler yapılmıştı.

Heykel: Türkiye Selçuklularında şehir surları ve büyük binalar, heykel ve kabartmalarla süsleniyordu. Dinî yapılarda dahi çift başlı kartal, at üstünde kuş avlayan insan heykel ve kabartmaları bulunuyordu. Konya surları yapılırken, sultan, bunların ayetlerle ve kabartma heykellerle süslenmesini emretmişti. II. Kılıç Arslan zamanında kadın ve erkek heykelleri görülmekteydi. Aydınoğlu Mehmed Beyin Birgi'deki sarayında arslan heykelleri bulunuyordu.

Müzik: Türkiye Selçuklularının ve beyliklerin hayatında musiki vazgeçilmez bir yer tutuyordu. Sarayda nevbet çalan musiki takımları bulunuyordu. Orduda, askerî mızıka takımları görev yapıyordu. Selçuklu emirleri, musikili ve danslı eğlenceler düzenliyorlardı. Erzincanlı Sıraceddin Ahmed ve Mardin Artuklu sarayında **Karatoğanoğlu Mehmed,** musiki nazariyatı ve öğretimi ile uğraşıyorlardı.

Dinî çevrelerde de musikiye önem veriliyordu. Anadolu'daki Mevlevî ve Ahi zaviyelerinde, musiki, ayinlerin bir parçası hâline getirilmişti.

Halk müziği ise, Anadolu'yu doldurmuş olan Oğuzların vazgeçemeyeceği bir unsurdu. Oğuzname ve Dede Korkut gibi destanlardan parçalar, kopuz çalınarak söyleniyordu.

Diğer sanatlar: Selçuklularda temsil sanatı (tiyatro) da canlıydı. Daha önceki yüzyıllarda temeli bulunan ve Oğuz göçleriyle Anadolu'ya gelmiş olan temsil sanatı burada yaşatılıyordu. Alâeddin Keykûbad, yabancı ülkelerden oyuncular getirtiyordu. Bazı beyliklerde, mevlit ayin ve şenliklerinde, müzisyenler, oyuncular, şehir halkına hünerlerini gösteriyorlardı.

Anadolu'da dikkat çekici şekilde ilerlemiş olan sanatlardan biri de çini yapımı idi. Bu dönemde sanat seviyesi yüksek çiniler, cami, türbe, mescid vb. gibi binaların dış yüzlerinde ve içlerinde ustalıkla kullanılmıştır. Günümüze kalan eserlerdeki çini sanatı hâlâ hayranlıkla seyredilmektedir.

Taş oyma ve kabartma işçiliği ise, en güzel örneklerini vermekteydi. Büyük kervansarayların, medreselerin içinde ve dışında taş oyma veya kabartma eserler, çok sayıda yer almaktaydı.

TEST SORULARI

1) Aşağıdakiler den hangisi, Anadolu'yu ebedî Türk yurdu hâline getiren sebepler arasında sayılmaz?

a- Oğuzların kalabalık kütleler hâlinde Anadolu'ya gelip yerleşmeleri
b- Bizans İmparatoru Diogenes'in bir ihtilâlle tahttan indirilmesi
c- Malazgirt Zaferi
d- Büyük Selçuklu kuvvetlerinin, yardıma gönderildikleri Anadolu'da kalmaları
e- Moğolların baskısından kaçan Türkmenlerin göçü.

2) Anadolu'nun ebedî Türk yurdu oluşunu kesin şekilde belirleyen savaş 1176'da kazanılmıştır. Bu savaş, aşağıdakilerden hangisidir?

a- Malazgirt Savaşı
b- Ankara Savaşı
c- Dumlupınar Savaşı
d- Miryokefalon Savaşı e- Antakya Savaşı

3) Aşağıdakilerden hangisi, Türkiye'de kurulan ilk devletler arasında yer almaz?

a- Akkoyunlular
b- Danişmentliler
c- Saltuklular
d- Mengücekliler
e- Artuklular

4) Aşağıdakilerden hangisi, Türkiye Selçukluları askerî teşkilâtı arasında bulunmaktadır?

a- Divanıistifa
b- Divanıinşa
c- Divanıişraf
d- Niyabetisaltana
e- Meliküssevahil

5) Aşağıdakilerden hangisi Türk tasavvuf erbabı arasında değildir?

a- Mevlânâ Celâleddin Rûmî
b- Sadreddin Konevî
c- Muhyiddin Arabî
d- Hamdullah Müstevfî
e- Hoca Ahmed Yesevî

BAZI KELİMELERİN ANLAMLARI

A

Aforoz: Bir Hristiyanı kilise topluluğu dışında bırakan ve kilise tarafından konulan yasak. Bu cezaya uğrayanlar takdis edilemez, kilise ayinlerine katılamaz, kilisede görev alamaz, katolik mezarlığına gömülemezler. Aforoz edilenlerle her türlü ilişki kurmak yasaktır.

ahilik: Kökü eski Türk töresinde olan ve Anadolu'da yüksek bir gelişim gösteren esnaf, zanaatkar gibi çalışma kollarını içine alan ocak.

alp: Yiğit, kahraman.

arî, arîler: Hintlilerin, İranlıların ve Avrupalıların ataları.

arşiv: Belge ve yazıların saklandığı yer.

atabey: Bir bölgenin yönetimiyle görevlendirilmiş şehzadelerin yanında bulunan, onların siyaset, askerlik ve yönetim bakımından yetiştirilmesiyle görevli olan kimse.

B

bahadır (batır): Savaşlarda ve çarpışmalarda gücü ve yılmazlığıyla üstünlük kazanan kimse.

balbal: Türklerde, ölen kahramanların mezarı başına dikilen, hayattayken yendiği düşmanlarının heykelleri.

Bâtınîlik: Kur'an'ın ve buyruklarla yasaklanan şeylerin bütününü (bâtın, içe ait), bilip, görünen, dışa ait (zahir) anlamlarını gerekli görmeyenlerin yolu. Bu inanışın ismailiye kolu, islâm dünyasında etkili olmuş, Hasan Sabbah'la takipçilerinin buyruğunda bir terör teşkilâtı hâlini almıştır.

belge: Bir gerçeğe tanıklık eden yazı, fotoğraf, resim, film vb. vesika, doküman.

bende: Bağlanmış kimse, esir, kul, köle.

biat: Bir şahsın halifelik veya hükümdarlığının özel törenle kabulü.

bodun: Eski Türklerde, boylar arasındaki sıkı iş birliğinin meydana getirdiği siyasî topluluk.

boy: Ortak bir sosyal düzen içinde bir arada yaşayan, aynı soydan insanların meydana getirdiği topluluk.

C

cihat: Allah uğrunda yapılan savaş.

cizye: Müslüman devletlerde, ergin ve sağlam gayrimüslim erkeklerden alınan vergi.

Ç

çağ (devir): Kendine özgü bir özellik taşıyan zaman parçası.

çetr: Hâkimiyet belirtisi olarak, gezilerde ve savaşlarda hükümdarın başı üzerinde tutulan turuncu atlastan yapılmış bir nevi şemsiye.

çözümleme (tahlil): Herhangi bir konunun, veya bir nesnenin parçalarına ayrılması suretiyle yapısının, işleyişinin ve gelişimin ortaya konması.

D

daruga: Timurlularda şehir veya bölgelerin yönetiminden ve askerî işlerinden sorumlu olan kimse.

deha: Herhangi bir alanda, özellikle bilim, sanat ve edebiyat alanlarında yaratıcı güç.

dergâh: Tarikat ocağı, tekke.

derviş: Bir tarikata girmiş, onun yasa ve törelerine bağlı kimse.

divân: islâm devletlerinde bakanlar kurulu.

E

erbap: Bir işte ihtisas sahibi, yetkili olanlar veya belli bir işle uğraşan kimseler.

eleştiri (tenkit, kritik): Bilginin temellerini ve doğruluk durumunu İnceleme, sınama, yargılama.

eyalet: Genellikle valiler tarafından yönetilen **ve** bir çeşit bağımsızlığı olan büyük il.

F

feodalite: Toprağı ve üzerinde yaşayan köylüleri tek bir kimsenin malı sayan Orta Çağ rejimi, derebeylik.

ferman: Hükümdarların yazılı buyrukları.

fetih: Bir şehir veya ülkeyi savaşarak alma.

fıkıh: İslâm hukuku.

fidye: Esir edilen veya haydutların elinde tutsak bulunan birini kurtarmak için verilen para.

filoloji: Kelimelerin asıllarını ve zaman içinde uğradıkları değişimleri inceleyen bilim dalı.

G

ganimet: Savaşta düşmandan ele geçirilen mal.
gaza: islâm dinini korumak veya yaymak amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yapılan kutsal savaş.
gazi: İslâmlıkta düşmanla savaşan veya savaş yapmış kimse.

H

haciblik: İslâm devletlerinde başmabeyincilik görevini yapan yüksek devlet memurluğu. hadis: Peygamberimizin sözleri.
hakan (kağan): En büyük hükümdar.
han: Doğu ülkelerinde yerli beyler ve Kırım girayları için kullanılan unvan, Hakan.
hanedan: Peygamber, hükümdar veya devlet büyüğü gibi bir şahsa dayanan soydan gelen ve çok kere bir devletin başında bulunan büyük aile.
Hicret: Göç , Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye gidişi.
hikmet: Bilgi ile davranışın dengeli hâli , varlıkların gerçek yüzünü tanıma , edep ve ahlâkla ilgili kısa sözler.
hil'at: Büyükler (halife veya hükümdar) tarafından, lâyık görülen kimselere giydirilen kıymetli, pahalı üst elbise (kaftan vb. gibi).
höyük: Tarih boyunca türlü sebeplerle yıkılan yerleşme bölgelerinde, yıkıntıların üst üste birikmesiyle oluşan ve çok kere İçinde yapı kalıntılarının gömülü bulunduğu yayvan tepe.
hutbe: Camilerde, cuma namazlarından sonra hatip tarafından söylenen nutuk. Burada yüksek sesle halifenin ve hükümdarın ad, unvan ve lâkapları söylenerek dua edilirdi. Hutbe, İslâm devletlerinde hükümranlık belirtisiydi.

İ

ikta: Belirli bir toprağın gelirinin, askerlere veya yararlığı görülenlere verilmesi yöntemi.
ilhak: Bir arazinin, kuvvet zoru ile, başka bir devlete bağlanması.
imtiyaz: Siyasî ve ticarî üstünlük veya öncülük tanıma, ayrıcalık.

K

kadı: islâm ülkelerinde hâkimlik görevi yapan kimse. Kadılar, dâvaların dışında miras, hayır işleri, vakıfların yönetimi gibi konularla da ilgilenirlerdi. Zamanla, kadılara, görevli oldukları yerin idarî işleri de verilmiştir.
kağan: Hükümdar.
kakım: Postu kürkçülükte çok makbul olan ve gelinciğe benzeyen bir hayvan cinsi.
kast: Eski Hint topluluğunda görülen ve birinden diğerine geçilmesi güç halk sınıfları, böyle katı sınıflar rejimi.
kaynak: Araştırma ve incelemede yararlanılan belge.
kelâm: İslâmiyette iman konusunun felsefî açıdan işlenmesi.
kervansaray: Ana yollarda kervanların konaklaması için yapılan büyük han.
koloni: Göçmen topluluğu veya bu topluluğun yerleştiği yer.
konsil: Doktrin ve kilise disiplini konularında karar veren piskopos ve ilâhiyatçılar kurulu. Kiliseler arası (ekümenik) konsillerde varılan ve papa tarafından tasdik edilen kararlara bütün Hristiyanlar ve rahipler uymak zorundadır.
konsül: Roma'da iktidarı paylaşan iki yüksek yöneticiden biri.
kronoloji: Tarihî olayların zamanını ve tarihini inceleyen bilim, tarihî olayların sırası ve tarihi.
kurgan: Geniş kubbe biçimindeki mezar, höyük.
kurultay: Bir kuruluşun temel işlerini görüşmek için belirli zamanlarda veya gerektikçe yapılan toplantı, Moğollarda devletin önemli meseleleri hakkında karar vermek üzere yapılan büyük toplantı.
kümbet: İlk Türk-İslâm devletleri ve Türkiye Selçukluları zamanında, devlet ileri gelenlerinin gömüldüğü, genellikle iki katlı, çadırı andıran tuğla veya taştan yapılmış mezar. Türkiye Selçuklularında gövdeleri çokgen veya silindir biçiminde inşa edilmiştir.
külliye: Büyük camilerin çevresine yapılmış medrese, kütüphane, hamam, aş evi gibi kurumların hepsine birden verilen ad.

L

libre: Roma'da 327 gram olan ağırlık birimi.

M

maiyet: Bir kimseye hizmet etmek veya onur vermek için beraberinde bulunanlar.
malikâne: Bir kimseye, gelirinden hayatı boyunca yararlanmak, fakat satmamak veya miras bırakmamak şartıyla verilen beylik arazi.
mancınık: Kale kuşatmalarında ağır taşlar fırlatmak için kullanılan, bir ucunda bir kepçe, diğer ucunda da karşı ağırlık bulunan kaldıraç biçiminde savaş aracı.
megazi: Gazi (İslâm savaşçılarının) lerin menkıbeleri.
memlük (gulâm): Köle.
mertebe: Derece, paye, rütbe.
meşru: Kanunun, hukukun gerekli kıldığı nitelikleri taşıyan.
mevali: Zorla veya gönül rızası ile Müslümanlığı kabul etmiş olanlar (Mevlâ'nın çoğulu).
milât: Hz. isa'nın doğduğu gün.
mitoloji: Çok tanrılı inancın yaygın olduğu eski çağda, tanrıların, yarı-tanrıların veya kahramanların efsanevî tarihi.
mutlakıyet: Hükümdarın, siyasî iktidarı kayıtsız şartsız elinde bulundurduğu hükümet şekli.

N

naip: Tahtta hükümdar bulunmadığı zaman veya hükümdarın yokluğu sırasında devleti yöneten kimse, vekij.
noyan: Moğollarda yasun ve obog denilen sosyal birliklerin başında bulunan kimse. Zamanla askerî nitelikleri öne geçmiştir.
Nöbet (nevbet): Sarayda ve bazı özel yerlerde belirli zamanlarda çalınan askerî mızıka.
Nöker: Noyan'ın yardımcısı.

O

olay (hadise): Ortaya çıkan, oluşan durum, ilgiyi çeken veya çekebilecek nitelikte olan her türlü iş.
olgu (vak'a): Bir takım dayandığı sebep veya bu sebeplerin yol açtığı sonuç.
oymak: Dil ve kültür yönünden büyük bir türdeşlik gösteren, birçok boydan oluşan, yapısındaki aileler arasında toplum, ekonomi, din, kan veya evlilik bağları bulunan topluluk.

P

polis: Eski çağda şehir devleti.
politeizm (çok tanrıcılık): Tabiat kuvvetlerinin, ölülerin, hayvanların tanrılaştırmasından doğan inanış.

R

raca: Babürlülerde devlete bağımlı hüküm-dar,küçük Hint devletlerinin başındaki kimse.
reaya: Bir hükümdarın yönetimi altında bulunan halk.sonraki dönemde Müslüman olmayan tebaa.
ruhanî: Hristiyanlıkta dinle ilgili olan konular.

S

sâmi, sâmiler: Eski Asur, Akad, Arap, ibranî vb. kavimler.
serf: Derebeylik toplumunda toprağa bağlı ve bir senyöre tâbi olan kimse.
site: Şehir, İlk Çağ'da kendi yasalarıyla yönetilen bir veya birkaç şehirden oluşan devlet.
skolâstik düşünce: İnanç ve bilgiyi kiliseyle uyumlu bir şekilde birleştirmeye çalışan Orta Çağ felsefesi.
sübaşı: Oğuz Yabgu Devleti' nde ordu kumandanı, Türkiye Selçuklularında illerde güvenliği sağlamakla görevli kimse.
sultan: Müslüman devletlerde en büyük hükümdar.
suyurgal: Timurlularda tımar sahibi olan kimse. Suyurgal, orduda görev alır, belli sayıda savaşçıyı sağlar, halkın ödeyeceği vergileri kendi adına toplardı. Suyurgalın yürütme ve yargı ayrıcalığı bulunur, kendine verilen topraklardan vergi ödemezdi.

Ş

şahmerdan: Çekici mekanik olarak yükselen ve kendi ağırlığıyla düşerek dövme işlemi yapan bir savaş aracı. Daha çok kale kuşatmalarında kullanılırdı.
şamanlık: Tabiata tapma, tabiat üstü ruhlara inanma temeline dayalı din.

T

taassup: Bir düşünceye, bir inanışa aşırı şekilde bağlanıp ondan başkasını düşünmeme durumu, bağnazlık.
takvim: Zamanı yıllara, aylara ve günlere ayıran yöntem, bir yılın günlerini, aylarını, sayılı günlerini gösteren çizelge.
tampon devlet: Coğrafî yeri bakımından, güçlü ve birbirine düşman iki devlet arasında bulunan devlet.
tanrı-kral: Kendisine ilâhî nitelik verilerek tanrı derecesine yükseltilen hükümdar.
tarihçi: Tarihî konular üzerinde araştırmalar yapan, tarih kitapları yazan kimse.
tasavvuf: Tanrı'nın niteliğini ve kâinatın oluşumunu varlık birliği (vahdet-i vücut) anlayışıyla açıklayan dinî ve felsefi akım, İslâm mistisizmi.
tiranlık: Eski Yunan'da siyasî gücün zorla ele geçirilmesiyle kurulan acımasız ve baskıcı rejim.
totem: ilkel toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr gibi herhangi bir tabiî nesne.
töre: Bir sosyal grupta, bir topluluk veya halkta yerleşmiş davranış biçimlerinin bütünü.
türbe: Genellikle ünlü bir kimse için yaptırılan ve içinde o kimsenin mezarı bulunan, kule biçiminde veya kubbeli yapı.

U

uc: Türkiye Selçuklularında, gayrimüslim komşu devletlerin sınır boylarına verilen ad.

V

vakıf: Bir hizmetin gelecekte de yapılması için belli şartlarla ve resmî bir yolla ayrılarak bir kimse tarafından bırakılan mülk veya para, bu nitelikte olan kuruluş.
veri: Bir araştırmanın, bir tartışmanın, bir muhakemenin temeli olan ana öğe, done.
vezir: islâm devletlerinde hükümdardan sonra gelen ve onun vekili sayılan en yüksek yönetici.

Y

yabgu: Göktürklerde hakanın yardımcısı, Oğuzların 10. yüzyılda kurdukları devletin başkanı.
yargucı: Moğollarda hâkim, yargıç.
yasa: Kanun.
yıllık (anal): Her yıl birbirini takip eden ve her yeni neslin kendi buluşlarıyla zenginleştirdiği, astronomi gözlemlerini toplayan derlemeler.
yoğ: Türklerde ölüler için yapılan tören.

Z

zaman: Bir iş veya oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit.
zanaatkar: Maddeye dayanan ihtiyaçları karşılamak için yapılan ve az çok el alışkanlığı isteyen belirli işi yapan kimse.
ziggurat: Sümerlerin ve Sami asıllı Mezopotamya kavimlerinin tapınakları.

OSMANLI SİYASÎ TARİHİ (1300-1600)

A. 14. Yüzyılın Başında Yakın Doğu ve Avrupa
B. Kayılar Söğüt'te
C. Yeni Bir Devlet Doğuyor
Ç. Bizans'ın Rumeli'de Kuşatılması ve Balkan Kavimleri ile tik Temaslar
D. Osmanlıların Anadolu'da Türk Siyasî Birliğini Kurması
E. Ankara Savaşı'ndan İstanbul'un Fethine
F. Fatih ve Fetihler
G. İslâm Dünyası Liderliğine
H. Osmanlılar Zirvede

A. 14. YÜZYILIN BAŞINDA YAKIN DOĞU VE AVRUPA

1. Yakın Doğu

14. yüzyılın başında Yakın Doğu'daki önemli devletler İlhanlı ve Memlûk devletleriydi.

Cengiz Han'ın torunu Hülâgu tarafından kurulan İlhanlı Devleti; İran, Irak, Kafkasya ve Anadolu topraklarına hâkimdi. Hülâgu ile onun neslinden gelen hükümdarlar, askerî üstünlüğe ve Moğol geleneklerine dayanan güçlü bir devlet meydana getirmişlerdi.

Mısır'daki Memlûk Devleti, Yakın Doğu'daki son Haçlı devletçiklerini ortadan kaldırmış ve Moğolların ilerleyişini durdurmuştu. Arabistan, Filistin, Lübnan, Suriye ve Anadolu'nun güneyi ile güneydoğusundaki bazı kesimlere hâkimdi.

2. Anadolu

a. Türkiye Selçuklu Devleti: 1243'teki Kösedağ bozgunundan sonra Moğol hâkimiyetine giren Türkiye Selçukluları, daha sonra İlhanlı (Moğol) Devleti'ne bağlandılar. Son Selçuklu hükümdarları, İlhanlıların memuru hâline geldiler. İlhanlılar, 1308'den sonra, Anadolu'yu genel valiler eliyle yönetmeye başladılar.

b. Anadolu'nun İlhanlı etkisinin nispeten az hissedildiği bölgelerinde, Türkmenler uc beylikleri meydana getirmişlerdi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılması ve İlhanlı baskısının azalması sonucunda bu beylikler, kendi bölgelerinde küçük birer devlet hâline geldiler.

c. IV.Haçlı Seferi sonunda (1204), İstanbul'un Latinler tarafından işgali üzerine İstanbul'dan kaçan Bizans ileri gelenleri tarafından kurulan Trabzon Rum (Pontus) Krallığı varlığını sürdürüyordu.

3. Avrupa

Bizans: 14. yüzyılın başında, Bizans'ın Anadolu'daki bütün toprakları (sağlam kaleli, iyi korunan birkaç şehir dışında) Türklerin eline geçmişti. Marmara denizinin güneyinde ve doğusunda kalan kesim, Trakya ve güney Yunanistan, yönetimi altındaydı. Askerî bakımdan zayıfladığı için, varlığını siyasî ittifaklara ve entrikalara dayanarak devam ettirmeye çalışıyordu.

14. yüzyıl başında, Balkanlar'ın önemli iki siyasî gücü Sırplar ve Bulgarlardı.

Bulgar Devleti: Başında Kuman Türklerinden bir hanedanın bulunduğu Bulgar Devleti, bir süre Altın Orda Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmişti. Altın Orda Devleti'nin baskısından kurtulunca, topraklarını Bizans yönünde genişletmeye başladı. Özellikle Karadeniz kıyılarında birçok şehri ele geçirdi.

Sırp Krallığı: Gittikçe güç kazanan Sırp Krallığı, Arnavutluk üzerinde hâkimiyet kurmak için mücadele ettiği Bizans'ın sınırlarını zorlamaktaydı. Balkanlardaki diğer devletler Eflâk ve Boğdan voyvodalıkları idi.

Avrupa'daki diğer devletler arasında Macaristan, Roma-Germen İmparatorluğu, İsveç, Lehistan önem taşıyordu. İspanya'da Aragon ve Kastil krallıkları; İtalya'da Venedik, Ceneviz, Napoli ve Papalık devletleri bulunuyordu. Bosna ve Hırvat krallıkları, Macaristan'ın hâkimiyeti altındaydı.

Doğu Avrupa, Altın Orda Hanlığının sınırları içindeydi. Bu devlet, Cengiz Han'ın ölümünden sonra, Moğol İmparatorluğu'nun parçalanması ile meydana çıkmıştı. Kuzeyinde yer alan Moskova Knezliği de Altın Orda'nın hâkimiyetini tanıyordu.

B. KAYILAR SÖĞÜTTE

1. Kayı Boyu ve Osmanlı Ailesi

Osmanlılar, Oğuzların Günhan kolunun Kayı boyundandır. Kayı, güç ve kudret sahibi demektir (Türk kelimesinin de güçlü, kuvvetli anlamına geldiğini hatırlayınız). Kayılar kendilerini Oğuz boylan arasında en itibarlısı sayarlar ve damga olarak iki ok'la bunların arasında yer alan bir yaylı ok'u kullanırlardı (Yay ve ok, eski Türklerde hâkimiyet alâmeti sayılıyordu).

2. Kayıların Anadolu'ya Gelişi ve Yerleşmesi

Selçukluların Anadolu'yu yurt edinişleri sırasında, birçok Oğuz boyu yeni topraklara gelmişlerdi. Kayı boyu da bunlar arasındaydı. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbad, Oğuz boylarını Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirmişti. Kayılar da, Ankara'nın batısındaki Karacadağ dolaylarına iskân edilmişlerdi.

Kayı toyunun başındaki **Ertuğrul Gazi,** uc beyi olarak Karacadağ'da otururken Söğüt'ü ele geçirdi. Bunun üzerine Söğüt, Türkiye Selçuklu sultanı tarafından, kılıç hakkı olarak Ertuğrul Gaziye verildi.

C. YENİ BİR DEVLET DOĞUYOR

1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu

Ertuğrul Gazi'nin ölümü (1281) üzerine, küçük oğlu Osman, beyliğin başına geçti. Onun bey olması, Kayı'ların çevresinde toplanmış diğer oymaklar tarafından da olumlu karşılandı.

Osman Bey, komşu oymaklarla iş birliği yaparak, çevredeki Rum tekfurları üzerine akınlar düzenledi. Karacahisar, Bilecik ve İnegöl kalelerini ele geçirdi.

Bu sırada, Türkiye Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı, İlhanlı merkezine gitmişti. Bu yüzden, Anadolu'da bir iktidar boşluğu meydana çıkmıştı. Başarıları dolayısiyle çevresi kalabalıklaşmış olan Osman Bey, bu ortamda, hükümdar durumuna yükseldi. Osmanlı Devleti, böylece kurulmuş oldu (1299).

2. Sakarya Havzası ve Marmara Bölgesinde Genişleme

Osman Beyin başarılı fetihleri üzerine, çevredeki Rum tekfurları, Bursa tekfurunun önderliğinde birleşik bir ordu meydana getirdiler. Osman Bey, bu orduyu Koyunhisar'da yenilgiye uğrattı. Osman Bey'in asıl amacı, Bursa'yı fethetmekti. Bu şehri ablukaya aldı. Buraya yakın iki kale yaptırarak kuşatmayı başlattı. Ancak, bu sırada hastalandı. Bursa ablukasını ve kuşatmasını, oğlu Orhan Gazi'ye bıraktı. Mudanya'yı ve Orhaneli'ni alan Orhan Gazi'nin başarıları üzerine Bursa da teslim oldu (1326). Abluka ile kuşatma, hemen hemen on yıl sürmüştü.

Osman Gazi, Bursa'nın fethi müjdesini aldıktan sonra öldü. Uzak görüşlü, cesur ve tedbirli Osman Bey, teşkilâtçılık ve devlet kuruculuğu niteliklerine sahipti. Askerî yeteneği büyüktü. Osmanlı Beyliği'nin topraklarını kısa zamanda dört katına çıkarmıştır.

Orhan Bey, Osman Gazi'nin yaşlılık döneminde devleti yöneterek deneyim kazanmıştı. Babasının yerine geçince, Bursa'yı başkent yaptı ve İznik üzerine yöneldi.

İznik, o tarihlerde Bursa'dan büyük bir şehirdi. Hristiyanlar açısından da dinî önem taşıyordu. Orhan Bey, İznik'i kuşatınca, Bizans imparatoru büyük bir ordu ile Osmanlıların üzerine yürüdü.

Türk ve Bizans orduları Maltepe yakınlarında karşı karşıya geldiler. Orhan Gazi, kalabalık Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Bunun üzerine, yardım alma ümidini kaybeden İznik teslim oldu (1331).

Babasının zamanından beri Orhan Gazi'nin yanında bulunan ünlü kumandanlar Akça Koca, Konur Alp, Gazi Abdurrahman, Kara Mürsel, Aykut Alp Kocaeli Yarımadası'nın fethini tamamladılar. Üçüncü defa kuşatılan İzmit teslim oldu (1337). Gemlik, Armutlu, Ulubat, Mihalıç Osmanlı topraklarına katıldı.

3.Adalar Denizi'nde Gazanın Devralınması

Osmanlı Devleti'nin güçlendiği sırada, Karesi Beyliği iç çekişmelerle uğraşıyordu. Durumu iyi değerlendiren Orhan Gazi, Karesi topraklarını fazla direnme görmeden ele geçirdi. Bu beyliğin donanması ve ünlü kumandanları (Ece Halil, Evrenuz Bey, Hacı İlbeyi vb.) Osmanlı hizmetine girdi. Balıkesir, Manyas, Edincik gibi beldelerle Marmara kıyıları da ele geçirilince devletin sınırları oldukça genişledi.

Bizans imparatoru Kantakuzen, Orhan Gazi'nin yardımı ile tahta geçmişti. Bu sırada gelişen Bulgar-Sırp tehdidine karşı iki hükümdar, ortak hareket kararı aldılar. Sırplar, Bizans'a ait Selanik şehrini kuşatmışlardı. Orhan Gazi, oğlu ve veliahdı Süleyman Paşa'yı 20 bin kişilik ordu ile yardıma gönderdi. Şehir, bu kuvvetler sayesinde kurtarıldı. Süleyman Paşa, Sırp-Bulgar birleşik ordusuna karşı Dimetoka Meydan Muharebesi'ni kazandı (1352). Daha sonra, Ankara'daki Ahî Cumhuriyeti de Osmanlı sınırları içine alındı.

Kendisine yapılan yardımlar karşılığında, Bizans İmparatoru, Çimpi kalesini vermişti. Süleyman Paşa, buraya bir miktar asker yerleştirdi. Bir süre sonra da Gelibolu kalesini fethetti. Buralara Anadolu'dan Türk nüfus getirildi.Türkler, böylece Rumeli'ye, bir daha ayrılmamak üzere ayak basmışlardı.

Süleyman Paşa, daha sonra Bolayır'ı ve Tekirdağ'a kadar, Marmara kıyılarını ele geçirdikten bir süre sonra av sırasında atından düşerek öldü.

4. Osmanlıların Rumeli'de İskân Siyaseti

Osmanlılar, fethettikleri Rumeli topraklarının hızla Türkleşmesine özel bir önem verdiler. Bunu sağlamak için yaklaşık 200 yıl sürecek, sistemli ve isabetli bir iskân politikası uyguladılar. Bu politikanın ana ilkeleri, Anadolu'daki Türk nüfusun bir bölümünü, Rumeli'de fethedilen yerlere getirip yerleştirmek, yerli halktan ayaklanma çıkarması muhtemel olanları da başka bölgelere iskân etmekti. Rumeli'ye kendi istekleriyle gidip yerleşenler de az değildi.

Orhan Gazi'nin Kişiliği: Orhan Gazi, bütün hayatını, devletin güçlenip büyümesi uğruna harcamıştır. Takip ettiği siyasetle, yeni kurulmuş Osmanlı Devleti'nin güçlü temeller üzerinde yükselmesini sağlamıştır. Çok iyiliksever bir hükümdardı. Bilginleri ve sanatkârları korumuştur. Fethettiği şehirlerde yeni eserler yaptırmış, buraların Türk-Müslüman beldesi hâline gelmesini sağlamıştır. Fethettiği şehirlerin yerli halkına karşı şefkat ve adaletle davranmıştır.

Ç. BİZANS'IN RUMELİ'DEN KUŞATILMASI ve BALKAN KAVİMLERİ İLE İLK TEMASLAR

1. Bizans-Batı Bağlantısının Kesilmesi

a.Çatalca'ya Kadar Olan Yerlerin Ele Geçirilmesi: Orhan Gazi'nin ölümü üzerine, yerine **I. Murad** geçti. Bu sırada, Bizanslılar, Süleyman Paşa'nın fethettiği bazı yerleri geri almışlardı. I. Murad, Lala Şahin Paşa ile birlikte harekete geçerek Lüleburgaz, Çorlu, Dedeağaç, Dimetoka ve Kırklareli'yi ele geçirdi. Bu bölge, Anadolu'dan getirilen Türkmen toplulukları ile iskân edildi.

b.Edirne'nin Fethi: Osmanlılar, Bizans imparatoru Kantakuzen'e yardıma geldikleri zaman, Edirne'nin önemli askerî konumunu yakından görmüşlerdi. Bu sebeple buranın fethedilmesi gerekiyordu. Bunun için, Bizans'ın ve Sırpların Edirne'ye ulaşım yollarını kesmek lâzımdı. Çatalca'ya kadar olan yerlerin ele geçirilmesiyle bu amaca ulaşıldı. Osmanlı ordusu, bundan sonra birleşik Bizans-Bulgar ordusu ile karşılaştı. Bu orduyu Sazlıdere'de bozguna uğrattı. Bunun ardından Edirne'yi teslim aldı (1362) ve burayı devletin yeni başkenti yaptı. Edirne'nin fethinden kısa süre sonra Gümülcine ve Filibe şehirleri de yönetim altına alındı. Böylece Sırplar, Bulgarlar ve Bizanslılar arasındaki bağlantı kesilmiş oluyordu.

c.İstanbul'un Kuşatılması: Bizans imparatoru, Osmanlılarla yaptığı anlaşmanın şartlarına uymuyordu. Haçlılarla işbirliği yapıyor veya onları Türklere karşı kışkırtıyordu. Bu sebeplerle, Yıldırım Bâyezid, İstanbul'u kuşattı (1391). Ancak, o dönemde surları yıkacak güçte toplar yoktu. Bu yüzden kuşatma, uzun süreli ablukaya çevrildi. Bizans'a Karadeniz'den gelecek yardımları önlemek için de Boğaz'da Güzelce Hisar (Anadolu Hisarı) yaptırıldı.

Timur tehlikesinin yaklaşması üzerine, ablukanın kaldırılmasına karar verildi. Bizans, ileri sürülen ağır şartları kabul etti. Böylece ablukaya son verildi (1401).

2. Balkanlar'da Genişleme

Sırp Sındığı Zaferi: Edirne'nin fethi, Avrupa Hristiyan dünyasında tepkilere yol açtı. Macar Kralı I. Layoş'un kumandasında bir Haçlı ordusu hazırlandı. Bu ordu Edirne'ye yaklaşarak Meriç kıyısında ordugâh kurdu.

Rumeli'deki birliklerin başında bulunan Lala Şahin Paşa'nın buyruğundaki kuvvetler çok sınırlıydı. On bin akıncıdan meydana gelen bir kuvvetin başındaki Hacı İlbeyi, bu durumda her şeyi göze alarak, gece, düşman ordugâhını bastı. Haçlılar tamamen bozuldular ve yok edildiler. Bu savaşa Sırp Sındığı Zaferi (1364) adı verildi

Çirmen Zaferi: Sırp Sındığı Zaferi ile Macaristan'ın Balkanlar'daki etkisi azaltıldı ve Rumeli'nin fethi için yeni ufuklar açıldı. Böylece, Bizans'ın Trakya'daki bütün topraklan alındı. Sırplarla birleşerek karşı koyan Bulgarlar yenilgiye uğratıldı. Türk topraklarına yönelen Sırp ordusuna karşı Çirmen'de zafer kazanıldı (1371). Batı Trakya ele geçirildi. Bulgaristan Krallığı ve Dobruca Prensliği Osmanlılara bağlandı. Sırp Krallığı da Osmanlı hâkimiyetini tanıdı.

I. Kosova Zaferi: Çirmen zaferinden sonra, Sultan I. Murad'ın ünlü kumandanları yıldırım hızıyla ilerlemişler, Kuzey Makedonya, Kosova, Bosna, Arnavutluk topraklarına girmişlerdi. Bulgaristan'da ise fethedilmeyen pek az yer kalmıştı.

Bu gelişmeler karşısında, Avrupa, Türklere karşı yeni bir Haçlı ordusu hazırladı. Bu ordu ile Osmanlı ordusu Kosova Ovası'nda karşı karşıya geldiler. I. Murad, ustaca bir taktik uygulayarak, Haçlı ordusunu tam bir bozguna uğrattıktan sonra (1389) savaş alanında şehit düştü.

Sırplar, Kosova Meydan Muharebesi'nden sonra Osmanlı hâkimiyetine girdiler.

Sultan Murad, doğuştan hükümdarlık yeteneklerine sahipti. Girdiği her savaşı kazanmıştı. Çalışkan, enerjik ve düşmana karşı sertti. Hayır işlemeye ve adaletli davranmaya özen gösterirdi. Verdiği sözden asla dönmezdi. Önemli konularda çevresine danışmaktan geri kalmazdı. "Hüdavendigâr" ve "Gazi Hünkâr" adlarıyla da anılmıştır.

I. Murad'ın yerine geçen Yıldırım Bâyezid de Balkanlar'da adına yaraşır bir faaliyet gösterdi. Eflâk voyvodası Mirce, Osmanlı topraklarına saldırınca, Yıldırım, Tuna nehrini geçti, Mirçe'yi bozguna uğrattı ve tutsak aldı. Eflâk, Osmanlı Devleti'ne bağlandı.

Türk akıncıları Orta Avrupa ülkelerine yaptıkları akınlarda Macar Kralı Sigismund'u yenerek kaçmak zorunda bıraktılar. Arnavutluk ve Karadağ itaat altına alındı.

Niğbolu Zaferi: Osmanlılara yenilen Sigismund, papaya baş vurarak

bir Haçlı ordusu hazırlanmasını istedi. Hemen bütün Avrupa ülkelerinin katıldığı büyük bir ordu meydana getirildi. Bu ordu, Niğbolu Kalesi'ni kuşattı. Yıldırım Bâyezid, Haçlı ordusunun yarısı kadar bir kuvvetle Niğbolu'ya ulaştı. Buradaki meydan muharebesinde Osmanlı ordusu kesin bir zafer kazandı (1396).

Niğbolu Zaferi ile Osmanlıların Avrupa'daki en güçlü rakibi olan Macaristan etkisiz hâle getirildi. Yıldırım Bâyezid'in Anadolu Türk birliğini kurabilmesi için elverişli bir ortam meydana geldi.

D. OSMANLILARIN ANADOLU'DA TÜRK SİYASÎ BİRLİĞİNİ KURMASI

Osmanlılar, Balkanları ele geçirip Rumeli'deki genişlemeyi sürdürürken, Anadolu siyasî birlikten yoksun bulunuyordu. Burada kurulmuş olan çeşitli beylikler birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Anadolu, bir Türk ülkesiydi. Sadece Pontus Rum Krallığı ile birkaç şehir, Türk yönetimi dışındaydı. Bu karışık durumun sona erdirilmesi ve siyasî birliğin sağlanması, Osmanlıların ilk görevlerinden biri hâline gelmişti.

Osmanlı Devletinin Anadolu'daki sınır komşuları Saruhanoğulları, Germiyanoğulları, Hamidoğulları, Karamanoğulları ve Candaroğulları idi. Sultan I. Murad Germiyan, Aydın, Saruhan ve Menteşe beyliklerini yönetimi altına aldıktan sonra, Hamidoğullarının topraklarını da ülkesine kattı. Antalya'yı alarak, buradaki Teke Beyliği'ne son verdi.

Yıldırım Bâyezid, Anadolu birliğinin barış yolu ile sağlanmasını istiyordu. Kardeş kanı akıtılması doğru değildi. Rumeli'nin Türkleştirilmesi için Anadolu'daki nüfusa ihtiyaç vardı. Osmanlılar, Anadolu'da yaşayan Türkler arasında büyük itibar sahibiydiler. Beyliklerde yaşayanlar, Hristiyanlar üzerine gaza yapan Osmanlılara hayranlık duyuyorlardı. Buralardan gelen Türkler Osmanlı ordusuna katılıyor, Rumeli ve Anadolu'daki Osmanlı topraklarına yerleşiyordu.

Yıldırım Bâyezid, kuvvetli birliklerin başında Anadolu'da sefere çıkarak İzmir, Manisa, Uşak, Aydın, Denizli ve Muğla'yı Osmanlı topraklarına kattı. Böylece devletin sınırları Akdeniz kıyılarına kadar genişledi. Denizci beyliklerin donanmaları Osmanlı donanması hâline geldi. Gelibolu, Türk donanmasına üs yapıldı, burada bir tersane kuruldu. Saruhanoğulları, yeniden itaat altına alındı.

Bu sırada, Anadolu'daki en güçlü devletler Karamanoğulları ile Kadı Burhaneddin Devleti idi. Karamanoğulları, kendilerini Türkiye Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olarak görüyorlardı. Yıldırım Bâyezid, Karamanoğulları üzerine yürüyerek, karşısına çıkan kuvvetleri yenilgiye uğrattı ve Konya'yı aldı. Karaman, Niğde ve Aksaray'ın ele geçirilmesiyle Osmanlı toprakları Seyhan nehrine kadar genişledi. Kuzey Anadolu'da da Samsun, Çarşamba, Tirebolu ele geçirilerek, Trabzon Rum Krallığı sınırlarına ulaşıldı.

Kadı Burhaneddin, Akkoyunlularla yaptığı savaşta ölünce, onun toprakları da Osmanlı topraklarına katıldı. Sivas, Kayseri, Tokat, Kırşehir birer Osmanlı şehri oldular.

Malatya, Mısır Memlûk Devleti'nin elindeydi. Yıldırım Bâyezid, burayı kolayca ele geçirdi. Arkasından, Dulkadıroğulları Beyliği'nin merkezi Elbistan'ı ele geçirdi. Bu beylik,

bağlı olduğu Memlüklerden ayrılıp Osmanlı tarafına geçti. Böylece, Osmanlı Devleti'nin sınırları Fırat'a dayandı. Daha sonra Erzincan da alındı. Böylece, Türkiye'nin siyasî birliği büyük ölçüde sağlanmış oldu (1401).

E. ANKARA SAVAŞI'NDAN İSTANBUL'UN FETHİNE

1. Ankara Savaşı (1402)

Türkistan'da güçlü bir devlet kurmuş olan Timur, Altın Orda Hanlığı'nı, Hindistan'daki Delhi Sultanlığı'nı, Harzem ve İran'ı kendine bağlamıştı. Daha sonra Suriye ve Azerbaycan'ı da ele geçirerek Doğu Anadolu'daki beylikleri hâkimiyeti altına almıştı.

Timur'un ele geçirdiği toprakların beyleri Yıldırım Bâyezid'e sığınıyor, Yıldırım'ın Osmanlı Devletine kattığı Anadolu beyleri de Timur'un yanında toplanıyorlardı. Bunlar, her iki hükümdarı birbirlerine karşı kışkırtıyorlardı. Timur, doğu yönünde, Çin üzerine sefere çıkacağı için, ülkenin batısını güvenlik altına almak istiyordu. Böylece Doğu ve Batı Türk devletlerinin ünlü iki hükümdarı arasında savaş kaçınılmaz hâle geldi.

Tarih boyunca Anadolu topraklarında yapılmış en büyük savaşlardan birinde Yıldırım Bâyezid ve Timur, Ankara yakınlarındaki Çubuk Ovası'nda karşı karşıya geldiler. Savaş çok şiddetli oldu. Osmanlı ordusundaki Kara Tatarlar ile karşı saflarda kendi beylerini gören bazı Anadolu askerleri, Timur tarafına geçtiler. Bu olumsuz gelişmelere rağmen Yıldırım Bâyezid cesaretle vuruştu. Fakat sonunda esir düştü. Hayatında ilk defa yeniliyordu. Osmanlı hükümdarı yedi ay tutsak kaldıktan sonra öldü.

Yıldırım Bâyezid, dünya tarihinin en büyük komutanlarından ve devlet adamlarından biridir. Anadolu'nun siyasî birliği ile Rumeli'nin Türkleşmesi konularında büyük gayret göstermiştir. Cesareti ve kuvvetli iradesi ile tanınmış olan Yıldırım Bâyezid, devlet hazinesini zenginleştirmiş, birçok hayır kurumu yaptırmıştır.

Timur, zorlukla sağlanmış olan Anadolu birliğini parçaladı. Birçok beylik yeniden kuruldu. Osmanlı ülkesi de, Yıldırım Bâyezid' in dört oğlu arasında paylaştırıldı.

Osmanlı şehzadeleri arasında taht kavgası baş gösterdi ve yıllarca sürdü. Kardeşler arasındaki taht mücadelesi sırasında Avrupa yönündeki ilerleme ve yeni fetihler tamamen durdu. Fakat, Rumeli'de bir dağılma olmadı. Tecrübeli komutanlar, aldıkları tedbirlerle, buranın birlik ve güvenliğini sağladılar.

Taht mücadelesine girişen şehzadeler, kardeşlerine üstünlük sağlamak için, Bizans'a çeşitli tavizler verdiler. Anadolu'da siyasî birliğin yeniden sağlanması için önemli bir adım atılamadı. Bütün bunlar, İstanbul'un fethini elli yıl geciktirdi.

2.Kardeşler Arası Taht Kavgaları

Yıldırım Bâyezid'in beş oğlu vardı. Timur, bunlardan Çelebi Mehmed'le İsa, Musa, Süleyman çelebilere hükümdarlık verdi. Mustafa'yı ise, Anadolu'dan ayrılırken beraberinde götürdü.

Çelebi Mehmed, Bursa'ya hâkim olmayı başardı. Süleyman Çelebi ise Edirne'de oturuyor ve Rumeli topraklarını yönetiyordu. Çelebi Mehmed, kardeşi Musa Çelebi'yi onun üzerine gönderdi. Musa Çelebi, Süleyman'ı yenip ortadan kaldırdı. Çelebi Mehmed ile olan anlaşmasını unutup bağımsız davranmaya başladı. Bunun üzerine Çelebi Mehmed, Musa Çelebi ile mücadeleye girişti ve onu yenerek ülkenin tek hâkimi hâline geldi (1413).

3.Anadolu'da Siyasî Birlik Yeniden Sağlanıyor

Çelebi Mehmed, iç karışıklıklar yüzünden sarsılmış olan düzeni sağlamaya çalıştı. Bunun için, önceleri barışçı bir politika takip etti. Bizans'la, Ceneviz'le ve Venedik'le anlaşmalar yaptı.

Daha sonra, Anadolu birliğini sağlamak için çalışmalara başladı. Timur, Osmanlılara geçmiş beyliklerin çoğunu yeniden kurdurmuştu. Çelebi Mehmed, Aydınoğulları'nı, Germiyanoğulları'nı, Menteşeoğulları'nı ve Candaroğulları'nı devlete bağladı. Karamanoğulları ile savaşarak II. Mehmed Bey'i tutsak aldı ve bir daha baş kaldırmayacağına yemin ettirerek serbest bıraktı.

Bu sırada, Simavna kadısının oğlu olup devlet ve toplum yapısına aykırı düşünceler ileri süren Şeyh Bedreddin'in propagandası halk üzerinde etkili oluyordu. Kovuşturmaya uğrayınca Rumeli'ye kaçan Şeyh Bedreddin, Eflâk voyvodasının desteğini sağladı. Adamlarını da Ege dolaylarına gönderdi. Bunlar, oralarda bir süre sonra yakalanıp ortadan kaldırıldılar.

Şeyh Bedreddin de, üzerine gönderilen birlikler tarafından yakalandı. Bilginler heyetinin sorgulamasında suçunu kabul etti ve Serez'de asıldı.

Yıldırım Bâyezid'in şehzadelerinden Mustafa Çelebi, Ankara yenilgisinden sonra Semerkant'a götürülmüştü. Timur'un ölümü üzerine serbest kaldı ve Anadolu'ya dönerek taht üzerinde hak iddiasında bulundu. Bizans'ın yardımını ve Eflâk voyvodasının da desteğini sağladı.

Onun Rumeli'deki faaliyetleri üzerine, Çelebi Mehmed, bir ordu ile üzerine yürüyerek birliklerini bozdu. Mustafa Çelebi, Selanik'teki Bizans valisine sığındı. Bizanslılar, onu Çelebi Mehmed'e teslim etmediler. Yıldan yıla belirli bir paranın ödenmesi karşılığında gözetim altında bulundurmaya söz verdiler.

Çelebi Mehmed'in ölümü (1421) üzerine, yerine, oğlu II. Murad geçti. Bizans'ın serbest bıraktığı Mustafa Çelebi, yeniden taht mücadelesine başlamasıyla devlet için ciddî bir tehlike baş gösterdi. II. Murad, uzun mücadelelerden sonra, Mustafa Çelebi'nin ortadan kaldırılmasıyla duruma hâkim oldu.

II. Murad Anadolu'da sefere çıkınca önemli beylikler, Osmanlı hâkimiyetini yeniden kabul etmek zorunda kaldılar. Germiyanoğlu Yakup Bey ölünce, vasiyeti üzerine, toprakları Osmanlı Devleti'ne geçti.

Karamanoğulları, fırsat buldukça ayaklanmaya devam ettiler. Fakat, II. Murad, daha fazla kan dökmemek ve Avrupa işleriyle uğraşmak için, onlarla barış anlaşması yaptı.

Böylece, Anadolu'nun siyasî birliği büyük ölçüde sağlanmış oldu.

4. Balkanlar'da Sarsılan Hâkimiyetin Pekiştirilmesi

Ankara Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Osmanlı Devleti, Rumeli'de toprak kaybetmemişti. Fakat, Bizans'ın ve Balkanlar'daki toplulukların faaliyetleri, Osmanlı hâkimiyetinde sarsıntıya yol açmıştı. Çelebi Mehmed, tahta geçince, durumu düzeltmeye çalıştı.

Katoliklerin baskısı altında ezilen Bosnalıların yardım isteği üzerine, Evrenuzoğlu İshak Bey, Hırvatistan'a girdi. Burada karşısına çıkan Macar Kralı Sigismund'u ağır bir yenilgiye uğrattı. Daha sonra karşılaştığı Macar ordusunu bir kere daha mağlup etti.

Eflâk voyvodası Mirçe, Macarlarla iş birliği halindeydi. Çelebi Mehmed, Eflâk topraklarına girerek, karşısına çıkan Macar-Romen birleşik ordusunu kolayca yendi. Bunun üzerine, Eflâk, Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.

Çelebi Mehmed'in hükümdarlığı sırasında (1413-1421), Bosna ve Dobruca, Osmanlı yönetimine girdiler. Arnavutluk topraklarının bir bölümü de Osmanlı toprakları içine alındı.

II. Murad da, isabetli bir siyaset takip ederek, Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetini pekiştirdi.

Osmanlıların Makedonya 'da ilerle meleri Venedik'i kuşkulandırdı. Selanik halkı, Katolik Venediklilerin baskısından bunalıyor, bu sebeple Osmanlı yönetimini tercih ediyordu. Osmanlılar da, Balkanlar'da gelişmelerine engel olan Venedik'in gücünü ve etkisini azaltmak istiyorlardı. Bu sebeple, Osmanlı-Venedik savaşı başladı. 1430'a kadar devam eden savaş Osmanlıların üstünlüğü ile sonuçlandı. Selanik, Yanya, Serez gibi şehirler ve Arnavutluk'un bir bölümü Osmanlıların eline geçti. Venedik'le barış antlaşması yapıldı. Venedik'in savaş sırasında kışkırttığı Arnavutların isyanı, Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırdı.

II. Murad, Rumeli'de Bizans'ın eline geçen yerleri geri aldı. Sırp despotu ile Eflâk voyvodası, bunun üzerine Macarlarla anlaştılar. Üzerlerine kuvvet gönderilince boyun eğdiler. Macar kralı, ordusuyla Türkler üzerine yürüdü, ancak büyük bir bozguna uğradı. Daha sonra Osmanlılar, Belgrad'ı kuşattılar, fakat alamadılar.

Segedin Barışı: II. Murad, Balkanlar'da uzun mücadeleler vermişti. Macarların Erdel voyvodalığına getirdikleri Hünyadi Yanoş da Osmanlılara karşı art arda başarılar kazanıyordu. Çok sevdiği şehzadesi Alâeddin Ali'nin ölümü üzerine, II. Murad, barış istedi. Türklerle Macarlar arasında Segedin Barışı imzalandı (1444). Bu antlaşma ile Eflâk ve Sırbistan üzerindeki Macar nüfuzu artıyordu.

Segedin Antlaşmasından sonra II. Murad, tahtı, küçük oğlu Şehzade Mehmed'e bırakarak Manisa'ya çekildi.

Varna Savaşı: Osmanlı tahtına 12 yaşında bir çocuğun geçmesi, Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı ve kolayca mağlup edilebileceği yolunda ümitler uyandırdı. Daha yeni yapılan Segedin Antlaşması, Papa'nın da kışkırtması ile, geçersiz sayıldı. Büyük bir Haçlı ordusu hazırlandı. Bu ordunun başına, Hünyadi Yanoş ve Macar kralı Ladislas geçtiler.

Durumun kötüye gittiğini gören Osmanlı devlet adamları, II. Murad'ın komutayı ele almasını kararlaştırdılar.II. Murad bu konuda isteksiz davranıyordu. II. Mehmed, babasına bir davet mektubu yazdı. Bu mektupta "Eğer padişah biz isek size emrediyoruz, gelip ordun uzun başına geçin;yok siz iseniz, gelip devletinizi müdafaa edin" diyordu. Bunun üzerine ordunun başına geçen II. Murad, Haçlıları Varna'da kesin bir yenilgiye uğrattı (1444). Kral Ladislas öldü, Hünyadi Yanoş ise kaçtı.

II. Kosova Savaşı: II. Murad, Varna zaferi üzerine yeniden Manisa'ya dönmüştü. Fakat, içte ve dışta karışık durum devam ediyordu. Bunun üzerine, vezirler ve kumandanlar, II. Muradın tekrar tahta geçmesini uygun gördüler (1446).

Hünyadi Yanoş, Türkleri Balkanlar'dan atmak amacıyla yeni bir Haçlı ordusu hazırlamıştı. Bu büyük ordu ile Kosova ovasında karşılaşan II. Murad, üç gün süren savaş sonunda Haçlıları yendi (1448). Bu zafer, Osmanlıların Balkanlardaki hâkimiyet ini pekiştirdi. Avrupa'nın Türkleri Balkanlar'dan atma ümidini de söndürdü.

F. FATİH VE FETİHLER

I. İstanbul'un Fe th i

II. Murad ölünce, Şehzade Mehmed, tekrar tahta çıktı (1451). O sırada 19 yaşındaydı.

II. Mehmed, tahta geçince Karamanoğulları ile uğraşmak zorunda kaldı. Karamanoğulları üzerine yürüyerek, babası zamanında onların eline geçmiş olan yerleri aldı. Ancak, burada fazla oyalanmak istemiyordu. Çünkü, yapması gereken ilk ve en önemli işin

İstanbul'un fethi olduğunu düşürtüyordu. İstanbul'un fethedilmesi, şu sebeplerden dolayı gerekli hâle gelmişti.

- Rumeli ve Anadolu toprakları, ancak İstanbul'un fethi ile birleşebilirdi.
- Bizanslılar en küçük fırsatta Avrupa'ya başvuruyor ve Hristiyan güçleri Türkler üzerine saldırtıyordu.
- Bizans, entrikaları ile ün kazanmıştı. Türk beyliklerini birbirine düşürüyor, Anadolu birliğinin gerçekleşmesini engelliyordu.
- Avrupa'dan deniz yolu ile gelecek Haçlı kuvvetleri İstanbul'da karaya çıkabilir ve Türkleri arkadan vurabilirdi.
- İstanbul alınırsa, kara ve deniz ticaret yolları yeniden canlanabilirdi.
- Hz. Muhammed'in "Konstantiniyye şüphesiz fethedilecektir. Onu fetheden emir ne güzel emirdir. Bu asker ne güzel askerdir" şeklindeki sözü, İstanbul'un fethini şerefli bir görev hâline getiriyordu.

Yıldırım Bâyezid'in Boğaz geçişini denetlemek için yaptırdığı Anadolu Hisarı yeterli olmuyordu. Onun için, genç padişah, Rumeli yakasında, tam Anadolu Hisarı'nın karşısına düşen yerde büyük bir kale yaptırmaya karar verdi.

Rumeli Hisarı, dört ay gibi kısa bir zamanda tamamlandı (1452). Sultan Mehmed, buraya 400 kişilik bir kuvvet yerleştirdi ve 'Boğaz Kesen" adını verdi.

II. Mehmed, 1452-1453 kışını, Edirne'de hazırlıkla geçirdi. Bizans'a yardım gelmemesi için, Balkanlar'da gereken tedbirleri aldı. Surları yıkacak, görülmemiş büyüklükte toplar döküldü. Nihayet Türk ordusu, İstanbul'u 6 Nisan 1453 günü kuşattı.

Ortodoks kilisesine bağlı Bizans'ın Katolik Avrupa devletleriyle arası açıktı. Buna rağmen Avrupa'dan yardım alabilmişti. Haliç'te Ceneviz, Venedik, Papalık gemileri bulunuyordu. Haliç'in ağzı kalın bir zincirle kapatılmıştı.

Kuşatmanın ikinci haftasında, Bizans'a yardıma gelen gemiler, Osmanlı kuşatmasını yararak Haliç'e girebildi. Buna karşılık, genç hükümdar, akıl almaz bir plân uyguladı. 70 kadar gemi, yağlanmış tahta kızaklar üzerinde çekilerek bir gece içinde Haliç'e indirildi. İstanbul kuşatması, bu yönden de takviye edildi.

Şiddetli hücumlar sırasında, Padişah, elçi göndererek Bizans'ın teslimini istedi. Ancak, bu teklif kabul edilmedi. Bunun üzerine, daha yoğun hücuma geçildi. 29 Mayıs 1453 sabahı başlayan son hücum başarıyla sonuçlandı.Surlardaki Bizanslılar kaçmaya başladılar. Halk panik içinde Ayasofya Kilisesi'ne sığınmış, dua ediyordu. Öğle olmadan, şehrin başlıca noktalarında Türk bayrakları dalgalanmaya başlamıştı.

Sultan Mehmed artık "Fatih" olarak anılacaktı. Henüz 21 yaşındaydı. İstanbul'u n fethi ile Doğu Roma İmparatorluğu sona erdi. Türk toprakları arasına sıkışıp kalmış, Hristiyan bir devlet ortadan kaldırıldı. Doğu Roma'nın yıkılışı, Orta Çağ'ın sonu ve Yeni Çağ'ın başlangıcı sayıldı.

Camiye çevrilen Ayasofya'da ilk cuma namazını kılan Fatih, Ortodoks Bizanslılara ve diğer dinlerin mensuplarına karşı hoşgörü ile davrandı. Böylece, Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasında bir yakınlaşmayı önledi. Ayrıca, Balkanlar'daki Hristiyan toplulukların Osmanlı Devleti'ne daha da bağlanmasını sağladı.

Fatih, başkent yaptığı İstanbul'da hızlı bir imar faaliyeti başlattı. İstanbul, büyük eserlerle donatıldı. Anadolu' dan Türk aileleri getirtilerek şehrin nüfusu arttırıldı.

Bizans'ın ortadan kalkması ile, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli' deki toprakları birleşmiş oldu. Deniz ve kara yolları güvenlik altına alındığı için ticaret gelişti. İstanbul, kültürel ve ekonomik yönden, dünyanın en önemli şehirlerinden biri hâline geldi. Osmanlı

Devleti'nin bütün Müslüman ülkeler arasındaki itibarı arttı. Anadolu beyliklerinde de Osmanlıların üstünlüğü fikri iyice yerleşti.

2.Bizans'ı Diriltme Umutlarının Söndürülmesi

Bizans'ın fethini takip eden yıllarda son Bizans İmparatorunun kardeşleri Mora'da "despot" olarak bulunuyorlardı. Yanmada, Osmanlılara karşı düzenlenen seferler için üs hâline getirilmişti. Despotlar da hem birbirleriyle hem de diğer derebeyleri ile mücadele ediyorlardı. Bu karışık duruma son vermek üzere Mora'ya giden Fatih, burasını Osmanlı hâkimiyeti altına aldı (1460).

Karadeniz'in Anadolu kıyılarında bulunan ve önemli bir ticaret şehri olan Amasra, Cenevizlilerin kolonisiydi. Fatih, burasını fethederek Osmanlı topraklarına kattı (1460).

İstanbul IV. Haçlı Seferi sırasında Latinler tarafından alınınca, buradan kaçan bir kısım Bizans ileri gelenleri İznik'teki Rum devletinden aynı olarak, bir de Trabzon'da Rum İmparatorluğu kurmuşlardı. 250 yıldan beri varlığını sürdüren bu devletin başındaki David Komnenos, Avrupa devletleri, Karamanoğulları ve Akkoyunlularla sıkı ilişkiler kurarak Osmanlı ilerleyişini durdurmaya çalışıyordu. Bu tehlikeden kurtulmak isteyen Fatih, ordu ve donanma ile Trabzon üzerine yürüdü. Trabzon'u kuş attı ve teslim aldı. Buradaki devletin varlığına son verdi (1461).

3.Balkanlar'da Fetihlerin Devam Ettirilmesi

Osmanlılar, Balkanlar'ın kendilerine bağlı bölgelerinde takip ettikleri iskân siyaseti ile, buraları Türk yurdu hâline getirmişlerdi. Fakat Eflâk, Boğdan, Arnavutluk ve Sırbistan dolaylarında hâkimiyet tam olarak sağlanamamıştı. Macaristan'la Venedik, bu durumdan yararlanarak, Balkanlar'da söz sahibi olmaya çalışıyorlardı.

Sırbistan: Sırbistan'a iki sefer yapıldı. Belgrad kuşatıldı, fakat alınamadı. Buna karşılık, başkent Semendire fethedildi ve Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne bağlandı (1459).

Eflâk: Bu günkü Romanya'nın güney bölümüne Eflâk deniliyordu. Bu ülkenin başında Vlad Tepeş adında zalim bir hükümdar vardı. İnsanları kazığa vurdurmakla ün yapmıştı. Bunun için "Kazıklı Voyvoda" olarak anılıyordu. Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını dikkate almadan Macaristan'la iş birliği yapıyordu. Bunun üzerine Fatih, Eflâk üzerine yürüdü. Akıncılar, Vlad Tepeş'in kuvvetlerini yok ettiler. Bu topraklar Osmanlı hâkimiyetine alındı, başına da yeni bir hükümdar getirildi (1463).

Bosna: Buranın, Venedik'le girişilen mücadele açısından önemli bir konumu vardı. Bosnalılar, Osmanlı Devleti'ne karşı tertiplenen Haçlı Seferleri'ne katılıyorlardı. Fatih, art arda yaptığı seferlerle Bosna'yı bir Osmanlı ili hâline getirdi (1463). Bu gelişme karşısında Hersek de Osmanlı hâkimiyetini tanıdı.

Boğdan: Eflâk'ın kuzeyinde yer alan Boğdan, bu gelişmelerden tedirgin oldu. Macarlara yanaşarak, onlarla birlikte Haçlı Seferleri'ne katıldı. Bunun üzerine Fatih, Boğdan seferine çıkarak, bu ülkeyi de hâkimiyeti altına aldı (1476).

Arnavutluk: Hristiyan Arnavut beyinin oğlu Kastriota, sarayda Türk ve Müslüman usulüne göre yetiştirilmişti. İskender adını alan verilen bu prens, babası ölünce beyliğin kendisine verilmesini bekliyordu. Umduğunu bulamayınca Hristiyanlığa dönerek isyan etti. İskender, Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar uğraştırdı. Fatih, birkaç defa Arnavutluk seferine çıkarak bu ülkeyi devlete bağladı (1478).

4. Anadolu'da Hâkimiyet Mücadelesi

Fatih'in en büyük hedeflerinden biri de, Anadolu'da siyasî birliği sağlamaktı. Bu amaç doğrultusunda, Anadolu seferleri başlıca üç yönde gelişti:

a. Candaroğulları: Bu beylik, Kastamonu ve Sinop dolaylarında hüküm sürüyor, Sinop kolu İsfendiyaroğullarından geliyordu. Fatih Sultan Mehmed, Trabzon seferine giderken önce Kastamonu'yu, sonra Sinop'u zapt ederek bu beyliğe son verdi (1461).

Karamanoğulları, Osmanoğullarının Anadolu'daki en büyük rakipleri, hatta düşmanları durumundaydılar. Arada akrabalık bağları kurulmasına rağmen, Anadolu üzerinde hâkimiyet iddiasından vazgeçmemişlerdi. Osmanlı Devleti, Avrupa'da fethedilen topraklara yerleştirmek üzere kalabalık Türk nüfusa ihtiyaç duyuyordu. Ayrıca, batıdaki savaşlar sırasında, cephe gerisini güvenliğe alması gerekiyordu.

Fatih Sultan Mehmed, bu sebeplerle Karamanoğulları üzerine yürüdü,

Konya'yı ele geçirerek buraya oğlunu vali tayin etti. Karamanoğulları topraklarının büyük bölümü Osmanlı Devleti'ne katıldı (1466).

Akkoyunlu Devleti, doğuda ciddî bir güç hâline gelmişti. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Timurluları yenmiş, son Eyyûbî Devleti'ni ve Osmanlıların dostu Karakoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırmıştı. Anadolu üzerinde hak iddiasında bulunan Uzun Hasan, Fatih'e aşağılayıcı mektuplar gönderiyordu.

Sonunda, iki Türk devletinin orduları, Tercan yakınlarındaki Otlukbeli'nde karşı karşıya geldiler. Daha üstün olan Osmanlı ordusu, Fatih'in kumandasında kesin bir zafer kazandı (1473). Uzun Hasan kaçtı. Bu savaş, Anadolu'da Timur-Bâyezid vuruşmasından sonra, iki büyük Türk devleti arasındaki ikinci savaştır.

ç. Memlüklerle İlişkiler: Osmanh-Memlük ilişkileri, uzun süre dostluk içinde gelişti. Ancak, Fatih'in Karamanoğullarının topraklarını alması, bu ilişkileri gölgeledi. Memlükler, Osmanlılara karşı Karamanoğullarını destekliyorlardı. Dulkadır Beyliği de onların himayesi altındaydı. Osmanlılar, Dulkadır Beyliği'nin başına kendilerine taraftar olan Şehsuvar Bey'i geçirince, Osmanlı-Memlük ilişkileri gerginleşti. Dulkadırlılar arasındaki iktidar çekişmesine iki taraf da ağırlığını koydu. Hicaz su yollan ve hacıların güvenliğinin sağlanması gibi sebepler de buna eklenince, dostça ilişkilerin yerini anlaşmazlık aldı. Bu anlaşmazlık, Fatih'in ölümüne kadar devam etti.

5. Denizlerde Kazanılan Başarılar

a. Doğu Akdeniz Adalarının Alınması: Fatih döneminde, Anadolu'da ve Balkanlar'da kazanılan başarıların yanı sıra denizlerde de önemli gelişmeler sağlandı. Osmanlı donanması güçlendirildi. Doğu Akdeniz'deki adalar, Venedik'le Ceneviz'in elindeydi. Bu iki devletin kuvvetli donanmaları vardı. O sayede, Ege ve Karadeniz kıyılarındaki bazı liman ve kaleleri ellerinde tutabiliyorlardı. Osmanlı deniz kuvvetleri, uzun mücadeleler sonunda Ege'de Taşoz, Eğriboz, Sisam, Gökçeada, Bozcaada, Limni gibi adaları fethettiler. Ayrıca, Adriyatik'teki Ayamavra, Kefalonya, Zenta adalarını Venediklilerden aldılar.

Venedik'le Savaş: Venedik'le Ceneviz'in Karadeniz ve Ege'de önemli ekonomik çıkarları vardı. Buraların Osmanlı hâkimiyetine girmesi, bu çıkarlara darbe vuruyordu. Bu durumda Osmanlılar da, kıyılarında, güçlü denizci devletlerin etkili olmasına göz yumamazlardı. Venedikliler, İstanbul'un fethi üzerine korkuya kapılmışlar, Macaristan'la ve diğer Avrupa devletleriyle Türklere karşı ittifaklar kurmuşlar, Akkoyunluların ve Karamanoğullarının desteğini sağlamışlardı. Bu durumda, savaş kaçınılmaz hâle gelmişti. Osmanlı Devleti ile Venedik arasında 1463te başlayan çatışma, aralıklarla 16 yıl sürdü. Venedikliler, donanmaları sayesinde Mora'da birçok yerleri işgal ettiler, Anadolu'nun batı kıyısındaki şehirlere zarar verdiler. Osmanlı orduları ise Venediklileri, işgal ettikleri topraklardan çıkardılar, kara

ordusunu bozguna uğrattılar. Fatih Sultan Mehmed, Venedik'e boykot uygulayıp, Osmanlı Devleti ile olan ticaretini yasakladı. Diğer bir İtalyan şehir devleti olan Floransa'yı destekledi. Venedik'in ekonomik gücü gittikçe sarsıldı; savaş giderleri ve uğranılan kayıplar, Venedik hazinesinin boş almasına yol aç ti.

Fatih, Venedik'le başa çıkabilmek için donanmayı da çok güçlendirdi. Sadece Gelibolu tersanesinde on binlerce kişi çalışıyor, büyük savaş gemileri yapılıyordu. Fakat, kesin sonucun karada alınacağı anlaşılıyordu. Akıncıların harekâtı, Venedik'in son direnişini de kırdı. Osmanlılarla barış antlaşması imzalamak zorunda kalan Venedik, savaş tazminatı ve yıllık vergi ödemeyi kabul etti (1479).

Kırım'ın Osmanlılara Bağlanması: Fatih Amasra, Sinop ve Trabzon'u fethederek, Karadeniz'in güney kıyılarını Osmanlı Devleti'ne katmıştı. Kuzeyde ise Ceneviz kolonileri ve yeni kurulan Kırım Hanlığı bulunuyordu. Karadeniz'le Akdeniz'i birleştiren Boğazlar'a hâkim Osmanlı Devleti bu durumun devam etmesine göz yumamazdı. Baltaoğlu Süleyman Bey ve Hamza Paşa kumandasında gönderilen Osmanlı donanmaları, Kerç ve Soğdak limanlarını aldı. Gedik Ahmed Paşa'nın buyruğundaki donanma ise, Cenevizlilerin elindeki Kefe limanını fethetti. Bunun üzerine, Ceneviz kolonileri teslim olmaktan başka çare bulamadılar. Osmanlılar, Don ırmağının ve Azak denizinin ağzına kadar hâkim oldular.

Bu durumda, Altın Orda Hanlığı'nın mirasçısı durumundaki Kırım Hanlığı ile Osmanlılar arasında anlaşma yapıldı. Kırım, Osmanlı Devletinin hâkimiyetine girdi (1477). Karadeniz'in doğusundaki topraklarda bir Osmanlı eyaleti kuruldu. Böylece, Karadeniz bir Türk gölü hâline geldi. Uzak Doğu ile ticarette önemli bir rolü olan İpek Yolu'nun Karadeniz'deki bitim noktası denetim altına alındı. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle, devletin sahip olduğu topraklar Lehistan ve Rusya sınırlarına kadar genişledi. Lehistan üzerine ilerde yapılacak seferler için de çok önemli bir hareket noktası sağlanmış oldu.

ç. Yunan Adalarının Alınması: Osmanlıların Eğriboz adasını fethetmeleri, İtalya'nın güçlü devletlerinden Napoli Krallığı'nı korkutmuştu. Bu sebeple, Napoli, denizden yapılan Haçlı Seferleri'ne katılarak Osmanlılarla savaşa girişmişti. Yunan Denizi'ne kadar ilerleyen Osmanlılar ise, güney İtalya ile aralarındaki engelleri ortadan kaldırmak istiyorlardı. Bunun için, Venedik'le barış imzaladıktan sonra Zenta, Kefalonya ve Ayamavra adalarını ele geçirmek üzere hazırlıklara başladılar. Gedik Ahmed Paşa yönetimindeki Osmanlı donanması bu adaları fethetti (1479).

d. İtalya Seferi: Fatih, Napoli'nin düşmanca tutumu üzerine, bu krallığı fethetme görevini Gedik Ahmed Paşa'ya vermişti. Donanmanın başında sefere çıkan Gedik Ahmed Paşa, Yunan adalarını fethettikten sonra, o yılı hazırlıkla geçirdi. Ertesi sene İtalya kıyılarına asker çıkararak Otranto şehrini fethetti (1480). Burayı üs yaparak, civardaki Napoli Krallığına ait kaleleri ele geçirdi. Papa, asıl hedefin Roma olduğunu anlayıp, yeni bir Haçlı seferinin hazırlıklarına girişti. Bu sırada Fatih öldü (1481). Yerine geçen II. Bâyezid, Gedik Ahmed Paşayı geri çağırdı. Bir süre sonra Otranto'yu ele geçiren Napoli kuvvetleri, kalede bulunan Türk muhafızların tamamını katlettiler.

Fatih Sultan Mehmed'in Kişiliği: Fatih Sultan Mehmed Han, askerlik, siyaset ve devlet adamlığı alanlarında Türk ve dünya tarihinin en seçkin şahsiyetlerinden biridir. Bilginlere saygı gösteren, ilmî sohbetlere katılmaktan zevk duyan bir ilim ve kültür adamıydı.

Felsefe, coğrafya, matematik, astronomi gibi bilimlere özel merakı vardı. İstanbul' un fethi sırasında döktürdüğü topların balistik hesaplarını kendisi yapmıştır. Havan topunu icat eden de Fatih'tir.

G. İSLÂM DÜNYASI LİDERLİĞİNE

1. Osmanh-İran Münasebetleri

Fatih'in Otlukbeli'nde yendiği Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti daha da zayıflamıştı. Bu sıra da, Safevî ailesinin İran'daki siyasî etkisi artıyordu. Safevîler, sonunda Akkoyunlu hâkimiyetini yıkarak kendi yönetimlerini kurdular.

Yeni hükümdar Şah İsmail, Uzun Hasan'ın torunuydu. Safevî ailesi de Türktü. Ünlü bir şair olan Şah İsmail, bu sebeple, şiirlerini Türkçe yazmaktaydı.

Safevîler, Şiîlik mezhebini benimsemişlerdi. Bunu, kısa zamanda bir devlet siyaseti hâline getirdiler. Şah İsmail, Mısır'da ve Anadolu'da koyu bir mezhep propagandası başlattı. "Halife" adı verilen propagandacıları Anadolu'ya ve Rumeli'ye gönderdi. Bunlar, halkın dinî duygularını sömürmeye ve onları yanıltmaya başladılar. Huzursuzluk gittikçe arttı. Zamanla halifelerin çalışmaları, yer yer ayaklanmaya dönüştü. Şahkulu adında bir halife silâhlı mücadeleye girişti. Üzerine gönderilen Osmanlı birliklerini dağıttı. Şahkulu isyanı zorlukla bastırıldı. Düzenin sağlanması için yeni tedbirler alındı. İran'la olan ilişkiler, II. Bâyezid'in saltanatı süresince hiç düzelmedi.

Bu karışıklıklar sırasında, Şehzade Selim, Trabzon'da vali olarak bulunuyordu. Uzun süren valiliği döneminde, devlet için en büyük tehlikenin, İran'da başa geçen Şah İsmail olduğunu anlamıştı. Bunun sonucu olarak, İstanbul'a danışmadan, İran'a bağlı bazı şehirleri almış, üzerine gelen Şah İsmail'i de yenilgiye uğratmıştı.

Şehzade Selim, bu başarıları sebebiyle, Anadolu halkı ve ordu tarafından seviliyordu. Ancak, tahta geçme yolunda engellerle karşılaşınca, babası II. Bâyezid'e karşı mücadeleye girişti. Ordunun ona destek vermesi üzerine II. Bâyezid, hükümdarlığı oğluna bıraktı.

İran'ın ciddî bir tehdit oluşturduğuna inanan Yavuz Sultan Selim, padişah olunca, Şah İsmail üzerine yapacağı seferin hazırlıklarına başladı. Ordudaki disiplinsizlik hareketlerini şiddetle bastırdı. Her türlü tedbiri almaktan kaçınmadı.

Hazırlıklarını tamamlayan Yavuz Sultan Selim, İran seferine çıktı. Osmanlı ve İran orduları, Çaldıran ovasında karşı karşıya geldiler. Yavuz Sultan Selim, savaşı iyi yönetmesi ve topçu kuvvetlerinin üstünlüğü sayesinde Şah İsmail'i yenilgiye uğrattı (1514).

Yavuz Sultan Selim, zaferden sonra hızla hareket ederek, Safevî başkenti Tebriz'i ele geçirdi. Çaldıran zaferi sonunda Musul, Kerkük, Erbil, Dulkadır Beyliği Osmanlı topraklarına katıldı. Tarihçi ve devlet adamı İdris-i Bitlisî'nin gayretleriyle, Doğu ve Güneydoğu illerinde hâkimiyet kuruldu. İran'ın Anadolu'daki etkisi büyük ölçüde kırıldı.

2. Osmanlı-Memlük Münasebetleri

Mısır'daki Memlûk Devleti, o dönemin büyük devletlerinden biriydi. Toprakları Güney Anadolu'ya kadar uzanıyordu. Abbasî soyundan bir halife de Mısır'da bulunduğu için, İslâm ülkelerindeki etkisi kuvvetliydi. Memlükler, ayrıca, Çaldıran Savaşı öncesinde İran'a yakınlık göstermişlerdi.

Çaldıran zaferi kazanılmış, fakat İran çökertilememişti. Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail ile bir kere daha savaşa gireceğine kesin gözüyle bakıyordu. Böyle bir sefere girişeceği zaman, Mısır'ın da karşısında yer alması ihtimali çok yüksekti. Bu bakımdan, önce onun gücünü kırmak gerekiyordu.

Mısır seferine çıkan Yavuz Sultan Selim, Halep yakınlarındaki Mercidabık'ta Memlûk ordusu ile karşı karşıya geldi. Memlûk Sultanı Kansu Gavri, ordusunun başındaydı.

Yavuz Sultan Selim komutasındaki Osmanlı ordusu, savaş başlayınca, yay gibi açılıp kapanan hareketlerle, Memlûk ordusunu kıskaca aldı. Top ateşiyle ağır kayıplar verdirdi. Kansu Gavri savaş alanında öldü. Mısır ordusu bozguna uğradı (1516).

Mercidabık, Memlüklerin o güne kadar gördükleri en ağır yenilgiydi. Hiçbir hükümdarları savaş alanında ölmemişti. Dünyayı titreten Moğollar bile, Memlüklerin karşısında tutunamamışlardı.

Yavuz Sultan Selim, Mercidabık'ta Memlüklere karşı kesin bir zafer kazanmıştı. Fakat, başkent Kahire fethedilmeden Mısır seferi kesin sonuca ulaşmış sayılmazdı.

Suriye, Lübnan ve Filistin'i alan Yavuz Sultan Selim, Sina yarımadasına geldi. Mısır'a ulaşması için, önünde geniş bir çöl uzanıyordu. O zamanki ulaşım araçları ile bu çölü aşmak imkânsız sayılıyordu. Fakat, Yavuz Sultan Selim, ordusunu zorlu bir yürüyüşe geçirdi. Çölü geçerken büyük bir şans eseri olarak yağmur yağdığı için su sıkıntısı çekilmedi. Kahire yakınlarına ulaşan Osmanlı ordusu, yeniden düzenlenen Memlûk ordusu ile Rıdâniye'de karşı karşıya geldi.

Elli bin kişilik Memlûk ordusu bu defa 200 kadar topla da destekleniyordu. Yavuz Sultan Selim, ustaca bir taktik uygulayarak, topları etkisiz hâle getirdi. Memlükler kahramanca çarpıştılar. Fakat, Yavuz Sultan Selim gibi dünya çapında bir cihangirin önünde tutunmaları mümkün olmadı. Yavuz Sultan Selim, Kahire'ye girdi ve Mısır'ı bir Osmanlı ili hâline getirdi (1517).

Memlüklere karşı kazanılan zafer şu sonuçları verdi:

- Kıbrıs adasına hâkim olan Venedikliler, Memlûk Devleti'ne yıllık vergi ödüyorlardı. Mısır'ın fethinden sonra bu vergiyi Osmanlı Devleti'ne ödemeyi kabul ettiler.
- Kahire'ye gelen Hicaz ve Yemen elçileri, bu bölgelerin, Osmanlı hâkimiyetini tanıdığını bildirdiler. Hicaz elçileri Hz. Muhammed'e ait bir kısım kutsal emanetleri da hediye olarak getirmişlerdi.(Bu kutsal emanetler, İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilmektedir.)
- Yavuz Sultan Selim, Kahire'de yedi ay kadar kaldı. Bu arada, Doğu Sudan Türk toprağı; Kızıldeniz, bir Türk denizi hâline geldi. Libya'nın doğu bölümü Osmanlı sınırları içine alındı. Osmanlı nüfuzu, Mısır'a komşu olan Afrika devletlerinde büyük ölçüde arttı.
- Cezayir'i fethetmiş ve orada yerleşmiş bulunan Hızır Reis (Barbaros) de Kahire'ye elçi göndererek padişaha bağlılığını bildirdi.
- Abbasî neslinden gelen son halife, Kahire'den İstanbul'a gönderildi. Bütün Müslümanların en yüksek dinî makamı olan Halifelik, Osmanlılara geçti. Osmanlılar, İslâm dünyasının liderliğine yükseldiler.
- ~ Zaferin sağladığı gelirler, Osmanlı hazinesini zenginleştirdi. Mısır'da son bulan ticaret yollarının denetimi de Osmanlı Devleti'nin eline geçti.

3. Türk Denizciliğinin Yükselmesi ve Denizlerde Hâkimiyet Mücadelesi

II. Bâyezid tahta çıktığı zaman, kardeşi Cem, onun hükümdarlığını tanımadı. İktidarı elde etmek için giriştiği mücadelede başarılı olamadı. Bunun üzerine, Rodos şövalyelerine sığındı. Rodos şövalyeleri, onu Papa'ya gönderdiler. Papa, Cem Sultan'a Hristiyan olmasını ve Haçlı ordusu ile birlikte Osmanlılara karşı savaşmasını teklif etti. Cem Sultan "Osmanlı hükümdarlığı veya dünya saltanatı için dinini değiştiremeyeceği" cevabını vererek bu teklifi reddetti. Cem, Avrupa'da bir nevi tutsak hayatı yaşadıktan sonra, 1495'te öldü.

Bu sırada Venedik ve Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz hâkimiyeti sebebiyle sürekli bir mücadele içindeydiler. Girit ve Kıbrıs adalarıyla Mora yarımadasındaki bazı şehirler Venediklilerin elindeydi. Venedik donanması çok güçlüydü. Dengeyi sağlamak için, Osmanlılar da donanmalarını geliştiriyorlardı. Bu durum, iki devlet arasındaki savaşı kaçınılmaz hâle getiriyordu.

II. Bâyezid döneminde, İspanya'daki Müslüman Benü'l-Ahmer Devleti zor durumdaydı. İspanyol kuvvetleri, onları gittikçe sıkıştırıyor ve Hristiyanlığa geçmeleri için zorluyordu. Müslümanların yardım isteği üzerine, Osmanlı hükümdarı, Kemal Reis kumandasındaki bir donanmayı Akdeniz kıyılarına gönderdi. Kemal Reis, birçok başarılar kazandığı gibi, İspanya'daki Müslüman ve Yahudilerin bir bölümünü Kuzey Afrika'ya geçirdi. Bu göçmenlerin bazıları da Selanik şehrine yerleştirildi (1492).

Türk denizcileri bu suretle Akdeniz ve Kuzey Afrika kıyılarında ilk defa görünmeye başladılar.

II. Bâyezid, Cem Sultan'ın ölümü üzerine, Venedik'e karşı takip ettiği siyaseti değiştirdi ve 1499'da Venedik seferine çıktı. Donanmayı da Mora sularına gönderdi. İnebahtı, Modon, Navarin ve Koron kaleleri ele geçirildi. Akıncılar da Venedik ordularına ağır bir darbe indirdiler. Venedik, barış istemek zorunda kaldı. Mora'daki Osmanlı fetihleri, Venedik tarafından kabul edildi (1502).

Karadeniz'in batısındaki Kili ve Akkirman kalelerinin fethedilmesiyle Kırım ve Osmanlı toprakları karadan birleştirildi (1484). Boğdan da yeniden Osmanlı hâkimiyetini kabul etti.

H. OSMANLILAR ZİRVEDE

1. Avrupa'da Genişleme

a. Osmanlı-Macar Münasebetler i

Macaristan, Balkan ülkelerini eskiden beri Osmanlılara karşı kışkırtıyor ve bütün Haçlı Seferleri'ne katılıyordu. Macaristan Kralı II. Layoş, Avrupa'nın en büyük hükümdarı Şarlken'in akrabasıydı. Buna güvenerek, kendisine gönderilen Osmanlı elçisini öldürtmüştü. Bu, yeterli bir savaş sebebiydi.

Belgrad'ın Fethi: O dönemde bir Macar şehri olan Belgrad Balkanlar'ın kilit noktası durumundaydı. Bu bakımdan, fethi gerekiyordu.

Kanunî Sultan Süleyman, ilk seferini Belgrad üzerine yaptı. Şiddetli bir kuşatmadan sonra şehri fethetti (1521).

Fakat, Macarlarla olan anlaşmazlık çözümlenemedi. Charles Quint (Şarlken)'e yenilip tutsak düşmüş olan Fransa kralı I. François (Fransuva) Kanunî'den yardım istiyordu. Osmanlı Devleti, bu isteği Avrupa'daki Hristiyan birliğini parçalamak için uygun karşıladı. Savaş

kaçınılmaz hâle geldi. Macaristan, bu amaçla, diğer Avrupa devletlerinden yardım istedi. Macar ordusunda, çeşitli ülkelerden gelen şövalyeler yer aldı.

Mohaç Zaferi: İki ordu, Mohaç ovasında karşılaştılar. Kanunî Sultan Süleyman, Türk usulü sahte geri çekilme taktiği uyguladı. Macar ordusu çember içine alındı. Kaçmak isteyenler, arkalarındaki bataklığa sürüklenerek boğuldular. Macar kralı da boğulanlar arasındaydı. Kanunî, Mohaç'ta kesin bir zafer kazandı (1526). Bu meydan savaşı iki saat içinde sona erdi. Dünyanın en kısa zamanda kazanılan meydan savaşı budur.

Budin'i fetheden ve Macaristan'ı hâkimiyet altına alan Kanunî Sultan Süleyman, Macar tahtına yeni bir kral oturttuktan sonra İstanbul'a döndü.

Bir süre sonra yeni Macar kralı ölünce, Avusturyalılar, Macaristan'ı ele geçirmek istediler. Fakat, Türk ordusu karşısında başarılı olamadılar. Avusturya ile yapılan antlaşma sonunda, Macaristan'ın bir bölümü doğrudan doğruya Osmanlı Devletine bağlandı. Diğer bölümünde hâkimiyet kuruldu. Bir kısım topraklar ise Avusturya'ya bırakıldı.

Macaristan, bundan sonra da Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlık konusu olmaya devam etti.

b. Osmanlı-Avusturya Münasebetleri

I. Viyana Kuşatması: Almanya imparatoru Şarlken, Avrupa'da görülmemiş bir güce ulaşmıştı. Avusturya'dan başka Macaristan, İspanya, Hollanda yönetimi altındaydı. Ayrıca, Amerika'daki yeni sömürgeler de bu hükümdara bağlıydı.

Şarlken'in kardeşi Ferdinand, Avusturya arşidüküydü. Ferdinand, Mohaç Savaşı'nda ölen II. Layoş'un da eniştesiydi. Bu akrabalık bağını ileri sürerek kendisini Macar kralı ilân etti. Kanunî'nin fethettiği Macar başkenti Budin'i geri aldı.

Bu gelişmeler karşısında, Kanunî Sultan Süleyman, Avusturya üzerine bir sefere çıktı. Almanya içlerine kaçan Ferdinand'la karşılaşamadı. Budin'i yeniden fethetti. Kendisinden yardım isteyen Macar kralını tahta oturttu.

Ancak, Şarlken'e ve Ferdinand'a bir göz dağı verilmesi gerekiyordu. Bunun için, Kanunî, Avusturya'nın başkenti Viyana'yı kuşattı (1529). Orduda kuşatma araçları yoktu, kış da yaklaşıyordu. Viyana kuşatması yirmi gün kadar sonra bu sebeplerle kaldırıldı. Fakat, Türklerin Viyana'yı kuşatacak ölçüde Avrupa içlerine kadar ilerlemesi, Şarlken'in itibarını iyice sarstı.

Alman Seferi: Ferdinand, bir süre sonra Budin'i yeniden kuş atınca, Kanunî bu defa doğrudan doğruya Şarlken ile savaşa karar verdi (Alman seferi). Ancak, Şarlken, ortalıkta görünmedi. Bu sefer Ferdinand barış istemek zorunda kaldı. İstanbul Antlaşması (1533) ile Macar krallığından tamamen vazgeçti. Osmanlı sadrazamı ile aynı seviyede tutulmayı kabul etti. Şarlken de böylece Macaristan üzerindeki emellerini terketmiş oluyordu. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki üstünlüğü sağlamlaştınldı.

Avusturya ile anlaşmazlık, daha sonra da devam etti. Ferdinand, Osmanlılarla yaptığı anlaşmaları hiçe sayıp Macar topraklarına saldırdı. Fakat, her seferinde yenildi.

Zigetvar Seferi: Kanunî'nin son seferi yine Avusturya üzerine oldu (1566). Ancak Kanunî, kuşatılan Zigetvar'ın alınışını göremeden öldü.

Alman imparatoru Şarlken ise, hiçbir zaman doğrudan Kanunî'nin karşısına çıkamadı. Türkler karşısında uğradığı devamlı yenilgiler sonucu, saltanattan çekilmek zorunda kaldı.

c. Osmanlı-Fransız Münasebetleri

Kanunî'nin ilk yıllarında, İspanya ile Almanya, Fransa'yı iyice sıkıştırmışlardı. Fransa kralı I. Fransuva, Şarlken'e yenilip tutsak düşmüştü. Bunun üzerine, Fransuva ve annesi, Kanunîye mektuplar yazarak yardım istediler. Bu istek Kanunî tarafından uygun karşılandı. Barbaros kumandasındaki donanma Fransa kıyılarına gönderildi. Türk başarıları karşısında Şarlken'in gücü sarsıldı. Böylece, Fransa rahat bir nefes aldı.

Hapisten kurtulan Fransuva, Osmanlı Devleti'nin sürekli yardımına ihtiyaç duyuyordu. Elçi göndererek para yardımı istediği gibi, diğer Avrupa ülkelerine göre ayrıcalıklar tanınmasını diledi. Avrupa birliğini parçalamak ve Fransa'yı kendi tarafında tutmak isteyen Kanunî, bu istekleri uygun karşıladı. Bir ticaret anlaşması yaparak Fransa'ya bazı ayrıcalıklar (Kapitülâsyon) tanıdı (1535).

Kapitülâsyona göre, Fransız tüccarları, Türkiye'deki ticarette kolaylıklar görecek, on yıl süre ile vergiden muaf tutulacaklardı.

Osmanlı ülkesinde yaşayan Fransızlar arasındaki ağır ceza dâvalarına Fransız elçilik ve konsoloslukları bakacaktı.

Osmanlılar, Avrupa'nın yarısına sahip olan Şarlken'i bile sadece "Beç Kralı" olarak tanıyorlardı. Onun yanında çok daha yoksul ve önemsiz olan Fransa ile eşit düzeyde bir anlaşma yapmayı şanlarına yakıştıramamışlar, kapitülâsyonu bir "bağış" olarak görmüşlerdi. Fakat, Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı yıllarda, bu kapitülâsyonlar ters yönde işlemeye başladı. Diğer Avrupalı devletler de kapitülâsyonlar elde ettiler ve bu yolla Osmanlı sanayiini baltalamaya başladılar. Bu gelişmeler sonunda Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın denetimine girdi. Avrupalılar, bu yolla Osmanlı Devleti üzerinde siyasî baskı uygulama imkânı buldular. Kapitülâsyonlar, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile kaldırılabildi (1923).

ç. Doğu Avrupa'da Gelişmeler

16. yüzyılda Doğu Avrupa'nın güçlü devletleri Lehistan Krallığı ile Rusya Çarlığı idi.

Lehistan, Litvanya Büyük Dükalığı ile beraber, geniş topraklara sahipti. Ukrayna'nın bir bölümü ile Beyaz Rusya da Lehistan sınırları içindeydi. Osmanlı-Lehistan ilişkileri, 15. yüzyılda yapılan ticaret anlaşması ile başlamış ve dostça gelişmişti. Bu ilişkiler, 16. yüzyılın sonlarında yoğunluk kazandı. Osmanlılar, bu devlet üzerinde hâkimiyet kurmayı başardılar.

Rusya, o dönemde Avrupa devleti dahi sayılmıyordu. Bir kara devleti durumundaydı. Lehistan'la Kırım'ın tehdidi altında bulunuyordu.

Ruslar, knezlikler hâlinde, Altın Orda Devleti'ne bağlı olarak yaşamışlardı. Bu devletin yıkılmasından sonra, IH. İvan yönetiminde bağımsız hâle geldiler (15. yüzyıl). Osmanlı-Rus ilişkileri de, bu hükümdar zamanında başladı. II. Bâyezid, Rus tüccarlarının Karadeniz limanlan arasında serbestçe ticaret yapmalarına izin verdi. İyi ilişkiler Yavuz ve Kanunî dönemlerinde de devam etti.

Çar IV. İvan zamanında Rusya güçlenmeye başladı. .Rus Çarlığı, 16. yüzyıl ortalarında Kazan ve Astrahan hanlıklarını işgal etti. Rusya, doğu ve güneydoğu yönlerinde genişlemeye başladı. 16. yüzyılda Osmanlılarla Ruslar arasında bir çatışma olmadı. Asıl mücadele, Çar Petro zamanında başladı. Rusların sıcak denizlere inme politikasının önündeki en büyük engel Osmanlı Devletiydi. Bu sebeple, iki devlet arasında, yüzyıllar sürecek bir mücadele dönemine girildi.

d. Avrupa Devletlerinin Siyasî Münasebetleri, de Osmanlı Devleti'nin Rolü

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da genişlemesi, bu kıtadaki devletleri ürkütüyordu. Özellikle Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu ile Avusturya, Osmanlıların genişlemesini önlemeye çalışıyorlardı. Hristiyan dünyasının dinî lideri konumundaki Papalık ile, İtalya yarımadasındaki Venedik ve Ceneviz de onları destekliyordu. Bu devletler, zaman zaman aralarında birlik kurarak, Osmanlı Devleti'ne karşı Haçlı seferleri tertipliyorlardı.

Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu, Almanya'dan başka İspanya'yı, İki Sicilya Krallığını ve bunlara bağlı devletleri aynı yönetim altında toplamıştı. Bu devletin güçlenmesi ise, Fransa'yı ve İngiltere'yi kuşkulandırıyordu. Bu iki devlet arasındaki Yüzyıl Savaşları'ndan Fransa çok yıpranarak ve batı bölgelerini İngiltere'ye kaptırarak çıkmıştı. 16. yüzyılda baş gösteren mezhep çatışmaları da Avrupa'da çalkantılara sebep oluyordu.

Osmanlı Devleti, bütün bu gelişmeleri dikkatle takip ediyordu. Temel politika, Avrupa devletleri arasında birliğe fırsat vermemekti. Bunun için, Kanunî, büyük bir gücün sahibi olan Şarlken'e karşı Fransa'yı destekledi. Ayrıca Papa'nın tutumuna ve uygulamalarına karşı çıkan Hristiyan din adamlarını, başta Luther (Lüter) olmak üzere, teşvik etti. Bu politikanın da etkisiyle, bir kısım Avrupa devletleri, Papalığın dinî otoritesinden çıktılar. Şarlken, politikasının başarısızlığı üzerine, imparatorluktan çekildi. Devletini, oğlu ve kardeşi arasında paylaştırdı. Bu suretle Osmanlılar, Avrupa'nın en kudretli devleti durumuna yükseldiler.

2. Akdeniz'de Üstünlük Sağlanıyor

Osmanlılar Orhan Gazi'den başlayarak, denizciliğe önem vermişlerdi. Özellikle Fatih ve Yavuz Sultan Selim, donanmanın kuvvetlendirilmesine özen göstermişlerdi. Kanunî döneminin başlarında, Osmanlı donanması, Akdeniz'in en güçlü deniz kuvvetleri arasındaydı.

Rodos'un Fethi: Anadolu'ya yakın Rodos adası, Saint Jean (Sen Jan) denilen askerî bir tarikatın elindeydi. Bunlar, ticaret ve hac gemilerinin yollarını keser, esir ticareti yaparlardı. Ayrıca, Rodos, bulunduğu yer bakımından da önem taşıyordu.

Kanunî, bu sebeplerle Rodos üzerine sefer açtı. Ada, uzun bir kuş atmadan sonra ele geçirildi (1522). Sen Jan şövalyeleri buradan çıkarıldı. Rodos'un fethinden sonra Bodrum da teslim oldu.

Barbaros Hayreddin Paşa ve Cezayir'in Osmanlı Ülkesine Katılması: Asıl adı Hızır olan Barbaros, ağabeyi Oruç Reisle beraber birçok deniz savaşları yapmış, Cezayir'i fethetmişti. Buranın, hükümdarı durumundaydı. Kanunî, Akdeniz'de hâkimiyeti tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu amaçla, Barbaros'u İstanbul'a davet etti.Büyük Türk denizcisi, yanında 18 kaptanı olduğu hâlde İstanbul'a geldi. Şehir, kendisini coşkun gösterilerle karşıladı. Bir süre sonra Barbaros'a kaptanıderyalık (deniz kuvvetleri kumandanlığı) görevi verildi. Böylece Cezayir, Osmanlı ülkesine katıldı.

Preveze Zaferi: Barbaros, emrindeki donanma ile İtalya seferine çıktı. Bazı önemli şehirleri ve Venedik'in elindeki adaların çoğunu fethetti.

Bunun üzerine, Fransa ile İngiltere dışındaki bütün Avrupa devletleri birleşerek büyük bir Haçlı donanması meydana getirdiler. Kumanda, ünlü amiral Andrea Dorya'ya verildi.

Osmanlı ve Haçlı donanmaları, Preveze önlerinde karşı karşıya geldiler.

Haçlıların 600 gemisi, 60 binden fazla askeri vardı. Barbaros'un buyruğunda 122 gemi ve 8 bin levent bulunuyordu. Savaş başlayınca, Barbaros, Haçlı donanmasını önce ikiye, sonra üçe ayıran ustaca manevralar yaptı. Andrea Dorya'nın donanması parça parça yok edildi. Akşam olunca, Haçlıların büyük amirali, karanlıktan da yararlanarak kaçtı (1538).

Preveze'de kazanılan zafer, Akdeniz'in artık bir Türk gölü hâline geldiğini gösteriyordu (Preveze Zaferi'nin yıldönümleri, günümüzde "Donanma Günü" olarak törenlerle kutlanmaktadır). Bu zafer üzerine, Venedik, müttefiklerinden ayrılarak Osmanlılarla barış

yaptı. Mora ve Dalmaçya kıyılarındaki kalelerle, Barbaros'un fethettiği adaları Osmanlı Devleti'ne bıraktı. Savaş tazminatı ödemeyi de kabul etti.

Kanunî, Fransa'yı desteklemek üzere Barbaros'u Akdeniz kıyılarına gönderdi. Türk donanması bazı yerleri ele geçirdi ve Fransa kıyılarında bir süre kaldı. Adını dünya denizcilik tarihine altın harflerle yazdıran büyük Türk denizcisi Barbaros Hayreddin Paşa 1546'da İstanbul'da öldü. Bu gün, Beşiktaş kıyılarındaki türbesinde yatmakta ve hatırası Türk milleti tarafından saygı ile anılmaktadır.

Turgut Reis ve Trablusgarp'ın Alınması: Şarlken, Rodos'u kaybeden Sen Jan şövalyelerini Malta adasına yerleştirmişti. Turgut Reis, Malta'ya asker çıkararak Sen Jan şövalyelerine göz dağı verdi. Sonra Trablusgarp'a yöneldi. Şiddetli direnişe rağmen, burasını fethetti (1551) ve Kanunî tarafından Trablusgarp beylerbeyliğine getirildi.

Tunus'un Alınması: Barbaros'tan sonra ikinci büyük Türk denizcisi olan Turgut Reis, Cerbe adasını üs edinmişti. Buradan çıkarak yaptığı seferlerle Tunus'un büyük bölümünü ele geçirdi. Tunus sultanının yardım istemesi üzerine, karşısına çıkan İspanyollarla ve Andrea Dorya ile savaştı.

Turgut Reis, Salih Reis, Piyale Paşa gibi ünlü denizciler, İtalya üzerine yeni seferler yaptılar. Büyük Haçlı donanmasını Cerbe' de yendiler (1560). Cerbe zaferi, Preveze'den sonra ikinci büyük deniz zaferimiz oldu.

Sıra, Malta'nın alınmasına gelmişti. Piyale Paşa'nın başında bulunduğu Osmanlı donanması Malta'ya yöneldi. Adaya asker çıkarıldı ve kale kuş atıldı. Ancak, kuşatmaya katılan Turgut Reis, bir hücum sırasında şehit düştü (1565). Malta'nın fethini mümkün görmeyen Piyale Paşa, kuşatmayı kaldırdı.

Sakız adası, Cenevizlilerin elinde bulunuyor ve düşman donanmalarına üs görevi yapıyordu. Piyale Paşa'nın emrindeki Osmanlı donanması, Sakız'ı fethederek Türk toprakları içine kattı. Bu sırada Kanunî Sultan Süleyman öldü ve yerine oğlu II. Selim geçti (1566).

Kıbrıs'ın fethi: Doğu Akdeniz'de önemli stratejik konumu olan Kıbrıs, Venediklilerin elindeydi. Tamamen Türk kıyıları arasına sıkışıp kalmış Kıbrıs'ın durumu, devletin güvenliği açısından sakıncalıydı. Bu gerekçe ile, Kıbrıs'ın fethine karar verildi. Lala Mustafa Paşa kumandasındaki ordu ve donanma, uzun bir kuşatmadan sonra Kıbrıs'ı fethetti (1571). Çeşitli teşvikler ve desteklerle, Türklerin Anadolu'dan Kıbrıs'a göçü sağlandı. Bir süre sonra, Türkler Kıbrıs nüfusunun çoğunluğunu meydana getirdiler.

İnebahtı bozgunu: Kıbrıs yenilgisi üzerine İspanya, Papalık ve Venedik, aralarında anlaştılar. Tanınmış amirallerin kumanda ettiği büyük bir donanma hazırladılar. Haçlı donanması, İnebahtı üssündeki Osmanlı donanmasını hazırlıksız yakaladı. Kumanda yanlışlıklan yüzünden, Osmanlı donanması büyük kayba uğradı. Birçok savaş gemisi battı (1571). Yalnız, tecrübeli bir denizci olan Uluç Ali Paşa, düşmanın sol kanadını tamamen bozdu ve gemilerini kurtardı.

O kış, tersanelerde gösterilen hummalı bir çalışma ile, kayıplar hızla giderildi. Osmanlı donanması, eskisinden de güçlü bir hâle getirildi. Bu donanmanın Akdeniz'deki faaliyetleri sonunda, Venedik yeniden vergiye bağlandı.

16. yüzyıl sona ererken, Kuzey Afrika'daki ülkelerden Tunus ve Fas, Osmanlı hâkimiyetinin dışında bulunuyordu. Kılıç (Uluç) Ali Paşa kumandasındaki donanma Tunus'u yeniden fethetti. Burası bir beylerbeylik hâline getirilerek devlete bağlandı.

Fas'ın Hâkimiyet Altına Alınması: Osmanlı himayesindeki Fas'ta, II. Selim'in ölümünden (1574) sonra karışıklıklar çıktı. Portekiz de Fas üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Cezayir beylerbeyi Ramazan Paşa, Fas başkentine girerek, Osmanlı hâkimiyetini tanıyan I. Abdülmelik'i tahta çıkardı. 80 bin askerle Fas kıyılarına çıkan Portekiz kralı, kesin bir

yenilgiye uğratıldı. Fas yenilgisi, Portekiz'de büyük iç sarsıntılara yol açtı. Bunun sonucu olarak, Portekiz, İspanyol hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Osmanlılar, savaşta ölen I. Abdülmelik'in yerine, oğlu Mevlay Ahmed'i tahta çıkardılar. Fas, Osmanlı hâkimiyeti altına alındı.

3. Doğuda Gelişmeler

a) Osmanlı-İran Münasebetleri

Yavuz Selim'in ölümünden sonra da İran tehlike olmaya devam ediyordu. Yavuz'un Çaldıran'da yendiği Şah İsmail ölmüş, yerine oğlu Tahmasb geçmişti.

İran, mezhep propagandası yolu ile Anadolu'da yıkıcı faaliyetlerini sürdüyordu. Ayrıca, Osmanlıların aleyhine, Venedik ve Avusturya ile anlaşmalar yapıyordu. Bu arada, Bitlis Hanı İran'a, Azerbaycan valisi de Osmanlılar'a sığınmıştı. Bu karışıklık üzerine, Kanunî, İran seferine çıktı (1534).

Bu seferde Osmanlı orduları Şah Tahmasb ile karşılaşamadı. Bağdat, Van, Tebriz fethedildi. İpek Yolu ticareti denetim altına alındı.

Tahmasb'ın doğudaki faaliyetleri daha sonraki yıllarda da devam etti. Kanunî iki defa daha İran üzerine yürüdü. Ancak, Şah Tahmasb her seferinde ülkesinin içlerine doğru çekilerek Kanunî'nin karşısına çıkmadı. Revan, Nahcivan gibi yerler ele geçirildi. İki devlet arasındaki anlaşma ancak üçüncü seferin sonunda sağlandı (Amasya Antlaşması, 1555). Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak, Osmanlılarda kaldı.

Kanunî'nin ölümünden sonra, doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak üzere bazı teşebbüslere geçildi. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açtırmaya başladı. Böylece, Karadeniz'le Hazar denizi birbirine bağlanacaktı. Bunun sonucunda, Orta Asya'daki Türk devletleriyle iş birliği kurulacak, Rusya'nın güneye doğru yayılması önlenecekti. İran üzerinde baskı kurmak da kolaylaşacaktı.

Kanalın kazımına başlanması Rusya'yı ürküttü. Ruslar, kanalın faaliyete geçmesi hâlinde ülkesinin önemini kaybedeceği iddiasını ileri sürerek Kırım hanını kuşkuya düşürdüler. Onun isteksiz davranması ve soğukların bastırması üzerine kanal kazımına son verildi (1569).

İran şahı Tahmasb'ın ölümü üzerine, bu ülkede düzen bozuldu. İranlılar, Türk kervanlarını yağmalamaya ve elçilere kötü davranmaya başladılar. Bunun üzerine İran'a savaş açıldı. 1578-1590 yılları arasında, Lala Mustafa Paşa ile Özdemiroğlu Osman Paşa, Safevî ordularına karşı başarılar kazandılar. İran'ın art arda çıkardığı orduları yenilgiye uğrattılar. Kafkasya'nın tamamına yakın bir kısmını Osmanlı Devleti'ne bağladılar. Safevîlerin, kaybettikleri yerleri geri almak için yaptıkları hücumlar sonuçsuz kaldı. Her iki tarafın ekonomik dengeleri savaş yüzünden bozulduğu için, sonunda, barış eğilimi güçlendi. İran'la Osmanlı Devleti arasında yeni bir barış antlaşması imzalandı (Ferhat Paşa Antlaşması, 1590).

b. Hint Okyanusu'nda Üstünlük Sağlama Mücadelesi

Osmanlıların Akdeniz'de sağladığı hâkimiyet, Avrupa'nın ticaretini köstekleme yeye başlamıştı. Yeni deniz yolları bulunması gerekiyordu. Portekizliler, Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a ulaştılar. Hint ticaret yollarını elde tutmak için donanmalarını güçlendirdiler. Hindistan'daki Müslüman devletleri hâkimiyetlerine almaya çalıştılar. Ticareti engellenen Müslüman tüccarlar ve zor durumda kalan Müslüman Hint devletleri, Osmanlılardan yardım istediler.

Kanunî hem bu istekleri karşılıksız bırakmamak hem de Portekizlilerin doğudaki yayılmasını önlemek için harekete geçti. Mısır valisi Hadım Süleyman Paşa'ya Süveyş'te güçlü bir donanma kurması emrini verdi.

Süleyman Paşa, 76 gemi ve 7 bin askerle, Aden'i ele geçirdikten sonra, Hindistan'a ulaştı. Ancak, buradaki Müslüman devletlerin birbirleriyle mücadeleleri, bunlardan bazılarının da Portekizlilerle anlaşmış olması bu seferi sonuçsuz bıraktı.

Osmanlılar, daha sonra Yemen'i ve Habeşistan (Etopya)'ı fethederek Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na geçişi güven altına aldılar. Pîrî Reis, Murat Reis, Seydî Ali Reis gibi ünlü Türk denizcileri, yönetimlerindeki donanmalarla Portekizlilere karşı savaştılar. Bu savaşlar, umulan sonuçları vermedi.

Portekizliler, Hint Okyanusu'nun doğusuna kadar yayılmışlar, bu günkü Endonezya adalarına ulaşmışlardı. Sumatra'daki Müslüman Açe devleti, Portekiz saldırıları karşısında Kanunî'den yardım istedi. Osmanlı hükümdarı buraya küçük bir yardım gönderdi. II. Selim zamanında ise Kurtoğlu Hızır Reis, 22 gemilik bir filo ile Sumatra'ya gönderildi.

Bütün bu teşebbüsler, Portekiz'in Hint Okyanusundaki faaliyetini durduramadı. Ancak, Arap yarımadası ve Habeşistan ele geçirilerek Basra Körfezi ile Kızıldeniz'de denetim sağlandı.

TEST SORULARI

1. Osman Gazi'nin ölümünde, Osmanlılarla komşu olan Türk beylikleri arasında, aşağıdakilerden hangisi yoktur.

a) Ramazanoğulları
b) Germiyanoğulları
c) Candaroğulları
ç) Saruhanoğulları
d) Karesioğulları

2. Osmanlıların Ankara Savaşı (1402)'ndaki yenilgisi, aşağıdaki sonuçlardan hangisini vermiştir.

a) Osmanlı orduları Akdeniz'e ulaştı,
b) Osmanlı donanması İzmir'de yakıldı,
c) İstanbul'un fethi 50 yıl geriye kaldı,
ç) Mısır Memlûk Devleti, Osmanlılarla anlaştı.
d) Karamanoğulları Beyliği tarihe karıştı.

3. II. Murad'ın Haçlılara karşı kazandığı iki büyük zafer, aşağıdakilerden hangisidir:

a) Ankara-II.Kosova
b) I. Kosova-Varna
c) Niğbolu-Varna
ç) Eflâk-II. Kosova
d) Varna-II. Kosova

4. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra yaptığı işlerden biri, aşağıdakilerin hangisidir?

a) Bizans İmparatoru ile barış antlaşması
b) Ayasofya'nın camiye çevrilmesi
c) Bizans'a özerklik verilmesi
ç) Anadolu Hisarı'nın yaptırılması
d) Yeniçeri Ocağı'nın kurulması

5. Aşağıdakilerden hangisi, Memlûk Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan sonuçlardan biri değildir:

a) Hicaz ve Yemen Osmanlı hâkimiyetini tanıdı
b) Halifelik Osmanlılara geçti
c) Mısır'da son bulan ticaret yolarının denetimi Osmanlılara geçti
ç) Türk nüfuzu Afrika'da yayıldı
d) Barbaros Hayreddin Osmanlı hizmetine girdi

6. Osmanlılar, 16. yüzyılda Hint Okyanusu'nda üstünlük sağlamak amacıyla aşağıdakilerden hangisiyle mücadele etmişlerdir:

a) İspanya
b) Hindistan'daki Müslüman devletler
c) Berberîler
ç) Portekiz
d) Venedik

AVRUPA TARİHİ (1300-1600)

A. FEODALİTENİN ÇÖZÜLÜŞÜ VE MERKEZÎ KRALLIKLARIN KURULMASI
B. TEKNOLOJİK GELİŞMELER
C. AVRUPA'NIN YAYILMASI
   1.Yayılmanın Sebepleri
   2.Keşifler
   3.Keşiflerin Sonuçları
Ç. RÖNESANS
   1.Sebepleri
   2.Yayılışı
   3.Sonuçları
D. REFORM
   1.Sebepleri
   2.Yayılışı
   3.Sonuçları
   4.Osmanlı Ülkesinde Yaşayan Hristiyanlar ve Reform

A. FEODALİTENİN ÇÖZÜLÜŞÜ VE MERKEZÎ KRALLIKLARIN KURULMASI

Orta Çağ boyunca Avrupa'ya hâkim olan siyasî düzen feodalite idi. Feodalite (derebeylik); toprağı, üzerinde yaşayan köylülerle birlikte, tek bir kimsenin malı sayan rejimin adıdır. Bu rejim, kilise otoritesi ile destekleniyor, ekonomik ve sosyal yönlerden derin eşitsizliklere yol açıyordu. Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Avrupa'da siyasî birliğin sağlanamaması, bu rejimin ortaya çıkmasına sebep olmuştu.

Feodalizmin temelinde eşitsizliğe dayanan sosyal bir tabakalaşma vardı. Derebeylere "senyör" denilirdi. Bunlar, kendi aralarında ayrıca derecelere ayrılırlardı. Senyör'lerin en büyüğü kral'dı. Diğer senyörler, krala bağlı "vassal"lardı. Kendilerine toprak bağışlanır ve ömür boyu geri alınmazdı. Bunlar, birbirlerine karşı da savaşabildikleri için, iyi korunan kalelerde, şatolarda otururlardı.

İlk Çağın sonunda Roma İmparatorluğu yıkılınca, Avrupa siyasî birlikten yoksun kaldı. Roma'yı yıkan kavimler, kısa zamanda koyu Hristiyan oldular ve Kilise'nin etkisine girdiler. Kurulan devletler de bu etki altında kaldılar ve feodal rejimle yönetildiler. Papalık eski Roma İmparatorluğu'nun, kendi otoritesi altında yeniden kurulmasını istiyordu. Bunu gerçekleştirecek siyasî güç ise, Orta Avrupa'daki Germenlerdi. Kilise ve Germenlerin iş birliği ile, Roma mirası üzerinde kurulan devlet "Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu" adını aldı. Ancak, o da feodal bir yapıdaydı.

Feodalite, bütün Orta Çağ boyunca gücünü korudu. Ancak, yeni gelişmeler feodalitenin etkisini gittikçe zayıflattı. Ekonomik gücü artan krallar, aldıkları pahalı silâhları derebeylerine karşı kullandılar ve onların etkisini azalttılar.

Orta Çağ boyunca, Kilise, Avrupa'da siyasete yön verecek kudrette olmuştu. Krallar, ancak papanın elinden tac giydiklerinde meşruluk kazanıyorlardı. Bu yüzden, papa ile krallar arasında baş gösteren mücadele uzun yıllar sürdü. Sonunda krallar bu mücadeleyi kazandılar. Reform hareketleride Kilisenin gücünü sarstı. Bunun sonunda Protestanlık meydana çıktı ve yayıldı. Bu gelişme, mezhep mücadelelerine yol açtı.

Feodalitenin sarsılmasıyla ortaya çıkan merkezî krallıkların başlıcaları Fransa, İngiltere ve İspanya idi.

Millî birliğini kuran ilk Avrupa ülkesi Fransa olmuştu. Bu ülke 12-13. yüzyıllarda Avrupa medeniyetinin merkezi oldu ve Papalığa karşı verdiği mücadeleyi kazandı. Papalık, Fransa Krallığı'nın himayesine girdi (14. yüzyıl). Fransa, bu arada merkezî bir krallık hâline gelmeyi başaran İngiltere ile girdiği savaşta büyük kayıplara uğradı. Toprak bütünlüğünü ancak uzun uğraşlar sonunda yeniden sağlayabildi (Yüzyıl Savaşları, 1337-1453).

İngiltere, Yüzyıl Savaşları sonunda iç savaşa sürüklendi. Birbirleriyle mücadeleye girişen derebeyler, uğradıkları kayıplar sonunda, nüfuzlarını kaybettiler. Tudor hanedanı duruma hâkim oldu. İngiltere, güçlü bir deniz devleti hâline geldi.

İberik yarımadasındaki devletlerden Aragon ve Kastilya, hükümdarlarının evlenmesiyle birleşti. Böylece, İspanya ortaya çıktı. Yarımadadaki son Müslüman devletin varlığına son veren İspanya, büyük bir donanma kurdu. Amerika'nın keşfi ile, yer altı ve yer üstü zenginliklerini ülkelerine taşıyan İspanyollar, 16. yüzyıl başında Avrupa'nın en güçlü Hristiyan devletine sahip oldular.

B. TEKNOLOJİK GELİŞMELER

Haçlı Seferleri, askerî ve siyasî alanlardan çok, sosyal ve ekonomik alanlarda önemli sonuçlar verdi. Orta Çağ İslâm dünyası, Avrupa'dan, hemen her alanda çok üstün ve ileri idi. Haçlılar, yaklaşık iki yüz yıl süren ilişkileri sırasında, Doğunun, kendilerinde bulunmayan yenilik ve zenginliklerini tanıdılar. Bunları ülkelerine götürerek geliştirmeye başladılar. Kendilerine en çekici gelen yenilikler pusula, barut, kâğıt ve baskı teknikleriydi.

Uzak ve Yakın Doğuda eskiden beri kullanılagelen pusula, Avrupalı denizcilere yeni ufuklar açtı. Onların, büyük deniz yollarını bulmalarını, böylece bilinmeyen ülkelere doğru yelken açmalarını sağladı. Amerika'nın keşfinde ve yeni deniz yollarının bulunmasında pusulanın rolü büyük oldu. Amerika'nın işlenmemiş zenginlikleri Avrupa'ya aktı. Yeni deniz yollan da, aranan ve beğenilen doğu mallarının Avrupa limanlarına taşınmasında kolaylık ve ucuzluk getirdi. Ticaret hem gelişti hem daha kârlı hâle geldi. Böylece, bir taraftan sömürgecilik, öte taraftan ticaret, Avrupa ülkelerinin zenginleşmesini sağladı. Zenginleşen devletler, askerî harcamalara daha büyük pay ayırabildiler.

Barut, Çin'de ve Yakın Doğu'da biliniyordu. Bunun ateşli silâhlarda, özellikle topta kullanılması, askerî alanda büyük yeniliklere yol açtı. İstanbul'un fethinde topların etkili rol oynaması, asla yıkılamaz sanılan surların top ateşi karşısında zayıf kalması, Avrupa için ders oldu. Barutun ateşleme gücünden yararlanan krallar, toplan sayesinde derebeylerini dize getirdiler. Daimî ordular kuruldu. Yeni savaş düzenleri ve taktikleri geliştirildi. Avrupa'da merkezî devletlerin kuvveti çok arttı. Bu da, kesin bir otorite hâlindeki Papalığın karşısında ciddî dengeler oluşturdu. Feodalitenin sarsılması, sosyal alanda da önemli sonuçlar verdi.

Yine Uzak Doğu'dan Uygurlar aracılığı ile Orta Doğuya gelen kâğıt, burada daha kolay ve daha çok üretilmeye başlanmıştı. Avrupalılar, kâğıt üretiminin inceliklerini öğrendiler ve ülkelerine dönüşte uyguladılar.

Çin'de bulunan ve Uygurlar tarafından geliştirilen baskı teknikleri, Haçlı Seferleri'nin sonunda Avrupa'da uygulandı. Tahtadan hareketli harflerin yerine, madenden yapılmış olanları kullanıldı. Daha çok kitap, daha ucuza basıldı. Kâğıt ve basım tekniği, kültür gelişmesini sağladı.

Matbaalarda basılan kitaplar geniş okur kitlelerine ulaştıkça, aydınlanma hızlandı. Bunun sonucu olarak Papalığın ve Kilisenin nüfuzu sarsıldı.

C. AVRUPA'NIN YAYILMASI

1. Yayılmanın Sebepleri

Avrupa'nın İslâm ülkelerine karşı giriştiği Haçlı Seferleri, görünüşte dinî bir nitelik taşıyordu. Fakat, aslında Doğu'nun zenginlikleri, o çağda yoksul sayılacak Avrupa'nın gözlerini kamaştırıyordu. İki yüz yıla yakın süren Haçlı Seferleri, İslâm dünyasındaki bolluğu ve refahı, Avrupa'nın daha yakından tanımasını sağladı. Bu varlıklı hayata duyulan özlem, Avrupa'da yeni gelir kaynaklarının araştırılması çığrını açtı. Bunun yolu ticaretten geçiyordu. Özellikle Hindistan'dan getirilen mallar, Avrupa'da yüksek fiyata satılıyordu. Hindistan'la Avrupa arasındaki ticaret yolları (İpek ve Baharat yolları) başta Türkler olmak üzere, Müslümanların elindeydi. Avrupalı tacirler, her uğrak yerinde yüksek vergiler ödemek zorunda kalıyorlardı. Bu yüzden, birçok malın Avrupa'ya maliyeti artıyordu. Ayrıca, Akdeniz'deki Venedik ve Ceneviz hâkimiyeti, ulaşımı engelliyordu. Bu bakımdan, yeni yollar aranması ve bulunması gerekli hâle gelmişti.

Hemen tamamiyle Hristiyan olan Avrupa, Kilisenin ağır baskısı altındaydı. Papalığın rızası alınmadıkça, yeni ufuklara doğru açılmak zordu. Bu bakımdan, erişilecek yerlerde

Hristiyanlığın yayılması da göz önünde bulunduruluyordu. Bu da, dinî bir sebep oluşturuyordu.

Avrupa'da duyulan kredi ihtiyacı, bankaların gelişmesine yol açtı. Bunun sonucunda kapitalizm gelişti. Kazanç için her yol geçerli sayıldı. Sanayii teşvik edici tedbirler alındı. Bu durum, altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere duyulan ihtiyacı arttırdı. Bu madenler ise, Asya ve Afrika'da bulunuyordu.

Barutun ve topun kullanılmasıyla ortaya çıkan güçlü krallıklar, ticarî alanda birbirleriyle rekabete başlamışlardı. Uzak Doğuya yeni yollarla ulaşmak, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin zengin mallarını kendileri taşımak için yeni deniz yollarına ihtiyaç duyuyorlardı. Bu ise, ancak yeni keşiflerle sağlanabilirdi.

Coğrafya keşiflerinin yapılabilmesi için, elverişli bir bilim ortamına da girilmişti. Dünyanın düz değil, yuvarlak olduğu gerçeği Müslümanlardan öğrenilmişti. Dünya yuvarlaksa, sadece doğuya doğru değil, batıya doğru da gidilerek aynı yere (Hindistan'a) ulaşılabilirdi.

Keşiflerin yapılabilmesi için teknik imkânlar da elde edilmişti. Pusula, rüzgâr gülü gibi âletler bunlar arasındaydı. Ayrıca, açık denizlerin fırtınalarına dayanıklı, büyük ve sağlam gemiler de yapılabiliyordu.

2. Keşifler

a. Portekizlilerin Keşifleri: Daha 15. yüzyıl ortalarında Portekizliler Afrika'ya keşif heyetleri gönderiyorlardı. Amaçlan, Hristiyanlığı yaymak ve Faslı Müslümanları kuşatmaktı. Ancak, zamanla ekonomik amaçlar ön plâna çıktı. Bu heyetlerden biri, Bartolomeo Dias (Bartolemo Diyaz) yönetiminde, Afrika'nın güneyinden dolaştı (1487). Buraya "Ümit Burnu" adı verildi. Böylece, Hindistan'a deniz yolu ile ulaşma imkânı elde ediliyordu. 15. yüzyılın sonunda Vasco de Gama (Vasko dö Gama), bu yoldan Hindistan'a vardı (1498). Bundan sonra Portekizliler, Hint Okyanusu'na donanma gönderdiler ve Uzak Doğu'ya kadar olan bölgelerde ticareti ellerine geçirerek sömürgeler kurdular.

b. İspanyolların Keşifleri: Kristof Kolomb adında Cenevizli bir gemici, hep batıya gitmek suretiyle doğuya varılabileceğini ileri sürüyordu. Düşüncesini gerçekleştirmek için, denizci devletlere başvurdu. Uzun uğraşmalardan sonra, projesi İspanya kralı tarafından kabul edildi ve desteklendi. İstediği gemileri ve denizcileri alan Kolomb, Atlas Okyanusu'na açıldı. Zorlu bir yolculuktan sonra, Orta Amerika'da Bahama takım adalarına vardı (1492). Ancak, yeni bir kıta keşfettiğini bilmiyor, Hindistan'a ulaştığını sanıyordu. Kısa bir süre sonra Amerigo Vespucci (Amerigo Vespuçi) adlı bir İtalyan denizcisi, güney Amerika'da Brezilya kıyılarına çıktı. Buranın yeni bir kıta olduğunu anladı. Bu sebeple, Amerika'ya Kristof Kolomb'un değil, onun adı verildi.

16. yüzyıl boyunca Portekizliler ve İspanyollar, Orta ve Güney Amerika'da keşiflerini genişlettiler.

b.İngiliz ve Fransızların Keşifleri: İngiliz ve Fransız denizcileri de, Hindistan'a ulaşabilecek yeni yollar arıyorlardı. İngilizler adına keşif seferine çıkan John Cabot (Con Kabıt) Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarını keşfetti (1497). Fransız Jacques Cartier (Jak Kartiye) Büyük Göller bölgesini ve Labrador'u buldu (1535).

İngilizler ve Fransızlar, keşfettikleri bölgelerde hâkimiyetlerini kurdular. Kuzey Amerika'nın güneyine ise İspanyollar hâkim oldu.

ç. Dünyanın Dolaşılması: Portekizli Macellan, dünyayı dolaşan ilk gemici oldu. İspanya'nın desteklediği Macellan, Hindistan'a ulaşmak için, Güney Amerika'yı dolaşarak Büyük Okyanus'a çıktı. Uzak Doğu'ya vardı. Ancak, buradaki yerlilerle yapılan bir

çarpışmada öldürüldü (1521). Yanındaki denizciler, yollarına devam ederek İspanya'ya döndüler. Böylece, dünyanın çevresi ilk defa dolaşılmış (1519-1522) ve hep batıya gidilerek doğuya ulaşılmış oluyordu.

3. Keşiflerin Sonuçları

Keşfedilen topraklar, keşifleri düzenleyen devletlerin kendi malı oldu. Buraların yer altı ve yer üstü zenginlikleri âdeta yağmalandı. Bütün bu zenginlikler Avrupa'ya aktı. İspanya, Portekiz, İngiltere, Fransa, Hollanda gibi ülkeler giderek zenginleşti. Bu ülkeler, ele geçirdikleri geniş topraklarda çiftlikler, dokuma tesisleri kurdular, maden işlettiler. Elde ettiklerini ülkelerine taşıdılar. Ticaretten sağladıkları gelir çok arttı. Deniz seferlerini destekleyen kralların maddî varlıkları alabildiğine büyüdü. Krallar, bu zenginliklerini, top gibi ağır ve pahalı savaş araçlarına harcadılar. Bu silâhlar karşısında, derebeyleri çaresiz kaldılar ve güçlerini hızla kaybettiler. Buna karşılık, ticaretten zenginleşen yeni bir sınıf (burjuvazi) ortaya çıktı. Burjuvaların kuvvetlenmesi, siyasî dengeleri değiştirdi. Derebeylerini ortadan kaldıran krallara karşı, burjuvalar siyasî haklar kazanma savaşı vermeye başladı. Böylece, Avrupa'da ihtilâller ve sarsıntılar meydana geldi.

Sömürgeci devletler, ekonomik ve siyasî bakımlardan, diğer devletlere karşı üstün duruma geçtiler. Sömürgecilikten sağladıkları iktisadî güç sayesinde güçlü donanmalara sahip oldular. Güçleri azalan Avrupa devletleri de, sömürge edinmenin yollarını aramaya başladılar. Bunun sonucu olarak, sömürgecilik eğilimi daha da hızlandı.

Uzak sömürgelerden mal getirilmesi, hemen tamamen deniz yolu ile yapılıyordu. Bu da, Avrupa'daki liman şehirlerinin önem kazanması sonucunu doğurdu. Şehirlerin nüfusları arttı. Şehirleşme, yeni sosyal grupların ortaya çıkmasına yol açtı. Hayat seviyesi yükseldikçe yaşama şekli de değişti.

Keşfedilen ülkelerde yaşayan yerliler ise tam bir soy kırımıyla karşılaştılar. Binlerce yıllık geçmişe sahip İnka, Aztek, Maya medeniyetlerine ait eserler yerle bir edildi. Ancak, nüfusun az olması sebebiyle, Afrika'dan zenci köleler getirtmek mecburiyeti ortaya çıktı. Böylece, Amerika'da bir "kamçılı medeniyet" kuruldu. Köle ticareti zamanla çok kârlı hâle geldi. Sömürgeci devletler arasında, köle ticareti yüzünden savaşlar bile çıktı. Amerika'nın çeşitli yerlerinde zenci nüfus çoğaldı. Avrupa'dan çok sayıda göçmen, yeni keşfedilen topraklara gelip yerleştiler. Bunlarla zenciler arasındaki sürtüşme günümüzde hâlâ devam etmektedir.

Büyük denizlerde ticaret yapma imkânı bulamayan Osmanlı Devleti, tartışmasız durumdaki siyasî üstünlüğünü, daha güçlü ordu ve donanma hazırlayabilen Avrupa devletleri karşısında yavaş yavaş kaybetmeye başladı. Akdeniz çevre sinde yoğunlaşan ticarî faaliyet önemini kaybetti. İtalyan devletleri gibi, Osmanlı ekonomisi de bundan zarar gördü.

Keşiflerin sağladığı zenginlik, bilim ve sanat alanlarındaki gelişmelerin maddî kaynağı oldu. Bu ilerlemeler, zamanla daha da hızlandı. Osmanlı Devleti, bu alanlardaki ilerlemeye ayak uyduramadı. Sonraki yüzyıllarda Osmanlıların, askerî ve siyasî alanlardaki gerileyişinde keşiflerin dolaylı etkileri oldu.

Ç. RÖNESANS

Rönesans "yeniden doğuş" anlamına gelir. Orta Çağ'dan sonra Avrupa'da açılan bilim ve sanat çığırı "Rönesans" olarak adlandırılır.

Rönesans'ın en önemli özelliği, düşünüş ve sanatta Eski Çağa, eski Yunan ve Roma'ya dönülmesidir. Orta Çağ düşüncesine göre, dünya geçiciydi, ruhu temiz tutmak için acı duyulması gerekiyordu. Eski Çağ düşüncesinde ise akla, güzelliğe, hayata ve eğlenceye ağırlık verilirdi. Bu görüşe dönüş, bilim ve sanat üzerindeki baskıları kaldırdı. Böylece

bağımsız eserler ortaya çıktı. 15-16. yüzyıllarda Avrupa'nın görüşünde ve duyuşunda değişmeler oldu. Yepyeni bir dünyaya doğru açılım hızlandı.

1. Sebepleri

Yunan ve Roma dönemlerine ait eserler, ilk önce Abbasîler zamanında Arapçaya tercüme edilmişti. Ticarî ilişkiler, Sicilya ve Endülüs'teki İslâm eğitim kurumlarında okuyan Avrupalı öğrenciler, Haçlı Seferleri bu eserlerin Avrupa'da tanınmasını sağladı. Lâtinceye tercümeler yapıldı. Manastırlarda saklanan antik eserler de çoğaltıldı. Bir yandan da, Yunanca ve İbranîce öğrenimi yaygınlaştı. Böylece, eski eserler, kaynaklarından öğrenildi. Bu akıma "Hümanizm" adı verildi.

Gutenberg'in matbaa uygulaması, eski eserlerin çoğaltılmasını kolaylaştırdığı gibi, daha geniş kütlelere de ulaşmasını sağladı.

Özellikle, ticaretin zeginleştirdiği İtalyan devletlerinde, servet sahipleri, bu yeni akımı desteklediler. Bilgi alış verişi ve okuma eğilimi arttı. Skolâstik felsefede yeni buluşların yeri yoktu, bütün gerçeklerin Hristiyan dininde bulunduğu kabul ediliyordu. Tam bir taassup hâkimdi. Antik eserlerin okunup yayılması, bu taassubu büyük ölçüde kırdı. Serbest düşünce, hümanistler eliyle yaygınlaştı. Büyük sanatkârlar yetişti.

Rönesans, önce İtalya'da filizlendi. İtalyan hümanizminin öncüsü Dante idi (Ünlü eseri: İlâhî Komedya). Daha sonra Boccaccio (Bokaçyo), Petrarca (Petrark), Machiavelli (Makyavelli) gibi yazarlar bu çığırı geliştirdi. Edebiyatla birlikte güzel sanatların diğer alanlarında da (mimarlık, resim, heykel, müzik) yeni gelişmeler görüldü. Fikir ve sanat öncülerinin sayısı hızla arttı. Leonardo da Vinci, Michel Angelo (Mikelanj), Raphael (Rafael) gibi ressam, mimar, heykeltıraş ve bilginler dikkat çekici eserler verdiler. Düşünce hayatında büyük bir değişim yaşandı. Bu değişim, Orta Çağdaki ahlâk anlayışı üzerinde etkili oldu.

2. Yayılışı

İtalya'ya gelen iş adamları, öğrenciler, tüccarlar Rönesans döneminde meydana getirilen eserleri gördüler. Papalığı ziyarete gelenler, krallar ve askerler de Rönasanstan etkilendiler. Bunlar, ülkelerine dönünce gördüklerini çevrelerine anlattılar. Böylece, Rönesans, diğer Avrupa ülkelerinde de yayıldı.

Rönesans, İtalya'dan sonra Fransa'da etkili oldu. İtalya'ya giren Fransız orduları, buradaki anıtların güzelliğinden büyük ölçüde etkilendiler. İtalyan sanatı Fransa'da taklit edilmeye başlandı. Fransız Rönesansı, güzel sanatlardan çok, bilim çevresinde gelişti. Fransız hümanistleri, Sorbon Üniversitesi'nin çevresinde toplanmışlardı. Bunların çalışmaları ile, bilimde araştırma ve eleştirme yöntemleri ortaya çıktı. Ronsard (Ronsar), Rabelais (Rable), Montaigne (Monteyn) gibi şair ve yazarlar, yeni düşünceleri daha ileri noktalara ulaştırdılar. Almanya'daki hümanizm ise bilim ve fikir alanlarında dikkat çekti. Erasmus'un eserleri, Yeni Çağ düşüncesini uzun süre etkiledi. Kuzey Avrupa ülkelerinde Rönesans, daha geç dönemde kendini gösterdi. İngiliz Rönesansı ise Shakespeare (Şekspir)'le doruk noktasına ulaştı.

3. Sonuçları

Rönesans sayesinde, Orta Çağdaki skolâstik düşünce ortadan kalkmış, akılcı düşünce ön plâna çıkmıştır. Düşünce, bilim, sanat alanlarında çok önemli değişimler meydana gelmiştir. Din hayatı da Rönesanstan payını almıştır. Tenkitçi ve deneyci düşünce, bilim alanında yeni buluşları ortaya çıkarmıştır. Böylece, Avrupa'da büyük bir ilerleme görülmüştür. Rönesans, daha sonraki yüzyıllarda siyaset alanında da etkili olmuştur. Batı medeniyeti, günümüze kadar uzanan parlak durumunu, büyük ölçüde Rönesansa borçludur.

D. REFORM

Reform, yeniden şekil vermek anlamına gelir. 16. yüzyılın ilk yarısında, Papalığın otoritesine ve doktrinine karşı meydana çıkan dinî değişim hareketlerine "Reform" adı verilir.

1. Sebepleri

- Katoliklerin dinî başkanı olan papanın tartışılmaz, karşı çıkılmaz bir otoritesi vardı. Papanın asla yanılmaz, hata etmez olduğu görüşü, dinî bir inanç hâline getirilmişti. Bu baskıcı tutum, Kilisenin yolsuzluklarını gizleme yöntemi olarak kullanılıyordu. Papalık, "endüljans" adı verilen af belgelerini çıkararak, Hristiyanlara para ile satıyordu. Bu belgeleri satın alanların, bütün günahlarından kurtulup cennete girecekleri vaat ediliyordu. Kardinallerin ve piskoposların tayinleri rüşvetle yapılıyordu. Papalar, görkemli saraylarda lüks bir hayat sürüyorlardı. Bu yozlaşma sonunda, Hristiyan halkın papaya karşı güveni, saygısı ve bağlılığı sarsılmıştı.
- Rönesans, din konusunda daha serbest düşünülmesi imkânını getirmişti. Bütün gerçeklerin Hristiyan dininde bulunduğunu kabul eden skolâstik felsefe de etkisini kaybetmişti.
- Hristiyanlığın kutsal kitabı üzerinde dil araştırmaları başlamış, dinî inanç ve kurumların tenkidine girişilmişti.
- Siyasî bakımdan bölünmüş lük, Papalığın sömürüsünü kolaylaştırıyordu. Feodalite zayıflayıp merkezî krallıklar güçlenince, Papalık bu imkândan yoksun kalmaya başlamış, onun için uygunsuz gelir yolları aramaya yönelmişti.
- Matbaalarda basılan kitapların kolayca ulaştığı okur kitleleri, Papalığın ve kilisenin içine düştüğü durumu daha yakından öğreniyorlardı.

2. Yayılışı

Papalığın ye kilise teşkilâtının uygunsuzluklarına karşı ilk tepkiler, yine Kilise bünyesinde görüldü. İlk ciddî ve sert itirazlar, Almanya'da İlahiyat profesörü olan Martin Luther (Marten Lüter)'den geldi. Lüter, Tanrı ile kul arasına kimsenin giremeyeceğini, günahların ancak Tanrı tarafından bağışlanabileceğim, öbür dünyada selâmete erişmek için inancın yeterli olduğunu ileri sürüyor ve af belgelerinin satışına karşı çıkıyordu. Bu görüşlerini 95 maddelik bir yazı hâlinde, çalıştığı kilisenin kapısına astı (1517). Daha sonra, görüşlerini genişleterek doktrin bakımından itirazlarını yayınladı.

Lüter'in bu görüşleri, gerek inanç, gerek siyasî ve ekonomik çıkarlar bakımından, birçok taraftar buldu. Papa ise, onu aforoz etti. Buna karşılık, Lüter de aforoz edildiğini bildiren belgeyi, halkın önünde yaktı. Tutuklanma kararı çıkmasına rağmen, Saksonya prensi, onu kendi şatosunda korudu. Yeni görüşlerin siyasî yankıları görüldü. Almanya'da Köylü

Ayaklanması başladı. İç savaş sırasında, Almanya imparatoru, dinî tercihlerinde prenslere hürriyet tanıdı. Fakat, papayı yenerek gücünü arttırdıktan sonra, bu kararından vazgeçti. Reform taraftarları, onun bu davranışını protesto ettiler. Bu sebeple, bağlı oldukları kiliselere Protestan adı verildi.

Almanya İmparatoru, uzun mücadeleler sonunda, Protestanları ortadan kaldırmanın imkânsızlığını anladı. Bunun üzerine, 1555te, iki kilise arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Almanya'daki küçük devletlerin dinî inancı, baştaki prensin tercihine göre belirlenecekti. Fakat, halk bunu beğenmiyorsa, kendi görüşüne uygun başka bir prensliğin topraklarına göç edebilecekti. Böylece, Almanya'da Katolik kilisesinin yanında bir de Protestan kilisesi kurulmuş oluyordu.

Protestanlık, Almanya dışındaki Avrupa devletlerinde de etkisini gösterdi. İsviçre'de Kalven, Lüter'in görüşlerini daha da derinleştirerek önemli bir başarı sağladı. Kalven'in görüşleri "Kalvenizm" adı ile anıldı. Fransa'da sıkı bir takip altında tutulmasına rağmen, Kalvenizm, aydın çevrelerde ilgi çekti. Fakat, bu akımın serbest bırakılması, ancak 1598'deki Nant Fermanı ile mümkün oldu.

16. yüzyılın ortalarında Almanya'nın büyük bölümü, İsviçre kantonlarının birçoğu, İsveç, Norveç, Danimarka Protestan olmuştu.

Lüter'in görüşleri, İngiltere'de değişik bir uygulama ile karşılaştı. İngiltere Kralı VIII. Henri, eşinden boşanmasına izin vermeyen Papa ile bozuştu. Bunun üzerine, çıkardığı bir kararname ile, kiliseyi kendi emri altına aldı. Bir mücadele döneminden sonra Kraliçe I. Elizabet, kilise üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Böylece, İngiltere'de Anglikan kilisesi kuruldu. Hükümdar, kilisenin başı sayıldı (Bu gün de öyledir).

Protestanlık, İtalya ve İspanya'da yaşama şansı bulamadı. Buraları, yine Katolik ülkeler hâlinde kaldı.

3. Sonuçları

Reform hareketleri, Avrupa tarihinin dönüm noktası olarak nitelendirilir. Hristiyanlık mezheplerinin Avrupa ülkelerindeki dağılım şekli, Reform sonunda tamamen değişti. Papanın otoritesi sarsıldı. Doktrin birliğinden vazgeçildi. Dinî savaşlardan nefret duygusu yaygınlaştı. Aydınlar arasında din dışı alanlara, özellikle matematik ve tabiî bilimlere doğru yönelme görüldü. Kilisenin elindeki eğitim ve öğretim lâik bir kimlik kazandı.

Protestanlığı zorla ortadan kaldıramayan Papalık, kendi içinde bir karşı reform hareketi başlattı. Bunun sonucu olarak Lehistan, Bohemya, Macaristan gibi ülkelerde Protestanlıktan dönüş sağlandı.

Bütün bunlara karşılık, İspanya'da Protestanların şiddetle ezilmesi yoluna gidildi. Evvelce de faaliyet göstermiş olan Engizisyon mahkemeleri yeniden ortaya çıktı. Bu mahkemeler, Protestanları süratle "yargılıyor" ve idama mahkûm ediyorlardı. Mahkûmlar ateşte yakılarak öldürülüyorlardı. Engizisyon fırtınası, İspanya'da uzun yıllar boyunca korkunç bir şekilde esti. Fransa'da ise, kralın başında bulunduğu birlikler, Protestanları kan ve ateş içinde boğdular. Sen Bartelemi yortusunda Protestanlara yapılan baskın ve soy kırımı, yüzyıllarca unutulmadı. İnsanlar, sokaklarda av hayvanı gibi kurşunlandılar.

Reform sonucunda ortaya çıkan ayrılıklar, siyasî bölünmeye yol açtı. Böylece, Avrupa'nın bir bütün hâlinde Osmanlılar üzerine yürümesi fikri gerçekleşemedi.

Otoritesini yeniden kurmak isteyen Papalık taraftarları ile papanın baskısından kurtulmuş merkezî krallar da birbirine girdi. Bu yüzden şiddetli savaşlar yapıldı. Sonunda, krallar güçlerini daha arttırdılar. Bilimdeki hürriyetin yanı sıra siyasî alanda koyu mutlakıyetçi rejimler ortaya çıktı.

4. Osmanlı Ülkesinde Yaşayan Hristiyanlar ve Reform

Osmanlı hükümdarı Kanunî Sultan Süleyman, kendi zamanında başlayan reform hareketlerini dikkatle takip etti ve Protestanları destekledi. Avrupa'daki dinî birliğin sarsılmasını kendi siyaseti için yararlı bulan Kanunî, Reform alanındaki bütün gelişmeleri zamanında haber alıyordu.

Reform hareketleri, Avrupa'da çok sayıda Hristiyan yurttaşı bulunan Osmanlı Devleti'nin sınırlarını aşamadı. Hristiyanlara sağlanan barış, huzur, vicdan hürriyeti ve dinî bağımsızlık, onların Reform'dan etkilenmesine meydan bırakmadı.

TEST SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi, feodalitenin yıkılmasına yol açan sebeplerden biridir:

a) Haçlı Seferleri'nin, beklenen sonuçları vermemesi
b) Keşifler sonunda kralların ekonomik gücünün artması
c) Portekizlilerin Hint Okyanusunda faaliyet göstermesi
ç) Bilim ve kültür hayatının gelişmesi
d) "Mukaddes Roma-Germen Imparatorluğu"-nun kuruluşu

2. Aşağıdakilerden hangisi, Avrupa'da merkezi devletlerin güçlenmesi sonucunu vermiştir:

a) Haçlı Seferleri
b) Barutun ateşli silâhlara uygulanması
c) Kâğıt üretiminin yaygınlaşması
ç) Basım tekniğinin gelişmesi
d) Ticaret yollarının değişmesi.

3. Açık denizlerin dalgalarına dayanıklı, büyük ve sağlam gemilerin yapılması, aşağıdakilerin hangisinin sebeplerinden biridir:

a) Venedik'in Akdeniz'deki ticaret yollarına hâkimiyeti
b) Osmanlıların Kızıldeniz'i ve Basra Körfezi'ni denetimi altına alması
c) Seydî Ali Reis'in Hindistan'a ulaşması
ç) Osmanlı donanmasının İtalya'ya asker çıkarması
d) Coğrafî keşiflerin yapılması

4. Aşağıdakilerden hangisi Rönesansın sonuçlan arasında sayılır:

a) Fikir hürriyetinin önündeki engeller kalkmıştır.
b) Skolâstik düşünce hız kazanmıştır
c) Papalık, etkisini arttırmıştır
ç) Dünya ticaret yolları değişmiştir
d) Yunan ve Roma dönemlerine ait eserler Avrupa dillerine çevrilmiştir.

5. Aşağıdakilerden hangisi Reform'un sonuçlan arasında yer almaz:

a) Papa'nın otoritesi sarsıldı
b) Kilisenin elindeki eğitim ve öğretim lâik bir kimlik kazandı
c) ispanya'da ve Fransa'da Protestanlara karşı kanlı hareketlere girişildi
ç) Papalık kendi içinde bir karşı reform başlattı
d) Burjuvazi ortaya çıktı

6. Aşağıdakilerden hangisi, Reform'un Osmanlı Devleti'nde etkili olmasına imkân tanımamıştır:

a) İstanbul'un fethedilmiş olması
b) Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan halkın din ve vicdan hürriyetine sahip bulunması
c) Hristiyanlık mezheplerinin birbirleriyle mücadelesi
ç) Osmanlı Devleti'nin gücünün doruğunda bulunması
d) Osmanlı hükümdarının, bütün Müslümanların halifesi olması

OSMANLI SİYASÎ TARİHİ (1600-1922)

A. BUNALIMLAR VE ÜSTÜNLÜĞÜ KORUMA ÇABALARI (1600-1774)
   1. İç Çalkantılar ve İsyanlar
   2. 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Dış Siyaseti
   3. Karlofça'dan Küçük Kaynarca'ya
B. KÜÇÜK KAYNARCA SONRASI GELİŞMELER(1774-1600)
   1. Osmanlı-Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa Münasebetleri
   2. Milliyetçilik Hareketleri ve Yeni Meseleler
C. DIŞ BASKILAR DÖNEMİ
   1. Büyük Devletlerin Osmanlı Politikaları
   2. Osmanlı Devleti'nin Avrupa Politikası
   3. Dağılma Başlıyor
   4. Dağılmayı Önleme Çabaları
   5. Birinci Dünya Harbi ve Osmanlı Devleti'nin Sonu

A. BUNALIMLAR VE ÜSTÜNLÜĞÜ KORUMA ÇABALARI (1600-1774)

1. İç Çalkantılar ve İsyanlar

a) İsyanların Sebepleri ve Özellikleri

İstanbul'da, Anadolu'da ve diğer eyaletlerde çıkan isyanların, ortak ve kendilerine özgü ayrı ayrı sebepleri vardı. Bunları, genel olarak şöyle belirtebiliriz:

- Avrupa'da girişilen uzun savaşlar, Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumunu bozmuştu. Ekonomik durum bozuldukça, yeniçerilerin maaşı, değeri düşük para ile ödeniyordu. Bu durum, yeniçerilerin ayaklanması için bir sebep oluşturuyordu.
- Savaşların getirdiği ekonomik sıkıntılar sebebiyle vergiler arttırılmış, bunun sonucu olarak köylüler tarımla uğraşmaktan vazgeçmişlerdi. İşsiz kalanlar eşkıyalığa başlamışlardı. Halk, "Celâli" adı verilen bu eşkıya ile, onları bastırmaya gelen hükümet kuvvetlerinin arasında eziliyordu. Bu da, geniş bir hoşnutsuzluk ortamını meydana getiriyordu.
- Dirlikleri ellerinden alınan tımarlı sipahiler bundan hoşnut değillerdi. Merkezdeki yeniçeriler ise, isteklerini zorla kabul ettiriyorlardı. Bu dengesizlik, isyan için elverişli bir ortam meydana çıkarıyordu.
- Halkın, devlete olan güveni sarsılmıştı.
- Vezirler, saray kadınları veya padişah yakınları, iktidar uğruna yeniçerileri kışkırtıyorlardı.
- Tahta yeni geçen padişah, yeniçerilere "cülús bahşişi" adı ile para dağıtıyordu. Bunun sonucunda, padişah değişiklikleri, yeniçeriler için kârlı bir hâle gelmişti.
- Karışık ortamdan yararlanan isyancıların şartları kabul edildikçe, bunlar daha fazlasını istiyordu. Ayrıca, bu kötü örnek, başka isyanlara da sebep oluyordu.

b. İstanbul İsyanları

İstanbul'daki isyanları yeniçeriler ve sipahiler çıkarmaktaydı. 17.yüzyıldaki ilk isyan II. Osman'a karşı oldu. Yeniçeriler, padişahın, ocaklarını kaldıracağından kuşkulanıyorlardı. Bu yüzden ayaklanıp genç padişahı tahttan indirdiler ve Yedikule zindanlarında öldürdüler (1622). IV.Murad tahta çıktığı zaman çocuk yaştaydı. Bundan yararlanan yeniçeriler saraya yürüyerek sadrazamın ve başka devlet adamlarının kendilerine teslimini istediler. IV.Murad onların isteklerini kabul etti.Ancak, birkaç yıl sonra yönetimi eline alınca yeniçerilerden bunun hesabını sordu. Devlette düzeni ve güvenliği yeniden sağladı.

IV. Mehmed zamanındaki ilk isyan 1656'da çıktı. Yeniçeriler, kendilerine ayarı düşük para verildiğini ileri sürerek ayaklandılar. İleri gelen bazı kimselerin idam edilmesini istediler. İsyan, bu isteklerin yerine getirilmesiyle yatıştırılabildi.

Yeniçeriler, Viyana bozgunundan sonra da isyan ettiler. Cephede düşmana karşı savaşacakları yerde İstanbul üzerine yürüdüler. Padişah IV.Mehmed'in yerine II. Süleyman'ın tahta geçmesini sağladılar.

Bu isyanlar, Osmanlı Devletinin merkezi olan İstanbul'da güven ve huzur ortamının zedelenmesine sebep oldu.

c) Taşra İsyanları

(1) Celâli İsyanları

Yavuz Sultan Selim zamanında Bozoklu Celâl adında bir sipahi, Tokat dolaylarında isyan etmişti. Onun adı, daha sonra Anadolu'daki ayaklanmalara verildi ve isyancılar "Celâlî" adı ile anıldı.

Celâli isyanlarının ekonomik sebepleri: 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu bozulunca, gelirleri arttırmak için yeni yöntemler araştırıldı. Mirî topraklardan alınan vergilerin toplanması işi, götürü olarak bazı kimselere verildi. Bunlara mültezim deniliyordu. Bunun sonucunda sipahilerin dirlikleri kesilmeye başlandı. Vergiler arttırılınca, köylüler topraklarını bırakmak ve tarımdan vazgeçmek zorunda kaldılar. Geçim darlığına düşenlerin bir kısmı, maaşlı asker olarak valilerin veya sancak beylerinin hizmetine girdiler. Bir kısmı da şehirleri, kasabaları, köyleri yağmalamaya giriştiler.

Celâlî İsyanları'nın başlıca elebaşıları Kalenderoğlu, Tavil Ahmed, Deli Hasan, Karayazıcı gibi kimselerdi. Bunlar, devleti uzun zaman uğraştırdılar. Celâlî İsyanları'nı bastırmak için görevlendirilen Kuyucu Murad Paşa, Anadolu'da zor kullanarak isyanları bastırdı.

Zorlukla bastırılan Celâlî İsyanları sonunda, Osmanlı ekonomisi büsbütün durgunlaştı. Anadolu'nun pek çok yöresi harabe hâline geldi. Celâlîlerden, askerlerden ve halktan yüz binlerce insan hayatını kaybetti. İsyanları bastırmak devlete çok pahalıya mal oldu.

(2) Diğer İsyanlar

Devlet otoritesinin zayıflaması sonucu, eyaletlerin başındaki yüksek görevliler de çeşitli bahanelerle isyan ediyorlardı. Halep'te beylerbeyi Canbulatoğlu Ali Paşa, Lübnan'da Dürzî reisi Fahreddin, Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa ve Sivas valisi Varvar Ali Paşa bunların başında gelmektedir.

İsyancılar, Osmanlı birlikleriyle uzun çatışmalara giriştiler. Özellikle, Abaza Mehmed Paşa, devleti çok uğraştırdı. Bir aralık, Anadolu'daki valiler İstanbul'dan değil, ondan emir almaya başlamışlardı. Abaza Mehmed Paşa, Bosna beylerbeyliği verilerek itaat altına alındı. Sonra idam edildi. Fahreddin yenilip kaçtı. Diğer ikisi de ortadan kaldırıldı.

Eflâk, Boğdan, Erdel gibi eyaletlerde çıkan isyanlarla uzun süre baş edilemedi. Kırım'da saltanat sebebiyle çıkan karışıklık da uzun süre devam etti.

2. 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Dış Siyaseti

a) Osmanlı Devleti'nin Doğu Siyaseti

Osmanlı Devleti'nin doğu siyaseti, İran'la olan münasebetlere dayanmaktaydı.

III. Murad zamanında (1574-1595) İran'a karşı girişilen savaşta başarılı sonuçlar alınmıştı. Bu savaşlar 17. yüzyılın başlarında da devam etti. Sonunda barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile, Osmanlı Devleti, doğudaki en geniş sınırlarına ulaştı.

Ancak, İran'da başa geçen Şah Abbas, kaybedilen toprakları geri almak istiyordu. Osmanlı hükümdarı IV. Muradın küçük yaşta olmasından ve devlet yönetiminin annesi Kösem Sultan'ın elinde bulunmasından yararlanarak Bağdat'ı ele geçirdi. IV. Murad, devlet yönetimine hâkim olunca İran üzerine sefere çıkarak Revan ve Bağdat şehirlerini yeniden fethetti. İki devlet arasında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı (1639).

Bu antlaşma ile belirlenen sınırlar, bu günkü Türkiye-İran sınırının hemen hemen aynıdır.

b) Osmanlı Devleti'nin Avrupa Siyaseti

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldaki Avrupa siyaseti Lehistan, Venedik, Avusturya ve Rusya ile olan münasebetler çerçevesinde gelişti.

(1) Osmanlı-Lehistan Münasebetleri: Boğdan yüzünden bozulan ilişkiler, kısa zamanda savaşa dönüştü. II. Osman, ordunun başında Lehistan üzerine yürüdü. Savaşta kesin bir üstünlük sağlanamadı. Ancak, Lehler ağır kayıplara uğradıkları için, barış istediler. Kanunî zamanındaki sınır esas kabul edildi ve Lehistan vergiye bağlandı. Boğdan üzerindeki hâkimiyet sağlamlaştırıldı (Hotin Antlaşması, 1621).

Lehistan'la ilişkiler, IV. Mehmed zamanında yeniden bozuldu. Osmanlı yönetimindeki Ukrayna, Lehler tarafından işgal edilince, padişah ve sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, birlikte sefere çıktılar. Türk ordusunun başarılı ilerleyişi karşısında Lehistan barış istedi. Bucaş'ta yapılan anlaşmayla, Podolya Osmanlılara bırakıldı (1672). Ancak, Leh Diyet Meclisi bu anlaşmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Lehistan'a yeniden sefer yapıldı. Kuvvetleri bu defa da yenilen Lehistan Bucaş Antlaşması'nı aynen kabul etmek zorunda kaldı (1676). Bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin batıda kazançlı çıktığı son antlaşma oldu.

(2) Osmanlı-Venedik Münasebetleri: Osmanlıların Akdeniz 'deki hâkimiyeti, Venedik'in elinde bulunan Girit adası yüzünden gölgeleniyordu. Girit korsanları gemilerin yollarını kesiyor, yolcuları tutsak alıyor ve esir pazarlarında satıyorlardı. Bu sebeplerle Girit'e asker çıkarılarak kuşatma başlatıldı (1645). Ancak, Girit'in fethi kolay olmadı. Bunun sebebi, Avrupa denizciliğindeki gelişmeye ayak uydurulamaması idi. Girit, 25 yıllık kuşatmadan sonra 1669'da fethedildi.

(3) Osmanlı-Avusturya Münasebetleri: Avusturya'ya karşı 1593'te başlayan savaş, 17. yüzyıl boyunca, aralıklarla devam etti. III. Mehmed padişah olunca Avusturya üzerine sefere çıktı. Eğri kalesini fethettikten sonra, Avusturya ordusunu Haçova'da bozguna uğrattı. Buna karşılık, Avusturyalılar, önemli bir sınır kalesi olan Kanije'yi kuşattılar. Fakat, burada komutan olan Tiryaki Hasan Paşa, bir avuç askeri ile destansı bir savunma yaptı. Kaleden çıkarak, Avusturya ordusunu kaçmaya mecbur etti. Sonunda Zitvatorok Antlaşması (1606) imzalandı. Avusturya, kaybettiği topraklardan vazgeçti ve savaş tazminatı ödedi.

Zitvatorok Antlaşması ile, o zamana kadar sadrazam seviyesinde tutulan Avusturya imparatoru, Osmanlı padişahı ile eşit sayıldı. Orta Avrupa'daki Osmanlı üstünlüğü, bu antlaşma ile sona erdi.

Avusturya, bu antlaşmayı bozunca iki devlet arasında yeniden savaş çıktı. Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, Avusturyalılara karşı başarılar kazandı ve Uyvar başta olmak üzere, bazı kaleleri ele geçirdi. Bu savaş sırasında gösterilen mücadele azmi "Uyvar önünde bir Türk gibi kuvvetli" sözünün Avrupa'da yüzyıllarca söylenmesine sebep oldu. Avusturya ile olan savaş Vasvar Antlaşması ile sonuçlandı (1664). Fethedilen kaleler Osmanlılarda kaldı ve Erdel hâkimiyetinin devamı sağlandı.

(4) Osmanlı-Rusya Münasebetleri: Osmanlılara bağlı bulunan Dinyeper Kazaklarını Ruslar, hâkimiyetleri altına alınca, Rusya'ya karşı savaş ilân edildi. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kazakların elindeki Çehrin kalesini ele geçirdi (1678). Kuşatma sırasında Rus ordusu ile şiddetli mücadeleler oldu. Bu savaş, Rusların kuvvetli bir orduya sahip olduklarını gösterdi. 1681'de yapılan antlaşma ile Özü (Dinyeper) nehrinin sağ tarafındaki yerler Osmanlılarda, Kiev şehri ve dolaylan Ruslarda kaldı.

(5) İkinci Viyana Kuşatması: Katolik olan Avusturyalılar, Orta Macaristan'ın Protestan halkı üzerinde hâkimiyet kurmak istiyorlardı. Bu yüzden çıkan çatışma üzerine, Macarların başındaki Tököli İmre, Osmanlılardan yardım istedi. Osmanlı Devleti bu isteği kabul etti. Böylece Osmanlı-Avusturya savaşı başladı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın serdarlığı

altında sefere çıkan Osmanlı ordusu, Viyana üzerine yürüdü ve şehri kuşattı (1683). Avusturya imparatoru, bu durum karşısında Avrupa'yı acele yardıma çağırdı.

Kuşatma iki ay kadar sürdü. Osmanlı ordusu, bir aralık, kaleyi düşürecek kadar ilerledi. Fakat, yardıma gelen Leh ve Alman birlikleri durdurulamadı. Osmanlılar iki ateş arasında kaldılar. Toplarını, ağırlıklarını bırakarak çekildiler.

İkinci Viyana Kuşatması, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası sayılır. Osmanlı Devleti, 17. yüzyılda son bir hamle ile, Avrupa'nın kalbi sayılacak bu şehre kadar uzanmış, fakat yeniler ek geri çekilmiştir. Viyana, Osmanlıların Avrupa'daki ilerleyişinde son nokta olmuştur. Bundan sonra gerileme başlamış ve Osmanlı Devleti büyük toprak kayıplarına uğramıştır.

(6) Avrupa, Osmanlılara Karşı Birleşiyor: Viyana bozgunundan sonra papanın çabaları ile Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya, aralarında bir "Kutsal İttifak" meydana getirdiler. Osmanlılar, çeşitli cephelerde savaşmak zorunda kaldı. Başlangıçta bazı başarılar dahi elde edildi. Ancak, zamanla Osmanlı orduları art arda yenilgilere uğradılar. 16 yıl süren savaşlar sonunda, Kutsal İttifak devletleriyle Karlofça Antlaşması (1699) imzalandı.Bu antlaşmaya göre

- Avusturya; Macaristan, Hırvatistan, Slovenya ve Transilvanya'yı,
- Venedik, Mora yarımadasını ve Dalmaçya kıyılarını,
- Lehistan, Ukrayna ile Podolya'yı aldı.

Daha sonra barış antlaşması yapılan Rusya'ya da Azak Kalesi ile dolayları bırakıldı (1700).

Karlofça Antlaşması ile, o zamana kadar devam eden Osmanlı üstünlüğü Batı'ya geçti. Osmanlıların geri çekilmesi, Karlofça Antlaşmasından sonra da devam etti ve Sakarya Meydan Muharebesine kadar, 200 yıldan fazla sürdü (1921).

3. Karlofça'dan Küçük Kaynarca'ya

a) Kaybedilen Toprakları Kurtarma Çabaları

İsveç ile Rusya arasındaki savaşta başarısızlığa uğrayan İsveç kralının Osmanlılara sığınması üzerine, Rusya ile ilişkiler bozuldu. Çıkan savaşta, Osmanlı orduları, kuvvetli Rus birliklerinin başındaki Deli Petro'yu Prut'ta kuşattılar (1711). İmzalanan antlaşma ile Azak kalesi geri alındı.

Osmanlı Devleti, bu başarı üzerine, Karlofça Antlaşması ile kaybedilen toprakların geri alınabileceği ümidine kapıldı. Bunların başında, Venedik'e verilen Mora geliyordu. Venedikliler, Karadağ halkını Osmanlılara karşı kışkırtıyorlar ve korsanlık yaparak Akdeniz'de Osmanlı gemilerine saldırıyorlardı.

Venedik'e açılan savaş (1715) büyük bir başarı ile sonuçlandı. Mora, kısa zamanda tekrar fethedildi.

Ancak, bu gelişmelerden kuşkulanan Avusturya, Venedik tarafını tutarak savaşa katıldı. Osmanlılar savaşta başarılı olamadılar. Ummadıkları yenilgilere uğradılar. Pasarofça Antlaşması (1718) ile, Sırbistan'ın kuzey bölgeleri, Eflâk'ın bir bölümü, Belgrad ve Temeşvar, Avusturya'ya bırakıldı. Mora ise Osmanlılarda kaldı.

Belgrad'ı ele geçirerek gücünü artıran Avusturya, Balkanlarla daha yakından ilgilenmeye başladı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Avusturya'ya karşı askerî tedbirler aldı. Kendisine

bağlı Eflâk ve Boğdan'ı daha sıkı denetim altına almak için, buraların voyvodalığına Fenerli Rum beylerini tayin etmeye başladı.

b)Barış Siyaseti

Osmanlı Devleti, Pasarofça Antlaşmasından sonra, bir barış dönemine girdi. Avrupa'daki gelişmelerin daha yakından takip edilmesine çalışıldı. Bu amaçla, Avrupa'nın önemli başkentlerine daimî elçiler gönderildi. Bu elçiler, gittikleri ülkelerde, siyasî gelişmelerin yanı sıra, kültür hayatıyla da ilgilendiler. Avrupa'nın yakından tanınması, Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahatlar üzerinde etkili oldu.

1718-1730 yıllarını içine alan dönemde, Osmanlı ülkesinde huzurlu bir hayat yaşandı. Eğlence ve sanat hayatı canlandı. Yeni bir hayat tarzı meydana çıktı. Lâle Devri'nde barışın korunmasına çalışıldı. Bunun için, Avrupa'daki olaylardan uzakta kalındı. Lâle çiçeğinin moda olduğu bu döneme "Lâle Devri" adı verilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin bu politikası, Rusların savaş ilânına kadar devam etti. Ruslar, Lehistan işlerine karışmaya, Osmanlılarla savaş hâlindeki İran'ı desteklemeye başladılar. Üstelik, Prut Antlaşmasıyla verdikleri Azak kalesini kuşatıp geri aldılar. Avusturya'yı da kendi saflarına çektiler. Osmanlı Devleti, iki devletle birden savaşmak zorunda kaldı. Buna rağmen önemli başarılar kazandı. Bunun üzerine Fransa, ara bulucu olarak işe karıştı. Avusturya ve Rusya ile Belgrad antlaşmaları yapıldı (1739). Rusya, Azak kalesini yıkmayı, girdiği yerlerden çıkmayı, Azak denizinde gemi bulundurmamayı kabul etti. Avusturya ise, Pasarofça Antlaşması ile aldığı yerleri Osmanlı Devleti'ne iade etti. Belgrad Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin batıda imzaladığı son şerefli antlaşma oldu.

Belgrad Antlaşması, XVIII. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin, iki büyük devletle aynı zamanda ve başarı ile mücadele edebilecek güçte olduğunu gösteriyordu. Antlaşma, Fransa'nın kefaleti altındaydı. Fransa, yaptığı ara buluculuğa karşı, Osmanlı Devletinden yeni imtiyazlar elde etti (1740). Kapitülâsyonların niteliğinde yapılan değişiklik, en önemli imtiyaz oldu. O zamana kadar, Osmanlı hükümdarlarının tanıdıkları imtiyazlar, saltanatları süresince geçerli oluyor, her padişah tahta çıktığı zaman bu imtiyazları yeniliyordu. 1740ta verilen kapitülâsyon ise sürekli oldu. Daha sonra, Fransa ile birlikte çeşitli Avrupa devletlerine verilen kapitülâsyonlar Lozan Antlaşması (1923) ile kaldırıldı.

18. yüzyıl ortalarında, Prusya, Avrupa'nın güçlü devletleri arasına girmişti. Bu sırada, Avusturya ile savaş halindeydi. Osmanlı Devleti ile Avusturya'ya karşı ittifak yapmak istedi. İki devlet arasında ilk ilişkiler bu şekilde başladı. Askerî ittifak yapılamamakla beraber, 1761'de bir ticaret anlaşması imzalandı. İttifak konusu ise, 1787'de başlayan Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında gerçekleşti.

c) Lehistan Meselesi ve Osmanlı-Rusya Savaşı (1768-1774)

Rusya'nın başına geçen II. Katerina, sıcak denizlere çıkma politikasını devam ettiriyordu. Bu amaçla, Balkanlardaki Ortodoksları Türklere karşı kışkırtıyordu. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında tampon devlet durumundaki Lehistan'ı işgal ettirmiş, direnen Leh milliyetçilerini ezmişti. Lehlerden bir bölümü Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Rus ordusu onları takip edip sınırı aşınca savaş başladı (1768).

Altı yıl süren savaş, Osmanlı ordularının ağır yenilgisi ile sonuçlandı, Rus donanması, Baltık'tan Akdeniz'e inerek, Çeşme'de bulunan Osmanlı dolanmasını yaktı (1770). Osmanlı ordusu Kırım cephesinde de yenildi.

Rusya'nın gittikçe kuvvetlenmesinden kuşkulanan Avusturya ve Prusya'nın araya girmesi ile Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) imzalandı.Bu antlaşma ile, Ruslar, Ortodoksları

korumak bahanesiyle Osmanlıların iç işlerine karışma fırsatını buldular. Kırım, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak bağımsız hâle geldi. Ancak dinî konularda, aynı zamanda halife olan Osmanlı padişahına bağlı kalacaktı. Azak denizi çevresinde işgal ettiği yerler Rusya'da kaldı. Rus gemilerine Karadeniz'de ve Akdeniz'de serbestçe ticaret yapma hakkı tanındı. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş tazminatı ödemesi kararlaştırıldı. Küçük Kaynarca, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı en ağır antlaşmalardan biri oldu.

Rusya, iç karışıklıklar çıkardığı Kırım'ı 1783'te kendine bağladı. Bunun üzerine, Kırım Türkleri, büyük gruplar hâlinde Osmanlı topraklarına göç ettiler. Burada kalanlar ise, Sovyet yönetimi tarafından, bir gece içinde Orta Asya'ya sürgün edildiler (1944). Yollarda ve gittikleri yerlerde büyük kayıplara uğrayan Kırım Türkleri, bu gün anayurtlarına yeniden dönmek için mücadele vermektedir.

ç) 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Siyaseti

Osmanlı Devleti, Pasarofça Antlaşması ile uğradığı kayıpları, doğuda kazanacağı başarılarla hafifletmek istiyordu. Bu sırada İran, karışıklık içindeydi. Ruslar da aynı düşünceyle Kafkasya'ya asker gönderince, Osmanlı Devleti savaş kararı verdi. Böylece, 1723te İran'la savaş başladı. Osmanlılar, önce çok geniş topraklan ele geçirdiler. Fakat, sonraları bu durumu koruyamadılar. Savaş, aralıklarla 23 yıl devam etti. 1746'da barış antlaşması yapıldı. Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla (1639) çizilen sınırlar esas kabul edildi. Türkiye ile İran sınırında bu tarihten sonra fazla bir değişiklik olmadı.

B. KÜÇÜK KAYNARCA SONRASI GELİŞMELER (1774-1839)

1. Osmanlı-Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa Münasebetleri

a. Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile Münasebetleri: Küçük Kaynarca Antlaşmasından bir süre sonra (1783) Kırım'ı sınırları içine alan Rusya, Osmanlı topraklarını bölüşmek üzere, Avusturya ile anlaşma yaptı. Kırım'ın kaybını içlerine sindiremeyen Osmanlılar, bunun üzerine

Rusya'ya karşı savaş açtılar. Avusturya, Rusya'nın; İsveç de, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girdiler.

Savaş devam ederken Fransız İhtilâli çıktı (1789). Bundan ürken Avusturya, Osmanlı Devleti ile Ziştovi Antlaşması'nı yaparak (1791) savaştan çekildi. Bir süre sonra, Rusya ile Osmanlı Devleti de, Yaş Antlaşması'nı imzalayarak savaşa son verdiler (1792). Kırım resmen Ruslara bırakıldı, Dinyester nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi.

Avrupa politikasında değişiklik yapan Napolyon kendine yeni müttefikler aramaya başlayınca, Osmanlı Devleti'ne yanaştı. Böylece, Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasî ilişkiler iyi bir döneme girdi.

Durumdan cesaret alan Osmanlı Devleti, Boğazları Ruslara kapatınca, İngiltere ve Rusya'nın tepkileriyle karşılaştı. Eflâk ve Boğdan'ı ele

geçirmek, Besarabya'yı almak isteyen Rusya, bunu fırsat bilerek, Osmanlı sınırlarını 60 bin kişilik bir orduyla aştı. Önemli kaleleri, Besarabya'nın Karadeniz kıyılarını ele geçirdi. Rus ilerleyişi, Silistre valisi Alemdar Mustafa

Paşa tarafından durduruldu. Alemdar Mustafa Paşa, Rus ordularını Bükreş yakınlarında yenmeyi başardı.

Bu olaylar cereyan ederken, İstanbul'da karışıklıklar başladı. Yenilik hareketlerine karşı çıkan yeniçeri yamakları, Kabakçı Mustafa'nın yönetiminde ayaklandılar. IH. Selim'i tahttan

indirerek yerine IV. Mustafa'yı geçirdiler (1807). Yenilik taraftarlarına karşı acımasızca davrandılar. III. Selim'i destekleyenler, Rusçuk'a giderek Alemdar Mustafa Paşa'nın çevresinde toplandılar. Alemdar, İstanbul üzerine yürüyerek IV. Mustafa'yı tahttan indirdi. Bu arada, göz altında bulunan III. Selim yeniçeriler tarafından öldürüldü. İsyancıların elinden güçlükle kurtulan II. Mahmud, padişah ilân edildi.

Bir süre sonra Fransa ile Rusya'nın arası açıldı; Napolyon, Rusya seferine çıktı. Bu olaylar sonunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Bükreş Antlaşması imzalandı (1812). Bu antlaşmaya göre Prut nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi. Belgrad ile güneyindeki topraklardan ibaret küçük bir Sırbistan Prensliği kuruldu. Ruslar, Kafkasya topraklarını boşaltmayı ve Romanya'dan çekilmeyi kabul ettiler.

Osmanlı Devleti'nin Fransa ile Münasebetleri: 18. yüzyılın sonunda, Fransa'nın siyasî durumu çok değişmişti. İhtilâlin çalkantılarını at1attıktan sonra Napolyon Bonapart adında genç bir general, art arda büyük askerî başarılar kazanmıştı. Venedik ve Malta devletlerini kendisine bağlamış; Venedik'in elindeki topraklar da Fransa'ya geçtiği için, bu ülkeyle Osmanlılar komşu olmuşlardı.

Napolyon, büyük çekişme içinde olduğu İngiltere'nin Hindistan ile bağlantısını kesmek istiyordu. Bunun için, Mısır'ı işgal etmek niyetindeydi. Donanma ile İskenderiye'ye asker çıkararak buradaki Osmanlı kuvvetlerini yendi ve Kahire'yi ele geçirdi. Osmanlılar, Fransa'nın karşısındaki İngiltere, Rusya ve Avusturya ile ayrı ayrı anlaşmışlardı. İngiliz donanması, Ebûkîr önlerindeki deniz savaşında Fransız donanmasını yok etti. Deniz yolundan yoksun kalan Napolyon, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak amacıyla kuzeye doğru ilerleyerek Gazze ve Yafa'yı ele geçirdi. Akkâ kalesini kuşattı ise de, buradaki kale kumandanı Cezzar Ahmed Paşa'nın komuta ettiği Nizam-ı Cedîd ordusuna yenilerek geri çekildi. Bu yenilgi, Napolyon'un o tarihe kadar ilk yenilgisiydi (1799). Bir süre sonra Fransızlar Mısır'ı boşaltmak zorunda kaldılar. 1802'de yapılan Paris Antlaşması'na göre, Osmanlı Devleti, İngilizlere ve Fransızlara, Karadeniz'de ticaret yapma hakkını verdi.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile Münasebetleri: Osmanlı Devleti'nin Boğazları kapatması, Rusya'nın müttefiki olan İngiltere'nin tepkisine yol açtı. İngiltere, Osmanlı Devleti'nden ağır isteklerde bulundu. Bunlar kabul edilmeyince, İngiliz donanması, Çanakkale Boğazı'ndan geçerek İstanbul önlerine geldi. Fakat, karadan asker desteği olmadığı için tehlikede bulunduğunu anladı ve acele ile çekilip gitti. İngiltere, bu başarısızlığın öcünü Mısır'da almaya kalkıştı. İskenderiye'ye asker çıkardıysa da, orada vali olarak bulunan Mehmed Ali Paşa'nın direnişi karşısında tutunamadı.

Fransa ile Rusya'nın Tilsit Antlaşması'nı yaparak, Osmanlı topraklarını paylaşmaya kalkışması (1807) İngiltere ile Osmanlı Devleti'ni birbirlerine yaklaştırdı. İki devlet, aralarında Kale-i Sultaniye Antlaşmasını yaptılar (1809). Bu antlaşma hükümlerine göre, barış zamanı hiçbir savaş gemisi Boğazlar'dan geçemiyecekti.

2. Milliyetçilik Hareketleri ve Yeni Meseleler

a) Sırp İsyanı

Fransız İhtilâli üzerine yayılan milliyetçilik fikirlerinden Sırplar da etkilenmekteydi. Bu sırada, Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetim zayıflamıştı. Avusturya, Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürmek için, Sırpları isyana kışkırtıyordu. Bütün bunların sonucunda, Sırp İsyanı başladı (1804). İsyancıların başındaki Kara Yorgi, önce Avusturya'yı tutarken bir süre sonra Ruslar'a yanaştı. İsyancılar Belgrad'ı alarak buradaki bütün Türkleri katlettiler.

Bu sırada Rusya ile savaşa girmesi, Osmanlı Devleti'nin Sırp isyanını bastırmasını zorlaştırdı. Ruslar, Sırpları destekliyorlardı.

Türk-Rus Savaşı sonunda imzalanan Bükreş Antlaşması (1812) ile, iç işlerinde bağımsız bir Sırbistan Prensliği kuruldu. Ancak, bu antlaşma Sırpları yine de memnun etmedi. Kalelerde Türk askerinin bulunmasına karşı çıkıyorlar ve Osmanlı Devletine ödeyecekleri vergiyi ağır buluyorlardı. Bu yüzden, karışıklık bitmedi. Türk kuvvetleri, bunun üzerine, Belgrad'a yürüyerek asîleri sindirdi (1813).

Bundan sonra, Sırp İsyanı, aralıklarla devam etti. 1829'da Rusların galibiyeti ile biten savaştan sonra, bağımsızlık yolunda daha geniş haklar tanındı. 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde Sırbistan'ın tamamen bağımsız olması kabul edildi.

b) Yunan İsyanı (Megali-İdea)

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak fırsatını elde eden Rusya, Yunanistan'ın bağımsızlığı fikrini ortaya atmıştı. Fatih döneminden beri huzur ve refah içinde yaşayan Yunanlılar, Fransız İhtilaliyle yaygınlaşan milliyetçilik akımından etkilenmekteydiler. Rusya'nın kışkırtmaları da buna eklenince, gizli teşkilâtlar kurmaya başladılar. İlmî, edebî, siyasî görünümlü teşkilâtlardan sonra, ihtilâl kuruluşu olan 'Etniki Eterya" da faaliyete geçti. Etniki Eterya, eski Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak (Megali-İdea) amacını güdüyordu.

Papazların yönetiminde başlayan isyan, süratle genişledi. Mora'yı ellerine geçiren isyancılar, buradaki Türkleri katlettiler. İsyanı, İstanbul'daki Ordodoks Patriği de el altından kışkırtıyordu.

İsyancılar, eski Yunan medeniyetinin mirasçısı olduklarını iddia ederek, Avrupa'da yoğun bir propaganda yapıyorlardı. Bu propaganda, özellikle Avrupalı aydınlar arasında etkili oluyordu. İsyanın bastırılması, bu aydınların tepkisine yol açtı.

İsyanla başa çıkamayacağını anlayan II. Mahmud, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi. Mehmed Ali Paşa, yardım için Mora ve Girit valiliklerinin kendisine verilmesini şart koştu. Osmanlı Devleti, bunu kabul etti. Bunun üzerine, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasında gönderilen düzenli Mısır birlikleri Mora isyanını bastırdılar.

Mora isyanının bastırılmasını bazı Avrupa devletleri iyi karşılamadılar. Dindaşları olan Yunanlıları korumak için işe karıştılar. Rusya ve İngiltere, Yunanistan'ın özerk bir prenslik olması ve Türklerin Yunanistan'dan çıkarılması konularında anlaştılar. Fransa da onlara katıldı. Bu üç devlet, isteklerini, kuvvet kullanarak kabul ettirme yoluna gittiler. Rus-İngiliz-Fransız ortak donanması, Navarin'de bulunan Osmanlı donanmasına saldırarak yaktılar. Birçok denizcimiz şehit oldu (1827). Osmanlı Devleti tazminat istedi ise de Rusya buna savaş açarak cevap verdi (1828).

Rusya, artık büyük devletler arasına girmişti. Osmanlı Devleti ise karışıklıklar ve bunalımlar içindeydi. Yeniçeri Ocağı yeni kaldırılmış, düzenli birlikler tam olarak kurulamamıştı. Donanması da Navarin'de yakılmıştı.

Askerî güçleri sarsılmış olan Osmanlılar art arda yenilgilere uğradılar. Karşılarına düzenli bir ordu çıkmamasından yararlanan Ruslar, Edirne'ye kadar ilerlediler. Doğu cephesinde de Kars ve Erzurum Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar, Trabzon yönünde ilerlemeye başladılar. Yüzlerce yıllık Türk topraklan, ilk defa böyle bir işgale uğruyordu. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, barış istemek zorunda kaldı.

Taraflar arasında imzalanan Edirne Antlaşması (1829)'na göre:

- Tuna'nın ve Batum'un kuzeyindeki Karadeniz kıyıları Rusya'ya bırakılacaktı.
- Yunanistan'ın bağımsızlığı tanınacaktı.

- Rus ticaret gemileri Boğazlar'dan serbestçe geçebilecekler ve Rusya, Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapabilecekti.
- Osmanlı Devleti, Rusya'ya ağır bir savaş tazminatı ödeyecekti.

Edirne Antlaşması, Küçük Kaynarca'dan sonra, Osmanlı Devleti'nin kabul etmek zorunda kaldığı en ağır barış antlaşması oldu.

c) "Denize Düşen Yılana Sarılır" (Mısır Meselesi)

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın gönderdiği birliklerle Mora isyanı bastırılmıştı. Ancak, Mora bir süre sonra elden çıktığı için, buranın valiliği kendisine verilemedi. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa, Suriye valiliğini istedi. Osmanlı hükümeti bunu kabul etmeyince, oğlu İbrahim Paşa komutasında bir ordu göndererek Suriye'yi ele geçirdi.

İbrahim Paşa, üzerine gönderilen Osmanlı ordularını art arda yenerek Anadolu içlerine doğru ilerledi ve Kütahya'ya kadar geldi.

Durumun kötüye gittiğini gören II. Mahmud, Ruslardan yardım istedi. Rusya, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için, bu isteği fırsat saydı. Rus gemileri Boğaza gönderildi. Birkaç bin Rus askeri de Boğaz kıyısına çıkarıldı. "Denize düşen yılana sarılır" sözü, bu olay üzerine ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır.

Rusların İstanbul civarına asker çıkarması Fransa ile İngiltere'yi telâşlandırdı. Bu iki devlet, Boğazların, Rusya'nın eline geçeceği kuşkusuna kapıldılar. Mısır valisinin üzerine baskı yapmaya başladılar. Kavalalı Mehmed Ali Paşa, anlaşmaya razı oldu. Kendisine, Adana valiliğinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin Arabistan'daki ve Afrika'daki birçok bölgesinin yönetimi verildi (Kütahya Antlaşması, 1833).

II. Mahmud, İngiltere ve Fransa'ya güvenmiyordu. Bunun için, Kavalalı'ya karşı yardım göndermiş olan Rusya ile Hünkâr İskelesi Antlaşması yapıldı (1833). Antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti saldırıya uğrarsa Rusya asker yardımı yapacaktı. Rusya savaşa girerse, Osmanlı Devleti, Boğazlar'ı, onun düşmanlarına karşı kapatacaktı.

II. Mahmud, Mısır meselesini kısa zamanda çözümlemek istiyordu. Bunun için, İbrahim Paşa üzerine asker gönderdi. İyi donatılmış, modern eğitimli ve daha kalabalık Mısır ordusu, bu kuvvetleri Nizip'te bozguna uğrattı. Böylece Mısır meselesi yeniden ön plâna çıktı.

İngiltere, Hünkâr İskelesi Antlaşmasından kaygılıydı. Rusların Akdeniz'e inmesi, onun Hindistan yolunu kapatacak ve ticaretini engelleyecekti. Kavalalı'nın güçlenmesi de, Akdeniz'deki çıkarlarını tehdit ediyordu. Bu düşüncelerle, Mısır ve Boğazlar meselesini görüşmek üzere Londra'da bir konferans toplanmasını sağladı.

Mehmed Ali Paşa, Konferansın kararlaştırdığı şartları kabul etmedi. Bunun üzerine, Beyrut'a Avrupalı askerler çıkarıldı. İbrahim Paşa bu defa yenildi. Bunun üzerine, Mehmed Ali Paşa boyun eğmek zorunda kaldı. Kendisine Mısır ve Sudan valilikleri verildi. Öldüğü zaman, yerine oğullan geçecekti.

ç) Boğazlar Meselesi

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yardımı ve Hünkâr İskelesi Antlaşması "Boğazlar Meselesi"ni ortaya çıkardı. Osmanlı Devleti ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa arasında anlaşma sağlandıktan sonra, Londra'da yeni bir konferans toplandı (1841). Burada Boğazlar meselesi görüşüldü ve bir karara varıldı. Rusya, İngiltere, Prusya, Avusturya ve Fransa ile Osmanlı Devleti'nin ortak kararlan şöyleydi:

1.Osmanlı Devleti, Boğazların yönetimini elinde tutacaktı.

2.Savaş zamanı Boğazlar'dan yabancı savaş gemileri geçemeyecekti. Böylece, Boğazlar Londra Konferansı sonunda devletlerarası bir statü kazandı.

C. DIŞ BASKILAR DÖNEMİ (1839-1922)

1. Büyük Devletlerin Osmanlı Politikaları

Şark Meselesi: Genel anlamda "Şark Meselesi"nin başlangıcı olarak bazen Yunan-Pers mücadeleleri (M.Ö. 6-4. yüzyıllar), bazen de Haçlı Seferleri (11-13. yüzyıllar) gösterilmektedir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin merkezinde bulunduğu "Şark Meselesi" 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Bu konu, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve Avrupa'daki siyasî güç dengesinin hassas duruma girmesi ile ciddî bir boyut almıştır. Avrupa devletleri, başlangıçta, Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasını çıkarlarına uygun bulmuyorlardı. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına yol açacak gelişmeleri önlemeye çalışıyorlardı. Ancak, 19. yüzyılın sonunda durum değişti. Büyük devletler (Düvel-i Muazzama), Osmanlıların, Avrupa topraklarından çıkarılmasını ön plâna aldılar. 20. yüzyıl başında ise Osmanlı Devleti'nin tamamen yıkılarak topraklarının paylaşılması politikasını güttüler.

İngiltere'nin Osmanlı Politikası: İngiltere, 19. yüzyılda büyük bir sömürgeci devlet hâlini almıştı. En önemli sömürgesi, Hindistan'dı. İngiltere ile Hindistan arasındaki deniz ve kara yollan ise Osmanlı Devleti'nin elindeydi. Gücünü kaybetmiş bir Osmanlı varlığının devamı, bu yolların rahatça kullanılması için uygun bulunuyordu. Ancak, Süveyş Kanalı'nın açılması (1869) ve bu kanalın İngiltere'nin denetimine girmesi (1875) durumu değiştirdi. Hindistan'a giden en kestirme deniz yolunun bütünüyle kontrol altına alınması İngiliz çıkarları bakımından hayatî önem kazandı. Bunun üzerine, İngiltere, Osmanlı yönetimindeki Mısır'ı ve Kıbrıs'ı ele geçirdi. Osmanlı Devleti'nin yıkılması için çalışmaya başladı ve bu niyeti taşıyan diğer Avrupa devletleriyle iş birliğine başladı. Osmanlı ülkesindeki yıkıcı faaliyetleri ve Ermeni terörünü destekledi. I. Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı topraklarının nasıl paylaşılacağını kararlaştıran gizli anlaşmalar yaptı [Sykes-Picot (Saykıs-Piko) Anlaşması, 1916].

Fransa'nın Osmanlı Politikası: Osmanlı-Fransız ilişkileri, Napolyon'un Mısır'ı işgaline (1798) kadar dostluk çerçevesi içinde gelişmişti. Mısır'da başarılı olamayan Fransa, 19. yüzyılda Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarını ele geçirmek için faaliyet göstermeye başladı. Akdeniz'in Fransız hâkimiyetine girmesi yolunda sistemli bir politika takip etti. Cezayir'i işgal etti (1830). Berlin Kongresi'nden sonra da Tunus'u ele geçirdi (1881), Fas üzerindeki hâkimiyetini de adım adım gerçekleştirdi. Osmanlı Devleti, merkeze uzak olan bu bölgeleri savunma imkânı bulamadı.

Rusya'nın Osmanlı Politikası: 17. yüzyıl sonunda önemli bir devlet hâline gelmiş olan Rusya, bir kara devletiydi. Açık denizlere çıkamadığı için siyasî ve ekonomik gücünü istediği ölçüde arttıramıyordu. Bu bakımdan Rusya, Çar I. Petro döneminden itibaren sıcak denizlere inme politikası gütmeye başladı. Önce Karadeniz'e, sonra da Boğazlar yoluyla Akdeniz'e açılma yollarını aradı. Osmanlı Devleti, bu teşebbüsleri engelleyecek bir stratejik konuma sahipti. Onun için Rusya, Osmanlılarla birçok savaşa girdi. Karlofça Antlaşması (1699)'ndan sonra Azak Denizi'ne yerleşti. Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile de Karadeniz'e hâkim olma imkânını buldu. Bundan sonra, Akdeniz'e açılmak için, Osmanlı Devletini zayıflatacak her hareketi destekledi. Yeni politikalar geliştirerek, Balkanlar'da ve Anadolu'da karışıklıklar çıkardı.

Rusya, Osmanlı Devleti'ne ait toprakların paylaşılmasını öngören gizli görüşmelere de katıldı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin karşısında yer aldı. Ancak ülkede ihtilâl çıkıp savaştan çekilince toprak kazancı sağlayamadı.

Avusturya'nın Osmanlı Politikası: Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki en önemli anlaşmazlık konusu Macaristan'dı. Avusturya, Kanunî zamanında elinden çıkan bu ülkeyi geri alabilmek için uzun mücadelelere girişti. Karlofça Antlaşması (1699) ile amacına ulaştı. Bundan sonra, Balkanlardaki nüfuz sahasını genişletmeye çalıştı. Rusya ile işbirliği yaparak Osmanlılara karşı Pasarofça (1718), Belgrat (1739) ve Ziştovi (1791) antlaşmalarıyla biten savaşlara girişti.

Avusturya ile Rusya, Balkanlarda aynı politikaları izledikleri için, bir süre sonra, karşı karşıya geldiler. Avusturya, Viyana Kongresi (1815)'nden sonra Osmanlı politikasını değiştirdi. Rusya'nın yayılma politikasını engellemek için, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savundu.

Berlin Kongresi (1878) kararıyla Bosna-Hersek'in yönetimi, Avusturya'ya bırakıldı. İkinci Meşrutiyetin ilânı sırasındaki iç karışıklıktan yararlanan Avusturya, Bosna-Hersek'i topraklarına kattı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile aynı saflarda çarpışan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bu savaş sonunda dağıldı (1919).

Almanya'nın Osmanlı Politikası: Almanya, 19. yüzyıl sonunda güçlü bir devlet hâline gelmişti. Aynı dönemde, İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunma politikasını bırakmıştı. Hindistan yolu üzerindeki Osmanlı topraklarını doğrudan denetimi altına almayı çıkarlarına daha uygun buluyordu. Bu durumda, Osmanlı Devleti, Almanya ile daha yakın ilişkiler kurdu. Bağdat demir yolunun yapım imtiyazını Almanya'ya verdi. Almanya, İngiltere'nin Hindistan yolunu kesmeye çalışırken, buna karşılık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savundu. İki devlet arasındaki askerî ilişkiler de kuvvetlendi. Heyetler hâlinde gelen Alman uzmanlar, Osmanlı kara ordusunun güçlendirilmesi için çalıştılar.

Bu yakınlaşma, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılması sonucunu verdi.

2. Osmanlı Devleti'nin Avrupa Politikası

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda, Avrupa devletleri arasındaki çıkar çatışmalarını kollayarak denge politikası takip etti. Böylece, toprak kayıplarını, geçici bir süre de olsa, önlemeye çalıştı. Mısır meselesinde Ruslarla (Hünkâr İskelesi Antlaşması), Kırım Savaşı'nda da Ruslara karşı Fransızlar ve İngilizlerle iş birliği yaptı.

a. Tanzimat Fermanı

Sırp isyanı, Yunan isyanı, Mısır meselesi, Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişme göstermişti. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin, kendi gücüyle yaşama imkânının kalmadığını gösteriyordu. Devlet kurumlarının işleyişinde yapılacak düzenlemelerle Rus tehlikesine karşı Avrupa devletlerinin desteği kazanılabilirdi. (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ruslar, Doğu Anadolu'daki topraklarımızın bir kısmı ve Boğazlar üzerinde talepler ileri sürünce, Türkiye NATO ittifakına katılmıştır. S.S.C.B.'nin yıkılmasından sonra, Rusya'nın yayılmacı emelleri tekrar ortaya çıkanca, Türkiye de buna karşı yeni ittifaklar oluşturma ihtiyacını duymuştur). Bunu sağlamak üzere, dönemin hariciye nazırı (dış işleri bakanı) olan Mustafa Reşid Paşa'nın hazırladığı ferman, Sultan Abdülmecid tarafından bir hattı hümâyûn şeklinde ilân edildi (1839).

Tanzimat Fermanı, din ayrımı yapmadan bütün yurttaşların can ve mal güvenliğini, kanun karşısında eşitliğini garanti ediyordu. Ayrıca vergi ve askerlik sistemleri yeniden düzenlenecekti. Bu fermanla, padişah, geniş yetkilerinin bir bölümünden kendi isteğiyle vaz geçiyordu.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat, halkın isteğiyle değil,tepeden inme yöntemle yapıldı. Tanzimata niçin gerek görüldüğü halka yeterince anlatılamadı. Fermandaki bazı yenilikler uygulamaya konulamadı. Uygulananların bazısı da kötü sonuçlar verdi. Bunlardan vazgeçildi. İyi niyetli fakat tecrübesiz bir kadronun başlattığı ve yürüttüğü Tanzimat hareketi, umulan hedeflerin çoğuna ulaşamadı.

b. Kırım Savaşı

Rusya, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını istiyor, bu durumda en büyük payı kendisinin alacağını umuyordu. Rus Çan, Osmanlı Devleti'ne "Hasta Adam" adını takmıştı. Paylaşma konusunda İngiltere ile anlaşmaya çalışan Rusya, umduğunu bulamadı. Bunun üzerine, niyetini tek başına gerçekleştirmenin yollarını aradı. Kudüs'teki bazı kutsal yerleri bahane ederek ve Osmanlı sınırları içindeki Ortodoksların koruyucusu olduğunu ileri sürerek bir ültimatom verdi. İstekleri kabul edilmeyince savaş ilân etti (1853).

Ruslar, savaş ilânı ile birlikte Türk topraklarına saldırdılar. Eflâk ve Boğdan'ı işgal ettiler. Ömer Paşa kumandasındaki Türk ordusu, Rusları arka arkaya yenilgiye uğrattı. Buna karşılık, Rus donanması Sinop önlerine geldi. Buradaki Osmanlı donanmasını ve şehir halkını top ateşine tuttu.

Bir yıl sonraki savaşlarda Türk ordusu yine üstünlük sağladı. Bu durumda, Fransa ara bulucu olarak barış teklifi yaptı. Ancak, Ruslar buna yanaşmadılar.

Tanzimatın ilânı, Avrupa'da genellikle olumlu yankılar yapmıştı. Ayrıca "mülteciler meselesi"nde Osmanlı Devleti'nin tutumu da takdirle karşılanmıştı.

Mülteciler meselesi şuydu: Leh milliyetçileri, Rus işgaline karşı ayaklanmışlardı. Ruslar ise onları kanla boğarak yok etmişlerdi. Kurtulabilenler Macaristan'a kaçmışlardı. Macar milliyetçileri de bağımsızlıklarını kazanmak için Avusturya'ya karşı isyan etmişlerdi. Avusturya, Rusları yardıma çağırmıştı. Büyük bir ordu gönderen Rusya, Macar milliyetçilerini de katletmişti. Sağ kalan Leh ve Macar milliyetçileri, bu defa Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardı. Avusturya ve Rusya, sığınanların teslimini istemişse de Osmanlı Devleti bunu kabul etmemişti.

Bu davranış, Avrupa'da büyük memnuniyet uyandırmıştı. Onun için, Avrupa kamu oyu, Rusya'nın karşısında savaşan Osmanlı Devleti'ni tutuyordu.

Rusya, Fransa'nın ara buluculuğunu reddettiği gibi, onu ve İngiltere'yi suçlayan bir bildiri yayınladı. Bütün bu sebepler bir araya gelince, İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girdiler (1854). İtalyan birliğini kurmaya çalışan Piyemonte de onlara katıldı.

Türkler, Rus ordularına üstünlük sağladılar. Kuşatılan Silistre, birkaç misli kuvvete karşı başarı ile savunuldu. Ancak, şehir düşünce, Ruslar Tuna'nın güneyine indiler. Bu gelişmeye tepki gösteren Avusturya, Rusya'ya bir ültimatom vererek Eflâk ve Boğdan'ın boşaltılmasını istedi. Rusya'nın bunu kabul etmemesi üzerine, Avusturya, Eflâk ve Boğdan'ı geçici olarak işgal etti.

Savaşın asıl ağırlık merkezi Kırım'dı. Müttefiklerin donanması Odessa'yı bombardımana tuttu. Daha sonra, Kırım yarımadasındaki Sivastopol kuşatıldı. Burası Rus ordularının yığınak yaptığı bir yerdi. Dünyanın en iyi savunulan kalelerinden biri sayılıyordu. Kuşatma bir yıl sürdü. Sonunda Ruslar, Sivastopol'dan çekilmek zorunda kaldılar.

Durumu gittikçe kötüleşen Rusya, Avusturya'nın araya girmesi üzerine, barış yapmaya yanaştı. Taraflar arasında Paris Antlaşması imzalandı (1856).

Bu antlaşmaya göre:

- Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü kabul ediliyordu. İç işlerine kimse karışmayacaktı.
- Boğazlar bütün devletlerin savaş gemilerine kapatılacaktı.
- Osmanlı Devleti ve Rusya, Karadeniz'de tersane kuramayacak ve savaş gemisi bulunduramayacaklardı.
- Eflâk, Boğdan ve Sırbistan'daki yönetimler, antlaşmayı imzalayan devletlerin garantisi altında bulunacaktı.
- Osmanlı Devleti, devletler genel hukukundan yararlanacaktı.

Rusya savaşı kaybetmişti. Onun için Karadeniz'de savaş gemisi bulundurma ve tersane kurma hakkından yoksun bırakılması tabiî idi. Fakat, galip devletler tarafında bulunan Osmanlı Devleti'nin, aynı madde uyarınca, Rusya ile bir tutulması haksızlıktı. Balkanlardaki üç devlete verilen garanti de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet hakkı ile uyuşmuyordu. Islahat Fermanı'nın antlaşma metninde yer alması ise, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için Avrupa devletlerinin eline koz veriyordu.

Paris Antlaşmasından sonraki gelişmeler şöyle oldu:

- Paris Antlaşması'nın hükümleri kâğıt üzerinde Osmanlıların lehine gözüküyordu. Ancak, uygulamaya pek konulmadı. Büyük devletler, Osmanlıların iç işlerine karışmaya devam ettiler.
- Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı yüzünden İngiltere'den ilk defa borç almıştı. Bu borçlar zamanla çoğaldı. Alınan borç para, gerekli yatırımlara harcanmadığı için hoşnutsuzluk arttı. Bunun sonucunda, borç veren devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasî ve ekonomik etkisi arttı.
- Rusya, aradan yirmi yıl geçince, Paris Antlaşması'nın hükümlerini çiğneyerek, Osmanlı Devleti'ne saldırdı. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti eden Avrupa devletleri, Rusya'nın saldırısını önleme gereğini duymadılar.

c. Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı ile getirilen yenilikler, Avrupa devletlerini tatmin etmemişti. Bunlar, özellikle Hristiyanlar için daha geniş haklar istiyorlardı. Kırım Savaşı'ndan sonra İngiltere, Fransa ve Avusturya, Hristiyanlara verilen hakların genişletilmesini istediler. Rusya'nın Ortodoksların koruyuculuğu rolünün sona erdirilmesini, gerekçe olarak gösteriyorlardı. Bunun için bir taslak hazırlayarak Osmanlı hükümetine verdiler. Paris Konferansı toplanmadan, bu taslak ferman hâline getirilecek; bu şekilde Osmanlı Devleti, sözde kendiliğinden yeni düzenlemeler yapmış olacaktı.

Islahat Fermanı, Paris'te barış konuşmaları yapılırken ilân edildi (1856). Perman, Tanzimat'la ilân edilen yenilikleri tekrarlıyor, ayrıca bunlara başkalarını da ekliyordu.

Islahat Fermanı, yabancıların baskısı ile ilân edildiği için hoşnutsuzlukla karşılandı. Buna karşılık, Hristiyanlar arasında milliyetçilik duygusu daha da güçlendi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin dağılmasına yol açacak bir etki yaptığı gibi, Avrupa devletlerine de, Osmanlıların iç işlerine daha geniş ölçüde karışma imkânı verdi.

3. Dağılma başlıyor

a) Panslâvizm Hareketi ve Balkanlarda Ayaklanmalar

Slav asıllı toplulukların (Rus, Sırp, Hırvat, Slovak, Leh, Çek, Bulgar, Ukrayn, Sloven vb.) hepsini siyasî ve kültürel bakımdan birleştirmek isteyen harekete Panslâvizm denilir. 19. yüzyılın ilk yarısında Doğu Avrupa'da başlayan bu hareket, küçük Slav topluluklarını güçlendirmek amacını taşıyordu. Rusya, 1856 Paris Antlaşmasından sonra bunu, daha değişik bir anlamda kullanmaya başladı. Buradaki Panslâvizm, bütün Slavların, Rusya'nın öncülüğünde birleşmesi şeklinde anlaşılıyordu.

Ruslar, Panslâvizmi, kısa zamanda, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak amacıyla kullanmaya başladılar. Osmanlı sınırları içinde çeşitli Slav toplulukları yaşıyordu. Bunlar, bir taraftan Fransız İhtilâlinin getirdiği milliyetçilik fikirlerinden, öte taraftan Rusya'nın koruyuculuğundaki Panslâvizm'den güç alarak ayaklanmaya başladılar. Rusya, Slav toplulukları arasında yoğun bir propaganda yürütüyor ve bütün Slavları içine alan bir ittifakın, merkezi İstanbul olmak üzere, kurulacağını yayıyordu. Balkanlar'daki bu çalışmaların etkili olması üzerine, Osmanlı Devleti, Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığını kabul etti (1870). Bosna ve Hersek Hristiyanlan ayaklandı (1875), Sırplar ve Karadağlılar Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar (1875). Rusya'daki Panslâvistler, Çar'ı, Osmanlı Devleti'ne savaş açması için durmadan kışkırtıyorlardı. Bu sırada Bulgarlar da ayaklanmaya başlamışlardı (1876).

Osmanlı orduları, bu isyanları bastırdı. Bunun üzerine, Rusya, bütün Avrupa'da yaygın bir propaganda başlatarak, Osmanlıların günahsız Ortodoksları yok ettiğini yaydı. Bu propaganda, Hristiyanlığın da etkisi ile yankılar uyandırdı. Avrupa devletleri, Bosna ve Hersek'te ıslahat yapılmasını istediler. Osmanlı Devleti bunu kabul etti. Fakat, Ruslar, kendi subaylarını "gönülü" adı altında göndererek Sırp isyanını yeniden körüklediler. Türk ordusunun harekete geçmesi üzerine de, Babıâli'ye nota vererek, savaşı durdurmasını istediler. Osmanlı Devleti, bu isteği de kabul etti.

b) İstanbul Konferansı ve Birinci Meşrutiyet

İstanbul Konferansı: Balkanlar'daki bunalımı gidermek ve Rusya'nın müdahalesini önlemek isteyen İngiltere, milletlerarası bir konferans düzenledi. İstanbul'da toplanan konferansa İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya,Almanya ve İtalya ile Osmanlı Devleti katılıyordu. Konferansın toplandığı gün meşrutiyet ilân edildi. Osmanlı yönetimine göre, anayasanın yürürlüğe girmesi, ülkenin her yerinde ıslahat yapılacağı anlamını taşıyordu. Bu bakımdan Konferans gereksiz hâle gelmişti. Fakat, Avrupa devletlerinin temsilcileri bundan etkilenmediler. Konferans bir ay sürdü ve sonunda, Balkanlar'da yeni düzenlemeler yapılmasına karar verildi. Buna göre, Bulgaristan'da ve Bosna Hersek'te özerk yönetimler kurulacak, Sırbistan ve Karadağ toprakları genişletilecekti. Osmanlı Devleti, bu kararları kabul etmeyince konferans dağıldı. Bunun üzerine Rusya, Avrupa devletleri ile görüşmelere başladı. Osmanlılara karşı girişeceği savaş için onların onayını almaya çalıştı. Bu temaslar sonunda, Londra'da bir protokol imzalandı ve Osmanlı Devleti'ne, söz verdiği ıslahatı yapması bildirildi. Osmanlı Devleti, kendi görüşü alınmadan imzalanan protokolün kararlarını kabul etmedi.

Meşrutiyetin ilânı: Batı usulünde açılan okullarda yetişen aydınlar, ülkenin yönetiminden hoşnut değillerdi. Alınan tedbirlere rağmen, gidişin düzelmediğini ileri sürüyorlardı. Çeşitli yerlerdeki isyanlar bastırılamıyor, devlet iyi yönetilmiyordu. Sultan Abdülaziz zamanında Batı'dan alınan büyük miktarda borç ödenememiş, devlet iflâsa sürüklenmişti.

Bazı aydınlara göre, bu kötüye gidişin sebebi, siyasî hürriyetlerin var olmaması ve keyfi yönetimdi. Ayrıca, Fransız İhtilâlinden sonra yeni fikirler gelişmişti. Bunların etkisiyle, Avrupa'daki hükümdarlar, yetkilerini milletin temsilcisi olan meclislerle paylaşmışlardı.

Böylece, meşrutiyet rejimleri kurulmuştu. Osmanlı ülkesinde de meşrutiyet kurulursa işler düzelir, devlet kurtulurdu.

Bu eğilimin gittikçe kuvvetlendiği sırada, önce Sultan Abdülaziz, sonra onun yerine geçen V. Murad tahttan indirildi. Veliaht olan Abdülhamid, yeniliğe yatkın görünüyordu. Meşrutiyet taraftarları onu padişah yaptılar. II. Abdülhamid, bir komisyon kurarak Kanun-ı Esasî (Anayasa) hazırlıklarını başlattı. Uzun tartışmalardan sonra ortaya çıkan Anayasa, 1876'da ilân edildi. Bu anayasaya göre kurulacak meclis, Âyan (Senato) ve Meclis-i Meb'usân (Milet Meclisi)'dan oluşuyordu. Âyan üyelerini padişah tayin edecek, milletvekillerini halk seçecekti.

Birinci Meşrutiyetin Sonu: Anayasaya göre kurulan meclis, 1877'nin ilk aylarında toplandı. Ülkenin her tarafından gelmiş olan milletvekilleri arasında hiç Türkçe bilmeyenler bile vardı. Türk temsilciler azınlıktaydı. Müzakereler sırasında, etnik ve kültürel farklar ortaya çıkmaya başladı. Müslüman ve Türk olmayan milletvekillerinin bir kısmı yıkıcı ve bölücü çalışmalar yapıyorlardı. Bu sırada Osmanlı-Rus savaşı başlamıştı. Art arda uğranılan kayıplar tepkilere yol açıyordu. Bu tepkiler, meclise de yansımaktaydı. Meclis, savaş sırasında gerekli olan birliği sağlayamıyordu. II. Abdülhamid, şiddetli geçen savaş boyunca meclise dokunmadı. Ancak, Rus orduları İstanbul kapılarına dayandığı zaman, anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak Meclisi süresiz tatil etti. Bir daha da uzun yıllar boyunca toplantıya çağırmadı (1878). Bundan sonra, II. Abdülhamid'in yetkileri kendi elinde topladığı ve devleti âdeta tek başına yönettiği bir dönem başladı.

c) 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı

Rusya, İstanbul ve Londra konferanslarında alınan kararları kabul etmeyen Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti. Böylece başlayan 1877-1878 Türk-Rus savaşı doğu ve batı cephelerinde cereyan etti. Doğu Anadolu'da Ahmet Muhtar Paşa, başarılı bir direniş gösterdi. Erzurum halkı, ilerleyen Rus ordusunu Aziziye Tabyaları'nda durdurdu. Nene Hatun adlı kahraman Türk kadını, Erzurum savunmasının sembolü oldu.Rumeli'de ise Gazi Osman Paşa, büyük bir başarı gösterdi. Gazi Osman Paşa, yardım alamamasına rağmen, Plevne'yi, çok üstün düşman kuvvetlerine karşı aylarca savundu. Fakat, sonunda bozgun başladı. Rus orduları, İstanbul'un yakınlarındaki Yeşilköy'e kadar ilerlediler. İstanbul'un düşme tehlikesi belirdi.

Ruslarla Osmanlılar arasında Ayastefanos Antlaşması (1878) imzalandı. Buna göre, geniş bir Bulgaristan Prensliği kuruluyor; Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığı ve toprak kazançları kabul ediliyordu. Doğuda işgale uğrayan Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt da Rusya'ya bırakılacaktı.

ç) Berlin Kongresi ve Sonrası

Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuzu çok artmıştı. Bu durum, Avrupalı devletlerin işine gelmedi. 1877-1878 savaşı sırasında tarafsız kalarak Rusya'ya dolaylı bir destek sağlamışlar, fakat şimdi bunun sonucundan ürkmeye başlamışlardı. İngiltere, Fransa ve Almanya, milletlerarası bir konferans toplanması için çalışmalara başladılar. Yeni bir savaşı göze alamayan Rusya, bu girişimi kabul etmek zorunda kaldı.

İngiltere, Berlin Kongresi toplanmadan önce, Osmanlı Devleti'ne bir anlaşma teklif etti. Buna göre, İngiltere, Kongre sırasında Osmanlılar aleyhindeki şartların hafifletilmesi için çalışacaktı. Buna karşılık, Kıbrıs, kendisine üs olarak verilecekti. Osmanlı Devleti, bunu kabul etmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın katıldıkları Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nı yürürlükten kaldırdı. Yerine, şartlan Osmanlı Devleti lehine hafifletilmiş bir antlaşma imzalandı (1878).

Berlin Antlaşması'na göre:

- Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar.
- Bosna-Hersek, hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalıyor, fakat yönetimi Avusturya-Macaristan'a bırakılıyordu.
- Tuna ile Balkan dağları arasında Bulgaristan Prensliği kuruluyordu. Bu prenslik iç işlerinde bağımsız olacak, fakat Osmanlı Devleti'ne bağlı sayılacak ve vergi ödeyecekti. Balkan dağlarının güneyinde ise Doğu Rumeli eyaleti kuruluyordu. Osmanlı yönetimindeki bu eyalette yaşayan Bulgarlara geniş haklar tanınıyordu.
- Doğuda Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılıyordu.
- Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı ödeyecekti.
- Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Ermenilerin azınlık hâlinde yaşadığı bölgelerde, Makedonya'da ve Girit'te ıslahat yapacaktı. Bu madde, ileride Avrupalı devletlerin, Osmanlıların iç işlerine karışmak için yıllarca kullanacakları bir koz hâlini alacaktı.

İngiltere, Kongre öncesinde imzaladığı anlaşma uyarınca Kıbrıs adasını işgal etti. Berlin Antlaşması ile, İngiltere'nin Osmanlı siyasetinde önemli bir değişme oldu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savunmaktan vazgeçerek, topraklarının paylaşılmasına katıldı. Almanya ise, kendi çıkarları açısından Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmaktaydı.

Ermeni Meselesi ve Terörü

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yüzyıllardan beri barış ve refah içinde yaşıyorlardı. Müslüman olmayan topluluklar arasında Türk kültürünü en çok benimseyenler de onlardı. Ancak 19. yüzyılda durum değişti. Fransız İhtilâli'ni n etkileri kuvvetle hissedildi. Berlin Antlaşması'na, Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılması yolunda maddeler konuldu. Böylece Ermeni meselesi ortaya çıkarıldı. Rusya, Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için, buradaki Ermenileri kışkırtmak yoluna gitti. İç işlerinde bağımsız bir Ermenistan kurulmas ına yardım ettiği takdirde, bu devlet üzerinde nüfuz sahibi olabileceğini düşünen İngiltere, Rusya'dan önce davranmayı kendi çıkarlarına uygun buldu.

Ermeni ihtilâlcileri, Avrupa'da Hınçak ve Taşnak adını taşıyan ihtilâl teşekkülleri kurdular. Bunlar, zengin Ermenilerden zorla para toplamaya başladılar. Karşı koyanları öldürdüler. Kiliseleri silâh deposu hâline getirdiler. Anadolu'da yer yer isyan çıkarmaya başladılar. Bu isyanlar, kolluk kuvvetleri tarafından bastırıldı. Bu defa da, dış ülkelerde, Ermenilerin topluca öldürüldüğü yolunda propagandaya giriştiler. Böylece, büyük devletlerin işe karışmasını sağlamaya çalıştılar.

Silâhlı Ermeni çetecilerinin, Anadolu'da ve İstanbul'da çıkardıkları karışıklıkları II. Abdülhamid çok kere asker kullanmadan, ustalıkla bastırdı. Ermeni komitacıları ile mücadeleye girişti. Kendisine karşı Ermeniler tarafından hazırlanan bombalı suikastten şans eseri kurtuldu (1905).

Ermeni meselesi, iniş-çıkışlar göstererek I. Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Büyük devletler, Ermeni meselesini kendi çıkarlarına göre yönlendirdiler ve kullandılar. 1970'lerde,

özellikle yurt dışında görevli Türk diplomatlarına yönelen Ermenî Terörü, birçok Batılı ülkeden destek gördü.

Tunus ve Mısır'ın Kaybedilmesi

Berlin Antlaşması'nda, Tunus'un Fransa'ya verileceğine dair bir madde yoktu. Ancak, Avrupa devletleri, aralarındaki görüşmelerde, böyle bir hakkın Fransa'ya verilmesini kararlaştırmışlardı. Fransa, Tunus'a asker çıkararak burayı işgal etti (1881). Bu uzak ülkeyi savunmak için Osmanlı Devleti'nin yeterli gücü yoktu. Bu yüzden Fransa ile savaşı göze alamayacak durumdaydı. İşgali tanımadı ve protesto etmekle yetindi.

Mısır'ın başında, Kavalalı ailesinden gelen hıdivler bulunuyordu. Bunlardan İsmail Paşa, gereksiz ve büyük harcamalar yapınca, İngiltere ile Fransa'ya borçlandı. Bu borçları ödeyemedi. 1869'da açılan Süveyş Kanalı,Hindistan yolunu çok kısalttığı için Mısır'ın stratejik konumu önem kazanmıştı. İsmail Paşa, elindeki kanal hisselerini satmak istedi. İngiltere, bu hisseleri hemen aldı. Fakat, borçlar yine ödenemedi. Bunun üzerine, İngiliz ve Fransız hükümetleri, Mısır'ı zorlamaya başladılar. Hıdiv, bir İngilizi maliye bakanı, bir Fransızı da bayındırlık bakanı yapmak zorunda kaldı. Bu durum, Mısır'da tepkilere yol açtı. Yabancı bakanlar, Mısır ordusunun mevcudunu üçte iki azalttılar. Birçok subayı emekli yaptılar. Arap subaylar, Ahmed Urabî Paşa'nm çevresinde toplanarak mücadeleye giriştiler.

Urabî Paşa, önce bakan, sonra başbakan oldu. Bu arada, yabancı düşmanlığı arttı ve halk, Avrupalılara karşı harekete geçti. Bunu fırsat bilen İngiltere, İskenderiye'ye asker çıkardı. Urabî Paşa'nın birliklerini kolayca yendi ve Mısır'ı "bir süre sonra boşaltmak" üzere işgal etti (1882).

Mısır'ın hukuken Osmanlı toprağı sayılmasına devam edildi. Vergi ve bazı yüksek rütbeli subayların tayini gibi işlerde yine İstanbul yetkiliydi. Ancak, İngiliz işgali sürekli bir hâl aldı. Birinci Dünya Savaşı çıkınca, Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan İngiltere, Mısır'ı kendine bağladı.

Doğu Rumeli Meselesi

Berlin Kongresi ile kurulan Bulgaristan Prensliği'nin güneyindeki topraklar "Doğu Rumeli" adı ile imtiyazlı bir eyalet hâline getirilmişti. Bulgaristan Prensliği, Doğu Rumeli'de bir hükümet darbesi yaptırarak, buranın kendisine bağlandığını ilân etti (1885). Rakibi olan Sırbistan'ı da yenerek durumunu kuvvetlendirdi. Bu gelişme karşısında Osmanlı Devleti Bulgaristan'a askerî müdahale yapmaktan kaçındı. II. Abdülhamid, Bulgaristan'ı savaşta yense bile, büyük devletlerin ise karışmasıyla durumun değişmeyeceği görüşündeydi. Onun için, meselenin görüşmeler yoluyla çözümünü tercih etti. Doğu Rumeli, yine Osmanlı Devleti'ne bağlı olacak, fakat başında Bulgaristan prensi bulunacaktı. Berlin Kongresi hükümlerini açıkça çiğnemesine rağmen, Bulgaristan, buradaki hâkimiyetini gittikçe arttırdı. Tam bağımsızlığını ilân ettiği 1908'de, Doğu Rumeli'yi de sınırları içine kattı.

Osmanlı-Yunan Savaşı

Yunanistan, sınırlarını yeterli görmüyor, İstanbul'u ele geçirip Bizans'ı canlandırmak istiyordu. Yunanlılar, megali idea (büyük ülkü) adını verdikleri görüşü savunuyorlar, Rumların yaşadığı bütün toprakların Yunanistan'a bağlanmasını istiyorlardı. Yunan subayları, bu amaçla Etniki Eterya adı ile bir dernek kurmuşlardı. Buna paralel olarak faaliyete geçen Girit Komitesi de, Girit'te Yunan yönetimi kurulması için çalışıyor, adada devamlı kışkırtmalarda bulunuyordu. Osmanlı yönetimi karışıklığı bastırınca da, Girit Hristiyanlarının kırıma uğratıldığı yolunda propaganda yapılıyordu.

Osmanlı Devletinin iç meselelerle uğraştığı bir sırada, Yunanistan, Girit'e asker çıkararak burayı kendisine bağladığını bildirdi. Bunun üzerine, Türk ordusu ileri harekâta başladı.

Yunan ordularını, önüne çıkan her yerde yendikten sonra Dömeke Meydan Muharebesi'ni de kazandı. Artık, Atina'nın düşmesini engelleyecek hiçbir kuvvet kalmamıştı. Bu savaşta ordu başkumandanı Edhem Paşa, büyük bir başarı sağladı (1897).

Yunanistan'ın tehlikede olduğunu gören Avrupa devletleri hemen işe karıştılar. İstanbul'da bir konferans toplandı. Bu konferansın kararlarına göre, Osmanlı Devleti hemen hiçbir şey kazanmıyor, kesin yenilgiye uğrayan Yunanistan ise pek az kayıpla kurtuluyordu.

Konferanstan iki hafta sonra, Girit'in bağımsızlığı ilân edildi. Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya, kendi aralarında anlaşarak Girit'te yeni bir yönetim kurdular. Padişah, Girit'e beş yıl süre ile bir vali atayacak, fakat bu yapılırken, büyük devletlerin rızası alınacaktı. Türk askeri, belirli bir zaman içinde adadan çekilecekti. Yönetimin başına ise, Yunan kralının oğlu getirilecekti.

Osmanlı Devleti, Girit yüzünden çıkan savaşta Yunanistan'a karşı kesin bir zafer kazanmış, fakat masa başında, âdeta yenilen tarafmış gibi muamele görmüştü. Girit adası, 1908'de resmen Yunanistan'a bağlandı. Osmanlılar, Balkan savaşlarından sonra bu durumu resmen kabul etmek zorunda kaldı (1913).

d) İkinci Meşrutiyet ve Siyasî Gelişmeler

II.Abdülhamid, 1877-1878 savaşının sonlarında Meclis-i Meb'usanı süresiz tatil etmiş, böylece Birinci Meşrutiyet dönemi kapanmıştı. Ancak, meşrutiyeti savunanların çalışmaları devam ediyordu.

Bazı aydınlar ve subaylar, Yeni Osmanlıların görüşlerini takip etmekteydiler. Bunlara Jön Türk (Genç Türk) adı veriliyordu. Genç Türklerin büyük bir bölümü yurt dışına kaçarak gazeteler yayınladılar. Yayınladıkları gazeteleri ve dergileri gizlice yurda sokarak propagandalarını genişlettiler. Böylece, genç aydınların gözünde meşrutiyet bir ülkü hâline geldi. Onlar, Meşrutiyetin ilânı ile devlet yönetimindeki bütün aksaklıkların düzeleceğini düşünüyorlardı. Kurdukları çeşitli gizli teşkilâtlar içinde İttihad ve Terakki Cemiyeti en güçlüsüydü. Bu kuruluşun mensubu olan genç subayların çoğu Makedonya'da görev yapıyor, oradaki karışıklıkların tam içinde yaşıyorlardı. Bu sırada İngiltere kralı ile Rus Çarı, Reval'de buluş arak bazı kararlar aldılar. Bunlar arasında, Makedonya'da ıslahat yapılması da vardı. Bu gelişme, İttihat ve Terakki önderleri tarafından tepkiyle karşılandı. Bunlar, meşrutiyeti II. Abdülhamid'e zorla kabul ettirmekten başka yol kalmadığına karar verdiler. II.Abdülhamid, bu hareketi önleyemedi. Makedonya'ya gönderdiği yüksek görevliler, İttihad ve Terakki mensupları tarafından saf dışı bırakıldılar. Önce Kolağası Niyazi Bey, sonra Binbaşı Enver Bey, askerleriyle isyan ettiler. Rumeli halkının Yıldız Sarayına çektiği telgraflarda anayasanın yeniden yürürlüğe konulması isteniyordu. Başka çare kalmadığını anlayan II.Abdülhamid, meşrutiyeti ilân etti (23 Temmuz 1908).

Meşrutiyetin getirdiği karışık ortamdan yararlanan Bulgaristan, bağımsızlığını ilân etti. Avusturya-Macaristan, yönetimi altındaki Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını açıkladı. Girit meclisi de, Osmanlı Devleti ile olan zayıf bağlarını kopararak Yunanistan'a bağlanma kararı aldı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara hazırlıklı değildi. Sadece meclisin açılması için mücadele etmişti. Yönetime hâkim olduğu zaman uygulayacağı bir program hazırlamamıştı. Bu yüzden, Meşrutiyetin ilânını takip eden günlerde bir iktidar boşluğu yaşandı. Aşırı veya ılımlı, her türlü görüş, basın yoluyla yayılmaya başladı. İttihat ve Terakki'nin karşısında yeni partiler kuruldu. Bunlar, asker arasında kışkırtıcı propagandalara giriştiler ve etkili oldular. Bazı Avrupalı devletler de bu faaliyetleri destekliyordu. Sonunda, avcı taburlarına bağlı birlikler bir isyan başlattı (31 Mart Vak'ası, 13 Nisan 1909). İstanbul, kan ve ateş içinde kaldı. "Mektepli" oldukları, yani modern eğitim veren okulları bitirdikleri için bazı subaylar,

milletvekilleri öldürüldü. Bunun üzerine, Makedonya'dan Mahmud Şevket Paşa'nın komutasında bir ordu İstanbul üzerine hareket etti. "Hareket Ordusu" adı verilen bu birliklerin kurmay başkanlığını genç bir subay olan Mustafa Kemal (Atatürk) yapıyordu. Hareket Ordusu, İstanbul'a girerek isyanı bastırdı, elebaşılarını cezalandırdı. II. Abdülhamid tahttan indirildi. Yerine V. Mehmed Reşat geçirildi.

Bundan sonra, İttihat ve Terakki, memleket yönetimine hâkim oldu. Bir süre sonra siyasî parti hâline gelerek resmen iktidara geçti. Denetimi kaybedince hükümet darbesi yaparak, yönetime el koydu. Bu olaylarda, "Hürriyet Kahramanı" olarak anılan Enver Bey birinci derecede rol oynadı.

Trablusgarp Savaşı

19. yüzyıl sonunda siyasî birliğini kuran İtalya, sömürgecilikte, öteki Avrupa devletlerine göre çok geç kalmıştı. Dünyanın zengin topraklan paylaşılmıştı. İtalya, gözünü Kuzey Afrika'ya dikti ve Trablusgarp ile Bingazi'yi Osmanlılardan almayı tasarladı.

Trablus'taki Türk tümeninin çıkan isyanı bastırmak üzere Yemen'e gitmesini fırsat bilen İtalya, donanma göndererek kıyı şehirlerini işgal etti. İngilizler, Osmanlı Devletinin Mısır üzerinden yardım göndermesine izin vermedi. İtalyan donanması da deniz yollarını kapamıştı. Genç Türk subayları, bu yüzden Libya'ya gizlice giderek yerli halkı teşkilâtlandırdılar ve şiddetli bir direniş gösterdiler. Bunların arasında Mustafa Kemal, Ali Fethi Bey (Okyar, Cumhuriyet döneminde başbakan), Enver Bey (I. Cihan Savaşı'nda harbiye nazırı ve başkumandan vekili) de vardı.

İtalyanlar, kıyıdan içerilere bir türlü ilerleyemediler. Buradaki başarısızlık üzerine, Türk yönetimindeki Beyrut'u denizden bombaladılar, Çanakkale Boğazı'nı zorladılar ve Oniki Ada'yı işgal ettiler.

Balkan devletlerinin savaş için harekete geçmeleri üzerine, Trablusgarp'taki Türk subayları İstanbul'a döndüler. Burayı savunma imkânı kalmadı. Osmanlı Devleti, Uşi Antlaşması (1912) ile Trablusgarp'ı İtalya'ya bıraktı. Böylece, Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki son toprak parçası da kaybedilmiş oluyordu. Oniki Adanın yönetimi de İtalya'ya geçti. Antlaşma hükümlerine göre, İtalyan birlikleri bir süre sonra On iki Ada'dan çekileceklerdi. İtalyanlar bu sözlerini tutmadılar. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayılmacı bir siyaset takip ederek Habeşistan'ı sömürge hâline getirmeye çalıştılar. İkinci Dünya Savaşından yenik çıkınca Oniki Adadaki hâkimiyet haklarını Yunanistan'a devrettiler. Anadolu'nun tabiî uzantısı durumundaki adaların bu şekilde el değiştirmesi Türk kamu oyunda tepkiyle karşılandı.

Balkan Savaşları

Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmış olan Balkan devletleri (Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ) Makedonya'yı paylaşma ve Türkleri Balkanlar'dan atma plânları yapıyorlardı. Osmanlı Devleti ise bir taraftan iç sarsıntılarla uğraşıyor, diğer taraftan İtalyanlarla savaş hâlinde bulunuyordu. Rusya'nın desteği ile aralarında birlik kuran Balkan devletleri, bunu fırsat bilerek, Makedonya'da ıslahat yapılması ve Balkanlar'daki Türk ordularının dağıtılması isteğinde bulundular. Bu istek kabul edilmeyince Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar.

Bu sırada, Osmanlı ordusundaki komutanlar, siyasî görüşlerin etkisiyle anlaşmazlık içindeydiler. Ayrıca, Rusya'nın verdiği güvenceye dayanarak, Rumeli'deki Türk orduları terhis edilmişti.

Bunlara rağmen, Osmanlı ordusunun zafer kazanması ihtimalini kuvvetli gören Avrupa devletleri, kim kazanırsa kazansın, hiçbir toprak değişikliğine razı olmayacaklarını açıkladılar. Böylece, Balkan devletlerinin toprak bütünlüğünü sağlama almış oluyorlardı.

Ancak, savaş, Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişti. Balkan devletlerinin orduları art arda başarılar kazandılar. Bulgar ordusu Trakya'yı aşarak Çatalca'ya kadar ilerledi ve ancak burada durdurulabildi. İstanbul işgal tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Eski başkent Edirne, şanlı bir direnişten sonra Bulgar orduları tarafından işgal edildi. Yunanistan, Ege'deki adaları işgal etti. Avusturya'nın desteğini sağlayan Arnavutlar da bağımsızlıklarını ilân ettiler (1912).

1. Balkan Savaşının bu şekilde bitmesi üzerine, Avrupalı devletler yeniden işe karışarak, önceden verilmiş sözlerinin tamamen aksine, Balkan devletlerinin toprak kazançlarını korumaları teklifini ileri sürdüler. Londra'da yapılan barış görüşmelerinde, Midye-Enez hattı sınır kabul edildi (1913). Arnavutluk ve Ege adaları hakkındaki son kararı, büyük devletler verecekti. Bulgaristan, Trakya'nın büyük kısmını alıyordu. Yunanistan ve Sırbistan ise Makedonya'yı paylaşmaktaydı. Arnavutluk, bağımsız bir prenslik hâline getiriliyordu. Osmanlı Devleti, böylelikle bütün Rumeli'yi kaybetmiş oluyordu. 600 yıllık Türk hâkimiyetinin sona ermesi üzerine, büyük bir göç felâketi yaşandı. Yüz binlerce Türk göçmeni yurtlarını terk etti. Bunların ancak bir bölümü Anadolu'ya erişebildi. Büyük bir bölümü ise yollarda katledildi.

2.Balkan Savaşı: Aldıkları toprakları paylaşamayan Balkan devletleri anlaşmazlığa düşünce, kendi aralarında savaşa tutuştular. Bu defa Romanya da işe karışmıştı. Bulgaristan, dört devletle birden savaşa girişince yenilgiye uğradı. Trakya'daki birliklerinin önemli bir bölümünü geri çekti. Bunun üzerine, Türk birlikleri Edirne ve Kırklareli'ni aldılar. Böylece, Midye-Enez hattı geçildi.

2. Balkan Savaşından sonra Osmanlı Devleti, Bulgaristan'la İstanbul, Yunanistan'la Atina antlaşmalarını yaptı (1913). İstanbul Antlaşması ile Meriç nehri, Türk-Bulgar sınırı olarak kabul edildi. Bulgaristan'da kalmış olan Türklerin hakları da bu antlaşmayla belirlendi. Atina Antlaşması uyarınca Girit'in Yunanistan'a katılması kabul edildi. Batı Trakya'da kalan Türk nüfusun sahip olacağı haklar da tespit edildi.

4. Dağılmayı Önleme Çabaları

a) Osmanlıcılık: Fransız İnkılâbından sonra yayılan milliyetçilik fikirleri, Osmanlı ülkesinde de etkisini göstermişti. Devlet bünyesinde yer alan çeşitli topluluklardan bir bölümü (Sırplar, Yunanlılar, Bulgarlar vb.) bağımsızlık hareketlerine giriştiler. Osmanlı Devleti'nin parçalanma süresi hızlandı. Parçalanmayı önlemek isteyen bazı Osmanlı aydınları, dil, din ve soy a yırımı yapmadan, ülkede yaşayan herkesin hukuk eşitliği çerçevesinde toplanması düşüncesini ileri sürdüler. Daha çok, Genç Osmanlılar çevresinde gelişen bu düşünceye "Osmanlıcılık" adı verildi. Onlara göre Osmanlı birliğinin gerçekleşmesi için, meşrutiyet rejiminin yürürlüğe girmesi şarttı. Genç Osmanlılar bu yolda mücadeleye giriştiler. Birinci Meşrutiyet sırasında hazırlanan Kanun-ı Esasî'de Osmanlıcılık düşüncesi esas alındı. Toplanan ilk mecliste, ayrı özelliklere sahip bütün topluluklara temsil hakkı tanındı. Böylece, Osmanlıcılık, Osmanlı Devleti'nin resmî görüşü hâline geldi.

Ancak, bütün bunlar, ayaklanmaları ve ayrılma isteklerini durduramadı. Ermeni isyanları ve Arnavutların bağımsızlığı, bu akımın gücünü sarstı. Milliyetçilik akımı kuvvetlendikçe, Osmanlıcılık geçerliğini kaybetti.

b) İslâm Birliği (İslamcılık): İslamcılık fikri, 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıktı ve yayıldı. Bu düşünceye göre, bütün Müslümanlar halifenin çevresinde birleşerek Batı emperyalizmine karşı koymalıydılar. Hilâfet, yalnız dinî bir önderlik makamı değil, aynı zamanda siyasî hâkimiyetin sembolüydü.

İslâmcılık, bir süre Osmanlı Devleti'nin resmî görüşü hâline geldi. II.Abdülhamid, bu akımı, devlet içindeki Müslümanların, aynı zamanda halife olan padişaha bağlılıklarını sağlamak için destekledi. Rusya ve İngiltere'nin yönetimleri altında kalabalık Müslüman

toplulukları bulunuyordu. II. Abdülhamid, bu toplulukların hilâfete olan bağlılığını, dış politika açısından da değerlendirmek istedi. Rusya ve İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde, Müslüman toplulukların eğilimlerini göz önünde bulundurmalarını sağlamaya çalıştı.

İslâmcılık, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü sağlayamadı. Balkan ve Birinci Dünya savaşları sırasında Müslüman Arnavutlarla Araplar isyan ettiler. Padişahın, İslâm halifesi sıfatıyla yayınladığı cihad fetvası bir yarar sağlamadı. Bütün bunlar İslâmcılık düşüncesinin geçerliğini kaybetmesine yol açtı.

c) Türk Birliği (Turancılık): Dünyadaki bütün Türkleri bir ülkede, bir devlet sınırları içinde ve bir bayrak altında birleştirme düşüncesine 'Turancılık" denilir. Turancılık, Osmanlıcılık ve İslâmcılık akımlarının gücünü kaybetmeye başladığı dönemde ortaya çıktı. Bu düşüncenin öncüsü Ziya Gökalp, Turancılığın yayılmasında etkili rol oynadı. Turancılar Türk Derneği, Türk Ocağı gibi dernekler kurdular ve çeşitli yayın organları çıkardılar

Turancılık, İkinci Meşrutiyetten sonra hızla yayıldı. Aydınlarla birlikte iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki ileri gelenleri de Turancılık ülküsünü benimsediler. Bu yolda çalışmalar yaptılar. Birinci Dünya Savaşı sırasında Turancılık, devletin resmî görüşü hâline geldi. Başkomutan vekili Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin çöküşten kurtulması yolunu, Turancılık akımının benimsenip uygulanmasında buluyordu. Rusya'daki 1917 ihtilâli, bu yoldaki ümitleri arttırdı. Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması üzerine, Enver Paşa Türkistan'a giderek Turancılığı gerçekleştirmek istedi. Ancak, burada Ruslara karşı savaşırken şehit düştü (1922).

Gerek mütareke döneminde, gerek Millî Mücadele sırasında, "Mîsâk-ı Millî" ilkesi ön plâna çıktı. Bütün Türklerin yaşadığı topraklar yerine, siyasî sınırlar içinde kalan yerler "vatan" olarak kabul edildi. Bu gelişmeler, Turancılık düşüncesinin, yerini, millî egemenlik anlayışına bırakması sonucunu verdi.

ç) Türkçülük: Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirleri, Osmanlı Devleti'nin kurtulması için yararlı olamamıştı. Bu gerçeğin ortaya çıkması üzerine Türkçülük, bir kültür hareketi olarak güçlendi .

Türkçüler, devletin ayakta durabilmesi için, soyu, kültürü ve ülküsü bir olan topluma dayanmasını savunuyorlardı.

d) Batıcılık: Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri ile girdiği savaşların çoğunu kaybedince, askerî alandaki yetersizlikler açıkça görülmeye başlandı. Bunun sonucu olarak ordunun düzeltilmesi için tedbirler alındı. Ancak, bunlar beklenen düzelmeyi sağlayamadı. O zaman, iktisadî ve sosyal tedbirlerin de gerekli olduğu anlaşıldı. Böylece, batılılaşma hareketi hız kazandı. Bu hareket, İkinci Meşrutiyet döneminde bir fikir akımı hâline geldi .

5. Birinci Dünya Harbi ve Osmanlı Devleti'nin Sonu

Savaşın Sebepleri: Büyük Avrupa devletleri, takip ettikleri emperyalist siyaset sonucu, dünyanın çeşitli yerlerinde geniş sömürgelere sahip olmuşlardı. İngiltere ve Fransa, bu devletlerin başında geliyordu. Sadece Almanya ile İtalya, sömürge edinmekte geç kalmışlardı. Almanya, siyasî birliğini kurduktan sonra, güçlü ordusu sayesinde Fransa'yı yenmiş (1871) ve Alsace-Loraine (Alsas-Loren) bölgesini topraklarına katmıştı. Avusturya-Macaristan ise, Bosna-Hersek'i alarak Balkanlar'a sarkmış, Rusya'nın nüfuz bölgesine yaklaşmıştı. İngiltere ve Rusya, Almanya'yı, yayılmacı emellerine engel olarak görüyorlardı. Fransa da, Almanya'ya kaptırdığı topraklarını geri almak istiyordu. Böylece, Avrupa'da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın meydana getirdikleri bir blok oluşmuştu. Buna İtilâf Devletleri deniliyordu. Onların karşısında yer alan Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya da İttifak Devletleri'ni meydana getiriyordu.

Bu gergin ortamda savaşın çıkması için bir kıvılcım yeterli olacaktı. Bosna-Hersek'i ziyaret eden Avusturya-Macaristan veliahdının bir Sırp milliyetçisi tarafından vurularak öldürülmesi, büyük savaşın ilk işareti oldu.

Suikastçıların Sırbistan'a sığındığını ileri süren Avusturya, bu ülkeye savaş ilân etti. Sırbistan'ın koruyucusu durumundaki Rusya, Avusturya'nın karşısında yer aldı. Böylece, savaş ilânları birbirini takip etti. Almanya, Avusturya-Macaristan'ı destekliyordu. İtalya da başlangıçta onlara yakındı. Ancak, daha sonra ayrılarak karşılarına geçti. İngiltere ve Fransa, Rusya ile Sırbistan'ı desteklediler. Daha sonra, başka devletler de bu blokların yanında savaşa girdiler. Osmanlı Devleti ve Bulgaristan, Müttefiklere; diğer Avrupa devletleri ile Amerika ve Japonya, İtilâf Devletleri'ne katıldılar.

a) Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'ne Girmesi

Osmanlı Devleti, Avrupa'da gerileyen tek devlet durumundaydı. Balkanlar'da, Kuzey Afrika'da, Akdeniz ve Ege kıyılarında önemli topraklan elden çıkmıştı. Büyük devletlerin iç işlerine karışması sonucu, zaten var olan iç huzursuzluk artmıştı. Sanayi geri durumdaydı. Ağır dış borçları bulunmaktaydı. Bunların ödenebilmesi için, Avrupalı devletlerin kontrolünü kabul etmişti. Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak için plânlar yapan İngiltere, Fransa ve Rusya'ya güvenmediği için, yeni bir güç olarak beliren Almanya'ya yanaşmaktaydı. Bu devlete bazı imtiyazlar vermişti. Ordusunu, özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra, Alman subayların danışmanlığı, hatta komutası altında, Alman sistemine göre yetiştirmekte ve bu yolda başarılı olmaktaydı. Donanması ise zayıftı.

Savaş başladığı zaman, Osmanlı Devleti tarafsızdı. Ancak, kapitülâsyonlar ve Düyûn-ı Umumiye vasıtasıyla İngiltere ile Fransa'nın ekonomik baskısı altındaydı. İtilâf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını istemiyorlardı. Buna karşılık, devletin başındaki genç yöneticiler Almanya'yı tutuyorlardı. Orduda Alman etkisi kuvvetliydi ve savaşı mutlaka Almanya'nın kazanacağı sanılıyordu. Bu durumda, onun yanında savaşa katılmanın, ilerde birçok kazanç sağlayacağı hesap ediliyordu. İngiltere ve Fransa'ya verilmiş olan kapitülâsyonlardan kurtulmak, Yunanistan'ın genişleme politikasını durdurmak, Balkanlar'da uğranılan kayıpları gidermek mümkün olabilecekti. Almanya da kendisiyle aynı safta savaşa girmesi için, Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapıyordu. Bu durumda, Almanya ile ittifak anlaşması yapıldı ve seferberlik ilân edildi.

Bu sırada, İngiliz donanmasının takip ettiği Alman Goben ve Breslav zırhlıları Çanakkale'ye geldiler. Bu durumda gemilerin silahsızlandırılması, mürettebatın da gözaltına alınması lâzımdı. Yönetime hâkim olan Enver Paşa, gemilerin Marmara denizine girmesi için emir verdi. îki zırhlının satın alındığı açıklandı. Adları Yavuz ve Midilli olarak değiştirilen bu gemiler bir süre sonra Karadeniz'e çıkarak Rus limanlarını bombaladılar. Bunun üzerine, Rusya ve arkasından öteki müttefikleri Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettiler (1 Kasım 1914 -5 Kasım 1914). Osmanlılar da buna karşılık Rusya, İngiltere ve Fransa'ya savaş açtılar (11 Kasım 1914).

b) Cepheler

Osmanlı orduları Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde savaştı. Bu cephelerin başlıcaları şunlardır:

Kafkas Cephesi: Rus birlikleri, Doğu Anadolu sınırlarımızı geçince, bunlara karşı Enver Paşa' nın komutasında bir taarruz yapıldı. Fakat, şiddetli soğuk ve salgın hastalıklar yüzünden başarılı olunamadı. Komuta ve yönetim de yetersizdi. Askerlerimizin büyük bir bölümü dağlarda donarak öldü. Ordu geri çekildi. Bunun sonucunda bazı doğu illerimiz Rus işgaline uğradı.Rus üniforması giymiş olan Ermeni çeteciler de, doğudaki Türk şehirlerine girerek akıl

almaz cinayetler işlediler. Bu bölgedeki Rus işgali, Diyarbakır yönünde gelişti. Burada 16. Kolordu Komutanı olarak bulunan Mustafa Kemal Paşa Rus ilerleyişini durdurduğu gibi, işgal altına girmiş olan Bitlis ve Muş'u da kurtardı (1916).

Kanal Harekâtı (Mısır Cephesi): İngilizler Süveyş Kanalı'na hâkim oldukları için, Hindistan'a ve diğer sömürgelerine buradan kolaylıkla ulaşabiliyorlardı. Bu yolu kesmenin isabetli olacağı düşüncesiyle, Süveyş'in ele geçirilmesi plânlandı. O sırada Suriye valisi bulunan Cemal paşa'nın komutasında yapılan Kanal Harekâtı başarılı olmadı. Mısır'ın alınması ve Süveyş yolunun kapatılması plânı gerçekleşemedi. Bunun sonucunda, İngilizler, Suriye sınırına kadar ilerlediler.

Hicaz ve Yemen Cephesi: İngiliz orduları, Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki Hicaz'ın kıyı bölgelerine çıkarma yapıp ilerlemeye başladılar. Diğer taraftan, Arap şeyhlerine bağımsızlık vaadinde bulunarak onları elde ettiler. Gizli teşkilâtları aracılığı ile çok miktarda altın dağıtarak, Arap ileri gelenlerini Osmanlı Devleti'ne karşı isyana sürüklediler. Türk ordusu, hem bu isyanlarla hem de düşmanın ileri harekâtı ile uğraşmak zorunda kaldı.

Irak, Suriye ve Filistin Cepheleri: Savaşın başında Basra'ya asker çıkaran İngilizler, Irak'ta şiddetli bir direniş ile karşılaştılar. İngiliz ordusu ve generalleri Kutülamare Savaşı'nda tutsak edildi. Fakat, devamlı takviye alan İngilizleri durdurma imkânı bulunamadı. Filistin, Irak, Suriye kaybedildi. Halep yakınlarında güçlü bir savunma hattı kuruldu. Ateşkes ilân edildiği zaman, Suriye cephesinde Yıldırım Orduları kumandanı olarak bulunan Mustafa Kemal Paşa bir süre sonra İstanbul'a çağrıldı.

Galiçya, Makedonya ve Romanya Cepheleri: Avusturya-Macaristan toprakları içindeki Galiçya'da Ruslara karşı savaşmak üzere, müttefik birlikler gönderildi. Bir Türk kolordusu da buraya giderek savaşlara katıldı. Osmanlı birlikleri ayrıca, Bulgaristan'a yardım olmak üzere, Makedonya ve Romanya cephelerinde de savaştılar.

Çanakkale Cephesi: Birinci Dünya Savaşı'nın bizim açımızdan en şiddetli ve önemli çarpışmaları Çanakkale'de görüldü. İngilizlerle Fransızlar, zor durumdaki Rusya'ya yardım gönderemiyorlardı. Kullanabilecekleri tek ulaşım yolu Boğazlardı. Burayı zorlayarak açmak ve donanmalarını Karadeniz'e geçirmek üzere plân yaptılar. Büyük bir donanma, Çanakkale Boğazı'nı geçmek için saldırıya girişti. Fakat, boğazın iki yakasına yerleştirilmiş topçu bataryaları buna imkân vermediler. İsabetli atışlarla büyük zırhlıları hatırdılar, bazılarını da kullanılmaz hâle getirdiler. İtilâf Devletleri'nin gemilerinden bir kısmı, Nusret mayın gemisinin döşemiş olduğu mayınlara çarparak battı (18 Mart 1915).

Bunun üzerine, birleşik donanma, kara harekâtını gerçekleştirmek istedi. Karaya çıkarılacak askerler İstanbul üzerine yürüyerek burayı düşürecekler, böylece donanma rahatça Karadeniz'e geçecekti. Bunun için, Gelibolu yarımadasının çeşitli yerlerine çok sayıda asker çıkardılar. Buralarda Anafartalar, Arıburnu, Conkbayırı muharebeleri yapıldı (Ağustos 1915). İleri hatlardaki Türk birliklerine Albay Mustafa Kemal kumanda ediyordu. Onun yönetiminde kahramanca çarpışan askerlerimiz düşmana geçit vermediler. Çanakkale, iki yüz elli binin üzerinde Mehmetçiğin kanları ile sulandı. Onlar Türk ve dünya tarihine "Çanakkale geçilmez" destanını yazdırdılar. Mustafa Kemal, bir albay olarak ilk defa katıldığı bu savaşlarda askerî yeteneğini gösterdi. İngilizler, bir süre siperlerde kaldılar. Fakat, sonunda Çanakkale'yi aşamayacaklarını anlayarak geri çekildiler.

c) Savaşın Sona Ermesi

Ekonomik durumu bozuk olan Rusya, müttefiklerden yardım alamıyordu. Çanakkale'deki başarısızlık üzerine, bu yönden de ümidi kalmamıştı. Ayrıca, iç karışıklıklar son derece büyümüştü. Bu karışık ortamdan yararlanan Bolşevikler askerî darbe ile duruma hâkim oldular. Bunun üzerine iç savaş çıktı. Rus orduları birbirlerine karşı çarpışmaya başladılar.

Bütün bu olaylar gelişirken Ruslar savaşı bırakarak İttifak Devletleri ile anlaşma imzaladılar. Doğu Anadolu'da işgal ettikleri topraklardan da çekildiler. Amerika Birleşik Devletleri, savaşın başında tarafsızlığını koruyordu. Ancak, büyük sanayi gücü sayesinde, İngiltere'ye ve onunla birlikte savaşanlara sürekli yardım yapıyordu. Almanya, yeni geliştirdiği denizaltılarla, Avrupa'ya malzeme taşıyan Amerikan gemilerinin yollarını kesmeye başladı. Bunun üzerine, Amerika da Almanya'nın karşısında savaşa katıldı. Avrupa'ya gönderilen Amerikan birlikleri, İtilâf Devletleri'nin savaş gücünü arttırdılar.

İttifak Devletleri'nin asker sayısı, karşısındakilerden azdı. Amerika'nın da savaşa girmesiyle bu dengesizlik büsbütün arttı. Alman orduları yenilmeye başladılar. Osmanlı ordusu da Suriye'nin kuzeyine kadar çekilmişti. Avusturya-Macaristan, iç karışıklıklarla uğraşıyordu. Bulgaristan'ın ise önemli bir askerî varlığı bulunmuyor, fakat Türkiye-Almanya yolunu açık tutuyordu.

Bulgaristan, başarı ihtimalinin kalmadığını görünce savaştan çekildi. Birkaç gün sonra Almanya ile Avusturya-Macaristan da teslim oldular. Tek başına kalan Osmanlı Devletinin savaşa devam etmesi mümkün değildi. O da ateşkes istedi. İtilâf Devletleri ile Osmanlılar arasında Mondros Mütarekesi imzalandı (30 Ekim 1918).

Mondros Mütarekesi'ne göre:

- Osmanlı ordusu terhis ediliyordu.
- Haberleşme araçları, ulaşım yolları, limanlar, tersaneler, ordunun silâhları ve cephanesi galip devletlerin denetimine bırakılıyordu.
- İstanbul ve Çanakkale boğazları, galip devletlere teslim ediliyordu.
- Galip devletler, Osmanlı topraklarının gerekli gördükleri bölümlerini işgal edebileceklerdi.

Osmanlı Devleti için çok ağır şartlar taşıyan bu mütareke, toprakların paylaşılmasını öngören gizli anlaşmaların uygulamaya konulduğunu gösteriyordu. Ayrıca, Doğu Anadolu'da Ermeni devletinin kurulması için uygun bir ortam hazırlıyordu.

Birinci Dünya Harbi Sonunda İmzalanan Barış Antlaşmaları

Savaştan galip çıkan devletler 1919'da Paris Konferansı'nda bir araya geldiler. Aralarındaki çıkar çatışmaları, uzun tartışmalara yol açtı. Özellikle, Osmanlı Devleti ile ilgili müzakerelerde görüş birliğine varılmasında zorluklar ortaya çıktı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, mağlûp devletlerle şu antlaşmalar yapıldı:

Versailles (Versay) Antlaşması: Almanya ile yapılan bu antlaşma, 28 Haziran 1919'da imzalandı. Versay Antlaşması, Almanya'nın bütün sömürgelerini kaybetmesine ve zengin topraklarının elinden çıkmasına yol açtı.

Saint Germain (Sen Jermen) Antlaşması (10 Eylül 1919): Bu antlaşma ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarihe karıştı. Macaristan ve Çekoslovakya'n ın bağımsızlığı tanındı. Macaristan, Trianon (Triyanon) Antla şması ile, Çekoslovakya, Sırbistan ve Romanya'ya toprak verdi. Savaş içinde parçalanmış olan Sırbistan, daha geniş topraklara kavuştu.

Neuilly (Nöyyi) Antlaşması (27 Kasım 1919): Bulgaristan, bu antlaşma ile Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'a toprak vermek zorunda kaldı ve Ege denizi ile olan bağlantısından yoksun kaldı.

Sevres (Sevr) Antla şması: İtilâf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'yle imzaladıkları Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920), Türk milletine çok haksız bir muameleyi lâyık görüyordu. Osmanlı Devleti'nin toprakları parçalanıyor, bağımsızlığı elinden alınıyordu. Fakat,

antlaşmanın imzalanmasından çok önce başlayan Millî Mücadele, Sevr'in hükümlerini geçersiz hâle getirdi.

ç) Savaş Sonrası (1918-1922)

Birinci Dünya Savaşı, anlaşmazlıkların çözümünde yarar sağlamadı. Aksine, yeni meselelerin ve anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu yönüyle de İkinci Dünya Savaşı'nı hazırladı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, galip devletlerin donanmaları İstanbul limanına girerek demirledi. Başkent işgal edildi. İtalyanlar Akdeniz, İngilizler Güneydoğu, Fransızlar Güney bölgelerini işgal ettiler. Özellikle İngilizlerin desteğini sağlayan Yunanistan, İzmir'e asker çıkardı. Bu güzel şehrimizi işgal ettikten sonra Batı Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başladı. Türk milleti, yer yer direniş teşkilâtları kurarak mücadeleye girişti. Ancak, bütün memleket çapında bir teşkilât, Mustafa Kemal Paşa'nın, 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmesiyle başlatıldı. Her dakikası ile bir destan niteliğinde olan Millî Mücadelemiz çok zor şartlar altında, fakat kararlılıkla sürdürüldü. Bu mücadele, Türk askerinin kahramanlığı ve onu yönetenlerin yüksek nitelikleri yanında, milletimizin büyük fedakârlıkları ile zafere ulaştı (30 Ağustos 1922). Osmanlı Devleti, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile ömrünü tamamladı.

I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından biri de, bu günkü ölümsüz Türkiye Cumhuriyetimizin ortaya çıkmasıdır.

TEST SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi, 17. yüzyılda görülen iç isyanların sebeplerinden biridir:

a) Avrupa devletlerinin kışkırtmaları
b) IV. Murad'ın sıkı bir disiplin uygulaması
c) Taşra yönetiminin bozulması
ç) Haçova Savaşı'nda askerin gösterdiği isteksizlik
d) Rusya'nın gittikçe kuvvetlenmesi

2. Aşağıdakilerden hangisi, İkinci Viyana kuşatmasından sonra kurulan Kutsal İttifak'a katılmamıştır.

a) Rusya
b) Lehistan
c) Venedik
ç) Avusturya
d) Fransa

3. Aşağıdakilerden hangisi, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sonuçlarından biridir:

a) Rusya, Balkanlarda toprak elde etti.
b) Panslâvizm siyaseti hız kazandı.
c) Azak kalesinin yıkılmasına karar verildi,
ç) Rusya, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkânına kavuştu,
d) Mısır'da karışıklıklar çıktı.

4. Aşağıdakilerden hangisi, Boğazlar Meselesi ile ilgili antlaşmadır:

a) Kütahya Antlaşması
b) Hünkâr İskelesi Antlaşması
c) Karlofça Antlaşması
ç) İstanbul Antlaşması
d) Berlin Antlaşması

5. Aşağıdakilerden hangisi, Şark Meselesi'nin ortaya çıkmasını sağlayan sebeplerden biridir:

a) Avrupa'daki siyasî güç dengesinin hassas duruma girmesi
b) İngiltere ile Rusya'nın çıkar çatışması
c) Tanzimat'ın ilânı
ç) Osmanlı Devleti'ndeki iç karışıklıklar
d) Sırp ve Yunan isyanları

6. Aşağıdakilerden hangisi, Berlin Antlaşması (1878)'nın hükümlerinden biri değildir.

a) Romanya bağımsızlığını kazandı,
b) Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya-Macaristan'a bırakıldı,
c) Bulgaristan Prensliği kuruldu,
ç) Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki sınırı Midye-Enez hattı olarak belirlendi,
d) Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı ödemeyi kabul etti.

AVRUPA TARİHİ (1600-1918)

A. MUTLAKIYETTEN PARLAMENTERİZME
   1.Mutlakıyet (Monarşi)
   2.Mutlakıyette Gelişmeler
   3.Fransız İhtilâli
   4.Eski Düzene Dönme Çabaları ve Tepkiler (1815-1870)
   5.Almanya ve İtalya Siyasî Birliklerinin Kurulması ve Avrupa'da Bloklaşma
B. SANAYİ İNKILÂBI VE SÖMÜRGECİLİK
   1. İlmî ve Teknolojik Gelişmeler
   2. Ticaret Alanındaki Gelişmeler
   3. Sanayi İnkılâbı
   4. Sömürgecilik Faaliyetleri
C. AYDINLANMA ÇAĞI
   1. Düşünce Hayatında Gelişmeler
   2. Tabiî ve Beşerî İlimlerde Gelişmeler

A. MUTLAKIYETTEN PARLÂMENTERİZME

Mutlakıyet, bir hükümdarın, siyasî iktidarı kayıtsız ve şartsız elinde bulundurduğu yönetim şekline denir. Mutlakıyet rejiminde, kuvvetler birliği hâkimdir. Yani yasama, yürütme, çok kere de yargı gücü hükümdarda toplanmıştır.

Parlâmentarizm ise, parlâmentoların (meclislerin) serbestçe çalışabildiği rejimin adıdır. Bu sistemde, parlâmentolar, millet tarafından, çok partili düzen içinde, serbest ve genel oyla seçilirler. Bu meclisler, millet adına kanun yapma ve hükümeti denetleme yetkisine sahiptir. Parlamenter rejimde, yasama ve yürütme güçleri, birbirine denk ve birbiri ile uyum içinde, bir arada bulunur. Yargı bağımsızdır. Bu rejim, başlangıcından günümüze kadar değişimler göstererek gelişmiştir.

Avrupa'da 15. ve 16. yüzyıllarda millî krallıklar ve merkezî yönetimler hâkimdi. Kralların gücü, 16. ve 17. yüzyıllarda büyük ölçüde artarak doruğa ulaşmıştır. 17. yüzyılda ise, bazı Avrupa ülkelerinde, kralların gücünü sınırlayıcı gelişmeler görülmüştür. Böylece, parlâmentarizme doğru ilk adımlar atılmıştır. Bu değişim, 18. yüzyılda daha da hızlanmıştır. Yine de, 17. ve 18. yüzyıllar, mutlak rejimlerle parlamenter rejimlerin bir arada bulunduğu bir dönemdir.

1. Mutlakıyet (Monarşi)

Feodalitenin zayıflaması ile millî krallıklar ve merkezî yönetimler güçlerini arttırmışlardı. Yeni keşiflerin sonucu olarak, deniz ticaret yollan değişmeye, Avrupa'da yeni ekonomik dengeler oluşmaya başlamıştı. 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkan Merkantilizm, bir devletin zenginliğini, sahip olduğu değerli madenlerle ölçüyor, bu madenlerin elde edilmesi için gerekli araçları belirtiyordu. Bu ekonomik doktrin, millî devletler tarafından temel bir siyaset hâline getirildi. Bunun sonucunda ticaret önem kazandı. Ancak, değerli madenlere sahip olabilmek için, güçlü devletlere ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç, kralların siyasî durumunu büsbütün kuvvetlendirdi. Böylece, 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa, mutlakıyet rejimlerinin hâkim olduğu bir dönem yaşadı.

İngiltere kralı VII. Henry (Henri) (1485 -1509), monarşi otoritesini parlâmento aracılığı ile kabul ettirdi. İngiltere, I. Elisabeth (Elizabet)'in hükümdarlığı (1558-1603) zamanında büyük bir ekonomik ve siyasî güç hâline geldi.

Fransa kralı XIV. Louis (Lui) (1643-1715), mutlakıyeti doruk noktasına çıkardı. "Ben kendimin başbakanı olacağım" diyerek ülkeyi başbakansız yönetti. Siyasî gücünü Tanrı'dan aldığını ileri süren ve "Güneş Kral" adıyla anılan XIV. Lui'nin "Devlet demek ben demektir" sözü ünlüdür.

Mutlakıyet rejimi, 17. yüzyılda bütün Avrupa'ya egemen oldu. Bu rejimle yönetilen devletler, birbirlerine karşı bloklar oluşturdular.

2. Mutlakıyette Gelişmeler

a)Aydınlanma Çağı Mutlakıyeti

Orta Çağ'ın sonunda etkili olan Rönesans ve Reform, Avrupa'da görüş ve düşüncelerin değişmesine yol açtı. Zenginleşen burjuvalar, kültür ve eğitim işlerine gittikçe daha çok para ayırmaya başladılar. Okuma yazma imkânları arttıkça, içinde bulundukları eşitsizliğin anlamını daha derinden kavradılar. Avrupa, uzun yıllar mezhep çatışmalarını ve bu yüzden çıkan savaşları yaşadıktan sonra, yeni bir döneme girdi. Müspet ilimlerde gelişmeler oldu. Özellikle Fransa'da büyük düşünürler yetişti. Bunlar eşitlik, hürriyet, adalet kavramları

üzerinde çalışarak eserler verdiler. Kanunlara, lâikliğe, sosyal düzenin aksaklıklarına dair kitaplar yazdılar. Akla ve müspet ilme dayanan çalışmalar yaptılar. Akıl sayesinde, iyi bir toplum ve iyi bir yönetim yaratılabileceği düşüncesi yaygınlaştı. 18. yüzyılda görülen bu gelişmeye Aydınlanma Çağı adı verilmektedir.

Aydınlanma, reformcu görüşlerin meydana çıkması ve güçlenmesi sonucunu verdi. Tam bir mutlakıyetle yönetilen ülkelerin hükümdarları bile bu görüşlerden etkilendiler. Prusya, Avusturya ve Rusya hükümdarları, Fransız filozoflarının fikirlerine hayranlık duyarak, kendilerini onların çömezi saydılar. Onların, topraklarını, ordularını ve zenginliklerini arttıran görüşlerinden yararlanmaya çalıştılar. Yine de mutlakıyetçiliğin katı ilkeleri bir ölçüde yumuş atıldı, insana değer veren bir anlayış yerleşmeye başladı.

b) İngiltere'de Demokrasi Hareketleri

İngiltere'de parlâmento yönetimi 1215'te kurulmuştu. Bu tarihte, İngilizler, krala Magna Carta (Büyük Şart) denilen bir belgeyi kabul ettirdiler. Kral, yayınladığı fermanla, halkın onayını almadıkça vergi toplamayacağını, hiç kimseyi kanunsuz olarak tutuklatıp hapse veya sürgüne mahkûm etmeyeceğini bildirdi. İngiltere demokrasisinin temeli sayılan Magna Carta'nın ilânından sonra, parlâmento, yavaş yavaş bütün milleti temsil eden bir siyasî organ hâline geldi.

Bu yönetim şekli, İngiltere'de 17. yüzyıla kadar sürdü. Bu yüzyılda Stuart hanedanından gelen başarısız krallar, mutlakıyete yöneldiler. Bunun üzerine iç savaş çıktı. Cromwell (Kromvel), orduya dayanarak yönetimi ele geçirdi. Yakalanan kral I. Charles (Çarls) idam edildi ve cumhuriyet kuruldu (1649). Kromvel, ülkeyi, bir nevi diktatörlük olan himaye rejimiyle yönetti. Parlâmentoyu dağıttı ve kazandığı başarılarla otorite sini kuvvetlendirdi. Ancak, onun ölümünden (1658) sonra karışık bir dönem yaşandı. Ayaklanmalar oldu. Sonunda krallık yeniden kuruldu ve III. William (Vilyım) tahta çıkarıldı. Fakat, Kromvel'in ortadan kaldırdığı kurumlar (krallık, kilise, soylular) bir daha eski güçlerini elde edemediler. III. Vilyım, İnsan Hakları Bildirisi'ni yayınladı (1689). Bu bildiriye göre seçimler serbest şekilde yapılacak, keyfî vergi toplanmayacak, kanunlar ancak parlâmentonun onayı ile değiştirilebilecekti. Bu suretle, İngiltere'de meşrutiyete geçildi.

c) Amerika Birleşik Devletleri'nin Kurulması

Kuzey Amerika'ya ilk keşif gezilerini yapan Avrupalılar, buralarda koloniler kurmuşlardı. Büyük çoğunluğu Anglo-Sakson asıllı olan göçmenler bu kolonilerin nüfuslarını arttırdılar. Kolonilerin sayısı 18. yüzyılda 13'e çıktı.

Yedi Yıl Savaşları'ndan 1763'te zaferle çıkan İngiltere, uğradığı zararları gidermek zorundaydı. Bu sebeple, Amerika'daki kolonilerinden daha fazla vergi almak istedi. Bu girişim, kolonilerde tepkiyle karşılandı. Koloniler, şiddetle direnerek, gerekirse savaşa girmeyi göze aldılar (Birinci Filadelfiya Kongresi, 1774). İngiltere, isteklerini silâhla kabul ettirmek isteyince çatışma başladı. Fransızlar, İspanyollar ve Hollandalılar, kolonileri desteklediler. Özellikle Fransa çok büyük yardım yaptı. Savaş devam ettiği sırada, kolonilerin bağımsızlığı ilân edildi (1776). Bu kararın alındığı İkinci Filadelfiya Kongresi'nde İnsan Hakları Bildirisi okundu. Bu bildiriye göre, insanlar eşit doğarlar, hayat, hürriyet, meslek seçme, evlenme ve mutlu yaşama, Tanrı'nın insanlara verdiği haklardır, bunlara dokunulamaz. Bu bildiri, Fransız İhtilâli (1789) sırasında ve Birleşmiş Milletler (1945) tarafından aynı esaslarla kabul edilmiştir. Böylece, yeni bir yönetim şekli olan demokrasi meydana çıktı ve yayıldı.

Kolonilerin askerî kuvvetleri, George Washington (Corc Vaşington)'un kumandasında, İngilizlere karşı başarılı savaşlar yaptılar. İngiltere, kolonilere bağımsızlık vermek zorunda kaldı (VersayAntlaşması, 1783).

Amerikan kolonileri bir süre bağımsız olarak varlıklarını devam ettirdikten sonra, 13 koloninin temsilcileri bir araya gelerek Amerika Birleşik Devletleri anayasasını düzenlediler. Anayasanın yürürlüğe girmesi (1788) ve Corc Vaşington'un cumhurbaşkanı seçilmesiyle (1789) Amerika Birleşik Devletleri kurulmuş oldu.

Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşu, Avrupa ve dünya tarihi açısından önemli sonuçlar verdi. İnsan Hakları Beyannamesi'nin ilânı ve demokrasinin kurulması Avrupa'ya örnek oldu.

3. Fransız İhtilâli

19. yüzyıl sonunda meydana gelen Fransız İhtilâli, yalnız Fransız ve Avrupa tarihinin değil, dünya tarihinin de en önemli olayları arasında sayılır.

a. Sebepleri

Fransa'da çeşitli sosyal sınıflar vardı. Bunların arasında soylular ve rahipler imtiyazlara sahipti. Merkezî krallıkların güçlenmesiyle feodalite sona ermiş, ancak derebeylerinin imtiyazlarına dokunulmamıştı. Kendilerine bırakılmış toprakların geliri ve devletten aldıkları yüksek maaşlar, onların lüks ve gösteriş içinde yaşamalarını sağlıyordu.

Kilise, Orta Çağ boyunca zenginleşmişti. Geniş topraklan, değerli taşınmaz malları vardı ve bunlar için devlete vergi ödemiyordu.

Taşrada yaşayan ve daha önemsiz durumda bulunan soylularla papazlar, kendi sınıflarının Paris'teki mensuplarına karşı hoşnutsuzluk içindeydi.

Halk ise, köylüler, işçiler ve burjuvalardan meydana gelmekteydi. Burjuvalar, keşiflerden sonra Avrupa ekonomisinin değişmesiyle, ticaret imkânlarını ellerine geçirmiş, zamanla zenginleşmiş kimselerdi. Fakat, yönetimde hiçbir hakları yoktu. Emeklerinin karşılığını alamayan işçilerle yoksul köylüler ödedikleri vergilerin nereye harcandığını denetleme imkânından mahrumdular.

Aydınlanma akımının öncüleri olan Fransız düşünürleri de, aydınlar arasındaki yenileşme ve değişim isteklerini hızlandırdılar. Başlıcaları Jean Jacques Rousseau (Jan Jak Ruso), Montesqieu (Monteskiyö), Voltaire (Volter) ve Diderot (Didero) olan bu fikir adamları, mevcut düzendeki aksaklıkları ortaya koydular, vicdan ve fikir hürriyetini savundular. Böylece, ihtilâl için uygun bir ortam hazırladılar.

Kral ve yöneticiler başta olmak üzere, saray çevresi halktan kopmuş durumdaydı. Soylular, halkın eğilimlerine ve isteklerine karşı kayıtsızdı. Rüşvet ve yolsuzluk yaygınlaşmıştı. Krallar, bu gidişi önlemek için tedbir alma yoluna gitmiyorlardı.

Fransız düşünürlerinden esinlenen Amerikan kolonileri, bağımsızlık savaşı sırasında İnsan Hakları Bildirisi'ni yayınlamışlardı. Bu bildiride yer alan görüşler, Fransa'da heyecanla karşılandı. İngiltere'de ise, soylular kralın yetkilerini kısmışlar, bir "meşrutî yönetim" kurmuşlardı. Bu gelişmeler, Fransız halkı ve aydınları üzerinde etkili oluyordu.

Bütün bu sebepler, Fransa'da ihtilâle giden yolu hazırlamıştı. İhtilâlin çıkması için bir bahane veya fırsat yeterli olacaktı.

İhtilâlin Çıkması ve Gelişmesi

Fransa Kralı XVI. Louis (Lui), maliye bakanının ısrarı üzerine, soylulardan da vergi almayı kararlaştırdı. Ancak, soylular buna itiraz ettiler. Kralın böyle bir yetkisi

bulunmadığını, bu yetkinin "Etajenero" denilen meclise ait olduğunu ileri sürdüler. Bu meclis, 200 yıldan beri toplanmamıştı. Soyluların isteği üzerine, Kral, meclisi toplantıya çağırdı. Fakat, burada soylular, rahipler ve burjuvalar arasında, oy konusu yüzünden anlaşmazlık çıktı. Burjuvalar, meclisi kendilerinin temsil ettiklerini ileri sürdüler. Böylece yeni bir millî meclis ortaya çıktı. Halk da sokaklara dökülerek, bu meclisi destekliyor, soyluları lanetliyordu.

XVI. Lui, yeni meclisi asker zoruyla dağıtmaya kalkıştı. Direniş başladı. Paris halkı silâhlanarak, zulmün sembolü saydıkları Bastil Zindanı'nı bastı. Buradaki siyasî ve adî suçluları serbest bıraktı (14 Temmuz 1789). Bu gün, zaten başlamış ve yürümekte olan ihtilâlin tarihi sayıldı.

Meclis İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi adı ile bir bildiri hazırladı. Bu bildirinin önemli noktalan şunlardı:

- İnsanlar hür ve eşit haklarla doğar ve yaşarlar.
- Hâkimiyet millete aittir. Milletin vermediği bir hâkimiyeti hiçbir kişi ve kuruluş kullanamaz.
- Hürriyetin sınırını ancak kanunlar belirleyebilir. Hürriyet, başkalarına zarar vermeyen her türlü davranıştır.
- İnsan haklan hürriyet, mülk edinme, güvenlik ve baskıya karşı direnme haklarıdır. Siyasî toplulukların amacı, bu hakları korumaktır.
- Kral, yetkilerini kısan bu bildiriyi tasdik etmekten kaçındı. O zamana kadar kralı uzaklaştırmayı düşünmeyen ihtilâlciler bunun üzerine XVI. Lui'yi tahttan indirip hapsettiler. Avusturya'dan yardım almayı uman Kral hapisten kaçtı. Fakat yolda yakalanıp Paris'e getirildi, karısı Mari Antuvanet ve kız kardeşi ile birlikte giyotinle idam edildi (1793). Bundan sonra karışıklıklarla dolu bir dönem yaşandı. Bu dönem, Napolyon Bonapart'ın imparatorluğunu ilân etmesiyle (1804) sona erdi.

b) Sonuçları

Fransa'da soylular, imtiyazlarını kaybettiler ve bir daha geriye alamadılar. Rahipler de aynı akıbete uğradı. İhtilâl, düşüncelerde ve yönetimlerde geniş yankılar uyandırdı. Hürriyet ve eşitlik fikirleri yaygınlaştı. Mutlakıyet rejimleri sarsıntıya uğradılar. Napolyon, Fransız İhtilâli'nin ilkelerini, gittiği ülkelerde yaydı.

Avrupa ordularının Fransa'yı işgal ederek ihtilâli ezmeye kalkışmaları, Fransa'da millî bir direniş ruhu meydana getirdi. Böylece milliyetçilik akımı gelişti ve zamanla bütün Avrupa'yı etkisi altına aldı.

İhtilâl sırasında hazırlanıp ilân edilen "İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi"nde bulunan ilkeler, zamanla çok yaygınlaştı ve yüzyılımıza kadar etkisini sürdürdü. Fransız İhtilâli, demokrasinin de kuvvetlenmesine yol açtı. Mutlakıyetle yönetilen devletler, zamanla monarşilere veya cumhuriyetlere geçtiler. Hâkimiyetin millete dayanması görüşü gittikçe ağırlık kazandı. Lâikliğe ve demokrasiye dayalı millî devletler, imparatorlukların yerini aldı.

Dünya tarihindeki bu etkileri sebebiyle, Fransız İhtilâli, Yeni Çağ'ın sonu ve Yakın Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

c) Osmanlı Devleti' ne Etkileri

Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısı, Fransa'nınkinden farklıydı. Sosyal sınıflar teşekkül etmemişti. Ülkede Hristiyanlar ve Yahudiler için geniş bir vicdan hürriyeti vardı. Soyluluk

ve derebeylik bulunmadığı için, Fransız İhtilâli'ne sebep olan ortama rastlanmıyordu. İslâmiyette, Tanrı ile kul arasına giren Hristiyan rahipler gibi bir zümre de yoktu. Bütün bu sebeplerle, Avrupa'daki mutlak krallıklar, ihtilâlden şiddetle etkilenirken, Osmanlı Devleti'nde bir sarsıntı görülmedi.

Ancak, daha uzun vadede, Fransız İhtilâli'nin etkileri, Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki gayri Müslim topluluklar üzerinde hissedildi. Milliyetçilik fikrinin yayılmasıyla, bu topluluklar, kendi millî devletlerini kurmak arzusuna kapıldılar. İsyanlar çıkardılar ve Avrupa devletlerinin desteği ile bağımsızlıklarını elde ettiler.

Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan ilkeleri benimseyenler, gizlice teşkilâtlanarak, saraya karşı yeni fikirleri savundular. 20. yüzyılın başlarında ilân edilen İkinci Meşrutiyet'in fikrî temellerinde Fransız İhtilâlinin getirdiği yeni düşüncelere rastlanmaktadır.

4. Eski Düzene Dönme Çabaları ve Tepkiler (1815-1870)

a) Viyana Kongresi

1804'te imparatorluğunu ilân eden Napolyon, Avrupa'nın tamamına hâkim olmak istedi. Bu yüzden, Fransa ile diğer Avrupa devletleri arasında uzun savaşlar oldu (1805-1815). Sonunda Napolyon yenilgiye uğratıldı. Avrupa'daki siyasî denge bozulmuş, sınırlar alt üst olmuştu. Düzeni sağlamak ve Avrupa'nın geleceğini belirlemek üzere, Viyana'da, galip devletlerin önderliğinde bir kongre toplandı (1815). Bu kongrede, Napolyon'u yenilgiye uğratmış olan İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya ön plânda yer aldılar. Osmanlı Devleti, kongreye katılmadı.

Viyana Kongresi'nde, Avrupa devletlerinin sınırları yeni baştan çizildi. Fransa, ihtilâlden önceki sınırlarına çekildi. Lehistan, galip devletler arasında paylaşıldı. Bir Germen konfederasyonu kuruldu. Belçika ile Hollanda, İsveç ile Norveç birleştirildi. Fakat, sınırların belirlenmesinde dil, din, milliyet unsurları dikkate alınmadı. Bu durum, barışı ve huzuru sağlamaktan uzak kaldı. Barışı korumak için Rusya, Avusturya, Fransa ve Prusya, din temeline dayanan "Kutsal İttifak"ı kurdular. Ayrıca, Fransız İhtilâli ile yaygınlaşan hürriyet ve milliyetçilik düşüncelerini ortadan kaldırmak amacıyla Rusya, İngiltere, Prusya ve Avusturya arasında bir ittifak yapıldı. Buna "Dörtlü İttifak" denir. Dörtlü İttifak, Avrupa'daki krallık rejimlerinin devamı için tedbirler alacaktı. Bu ittifakların yürürlükte bulunduğu 1815-1827 yılları arasındaki döneme Avrupa tarihinde "Restorasyon (yeniden düzenleme) devri" denilmiştir.

Restorasyon döneminde alınan tedbirler ve uygulanan baskılar tepkilere sebep oldu. Hürriyet ve bağımsızlık istekleri, yeni ayaklanmalara yol açtı.

b) 1830 ve 1848 İhtilâlleri

1830 İhtilâlleri: Galip devletler, Viyana Kongresi kararları uyarınca Fransa'da krallığı yeniden kurarak, tahta XVIII. Lui'yi geçirmişlerdi. Milliyetçilik düşüncesinin kuvvetli olduğu Fransa'da kralın İngilizler eliyle tekrar başa getirilmesi hoşnutsuzluk doğurdu. Bu ortamda tahta geçen X. Şarl ise, ihtilâl öncesi krallık rejimine dönmeyi tasarlıyordu. Bunun için, kendisine karşı tavır takınan meclisi dağıttı. Yapılan seçimlerde yine aynı milletvekilleri seçilince meclisi bir kere daha dağıtmaktan kaçınmadı. Basın hürriyetini kaldırdı. Bunun üzerine halk ayaklandı. Kral tahttan ayrıldı, yerine ılımlı olarak tanınan Lui Filip geçti (1830). Fransa'da meşrutî krallık rejimi başladı.

Fransa'daki ayaklanmanın başarısı üzerine, hareket diğer Avrupa ülkelerine de sıçradı. Bu hareketler, parlâmento sistemine geçişi hızlandırdı. Demokrasi ve liberalizm güçlendi.

1848 İhtilâlleri: Avrupa'da tekniğin ilerlemesi, buhar enerjisinin makinelere uygulanması gibi sebeplerle sanayi canlanmış, fabrikalar kurulmuştu. Buralarda çalışan işçilerin sayısı da artmıştı. Fakat, bu işçilerin çalışma şartları çok kötü, buna karşılık kazançları çok azdı. 19. yüzyılın ortalarına yaklaşılırken bu sosyal dengesizlik büyük bir tepki hâline dönüşmeye hazırdı. Siyasî alanda da, bir sosyal sınıf hâline gelen işçilerin haklarını savunan sosyalist partiler belirmeye başlamıştı. Sosyalizm, bir felsefî görüş olarak işleniyordu.

1830'da kral olan Lui Filip'ten, onu iş başına getirenler dahi memnun değillerdi. Lui Filip, bir sosyal patlama tehlikesine karşı ıslahat hareketlerine girişmiyordu. Üstelik, kendi iktidarını daha da güçlendirmeye çalışıyordu.

1848 ayaklanmaları, ilk olarak Fransa'da görüldü. Halk ayaklandı ve kralı tahttan çekilmeye zorladı. Cumhuriyet ilân edildi. Bütün Fransızlara seçim hakkı tanındı. Esir ticareti yasaklandı. Lui Napolyon, cumhurbaşkanı seçildi. Yeni cumhurbaşkanı, durumunu kuvvetlendirdikten sonra meclisi dağıttı ve kendisini imparator ilân ederek IIL Napolyon adını aldı (1852).

1848 ihtilâlleri Fransa'dan sonra diğer ülkelerde de ortaya çıktı. İtalya, İngiltere, Prusya, Belçika, Hollanda ve Avusturya'da ayaklanmalar görüldü. Hükümdarlar, bu hareketleri bastırdılar. Fakat, mutlakıyet rejimlerinde düzenleme yapılması fikri gelişti. Liberalizme doğru gelişmeler görüldü, yeni anayasalar yapıldı. Milliyetçilik düşüncesi daha da güçlendi. Sosyalist fikirler de yayıldı. İşçi sınıfına yeni haklar verildi. İmparatorlukların sarsıldığı ve millî devletler yönünde gelişmenin hızlandığı görüldü.

c) Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne Karşı Uyguladığı "Çifte Standart"

Viyana Kongresi, Napolyon'un Avrupa'da alt üst ettiği dengeyi yeniden kurmak amacıyla birçok kararlar almıştı. Bunların arasında, monarşilerin korunması ve güçlendirilmesi de vardı. Bunu sağlamak için, büyük devletler, gerektiğinde silâha başvurmuşlar, 1830'daki ve 1848'deki ihtilâlleri zor kullanarak bastırmışlardı. Özellikle Rusya ve Avusturya gibi imparatorluklar, bünyelerindeki çeşitli milletlerin hürriyet isteklerini önlemek için büyük gayretler harcamışlardı.

Osmanlı Devleti'nde de çeşitli gayrı Müslim topluluklar yaşıyordu. Bunlar, Fransız İhtilâli ile yayılan milliyetçilik hareketlerinden etkilendiler ve ayaklanma çıkardılar. Büyük devletler, kendileri için dikkatle uyguladıkları ilkeleri, Osmanlı Devleti söz konusu olunca görmezlikten geldiler. Hatta, Hristiyan toplulukların bağımsızlıklarına kavuşmak için giriştikleri şiddet hareketlerini desteklediler. Böylece, bu devletlerin, işlerine geldiği zaman "çifte standart" uyguladıkları ortaya çıktı.

5. İtalya ve Almanya Siyasî Birlikler inin Kurulması ve Avrupa'da Bloklaşma

İtalya Siyasî Birliğinin Kurulması: Viyana Kongresi, İtalya'nın bir kısım topraklarını Avusturya'ya vermişti. Ülkenin geri kalan bölümünde ise, en güçlüsü Piyemonte olmak üzere, yedi küçük devlet vardı. Bunlar, mutlakıyetle yönetiliyorlardı. Fransız İhtilâli'nden sonra yaygınlaşan milliyetçilik fikirleri, İtalyanları kuvvetle etkiliyordu. Siyasî birliğin kurulması için Karbonari ve Genç İtalya adını taşıyan kuruluşlar çalışmalara giriştiler. Ancak, Avusturya bunların hazırladığı ayaklanmaları bastırdı. İtalyan birliğinin kurulması için, Avusturya işgaline son verilmesi gereği daha iyi anlaşıldı. Bunu da Piyemonte başarabilirdi.

Piyemonte kralı II. Viktor Emanuel ve başbakanı Kont Kavur, dost ve büyük bir devletin yardımı olmadan İtalyan birliğinin kurulamıyacağı görüşündeydiler. Bunun için Kırım Savaşı'nda, Fransızlar ve İngilizlerle aynı safta çarpışmak üzere, Rusya'ya asker gönderdiler. Savaştan sonra, Fransız ve İtalyan birlikleri, Avusturya'ya karşı baş arı kazandılar ve işgal altındaki topraklan kurtardılar. Bunun üzerine, diğer İtalyan devletleri de Piyemonte'ye katıldılar. Papalığı ise Fransa koruyordu. Fransızlar, Prusya'ya yenilince, Papalık da birliğe katıldı. Böylece, İtalya'da siyasî birlik kurulmuş oldu (1870).

Siyasî birliğini tamamlayan İtalya, Avrupa'nın önemli devletlerinden biri hâline geldi ve sömürgecilik siyaseti takip etmeye başladı. Siyasî gücünü kaybeden papalığın sadece dinî nüfuzu kaldı.

Alman Siyasî Birliğinin Kurulması: Viyana Kongresi'nde bir Germen Konfederasyonu kurulmuştu. Ancak, Almanya yine de siyasî birliğini sağlamış olmuyordu. Bu konfederasyon, Avusturya'nın yönetiminde bir meclis tarafından yönetiliyordu ve Prusya dışarda bırakılmıştı. Avusturya'ya rakip hâle gelen Prusya, buna karşılık, Kuzey Almanya'daki şehir devletleriyle bir gümrük birliği kurdu. Prusya kralı I. Vilhelm ve başbakanı Bismark, Alman birliğinin kurulması yolunda çaba harcadılar. Bu iki devlet adamı, Prusya'yı güçlü bir yapıya kavuşturdular ve orduya büyük önem verdiler. Siyasî birliğin sağlanması için Danimarka, Avusturya ve Fransa'nın mağlûp edilmeleri gerekiyordu. Prusya, önce Danimarka ve Avusturya ile karşılaştı. Her iki devlete karşı zafer kazandı. Avusturya, Alman topraklarından çekildi ve Kuzey Almanya devletlerinin, Prusya yönetiminde kurduğu birliği tanıdı.

Fransa'nın Prusya karşısında ağır bir yenilgiye uğraması üzerine Güney Almanya devletleri de Prusya tarafına geçtiler. Böylece Alman birliği kuruldu (1871).

Avrupa'da Bloklaşma: Almanya, yenilgiye uğrattığı Fransa'nın, Alsas ve Loren bölgelerini geri almak üzere savaşa girişmesinden çekiniyordu. Onun için, Fransa'yı yalnız bırakacak siyasî anlaşmalara girişti. İtalya ve Avusturya ile ittifak kurmayı başardı (Üçlü İttifak). Buna karşılık, Fransa da, Almanya ile yalnız başına mücadele edemeyeceğini bildiği için, Rusya ile anlaşma yollarını aradı. Almanya'nın sömürgecilik politikasından kuşkulanan İngiltere de bir süre sonra bu anlaşmaya katıldı. Böylece Üçlü İtilâf meydana geldi. Bu bloklaşma, Birinci Dünya Savaşı'nın habercisi oldu.

B. SANAYİ İNKILÂBI ve SÖMÜRGECİLİK

1. İlmî ve Teknolojik Gelişmeler

Avrupa'da bilim hayatı, Rönesanstan itibaren hızla gelişmeye başlamıştı. Bu ilerlemeler, sonraki yüzyıllarda da devam etti. Keşiflerin ve sömürgeciliğin sağladığı zenginlik, ilmî araştırmalar için daha çok para harcanması imkânını getirdi. Böylece, modern bilimin temelleri atıldı. Araştırmalar, daha çok pratik bilgiler çevresinde yoğunlaştı. Teknolojik uygulamalar, halkın günlük yaş ayışını yakından ilgilendirmeye başladı. Bilimin milletlerarası boyutu genişledi. Müspet ilimlerin gelişmesi hızlandı. Bilim araştırmalarında

uygulanacak metot üzerindeki çalışmalar, bu gelişmeye önemli katkılar yaptı. Çok sayıda bilim adamı, çeşitli alanlarda yeni buluşlar yaptılar.

Bacon (Beykın)'ın bilim metodu üzerindeki çalışmaları, bilim hayatının canlanmasında önemli rol oynadı. Matematikten yararlanan Newton (Nüytın), yer çekimi kanununu buldu. Biyoloji alanında da dikkat çekici araştırmalar yapıldı. Buffon (Büfon), hayvanları, bitkileri ve madenleri incelediği "Tabiat Tarihi" adlı büyük eserini yazdı. Lamarck (Lamark), canlıların evrimi üzerinde teoriler geliştirdi. Darwin (Darvin), bitki ve hayvan türlerini araştırdı.

Bu ve benzeri çalışmalar, bilimin insanlığın hizmetinde daha çok yer alması sonucunu verdi.

Priestley (Prestli), Lavoisier (Lavazya) ve Celsius (Selsiyüs), kimya alanındaki çalışmalarıyla tanındılar. Fahrenheit (Fahrenayt)'ın ve Reomür'ün aynı alandaki faaliyeti termometrenin icadıyla sonuçlandı. James Watt (Ceymis Vat)'ın buharlı makineyi icadından sonra Fulton, buharlı gemilerin çalışma esaslarını belirledi. Stewenson (Stevensın), lokomotifi icat etti. Franklin (Franklen), paratoneri buldu. Fizik alanındaki gelişmeler, fotoğraf makinesini [Daguerre (Dager), 1838], dinamoyu [Gramme (Gram)], elektrik lâmbasını (Edison), telgrafı (Mors, 1840), telefonu [Graham Bell (Gram Bell)], telsiz telgraf ve telsiz telefonu [Hertz (Herz)], röntgen çekimini (Röntgen) insanlığın hizmetine sundu. Clemente (Klement)'in çalışmaları sonunda uçak bulundu. Bakteriyoloji biliminin temelini atan Pasteur (Pastör) ve Koch (Koh), mikrop ve bakterileri keşfettiler.

Bütün bu icat ve keşifler sağlık, iletişim, ulaşım vb. alanlarında büyük bir birikim meydana getirdi. Bilimdeki gelişmelerin teknolojiye aktarılması ve üretime uygulanması ile sanayi inkılâbı meydana geldi.

2.Ticaret Alanındaki Gelişmeler

Avrupa'daki siyasî ve sosyal gelişmeler, 16. yüzyılın sonundan başlayarak ekonomi alanında etkisini gösterdi. Feodalitenin sarsılması ile ortaya çıkan merkezî krallıklar, ticarete önem verme gereğini duydular. Keşiflere bağlı olarak, deniz ticaret yolları değişti. Uzak Doğu'ya giden yolların değişmesi ile Akdeniz eski önemini kaybetti. Atlas Okyanusu kıyılarındaki şehirler kısa zamanda büyüdü. Nüfus arttı ve daha dinamik bir yapıya kavuştu. Ticaretin gelişmesi, ticarî işlemlerde yenilikler getirdi. Kâğıt paralar basıldı ve çek kullanılmaya başlandı. Bankacılık ve sigortacılık sektörleri gelişme gösterdi. Özellikle Amerika'daki sömürgelerden gelen kıymetli madenler, ekonomik refahı arttırdı. Hayat seviyesinin yükselmesi, lüks tüketim eğilimini hızlandırdı. İhtiyaç duyulan ipek, porselen, baharat, çay, pamuk, tütün, kahve, şeker gibi maddeler, Hindistan ve Amerika'dan doğrudan ithal edilmeye başlandı. Taşıma giderlerinin azalması ve gümrük vergisi ödenmemesi, fiyatların düşmesi sonucunu verdi. Gümrük birliğine girmiş Kuzey Almanya devletleri bu gelişmelerden yarar sağlayamadılar. Akdeniz'in önemini kaybetmesinden en çok Osmanlı Devleti ile İtalya'daki şehir devletleri zarar gördü.

3. Sanayi İnkılâbı

Avrupa'da üretim, genellikle el emeğine dayalıydı ve mahallî karakterdeydi. Sabır işi olan iplik bükümü ve dokumada el emeğinin payı daha da büyüktü. Denizaşırı ülkelerle yapılan ticaret, İngiliz dokuma sanayiinde üretimi geniş çapta artırınca insan gücü yeterli olmamaya başladı. Makine kullanımı zorunlu hâle geldi. İlk makineler, dokuma sanayiinde kullanıldı ve geliştirildi. Mekanik dokuma tezgâhları, hem üretimin artması hem de kalitenin yükselmesi sonucunu verdi. Makine yapmak için demire ve demirin işlenmesinde daha ileri yöntemlere ihtiyaç duyuldu. Böylece, demir üretiminin arttırılmasına çalışıldı. Çelik

yapımında yeni metotlar bulundu. Çeliğin kullanım alanları genişledi. Makinelerin daha verimli çalışması için, yüksek güce duyulan ihtiyaç, buhar gücünün makinelere uygulanması ile çözüme kavuşturuldu. Daha büyük ve daha çok sayıda iplik ve dokuma makineleri hizmete girdi. Her tarafta imalâthaneler kuruldu. Evlerde yapılan mahallî karakterdeki üretim gittikçe millî bir nitelik aldı. Daha sonra da milletlerarası boyutlara ulaştı.

Büyük fabrikalar ın ortaya çıkmasıyla eski hayat tarzında da değişim oldu. İş veren sermaye sahipleri ile çalışan kesim arasındaki gelir farkı çok açıldı. Tekniğin tarıma uygulanması ile çok sayıda çiftçi işsiz kalmıştı. Bunlar, sanayi kesiminde çalışmaya başladılar. Ücretler düşük seviyelerde kaldı. Kadınların ve küçük çocukların, çok ucuza ve uzun süreli çalıştırılmaları, genel bir hoşnutsuzluğa yol açtı.

Gelir seviyesinin yükselmesi, satın alma gücünün ve tüketici sayısının artması sonucunu verdi. Büyük firmalar ve bankalar faaliyete geçti. Ulaşım imkânları arttı. Okyanusları aşabilecek yüksek kapasiteli gemiler inşa edildi. Demir yollarının yapımına da hız verildi. Posta sistemi kuruldu, iletişim hızlandı. Bu sayede, uzak ülkelerden mal getirtilmesi kolaylaştı. İç ve dış ticaret daha da canlandı.

Sanayi inkılâbı, İngiltere'den sonra Avrupa'nın diğer ülkelerinde de hız kazandı. Fransa'da sanayi inkılâbının ilk belirtileri yine dokuma sanayiinde görüldü. Hollandalı sermayedarlar ise, ülkelerinde millî bir sanayi kurmak yerine, servetlerini yabancı ülkelerdeki yatırımlarında kullandılar.

Sanayi İnkılâbının Sonuçları: Üretimin artması, elde edilen malların pazarlanması meselesini ortaya çıkardı. Bu da, Avrupa devletleri arasında kıyasıya bir rekabet ortamı yarattı. Sanayi inkılâbı, bütün ülkelerde aynı hızla gerçekleşmedi. Bu yüzden, "sanayi toplumları-tarım toplumları" gibi ayırımlar ortaya çıktı. Sanayiin geliştiği şehirlere göç hareketleri hız kazandı. İşçi sınıfının, kötü hayat şartlarından şikâyetleri çoğaldı. İşçi haklarını ön plâna alan sosyalizm, hürriyetçilik ve milliyetçiliğin yanında, yeni bir akım olarak ortaya çıktı. Sanayi inkılâbını gerçekleştirmiş devletler, toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni politikalar üretmek ve uygulamak zorunda kaldılar.

Sanayi inkılâbı, Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. Daha kaliteli ve daha ucuz kumaşların Avrupa'dan ithali, Osmanlı dokuma sanayiini geriletti. İngilizler, Osmanlı Devleti ile yaptıkları ticaret anlaşmasından (1838) sonra, Osmanlı pazarlarını kolaylıkla ele geçirdiler. Osmanlı sanayii, Avrupa'daki sanayi inkılâbına ayak uyduramadı. Bu durumun, askerî ve siyasî alanlarda olumsuz sonuçları görüldü.

4. Sömürgecilik Faaliyetleri

Sanayi inkılâbının gerçekleşmesi, üretim için ham madde ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Hızlanan üretim sonucu elde edilen malların ise geniş kitlelere ulaştırılıp satılması gerekiyordu. Avrupa devletleri, bu sebeplerle uzak ülkelere yöneldiler. Buraları çeşitli yöntemlerle ele geçirerek sömürgeler kurdular. Sömürgelerin tabiî zenginliklerini ülkelerine taşıdıkları gibi, buralardaki ucuz iş gücünden de yararlandılar.

İngiltere, Asya ve Afrika'da geniş topraklar elde etti. Buraları sömürge hâline getirerek, sanayiini beslemek ve ayakta tutmak imkânlarına kavuştu. Hindistan'ı denetimi altına alan İngiltere, bu sömürgesine giden yolları da güvenlik altında tutmaya çalıştı. Bunun için Akdeniz'de Malta ve Kıbrıs'ı, Afrika'da Mısır'ı ele geçirdi. Ayrıca, Sudan, Birmanya ve Belûcistan'ı sömürgeleri arasına kattı. Böylece, geniş bir sömürge imparatorluğu kurdu.

Fransa, sömürgelerinden bir kısmını İngilizlere kaptırınca Kuzey Afrika'ya yöneldi. Cezayir'i, Tunus'u, Sudan'ın bazı bölgelerini ve Madagaskar'ı işgal etti. Fas'ı da himayesi altına aldı. Asya'da ise Çin Hindi'nin bir bölümünü (bu günkü Vietnam) ele geçirdi. Birinci

Dünya Savaşından sonra Alman sömürgeleri tasfiye edilirken, bunların bir bölümünü de yönetimine aldı. Ayrıca, Lübnan'da ve Suriye'de manda rejimleri kurdu.

Siyasî birliğini kuran Almanya, sanayide de ilerleme gösterdi. Bu durumda, sömürge eksikliğini yakından his setti. Afrika'da Uganda, Kenya, Kamerun gibi ülkeleri, Büyük Okyanus'ta bazı adaları ve Yeni Gine'yi elde etti. Osmanlı Devleti'nde de, başta Bağdat Demir yolu yapımı olmak üzere, bazı imtiyazlar sağladı. Fakat, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün sömürgeleri elinden alındı.

İtalyanlar da Almanlar gibi, sömürge edinmekte geç kalmışlardı. Bunu telâfi etmek için, Osmanlı yönetimindeki Trablusgarp'a saldırdılar ve uzun bir mücadeleden sonra burasını ele geçirdiler. Eritre'yi de yönetimleri altına aldılar. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Habeşistan (Etyopya)'ı işgale kalkıştılarsa da burada tutunamadılar.

Rusya'nın batı yönünde gelişme imkânı yoktu. Büyük bir donanmaya da sahip değildi. Onun için, doğusundaki Asya ülkelerini ele geçirmek istedi. Ruslar, önce Sibirya'yı işgal ederek Japon Denizi'ne ulaştılar. 19. yüzyılda Türkistan'ı topraklarına kattılar. Bu sırada güçlenmiş olan Japonya, Rusların Kore'yi ve Mançurya'yı ele geçirme teşebbüslerini önledi. Rus çarlığı yıkıldıktan sonra kurulan Sovyetler Birliği de, Rus sömürge politikasını devam ettirerek Doğu Avrupa'daki ve Asya'daki bazı bölgeleri denetimi altına aldı.

C. AYDINLANMA ÇAĞI

1. Düşünce Hayatında Gelişmeler

Avrupa'da düşünce hayatı, Rönesansla birlikte değişim göstermeye başlamıştı. Orta Çağ'da hâkim olan dogmatizm, Kilisenin doğru kabul ettiği şeylerin geçerliliğini ispat etmek için kullanılıyordu. İnanç ve düşüncede bağımsızlığın ortaya çıkışı, değişimin başlangıcı oldu. Reform da modern düşüncenin oluşumunda önemli rol oynadı. Felsefe ve bilimdeki gelişme 17. ve 18. yüzyıllarda da devam etti. İnsan ve toplum hayatında, müspet ilimlerde, felsefe ve dünya görüşünde, hukuk ve iktisatta yeni anlayışlar ortaya çıktı. Zamanla bütün dünyayı etkisi altına alan bu harekete "Aydınlanma" adı verildi.

Aydınlanma felsefesi, aklı esas alıyordu. Aklın, tenkit cesaretinin, vicdan hürriyetinin ve dinî hoşgörünün, eski değerlerin yerine geçmesi aydınlanma felsefesinin başlıca amacıydı. Bu felsefe, daha çok burjuvazi tarafından yürütülmekte ve temsil edilmekteydi. Aydınlanma felsefesi, özellikle devlet ve hukuk alanlarında etkili oldu. İnsan mutluluğunun, her türlü baskıdan uzak kalmakla gerçekleşebileceğini savundu. Hukuk alanında ortaya çıkan yeni ilkeler, Amerika Birleşik Devletlerinin kuruluşunda ve Fransız İhtilâli'nde etkili oldu. Devletin dinî yönden hoşgörülü olması gerektiği, bu felsefenin temel çizgilerinden biri olarak görüldü. Ceza usullerinde değişiklik yapılarak, suç ve ceza arasında denge kuruldu. Cezaların yerine getirilmesinde insanî ölçülere ağırlık verildi. Kanunda gösterilmeyen cezaların verilemeyeceği savunuldu.

Bu yönüyle, çeşitli eğilimlerdeki halk toplulukları arasında yayılma imkânı buldu. Öğretimin ve ibadetin millî dillerle yapılması, özellikle Balkanlar'daki topluluklara millî duyguların aşılanması bakımından etkili oldu.

Aydınlanma, Avrupa toplum ve sanat hayatında yeni değer yargılarının yerleşmesine yol açtı. İktisadî hayatta da yeni yöntemler ve tarzlar uygulanmaya başlandı. Deneyler ve gözlemler geliştirildi. Böylece, tabiî bilimlerde de gelişmeler görüldü.

2. Tabiî ve Beşerî İlimlerde Gelişmeler

Tabiî ve beşerî ilimlerdeki gelişme, Eski Çağ'a ait felsefe ve bilim eserlerinin Avrupa dillerine çevrilmesiyle yakından ilgilidir. Rönesans hareketi de tabiata ve insana yöneldiği

için, ilmî gelişmede etkili olmuştu. Özellikle astronomi alanındaki buluşlar, eski anlayışı kökünden sarsacak nitelikteydi. Kopernik (1473-1543), yaptığı gözlemlerle, güneş sistemini buldu. Aristo'dan beri gelen ve Kilise tarafından da benimsenmiş bulunan eski anlayışı tamamen değiştirdi. Ancak, Kopernik'in buluşları, Kilise tarafından reddedildi. Ünlü bir astronom olan Galile (1564-1642), Kopernik'in görüşlerini doğrulayan çalışmalar yaptı. Fakat, Kilisenin ağır baskısı karşısında bu görüşünden dönmek zorunda kaldı. Kilise, bu görüşlerin doğruluğunu ancak 1835'te kabul etti.

Fizik alanında 17. yüzyılın önemli ismi Newton (Nüytın)'dır. Nüytın, ışığın parçacıklardan meydana geldiğini ileri sürmüştür. Bu teorinin uygulanmasıyla ilk teleskop yapılmıştır. 18.yüzyılda Laplace (Laplas), Nüytın'in teorilerini geliştirmiştir. Modern atom teorileri üzerinde çalışan Dalton ve Avagadro, pili bulan Volta (Volt) kimya alanının önemli isimleridir.

Sosyal bilimlerde Descartes (Dekart),bütün Aydınlanma çağını etkilemiştir. Bu çağın akılcı görüşü benimseyen sosyal bilimcileri, devlet, kültür ve toplum konularına öncelik vermişlerdir.

Ekonomide ise yeni teoriler ileri sürülmüştür. Kesna, toprağı bütün servetlerin ana kaynağı olarak göstermekteydi. Gournay (Gurne) ve Adam Smith (Edim Smit) ise liberalizmi savundular. Edim Smit, liberal görüşü daha da ileri götürerek "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" şeklinde formülleştirdi. "Milletlerin Zenginliği" adlı eserinde çeşitli ekonomik doktrinleri topladı ve kıyasladı.

Bu dönemde tıpta ve anatomide de ileri hamleler yapıldı. Cerrahî dalı gelişti. Osmanlı ülkesinde bir süreden beri uygulanmakta olan çiçek aşısı Avrupa'da Jenner (Cenır)'ın gayretleriyle yaygınlaştı. Akıl hastalığını tedavi etmek için yeni yöntemlerin kullanılmasına başlandı.

Aydınlanma çağında güzel sanatlardaki gelişme de devam etti. Özellikle Fransa, sanat hareketlerinde büyük bir gelişme gösterdi. Edebiyatta Racine (Rasin), Corneille (Korney), Moliere (Molyer), Lafontaine (Lafonten), Daniel de Foe (Danyel dö Fo), Pascal (Paskal), Goethe (Göte) ve Descartes (Dekart) başta gelen isimlerdir. Robenson Kruzo (Danyel dö fo) ve Güliver'in Seyahatleri (Svift) gibi ünlü eserler bu dönemde kaleme alınmıştır.

Resimde Rembrandt (Rembrand), Rubens, Velazquez (Velaskez) büyük ün kazandılar. Müzik alanında yetişen büyük besteciler arasında Bach (Bah), Haydn (Haydin), Beethoven (Betofın) ve Mozart (Motsart) ilk plânda gelmektedir.

Edebiyat alanında romantizm, mimarlıkta barok akımları, döneme damgalarını vurmuşlardır. Barok mimari anlayışı, Avrupa'da uzun süre etkili olmuştur.

TEST SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi, İngiltere'de parlâmento rejiminin kurulmasına yol açan belgenin adıdır:

a) Viyana Protokolü
b) Magna Carta
c) Londra Konferansı
ç) Üçlü ittifak
d) Kutsal İttifak

2. Aşağıdakilerden hangisinin, Fransız İhtilâli'nin hazırlanmasında fikrî etkisi olmamıştır:

a) Napolyon Bonapart
b) Didero
c) Volter
d) Monteskiyö
e) Jan Jak Ruso

3. Filadelfiya Kongresi'nde (1776) okunan bir belge, sonraki yüzyıllarda derin etkiler yapmıştır. Bu belge, aşağıdakilerden hangisidir:

a) Magna Carta
b) İnsan Hakları Bildirisi
c) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
ç) Amerika İhtilâl Bildirisi
d) Helsinki Raporu

4. Viyana Kongresi'ni takip eden 1815-1827 yıllarına verilen ad aşağıdakilerden hangisidir:

a) Akıl çağı
b) Aydınlanma çağı
c) Üçlü ittifak dönemi
ç) Meşrutiyet dönemi
d) Restorasyon devri

5. Aşağıdakilerden hangisi, sanayi inkılâbına yol açan gelişmelerden biri değildir:

a) İnsan gücünün üretim için yeterli olmaması
b) Makine yapmak için demire ihtiyaç duyulması
c) Sömürgelerden köle getirilmesi
ç) Buhar gücünün makinelere uygulanması
d) Üretimin mahallî nitelikten millî karaktere geçmesi

6. Aşağıdakilerden hangisi, astronomi alanındaki araştırmaları sonunda Kilisenin baskısına uğramıştır:

a) Prestli
b) Dalton
c) Laplas
ç) Nüytın
d) Galile

OSMANLILARDA DEVLET YÖNETİMİ

A. OSMANLILARDA DEVLET ANLAYIŞI
B. MERKEZ TEŞKİLÂTI
   1. Saray
   2. İstanbul'un Yönetimi
   3. Divân-ı Hümâyûn
C. VAKIF SİSTEMİ
Ç. TAŞRA TEŞKİLÂTI
D. DEVLET YÖNETİMİNDEKİ DEĞİŞMELER
   1. 18.Yüzyıldaki Değişmeler
   2. 18.Yüzyıldaki Değişmeler

A. OSMANLILARDA DEVLET ANLAYIŞI

Osmanlı Devleti'nde yönetimin temelini üç ana kaynak oluşturuyordu: İslâm hukuku, eski Türk devlet anlayışı ve fethedilen yerlerdeki mahallî gelenekler ve uygulamalar.

Osmanlı Devleti'nde hükümdar ailesi, Oğuzların Bozok kolunun Kayı boyundan geliyordu. Bu ailenin büyük atası olarak Oğuz Han gösteriliyordu. Oğuzlar, Müslüman olduktan sonra da eski Türk devlet anlayışının birçok unsurlarını muhafaza etmişlerdi. Selçuklularda ve beyliklerde gelenekler devam ettirilmişti. Osmanlılar da aynı anlayışı devralmışlardı. Türk devlet geleneğinde, hükümdarın ülkeyi adaletle yönetmesi esastı. Halkın mutluluğu ve refahı ancak böyle sağlanabilirdi.

İlk Türk-İslâm devletleri, yönetimleri altındaki topluluklar arasında sosyal, kültürel, dinî bakımlardan herhangi bir fark gözetmemişlerdi. Herkese eşit hak ve adalet tanımışlardı. Büyük Selçuklu Devleti'nin ağırlık merkezi İran olmuştu. Burası, eski Doğu geleneklerinin kuvvetle yaşadığı bir bölgeydi. Selçuklular, bu geleneklere saygılı davranmışlar, hatta kendi temel anlayışlarıyla çelişmeyen bazı gelenekleri benimsemişlerdi. Selçuklulardaki bu anlayış ve uygulama, Osmanlılara da intikal etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yönetim İslâm hukuku çerçevesinde düzenlenmişti. Kanun ve nizamların, İslâm hukukuna uygun olması esastı.

Osmanlılarda devlet anlayışı, başlıca bu temeller çevresinde şekillenmiştir. Ancak, zamanla, bu unsurlardan bazılarının önemi azalmış, bazılarının da artmıştır.

Hükümdar

Eski Türk devlet anlayışında, hükümdar, yönetme gücünü ve yetkisini Tanrı'dan almaktaydı. Hükümdarın mutlak ve devredilmez hakları vardı. Devleti yönetme yetkisi, Osmanlı hanedanına aitti. Bu anlayış, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Türk devlet anlayışında hükümdar ailesinin bütün erkek mensupları taht üzerinde hak sahibi sayılırdı. Osmanlılarda da, hükümdar öldüğü zaman yerine kimin geçeceği kesin kurallara bağlanmamıştı. Bunun için, padişah öldüğü zaman yerine kimin hükümdar olacağı konusunda saraya yakın çevrelerin tutumu önem taşıyordu. Bunlar devlet ileri gelenleri, yüksek rütbeli kumandanlar ve bilginlerdi. Kuruluş döneminde, Ahî teşkilâtı da etkili olmuştu. Bu sistem, taht için mücadeleye yol açıyor ve karışıklıklara sebep oluyordu. Fatih Sultan Mehmed, bu sakıncayı ortadan kaldırmak üzere, tahta geçme yöntemini belirleyen bir kanunname düzenlemişti.

Padişah öldüğü zaman, tahta oğullarından birinin geçmesi yöntemi 17. yüzyıla kadar uygulandı. I. Ahmed zamanında yeni bir düzenleme yapılarak, tahta en yaşlı ve olgun hanedan üyesinin geçmesi usulü getirildi. Böylece şehzadeler arasındaki saltanat kavgaları önlenmiş oldu.

Şehzadeler, ilerde tahta geçecekleri için, eğitim ve öğretim bakımından çok iyi yetiştirilirlerdi. Çok genç yaşlarda, Anadolu'nun belirli illerine sancak beyi olarak atanırlardı. Burada, "lala" adı verilen yüksek bir yöneticinin gözetiminde devlet tecrübesi kazanırlardı. Şehzadelerin, büyük illerin başına yönetici tayin edilmeleri yöntemine 16. yüzyılın sonunda nihayet verilmiştir.

Tahta yeni geçen padişah, Eyüp Sultan türbesinde yapılan merasimle kılıç

kuşanırdı. Bu arada, ileri gelenlerin ve halkın itaati bildirilirdi (biat). Hâkimiyet belirtisi olarak, padişahın hutbede ismi okunur ve adına para bastırılırdı.

Padişahın yönetim hakkı kesin ve tartışmasızdı. Töreye göre, padişah, ülkenin sahibi sayılırdı. Ancak, onun da uyması gereken hukuk kuralları vardı. Bu kurallar İslâm dininin

hükümlerine dayanıyor ve şeriat adını taşıyordu. İslâm inancı, halkı, hükümdarların yönetimine Allah tarafından bırakılmış kutsal bir emanet sayıyordu. Bu bakımdan, adalet duygusu daima göz önünde bulundurulurdu.

Padişah, ihtiyaçlara göre, yeni kanunlar koyabilirdi. Herhangi bir konuda padişahın verdiği karar ve ileri sürdüğü fikir, kanun sayılırdı. Ancak, geleneklere dayanan bu kanunların şeriatla çatışmamasına dikkat edilirdi. Padişahın buyrukları yazılı belgeler hâline getirilirdi. Bunlara ferman, hüküm, hatt-ı hümâyûn gibi adlar verilirdi. Bu şekildeki kanun koyma yetkisi, padişahların, yönetimdeki gücünü çok arttırmıştı. Avrupa'da mutlakıyetçi rejimlerin yerini meşrutî yönetimler alınca, Osmanlı Devleti'nde de, padişahın yetkileri yeniden düzenlenmiştir. Sened-i İttifak adı verilen belge bunun ilk örneğidir (19. yüzyıl başı). Aynı yüzyılın sonlarında meşrutiyetin ilân edilmesi ve ilk meclisin kurulması da, bir başka sınırlama teşebbüsüdür. Fakat, bütün bunlar, padişahın yönetim hakkının korunmasını engellememiştir.

Yavuz Sultan Selim, Memlûk Devleti'ne son verdiği zaman halifelik unvanını da üzerine almıştı. Bundan sonra, Osmanlı padişahları aynı zamanda İslâm halifesi oldular. Ancak, halifeliğin 13. yüzyıla kadar süren siyasî gücü artık kalmamıştı. Bu bakımdan, Osmanlı hükümdarları, siyasî ortam gerektirmediği için, bu unvandan siyasî alanda yararlanmak ihtiyacını duymadılar. 19. yüzyılın sonlarında, devlet bütünlüğünü sağlamak için İslamcılığın siyasî bir ideoloji olarak benimsenmesi yoluna gidildi. O zaman, halifeliğin siyasî bakımdan yararlı olabileceği düşünüldü. Fakat, bu yoldaki teşebbüsler fazla baş arılı olamadı.

Osmanlı anlayışında, devletin sonsuza kadar yaşayacağı inancı esas alınmıştı. Osmanlı Devleti'nin cihan hâkimiyetine ulaşacağına inanılıyordu. Bunun için, devlet "Devlet-i ebed-müddet, Devlet-i Aliyye, Devlet-i Muazzama" gibi adlarla anılmıştır.

B. MERKEZ TEŞKİLÂTI

Osmanlılarda merkezî bir yönetim vardı. Padişahın tartışmasız hâkimiyeti, ortak kabul etmez nitelikteydi. Bütün devlet teşkilâtı, bu hâkimiyetin gerçekleşmesi ve denetlenmesi esası üzerine kurulmuştu. Merkez teşkilâtı, ülke yönetimi ve ordu, padişahın doğrudan doğruya şahsına bağlıydı. Bütün bu teşkilâtın merkezinde padişah ve saray bulunuyordu.

Osmanlı Devleti'nin başkenti önce Bursa, sonra Edirne, fetihten sonra İstanbul olmuştur. İstanbul'a Dersaâdet ve Âsitâne gibi adlar da verilmiştir.

1. Saray

Padişah, sarayda oturur ve devlet işlerini buradan yönetirdi. Onun için, saray, devlet teşkilâtının en önemli parçası sayılıyordu.

Osmanlılarda ilk saray Bursa'da yapılmıştı. Edirne fethedildikten sonra başkent buraya taşınmış ve daha geniş bir saray inşa edilmişti. Fatih, İstanbul' u aldıktan sonra, bir süre, Beyazıt'ta mevcut sarayda oturmuştu. Buranın yeterli gelmemesi üzerine, aynı yerde başka bir saray yaptırılmıştı. Buna Eski Saray adı verilmektedir. Fakat, devlet yönetimi için burası da yeterli olmamıştır. Bunun üzerine, Sarayburnu'nda yeni bir saray inşasına başlanmıştır. Buraya Yeni Saray veya Topkapı Sarayı denilmiştir. Padişahlar, 19. yüzyıla kadar burada oturmuşlardır. 19. yüzyılda Dolmabahçe, Beylerbeyi ve Beşiktaş'ta yeni saraylar yaptırılmıştır.

Osmanlı sarayı üç bölümden meydana geliyordu: Enderûn, Bîrûn ve Harem.

a) Enderûn

Enderûn, padişahın özel hayatını geçirdiği iç saraydı. Bîrûn denilen bölümden Bâbü's-saâde adı verilen kapı ile ayrılıyordu. Padişahın hizmetine bakan güvenilir kimselerin bulunduğu odalar ve harem dairesi, Enderûn'un içinde yer almaktaydı. Padişah, devlet işlerini Babü's-saâde'de görür ve merasimleri buradan takip ederdi.

Enderûn'un başlıca iki önemli işlevi vardı: Yönetim ve eğitim. Merkez teşkilâtının başında bulunan padişah, devleti buradan yönetirdi. Yönetimi gereği gibi yerine getirebilmek için, hizmetinde çok sayıda görevli bulunurdu. Bu görevlilerin iyi yetişmesi ise Enderûn'un eğitim faaliyeti sayesinde mümkün olurdu.

Devşirme yöntemi ile toplanan çocuklar ve gençler bir elemeye tâbi tutularak gösterişli, zeki ve yetenekli olanları Edirne Sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı gibi saraylarda eğitimden geçirilirlerdi. Türk-İslâm geleneklerine uygun olarak verilen eğitimde başarı gösterenler Topkapı Sarayı'na alınırlardı. Saraydaki Büyük Oda ve Küçük Oda denilen bölümlerde özel bir eğitim gören bu gençlere iç oğlanı denilirdi. İç oğlanları, devletin en yüksek mevkilerinde görev alacak şekilde yetiştirilirlerdi. Dört yıl kadar eğitim gördükten sonra bir elemeden daha geçirilirler, bunda başarılı olanlar padişahın özel hizmetine bakmak üzere sarayda alıkonulurlardı. Diğerleri ise Silâhdarlar Bölüğüne verilirdi.

Enderun'daki odalar şunlardı:

Hasoda: Burası harem dairesi ile üçüncü avlu arasında yer alır ve hasodabaşı tarafından yönetilirdi. Sayısı 40'a varan hasoda görevlileri, padişahın günlük hizmetlerine bakarlardı. En yüksek rütbeli görevliler burada bulunurdu. Bunlar arasında yer alan hasodabaşı, padişahın giyim kuşamı ile, çuhadar elbiseleriyle, dülbentçi iç çamaşırlarıyla, silâhdar silâhlarıyla, rikâbdar ayakkabılarıyla ilgilenirdi

Hazine Odası: Burası dış hazine ve iç hazine olmak üzere ikiye ayrılırdı. Dış hazinede maliye arşivleri, ileri gelenlere verilmek üzere kaftan ve kürk gibi kıymetli eşya muhafaza olunurdu. İç hazinede ise padişaha ait giyecekler ve mücevherler saklanırdı. Görevli sayısı 60'tı.

Kiler Odası: Sarayda çıkan yemeklerden ve sofra hizmetlerinden sorumlu idi. Mevcudu 30 kişiydi.

Seferli Odası: Padişahların tıraş, sarık sarma, elbiselerini temizleme gibi hizmetlerini yapan bu oda zamanla daha geniş şekilde teşkilâtlandırılıp bir sanat okulu hâline getirilmiştir. Seferli odası 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Odalarda hizmet görerek eğitimlerini tamamlayan içoğlanları, Bîrûn'da görevlendirilirlerdi. Bu şekilde atama yöntemine çıkma denilirdi.

b)Bîrû n

Sarayın dış bölümüne Bîrûn adı verilirdi. Bâbü's-saâde, ikinci avluda bulunan Bîrûn'a açılırdı. Padişah, devletin yönetimiyle ilgili işleri burada görürdü. Bu bakımdan, Bîrûn'da, geniş bir yönetici kadro yer alırdı.

Bîrûn'daki görevliler şunlardı:

Kapıkulu: Yeniçeri Ağası'nın yönetimindeki yeniçeriler, altı bölük halkı denilen kapıkulu süvarileri ile cebeciler ve topçulardan meydana gelirdi.

Bağlı devlet hükümdarlarının ve devlet ileri gelenlerinin oğulları ile Enderun'dan çıkma içoğlanlarından meydana gelen müteferrika'lılar sarayın Çeşitli bölümlerinde görev yaparlar, gösterişli elbiseler giyerek padişahın çevresinde yer alırlardı.

Bîrûn'un başka görevlileri de vardı. Bunlardan bazıları şunlardı: Şehzadelerin eğitimi ile meşgul olan padişah hocası, padişahın hekimbaşı, cerrah başı adlarıyla anılan özel doktorları,

müneccimbaşı, mimarbaşı, haberleşme ve elçilik görevlerini yerine getiren çavuşlar ve çavuşbaşı, Divân-ı Hünaâyûn'un kararlarını yerine getiren kapıcıbaşı, savaşlarda ve merasimlerde Padişahın iki yanında yer alan rikâbdarlar. Ayrıca, seyisler, av işlerini düzenleyen çakırcılar, terziler, bostancılar, kürkçüler, okçular gibi daha yüzlerce görevli Bîrûnda yer alırdı.

Sarayın Enderun ve Bîrûn bölümlerinde görev yapanların durumları ve kıdemleri dikkatle gözetilirdi. Aylıkları düzenli ödenirdi. Üstün baş arı gösterenler, saray dışındaki görevlere atanarak ödüllendirilirdi.

c) H a r e m

Sarayda kadınların yaşadığı bölüme harem adı verilirdi, Haremdeki kadınlar, hadımağalarının gözetiminde, yaş arlardı. Saraya alınan kızlar, İslâm âdet ve geleneklerine göre yetiştirilirlerdi. Okuyup-yazma öğrenirler, saray hattatına ait görgü kurallarını ve incelikleri bellerlerdi. Bunlara yeteneklerine göre musiki, biçki, dikiş, nakış, çeşitli oyunlar öğretilirdi. Saraya ilk girenlere acemi denilirdi. Acemiler, yetişme ve deneyimlerine göre cariye, şakird, usta, gedikli gibi dereceler alırlardı. En yüksek derece hasekilikti. Padişah hanımları kadınefendi unvanı ile anılırlar ve büyük saygı görürlerdi.

Padişah annelerine valide sultan adı verilirdi. Padişah öldüğü zaman, hanımları, kızları ve annesi Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a taşınırlardı. Tahta yeni geçen hükümdarın annesi de, Eski Saray'dan alınarak merasimle Topkapı Sarayı'na getirilirdi. Yeni padişah, annesini, sarayın kapısında karşılardı. Valide sultanlardan bazıları, devlet işlerinde çok etkili olmuşlardır. Bunlar arasında Safîye Sultan ile Kösem Sultan ün yapmışlardır. Valide sultanlar, genellikle sarayda bütün nüfuzu ellerinde bulundururlardı.

Sarayda yetişmiş hanımlar, bazen, padişah tarafından taşrada göreve yollanan kapıkulları ile evlendirilirdi.

Osmanlı hükümdarlarının kızlarına sultan denirdi. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde sultanlar Anadolu beyleriyle, onların oğullarıyla veya ileri gelen beylerle evlendirilmişlerdi. 16. yüzyıl başından itibaren sultanlar, yalnız Osmanlı vezirlerine ve beylerine verilmiştir.

2. İstanbul'un Yö n et i mi

Fetih sırasında, İstanbul'un nüfusu 50 bin kadardı. Fatih, yerli halkın şehirde kalmasını teşvik etti. Ayrıca, Anadolu Türklerinden ve fethettiği başka ülkeler ahalisinden birçok aileyi İstanbul'a getirterek yerleştirdi. Böylece, şehrin nüfusu süratle artmaya başladı. 16. yüzyılda dünyanın en büyük ve kalabalık şehirlerinden biri hâline geldi.

Osmanlılar, İstanbul'u yeni baştan imar ederken, yönetimine de özen gösterdiler. Taht şehri olarak İstanbul, sadrazamın sorumluluğuna verildi. Askerlik, bürokrasi, yargı alanlarının yüksek dereceli yöneticileri İstanbul'da otururlardı. İstanbul'da görev alabilmek, rütbenin yükseliş ine bağlıydı.

Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra, buraya kadı olarak Hızır Bey'i, sübaşı olarak da Süleyman Bey'i tayin etmişti. Kadı, yönetim bakımından şehrin en büyük âmiriydi. Sübaşı ise, güvenlikten sorumluydu. Daha sonra şehir büyüdükçe, İstanbul kadısının yanı sıra Üsküdar, Beyoğlu ve Galata'ya da ayrı kadılar atanmıştı. Bu günkü emniyet müdürünün görevini sübaşı yerine getiriyordu. Yeniçeri ağası da, eski şehrin büyük bir bölümünde düzeni sağlamakla görevliydi. Muhzır ağa, bir yeniçeri birliğinin başında bulunarak, askerler arasında düzeni sağlardı. Siviller için güvenlik işleri gündüz sübaşı, gece asesbaşı tarafından yürütülürdü.

Sadrazam sefere çıkacağı zaman, yerine sadâret kaymakamını bırakırdı. Kadı, aynı zamanda belediye başkanlığı görevini yapardı. Binaların yapım ve onarımı ile mimarbaşı meşgul olurdu. Kadı'nın yardımcısı durumundaki şehremini ise, belediyenin yürütme işlerinden sorumluydu. Şehremininin görevi, yıllar geçtikçe değişim göstermiş, sonunda belediye başkanı hâline gelmiştir. Mimarbaşının geniş yetkileri vardı. Onun izni olmadan, şehirde yeni bir bina yapılamazdı. Plâna uygun olarak yapılmayan veya kötü durumda olan binaların yıkım veya onarımı mimarbaşının emriyle yapılırdı. İstanbul'un yönetimiyle görevli yüksek memurlar arasında muhtesib de bulunuyordu. Muhtesibin görevi, sanayi ve ticaretin denetimi ve düzenlenmesiydi. Padişahın fiyat, kâr ve kalite kuralları muhtesib eliyle uygulanırdı. Pazarlara salınan vergileri toplamak da muhtesibin görevleri arasındaydı. Muhtesib, şehre dışardan mal getiren kervanları denetler; bu malları, hak sahipleri arasında bölüştürürdü. Muhtesiblik görevi, hazineye yıldan yıla ödenecek belirli bir para karşılığında verilirdi. Muhtesibin topladığı vergilerden hazine payı çıktıktan sonra kalanı kendisinin olurdu.

İstanbul, bütün ülkenin moda merkezi olma niteliğini de taşıyordu. Moda değişimi saraydan İstanbul'a, oradan ülkenin başka şehirlerine yayılırdı.

3. Divân-ı Hümâyûn

Devlet, hükümdarın karar ve buyruklarına göre yönetiliyordu. Ancak, topraklar genişledikçe ve yönetilenlerin sayısı arttıkça, devlet teşkilâtının da genişlemesi zorunluluğu ortaya çıktı. Bu durumda, hükümdara yardımcı olacak, bazı hâllerde onun adına karar verecek yönetim birimleri kurulması gerekti. Türk-İslâm devletlerindeki vezirlik makamı, bu zaruret sonunda ortaya çıkmıştı. Ayrıca, yönetimin merkezinde 'Divân" adı verilen bir kurul oluşturuldu. Divân, doğu ülkelerinde, özellikle İran'da eskiden beri mevcuttu. Selçuklular hâkim oldukları geniş ülkeleri yönetmek için çeşitli divanlar kurdular. Devlet merkezinin bulunduğu İran'daki divân modeli, onlara örnek teşkil etti. Osmanlılar, Türkiye Selçuklu Devleti aracılığı ile, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki yönetim geleneklerinin mirasçısı olmuşlardı. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde vezirlik makamı kuruldu. Hemen arkasından da divân faaliyete geçti. Divân, kuruluş ve işlevi bakımından bugünkü Bakanlar Kuruluna benzemekteydi.

Osmanlılarda devlet kavramı, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, yönetim ve adalet ilkelerine dayanıyordu. Hükümdardan sonra en yetkili organ olan divân, bu bakımdan yürütme ve yargı işlevlerini bünyesinde birleştirmişti. Divân, yönetimden sorumlu en yetkili kurul olduğu gibi, adlî bakımdan da en üst yargı kuruluşu niteliği taşıyordu. Osmanlı uyruğu olan herhangi bir kimse, davasını doğrudan doğruya divâna götürebilir ve orada savunabilirdi. Divânın verdiği hükümler kesindi. Adaletin gecikmeden ve hakkıyla sağlanabilmesi için, divâna şikâyet hakkının korunmasına daima dikkat edilmiştir.

a) Kuruluşu

Osmanlılarda divânın ilk kuruluşu Orhan Gazi zamanına rastlar. O sırada divân başkanlığını padişahın kendisi yapıyordu. Divân üyeleri de, kardeşinden ve oğullarından meydana geliyordu. Daha sonra vezirlerin sayısı arttı, en büyük vezire veziriazam adı verildi. Padişah da divân başkanlığını veziriazama bıraktı.

Divân, önceleri, Topkapı Sarayı'nda, Bâbü's-saâde önündeki Divânhâne'de toplanırdı. Daha sonra, Kanunî zamanında yapılan ve Kubbealtı denilen binaya taşındı.

Fatih zamanına kadar, padişah da divân toplantılarına katılırdı. Fatih Sultan Mehmed, bu usulü kaldırmış; divân görüşmelerini, Kubbealtı'na açılan kafesli bir pencerenin arkasından takip etmiştir.

Divânın asıl üyeleri vezirler, kazaskerler, niş ancı ve defterdardı. Bunlar, askerî, idarî, adlî, malî işlerin ve bürokrasinin en üst yetkilileriydi. Buradan da anlaşılacağı gibi, Divân-ı Hümâyûn, devlet teşkilâtının esasını teşkil eden seyfiye, ilmiye ve kalemiye kollarının temsil edildiği bir kuruluştu.

b) Yapısı

(1) Seyfiye (Ehl-i Örf)

Divânda yürütme gücünü temsil eden sınıfa Seyfiye adı veriliyordu. Seyfîye yerine bazen "ehl-i seyf" (kılıç ehli) veya "ehl-i örf de deniliyordu. Seyfîyeyi Divân-ı Hümâyûn'da vezirler temsil ediyordu. Vezirlerin en büyüğü olan veziriazam (sonraki yüzyıllarda sadrazam) padişahın vekili olarak görev yapar ve onun altın mührünü taşırdı. Veziriazamlığa getirilen kimseye bu mühür verilir, görevden azledilince de geri alınırdı. Divânda verilen kararları veziriazam bu mühürle mühürlerdi. Bu günkü başbakan durumunda olan veziriazamdan başka, divan üyesi olan vezirlerin sayıları zamanla beşe, hatta yediye kadar çıkmıştır.

Padişah, veziriazamı ve divânı sürekli bir denetim altında tutardı. Veziriazam, savaş sırasında, padişah sefere katılmıyorsa, ordunun başında, başkomutan vekili olarak bulunurdu. Bu görevi sırasında, kendisine "serdar-ı ekrem" denilirdi. Veziriazam, serdarlığı sırasında, padişahın bütün yetkilerini kullanabilirdi.

Divânda verilen önemli kararlar, padişahın onayına sunulurdu. Büyük önem taşımayan işlerde verilen kararlar ise doğrudan yürürlüğe girerdi.

Ehl-i seyfin başlıca iki önemli görevi vardı: Ülkeyi yönetmek ve savunmak. Bunlar, idarî ve askerî kadrolarla yerine getirilirdi.

Yönetim görevi: Osmanlı Devletinde yönetim, merkez ve taşra teşkilâtından meydana geliyordu. Merkezde divân üyeleri ile onlara bağlı birimler, taşrada da beylerbeyi, sancak beyi, kapıkulu subayları ve askerleri, tımarlı sipahiler görev yapıyordu. Yöneticiler, bulundukları yerlerde kadı'nın hükmüne bağlı olarak çalışırlardı. Ayrıca, güvenliği sağlamak üzere, emirlerinde kolluk kuvvetleri bulunurdu.

Askerlik görevi: Seyfiye kolu, yönetimin yanı sıra askerlik göreviyle de yükümlüydü. Osmanlı ordusu, kara ve deniz kuvvetlerinden oluşuyordu. Kara kuvvetleri ise ikiye ayrılıyordu: Merkez kuvvetleri ve eyalet birlikleri. Merkez kuvvetleri, hassa ordusu olarak görev yapıyor ve Kapıkulu Ocakları adıyla anılıyordu. Eyalet birlikleri ise tımarlı sipahilerden meydana geliyordu. Bunların dışında özel birlikler de bulunuyordu. Vergi muafiyeti karşılığı veya ücretli olarak orduya katılan askerler, bu birlikleri oluşturuyordu. Deniz kuvvetleri de, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren, gittikçe gelişerek büyük bir güç hâlini almıştı.

Osmanlı ordusunu meydana getiren belli başlı bölümler şunlardı:

Kapıkulu Ocakları: Osmanlı Devleti'nin fetihleri Rumeli yönünde gelişince, daha çok sayıda düzenli askere gerek duyulmuştu. Bu ihtiyacı karşılamak üzere, I. Murad zamanında, savaşta esir alınan Hristiyan çocuklarının asker olarak yetiştirilmesine başlandı. Savaş esiri bu çocuklara pençik oğlanı adı veriliyordu. Zamanla sayıları artan pençik oğlanları, Kapıkulu Ocaklarının çekirdeğini meydana getirdiler. Ancak, fetihlerin durakladığı dönemlerde savaş esirlerinin sayısı da azaldı. Bunun üzerine, belli yöntemler çerçevesinde, Hristiyan ailelerden çocuklar toplanmaya başlandı. Bunlara devşirme deniliyordu.

Acemi Ocağı: Devşirme çocuklar, Anadolu'daki çiftçilerin yanında veya sarayda Türk-İslâm terbiyesi görürler ve sonra Acemi Ocağı'na alınırlardı. Acemi Ocağı 31 bölükten

meydana gelirdi. Subayları İstanbul Ağası, Kethüda, Çavuş ve Bölükbaşı idi. 15. yüzyılda üç bin olan sayıları, 16. yüzyıl ortalarında dört bine yükselmişti.

Yeniçeri Ocağı: Edirne'de bulunan Yeniçeri Ocağı, İstanbul alındıktan sonra buraya taşınmıştı. Şehzadebaşı'nda Eski Odalar, Aksaray'da Yeni Odalar adiyle iki kışla yapıldı. Yeniçeriler, savaşta ordu merkezinde bulunup, padişahın önünde çarpışırlardı. Hükümdarı gece-gündüz korumakla görevliydiler. Barış zamanında ise divân-ı hümâyûn muhafızlığı yaparlar, yangın söndürürler, yeniçeri ağası ile birlikte güvenliği sağlarlar, değişmeli olarak sınırdaki kalelere gönderilirlerdi.

Yeniçerilerin "ulûfe" denilen ücretleri üç ayda bir ödenirdi.

Yeniçerilerin en büyük kumandanları Yeniçeri Ağası idi. Yeniçeri Ağası,

önceleri Ocak mensupları arasından tayin edilirdi. Fakat, II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim zamanlarındaki itaatsizlik üzerine bu yöntemden vazgeçilmiş ve dışardan tayin edilmeye başlanmıştır. Sekbanbaşı, Kul Kethüdası, Zağarcıbaşı ve Yeniçeri Ocağı Kâtibi de yüksek rütbeli subaylardı.

Kapıkulu ocaklarında ayrıca şu sınıflar bulunuyordu:

Cebeci Ocağı: Yeniçerilerin savaş araçlarını sağlamak, savaşta dağıtmak, savaştan sonra toplamak, korumak ve yenilemek gibi görevleri Cebeci Ocağı yerine getirirdi. Sayıları 500 kadardı. Cebecibaşı ve Başkethüda, yüksek rütbeli subaylarıydı.

Topçu Ocağı: Osmanlı ordusunda gittikçe daha önemli yer alan topları dökmek, kullanmak ve geliştirmek bu ocağın göreviydi. Top dökücüleri ve top kullanıcıları ayrı ayrıydı. Topçubaşı, Kethüda ve Dökücübaşı gibi subayların kumandasında bulunan Topçu Ocağı'nın mevcudu Kanunî zamanında 2 bin kadardı.

Top Arabacıları Ocağı: Gittikçe daha büyük ölçülerde toplar döküldüğü için, bunların taşınması da güçleşiyordu. Bu bakımdan top arabacıları ocağı kuruldu.

Humbaracılar, el bombası yerine kullanılan ve humbara denilen savaş araçlarını taşır ve kullanırlar; lağımcılar ise savaşta, düşman kalelerinin altından tünel kazarak patlayıcı maddeler yerleştirirlerdi.

Osmanlı ordusunun merkez teşkilatındaki atlı birliklere kapıkulu süvarileri deniliyordu. Bunlar, yararlıkları görülen yeniçeriler, içoğlanları ve fedakâr yiğitlerden meydana gelirdi. Kapıkulu süvarilerine, tımarlı sipahilerden ayırmak için altı bölük halkı, sonraları da sadece sipah denilmiştir.

Eyalet askerî teşkilâtı: Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından beri uygulanan tımar usulleri zaman içinde geliştirilerek 16. yüzyıl ortasında son ve mükemmel şeklini aldı. Bu sistemde devletin bazı gelirleri dirlik adı ile sipahilere veriliyordu. Sipahiler de devlete karşı, başta askerlik olmak üzere, bazı görevler yükleniyorlardı. Eyalet askerleri tımarlı sipahiler, atlı birlikler, geri hizmet kıt'aları, öncü kuvvetler ve kale kuvvetlerinden meydana geliyordu.

Tımarlı Sipahiler: Savaş çıktığında, kanunda gösterilen sayıda askerle (cebeli veya eşkinci) orduya katılırlardı. Sipahiler, cebelilerin atını, silâhını, yiyecek ve içeceğini sağlamakla sorumluydu. Her bin sipahi, bir alaybeyi'nin kumandasına girerdi. Alaylarda üç-dört sübaşı bulunurdu. Sübaşılar, barış zamanında, kendi kazalarında güvenliği sağlarlardı. Savaşa gitmeyen sipahinin tımarı elinden alınırdı.

Geri hizmet kıt'aları: Yeniçeri Ocağı'nın yaya askeri yetiştirmesinden sonra yayalar'la müsellem'ler geri hizmetlerde kulanılmaya başladılar. Yayalar, yol açmak, hendek ve siper kazmak, top çekmek, ağırlıkları nakletmek, askere yiyecek taşımak gibi görevleri yerine getirirlerdi. Barışta ise kaleleri onarmak, maden ocaklarında ve tersanelerde çalışmak gibi

işleri yaparlardı. Rumeli'de aynı hizmeti görenlere yörük denilirdi. Müsellem'ler ise, başlangıçta süvari iken, sonradan geri hizmete alınmışlardı. Savaş zamanı, ordunun önünde giderek yolları açar ve gerekli yerlere köprüler kurarlardı.

Öncü kuvvetler: Sınır muhafızlığı yapan hafif süvari kuvvetlerine akıncı

denilirdi. Akıncılar, Rumeli'nin ilk fethedildiği yıllarda Hristiyan nüfusun yoğunluğu dikkate alınarak buralara yerleştirilmiş Türkler arasından seçilirlerdi. Akıncılar, savaş sırasında ordudan birkaç gün önce giderler ve yolların güvenliğini sağlarlardı.

Akıncılara benzeyen bir başka hafif süvari sınıfına deliler adı veriliyordu. Bunlar, kahramanlık ve cesaretleriyle şöhret bulmuş yiğitler arasından seçilirlerdi. Gösterişli, iri yan cengâverlerdi. Sadece Rumeli halkı arasından 'deli' alınırdı. Özel kıyafetleri, düşmana korku verecek şekilde düzenlenmişti.

Kale kuvvetleri: Başlangıçta yeniçerilerin önünde savaşan azaplar, sonraları kalelerde görevlendirilmiştir. Bununla beraber orduda hafif piyade azaphğı da korunmuştur. Deniz azapları ise, tersane halkındandı ve donanmada hizmet görürlerdi. Ayrıca, kalelerin savunulması için, yerli halktan serhadkulu denilen gönüllüler toplanırdı. Beş hane halkının birinden alınan askere ise beşli denilirdi.

Orduda kullanılan silâhlar, genellikle kılıç, topuz, gürz gibi hafif silâhlardı. Top da, önem verilen silâhların başında geliyordu. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul kuşatmasında büyük toplar kullanmıştı. Yavuz Selim'in Çaldıran, Mercidabık ve Rıdaniye zaferlerini kazanmasında topun rolü büyük olmuştu.

Osmanlı ordusu, Kanunî döneminin sonuna kadar, genellikle padişahın yönetiminde sefere çıkardı. Bu seferlere sefer-i hümâyûn denilirdi. Sefer-i hümâyûn sırasında, İstanbul'daki merkez teşkilâtı da padişahın yanında yer alırdı. Beylerbeyiler, eyaletlerin rütbece en büyük komutanlarıydı. Onun buyruğu altında sancak beyleri, subaşılar ve alaybeyleri bulunurdu. Anadolu eyaletlerinin askerleri Anadolu ordusunu, Rumeli eyaletlerinin askerleri de Rumeli ordusunu meydana getirirdi.

Kalabalık orduların çeşitli hizmetlerini görmek üzere, esnaf, orducu adı ile nöbetleşe askere alınırdı. Savaş giderlerinin karşılanması için bazen olağanüstü vergi alındığı olurdu. Buna avârız denilirdi.

Osmanlı ordusunun yiyecek, giyecek, silâh, ulaşım gibi ihtiyaçları zamanında ve yeterli miktarda sağlanırdı. Bunun için, çok iyi plânlanan ve işleyen bir ikmal organizasyonu vardı.

Osmanlı ordusu savaşta hilâl biçiminde saf tutardı. Savaş yeri Rumeli tarafında ise sağ tarafta Rumeli askerleri, Anadolu tarafında ise Anadolu askerleri yer alırdı. Kanatlarda hızla hareket eden atlı birlikler bulunurdu. Bunlar, yay gibi açılarak düşmanı geriden çevirmeye çalışırlardı. Hızlı hareket edebilen süvari kuvvetlerine dayanan bu savaş yöntemi, eski Türk savaş taktiğinin devamı niteliğindeydi.

Deniz kuvvetleri

Sahip bulunduğu kıyılar az olan Osmanlı Beyliğinin donanması başlangıçta zayıftı. Marmara ve Ege denizlerinin kıyılarındaki topraklar ele geçirilince donanmaya olan ihtiyaç arttı. Deniz kuvvetleri geliştirildi. Daha önce Karesi ve Aydınoğulları beylikleri tarafından Bizans'a karşı yürütülen deniz harekâtını Osmanlılar devraldılar. Marmara'da Aydıncık üssü kuruldu. Gelibolu'daki tersane ise Yıldırım Bâyezid zamanında yapıldı. Fatih, donanmanın kuvvetlendirilmesine özel bir önem verdi. II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim zamanlarında da devamlı gelişmeler oldu. Yavuz, İstanbul'da, Haliç'te de bir tersane yaptırdı. Akdeniz'in ünlü denizcilerinden Kemal Reis'in Osmanlı hizmetine girmesiyle bir canlanma oldu. Kanunî zamanında Barbaros'un deniz kuvvetleri kumandanı olması ile, Osmanlı donanması dünya çapında bir önem kazandı. Gemi sayısı arttığı gibi, daha büyük tekneler yapıldı.

Osmanlı deniz kuvvetleri kumandanına Kaptan-ı Derya veya Kaptan Paşa (Kapudan Paşa) deniliyordu. Kaptan Paşa'lar, 16.yüzyıldan itibaren Divân-ı Hümâyûn üyesi olmuşlardı. Kaptan Paşa baştarde denilen büyük bir kadırgaya binerdi. Kadırga, Osmanlıların en ileri savaş gemisi idi. Bir kadırganın 200 kadar kürekçisi, 130 dolayında da gemicisi bulunurdu. Bu sayı, baştarde denilen kadırgalarda 800 e yükselirdi. Bu mevcudun 500 u kürekçiydi. Kadırgadan küçük teknelere kırlangıç ve kalita, yüksek gövdeli teknelere mavna adı verilirdi.

b) İlmiye (Ehl-i şer)

Yönetim ve askerlik alanlarından sonra gelen ikinci önemli sınıf ilmiye idi. Bu sınıf, Divân-ı Hümâyûn'da kazaskerler vasıtasıyla temsil edilirdi. İlmiye sınıfına mensup olanlar, medreselerden yetişirlerdi. Bilgilerine ve yeteneklerine göre, yine medreselerde bilim ve öğretim alanlarında görev alırlar veya yargı alanına geçerlerdi.

İlmiye sınıfının görevleri üç bölümde toplanıyordu: Öğretim (tedris), yargı (kaza) ve fetva verme (ifta).

Öğretim: Osmanlı Devleti, bir İslâm devletiydi. Bu bakımdan, bilginin temeli İslâmî ilimlere dayanıyordu. Ancak, bunun yanı sıra, müspet ilimlerin öğretilmesine de önem veriliyordu. Devletin temel ideolojisinin kaynağı İslâm diniydi. Bu ideolojinin bir önceki nesilden bir sonrakine geçmesi öğretim yoluyla sağlanıyordu. Öğretim ve bilim hayatı, ilmiye sınıfının denetimindeydi.

Yargı: İlmiyenin ikinci görevi yargı idi. Buna kaza deniliyordu. Osmanlı Devleti, İslâmî ve örfî hukuk kurallarına göre yönetiliyordu. İslâm hukukuna göre hüküm verme yetkisi kadılara tanınmıştı. Aslında, bu yetki padişaha aitti. Kadılar, onun adına hüküm veriyorlardı. Yargıda, fıkıh denilen İslâm hukuku, kadılar eliyle uygulanıyordu. Şahıslar arasındaki anlaşmazlıklar fıkıh'a göre çözümlenirdi. Büyük illerde ve kaza (bu günkü ilçe) denilen yönetim birimlerinde mahkemeler vardı. Kadı, bu mahkemenin başkanıydı. Daha küçük yönetim birimlerinde (bu günkü bucak karşılığı olan nahiyelerde) kadı namına hüküm verenlere nâib deniliyordu. Mahkeme teşkilâtında yer alan muhzırlar, haklarında dava açılanları mahkemeye getirmekle görevliydiler. Muhzırlar, kadı'nm hükmünü yerine getirmek sorumluluğunu da taşıyorlardı. Ancak, kamu davalarındaki sanıkların mahkemeye getirilmesi işini sübaşı yapardı. Ayrıca, kadıların hükümlerini ve diğer işlemleri kayda geçiren kâtiplerde mahkeme görevlileri arasındaydı.

Kadılar, ticarî işlerde karar verirler, evlenme işlemlerini yaparlar, miras davalarını karara bağlarlardı. Büyük kazaların bazılarında miras işlemleri kassam denilen görevliler eliyle yürütülürdü.

Bütün bunlar, kadıların yargı ile ilgili görevleriydi. Ancak, kadıların yönetim alanında da büyük yetkileri vardı. İdarî işlemlerin İslâm hukukuna göre yapılması mecburiyeti, kadıların yönetimde söz sahibi olmalarım sağlıyordu. Böylece, kamu yönetimi, yargının denetimine verilmiş oluyordu. Seyfiyeye mensup görevliler, kadı'nın hükmüne aykırı iş yapamazlardı. Kadı, kendi yetkili olduğu idarî bölüm içindeki bütün görevlileri denetlerdi. Ancak, bu denetleme, uygulamada bulunmak anlamını taşımazdı. Kadı, verdiği hükmün uygulanmasını takip ederdi. Burada veya başka bir işte aksaklık görürse, doğrudan doğruya padişaha başvurabilirdi. Buna arz denilirdi.

Kadıların bir başka görevi de, vergilerin düzenli toplanması ve hazineye aktarılmasının sağlanmasıydı.

Fetva verme: İlmiye sınıfının görev alanına giren üçüncü husus fetva verme (ifta) idi. Fetva verme yetkisine sahip olanlara müfti denilirdi. Müftiler, herhangi bir işin veya işlemin, İslâm hukukuna aykırı olup olmadığına dair kendilerine sorulan soruları cevaplarlardı (fetva).

Bir müfti, fetva verirken kendi yorumlarına dayanamazdı. Cevabını belirli İslâm hukuku dalına ve geçmiş örneklere göre vermek zorundaydı.

Müftilerin en yüksek dereceli olanına şeyhülislâm adı verilirdi. Şeyhülislâmlık, Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde gittikçe önem kazanmıştı. Zamanla fetva verme işini şeyhülislâmlar fetva eminine bıraktılar. Böylece fetva eminliği önem kazanmaya başladı. Başlangıçta Divân -ı Hümâyûn üyesi olmayan şeyhülislâmlar, daha sonra divâna katılmaya başladılar ve kazaskerle birlikte ilmiye sınıfının divândaki temsilcisi oldular.

Osmanlı Devleti'nde askerî sınıfa ait olan davalara ve hukukî işlemlere kadıaskerler bakarlardı. Ayrıca, kadıların, müderrislerin ve müftilerin tayin, nakil gibi işlerini düzenlerlerdi. İlk dönemlerde tek kadıasker varken, sonra sayıları Rumeli ve Anadolu kadıaskeri olmak üzere ikiye çıkmıştır. Rumeli kadıaskeri, derece bakımından önde gelirdi. Kadıasker, medreseden icazet (diploma) alıp, bir göreve tayin edilmek için başvuranların defterlerini tutar ve sıraları geldikçe atamalarını yapardı.

(3) Kalemiye (Ehl-i kalem)

Divân-ı Hümâyûn'da nişancı ve defterdar vasıtasıyla temsil edilen kalemiye sınıfı, Osmanlı bürokrasisini meydana getiriyordu. Niş ancı, idarî alanda; defterdar, malî alanda, bürokrasinin en üst dereceli yetkilileriydi.

Kalemiye, devletin işlemesi bakımından büyük önem taşıyordu. Şeriat dışında kalan örf kurallarını koymak ve uygulamak bu sınıfın göreviydi. Devlet merkezindeki bütün işlemler, nişancı ve defterdarla onların emirlerindeki kalem teşkilâtı tarafından yapılırdı.

Nişancı

Niş ancının başlıca görevleri şunlardı:

- Divân-ı Hümâyûn'da hazırlanan ferman, berat, nâme gibi belgelerin üstüne padişahın tuğrasını çekmek, nişancının birinci göreviydi.
- **Tuğra,** padişahın imzası demekti. Özel bir şekilde hazırlanırdı. Tuğrada padişahın babasının adı, kendi adı ve unvanları bulunurdu. Bütün bunlar, tuğranın içine, sanat eseri sayılacak şekilde istiflenirdi. Divân'da hazırlanan belgeler, tuğra çekilerek resmî hâle getirilirdi.
- Nişancının ikinci görevi, devlete ait toprakların kayıtlarını tutmak, bu kayıtları içeren **tahrir** defterlerindeki düzeltme ve değişiklikleri yapmaktı. Bu işi sadece nişancı yapar, ondan başkası karışamazdı. Bu değiştirme ve düzeltmeler, Divân-ı Hümâyûn üyelerinin huzurunda yapılır, hazır bulunan üyelerin isimleri defter kenarına kaydedilirdi.
- Nişancının üçüncü görevi Divân yazışmalarının ve devlet merkezindeki bütün bürokratik işlemlerin yapılmasıydı. Niş ancı, bu görevi, emrinde bulunan kalemler ve bu kalemlerde çalışan kâtipler vasıtasıyla yerine getirirdi. **Beylikçi Kalemi, Tahvil Kalemi, Ruus Kalemi ve Âmedi Kalemi** adlarını taşıyan bu kalemler, nişancıya bağlı olarak görev yapan **reisülküttab'ın** başkanlığında çalışırdı.

Bütün kalemlerin başında beylikçi denilen bir görevli bulunurdu. Beylikçi, önemli ve gizli yazışmaların müsveddelerini hazırlardı. Ayrıca, kendisine bağlı dairelerden gelen berat, ferman ve yazıları inceleyip özel işaretini koyardı. Reisülküttabın emrinde bulunan beylikçinin görevi, 17. ve 18. yüzyıllarda daha da önem kazanmıştır.

Beylikçi Kalemi (Divân Kalemi): Bu kalemin bir bölümü, beylikçiliğe ait işlemlere bakardı. Onun için Beylikçi Kalemi adıyla anılıyordu.

Beylikçi Kalemi, Divân-ı Hümâyûn kararlarını yazıya geçirirdi. Divânda görüşülen belgelerin gereken yerlere havale edilmesi bu kalemin görevleri arasındaydı. Emir ve hüküm

suretleri de bu kalemde yazılırdı. Divân kararlarının yazıldığı defterlere mühimme defteri denilirdi. Ayrıca, divâna yapılan şikâyetlerin yazıldığı şikâyet defteri, padişahın yerine sefere çıkan serdar-ı ekremin kararlarının yazıldığı ordu mühimme defterleri vardı.

Beylikçi kaleminin bir başka görevi de, Osmanlı Devleti ile başka devletler arasında yapılan yazışmaları hazırlamak, düzenlenen anlaşmaları muhafaza etmekti.

Tahvil Kalemi (Niş ancı Kalemi): Tımar ve zeametlerin kayıtlan bu kalemde tutulduğu için adına Nişancı Kalemi de denilirdi. Bir kimseye tımar veya zeamet verildiği zaman, onun buyrultusu tahvil kaleminde hazırlanırdı. Tımar rejiminin işlemesi bakımından bu kalem özel bir önem taşırdı.

Tahvil kalemi, ayrıca seyfiye, ilmiye ve örfiye kollarına mensup yüksek dereceli görevlilerin özlük işlerini düzenler, bunlarla ilgili fermanlarla beratları hazırlardı. Beylerbeyleri, sancak beyleri ve vezirlerle ilgili tevcih fermanı da bu kalemde hazırlanırdı. Tevcih kalemi denilen bölümün başında tahvil kesedarı bulunurdu.

Ruus Kalemi: Ruus, küçük beratlar anlamına gelmektedir. Dereceleri küçük olanlara verilen berattır. Vezir, beylerbeyi ve tımar sahiplerinin dışında kalan bütün devlet görevlilerinin tayin beratları burada hazırlanır, hazine ve evkaftan maaş alanların bütün işlemleri de bu kalemde görülürdü.

Âmedi Kalemi: Veziriazamın padişaha yazacağı yazılar, yabancı devletlerle yapılan anlaşma suretleri, yabancı devlet başkanlarına veziriazamın göndereceği mektupların müsveddeleri bu kalemde yazılırdı. Burada çalışacak memurların güvenilir ve dürüst olmalarına özen gösterilirdi. Âmedçi kaleminin önemi 18. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Âmedçi kaleminin başındaki görevli, reisülküttabın özel kalem müdürlüğünü yapar ve âmedçi adıyla anılırdı.

Bu kalemlerin arasında âhenkli bir iş birliği yapılıyordu. Bu suretle, divândan çıkacak belgeler defalarca denetlenmiş ve hatalar önlenmiş oluyordu.

Divân kalemlerinde görev yapan kâtipler dikkatli bir seçimle işe alınırlardı. Bunların yetenekli, sır tutan ve iyi ahlâklı olmaları önem taşırdı. Kalemde işe başlayanlara şagird denilirdi. Bunlar, kalemlerde hem çalışırlar hem eğitim yaparlardı. Bu eğitim sırasında kazandıkları bilgiler ve deneyimlerle hâcelik derecesine kadar yükselirlerdi. Divân hâcesi denilen bu kâtiplerin yükselmek için önleri açıktı. Reisülküttab, nişancı veya defterdar olabilirlerdi.

Defterhane-i Amire: Ülke topraklarına ait kayıtlar, reâya ile ve tımar sistemiyle ilgili belgeler Defterhane'de saklanırdı. Onun için buraya Üçüncü Hazine de denilirdi. Devlet teşkilâtı içinde önem taşıyan bir kurumdu.

Defterhane, niş ancının görev alanı içindeydi. Başındaki görevliye defter emini adı veriliyordu.

Tımar sisteminin iyi işlemesi, yazım işlerinin çok düzenli yapılmasına bağlıydı. Yazım işi, tahrir defteri denilen deftere yapılırdı. Bu defterlerin bir nüshası merkezde, birer sureti de eyaletlerde bulunurdu. Uygulamanın isabetli olması için beylerbeyi divânında üye olan defter eminleri eyaletlerde görev yaparlardı.

Defterhane, İcmal, Mufassal ve Ruznamçe denilen kalemden meydana geliyordu.

Defterdar

Divân-ı Hümâyûn üyesi olan defterdar, padişahın malının mutlak vekili ve onun temsilcisiydi. Maliye teşkilâtının da en üst görevlisiydi.

Defterdar, hazine ile ilgili işler için hüküm yazmak, hizmeti görülen kimselere bazı rütbeler ve dirlik verilmesi için hükümdara teklifte bulunmak gibi yetkilerin sahibiydi.

Hükümdara sormadan, bazı görevlilerin maaşlarına sınırlı şekilde zam yapabilirdi. İlk dönemde bir defterdar varken, sonraları sayıları Rumeli Defterdarı (Başdefterdar) ve Anadolu Defterdarı olmak üzere ikiye çıkarılmıştır. 16. yüzyılda ise, Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına ait kıyılar ayrılarak şıkk-ı sâni defterdarı denilen üçüncü bir defterdarın emrine verilmiştir.

Padişahın özel servetinin bulunduğu hazineye iç hazine, devlet gelirlerinin toplandığı ve harcamaların yapıldığı hazineye ise dış hazine denilirdi. Sadrazam ve defterdar, dış hazinenin yönetilmesinden sorumluydular. Defterdar, görevini, emrindeki çeşitli kalemler vasıtasıyla yerine getirirdi. Bu kalemler şunlardı:

Ruznamçe Kalemi: Bu kalemin görevi, devletin bütün gelirlerini, her gün deftere kaydetmekti. Maliye Emirleri Kalemi'nde maliyeyle ilgili fermanlar yazılır ve ilgili yerlere gönderilirdi. Maliye belgeleri için gerekli olan tarihlerin konulması işlemi Tarihçi Kalemi'nde yapılırdı.

Defterdarların emrinde çalışan üst düzey görevliler ise başbakıkulu (devlet gelirlerinin birinci derecedeki tahsildarı), veznedarhaşı (tahsilata ve ödemelere nezaret eden görevli), sergi nazırı ve sergi halifesi (hazine işlemlerine ait defterleri tutan görevli) idi.

Osmanlı bürokrasisinde, başka daireler de vardı. Bunlardan teşrifatçılık, devlet protokolünü düzenlemekle görevliydi. Vak'anüvislik, devletin resmî tarihçiliğiydi. Divân-ı Hümâyûn tercümanları, Hazine-i Evrak (Arşiv) gibi görevliler ve daireler de kalemiyenin diğer unsurlarıydı.

C. VAKIF SİSTEMİ

Vakıf, bir müminin, Allah'a yakın olma gayesiyle, taşınır veya taşınmaz mallarının tamamını veya bir bölümünü dinî, sosyal veya hayırla ilgili bir işe ebedî olarak tahsis etmesidir. Bu tahsis işlemi, hukukî bir akitle yapılır.

Vakıf, İslâm hukukunun en gelişmiş kurumlarından biridir. 8.yüzyıl ortalarından itibaren, İslâm ülkelerinin sosyal ve iktisadî hayatında önemli bir rol oynamıştır.

Vakıf yapan kimseye vâkıf denir. Vâkıf, vakfettiği malın mülkiyetine, bu malı kullanma hakkına ve vakıf yapma yetkisine sahip (ehil), hür ve erişkin olmalıdır.

Vakfedilen mala mevkuf denirdi. Mevkufun, vakfedenin malı (kural olarak, taşınmaz malı) olması gerekir. Örfün izin verdiği hâllerde mevkuf, taşınır mal da olabilir. Malın tahsisi sürekli olmalıdır, geçici tahsisle vakıf kurulamaz. Tahsisin, bir şarta veya ölüme bağlanması yasaktır.

Vakfın hukukî olarak teşekkül etmesi için, vakıf şartlarını belirleyen bir belgenin, vâkıfın bulunduğu beldenin kadısı ile şahitler önünde düzenlenmesi gerekir. Bu belgeye vakfiye adı verilir. Vakfiyede, kurulan vakfın nasıl yönetileceği, ne gibi masraflar yapacağı, kaç kişinin çalışacağı, bunlara ne kadar ödeme yapılacağı, ödemelerin hangi gelirlerle sağlanacağı ve vakıftan kimlerin, hangi şartlarla yararlanacağı belirtilir. Vakfiye, hukukî bir kimlik kazanması için, şer'î mahkeme siciline kaydedilir. Vakfedilen mal satılamaz, miras olarak kalmaz, bu mülke kimse müdahale edemezdi. Vakfedilen mal, devletin resmî himayesi altında sayılırdı. Hükümdar dahi vakıf şartlarına karışamazdı.

Devlet, ülkede yaşayan halkın iç ve dış güvenliğini, refahını ve adaletli bir yönetimi sağlamakla görevliydi. Ancak, insanların eğitim, sağlık, kültür gibi başka ihtiyaçları da vardı. İktisadî ve sosyal gelişmenin sürekli olması gerekiyordu. Vakıflar, bu alanlarda büyük hizmetler yapıyordu. Devletin ek bir harcama yapmasına ihtiyaç kalmadan kültürel, sosyal, dinî birçok hizmet, vakıflar eliyle yürütülüyordu.

Osmanlı Devleti bünyesindeki vakıflar, şu alanlarda önemli hizmetler görmüşlerdir:

Devletin kuruluş döneminde, devlet adamları ve varlıklı kimseler, fethedilen şehirlerde sayısız vakıflar kurarak cami, okul, medrese, imaret, hastahane vb. gibi yeni müesseseler kurdular. Anadolu'ya göç eden Türkmenlerin bu şehirlere yerleştirilmesi ve yaşama şartlarının sağlanması vakıflar eliyle gerçekleştirildi. Böylece, yeni fethedilen beldeler Türkleştirildi.

Diğer şehirlerde de, bu gün belediyelerin yaptıkları hizmetlerin çoğu vakıflar yoluyla sağlanmaktaydı. Şehirlere su getirilmesi ve dağıtılması için su bentleri, kuyular, çeşmeler, sebiller yapılmıştı. Vakıf hamamları gelir sağlayan kuruluşlardı, fakat fakirlerin parasız yıkandıkları hamamlar da vardı. Sokakların aydınlatılması, temizlenmesi ve şehirlerin çeşitli yerlerinde bahçeler yapılması da vakıfların çalışma alanı içindeydi. Böylece şehirler, kasabalar, köyler büyüyor, daha rahat yaşanacak bayındır beldeler hâline geliyordu.

Şehirlerarası ulaşım şebekesi de büyük ölçüde vakıflar eliyle gerçekleşmekteydi. Vakıflar, sayısız köprü, yol, fener, kale, kervansaray yaptırmışlardır. Bu faaliyet, yolların güvenliğini arttırmış, tüccarların seyahatini kolaylaştırmış, yolcuların barınmasını, neticede ticaretin gelişmesini sağlamıştır.

Vakıfların meydana getirdikleri hastahanelerde kadın, erkek, Müslüman veya gayrı Müslim bütün insanların beden ve ruh hastalıklarını tedavi amacı güdülüyordu.

Vakıf gelirlerinin tahsis edildiği alanlardan biri de eğitim ve öğretimdi. Vakıf olarak kurulan müesseselerde hem çocuklar ve gençler yetiştiriliyor, hem de halk eğitimine önem veriliyordu.

Vakıfların gelirleriyle sağlanan fonların kredi kaynağı olarak kullanılması, iktisadî hayatın, sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın gelişmesi sonucunu vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde eğitim, sağlık, bayındırlık, sosyal yardım ve ibadet hayatını canlı tutan vakıflar, çok büyük gelirlere sahipti. Devletin iktisadî bakımdan zor duruma düştüğü yüzyıllarda, refah seviyesinin gerilemesine paralel olarak, vakıf gelirleri de azaldı. Bazı vakıflar, aslî amaçlara aykırı şekilde kurulup yönetilmeye başlandılar. Aile vakıflarının, vakfı kuranı ve ailesi mensuplarını geçindirmek hedefine yöneldiği görüldü. Miras vergisinden ve mallarına el konulma tehlikesinden kurtulmak isteyenler de vakıflar kuruyorlardı. Devlet mülklerinin de kanuna aykırı şekilde vakıflara dağıtılması, aksaklıkları arttırdı. II. Mahmud, vakıfları bir elde birleştirdi. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti (Vakıflar Bakanlığı) kurularak, vakıfların yönetimi buraya verildi.

Ç. TAŞRA TEŞKİLATI

1. Tımar ve İltizam Sistemi

(a) Tımar Sistemi

Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilâtının temelini tımar meydana getiriyordu. Devlet, bazı bölgelerin gelir kaynaklarını, hizmet karşılığı olmak üzere, yararlık gösteren askerlere veya devlet görevlilerine tahsis ederdi. Bu gelir kaynağına dirlik adı verilirdi. Dirlikler, tımar, zeamet ve has olmak üzere üç bölümdü.

Dirlik sahiplerinin görevleri şunlardı:

- Tımarlı sipahi, yıllık gelir olarak elde ettiği her 3 bin akça için bir atlı askeri savaşa hazırlamak zorundaydı. Bu askere cebeli denilirdi. Tımar sahibi, sefer zamanı, cebelileriyle birlikte orduya katılırdı, Has sahipleri ise her 5 bin akçalık gelir için bir cebeli hazırlarlardı.

- Dirlik sahipleri, kendilerine verilmiş olan bölgenin yönetiminden ve güvenliğinden sorumluydu. Bu yönetim, kadıların denetimi altında olurdu.
- Üretimin artmasını sağlamak için üretici olarak çalışanları koruyup kollamak da dirlik sahiplerinin sorumluluğuydu.

Böylece, has ve tımar sahipleri, hem askerlik hem yöneticilik görevlerini yerine getirmiş oluyorlardı. Ayrıca, kendi bölgelerinin vergilerini toplamak suretiyle, malî bakımdan da önemli bir işlevi yerine getiriyorlardı.

Tımar sisteminin Osmanlı Devletine sağladığı yararlar şunlardı:

- Tımar olarak tahsis edilen bölgelerde verginin büyük kısmı mal ve ürün olarak toplanıyordu. Tımar sahibi, bu vergileri toplayıp, yerine getirmekle yükümlü olduğu görevlerin giderlerini karşılıyordu. Böylece, devletin vergi

- toplama yükü büyük ölçüde azalıyordu.
- Dirlik sahipleri, gelirlerine göre asker beslemek ve orduya katılmakla yükümlü oldukları için, ordunun büyük bölümü daima savaşa hazır bulunuyordu. Bunlar, savaş çıktığı zaman, önceden belirlenmiş bir düzen içinde toplanırlar ve cepheye giderlerdi. Bu şekilde, eyalet atlı askerleri, ordunun büyük bölümünü oluştururlardı. Bunların sayısı, Kanunî'nin ilk zamanlarında 70-80 bin, 17.yüzyılın başlarında ise 100 binden fazlaydı.
- Devlet, ülkeyi yönetmek için geniş bir görevli kadrosu kullanmaktan ve bunlara maaş ödemekten kurtuluyordu.
- • Dirlik sahiplerinin, geliri arttırmak için aldıkları tedbirler sonunda üretim artıyor, bu da devletin iktisadî bakımdan güçlenmesini sağlıyordu.

(b) İltizam Sistemi

Devletin bütün gelirleri, tımar sisteminden gelmiyordu. Bunun yanında başka gelir kaynakları da vardı. Buralardan toplanacak vergiler iltizam denilen bir yönteme bağlamıştı. Devlete ait bir gelir, yine devletçe tahmin edilen bir tutardan, peşin ödeme şartıyla mültezim denilen bir kimseye verilirdi. Mültezim, bu tutarı toptan veya taksitle öderdi. Sonra, vergi yükümlüsü olan kimselerden tahsilat yapardı. Topladığı vergilerin tutan ile devlete ödediği para arasında kalan fark kendisinin olurdu. Bu suretle, mültezim, vergi yükümlülerini denetler ve bölgeyi bir başka açıdan yönetimi altında bulundururdu.

Osmanlı Devleti'nde iltizam yöntemi Tanzimat'a kadar (1839) yürürlükte kalmış, bu tarihte kaldırılmıştır. Ancak, 1855'ten itibaren iltizama yeniden dönülmüş ve elli yıl daha uygulanmıştır.

2. Askerî - İdarî Teşkilât

Osmanlı Devleti'nde ülke çeşitli idarî birimlere ayrılmıştı. Bu birimlerin en büyüğüne eyalet deniyordu. Daha sonra sancaklar, kazalar, nahiyeler ve köyler geliyordu.

Eyaletler: Eyaletlerin yönetiminden beylerbeyleri sorumluydu. Beylerbeyi, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, çeşitli sancaklardaki beylerin ve taşradaki kuvvetlerin komutanı durumundaydı. Bütün ordu işlerinden sorumluydu. Rumeli'deki fetihler genişledikçe, beylerbeyliği, Rumeli Beylerbeyliği hâline geldi. Rumeli'deki hızlı gelişme üzerine, Anadolu'da da bir beylerbeyilik kurulması ihtiyaç hâlini aldı. Böylece Rumeli ve Anadolu beylerbeylikleri olmak üzere iki beylerbeyilik ortaya çıktı. Rumeli beylerbeyliğinin merkezi Manastır, Anadolu beylerbeyliğinin merkezi Kütahya idi. 15. yüzyılda eyalet sayısı artarak dörde çıktı. 16. yüzyılda ise, devletin çok genişleyen topraklan üzerinde 40'a yakın eyalet kuruldu.

Osmanlı Devleti'nde eyaletler salyâneli ve salyânesiz olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Salyânesiz eyaletlerde tımar sistemi uygulanıyordu. Gelirleri hazineye, beylerbeyi ve sancak beyi haslarına, ayrıca tımar ve zeamete ayrılmıştı. Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadır, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam, Trablusşam eyaletleri salyânesiz eyaletlerdendi.

Bazı eyaletlerin gelirleri ise yıllık (salyâne) olarak, iltizam yöntemiyle tahsil edilirdi. Bu gelirlerden beylerbeyi, sancak beyi ve askerlerin maaşları ayrıldıktan sonra, kalan kısmı doğrudan hazineye girerdi. Onun için bu eyaletlere salyâneli adı verilirdi. Salyâneli eyaletler Mısır, Habeş, Bağdat, Basra, Yemen, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir eyaletleriydi.

Diğer yönetim birimlerinde olduğu gibi, eyaletlerin başındaki yüksek yöneticiler (beylerbeyleri) de merkezden gönderilir ve hükümdarın otoritesini temsil ederlerdi. Beylerbeyleri, genellikle sancak beyliğinden gelirlerdi. Bunun yanında, saray hizmetlerinden, yeniçeri ağalığından da tayinler yapılırdı. En yüksek beylerbeylik Rumeli beylerbeyliği idi. Bu beylerbeyi bir derece daha yükseldiğinde vezir olur ve Divân-ı Hümâyûn'da görev yapardı. Kanunî zamanından itibaren, önemli eyaletlerin başına beylerbeyi yerine vezir atanmasına başlanmıştır.

Beylerbeyi, eyalet merkezi olan sancakta otururdu. Askerî ve idarî işleri buradan görürdü. Adlî ve hukukî konular ise kadılara aitti.

Eyalet merkezinde, Divân-ı Hümâyûn'un küçük bir modeli olan Divân bulunurdu. Bu kurulun yazı işleri, divân efendisi tarafından görülürdü. Hazineye ait gelirlerin tahsilini hazine veya mal defterdarı denilen görevli sağlardı. Tımar sistemi ile ilgili işleri ise tımar defterdarı ile tımar kethüdası görürlerdi. Sefer zamanı beylerbeyi, emrindeki sancak beylerini, zeamet ve tımar sahipleri ile bunların cebelilerini yani askerlerini alarak orduya katılırdı. Bu durumda, yerine mütesellim denilen bir vekil bırakırdı.

Eyaletlerin güvenliğinden, beylerbeyinin emrinde bulunan sübaşı sorumluydu.

Eyalet divânı, Divân-ı Hümâyûn gibi, emir yayınlama, şikâyet dinleme, kanunları çiğneyen yöneticileri cezalandırma gibi yetkilere sahipti.

Sancaklar: Sancak denilen idari birimler, kazaların birleşmesiyle meydana gelmişti. En üst dereceli yöneticisi sancak beyi idi. Sancak beylerinin hem askerî hem idarî yetkileri vardı. Askerî yetki ve görevleri, barış zamanı, kendi sancağında asayiş ve güvenliği sağlamak, savaş sırasında ise, bölgesindeki tımarlı sipahilerle birlikte beylerbeyinin emrine girmekti. Sınır bölgelerinde görev yapan sancak beyleri, yabancı devletlerle olan ilişkilerin, yapılmış antlaşmalara uygun yürütülmesinden sorumluydu.

Sancak beyinin görevleri arasında, özel görevle gelen devlet memurlarına yardımcı olmak, suçluların cezalandırılmasını sağlamak gibi hususlar da bulunuyordu.

Sancak beyleri, başarısı görülmüş seyfiye mensupları arasından ve merkez tarafından tayin edilirdi. Sancaklarda güvenlik, sübaşı adını taşıyan görevli tarafından sağlanırdı.

3. Kazaî - İdarî Teşkilât

Osmanlı taşra yönetiminde önem taşıyan idarî birimlerden biri de kazalardı. Eyaletler ve sancaklar askerî-idarî karakter taşırken, kazalarda adlî-idari özelik ön plâna çıkmaktaydı. Çünkü, kazaların başında bulunan kadılar, ilmiye sınıfından geliyordu. Bu yönleriyle adlî özelik taşıyorlardı. Aynı zamanda, kaza denilen birimlerin yönetiminden sorumluydular. Bu da onların idarî özelliklerini meydana getiriyordu. Kazaların yönetiminde kadılar, her türlü işlemi denetimleri altında tutarlardı. Kadıların, adlî-idarî yetkileri şunlardı:

- Devlet merkezinden gönderilen fermanlar veya özlük işleriyle ilgili yazılar, önce kadılar tarafından sicile işlenirdi. İşlem görmeleri ancak bu şekilde mümkün olurdu. Böylece, merkez emirlerinin, reâyaya ulaşması sağlanırdı.
- Reâya da isteklerini ve şikâyetlerini kadıya arz ederdi. Kadı, bunları Divân'a ulaştırırdı.

- Kadıların asıl görevleri, davaları karara bağlamaktı. Ancak, bunun yanı sıra, günümüzdeki noterler gibi bazı işlemler de (şirket kurma, çeşitli anlaşmalar) kadının tasdiki ile yürürlüğe girerdi. Nikâh işlemleri de kadılar tarafından yapılırdı.
- Olağanüstü vergiler (avarız) in toplanması da kadıların nezaretinde yapılırdı.

Kadılık makamına gelen belgelerin kaydedildiği defterlere kadı sicili adı verilirdi.

Taşra yönetiminde kazalar, tımar nahiyesi denilen birimlerin topraklarından meydana gelmekteydi. Bir veya daha çok nahiye birleştirilerek bir kaza hâline getirilirdi. Kazalar içinde, gerektiği zaman yeni nahiyeler oluşturulabilirdi. Kadılar, bu nahiyelerin başına naibadı verilen bir görevli tayin ederlerdi.

4. Taşra Yönetimindeki Diğer Görevliler

Osmanlı taşra yönetiminde askerî-idarî açıdan en üst görevliler beylerbeyi

ve sancak beyi idi. Kazaî-idarî açıdan da kadılar bulunuyordu. Sübaşılar ise güvenlik işlerinden sorumluydular. Bu üst görevlilerin dışında, taşradaki diğer görevliler arasında muhtesib, kapan emini, beytülmal emini, gümrük ve bâc eminleri başta geliyordu.

Toplum düzeninin sağlanması ve bu düzeni bozucu davranışların önlenmesi, devlet yönetimi bakımından önem taşıyordu. Bu görevi yerine getiren memurlara muhtesib deniliyordu. Muhtesibler, esnafın denetiminden sorumluydular. Üretimin kaliteli olarak gerçekleşip gerçekleşmediği muhtesib tarafından kontrol edilirdi.

Kalabalık yerleşim birimlerinin beslenmesi için gerekli olan tarım ürünleri, şehirlere ve kasabalara getirilip pazarlarda perakende satışa sunulurdu. Bugünkü sebze-meyve hallerine benzeyen bu pazarlarda kapan adı verilen büyük tartılar bulunurdu. Bu kapanlarda tartılan ürünlerden belli oranlarda vergi alınır, ayrıca dağıtımın düzenli şekilde yapılmasına dikkat edilirdi. Bu görevleri yapanlara kapan emini adı verilirdi.

İslâm devletlerinde devlet hazinesine beytülmâl denirdi. Osmanlı Devleti'nde, bu terim kamu çıkarlarının bütünü anlamını kazanmıştı. Bu çıkarların korunması görevini beytülmâl emini yapardı.

Şehirlerde ve kasabalarda ticaret yapanlarla sanat faaliyeti yürütenler, devlete belirli bir vergi öderlerdi. Hem bu vergileri toplamaktan, hem de iş kollarındaki düzeni sağlamaktan gümrük ve bâc eminleri sorumluydu.

Taşra yönetimindeki sorumlular, merkezin görevlendirdiği kimselerdi. Ancak, ücretlerini devlet hazinesinden almıyorlar; vergi, resim, harç gibi gelirlerden sağlıyorlardı. Hizmetlerine karşılık ne alacakları kanunlarla belirlenmişti. Böylece, vergi, resim ve harçların merkezde toplanıp oradan dağıtılması yerine, görevliye doğrudan aktarılması gibi bir kolaylık sağlanıyordu.

5. Mahallî Teşkilât

Osmanlı Devletinde, merkez teşkilâtının yanında bir de mahallî teşkilât bulunuyordu. Merkez teşkilâtı, devlet iradesini halka ulaştırmak ve canlı tutmak görevini yerine getirirdi. Mahallî örgütler ise, halk iradesinin devlete yansıtılması işlevini yerine getirirdi. Bunlar, ayrıca, bulundukları beldelerdeki düzenin sağlanması, gerekli hizmetlerin yerine getirilmesi, ortak işlerin yapılması gibi konularla meşgul olurlardı. Bu örgütlerin başlıcaları mahalle ve köy teşkilâtı, esnaf teşkilâtı ve cemaat idareleriydi.

a) Mahalle ve Köy Teşkilâtı

Osmanlılarda en küçük yerleşme birimleri, köyler ve mahallelerdi. Köyler,

kırlık kesimde bulunan küçük yerleşim birimleriydi. Mahalleler ise, birbirlerine yakın veya komşu birimlerdi, birleşerek kasabaları veya şehirleri meydana getiriyorlardı. Fakat, yapı bakımından benzeştikleri için, ortak yönleri çoktu.

Şehirlerdeki mahalleler, genellikle ibadet yerlerinin veya pazarların çevresinde kurulup gelişmişlerdi. Her mahallenin kendine özgü bir yaşama tarzı vardı. Buralarda yaşayanlar birbirlerini tanırlar, sosyal dayanışma içinde bulunurlar ve ortak sorumluluk taşırlardı. Her mahallenin camisi, çeşmesi, okulu ayrı ayrıydı. Köylerde de bu yapı görülüyordu.

Köylerde ve mahallelerde, halk, camilerde toplanırdı. Halkın iradesi ile beliren imam, kadının verdiği beratla tayin edilirdi. Böylece, devletin de temsilcisi durumuna gelirdi. İmam, merkezden gelen fermanları, tellâllar aracılığı ile halka duyururdu. Mahalle veya köyde güvenliği sarsıcı hareketler imama bildirilirdi.

Osmanlı Devleti'nde, olağanüstü durumlarda, özellikle savaş giderlerini karşılamak amacı ile halkın yükümlü tutulduğu vergilere avârız deniliyordu. Bunlar eşya, hizmet ve daha çok para şeklinde olurdu. Avârız, kişilerden değil, avârızhane denilen gruplardan toplanıyordu. Her mahalle ve köyde, bir veya daha çok avârızhane bulunabilirdi. Bu durum, mahallelerle köylerde dayanışmayı da ortaya çıkarıyordu. Bazı hayır sahipleri, avârızhane mensuplarından bir kısmının vergi ödemekte zorluk çekmesi üzerine, sorunu vakıf kurma yoluyla çözümleme yoluna gitmişlerdi. Böylece avârız akçası vakfı denilen vakıflar ortaya çıktı. Bu vakıfların geliriyle, bütün bir mahalle halkının veya sadece yoksul olanların vergileri karşılanıyordu. Gelir fazlası olduğu zaman, bu, olağanüstü masraflar, ortak ihtiyaçlar ve fakirlere yardım gibi hususlara harcanıyordu. Devletin avârız şeklinde aldığı vergilerin zamanla hafiflemesi veya ortadan kalkması üzerine, bu vakıflar bir müşterek fon hâline dönüştü. Su yolu, kaldırım yapılması, yoksulların beslenmesi, evlendirilmesi, cenaze masraflarının karşılanması gibi konular ağırlık kazandı. Avarız akçası vakıfları, esnaftan olanlara sermaye sağlamak veya kredi açmak gibi işlevleri de üstlendi. Böylece, mütevelliler tarafından yönetilen bir yardım sandığı şeklini aldı.

(b) Esnaf Teşkilâtı

Mahalle ve köylerin ileri gelenleri arasında esnaf birliklerinin temsilcileri de bulunuyordu. Bu birlikler, köklerini, 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da görülen Ahilikten alıyorlardı. Ahiliğin temeli de, Abbasî Halifeliği döneminde ortaya çıkmış olan fütüvvet birliklerine dayanıyordu.

Ahi birlikleri, askerî karakteri de olan bir esnaf örgütüydü. Bu yönüyle, özellikle Türkiye Selçuklu Devleti'nde otoritenin sarsıldığı dönemlerde genel düzeni sağlamak bakımından önemli görevler üstlenmişlerdi. Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde de Ahiliğin bu hizmetleri devam etmişti. Ancak, daha sonraki yüzyıllarda merkezî devlet yönetimi, Ahilik üzerindeki denetimi arttırdı. Esnaf teşkilâtı lonca denilen birimler çevresinde örgütlendi ve kendine özgü gelenekleriyle yönetildi. Osmanlı Devleti de loncaların hukukî varlığına saygılı davrandı, hatta genel yönetim plânı içinde onların önemli bir işlev gördüklerini kabul etti. Esnaf birlikleri yöneticileri, böylece mahallî temsilciler durumunu korudu.

(c) Cemaat İdareleri

Osmanlı Beyliği'nin nüfusunu, başlangıçta Türkmenler meydana getiriyordu. Devlet büyüyüp genişledikçe ve fetihler ilerledikçe, değişik dinden topluluklar da devlet bünyesinde yer almaya başladılar. Bunlara zimmî deniliyordu. Zimmîler, Osmanlı hükümdarın hâkimiyetini kabul ediyor, buna karşılık can ve mal güvenliği içinde bulunuyorlardı. Bunların, devlet merkezinde dinî liderleri vardı. Taşrada ise birer cemaat hâlinde yaşıyorlardı. Bu

cemaatların başındaki dinî liderler, temsilci ve başkan olarak kabul ediliyorlardı. Zimmîler, kendi kültür çerçevesinde yaşıyorlar, eğitimleri ve hukukî durumları, kendi dinlerinin ve geleneklerinin icaplarına göre yürütülüyordu.

Mahalle ve köy teşkilâtlan, esnaf teşkilâtlan ve cemaat idareleri, kendi içlerinde oldukça serbesttiler. Padişaha, başkanları yoluyla bağlanmışlardı. Ayrıca, eşraf ve âyan adım taşıyan belde ileri gelenleri vardı. Bunlar, tanınmış tarikat şeyhleri, zengin tüccarlar, kendilerine saygı gösterilen imam-hatiplerdi. Kapıkulu iken yaşlanıp emekliye ayrılmış olanlar da, bulundukları beldelere yerleşiyor ve ömürlerinin kalan kısmını burada geçiriyorlardı. Onlar da âyandan sayılıyorlardı. Belde ileri gelenleri, kendi aralarından birini şehir kethüdası olarak seçiyorlardı. Şehir kethüdası, hem kendi beldesinin, hem de devlet merkezinin temsilcisi olarak görev yapar, mahallî idarelerde önemli bir rol oynarlardı.

D. DEVLET YÖNETİMİNDEKİ DEĞİŞMELER

Rönesansın getirdiği yeni ufuklar, serbest düşünce akımı, Reform sonucunda ortaya çıkmış olan bilime yönelme, keşiflerin meydana getirdiği zenginlik ve ilim alanındaki gelişme, Avrupa'yı, Osmanlı Devleti karşısında üstün duruma getirmişti. Avrupa ülkeleri, ordularını ateşli silâhlarla donatmaktaydı. Bu ordular, her zaman savaşa hazır, daimî ordulardı.

Osmanlı silâhlı kuvvetleri ise, büyük ölçüde eyalet askerlerinden, yani tımarlı sipahilerden meydana geliyordu. Tımarlı sipahiler, toprak gelirlerine bağlıydılar. Topraklarının ekilip biçilmesini sağlamak, verimini arttırmak, öşürünü toplamak onun için büyük önem taşıyordu. Bu bakımdan, tımarlı sipahinin son bahardan ilk bahara kadar köyünde bulunması gerekiyordu. Böylece, Osmanlı orduları sürekli olma niteliğini kaybediyordu.

Öte yandan, Osmanlı hanedanı, hemen hepsi dünya çapında şahsiyetler olan ilk on padişah ayarında hükümdarları artık çıkaramıyordu. Kanunî'den sonra padişahlar, devlet işlerini daha çok sadrazamlara bırakmışlardı. Saray çevresi alabildiğine genişlemiş, buna paralel olarak entrikalar artmıştı. Devlet otoritesi zayıflamıştı. Bunun sonucunda, eyaletlerde karışıklıklar çıkmaya başlamıştı. Tımar ve zeametler, bu kargaşa ortamında, hak sahibi olmayanların eline geçmekteydi. Sipahiler, dirliklerini kaybediyorlardı. Bunlar, askerî sınıftan ayrılıp tüccar, zanaatkâr veya mülk sahibi olmaya başlamışlardı. Gelirlerini kaybetmemek için tımarlarını muhafaza edenler de, savaş zamanı, kendi yerlerine, "bedelli" denilen kimseleri gönderiyorlardı. Bu durum, neticede, ordunun gücünü azalttığı gibi, tımar sisteminin de çöküşünü hazırlıyordu.

Osmanlı Devleti, buna çare olarak, kapıkulu askerlerinin, yani daimî ordu mensuplarının sayısını arttırmak yoluna gitti. Kapıkulu askerleri, maaşlarını hazineden alıyorlardı. Sayıları artınca, hazinenin yükü de arttı. Devlet, maaşları ödemekte zorlanmaya başladı. Taşrada görevli olan tımarlı sipahilerle kapıkulu askerleri arasındaki denge bozuldu. Kapıkullarının etkisi arttı.

Klâsik dönemde, kapıkulu askerleri, başka bir iş yapamaz, başka bir meslekle uğraşamazdı. Bu kuralın geçerliliği azaldı. Bazı kimseler, hem kapıkulu olarak devletten maaş almaya hem de kendi işleriyle meşgul olmaya başladılar. Bu şekilde askerlik halka çekici göründü. "Sekban" adıyla askere yazılanlar toprağı bıraktılar. Üretim azaldı.

1. 18. Yüzyıldaki Değişmeler

a) Merkez Teşkilâtı

18. yüzyıl boyunca, Osmanlı devlet teşkilâtı ana çizgileriyle devam etmiş, ancak bazı değişikliklere uğramıştır. Devlet kurumlarında bir değişme görülmemektedir. Fakat bu kurumlarda görev alanların konumlarında farklılıklar meydana gelmiştir.

Hükümdar: Klâsik dönemde şehzadeler, Anadolu'nun belirli illerine vali olarak gönderilip, buralarda deneyim kazanıyorlardı. Bu yönteme son verilince, şehzadeler, saray çevresinde eğitim ve öğretim görmeye başladılar. Böylece, halkı ve ülkeyi yakından tanıyamamaları gibi bir sakınca ortaya çıktı.

Saltanata geçme yöntemi de değiş tirildi. Tahta hanedanın en yaşlı üyesinin çıkması yolunda uygulamaya geçildi. Padişahlar, büyük çoğunlukla sefere gitmeyip, yerlerine serdar yollamaya başladılar. Her saltanat değişikliğinde, yeniçerilere "cülus bahşişi" denilen bir para dağıtılıyordu. Böylece, sık aralıklarla cülus bahşişi almak isteyen yeniçerilerin padişah değişikliğine kalkışmaları gibi kötü bir çığır açıldı.

Bu dönemin padişahları, devlet işleriyle eskisi kadar ilgilenmeyip, sadrazamlara daha geniş yetkiler verdiler.

Divân-ı Hümâyûn: Yönetimin daha çok sadrazamın eline geçmesi, Divân'ın önemini gittikçe azalttı. Kubbealtında toplanma geleneğine son verildi. Divân, sadrazamın konağında toplanmaya başladı. Buraya Bâb-ı Âlî deniliyordu. Devlet işleri Bâb -ı Âlî'de görüşülüyor, varılan kararları sadrazam saraya giderek padişaha sunuyordu. Bâb-ı Âlî deyimi, zamanla "Osmanlı hükümeti" yerine kullanılarak yeni bir anlam kazanmıştır.

18. yüzyılda Divân-ı Hümâyûn içindeki görev dengelerinde değişim oldu. Klâsik dönemde seyfiye kolu, askerlik ve yönetimden; ilmiye kolu yargı ve yönetimden; kalemiye kolu bürokrasiden sorumluydu. 18. yüzyılda ıslahat hareketlerine girişilmesi, dış ilişkilerin önem kazanması, diplomasi faaliyetlerinin öne çıkması kalemiye kolunun ağırlığını arttırdı. Reisülküttab, evvelce niş ancıya bağlı olarak, kalemlerin çalışmasını yönetiyordu. Zamanla dış işleri bakanlığı görevini üstlendi. Reisülküttaba bağlı kalemlerin önemi de arttı. Buna karşılık nişancının önemi azaldı. Zaten padişah mektuplarının yazımı işi reisülküttaba devredilmiş, nişancılar sadece tuğra çekmekle meşgul olmaya başlamışlardı. 18. yüzyıldan itibaren bu göreve, ikinci dereceden memurlar getirilmeye başlandı.

b) Taşra Teşkilâtı

18. yüzyılda taşra teşkilatındaki idarî birimler varlıklarını koruyorlardı. Fakat, tımar sisteminde ve kapıkulu ocaklarının durumlarında meydana gelen değişiklikler, olumsuz etki yapmaktaydı. Bu durumda, ortaya çıkan sonuçların belli başlıları şunlardı:

- Ekonomik dengenin sarsılması üzerine, tımar sahiplerinin büyük bir kısmı masraflarını karşılayamaz hâle geldiler. Cebelileri beslemek ve donatmak için gerekli yüksek bedelleri ödeyemediler. Sonuçta seferlere katılamadılar. Bunun üzerine devlet, tımarlarına el koydu. Sipahiler bu işlemi kabul etmediler ve bölgelerindeki kanun dışı çetelere katıldılar. Sipahilerin bıraktığı boşluğu taşra yönetiminin başındaki paşalar doldurmaya başladılar. Bunlar, sefer zamanı halktan asker topladılar. **Sekban** veya **levend** gibi isimler taşıyan bu askerler, sefer sona erince işsiz kaldıkları için yeni karışıklıklara yol açtılar.
- Tımar sisteminde, köylüler, belli bir bölgede oturmak zorundaydı. Sistem bozulunca, köylüler ve esnaf, daha iyi geçinebilecekleri yerlere göç etmeye başladılar. Böylece sosyal hareketlilik hız kazandı.
- Tımar sisteminin sarsılması, topraktan alınan vergilerin azalmasına yol açtı. Gelirler azalınca, devlet yeni vergiler koydu, mevcut olanların da miktarını arttırdı.

- Beylerbeyleri veya sancak beyleri, savaşa gittikleri zaman yerlerine bir vekil bırakıyorlardı. Buna **müsellim** deniliyordu. Zamanla, müsellimler, sürekli görev yapar hâle geldiler. Bunun sebebi şuydu: Eyaletler ve sancaklar, ileri gelen görevlilere, gelir sağlayan birer kaynak olarak verilmeye başlanmıştı. Bu makamlara tayin edilenler, görevlerinin başına gitmek zorunda değillerdi. Yerlerine bir vekil göndermeleri yeterliydi. Bu vekillerin (müsellimlerin) zamanla sayıları arttı. Beylerbeyliği ve sancak beyliği makamlarının asıl sahipleri ile taşradaki yöneticiler farklı kimseler hâline geldi.
- Taşrada âyan ve eşraf denilen kimselerin gücü arttı. Çünkü, fiilî yönetici durumundaki müsellimler, daha çok eşraf arasından seçilip atanmaya başlamıştı. Bu yeni müsellimler, böylece devlet gücünü de kendi güçlerine eklediler ve seyfiyeden sayılmaya başladılar.
- Tımar sisteminin bozulması, vergi toplama yönteminde değişikliğe yol açtı. Tımarlı sipahi, bir beldenin vergisini topluyor ve bu geliri, "cebeli" denilen askerlerine harcıyordu. Tımarlıların yerini yavaş yavaş kapıkulu askerleri almaya başlayınca, bunların giderlerini hazineden karşılamak zorunlu hâle geldi. O zaman, beldelerden toplanan vergilerin de hazineye girmesi gerekti. Bunun için, dirlikler mukataa hâline getirildi. Evvelce tımar olarak verilen hazineye ait gelirler, iltizama verilmeye başlandı. Yani, bazı kimseler, devlete gelir getiren kaynakları ihale ile üzerlerine almaya başladılar. Bu geliri devlete peşin olarak ödemek, sonra devlet gücüne dayanarak bunu halktan tahsil etmek (iltizam) işini yapanlara **mültezim** deniyordu. Çok yerde, mültezimler, eşraf ve ayan arasından çıktı. Bu yolla, iltizamına bağlı yerleri yönetme hakkını elde etti. Böylece, taşrada zaten güçlü konumu olan ayanlar, bir yandan askerlik, bir yandan da yöneticilik görevlerini üzerlerine alarak büsbütün nüfuzlu hâle geldiler.

2. 19. Yüzyıldaki Değişmeler

17. ve 18 yüzyıllarda, Osmanlı Devleti'nde bazı değişim ve yenileşme hareketleri görülmüştü. Ancak, bunlar, devletin içine düştüğü bunalımın temellerine inmekten çok, yüzeyde kalan tedbirlerdi. İleriye dönük tedbirler almak yerine, geçmişteki düzenin örnek alındığı bir anlayış hâkimdi. Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile uğranılan büyük kayıplar, köklü değişimlere duyulan ihtiyacı su yüzüne çıkardı. Devletin dağılma sürecine girdiği daha yakından görüldü. Ayrıca, ülkede yaşayan gayrı Müslimlerin, bazı uygulamalardan yakınışları da devlet merkezinde yankılar uyandırmaktaydı. Bütün bu sebeplerle, yenilikçi padişah III. Selim döneminde (1789-1807), askerlik ve yönetim alanlarında yeni düzenlemelere gidildi.

a) Merkez Teşkilâtı

19. yüzyılda yapılan düzenlemeleri II. Mahmud dönemi (1808-1839), Tanzimat dönemi (1839-1876) ve Kanun-ı Esâsî'nin ilâm (1876) ve sonrası olmak üzere başlıca üç dönemde incelemek mümkündür.

1) Bâb-ı Âlî'den Heyet-i Vükelâya Geçiş

Divân-ı Hümâyûn, 18. yüzyılda yerini büyük ölçüde Bâb-ı Âlî'ye bırakmıştı. Burası, daha çok sadrazam ve reisülküttab tarafından yönetiliyordu. Sadrazamın özel konutu ve makamı durumundaydı. II. Mahmud döneminde,Bâb-ı Âlî şimdiki başbakanlık konumuna getirildi .Bazı yüksek görevler bakanlık şekline dönüştürüldü. Sadaret kethüdalığının yerini, Dahiliye Nezâreti (İç İşleri Bakanlığı) aldı.

Önemi eskisine göre çok artmış olan reisülküttablık, Hariciye Nezâreti (Dış işleri Bakanlığı) oldu. Her iki makamın bürokratik işlemlerini yürüten Amedi Kalemi, bu iki nezaret arasında bölüştürüldü. Önce Nezâret-i Deâvî, sonra Nezâret-i Adliye adlarını alan adalet bakanlığı kuruldu. Devlet gelirlerinin çoğunu toplayan Mansure Hazinesi, Hazine-i Amire'nin ve Darphane Hazinesinin de görevlerini bünyesinde toplayarak Maliye Nezâreti haline getirildi. Evkaf Nezâreti ise, ülkedeki bütün vakıfları yönetme görevini üzerine aldı. Kamu hizmetleri, tarımı ve ticareti yönetecek Ticaret Nezâreti de bu dönemde kuruldu.

Bu bakanlıklar, Meclis-i Hass-ı Vükelâ adını taşıyan bir bakanlar kurulunu meydana getirdiler. Zamanla nazırlar "vekil" olarak adlandırıldı. Başvekil adını alan sadrazam, artık padişahın mutlak vekili değil, vekillerin çalışmalarını düzenleyen en üst yetkili idi. Vekiller, padişah tarafından atanıyordu.

İlmiyenin önderi olan şeyhülislâm, Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerince yönetilen yargı düzeninden sorumlu en üst yönetici oldu. Şeyhülislâmlık makamına Bâb-ı Meşihat denildi.

II. Mahmud döneminde, memurların, mallarına el konularak cezalandırılmaları yöntemine son verildi. Her rütbe ve mevkide memurların belli suçlarına belli cezalar verilmesini öngören bir ceza kanunnamesi çıkarıldı.

II. Mahmud, ne gibi yenilikler yapılması ve bunların nasıl düzenlenmesi gerektiği konularında çalışmak üzere meclisler ve komisyonlar kurdurdu. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından (1826) sonra askerlik işlerine yeni bir düzen getirmek gerekiyordu. Bu konu ile ilgilenecek Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî faaliyete geçirildi. Yönetim işlerini plânlamak görevi Dâr-ı Şûrâyı Bâb-ı Âlî'ye verildi. Devleti ve toplumu yeniden düzenlemek konusundaki plânlama çalışmalarını Meclis -i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye yürütecekti.

Bu meclisler hem yeni kanun teklifleri hazırlayacaklar hem de hazırlanmış olanları inceleyeceklerdi. Zamanla, yalnız kendilerine verilen konuları görüşmekle kalmadılar, önemli saydıkları konulan da gündemlerine aldılar. Padişah da zaman zaman meclislerin çalışmalarına katılıyordu. Bu meclislerin çalışmaları danışma niteliğindeydi. Varılan kararlar bir mazbata hâline getirilerek Meclisi Vükelâya sunulurdu. Padişah, son söz sahibiydi. Bu kararlan onaylayıp onaylamama yetkisi ona aitti. Meclis-i Vükelâ'dan padişaha gönderilen meclis kararlarının sonuna onun karan yazılırdı. Bu belge irade adını taşırdı. Böylece, fermanların yerini iradeler almış oluyordu.

II. Mahmud zamanında yapılan düzenlemeler, devlet teşkilâtında modernleşmenin ilk ve kuvvetli işareti olarak ortaya çıkmıştır.

(2) Tanzimat Meclisleri

II. Mahmud, ülkede kökten değişime yol açacak hukuk yeniliklerini de hazırlıyordu. Ancak, bunları ilân etmeye ömrü yetmedi. Onun yerine geçen Abdülmecid, Tanzimat Fermanı adı verilen belgeyi açıkladı. Bu, geniş bir ıslahat programıydı. Yönetimde yeni düzenlemeler yapılacak, bütün yurttaşlar kanun karşısında eşit olacaktı. Tanzimat Fermanı, bu özelikleriyle, 19. yüzyılın en dikkate değer belgelerinden biri olmuştur.

Tanzimat döneminde, II. Mahmud'la başlamış olan yeniliklere devam edildiği gibi, başka değişikliklere de girişildi.

Tanzimat Fermanı Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî'yi kaldırarak, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yi, reform kanunlarının başlıca kaynağı hâline getirdi. Kanun teklifleri padişaha daha önce sadece Meclis-i Vükelâ tarafından sunuluyordu. Bu yetki Meclis-i Hass-ı Umumîye de tanındı. Bu meclis, kıdemli bakanlardan, emekli memurlardan ve Meclis-i Vâlâ'nın bütün üyelerinden oluşuyordu.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, merkez teşkilâtında görevli memurları sorgulamak, kendi kanun tekliflerini de padişaha sunmak yetkilerine sahipti. Kanun tekliflerini inceleyecek uzman komisyonlar da meclisin bünyesinde yer alıyordu. Bu yönüyle, Tanzimat dönemindeki yasama hareketinin temelini oluşturuyordu.

Meclis-i Vâlâ, kanunları çiğnemekle suçlanan önemli yöneticilerin ve politikacıların davalarına da bakıyordu. Ayrıca, vilâyetlerdeki ceza mahkemelerinin kararları için bir üst mahkeme durumundaydı. Bugünkü Yargıtayın işlevini üstlenmişti.

Bu ağır sorumluluklar Meclis-i Vâlâ'nın çalışma temposunu çok yavaşlatmaktaydı. Bu yüzden, Tanzimat hareketinin temposu ağırlaşmıştı. Sonunda Meclis-i Vâlâ, sadece yargı görevini üstlenen bir kurul hâline getirildi (1854), yasama görevi ise yeni kurulan Meclis-i Alî-i Tanzimat'a verildi. Ancak, 1861'de bu iki meclis birleştirildi ve üç bölümden oluşturuldu: Kanun ve Tüzük Dairesi, İdarî ve Malî Daire, Adlî Davalar Dairesi. Meclis-i Vâlâ, 1867de Şûrâyı Devlet (Danıştay) ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye olmak üzere ikiye bölündü.

(3) Kanun-ı Esâsî ve Sonrası

Avrupa'da yaygınlaşan meşrutiyet yönetimleri, Tanzimat döneminde yetişen aydınlar için ideal bir model oluşturuyordu. Bu aydınlar, "Yeni Osmanlılar" adıyla anılıyorlar ve devletin üst yönetiminde taraftar buluyorlardı. Sonunda, meşrutiyet taraftarları, kendi fikirlerine yakın buldukları II. Abdülhamid'i tahta geçirdiler. Böylece, toplumdaki bütün kesimlerin temsil edileceği bir meclis kurulması için çalışmalara başlandı.

Önce bir Kanun-ı Esâsî (anayasa) hazırlanarak ilân edildi (1876). Sonra, vilâyet seçimlerinde uygulanan nizamnameye göre seçim yapılarak Meclis-i Meb'usan oluşturuldu. Kanun-ı Esâsî'ye göre, üyeleri padişah tarafından belirlenen bir de Meclis-i Ayan (senato) kuruldu. Bu suretle meşrutiyete geçilmiş oluyordu.

Hükümetin meclislere gönderdiği kanun tasarıları orada görüşüldükten sonra padişahın tasdikine sunuluyordu. Padişah, bunları, meclis kararının aksine redveya kabul edebiliyordu. Kabinenin meclisten güven oyu alması söz konusu değildi. Hükümet, padişaha karşı sorumluydu. Siyasî partilerin kurulması serbest bırakılmamıştı. Hükümdarın, gerekli gördüğü kimseleri sürgüne gönderme yetkisi vardı. Kanun-ı Esâsî bu ana çizgileriyle tam bir meşrutî yönetim getirmiyordu.

Bu anayasa, Meclis-i Meb'usan'ın 1878'de kapatılması ile, uzun süre uygulanamadı. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânı üzerine yeniden yürürlüğe girdi. Daha sonra partiler kuruldu ve bunlara dayalı hükümetler iş başına geçti.

b) Taşra Teşkilâtı

1. Tanzimat Öncesinde Yapılan Düzenlemeler

II. Mahmud'un başa geçtiği sırada, Rumeli'de ve Anadolu'da âyanların nüfuzu çok artmıştı. Bu durum, merkezî otoritenin gücünü azaltıyordu. Kendisi de âyan olan Alemdar Mustafa Paşa, askerleriyle İstanbul'a yürüyerek, II. Mahmud'u tahta çıkarmış, kendisi de sadrazam olmuştu. Alemdar, âyanı disiplin altına almak için, onları İstanbul'a davet etti. Yapılan toplantı sonunda Sened-i İttifak adı verilen bir belge hazırlandı. Bu belgeye göre, âyanlar, padişah ve devlet otorite sini kabul ediyor; padişah da âyanların varlığını tanıyor, ayrıca onlara bazı haklar veriyordu.

Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra, II. Mahmud, âyanlara karşı harekete geçti. Bunların bir kısmı ortadan kaldırıldı, bir kısmı sürüldü. Fakat bazı ayanlar direndiler ve devlete kafa tuttular. Bu alandaki mücadele, devlet otoritesinin yeniden kurulmasıyla sonuçlandı.

II. Mahmud döneminde, devlet yönetiminin merkeziyetçi karakteri güçlendirildi. Valilere maaş bağlanarak ücretli devlet memuru hâline gelmeleri sağlandı. Eyaletlerde görevli müsellimlere âyandan kimselerin getirilmemesine dikkat edildi. Bunlar, doğrudan merkezden tayin edilmeye başlandı.

Eyaletlerin başında bulunan valilere müşir ünvanı verilerek, askerî ve idarî yetkilere sahip olmaları sağlandı. Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve yerine kurulan düzenli Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye henüz kökleşmemiş olduğu için, taşrada boşluk meydana gelmişti. Bu boşluğu doldurmak için redif denilen yedek bir askerî güç oluşturuldu (1834).

II. Mahmud döneminde kazaların önemi azaltıldı, kadıların da idareyi denetleme görevi kısıtlandı. Buna karşılık, müşirliklere bağlı feriklikler kuruldu ve sancakların yönetimi bunlara verildi. Mahalle ve köylerde ise muhtarlıklar faaliyete geçirildi. Bütün bu tedbirler sonunda âyanların etkisi gitgide azaldı.

Bu dönemin dikkat çekici yenilikleri arasında nüfus sayımı yapılması, düzenli posta teşkilâtı kurulması gibi faaliyetler de yer almaktadır.

2. Tanzimat Döneminde Yapılan Düzenlemeler

Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra, eyaletlerin yönetimiyle ilgili bir dizi tedbir alındı. Eyalet yönetimi, merkez teşkilâtının küçük bir modeli hâline getirildi. İstanbul'daki denetim arttırıldı. İltizam usulüne son verildi. Vergileri, artık valiler veya onların atadıkları mültezimler toplamıyordu. Bu görev, İstanbul'dan gönderilen muhassıl'lara verilmişti. Vergi toplama yetkisi ellerinden alınan valiler, böylece merkezî otoriteye daha çok bağlandılar.

Valilerin yetkilerini kısan bir başka teşebbüs, eyalet meclisleri'nin kurulması oldu. Bu meclislerde, halk gruplarının ve mahallî yönetimin temsilcileri (defterdar, zaptiye müşaviri, kadı vb.) bulunuyordu. Eyaletlerden sonra gelen ve başında kaymakam'ın bulunduğu sancaklarda da, daha küçük çapta sancak meclisleri kuruldu. Sancağın altında kaza'lar meydana getirildi. Kazaların yönetimi, halkın da isteği dikkate alınarak tayin edilen kaza müdürlerine verildi.

Ancak, bu değişimlerin, zamanla, aksayan yönleri ortaya çıktı. Eyalet yönetiminin etkinliği arttıkça, meclislerin çalışmaları düzenli yürümüş, bayındırlık hamleleri gelişmişti. Vergi tahsilâtı azalıp, savaş giderleri yükselince, merkezden para gönderimi aksadı. Bu yüzden meclis çalışmaları aksadı. Valiler ve kadılar, eski güçlerine kavuşmaya başladılar.

2. Vilâyet Nizamnamesi ile Yapılan Düzenlemeler

Dış güçlerin etkisiyle yayınlanan Islahat Fermanı (1856), eyaletlerde yeni düzenlemelere hız kazandırdı. 1858de Eyaletler Nizamnamesi yayınlandı. Bu nizamnameyle valilerin yetkileri arttırıldı. Meclislerin yeniden işler hâle getirilmesine çalışıldı.

Mithat Paşanın Tuna valiliği sırasındaki uygulamaları örnek alınarak 1864'te yeni bazı düzenlemeler yapıldı. Yayınlanan Vilâyet Nizamnamesi ile taşra yönetimi vilâyet, liva (sancak), kaza ve köy birimlerine ayrıldı. Livaların yönetimi mutasarrıflara verildi. Kaza müdürlüğü kaldırılıp yerine kaymakamlık getirildi. Vilâyet İdare Meclisi, Liva idare Meclisi adlarıyla meclislerin varlıkları korundu. Bunlara ilâveten, belirli sürelerde toplanan Vilâyet Umumî Meclisleri kuruldu.

Bu idari bölünmeye 1871 ´de nahiyeler eklendi. Nahiyelerin başına gelecek nahiye müdürleri seçimle belirleniyordu. Bu düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar yürürlükte kaldı.

TEST SORULARI

1) Aşağıdakilerden hangisi, Enderun'da bulunan odalardan biri değildir.

a- Hazine Odası
b- Kiler Odası
c- Tabib Odası
ç- Seferli Odası
d- Hasoda

2) Aşağıdakilerden hangisi eyalet askerleri arasında yer alır:

a-Top arabacıları
b- Sekbanbaşı
c- Cebeciler
ç- Cebeliler
d- Humbaracılar

3) Divân-ı Hümâyûn yazışmalarını yapmakla görevli Divân üyesi aşağıdakilerden hangisidir?

a- Defterdar
b- Nişancı
c- Beylikçi
ç- Mümeyyiz
d- Müsellim

4) Aşağıdakilerden hangisi Osmanlı taşra yönetimi içinde yer almaz:

a- Sancak beyi
b-Tımar kethüdası
c- Fetva emini
ç- Sübaşı
d- Kadı

5) Aşağıdakilerden hangisi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin görevleri arasındadır:

a- Kanun tekliflerini incelemek
b- Vergi toplamak
ç- Redifleri düzene sokmak
c- Fetva vermek
d- Savaş ilân etmek

6) Aşağıdakilerden hangisi, meşrutiyet rejiminin kurulması ile ilgilidir:

a- Sened-i ittifak
b- Tanzimat Fermanı
c- Vilâyet Nizâmnâmesi
ç- Kanun-ı Esâsî
d- Islahat Fermanı
d- Savaş ilân etmek

6) Aşağıdakilerden hangisi, meşrutiyet rejiminin kurulması ile ilgilidir:

a- Sened-i ittifak
b- Tanzimat Fermanı
c- Vilâyet Nizâmnâmesi
ç- Kanun-ı Esâsî
d- Islahat Fermanı

OSMANLI TOPLUMU

A. TOPLUM YAPISI
   1. Devletin Resmî Tasnifine Göre Osmanlı Toplumu
      a. Yönetenler: Askerî Sınıf
      b. Yönetilenler: Reâya
   2. Yerleşim Durumuna Göre Osmanlı Toplumu
      a. Şehirliler
      b. Köylüler
      c. Göçebeler (Konar-Göçerler)
   3. Osmanlı Toplumunda Aile
B. OSMANLI TOPLUMUNDA SOSYAL HAREKETLİLİK
   1. Yatay Hareketlilik
   2. Dikey Hareketlilik
C. GÜNLÜK HAYAT
   1. Sarayda
   2. Şehirde
   3. Köyde
   4. Göçebelerde
Ç. OSMANLI TOPLUM YAPISINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER
   1.18. Yüzyıl
   2. Tanzimat ve Sonrası

A. TOPLUM YAPISI

Toplum, bir arada yaşayan teşkilâtlanmış insan topluluğudur. Bir hükümete ve ortak kanunlara bağlı teşkilâtlı millet veya milletler topluluğu ise devlet adını taşır. Bir devletin, ülkesi (toprakları) ve halkı (o ülkede yaşayan insanlar) olması gerekir. Fakat bunlar yeterli değildir. Ayrıca, devletin hükümran olması, yani bağımsız bir yönetim gücüne sahip bulunması lâzımdır.

Osmanlı toplumunu, Osmanlı ülkesi içinde yaşayan insan toplulukları meydana getirmekteydi. Osmanlı toplum yapısını ise, işte bu topluluklar arasındaki ilişkiler ve teşkilâtlanma biçimi oluşturmaktaydı.

Osmanlı Devleti, Anadolu'nun kuzeybatısında kurulduğu zaman halkının tamamı Türktü. Başta bulunan hükümdar ailesi de Oğuzların Kayı boyuna mensuptu. Devlet, kısa zamanda büyük bir gelişme gösterdi. Anadolu beyliklerinde yaşayan halk da büyük çoğunlukla Türkmenlerden meydana geliyordu. Bunlar, Anadolu'ya 11. yüzyılın ikinci yarısında gelmişlerdi. Malazgirt zaferinden (1071) sonra, Anadolu'nun hemen her yöresine yayılmışlardı. Sürekli göç dalgaları, Anadolu'daki Türk nüfusunu daha da yoğunlaştırmıştı. 13. yüzyıldaki Moğol işgalinden kaçıp kurtulmak isteyen Türkmenler, Orta Asya'dan ve Horasan'dan akın akın gelip Anadolu'ya yerleşmişlerdi. Böylece, Anadolu, Türk vatanı hâlini almış ve Türkiye adıyla anılmaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu yönündeki gelişmesi işte bu Türkmen boylarının da devlete katılması sonucunu verdi. Rumeli'deki fetihlerle de, gayri Müslim halk yönetim altına alındı. 16. yüzyılda bu günkü Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya, Karadağ, Sırbistan, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Slovenya, Macaristan, Ukrayna, Moldavya, Romanya toprakları Osmanlı hâkimiyeti altındaydı. Afrika'da Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Etyopya'nın bir bölümü, Sudan, Moritanya; Asya'da Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Arabistan, İsrail, Filistin, Yemen gibi ülkeler de Osmanlı yönetimine girmişti. Buralarda çeşitli soylardan ve değişik dinlerden çok sayıda insan yaşıyordu. Türk nüfusun Rumeli'ye iskânı devam etmekle beraber, artık Osmanlı Devleti çok milletli bir yapı kazanmıştı. Bu toplum yapısı, devlet sınırlarının gerilemesine paralel olarak, zamanla değişiklikler gösterdi. Fakat,ana karakterini, devletin yıkılışına kadar sürdürdü.

1. Devletin Resmî Tasnifine Göre Osmanlı Toplumu

Osmanlı toplum ve devlet anlayışı, eski Türk, Doğu ve İslâm geleneklerinin izlerini taşır. Bu anlayışa göre, birbirinden farklı topluluklar, karşılıklı anlayış ve düzen içinde yaşadıkları takdirde medenî toplumları meydana getirirler. Esasen, yaratılmışların en şereflisi (eşref-i mahlûkat) olan insan, bu niteliği ile "medenî"dir. İnsan, varlığını devam ettirebilmek için, kendine uygun bir işle uğraşır. Bunu yaparken, diğer insanlarla dayanışma içinde olması lâzımdır. Bu ihtiyaç, toplumların oluşmasına yol açar.

Devlet anlayışı ve toplum düzeni üzerine görüş geliştiren Osmanlı yazarları, toplumdaki grupları, evreni meydana getiren dört unsura benzetirler.

Bu grupların birincisi ulema (bilginler) ve hukukçulardır. Her canlı sudan yaratıldığı için, bu grup suya benzer.

İkinci grup, asker sınıfıdır. Askerler, ülkenin iç ve dış güvenliğini sağlar. Onun için, bunlar toplumun ateşi durumundadır.

Üçüncü grup, tüccarlardır. Hayatın düzen içinde akışını sağlamak için gerekli malları tüccarlar uzak mesafelerden getirip halkın faydalanmasına sunarlar. Bu sınıf, toplumun havası gibidir.

Dördüncü grup ise tarımla uğraş anlardır. Bunlar, halkın yiyeceklerini, her türlü meyve ve sebze ihtiyaçlarını sağlarlar. Toprakla uğraşan bu grup, toplumun toprağına benzer.

Bu gruplar arasındaki denge bozulmamalıdır. Herkes tarımla uğraşsa askerî güç azalır. Askerler ticarete karışsa düzen bozulur.

Toplum düzenine esas olan fikirler, Kur'an hükümlerine dayandırılmaktadır. Buna göre, insanlar birbirlerinden farklı yaradılışa sahiptir. Herkesin yeteneği, bilgisi, kudreti ayrı ayrıdır. Toplumdaki insanlar, buna uygun işler yapmalıdırlar. Böylece bir tabakalaşma meydana gelecektir. Ancak, bu tabakalaşmada, insanların hak kaybına uğramamaları için, üst seviyede bir hâkim güce ihtiyaç vardır. Bu da devlettir.

Toplumun temel dayanaklarını belirten unsurlar, aynı zamanda Osmanlı devlet ve yönetim anlayışını da göstermektedir. Klâsik dönem Osmanlı bilginlerine kadar ulaşan "devlet dairesi" formülü, bu anlayışın özetidir. Devlet dairesi formülü şu esaslara dayanmaktadır:

- Dünya düzeni adaletle sağlanabilir.
- Dünya bir bahçeyse duvarı devlettir.
- Devlet düzenini kuran, Allah'ın kanunu (şeriat) dur.
- Şeriatı ancak devlet başkanı korur.
- Devlet düzeninin korunması sağlam bir orduyu gerektirir.
- Orduyu ancak mal (servet) ayakta tutar.
- Serveti meydana getiren halktır.
- Halkı yönetmek ise ancak adaletle mümkün olur.

Bu daireyi meydana getiren unsurlardan birinin eksik olması, devlet ve toplum düzeninin sarsılmasına yol açar.

Osmanlı toplumunda halkı meydana getiren fertler, diledikleri gibi yaşamak hakkına sahiptiler. Bu konudaki hürriyetlerini, sadece **"had"** denilen bir kavram sınırlıyordu. Had kavramı, toplumun diğer fertlerinin haklarını zedelememek, onların rahat ve huzurunu bozmamak anlamına geliyordu.

Özetle verilen bu anlayış, düzenin sağlıklı işlemesi açısından, toplumu başlıca iki ana gruba ayırıyordu: Yönetenler (Askerî sınıf) ve yönetilenler (Reaya).

(a) Yönetenler - Askerî Sınıf

Osmanlı Devleti'nde yönetimin en üst noktasında padişah bulunuyordu. Padişahın mutlak bir otoritesi vardı. Her türlü kuvvet onun elindeydi. Ancak, bunun kullanılması keyfî şekilde yapılamazdı. Padişahın gücü, kanunlarla, nizamlarla, geleneklerle sınırlanmıştı. Padişah, devleti, Türk töresinin ve İslâm hukukunun kurallarına göre yönetmek zorundaydı. Fakat, yeni durumlar karşısında, İslâm hukukuna aykırı olmamak şartıyla, yeni kanunlar koyabilirdi. Örf adı verilen bu kanunlar, padişahın yasama yetkisini genişletiyordu.

Osmanlı hükümdarı, bir konu hakkında karar vermeden önce, şer'î ve hukukî konularda gereken kimselerle görüşüp fikirlerini alırdı. Divân-ı Hümâyûn kararları da, özellikle ilk dönem Osmanlı padişahları tarafından,daima dikkate alınır ve çoğunlukla tasdik edilirdi.

Padişah, idarî ve askerî yetkileri, güvenini kazanmış olan kimselere tanımaktaydı. Saray halkı bunların başında geliyordu. Sarayın, Osmanlı yönetiminde kendine özgü bir yeri vardı. Padişah, burada hem oturur hem de devlet işlerini yönetirdi. İstanbul'un fethinden kısa süre sonra yaptırılan Topkapı Sarayı, Osmanlı padişahlarının 400 yıla yakın oturdukları ve devletin

kalbi sayılan bir yer olmuştur. Sarayda inceden inceye düşünülmüş protokol kuralları uygulanırdı.

Hükümdarın idarî ve dinî görev verdiği diğer kimseler, başlıca üç kol hâlinde teşkilâtlanmıştı: Seyfiye, ilmiye ve kalemiye.

1. Seyfiye

Bu sınıfa ehl-i seyf veya ehl-i örf gibi adlar da verilir. Ehl-i seyf, kılıç kuşanmakta maharet sahibi olanlar demektir. Bu sınıf, daha çok eski törelere ve geleneklere dayandığı için ehl-i örf adıyla da anılır. Kısaca, idarî görevleri bulunan asker zümresi anlamına gelir.

Osmanlı Devleti'nde asker ocağının iki kaynağı vardı: Kapıkulu ve tımar sistemi. Bu iki kaynaktan gelip yükselenler, devlet yönetimindeki seyfiye kadrolarını oluşturuyorlardı. Tımarlı sipahiler ve kapıkulu askerleri, yetenekleri ve baş arıları ölçüsünde, en alt kademeden devletin en yüksek görevlerine kadar çıkabiliyorlardı. Meselâ, bir tımarlı sipahi, savaşta ve yönetimde sürekli baş arılar kazandığı takdirde sancak beyliği veya beylerbeyliği gibi makamlara çıkabiliyordu. Benzer şekilde, bir acemi oğlanı da, vezirliğe, hatta veziriazamlığa kadar yükselebiliyordu.

Tımar Sistemi

Yararlı hizmetleri görülen sipahilere, yöneticilere, saray ileri gelenlerine, padişaha ve ailesine, belli bir bölgenin geliri tahsis edilirdi. Buna Dirlik denirdi. Dirlikler şahsî mülk değildi. Dirlik olarak verilen bir toprak, dirlik sahibinin mülkiyetine geçmezdi. O, sadece bu toprağın gelirinden yararlanırdı. Onun için dirlikler, şahıslardan çok, göreve bağlı olarak verilirdi.

Dirlikler üç kısma ayrılmıştı: Yıllık geliri 20 bin akçeye kadar olanlar, sipahilere tahsis edilen dirliklerdi. Bunun ilk 3 bin akçesine kılıç denirdi. Sipahinin başarıları arttıkça, yıllık gelirine zam yapılırdı. Buna da terakki adı verilirdi. Tımar gelirinin ilk 3 bin akçelik bölümü (kılıç) tımar sahibinin şahsî geliri sayılırdı. Bundan sonraki her 3 bin akçelik gelir karşılığında tımar sahibi cebeli denilen bir asker beslemek ve onu savaşa hazır tutmakla görevliydi. Tımar sahibi öldüğü zaman, boşalan tımarı çok kere büyük oğluna verilirdi. Ancak, bu kanun değildi. Başka bir sipahiye verilmesi de mümkündü. Sipahinin oğlu da asker sayıldığı için öncelikli bir durumu vardı.

Yıllık geliri 20 bin akçe ile 100 bin akçe arasında olan dirliklere zeamet adı verilirdi. Zeametler eyalet merkezlerindeki defterdar ve kethüdalara, sancaktardaki alay beylerine, kale dizdarlarına, kapıcıbaşılara, divân kâtiplerine, defterhane ve hazine-i âmire kâtiplerine verilirdi. Ayrıca, başarı gösteren tımar sahipleri de terfi ederek zeamet sahibi olabilirlerdi. Yani, yıllık gelirleri 20 bin akçenin üstüne çıkabilirdi.

Zeametin kılıç hakkı denilen ilk bölümü 20 bin akçeydi. Bundan sonraki her 5 bin akçe için bir asker beslenirdi. Zeametler, görevde kaldığı surece sahibine ait sayılırdı. O görevden ayrıldığı zaman, bir başkasına verilirdi.

Yıllık geliri 100 bin akçeden fazla olan dirlikler has adıyla anılırdı. Padişaha verilen haslar havass-ı hümâyûn veya padişah dirliği adını taşırdı. Hanedan mensupları, veziriazamlar, beylerbeyleri, sancak beyleri has sahibi olabilirlerdi. Hanedan dışında olanların hasları, görevleri bittiği veya öldükleri zaman başkasına devredilirdi.

Kapıkulu Askerleri

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, savaş esirlerinin beşte biri asker olarak yetiştirilmek üzere ayrılıyordu. Bunlara pençik oğlanı denilmekteydi. Pençik oğlanları arasından seçilen bir grup sarayda alıkonuluyor, diğerleri Anadolu'daki Türk köylülerinin yanına gönderiliyordu. Burada yedi-sekiz yıl kalarak Türk-İslâm terbiyesi alan bu gençler,

daha sonra Acemi Oğlanları Ocağı'na geçiyordu. Bu yöntem sonraları geliştirilerek devşirme sistemine dönüştürüldü. Özellikle Rumeli'deki Hristiyan ailelerin çocuklarından 8 - 20 yaş arasında olanlar, seçilerek alınırdı. Devşirme işine üç veya beş yılda bir başvurulurdu. Her 40 hane başına bir devşirme alınması esastı. Evli olanlar devşirilmezdi. Bu şekilde devşirme alınan gençlerin önünde, Osmanlı Devleti'nin en üst makamlarına geçebilecekleri bir ufuk açılmış oluyordu. Devşirmelikten gelip sadrazam olanlar, Osmanlı tarihinde önemli yer tutmaktadır.

Yeniçeri Ocağı, 196 bölükten meydana geliyordu. Bu bölüklere orta adı verilirdi. Her ortada 60 asker bulunurdu. Ortaların komutanlarına ortabaşı denilir, her ortanın komutanı ayrı unvanlarla anılırdı. Bunların arasında bir öncelik sırası vardı. En önde gelen sekbanbaşı idi. Sekbanbaşı bir derece daha yükseldiğinde yeniçeri ağası olurdu. Bu makam, bütün Yeniçeri Ocağı'nın komutanlığı demekti. Yardımcısı ise kethüda adıyla anılırdı.

Yeniçeri ağasının rütbesi sancak beyine denkti. Yükseldikçe beylerbeyi, kaptan-ı deryâ ve nihayet vezir olurdu. Yeniçeri ağalan, zamanla Divân-ı Hümâyûn toplantılarına katılmaya başlamışlar, devletin en güçlü şahsiyetlerinden biri hâline gelmişlerdir.

Yeniçerilerin evlenmesi önceleri yasaktı. Sonraları evlenmelerine izin verildi. Aynı dönemde, yeniçerilerin Umara "çıkma" yöntemine geçildi.

Kapıkulu askerlerinin hazineden ödenen gelirleri (ulûfe) ise şöyleydi: Acemiler günde 1-2,5 akçe, ocağa yeni girmiş olan yeniçeriler 2 akçe, rütbesiz yeniçeriler 5 akçe, bundan sonra terfi ettiğinde 9-12 akçe. Tımara çıktığı takdirde kendisine yıllık geliri 9 bin akçe olan bir dirlik verilirdi.

2. İlmiye

Osmanlı Devleti'nde askerî sınıfın ikinci zümresi ilmiye idi. Bu zümreye ehl-i şer de denirdi. İlmiye, ilimle uğraşan kimselerin topluluğu; ehl-i şer ise İslâm dininin esaslarını, emrettiği düzeni bilen ve bunların uygulamalarını yapan kimseler anlamına geliyordu. Bunlar, topluca "ulema" adıyla da anılıyorlardı.

İlmiyeye mensup olanlar kadılar, müderrisler, hekimler, müneccimler, eğitim ve öğretimle uğraşanlar, imamlar, müezzinler, şeyhler, seyyidler ve şeriflerdi.

Medreselerden mezun olanlar, ilmiyeye veya kalemiyeye katılabilirlerdi. Müderris oldukları takdirde, yükseldikleri zaman kadılığa geçmeleri mümkündü. Kadıların da hem yargı hem de yürütmenin denetimi gibi görevleri olduğu için, müderrislerin yönetici olma yolu açıktı.

Kadılar kendi aralarında derecelendiriliyordu. Medreseden icazet alan bir dânişmend, kadı olmak için başvurabilirdi. Kadılığın en alt basamağı kaza kadılığı idi. Bunun geliri günde 40-150 akçe arasındaydı. Kadılar, devletten maaş almazlar, geçimlerini dava harçları ile diğer işlemlerin gelirlerinden karşılarlardı. Kadılar, yargıçlığın yanı sıra bir nevi noterlik de yaparak nüfus sicili sureti, ticarî anlaşmalar tasdiki gibi işleri görürlerdi. Ayrıca nikâh kıyarlardı. Bütün bu işlemler belli bir ücret karşılığı yerine getirilirdi. Meselâ, 15. yüzyıldaki Fatih Kanunnamesinde temlik işlerinden 32, sicilden 7, sicil suretinden 12, imzadan 12, nikâh kıyılmasından 15-32 akçe alınacağı kaydı vardı. Miras taksiminden ise binde 20 harç alınmaktaydı. Kadılığın ikinci basamağı eyalet ve sancak kadılıklarıydı. Bunların geliri günde 300-500 akçeydi.

Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Halep, Kahire gibi büyük şehirlerin kadılıkları bir üst dereceydi. Bunların da üstünde Edirne, Bursa ve İstanbul kadıları bulunurdu. İstanbul kadısı terfi ettiği zaman, günde 500 akçelik geliri olan kazaskerliğe yükseliyordu.

Müderrislikten kadılığa ve başka görevlere geçmek mümkündü. Bu takdirde müderrisliğin hangi derecesinden, kadılığın veya kalemiyenin hangi derecelerine nasıl

geçileceği kurallara bağlanmıştı. Günde 50 akçe alan bir müderris 300 akçeli bir kadılığa, yahut eyalet defterdarlığı ile nişancılığa geçebiliyordu. Günde 60 akçe alan bir müderris ise 500 akçeli büyük şehir kadılıklarına geçebiliyordu. İstanbul kadılığı, Rumeli veya Anadolu kazaskerliği gibi makamlara sadece Süleymaniye Medresesi müderrisleri tayin ediliyorlardı.

Ulema sınıfı mensuplarından biri, İslâm hukuku literatürünü iyi incelemek suretiyle görüş bildirebilirdi. Bunlara müfti denirdi. Müftiler hükümet tarafından tayin edilmezlerdi. Fetva isteyenler tarafından tanınmaları yeterliydi. Ancak, 16. yüzyılda resmî müftilik ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Şeyhülislâmlık kurulmuştur. İstanbul müftisi sayılan şeyhülislâmın 16. yüzyıl sonundaki geliri günde 600 akçeydi.

Müderrisler: Medreseden mezun olanlar müderrislik için baş vurabilirlerdi. Müderris aylıkları yıllık 7 bin ile 21 bin akçe arasında değişiyordu. Müderris, başlangıçta medreseyi yaptıran padişah veya paşa tarafından tayin ediliyordu. Daha sonra bu işlem Divân-ı Hümâyûn tarafından yapılmaya başlanmıştır.

İlmiye zümresinin diğer mensupları, imam-hatip ve müezzin gibi din görevlileri, tasavvuf erbâbının bağlandığı şeyhler, Hz. Peygamber'in soyundan geldikleri ileri sürülen seyyid ve şeriflerdi.

3. Kalemiye

Bugünkü anlamda üst seviye bürokratlarına Osmanlı Devleti'nde kalemiye veya ehl-i kalem deniliyordu. Bunlar, devlet dairelerinde çalışan her derecedeki memurlardı.

Kalemiyeye girmek üzere aday olanlara mülâzım denirdi. Mülâzımlar arasından seçilenler ise şakird olarak adlandırılırdı. Şakirdler, çalıştıkları kalemin işlerini, yazı çeşitlerini, yazışma yöntemlerini öğrenirlerdi. Bu iş, usta-çırak ilişkisi içinde yapılırdı. Kâtipler arasında ustalaşmış olanlar (kalfalar) şakirdlerin eğitimi ile meşgul olurlardı. Kalfalığın bir üst derecesi üstadlıktı. Kalem şefleri ise hâcegan adıyla anılırdı.

Kalemiye mensuplarının sadece kendi mesleklerinde değil, İslâmî bilgi alanında, edebiyatta, tarihte, coğrafyada da geniş bilgi sahibi olmaları istenirdi. Bunun için, kalemde çalışan şakirdler, aynı zamanda medreselerdeki veya camilerdeki hocaların derslerine devam ederlerdi. Ulema da, kendi grubunda sivrilmiş olanları kalemiyeye gönderirdi. Böylece, ulema ile kalemiye arasında çok yakın bir ilişki meydana gelmişti. Her iki grubun üyelerine efendi deniliyordu.

Kalemiyede çalışanlar, mesleklerinde yükseldikçe eyalet defterdarı, nişancısı, defter emini, reisülküttâb, Rumeli defterdarı olabilirlerdi.

b. Yönetilenler (Reâya)

Osmanlı Devleti'nde yönetici olmayan uyruğun tamamına reâya deniliyordu. Bunlar, askerî sınıfın dışında tarım, sanayi ve ticaretle uğraşan zümrelerdi. Devlete vergi ödemekle ve hükümdara itaat etmekle yükümlüydüler. Padişah da, onları korumak ve gözetmekle sorumluydu.

Başlangıçta halk, Müslüman Türklerden oluşuyordu. Ancak sınırların genişlemesiyle, başka soydan ve dinden olan topluluklar da yönetim altına alındı. Bunların arasında Romenler, Slavlar, Arnavutlar, Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar ve Yahudiler bulunuyordu. Fakat, Osmanlı devlet yönetimi, bu toplulukları, mensup bulundukları soylara göre bir ayırıma tâbi tutmuyordu. Esas olan, inanç ve düşünceydi. Osmanlılar, bu toplulukların inançlarına saygı göstermişler, onların kendi kültürlerine bağlı olarak yaşamalarını sağlamışlardı. Hâkim olan Türk-İslâm kültürünün bu topluluklara zorla kabul

ettirilmesi gibi bir yola gitmemişlerdi.

Osmanlı devlet düzeni, İslâm hukuku esaslarına göre temellendirilmişti. Ancak, İslâm hukukunun, Müslüman olmayanlara uygulanması mümkün değildi. Gayrı Müslimlerin davranışlarını düzenleyebilmeleri ve hukukî sorunlarını kendi aralarında çözümlemeleri için teşkilâtlanmaları gerekiyordu. Bu, devlet yönetimi bakımından da gerekliydi. Böylece, millet sistemi denilen bir sistem ortaya çıktı. Buradaki "millet" kavramı, günümüzdeki anlamından farklıydı. Aynı dinden ve mezhepten gelen topluluklar bir millet sayılıyordu.

Osmanlı toplumunda Müslüman olanlar Türkler, Araplar, Acemler ve daha sonra Arnavutlarla Boşnaklardı. Bunlar, çoğunluğu oluşturuyordu. Müslümanlardan başka üç temel "millet" daha vardı: Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudiler.

Ortodokslar, İstanbul'un fethinden önce çeşitli patrikliklere bağlı olarak yaşıyorlardı. İstanbul'da Ortodoks Rumların; Ohri'de ve Tırnova'da Bulgarların; İpekte Sırpların patrikliklerı bulunuyordu. Bu toplulukların dilleri farklıydı, ancak inanç ilkeleri ve ibadet bakımından birbirlerine yakındılar. Fatih Sultan Mehmed, Ortodoksları, İstanbul Patrikliği merkez olmak üzere birleştirdi. Patriğin padişah tarafından onaylanması ve göreve resmen atanması gerekiyordu. Patrik, Ortodoksların sadece dinî işleriyle değil, dünyevî meseleleriyle de ilgilenirdi. Romenler ve Karadağlılar da Fener Patrikhanesi'ne bağlıydılar. İlerleyen fetihler Kudüs, Kıbrıs, Girit gibi yerlerin de Osmanlı ülkesine katılmasını sağladı. Buralarda, eski ve önemli Ortodoks kiliseleri bulunuyordu. Osmanlılar, aralarında dinî anlaşmazlıklar bulunan bu kiliseler içinde Fener Patrikhanesini üst makam olarak kabul ettiler. Bunun sonucunda, Rum unsurun Ortodoks toplumu içindeki üstünlüğü artarak devam etti.

Osmanlı ülkesi içinde yaşayan Hıristiyan Ermeniler, Ortodoks Kilisesi tarafından dinsizlikle suçlanıyorlardı. Bunlar monofizizm denilen bir öğretiyi benimsemişlerdi. Yani, İsa'nın varlığında Tanrılıkla insanlığın tek ve aynı özde birleştiğini ileri sürüyorlardı. Fatih Sultan Mehmed, 1461'de Ermeni milletini tanıdı ve Bursa'daki başpiskoposu İstanbul'a getirterek Ermeni patriği yaptı. Ermeni patriği, Rum patriği ve Yahudi hahambaşısının yetkilerine sahip oldu. Hatta, Ortodoks ve Yahudi toplulukları içine girmeyen diğer unsurlar da Ermeni patrikliğine bağlandı. Bunlar Süryanîler, Suriye ve Mısır'daki monofizitler ve Çingenelerdi. Bosna'daki Bogomiller de bu kiliseye bağlanmıştı.

Yahudilere de, bir millet olarak örgütlenmeleri imkânı tanındı. Bunlar, ticaret ve bankacılık gibi işlerle uğraştıkları için, kısa zamanda zenginleştiler. Bu sırada, İspanya'da Müslümanlarla birlikte Yahudiler üzerinde de ağır bir baskı vardı. Polonya, Avusturya ve Bohemya'daki Museviler de zulüm altında yaşıyorlardı. Onlar da, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerin refah içinde yaşadıklarını öğrenerek Osmanlı ülkesine göç ettiler. Yahudilerin cemaat işleriyle Hahambaşı görevlendirildi. Sonraki yüzyıllarda zengin Museviler saray çevresinde önemli rol oynamaya başladılar.

Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımı bu günkü ölçülerle değil, vergiye esas olmak üzere, hane hesabıyla yapılıyordu. Sayım sonuçları tahrir defterlerine yazılmaktaydı. Tahrir defterlerinin incelenmesinden çıkan yaklaşık sonuçlara göre, 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin nüfusu 20 milyonu aşmıştı. Bunun yüzde 60'a yakını Müslüman, yüzde 40 kadarı Hristiyandı. Musevî nüfusun oranı yüzde l'in altındaydı.

2. Yerleşim Durumuna Göre Osmanlı Toplumu

a) Şehirliler

Şehirler, sanayiin ve ticaretin yoğunluk kazandığı yerleşim yerleridir. Buraları, siyasî, dinî, idarî işlerin görüldüğü birer merkez durumundadır. Bu işlerin görülebilmesi için gereken alt yapı gerçekleştirilmiştir ve burada yaşayan halk da ona göre örgütlenmiştir.

Osmanlı şehirleri tarım faaliyetinin yoğunluk gösterdiği köylerden farklı yerleşim

birimleriydi. Yollar üzerinde, ticaret alanlarına yakın yerlerde ve limanlarda kurulmuşlardı. Gelişmeleri bu suretle daha kolay olmuştur.

Gerek eskiden mevcut olan, gerek yeni kurulan şehirlerde gelişmenin asıl sebebi, sosyal tesislerin süratle kurulmuş olmasındandı. Hepsi de vakıf eseri olan cami, medrese, türbe, hastahane, imaret gibi binalar yapılmış, sosyal amaçlı tesislerin faaliyete geçmesiyle çevreden nüfus akımı başlamış ve şehirlerin nüfusu bu suretle artmıştı. Meydana getirilen vakıf eserlerin yaşayabilmesi ve istenilen şekilde çalışabilmesi için çok sayıda han, hamam, çarşı, dükkân, bedesten gibi kuruluşlar meydana getirildi. Ayrıca su yollan ve kanalizasyonlar yapıldı.

Şehirler, dağ ve ova köylerinin arasında bir değişim ve pazar yeri olarak da önem taşıyorlardı. Gelişmelerindeki sebeplerden biri de budur. Yine de birçok şehrin nüfusu son derece azdı. İstanbul, Bursa, Halep, Şam, Edirne büyük şehirlerdi. Diğerleri ise, bu günkü ölçülerle bir kasaba niteliği taşıyordu. Bunların çevresinde, bahçe ve bostan tarımına dayalı çalışma alanları görülüyordu.

Osmanlı şehirlerinde yaşayan halk askerîler, tacirler, esnaf ve diğerleri olmak üzere başlıca dört grupta toplanıyordu.

1. Askerîler

Osmanlı şehirlerinin en büyüğü ve önemlisi, devlet merkezi olan İstanbul'du Burada, merkez teşkilâtında görevli askerî sınıf mensupları bulunuyordu. İstanbul dışındaki şehirler ise eyalet merkezleri, sancak merkezleri ve kazalardı. Eyalet merkezlerin sayısı 30'dan, sancak merkezlerinin sayısı ise 300'den fazlaydı (16.yüzyıl sonu).

Eyalet merkezlerinin yönetimi beylerbeyleri ne verilmişti. Devlet merkezinde olduğu gibi, eyaletlerde de bir divân vardı. Beylerbeyinin başkanlık ettiği divânın diğer üyeleri mal defterdarı, beylerbeyi kethüdası, eyalet kadısı ve sübaşı idi.

Bunlardan başka beylerbeyinin emrinde, kalabalık bir görevli ve hizmetli grubu bulunuyordu. Buna kapı halkı denilirdi. Kapı halkı, doğrudan doğruya beylerbeyine şahsına bağlıydı. O, başka bir yere tayin edildiği zaman, birlikte giderek hizmet görürlerdi. Beylerbeyinin azli, ölümü veya emekliliği durumunda kapı halkı dağılırdı.

Eyaletlerde beylerbeylerinin yaptığı görevler, sancaklarda sancak beyleri tarafından yerine getirilirdi. Beylerbeyi ve sancak beyi, savaş çıktığı zaman, tımarlı sipahilerle birlikte orduya katılırlardı. Bu durumda, yerlerine vekil olarak kethüdalarını bırakırlardı. Bu görevi yerine getirenlere daha sonraları müsellim veya mütesellim denilmeye başlanmıştır.

Kazaların yönetimi kadılara verilmişti. Sübaşı, merkezden gelen emirlerin ve kadı'nın verdiği hükümlerin yerine getirilmesini sağlardı. Suçluları yakalamak, cezaları yerine getirmek de onun yetki alanına giriyordu.

İç kalenin savunulması ve güvenliğinin sağlanması kale dizdarının göreviydi. Kazanın garnizon komutanı durumundaydı.

Beylerbeyleri, sancak beyleri ve kadılar, doğrudan merkezin tayin ettiği görevlilerdi. Kadının onlara karşı bir üstünlüğü yoktu. Daha çok, bir iş birliği söz konusuydu. Kadı, hukuk gücünü elinde tutuyor, fakat yaptırım gücüne sahip bulunmuyordu. Bu güç, beylerbeyi ile sancak beyinin elindeydi. Ancak, kadı, bunun kullanılmasını denetlemek hakkına sahipti.

2. Tacirler

Küçük bel delerdeki üretim faaliyetleri ve küçük çapta satışlar esnaf tarafından yapılıyordu. Büyük şehirlerde, bu tür işleri daha geniş kapsamlı olarak yerine getirenlere ise tacir veya tüccar deniyordu. Tüccarlar, şehirlerarası ve milletlerarası ticareti de ellerinde tutuyorlardı.

Tüccarların, Türk-İslâm geleneklerine göre toplum içinde özel bir konumu vardı. Bu gelenekler, kâr sağlama girişimlerini teşvik ediyordu. Tarımla uğraşanlar ve zanaatkârlar, vergi bakımından sıkı bir denetim içinde tutulurken, tüccarlara bu bakımdan hoşgörülü davranılıyordu. Bundan amaç, sermaye birikimini ve elde edilecek kârların yatırıma dönüşmesini sağlamaktı. Bu imkânları iyi değerlendiren Osmanlı tüccarları, 15. yüzyıldan itibaren milletlerarası ticarette söz sahibi olmaya başladılar. Devletin büyük şehirleri (İstanbul, Bursa, Kahire, Edirne ve Selânik) aynı zamanda önemli ticaret merkezleri hâline geldi. Bursa'da ipekli sanayii çok gelişti. İpek ticareti hem Osmanlı, hem de Avrupalı tüccarlar tarafından yapılıyordu. Bursa ile Floransa arasındaki ticaret yolu çok işlek bir hâle gelmişti. Bundan yararlanan Müslüman tüccarlar, Kuzey İtalya'daki büyük ticaret merkezlerinde bürolar açmışlardı. Edirne ise kumaş ticaretinin merkezi durumundaydı, İstanbul, kalabalık nüfusu ile, üretimin yanında büyük bir tüketim merkeziydi. Osmanlı ülkesinin ve dünyanın her yerinden gelen çeşitli mallar, burada geniş bir pazar buluyordu.

Osmanlı tüccarlarının ödedikleri vergi çok azdı. Bu sebeple, ellerinde biriken sermayeyi iç girişimlere yatırıyorlardı. Kendi evlerinde veya atölyelerinde çalışan zanaatkarlara, özellikle dokumacılara ham madde veriyor, buralarda dokunan kumaşları dış piyasalarda satıyorlardı.

3. Esnaf

Osmanlı şehir halkının büyük bölümünü esnaf meydana getiriyordu. Esnaf tabakası, çok değişik üretim kollarında çalışıyordu. Bunlar, küçük çapta alışveriş yapanlarla zanaatkarlardı. Üretim yaptıkları gibi, ürettikleri malları da iş yerlerinde pazarlıyorlardı. Kendi içlerinde, iş kollarına göre teşkilâtlanmışlardı. Bu teşkilâta 'lonca" deniyordu. Her isteyen,

istediği işi, istediği zaman ve yerde yapamazdı. Dükkân açılması veya bir iş kolundaki esnaf sayısının arttırılması, belli kurallara bağlanmıştı. Gösterilen titizlik ve sanatta ilerleme güçlüğü, başıboşluğu önlemekteydi. "İhtiyaca göre üretim" ilkesi dikkatle korunuyordu. Aşırı üretimin yol açacağı bunalımlar ve esnafın işsiz kalma tehlikesi böylece önleniyordu.

Esnaf topluluğunda, gösterilen beceriye ve kıdeme bağlı bir tabakalaşma vardı. İlerlemenin asıl yolu ise, ahlâkî ve meslekî üstünlüktü. Bunlara sahip olmayanlar, esnaf arasında barınamazlardı. İş yerlerinde karşılıklı bir sevgi, saygı ve aile havası hâkimdi.

17. yüzyıl ortalarında, İstanbul'da 225 iş kolunda faaliyet gösteren 15 bin kadar dükkân ve 23 bin kadar atölye bulunmaktaydı.

4. Diğer Gruplar

Osmanlı ülkesinde canlı bir ticaret hayatı bulunduğu için, yabancı tüccarlar da Osmanlı şehirlerine geliyorlardı. Osmanlı ülkesine gelenler arasında, gezginler ve yabancı temsilciler de bulunuyordu. Bunlara "aman" verilirdi. Yani, Osmanlı ülkesi içinde korunacaklarını devlet garanti ederdi. Bununla birlikte, kuşkulu davranışları görülenlerin sınır dışına çıkarılmasından kaçınılmazdı.

Üretimin düşmemesi için, tarımla uğraş anların yerlerinden ayrılmasına kolay kolay izin verilmezdi. Ancak, 17 yüzyılda, köyden şehre doğru nüfus hareketinin yoğunluk kazandığı görüldü. Başlangıçta tek başlarına gelenler, daha sonra ailelerini de yanlarına getirdiler. Böylece, şehirlerde işsizler başgösterdi. Kiracılık kurumu genişledi. Seyyar satıcıların sayısında artma görüldü. Bunlar, esnaf birliklerine bağlı olmadan satış yapıyorlar ve esnafın bağlı olduğu düzenin sarsılmasına yol açıyorlardı.

Şehir halkı arasında seyyidler de görülüyordu. Bunlar, dinî bakımdan soylu sayılıyorlar, saygı görüyorlar, fakat ulema sınıfı içine alınmıyorlardı.

b) Köylüler

Osmanlı Devleti'nde ekonomi tarıma dayalı olduğu için toprağın, köyün ve köylülerin büyük önemi vardı. Bazı istisnalar dışında, tarım yapılan toprakların mülkiyeti devlete aitti. Ancak, toprağı işleme hakkı, işleyenlere verilirdi. Bu, bir nevi kiralama niteliği taşıyordu. Devletin bu şekilde verdiği topraklar satılamaz, başkasına devredilemez, vakıflara bağışlanamazdı. Ancak, çiftçiler, üzerlerine düşen görevleri yerine getirdikleri sürece yerlerinden atılamaz ve hakları ellerinden alınamazdı. Hu bakımdan, çiftçiler, 16. yüzyıl sonuna kadar baskı altında değillerdi. Topraklarını huzur ve güvenlik içinde ekip biçiyorlardı.

Devlet, toprağın işlenme hakkını verirken çiftlik denilen birimi esas alıyordu. Çiftlik, bir çift öküz tarafından sürülebilecek arazi boyutlarındaydı. Bunun yaklaşık ölçüsü 60-150 dönüm arasıydı. Bu, tam bir çiftlikti. Daha küçük boyutlarda çiftliklere de rastlanıyordu. Çiftli, ektiği toprağa (çiftliğe) karşılık yılda 22 akçelik vergi öderdi. Bu, gelir vergisinden çok, bir nevi toprak vergisiydi. Buna çift resmi deniyordu. Çift resmi, Rumeli'de uzun zaman aynı kalmıştı. Fakat, Anadolu'da ve Suriye'de, daha sonraları 50 akçe dolaylarına kadar yükselmişti.

Miktarı belli bu verginin dışında çiftçiler, elde edilen ürünler için ayrıca bir vergi öderlerdi. Bir toprak, üç yıldan fazla sürülmez veya herhangi bir sebeple boşalırsa, bu arazi başkasına verilirdi. Bu takdirde, toprağı boş bırakan kimseden çift bozan akçesi adı ile bir vergi alınırdı. Devlet, bu konuda duyarlıydı. Çünkü toprağın ekilip biçilmemesi üretimi düşürdüğü gibi, dirlik sistemini de bozmaktaydı.

Hak sahibi öldüğü zaman, toprağı erkek çocuklarına kalıyordu. Toprağın bölünmemesi esastı. Bu bakımdan, erkek çocuklar yoksa, çiftçinin diğer yakınları, toprağı kullanma hakkına sahip olurlardı. Hiçbir yakını kalmamışsa, bu toprak, arazisi olmayan diğer köylülere verilirdi.

Köyde yaşayan ve çiftçilikle geçinen halkın başka işler yapması yasaklanmamıştı. Köylerin çoğu, şehirlerden uzaktaydı. Yol şebekesi elverişli değildi. Bazen da soğuk ve kar gibi sebeplerle yollar kapanıyordu. Onun için, toplum hayatında gerekli olan diğer işlerin de yapılması gerekiyordu. Terziler, nalbantlar, saraçlar, demirciler, dokumacılar köylerde ayrı bir sınıf hâlinde değildi. Bu işleri de köylüler görüyordu. Ayrıca, dinî hizmetler de köylüler arasından çıkan imam, şeyh, kethüda vasıtasıyla yerine getiriliyordu.

Tımar sahipleri de köylerde oturmaktaydı. Bunlar, köylülerin yaşadığı gibi bir hayat sürüyorlardı. Ancak, devlet görevlisi durumundaydılar. Görevleri ise, çiftlik sisteminin korunması ve sürekli denetim yapılmasıydı. Bazen, çiftçiler, işledikleri toprak üzerindeki haklarını başkalarına devredebilirlerdi. Bunun karşılığında bir miktar para alırlardı. Tımar sahibi de bu işleme izin verdiği için, yeni hak sahibinden para kabul ederdi. Ancak, bu bir satış işlemi değildi. Mülkiyet yine devlette kalıyordu.

Dirlik sahipleri kale görevlisi, din görevlisi, güvenlik görevlisi olarak da çalışabiliyordu. Bazıları, ayrıca kendilerine ait çiftlikleri de işletiyorlardı.

Köylüler arasında hiç vergi ödemeyen veya çok az ödeyen bir zümre de vardı. Bunlara muaf deniliyordu. Yaya ve müsellemler, kalelerde görev yapanlar, çeltikçiler, köprücüler, derbentçiler, emekli sipahiler, din görevlileri ve ilim adamları, şeyhlerin ve sipahilerin oğulları muaf zümresi içinde yer alıyorlardı.

c) Göçebeler (Konar-göçerler)

Göçebeler, dağlık arazide, bozkırlarda veya çöllerde yaşayan kalabalık aşiretlerdi. Bunlar, tam bir göçebe hayatı yaşamıyorlardı. Geniş Hayvan sürüleri besledikleri için, yazın yaylaklara, kışın kışlaklara gidip geliyorlardı. Bunlara konar-göçer veya yörük deniliyordu. Konar-göçerler Rumeli'de Balkan Dağları'nda, Dobruca'da, Arnavutluğun bazı kesimlerinde; Güney Kafkasya'da, Orta ve Doğu Anadolu ile Toroslar'da yaşıyorlardı.

Türk oymaklarının başındakilere bey, Arap aşiretlerinin başındakilere şeyh adı veriliyordu. Bunların yardımcıları olan kethüdalar, oymakların iç işlerini ve devletle olan ilişkilerini düzenlerlerdi. Beyler, şeyhler ve kethüdalar devlet tarafından resmen tanınırlardı.

Konar-göçerler hayvancılıkla geçinirlerdi. Büyük hayvan sürüleri beslerler, bu hayvanların etini, sütünü, sütten elde ettikleri yağ, peynir, yoğurt gibi maddeleri şehirlere satarlardı. Yazın bu işlerle uğraşırlar, kışın ise avcılık ve küçük zanaat gibi işlerle meşgul olurlardı. İçlerinden çok azı tarımla geçiniyordu.

Konar-göçer oymakların, devlete karşı bazı görevleri de vardı:

- Erişilmesi kolay yerlerde bulunan oymaklar, sefere giden orduya asker verirlerdi.
- Yol kavşaklarının ve dağ geçitlerinin korunmasında görev alırlardı.
- Yol, köprü, kale ve liman yapımlarında ve onarımlarında çalış ırlardı.
- Mal taşımacılığında, kervanların korunmasında, madenlerin işletilmesinde çalışırlardı.
- Nehir ve deniz kenarlarında yaşayanlar gemi yapımına yardım eder ve donanma için malzeme sağlarlardı.

Konar-göçerler, devlete hayvan veya sürü başına **ağıl** resmi denilen bir vergi öderlerdi. Devlete âit otlakları kullandıkları için, kendilerinden kışlak ve yaylak resimleri alınırdı. Bazı oymaklar, vergilerini devlete ok ve yay imâl etmek suretiyle öderlerdi.

3. Osmanlı Toplumunda Aile

Osmanlı toplumunda aileyi ana-baba ve çocuklar oluşturuyordu. Birçok evde bulunan hizmetkârlar aile fertlerinden sayılıyordu. Bazen, ailenin diğer yakınları da aynı evde oturuyordu.

Osmanlı anlayışına göre, aile oluşturmak üzere bir araya gelen kimseler dünyada haysiyeti ve âhirette saadeti sağlayacak kurallara, kanunlara ve yöntemlere göre hareket etmelidir. Bir aile, çok sayıda fertlerden meydana gelir. Aile içinde birlik ve düzen, iyi idare ile sağlanır. Ailenin idarecisi, evin ve ailenin reisi, babadır. Evin erkeği, ailesini, dikkatle, şefkatle ve gerektiği zaman tatlı-sert davranışlarla yönetir. Ev halkından her biri, bu sayede kötü şeylerden uzak kalır, faziletli insanlar olurlar.

Eski Türk geleneklerinden ve İslâmiyetten gelen anlayışa göre, bir kimsenin, nefsini kötülüklerden ve günahlardan koruması, neslin devamını sağlaması için evlenmesi gerekir. Osmanlılarda evlilik akdi, kadı'nın huzurunda yapılır, işlem mahkeme siciline kaydedilirdi. Tarafların kadı huzuruna gitmeleri şart değildi. Bazen bir tarafın, bazen her iki tarafın vekilleri, evlenme işlemini yerine getirebilirlerdi. Erkek tarafı, ilerde bir boşanma olursa, kadına ne kadar tazminat verileceğini nikâh sırasında belirtirdi. Bu miktar, anlaşmaya bağlıydı ve mehir adıyla anılıyordu. Müslüman olmayanlar da, istedikleri takdirde, nikâhlarını kadı huzurunda kıydırabiliyorlardı.

Osmanlılarda erkeğin birden fazla kadınla evlenmesini önleyici bir hüküm bulunmuyordu. Ancak, böyle evlilikler hukuken teşvik edilmiyordu. Uygulamada ise bu tür evliliklere çok seyrek rastlanıyordu.

Ailenin hanımı, ev idaresinde eşine ortak ve yardımcıdır. Eşi olmadığı zaman, onun vekili, çocuklarının ve malının koruyucusudur. Zor zamanlarında erkeğine danışmanlık yapar, öğüt verir, onun sıkıntı ve üzüntülerini paylaşır. Son derece namuslu ve iffetlidir.

Osmanlı toplumunda boşanmaya çok seyrek olarak rastlanırdı. Boşanma yasak olmamakla beraber ayıp ve günah sayılmaktaydı. Boş anmış kadına tayin edilen nafaka genelikle çok yüksek olurdu. Bu da, boşanmayı engelleyen sebeplerden biriydi.

Aile hayatında çocuk, değerli ve şefkate muhtaç bir varlık olarak kabul ediliyordu. Çocuklar disiplin içinde ve sıkı bir terbiyeye tâbi olarak yetiştirilirlerdi. Fakat çocukların dövülmesinden kaçınılırdı. Onların, yeteneklerine göre bir eğitim görmelerine dikkat edilirdi.

Türk evi, Anadolu'da daha çok kagir, İstanbul'da ise ahşap olarak inşa edilirdi.

Büyük yangınlardan sonra İstanbul evlerinin de kâgir yapılmasına başlanmıştır.

Evlerin çok temiz tutulmasına özen gösterilirdi. Evler çok kere bahçeli olup, buralarda meyve ağacı ve çiçek yetiştirilirdi. Osmanlı evleri, en küçüğünden en büyüğüne kadar, selâmlık ve harem olmak üzere iki kısımdı. Selâmlık kısmında, evin erkeği, misafirlerini kabul ederdi. Harem kısmına ise, ancak çok yakın akraba olan erkekler girebilirdi.

Büyük şehirlerde, özellikle İstanbul'da varlık sahibi kalabalık aileler konaklarda otururlardı. Bu konaklar, çok kere 25-30 odalı olurdu.

20. yüzyılın başlarında ekonomik refahın sarsılmaya başlaması konak hayatını da etkilemiştir. Konakların sayısı gittikçe azalmış; küçük aile tipinin yaygınlaşması, konakları lüks hâline getirmiştir.

B. OSMANLI TOPLUMUNDA SOSYAL HAREKETLİLİK

Toplumlar durağan (statik) değildir. Zaman içinde, çeşitli bakımlardan hareketlilik gösterirler. Toplumu meydana getiren gruplar, yüzyıllar boyu, ülkenin hep aynı yerinde oturmayabilirler. Bu gruplardan bazıları, çeşitli sebeplerle yer değiştirip başka bölgelere giderler. Coğrafî alanda görülen bu gelişmeye yatay hareketlilik denir.

Toplumun, başta yönetenler ve yönetilenler olmak üzere, çeşitli gruplardan meydana geldiğini görmüştük. Bu sınıflar arasında yer değiştirme olaylarına da birçok toplumda rastlanır. Meselâ bir çiftçi, yönetici sınıfa geçebilir. Yahut askeriyeden biri reâya sınıfında yer alabilir. İşte buna da dikey hareketlilik adı verilir.

1. Yatay Hareketlilik

Türk milletinin tarihî niteliklerinden biri, uzak bölgeler arasındaki yer değiştirme kabiliyetidir. Bu, tipik bir sosyal hareketliliktir. Orta Asya'dan başlayıp daha çok batı yönünde gelişen göçler, Türkleri Hazar denizi dolaylarına, Karadeniz kuzeyindeki düzlüklere ve Avrupa'ya; Mâverâünnehir ve Horasan üzerinden Orta Doğu'ya, Anadolu'ya ve Balkanlar'a kadar götürmüştür. Anadolu'ya ulaşan göç dalgaları, burada Türkiye Selçuklu Devleti'nin ve sonra da çeşitli beyliklerin kurulması sonucunu vermiştir. Osmanlı Devleti de bu beyliklerden biri olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu bakımdan, Osmanlılar, sosyal hareketlilik kavramına yabancı değillerdi.

Osmanlı Devleti'nde yer değiştirmeler, başlıca dört grupta toplanıyordu: Gazi-dervişlerin çalışmaları, yerleşik hayatı teşvik, şehirlerin canlandırılması, zorunlu iskân. Devletin son dönemlerde toprak kaybına uğraması ile, bu topraklardan ülkeye yapılan göçlerde bir diğer gelişmeydi.

Gazi- dervişler: Çoğu Horasan'dan gelen dervişler, Selçuklu döneminde ve Osmanlı Devletinin kuruluşu sırasında, kendiliklerinden batıya göçmekteydi. Alp-eren adı da verilen bu dervişler, Anadolu'nun tenha yerlerinde zaviyeler kurarak buralara yerleşmişlerdi. Kalabalık gruplar hâlinde gelmeye devam eden Türkmen boyları, saygı ile bağlandıkları

dervişlerin zaviyeleri çevresine yerleşiyor, buraları imar ediyorlardı. Böylece yeni köyler kuruluyor, yerleşik hayata geçiş sağlanıyordu.

Devlet teşviki: Osmanlı Devleti, ülkenin mamur hâle gelmesi için, yatay hareketliliği teşvik edici tedbirler alıyordu. Halkın, kendi isteğiyle gidip yerleşmeyi göze alamayacağı yerlere vakıf eserler yaptırıyordu. Yol, köprü, cami, medrese, imaret gibi vakıflar, bunların yaş amasını sağlayacak gelir getirici yapılarla destekleniyordu. Çarşı, dükkân, hamam gibi eserler bunlara örnektir. Buraları çekici bulan halk gruplarının yerleşmesiyle yeni yerleşim birimleri ortaya çıkıyordu. Özellikle, Rumeli'de ve Orta Avrupa'da fethedilen topraklar bu şekilde iskân ediliyordu. Konar-göçerlerin şehir hayatına geçişleri bakımından da bu gelişmenin önemi büyüktü.

Şehirlerin canlandırılması: Fethedilen şehirlerin Türk nüfusla takviye edilmesi de sosyal hareketliliğin bir başka belirtisiydi. Bu şehirler, gayrı Müslim halkın yaşadığı beldelerdi. Ülkeye yeni katılan beldelerin Türkleştirilmesi ve nüfus bakımından canlandırılması, devlet için önem taşıyordu. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden getirilen Türk nüfus buraya yerleştirilmiş, kendilerine bazı muafiyetler ve teşvikler sağlanmıştı. Rumeli'deki pek çok küçük yerleşim birimi de bu yöntemle kalabahklaşmış, birer Türk şehri hâlini almıştı.

Zorunlu iskân: Evvelce dışa dönük bir iskân siyaseti takip edilirken, 17. yüzyıldan itibaren içe dönük bir gelişme görülmüştür. Konar-göçerlerin kışlak ve yaylaklar arasındaki gidiş-gelişleri, köylerde yaş ayanları çok kere zarara uğratıyordu. Osmanlı Devleti, ekonominin temeli olan dirlik sisteminin korunmasına büyük önem veriyordu. Ayrıca, konar-göçerlerin merkeziyetçi devlet düzeniyle bağdaşmayan bu davranışlarına son vermek gerekiyordu. Aksi takdirde, dirliklerin verimi azalacaktı. Ayrıca, vergi yükümlülükleri arttırılan bazı oymaklar, bunu yerine getiremeyince eşkıyalığa başlıyor, yahut bu gibi hareketlerde bulunan ve sanca, sekban adlarını taşıyan gruplara katılıyorlardı. Ekonomik zorluklar sebebiyle, ülkenin bazı bölgeleri de boş ve ıssız kalmaya başlamıştı. Yerli halkı ve onların topraklarıyla hayvanlarını korumak da devlete düşen bir görevdi. Bütün bu sebeplerle konar-göçerler, Osmanlı Devleti tarafından zorunlu iskâna tâbi tutuldu. Konar-göçer aşiretler belli bölgelere iskân edilerek yerleşik hayata geçmeye zorlandı. Kendilerine toprak verildi, ayrıca vergi kolaylıkları sağlandı. Küçük konar-göçer grupları da kendi istekleriyle yeni beldelere yerleştiler.

18. yüzyıl başlarındaki siyasî gelişmeler, dışardan göç olgusunu ortaya çıkardı. Kaybedilen topraklardaki Müslüman halk, Osmanlı Devleti sınırları içindeki topraklara göç etmek zorunda kaldı. Bunlar, zaman zaman on binleri, hatta yüz binleri bulan büyük göçmen kafileleri hâlini aldı. Devlet, bu defa onların ülke içinde iskânı meselesi ile karşı karşıya kaldı. Bu göç hareketleri, büyük çoğunlukla Rumeli topraklarından, Kırım'dan ve Kafkasya'dan olmaktaydı.

2. Dikey Hareketlilik

Osmanlı toplum düzeninde çeşitli sınıflar bulunuyordu. Bir kimsenin, içinde bulunduğu sınıftan başka bir sınıfa geçmesi yasaklanmamıştı. Aksine, bu geçişin yolları açık tutulmaktaydı. Böyle bir geçiş, Avrupa'nın sosyal yapısı içinde hemen hemen imkânsızdı. Bu imkânsızlık, daha katı olarak, Hindistan'daki kast rejiminde görülüyordu. Orada, bir sınıftan diğerine geçmek kesinlikle mümkün değildi. Osmanlılarda böyle bir durum yoktu.

Osmanlı Devleti'nde halk başlıca iki büyük grup halindeydi: Birincisi yönetenler (Askeriye), ikincisi yönetilenler (Reâya). Askeriye de kendi arasında seyfiye, ilmiye ve kalemiye olmak üzere kısımlara ayrılıyordu. Gerek reâyadan seyfiyeye, gerek seyfiye içindeki grupların birinden diğerine geçmek mümkündü. Bunun belli şartlan vardı.

Reâyadan biri, savaşta başarı göstererek tımar sahibi olabilir, böylece askerî sınıfa yani yönetenler sınıfına geçebilirdi. Başarıları devam ettiği takdirde, bu sınıf içinde yükselmesi mümkündü.

Bunun dışında, Müslüman olmayan gençler için yönetici sınıfa girmenin yolu devşirilmekten geçiyordu. Devşirilen gençler, Türk ailelerin yanında Türk-İslâm kültürünü öğreniyorlar, buradan Acemi Oğlanlar Ocağına geçiyorlardı. Daha sonra da eğitimlerini Enderûn'da geliştirerek askerî sınıfa dahil oluyorlardı. Bundan sonra, önlerinde yükselmek için her türlü imkân bulunurdu. Devletin, hükümdardan sonra en yüksek makamı olan sadrazamlığa kadar çıkılabilirdi.

Osmanlılarda yükselmenin ikinci yolu medreselerdi. Medreselere giren ve buradaki öğrenimi tamamladıktan sonra icazet alan gençler, ilmiye ve kalemiye kollarında yükselebilirlerdi. Böylece eğitim, yargı ve bürokrasi alanlarında önemli görevler alabilirlerdi.

Aynı şekilde müderrislikten yargıya, kadılıktan müderrisliğe geçmek mümkündü.

C. GÜNLÜK HAYAT

1. Sarayda

Osmanlı sarayında, geleneklere ve İslâm dininin gereklerine göre düzenlenen bir hayat yaşanıyordu. Saray, selâmlık ve harem olmak üzere iki bölümdü. Selâmlık, padişahın, devlet işleriyle meşgul olduğu kısımdı.

Osmanlı sarayında harem dairesi, padişahın, kadınları, cariyeleri ve çocukları ile yaşadığı bölümdü. Harem, girilmesi yasak yer demektir. Zamanla evin hanımı anlamını da kazanmıştır.

Osmanlı saraylarında harem dairesi, mâbeyn ile kızlar ağası dairesi arasında yer almaktaydı. Padişahın yaşadığı bölüm hünkâr dairesi adını taşıyordu. Bu dairenin etrafında valide sultanın, kadınların, ikballerin, padişah kızları sultanların, şehzadelerin, usta, kalfa ve cariyelerin daireleri bulunurdu.

Padişahın kadınlarına genellikle kadın-efendi denilirdi. İlk kadını ise başkadın adını taşırdı. Kadın-efendilerin erkek çocuğu olup da tahta çıkarsa, bu defa onlara valide sultan denilmeye başlardı. Padişahın kadınları, hükümdarın huzuruna çıktıkları zaman, izin verilmedikçe oturmazlardı. Konuşmaları ve davranışları son derece resmîydi.

Anneler, şehzade olan oğullarından "efendi hazretleri" diye bahsederlerdi. Kendisini ziyarete gelen çocuklarını ayakta karşılarlar ve onlara arslanım diye hitap ederlerdi. Şehzadeler de, kaç yaşında olurlarsa olsunlar, kadın-efendilerin ellerini öperlerdi. Osmanlı sarayında küçüklerin büyüklere gösterdikleri saygı ve nezaket, örnek olacak derecedeydi.

Harem mensubu kadınlar daha çok ipekli entari, yazın manto, kışın kürk giyerlerdi. 19. yüzyıldan itibaren çarşaf ve ferace giyip, yüzlerini yaşmakla örtmeye başlamışlardı.

Kadınların tayinat ve ödenekleri vardı. II. Bâyezid zamanında, yıllık gelirleri 15 bin akçeydi. Ayrıca, kendilerine kumaş, kürk, sabun, odun, şeker, kahve gibi ihtiyaç maddeleri verilirdi.

Osmanlı sarayında valide sultanlar etkili olmaktaydı. İçlerinden bazıları devlet işlerine karışıyor, sadrazama buyruk dahi veriyorlardı. Bunlar arasında Kanunî'nin annesi Hafsa Sultan, II. Selim'in eşi Nurbânu Sultan» III. Murad'ın eşi Safîye Sultan, IV. Murad ve Sultan İbrahim'in anneleri Kösem Sultan, IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan başta geliyordu.

Padişah kızları doğduğu zaman, kendisine bir daire ayrılırdı. Ayrıca, emrine dadı, sütnine, kalfa ve cariye gibi hizmetliler verilirdi. Okuma çağına eriştikleri zaman, padişahın emri ile kendilerine hocalar tayin edilirdi. Eğitimlerine özen gösterilirdi. Hanedana mensup kızlarla evlenenlere ise damat denirdi.

Harem dairesinde kara ve ak harem ağaları görev yapardı. Bunlar, haremin en üst dereceli yöneticileriydi. Harem ağalarına önce Daru s-saâde ağası, sonraları daha çok kızlar ağası denilmiştir. Padişahla sadrazam arasındaki yazışmayı sağlamak kızlar ağasının en önemli göreviydi. Valide sultanla istediği zaman görüşebilen kızlar ağası, onu yönlendirme imkânına sahipti.

Haremdeki kadınlar, günlerini, okumak, ibadet etmek, eğlencelere katılmakla geçirirlerdi. İslâmiyetin gereklerini yerine getirmeye dikkat ederlerdi. Haremde yaşayanlar, bazen, bahçelerde ve gezinti yerlerinde eğlenmeye giderlerdi. Buna halvet denilirdi. Padişahın, bütün aile fertleriyle veya bir bölümüyle toplanmasına ise muhtasar halvet adı verilirdi. Bahar ve yaz aylarında, saray bahçesinin dışındaki yerlere geziler düzenlenirdi. Fakat harem halkı çok kalabalık olduğundan bu gezilere gruplar hâlinde gidilirdi.

Harem, kapalı bir çevreydi. Bunun için, eğlenceye önem verilirdi. Harem deki eğlence hayatına meddahlar, karagözcüler ve orta oyuncular da katılırlardı. Haremde cariyelerden kurulu bir saz takımı vardı. Bazı geceler özel musiki toplantıları yapılır, bazen de saz geceleri düzenlenirdi. Cariyelerin musiki alanında yetişmeleri ve raks öğrenmeleri için çaba harcanırdı. Bunlar, ya haremdeki meşkhanede, yahut da hocalarının evine giderek musiki dersleri alırlardı.

Ramazan geldiği vakit, haremde dinî hava yoğunlaşırdı. Herkes oruç tutar, içlerinden hafız olanlar hatim indirirlerdi. Kadın-efendi ve sultanlar, haremdeki diğer kadınları iftara davet ederlerdi. Bayram tebriki, Nevruz, cuma selâmlığı, sürre alayı gibi törenler de, harem mensupları için bir eğlence imkânı meydana getiriyordu.

2. Şehirde

Osmanlı Devletinde iktisadî refah, özellikle 16. yüzyıldan itibaren çok artmıştı. Buna paralel olarak, şehir hayatı da zenginleşmişti. Tabiî, şehirler arasında seviye farkı olması kaçınılmazdı. Ticaretin geliştiği liman şehirleri, başta İstanbul olmak üzere, diğer şehirlerden daha yüksek bir hayat seviyesine sahipti.

Şehirlerde günlük hayat ve çalışma saatleri, sabah namazı ile akşam namazı arasındaki zamanı içine alıyordu. Bu zamanın büyük bir kısmı temizlik, giyinmek, yemek ve çalışmak gibi, her gün yapılması gereken işlere harcanıyordu.

Erkekler, başlarına genellikle sarık sarıyorlardı. Ancak, bunun şekli modaya ve kişilerin sosyal durumuna göre değişiklik gösteriyordu. 19. yüzyılda, ilmiye sınıfı dışında, sivillerin fes giymesi zorunlu kılındı. Hristiyanlar sarık saramazlar, çoğunlukla fes giyerlerdi. Kürk, erkeklerin ve kadınların beğenerek giydikleri, pahalı bir kıyafetti. Kadınlar çuhadan, ipekten, kadifeden, atlastan yapılmış elbiseler giyiyorlardı. Bunun üstüne giyilen kıyafete ferace deniliyordu. Çarşaf, 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkmış, fakat sonra yerini mantoya bırakmıştı.

Osmanlı şehir mutfağı çok zengindi. Yiyeceklerin temel maddeleri un, tereyağı, pirinç, koyun eti ve süttü. Deniz ürünlerine, pek çok yerde rağbet edilmezdi. Çok çeşitli, tuzlu ve tatlı hamur işleri yapılırdı. Yoğurt, kaymak, sütlü tatlılar ve çeşitli peynirler sofralardan eksik olmazdı. Zeytinyağlı yemekler" de şehir evlerinin yemek çeşitleri arasındaydı. Külliyelerde yemekler, aralarında müderrislerin, öğrencilerin, çalışanların, konukların ve yoksulların da bulunduğu yüzlerce kişilik sofralarda yenirdi. İş yerlerinde çalışanlar ise, öğle yemeklerini, muhallebici, işkembeci gibi yerlerde yemekteydi.

Osmanlılarda, başlangıçta haftalık tatil yapılmıyordu. Sonraları, perşembe günleri, haftalık tatil günü oldu. II. Mahmud zamanında da haftalık tatil cuma günleri yapılmaya başlandı.

Şehirlerdeki içkili yerleri ancak gayrı Müslimler işletebilirdi. Bunların, Müslüman mahallelerinde açılması yasaktı. Kahvehaneler ise, 16. yüzyıl ortalarından başlayarak yaygınlaşmıştı Buraları lüks döşenir, kibar tabakaya mensup erkeklerin buluşma ve sohbet yeri olarak çalışırdı. Bazen musiki de icra edilirdi. Bir süre sonra tütün de içilmeye başlandı. Tütün içmek için çubuk kullanılıyordu. Kahve ve tütün, zaman zaman yasaklanmışsa da, bu yasaklar sürekli olamamıştır.

Şehir hayatında eğlence önemli bir yer işgal ediyordu. Dinî bayramlar, padişahların cülûs (tahta çıkma) şenlikleri, Hıdrellez, şehzadelerin ve sultanların doğum günleri, düğünler şehirlerde eğlence için fırsat yaratıyordu. Tatil günlerinde mesirelere gidilip eğlenilirdi. Başlangıçta Kâğıthane en rağbet gören mesire yeriydi. Sonraları Bentler ve Belgrad Ormanı, 19. yüzyılda Çamlıca moda olmuştu. Boğaziçi ise günü birlik geziler için her zaman gözde bir yerdi.

Devlet merkezinde dilenci bulunması ayıp sayılırdı. Dilenciler arasında Türkçe konuşana hemen hiç rastlanmazdı. Yakalananlar, şehir dışına çıkarılırdı.

Günlük çalışma hayatına öğle ve ikindi namazları dolayısıyla ara verilir, akşam ezanından sonra herkes evine çekilirdi. Ramazan eğlenceleri, şenlikler ve büyük düğünler, geceleri eğlenmek için vesile sayılırdı.

Hristiyanlar ve Yahudiler de, bayramlarında ve kutsal günlerinde, kendi gelenekleri çerçevesinde eğlenirlerdi.

3. Köyde

Köy hayatı, şehir, ve kasaba hayatından farklıydı. Köylerin çoğu, kalabalık yerleşim yerlerine uzaktı. Ulaşım imkânları da azdı. Bu bakımdan, köylerde kendi kendine yetecek bir ekonomik faaliyet görülüyordu. Geçim yolu çiftçilikti. Ayrıca, bağ ve bahçe tarımı da yapılıyordu. Köylüler, kendi ihtiyaç maddelerini kendi imkânlarıyla karşılamak zorundaydılar. Buğday ve arpa başta olmak üzere, hububat üretimi, tarlaların ekilip biçilmesiyle sağlanıyordu. Ama, bu yeterli değildi. Sebze ve meyveye de ihtiyaç vardı. Bunun için, evlerin çevresinde bağlar ve bahçeler yer alıyordu. Buralarda sebze yetiştiriliyor, dikilen ağaçlardan meyve elde ediliyordu. Et ve süt ihtiyacı ise, beslenen hayvanlardan sağlanıyordu. Bu sebeple, her köylü ailesinin, yerine göre inek, koyun ve keçi beklemesi, tarlalarını sürmesi için öküz veya manda bulundurması gerekliydi. Ayrıca, eti ve yumurtası için kümes hayvanları lâzımdı.

Köylerde gündelik hayat, bu ekonomik faaliyet çerçevesinde sürdürülüyordu. Erkekler, mevsimi geldiğinde tarlaları sürmek, ekin biçmek, elde edilen ürünü eve veya depoya taşımak, ağaç budamak gibi işlerle uğraşırlardı. Hayvan derilerini işleyerek meşin yapmak, basit tarım araçları imâl etmek de erkeklerin işleri arasındaydı. Kadınlar ise koyunları kırkmak, elde edilen yapağıyı tarayıp iplik eğirmek ve kumaş dokumakla uğraşıyorlardı. Bu kumaşlar, çamaşır ve elbise yapımında kullanılıyordu.

Köy evleri, bulunduğu bölgenin şartlarına göre inşa ediliyordu. Ormanlık arazi yakınında daha çok ağaçtan, başka yerlerde taştan veya kerpiçten yapılıyordu. Bu evlerin yanına yahut altına ağıl yapılırdı. Hayvanlar buralarda beslenir, böylece hem güvenlik altında tutulur, hem de kışın sıcaklıklarından yararlanılırdı. Isınma maddeleri odun ve tezekti.

Osmanlı ülkesinde bazı köyler birkaç evden ibaret olur, bazıları ise birkaç yüz haneyi bulurdu. Müslüman ve gayrı Müslim köyleri genellikle ayrıydı. Bazen de bu iki unsur aynı köyde, hoşgörü içinde birlikte yaşarlardı. 19. yüzyıla kadar ilişkiler dostluk içinde gelişmişti.

Sosyal hayat, camilerin çevresinde yoğunlaşmaktaydı. Buraları, sadece ibadet edilen yerler değil, köyün çeşitli işlerinin görüşüldüğü toplantı yerleriydi.

Ramazan ve Kurban bayramları, Nevruz ve Hıdrellez münasebetiyle köylerde şenlikler yapılırdı. Gezginci halk şairlerinin gelişiyle şiirler ve saz eşliğinde türküler söylenirdi. Her bölgenin kendine özgü oyunları köylerde yaşatılırdı. Köylerde yerleşmiş dervişlerin zaviyeleri de, dinî ve tasavvufî faaliyetler için bir merkez durumundaydı.

4. Göçebelerde

Konar-göçer aşiretler hayvancılıkla geçinirler, hayvanlarına otlak bulmak için yazın yaylalara, kışın kışlaklara giderlerdi. Bazı konar-göçerler, küçük çapta alım satım ve imalâtçılık yaparlardı. Tarımla uğraşanlar ise azdı.

Bu ekonomik hayat, göçebe aşiretlerdeki günlük hayatın temelini oluşturuyordu. Bulundukları bölgelere göre, koyun, keçi, at, deve gibi hayvanların bakımı, korunması, güdülmesi dikkat ve beceri isteyen bir işti. Hayvanların salgın hastalıklara karşı korunması, at gibi bazı cinslerinin nallanması, koyunların kırkılması, postlarının işlenmesi, sütlerinden yoğurt, peynir vb. gibi gıda maddelerinin elde edilmesi göçebelerin faaliyet sahasına giriyordu.

Bütün bunlar dikkate alındığında, konar-göçerlerin dinamik ve yorucu bir günlük hayatı olduğu anlaşılmaktadır. Erkeklerin başlıca meşguliyeti, sürülerin güdülmesi ve bakımı idi. Bunların yünlerinden, kıllarından ve sütlerinden çeşitli maddeler üretilmesi ise kadınların işiydi. İçinde barınılan çadırlar, keçi kılından veya keçeden yapılırdı. Deve besleyen Arap aşiretleri de çadırlarını bu hayvanın kılından imal ederlerdi.

Konar-göçerlerin elbiseleri, hayvanların yününden elde edilen dokumalarla yapılırdı. Bunun için, küçük çapta dokuma tezgâhları kullanılıyordu.

Konar-göçerler, yiyeceklerini de hayvanlardan elde ederlerdi. Yağ, et, yoğurt, peynir, bal temel gıda maddeleriydi. Bunun için hayvanların sağılması, yayık döğülmesi, arıcılık gibi işler, günlük hayatın parçalarıydı.

Alım satım işleri, konaklanılan yerlerin yakınındaki pazarlarda yapılırdı. Para ile satış yapılabildiği gibi, takas (değiş-tokuş) yöntemine de başvurulurdu. Satılan mallar süt ürünleri, hayvanlardan elde edilen diğer maddeler ve hayvanların kendileriydi.

Ç. OSMANLI TOPLUM YAPISINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER

Nüfus artışı: Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde nüfus artışını sağlayan, doğudan gelen Türkmen aşiretlerinin Anadolu'ya göçüydü. 16. yüzyılda bu göç hareketi durma noktasına geldi. Buna karşılık, salgın hastalıkların önlenmesi, ölüm oranları azalırken doğum oranının artması nüfusun çoğalması sonucunu verdi. Böylece, 16. yüzyılda Osmanlı nüfusu iki katına çıktı. Buna karşılık, ülke toprakları ve ekilebilir arazi aynı oranda artmadı.

Dirlik sisteminin bozulması: Hayat pahalılığının artması ile tımarlı sipahiler, cebeli beslemekte zorlandılar. Bu yüzden sefere çıkmayınca, ellerindeki dirlikler devlet tarafından geri alındı. Boş kalan tımarlarına, başta tımar sahipleri veya mültezimler tarafından el konuldu. Böylece, büyük toprak sahipleri meydana çıkarken, reâyanın bir kısmı bu topraklarda tarım işçisi olarak çalışmaya başladı. Kendi köylerinde işleyecek toprak veya çalışacak iş alanı bulamayan köylüler, şehirlere göçmeye başladılar. Bir kısmı da, beylerbeylerinin ve sancak beylerinin askerleri arasına katılıyorlardı. Bunlara sekban deniyordu. Sekbanlar, sefer zamanı savaşa gidiyorlar ve ücret alıyorlardı. Savaş olmadığı zaman, kendilerine ücret ödenmiyordu. Başlarındaki beylerin başka bir yere tayini çıkınca da işsiz kalıyorlardı.

İç karışıklıklar: Tımar sisteminin bozulmasıyla ortaya çıkan sekbanlar ve levendler, başka bir gelir kaynağından mahrum kaldıkları için eşkıyalığa başladılar. Bu şekilde eşkıyalık yapan başka gruplar da vardı. Kapıkullarının topraklarına el koyduğu sipahiler dirliksiz kalmışlardı. Köylünün büyük kısmı, ağır vergileri ödeyemedikleri için topraklarını bırakıp kaçmışlardı. Çiftbozan denilen bu köylüler kalabalık bir gruptu. İktisadî durumu iyi olmayan konar-göçer aşiret mensubu Türkmenler, iş bulamayan softalar da durumundan memnun değillerdi. Bütün bu gruplar isyana giriştiler veya sürmekte olan isyanlara katıldılar.

Bozoklu Şeyh Celâl adında biri, 1519'da Tokat dolaylarında isyan etmişti. Kısa zamanda bastırılan bu ayaklanmadan sonra, Anadolu'da isyana kalkışanlara Celâlî adı verilmesi âdet olmuştu. Celâlî isyanları iki yüzyıldan fazla sürdü.

İsyanlar, Anadolu'da güvenliği kökünden sarstı. Halk, kendi imkânlarıyla Celâlîlere karşı direnmek, onlara katılmak veya uzak yerlere göç etmek şıklarından birini seçmek zorunda kaldı. Bütün bunlar, göç hareketini hızlandırdı, köylerin tenhalaşması ve şehirlerin kalabalıklaşması sonucunu verdi.

Dış sebepler: Coğrafî keşifler, deniz ticaret yollarının değişmesi, Avrupa'nın Amerika ve Afrika'ya yayılmasını sağlamıştı. Özellikle Amerika'da elde edilen altın ve gümüş gibi kıymetli madenler, Avrupa'nın hızla ve olağanüstü şekilde zenginleşmesine yol açmıştı. Bu satın alma gücü, 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı ülkesine yansıdı. Tahıl, un, bakır gibi maddeler, Osmanlı ülkesinde, Avrupa'ya oranla ucuzdu. Avrupa'ya akmaya başlayan bu maddelerin fiyatları yükseldi. Osmanlı esnafı, işleyecek ham madde bulamadı. Üretim düştü. Avrupalı iş adamları, Osmanlılardan aldıkları ham maddeleri işleyerek yine Osmanlılara ihraç etmeye başladılar. Bunlar daha ucuz, bazen de kalite bakımından daha üstün oluyordu. Osmanlı küçük sanayii bununla rekabet edemedi. Sanayi dallarında gerileme başladı. İthalâtın artması, altın ve gümüşün yurt dışına çıkması sonucunu verdi. Böylece enflasyon meydana geldi. Hayat pahalılığı, iki yüz yıl içinde dört misli arttı. Bundan da sabit gelirliler ve aylıklı memurlar zarar gördü.

Osmanlı Devleti'nin durumu düzeltmek için aldığı tedbirler, uzun süreli yarar getirmedi. Adaletname adıyla yayınlanan padişah fermanları, halkın ezilmesini olağanüstü tedbirlerle önlemek amacını taşıyordu. Ancak, gittikçe ağırlaşan bunalım, bu tedbirlerle ortadan kaldırılamadı.

1. 18. Yüzyıl

a. Yönetim Kadrolarında Kimlik Değişimi

Osmanlı Devleti, Karlofça Antlaşması (1699) ile büyük toprak kayıplarına uğramıştı. Bunun üzerine, Osmanlı devlet adamları, Avrupa'nın savaşta sağladığı üstünlüğün sebeplerini araştırmaya başladılar. Avrupa'nın geliştirdiği teknikler, yöntemler, ordu düzeni ve yeni silâhların alınıp uygulanması yolları arandı. O zamana kadar, 16. yüzyıldaki başarılı düzeni yeniden sağlamanın yeterli olacağı düşünülüyordu. Bu yolda alınan tedbirler bazen başarılı da oluyordu. Fakat, tehlike sona erince, yenileşme hareketlerine son veriliyordu. Bu anlayış yavaş yavaş değişti. Devletlerarası ilişkilerin önem kazanması da Osmanlı yöneticilerinin dikkatini bu alana çevirdi. Bütün bu gelişmeler, yönetici kadrolarda kimlik değişimini ortaya çıkardı.

Bu durumun belirtileri şunlardır:

- Askeriye içinde kalemiye zümresinin oynadığı rol daha kuvvetlendi. Nişancının maiyetinde çalışan reisülküttabın önemi arttı. Bu mevkie gelenler, dış işleri bakanlığı görevini yerine getirmeye başladılar. Reisülküttablık, sadrazamlığa giden bir yol hâline geldi.
- Çağdaş gelişmelerin takip edilebilmesi için Avrupa'nın daha yakından takip edilmesi gerekiyordu. Bunun için, Avrupa ülkelerinden yabancı uzmanlar getirtildi. Bunlar, Osmanlı ülkesinde yeni müesseseler kurdular veya mevcut olanların durumunu düzeltici çalışmalar yaptılar.
- Devşirmeliğin uygulamada gittikçe sınırlı hâle gelmesi, yüksek dereceli devlet memurluklarını etkiledi. Reâyanın çeşitli zümrelerine mensup olanlar, Osmanlı bürokrasisine ve yönetim kademelerine gittikçe daha büyük ölçüde girmeye başladılar.
- Yetenekli kadroların işbaşına gelmesine paralel olarak, devlet, daha çok barış siyaseti gütmeye başladı. Böylece, reformların yapılması için elverişli bir ortam meydana getirildi.

b) Ayan ve Eşraf

Osmanlı Devleti'nde âyan ve eşraf klâsik dönemde de vardı. 16. yüzyılın ikinci yansından itibaren düzen sarsılmaya başlayınca âyanın önemi arttı. Bunlar, devlete karşı halkın sözcüsü, reâyaya karşı da devlet gücünün temsilcisi durumundaydılar. İltizam usulünden yararlanmış, çiftçiye borç para vererek zenginleşmiş, topraklarını genişletmişlerdi. 17. yüzyıl sonunda iltizam usulünden malikâne sistemine geçildi. Bu sistemde, vergi kaynakları, hayat boyunca kiralanıyordu. Âyanlar, malikâne sisteminden yararlanarak bölgelerindeki gelir kaynaklarını ele geçirdiler. Vergi tahsil etmeleri ve devlet maliyesine borç vermeleri onların önemini arttırdı. Böylece devlete ait bazı yetkileri kullanmak imkânını buldular.

Ayanlar, 18. yüzyıldan itibaren savaşlara da katıldılar. Beylerbeyilik ve sancak beyliği gibi yüksek görevlere getirildiler. Âyan aileleri, kendi bölgelerinde devamlı yöneticilik yaptıkları için, zamanla hanedanlar hâline geldiler.

Bunlardan Karaosmanoğulları, Çapanoğulları, Tekelioğulları, Menemencioğulları, Kozanoğulları vb. Anadolu'da; Tirsiniklioğlu, Alemdar Mustafa, Pazvandoğlu, Tepedelenlioğlu Ali Paşa Rumeli'de büyük nüfuz kazandılar.

c) İskân Faaliyetleri

14. ve 15. yüzyıllardaki iskân siyaseti, dışa dönüktü. Osmanlı Devleti, yeni fethettiği toprakları Türkleştirmek ve hayatı canlandırmak için, buralara Türk nüfus yerleştiriyordu. 17. yüzyılda ise iskân faaliyetlerinin karakteri değişti ve içe dönük bir hâl aldı.

Anadolu'daki yerleşim birimlerinin pek çoğu harap olmuş ve ıssızlaşmıştı. Bunun sebebi, Celâli isyanları denilen ayaklanmalar, bunların yol açtığı göçler ve savaşlar sonucunda nüfusun azalmasıydı. Bu gelişmeler, üretimin düşmesine ve hazine gelirlerinin azalmasına sebep oluyordu. Tımar sistemi sarsıldığı için, askerî bakımdan da pek çok sakınca ortaya çıkmıştı.

17. yüzyılda bir kısım toprakların elden çıkması, buralarda yaşayan Müslüman halkın, Osmanlıların elinde kalan topraklara göç etmesi sonucunu vermişti. Hem bunların yerleştirilmesi, hem de konar-göçer aşiretlerin belli bölgelere iskân edilmesi gerekiyordu. Böylece, konar-göçerlerin, yerleşik halkı tedirgin ve rahatsız etmelerinin de önüne geçilecekti.

Osmanlı Devleti, bu yolda kararlı bir siyaset takip etti. Topraklarını bırakıp gidenlerin geri dönmeleri için zorlayıcı ve teşvik edici tedbirler aldı. Ancak, nüfus dalgalanmalarına yol açan temel sebepler ortadan kaldırılamadığı için, bu tedbirler çok kere yetersiz kaldı.

Yolların güvenliğini sağlayan derbent teşkilatındaki aksaklıkların giderilmesi de önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Derbentler 18. yüzyılda tamir edilmeye başlandı. Yeri yurdu belli olmayan köylüler derbentlere yerleştirildi.

2. Tanzimat ve Sonrası

a) Yeni Bürokratlar

Osmanlı Devleti, Avrupa ile olan ilişkilerini elçiler vasıtasıyla sürdürüyordu. Bu elçiler, gerek görüldüğü zaman Avrupa başkentlerine gönderilirdi. 17. yüzyıla kadar sürekli elçilikler mevcut değildi. 17. yüzyılda, uzun süreli görevle Avrupa'ya gönderilen elçiler görüldü. Yüzyıl sonunda ise, daimî görev yapan ikamet elçilikleri kuruldu. Avrupa'da görev yapan elçiler, Batı dünyasındaki diplomatik ilişkilerin nasıl düzenlendiğini yakından gördüler. Buralardaki ilim, kültür ve sanat gelişmelerine şahit oldular. Böylece yenilikçi görüşleri benimsediler.

Diplomasi alanında faaliyet gösteren bu elçiler, Osmanlı Devleti'nin yönetiminde köklü değişiklikler yapılmasına taraftardılar. Hem bu yönleriyle, hem de yetişme tarzları bakımından yeni bürokrasi sınıfını meydana getiriyorlardı. Ya tercüme odasına girerek, yahut elçilik heyetlerine katılarak meslek sahibi olmuşlardı. Bu bakımdan, medreseden veya tımar sisteminden gelmiş eski bürokratlardan ayrılıyorlardı.

Tanzimat döneminin belli başlı devlet adamları, bu nitelikleriyle Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerine ve bürokrasisine yeni bir yön vermeyi başardılar. Bunlar arasında Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa, Mehmed Emin Ali Paşa, Fuad Paşa, Ahmed Cevdet Paşa ve Mithat Paşa ön sırayı almaktadır. Mustafa Reşid ve Mithat paşalar İngiltere; Fuad, Âli ve Mehmed Emin Ali paşalar Fransız taraftarı olarak tanınmışlardır. Osmanlı Devleti, bu devlet adamları vasıtasıyla bazen İngiltere'yi, bazen Fransa'yı tutarak bir denge politikası oluşturmuştur.

Tanzimatla ortaya çıkan yeni yöneticiler, artık memur denilmeye başlanan bürokratlara dayanıyordu. Merkezî hükümetin konumu sağlamlaşmıştı. Reformların yapılabilmesi için, geleneksel anlayıştan bağımsız davranmanın gerektiğine inanılıyordu. Bunun için de, Avrupa örneğine benzer okullar açılmalı ve buradan yetişenlerin yönetimdeki gücü arttırılmalıydı. Tanzimat ın yüksek dereceli bürokratları, padişaha ait yetkilerin bir bölümünü kendi üzerlerine almayı başarmışlardı.

Tanzimat Fermanı, devlet yönetiminde yeni bir anlayışın ilkelerini belirtiyordu. Bu ilkelere göre, halkın hukuk bakımından eşitliği kabul ediliyordu. Padişahın, Tanzimat Fermanı'na uyacağına dair halk huzurunda söz vermesi, yetkilerinin bir kısmındankendi rızası ile vazgeçmesi anlamına geliyordu. 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı ise, bu ilkeleri daha da genişletmişti. Bu ferman, reformların uygulanışını hızlandırmak amacını güdüyordu. Bu reformlar gerçekleştiği takdirde, halk arasında din ve soy ayrımı yapılmayacağı için kaynaşma mümkün olabilecekti.

Tanzimat Fermanı'nın esaslarına göre açılan okulları bitirenler, geleneksel kurumlardan yetişenler kadar yönetimde söz sahibi olmaya başladılar. Böylece, farklı anlayışlar ve bunun sonucu olarak, farklı düşünce akımları ortaya çıktı. Fakat, bunların hiçbiri, Tanzimat ve Islahat fermanlarının öngördüğü toplum yapısını gerçekleştiremedi.

b) Nüfus Hareketleri ve Yeni Yapılanmalar

Osmanlı Devletinde nüfusun artma eğilimi 18. ve 19. yüzyıllarda azalmaya başlamıştı. Bunun sebebi, savaşlar sonunda önemli toprak parçalarının kaybedilmesiydi. Buralardaki halk, Osmanlı uyruğu olmaktan çıkıyordu. Sosyal ve iktisadî bunalımlar da, yerleşim birimlerinin gittikçe tenhalaşması sonucunu veriyordu.

Kaybedilen yerlerdeki Müslümanların Osmanlı Devleti topraklarına göç etmeleri ise, nüfus yoğunluğunun artmasına yol açıyordu. Bu gelişine, Müslüman nüfusun, gayrı Müslim nüfusa olan oranını da arttırıyordu. 19. yüzyıl ortalarında Müslümanlar, nüfusun ancak yüzde 60'a yakın bir bölümünü oluşturuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada ise, gayrı Müslim halkların yaşadığı topraklar devlet sınırları dışında kaldığı için Müslümanların oranı yüzde 80'i aşmıştı.

17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonuna kadar geçen iki yüz yıllık dönemde, Osmanlı Devleti'ne göç hareketleri ana çizgileriyle şöyledir:

- Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlardaki toprak kayıpları üzerine gelen göçmen sayısı 400 bin (18. yüzyıl sonu).
- Bükreş Antlaşması ile sonuçlanan Türk-Rus Savaşı sırasında Balkanlar'dan gelen göçmenler 200 bin (1812).
- Mora'daki Rum isyanı ve Eflâk ile Buğdan'daki karışıklıklar sebebiyle buralardan göç edenler.
- Kırım Savaşı (1854-1856) sonrasında Rusların giriştiği baskı yöntemleri yüzünden Anadolu'ya gelen Kırımlı Türkler (600 bin).
- Rusların Kafkaslar'da ilerlemesi ve 1877-78 Türk-Rus Savaşı sonucun da Kafkasya'dan ve Rumeli'den gelen göçmenler bir milyondan fazla.

Göçmenlerin bir bölümü büyük şehirlere, bir bölümü de tenhalaşan bölgelere yerleştirildi. Böylece, ova köylerinin ve bazı şehirlerin nüfusu çoğaldı. Konar-göçerlerin ova köylerine iskân edilmesi, buraların nüfusunu daha da arttırdı.

Bunlara paralel olarak, çeşitli sebeplerle Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerin sayısında da önemli artışlar görüldü. Rusya'daki karışıklıklardan tedirgin olan çok sayıda Rus, Dobruca ve Tuna boylarına sığındı. 1848 İhtilâli'nden sonraki yıllarda Macar, Bohemyalı ve Polonyalı mülteciler de Osmanlı topraklarına geldi. Rus ordusundan kaçan Kazaklar, Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu'da iskân edildiler. Diğerleri, şehir hayatına katıldılar. Pek çoğu da çiftçi veya çiftlik yöneticisi oldular. Göçmen ve mülteci gruplarına toprak verildi, vergiden ve askerlikten muafiyet tanındı. Bunların inançlarına bakılmadı ve bu yönden bir ayırım yapılmadı. 1857'de bir Muhacirin Kanunnamesi yayınlandı, bir süre sonra da Muhacirin Komisyonu kuruldu.

Göçmenlerle mülteciler daha çok Doğu Anadolu'ya ve Çukurova'ya yerleştiriliyorlardı. Ülkenin değişik yerlerindeki terkedilmiş köylerin yeniden canlılığa kavuşmasına özen gösteriliyordu. Göçmenler, ya büyük tarım işletmelerinde işçi oldular, yahut kendilerine verilen toprakları ekip biçmeye başladılar. Fakat, içlerinden bir bölümü, tarımdaki elverişsiz yöntemler, hastalık, göçebelerin saldırıları gibi sebeplerle topraklarını büyük arazi sahiplerine devretmek zorunda kaldılar. Ayrıca, yeni gelenlerle eskiler arasında uyuşmazlıklar ortaya çıktı. Geldikleri yerdeki baskıları unutamayan Müslüman göçmenlerle, yeni komşuları olan gayrı Müslimler arasında çatışmalar baş gösterdi. İlk başta çekici görünen ucuz el emeği, zamanla çeşitli gruplar arasında sosyal huzursuzluklara yol açtı.

Bu arada, şehirlerin yapılarında da değişmeler olmaktaydı. Ulaşım alanındaki gelişmeler, yabancı sermayenin ülkeye gelmesi, Batılı hayatın moda olmaya başlaması şehirlerin görünüşünü değiştirdi. Postane, istasyon, liman, depo, otel, tiyatro binaları, eğlence yerleri,

banka binaları ve iş hanları yapımı hızlandı. Yönetim işleri, bu işler için ayrılmış devlet dairelerinde görülmeye başlandı. Bunun sonucunda şehirlerin merkezleri, bu binaların bulunduğu yerlere doğru gelişti. Ekonomik hayat da, ulaşım noktaları ile banka ve iş hanı çevrelerinde yoğunlaştı.

c) Yeni Hayat Tarzı

Batıdan gelen etkiler ve teknik yenilikler, köy hayatını fazla değiştirmedi. Buralarda yaşayanlar, mesleklerini ve işlerini devam ettirdiler, hayatlarını eski mahalle düzeni içinde sürdürdüler.

Buna karşılık, büyük şehirlerde, özellikle İstanbul'da sosyal hayat oldukça değişim gösterdi. Elektrik günlük hayatta kullanılmaya başlandı. Buna bağlı olarak İstanbul'da tünel açıldı. Raylar üzerinde atlarla çekilen tramvaylar elektrikli hâle getirildi. Telgraf ve telefon yaygınlaştı. İlk otomobiller de şehir hayatında yerlerini aldılar. Demir yolu ulaşımını geliştirmek için yeni hatlar döşenmeye başlandı.

Üst tabakada Avrupa tarzı eğlence hayatı ve Avrupa malı kullanma eğilimi hızla gelişti. Kadınlarla erkeklerin bir arada eğlenmeleri artık yadırganmıyordu. Zenginler Anadolu yakasındaki sayfiye yerlerine ve Boğaziçi kıyılarına taşınmaya başlamışlardı. Mehtaplı yaz gecelerinde Boğaziçinde sandallara binilerek musiki âlemlerine katılmak moda oldu. Geleneksel tiyatro anlayışının yanı sıra, Avrupa tarzında piyesler sahneye konuldu. Paris'ten örnek alınan bulvar "kafe"leri ortaya çıktı.

Osmanlı şehirlerindeki sosyal yapının değişmesiyle birbirinden farklı kültürler yakınlaştı, hatta birbirleriyle karıştı. Kozmopolit gruplar, şehir dışında kurulan yeni mahallelere yerleştiler. "Levanten" denilen bir grup, İstanbul'un Beyoğlu tarafında kendilerine özgü bir hayat tarzı geliştirdi. Bunlar gazinolarda, pastahanelerde eğleniyorlardı.

Bütün bu gelişmeler, eğitimde, sağlık alanında, mimarîde ortaya çıkan yeniliklerin de eklenmesiyle, günlük hayatı değiştirdi. Kahvehanelerin görünüşü, bazı yerlerde "şano" denilen küçük sahnelerin eklenmesiyle, bazı yerlerde de kıraathaneye dönüşmesiyle değişti. Medresenin yerini, yeni tarzda eğitim veren okullar aldı. Camilerin işlevleri daraldı. Mahalle hayatındaki değişme, kültür farklılığı olan grupların birbiriyle karışması sonucunu getirdi. Mimarî alanında başlayan Batı etkisi daha da derinleşti. Dolmabahçe, Beylerbeyi sarayları, Haydarpaşa ve Sirkeci garları, Selimiye Kışlası gibi büyük binalarda bu etki daha kuvvetli olarak görüldü. Avrupa'ya gitmiş olmak veya Avrupa'dan getirtilmiş malları kullanmak üstünlük işareti olarak görülmeye başlandı.

TEST SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi, ilmiye sınıfı ile ilgili bir terim değildir?

a- Dânişmend
b- Ehl-işer
c- Ulema
ç- Müfti
d-Kethüda

2. Aşağıdakilerden hangisi, çiftçilerin ödediği vergiyi göstermektedir:

a- Pencik resmi
ç- Çift resmi
b- Cizye
c- Gümrük resmi
d- Bac

3. Aşağıdakilerden hangisi, iskân faaliyetleri ile ilgilidir?

a- Çift bozan
b- Sürgün
c- Muhtesib
ç- Lonca
d- Gedik

4. Aşağıdakilerden hangisi, saray hayatında yer almazdı?

a- Halvet
b-Cariye
c- Sekban
ç- Hünkâr dairesi
d- Kadın-efendi

5. Aşağıdakilerden hangisi, Osmanlı toplum yapısında meydana gelen değişmelerle ilgilidir:

a- Adaletname
b- İcazet
c- Selâmlık
ç- Mehir
d- Ağıl resmi

6. Aşağıdakilerden hangisi, 19. yüzyıldaki toplum hayatına giren yeniliklerden biri değildir:

a- Levanten
b- İstasyon
c- Tramvay
ç- Levend
d- Telgraf

OSMANLI EKONOMİSİ

A. OSMANLI İKTİSAT ANLAYIŞI
B. OSMANLI EKONOMİSİNİN TABİÎ KAYNAKLARI
   1. İnsan
   2. Toprak
C. ÜRETİM
   1. Tarım
   2. Hayvancılık
   3. Sanayi
Ç. TİCARET
   1. Osmanlılarda Ticaret ve Tüccar
   2. Ticaret Yolları
   3. Ticarî Emtia
D. KAMU EKONOMİSİ
E. OSMANLILARDA PARA ve FİYAT HAREKETLERİ
F. TÜKETİM
G. DÜNYANIN DEĞİŞEN ŞARTLARI KARŞISINDA OSMANLI EKONOMİSİ
   1. Üretim
   2. Ticaret
   3. Kamu Ekonomisi
   4. Tüketim

A. OSMANLI İKTİSAT ANLAYIŞI

Ekonomi, bir insan topluluğundaki veya bir ülkedeki üretim, dağıtım ve servetlerin tüketim durumuyla ilgili olguları incleyen bilim dalıdır. Bundan anlaşılacağı gibi, ekonomik faaliyetlerin esasını üretim, ticaret ve tüketim oluşturmaktadır. Bu faaliyetler sırasında elde edilen gelirden devletin aldığı pay (vergi), bu suretle devletin sağladığı gelir ve giderlerin düzenlenmesi (bütçe), bütün bu faaliyetleri yürüten devlet teşkilâtı (maliye) da, ekonomik faaliyetin sınırları içine girer. Buna "kamu ekonomisi" de denir.

Üretim faaliyetleri, ana çizgileriyle tarım, hayvancılık ve sanayi alanlarında cereyan eder. Tarım ve hayvancılık kırlık kesimde, sanayi şehirlerde ve daha küçük ölçüde kasabalarda gerçekleşir. Şehir ve kasabalar, aynı zamanda ticaretin yoğun şekilde yapıldığı yerlerdir. Tüketim ise bütün ülke çapında cereyan eder.

Klâsik dönem Osmanlı düşünürleri, ekonomik hayatla ilgili görüşlerini şöyle özetlemektedirler:

"Mal üç durumda incelenir: 1. Kazanılması ve elde edilmesi, 2. Korunması, 3. Harcanması. Malın kazanılması ya ticaretle ve sanatla, yahut da tarımla olur. Elde edilmesi ise miras yoluyla gerçekleşir. Malın kazanılmasında haksızlıktan ve yolsuzluktan sakınmak lâzımdır. Haksızlıkla kazanılan mal, çok gibi görünse de azdır. Helâl yolla kazanılan mal ise görünüşte az, fakat aslında bereketli ve değerlidir.

Ekonomik hayatın canlı kalması için, malın artması lâzımdır. Çünkü harcama ve yedirme zorunluğu vardır. Mal artmazsa durum bozulur."

Ekonomik hayatın eksenini oluşturan "insan"ın da, dikkat etmesi gereken kurallar vardır:

1.Harcama, kazançtan çok olmamalıdır.

2.İnsan, malını korumalı ve tasarrufa önem vermelidir.

3.Her zaman değerli ve her zaman aranan şeye rağbet gösterilmelidir.

Osmanlı devlet anlayışında, hükümdarla reâyanın birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları belirlenmişti. Reâya, hükümdara mutlak şekilde itaat etmekle yükümlüydü. Hükümdar da reâyanın güvenliğini ve refahını sağlamaktan sorumluydu. Bunun için, padişah ve yönetenler, ekonomik faaliyetleri, reâyayı bolluk içinde yaşatacak biçimde düzenlemek zorundaydı. Üreticilerin, gereken miktarda üretim yapmalarına dikkat edilirdi. Üretim yeterli olmuyorsa, eksik kalan kısım, devlet tarafından, ticaret yoluyla tamamlanırdı.

Üretim ortamı ve bu ortamın devamlılığı kanunlarla sağlanmaktaydı. Ticarî faaliyet de, halkın sıkıntıya düşmesini önleyecek şekilde düzenlenmekteydi.

17. yüzyıl sonlarından itibaren, dünya ekonomisindeki değişim, etkilerim Osmanlı Devleti'nde de gösterdi. 19. yüzyılda ise, devlet denetiminin yerini, serbest piyasa şartlarının hâkim olduğu bir ortam almaya başladı.

B. OSMANLI EKONOMİSİNİN TABİÎ KAYNAKLARI

1. İnsan

Osmanlı Devleti'nde ekonominin temellerinden biri, insanın üreticiliği idi. İnsan gücü ise, yüzyıllar boyunca, gerek nicelik, gerek nitelik bakımından değişmeler göstermiştir. Bu değişmelerin kesin ölçüleri mevcut değildir. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nde, 1831'e gelene kadar nüfus sayımı yapılmamış olmasıdır. Bunun yerine, vergi yükümlülerini belirlemek amacıyla tutulan kayıtlar, nüfus hakkında fikir vermektedir. Bu kayıtlar, tahrir def-

terleri'nde bulunmaktadır. Osmanlı ülkesindeki kaza ve sancaklar, belirli zamanlarda bir sayıma tâbi tutulurdu. Buralarda yaşayan erkek nüfusun ne kadar vergi ödeyeceği bu şekilde belirlenirdi. Bir yer ilk fethedildiği zaman da aynı yöntem uygulanırdı. Hane nüfusu beş kişi olarak kabul edilip, erkek nüfus beşle çarpıldığı zaman, yaklaşık toplam nüfus bulunmaktaydı.

Eldeki verilerin değerlendirilmesi ile, Osmanlı Devleti'ndeki nüfus hareketleri hakkında, ana çizgileriyle fikir sahibi olmak mümkündür.

a. Osmanlı Devleti'nin nüfusu, 16. yüzyılın sonuna kadar yüksek oranda artmıştır. Bunun sebebi, yeni fethedilen topraklardaki halkın Osmanlı nüfusuna katılmasıdır. Bu arada, tabiî nüfus artışı da devam etmiştir. Salgın hastalıkların azalması ve ekonomik refahın artması da, ölüm oranını düşürmüştür. 16. yüzyıl sonuna kadar, Osmanlı nüfusunun yüzde yüzlük bir artış gösterdiği tahmin edilmektedir.

b. 17.yüzyılda nüfus artışı devam etmiş, fakat artış hızında duraklama olmuştur. Bu dönemdeki fetihler yeni topraklar kazanılmasını sağlamış, bu topraklardaki insanlar da Osmanlı nüfusuna katılmıştır. Buna karşılık, tarım sisteminin sarsılması, ekonomik dengenin bozulması, Celâlî isyanları ve savaşlardaki ağır kayıplar gibi sebeplerle nüfus kaybı görülmüştür.

c. 17.yüzyıldan sonra ise toprak kayıpları başlamıştır. Buralardaki halk, yeni kurulan veya bu toprakları ele geçiren başka bir devletin uyruğu hâline gelmiştir.

Halkın büyük bölümü tarım alanlarında, yani köylerde yaşıyordu. Ancak köy nüfusunda da zaman zaman azalmalar olmaktaydı. Bunun sebebi, iç güvenliğin sarsılması, isyanlar, dirliklerin değişime uğraması gibi gelişmelerdi. Sonuçta, köylerden şehirlere doğru nüfus kayması olmaktaydı.

Osmanlı şehirleri genel olarak kalabalık beldeler değildi. Birçok şehrin nüfusu 3.000'le 10.000 arasında değişiyordu. Buna karşılık Şam, Bağdat, Halep, Bursa, Edirne gibi bazı şehirlerin nüfusları çoktu. Bunlar yönetim, ticaret, ulaşım bakımından özellikleri olan yerlerdi. Başkent İstanbul ise, ülkenin en büyük ve en kalabalık şehriydi. Fetihten sonraki nüfusu 100 bini bulmazken, 16. yüzyılda 700 bin kişinin yaşadığı bir şehir hâline gelmişti.

2. Toprak

Osmanlı Devleti'nde mîrî arazi sistemi yürürlükteydi. Bu sisteme göre, toprağın mülkiyeti devlete aitti. Kullanım hakkı ise reâyaya bırakılıyordu. Toprağı ekip biçen kimse öldüğü zaman, kullandığı arazi mirasçılarına intikal etmiyor, böylece toprağın çok sayıda mirasçı arasında bölüşülüp parçalanması önlenmiş oluyordu.

Tarım üretimi Osmanlı ekonomisinde hayatî önem taşıyordu. Devlet, toprağın mülkiyetini kendi elinde tutmakla, tarım üretimini devamlı şekilde denetlemek imkânına kavuşuyordu. Bunun için, her çiftçi ailesine, yeterli üretim yapabilecek ölçüde toprağın kullanımı hakkı veriliyordu. Buna çift deniyordu.

Mîrî arazi rejimi, sosyal, ekonomik, tarihî ve askerî sebeplerin meydana çıkardığı bir toprak sistemiydi. Bu sistem, tarım üretiminin artmasını ve köylünün refah içinde yaşamasını sağlamıştır. Bu yönüyle de Osmanlı Devleti'nin gücünü arttırmıştır. Toprak-insan ilişkileri ve toplum-fert çıkar dengeleri, bu sosyal adaletçi yaklaşım sayesinde sağlıklı şekilde düzenlenebilmiştir. Mîrî toprak rejimi, gelişiminin doruğuna çıktıktan sonra bozulmaya başlamıştır. Bu yöndeki ilk belirtiler 16. yüzyılın sonlarında görülmüştür. Zaman zaman başvurulan önleyici tedbirler de çoğunlukla başarısız kalmıştır. Mîrî toprak rejimi bozuldukça iç karışıklıklar artmış, devlet zayıflamış, otorite bunalımı baş göstermiştir. Devlet zayıflayıp askerî ve siyasî yenilgiler birbirini takip etmeye başlayınca halkın devlete olan güveni sarsılmış, bu da yine toprak rejiminin büsbütün bozulmasına yol açmıştır.

Bozulma ilerledikçe, mîrî araziyi kullanan tımar sahipleri, toprağın maliki gibi davranmaya başlamışlardı. Alınan tedbirler uygulamada yeterli olmayınca, bunlara daha geniş yetkiler tanındı. Kredi kurumlarının olmayışı ve devlet denetiminin gittikçe zayıflaması yüzünden, çiftçi ağır borçlar altına girdi. Borcunu ödeyemeyince de toprağını kaybetme durumuyla karşılaştı. Ayrıca, hazinenin sıkıştığı zamanlarda devlet toprağının bir kısmı mülk olarak satıldı. Tanzimatın ilânından sonra, çeşitli tarihlerde çıkarılan arazi nizamnameleri ile toprağın kullanımı ve miras yoluyla intikali yönünde yeni düzenlemeler yapıldı. Böylece, mîrî arazinin özel mülk hâline geçişi hızlandı. Özelikle 1858'de kabul edilen Arazi Kanunu, bu yönde bir dönüm noktası olmuştur. Daha sonra 1867 ve 1910 yıllarında çıkarılan kanunlarla miras şeklindeki intikal yöntemi genişletilmiştir. Bu suretle, mîrî arazi hemen tamamen özel mülk hâline gelmiştir. Ekilmeyen toprağın devlet tarafından geri alınması, uygulamadan kaldırılmıştır. Toprağı uzun zaman kullananlar, artık onun sahibi olma imkânını elde etmiştir.

C. ÜRETİM

1. Tarım

Tarım, Osmanlı ekonomisinin bel kemiği durumundadır. Osmanlı ülkesinde nüfusun büyük bir bölümü kırlık alanda, yani köylerde ve mezralarda yaşamaktaydı. İnsan-toprak ilişkilerinin iyi düzenlenmiş olması, tarım üretiminin yeterliliğini ve sürekliliğini sağlıyordu.

Osmanlı tarımı, tımar sistemine dayanıyordu. Bu sistemin başlıca üç unsuru devlet, sipahi ve çiftçidir. Devlet, toprağın mülkiyetini üzerinde bulundurur, kullanımını ise köylüye, yani üretim yapana bırakır. Buna karşılık aldığı vergiyi ise sipahiye tahsis eder. Böylece, toprak üretiminden elde edilen vergi, kaynağında harcanır. Devletin, çiftçiye karşı görevi, onun güvenliğini ve refahını sağlamaktır.

Çiftçinin toprağı kullanma hakkı süreklidir. Bu hak, öldüğü zaman mirasçılarına kalır. Buna karşılık, yerine getirmesi gereken bazı görevleri vardır. Çiftçi, ekip biçtiği toprağını bırakıp başka yere gidemez veya başka bir işe geçemez. Bırakıp giderse, sipahi, on beş yıl içinde onu geri getirme hakkını kullanabilir. Çiftçinin başka bir işe girmesi kanunla yasaklanmamıştı. Ancak, teşvik de edilmemişti. Çünkü, bu takdirde toprağı işleyen reâyanın azalma tehlikesi baş gösterecekti.

Çiftçi, toprağını, sebepsiz yere ve üst üste üç yıl ekip biçmezse, bu toprak mahkeme kararıyla elinden alınır ve başkasına verilirdi. Çiftçinin malî görevi ise elde ettiği gelirin vergisini sipahiye ödemekti. Ayrıca raiyyet rüsûmu denilen başka vergileri de ödemekle yükümlüydü.

Osmanlı ülkesindeki topraklar, nüfusu doyuracak tarım kapasitesine sahipti. Toprakların büyük bölümünde hububat üretimi yapılıyordu. Şehirlerin çevresinde de bağlar, bahçeler ve bostanlar bulunuyor, buralardan sebze ve meyve elde ediliyordu. Bu ürünler, doğrudan üretici tarafından pazarlanıyordu.

Topraktan alınan ürünü arttırmak için sunî sulamaya önem veriliyordu. Bu amaçla, sulama düzeni kurallara bağlanmıştı. Sulamayı kendi imkânlarıyla yapanlara vergi kolaylıkları sağlanıyordu. Bu gibi kolaylıklar kendir, kenevir, pamuk, susam gibi sanayi bitkilerini yetiştirenler için de geçerliydi. Meselâ Bursa çevresinde dut, zeytin, pirinç, susam vb. üretimi yapanlar vergi indiriminden yararlanıyorlardı.

Büyük şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere özel tedbirler alınıyordu. Köyler dışındaki yerleşim birimlerinin gıda ihtiyacı için ayrı düzenlemeler yapılıyordu. Bir sancağın genişliği, o sancak içindeki tarım alanlarının, sancağa bağlı şehir ve kasabaların ihtiyacını

karşılayacak şekilde sınırlanıyordu. Eğer üretim, ihtiyaçtan fazla ise, başka beldelere götürülebiliyordu.

Osmanlı ülkesinde üretimin yoğunlaştığı yerler Karadeniz'in kuzey bölgeleri, Konya ovası ve Rumeli topraklarıydı. Buraları, kendi bölgelerinin dışında, ülkenin her yeri için üretimin yapıldığı yerlerdi.

2. **Hayvancılık**

Osmanlı ekonomisi içinde hayvancılığın önemli bir yeri vardı. Hayvan beslemenin ekonomi alanına katkıları başlıca şu alanlarda görülüyordu:

a. Tarım alanında: Tarımla uğraşanlar, topraklarını ekmek için hayvan gücünden yararlanıyorlardı. Bunlar, daha çok öküz, manda gibi büyükbaş hayvanlardı.

b. Gıdacılık alanında: Koyun, keçi, sığır gibi hayvanların etinden ve sütünden yararlanılıyordu. Sütten elde edilen peynir, yoğurt, yağ gibi temel gıda maddeleri, hayvancılık faaliyetlerinin önemini göstermektedir.

c. Sanayi alanında: Hayvanlardan elde edilen yün, yapağı, kıl, deri gibi maddeler dokumacılık, giyim, ayakkabı, ev döşemesi vb. gibi alanlarda ham madde durumundaydı. Hayvan ürünleri, sanayiin canlı bir kesimine kaynak oluşturuyordu.

ç. Ulaşım alanında: Tarladan elde edilen ürünlerin kaldırılması, başka yerlere taşınması, işlenmiş malların pazar yerlerine, şehirlere ve diğer memleketlere ulaştırılması için at, katır, eş ek, deve gibi hayvanların gücünden yararlanmak gerekiyordu. Ülkenin birçok yerinde ticarî taşımacılık kervanlarla yapılıyordu.

d. İpekböceğinden elde edilen ipek, giyim alanında önem taşıyordu. Bal üretimi için arı besleniyor, kıyılarda balıkçılık yapılıyordu.

e. Maliye alanında: Hayvancılıktan alınan vergiler (ağnam gelirleri),devletin başlıca gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu. Koyun ve keçilerden hayvan başına alınan vergi (âdet-i ağnam), koyun sürülerinden alınan vergi (ağıl resmi), yalnız Rumeli'deki hayvanlardan onda bir oranında alınan vergi (ondalık), pazar yerlerinde satılan koyun ve keçilerden alınan vergi (bâc-ı ağnam), yaylağa çıkan ve kışlağa inen sürülerden alınan vergi (otlak, yaylak ve kışlak resmi), mezbahada kesilen hayvanlardan alınan kesim (zebhiye) vergisi, taşradaki geçitlerde ve derbentlerde, İstanbul'da iskelelerde alınan toprak bastı parası, selâmet akçası, geçit resmi gibi vergiler Osmanlı maliyesinin gelir kaynaklarıydı.

Hayvancılıkla uğraşan grupların başında konar-göçerler geliyordu. Bunlar daha çok Diyarbakır, Urfa, Erzurum dolaylarında yaşıyorlardı. Bu aşiretler batıya doğru yayıldıkça Orta ve Batı Anadolu'da otlak hayvancılığı önemli bir sektör hâlini almıştı. Tımar sistemi içinde sipahiler de kendi ihtiyaçları için at ve iyi cins koyun yetiştiriyorlardı. Büyük şehirlerin çevrelerinden başlayarak Balıkesir, Manisa, Aydın, Bursa dolaylarına uzanan devlet hayvan çiftliklerinde büyük sürüler besleniyordu. Şehirlerde bile, her aile kendi ihtiyacını karşılamak üzere birkaç sağmal hayvan besliyordu. İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerin ve ordunun et ihtiyacı daha çok Rumeli'den sağlanıyordu.

3. Sanayi

a. Esnaf teşkilâtı

Osmanlılarda sanayi kesimi, esnaf birlikleri hâlinde teşkilâtlanmıştı. Bu birlikler, ilk olarak fütüvvet ve Ahi isimleri altında İslâm Halifeliği'nde ve Selçuklularda görülen teşkilâtın devamı niteliğindeydi. Geleneklerde süreklilik görülüyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda

ahilik önemli rol oynamıştı. Ancak, devlet, daha sonra bu teşkilâtı sıkı bir denetim altına almıştı.

Esnaf birlikleri rekabete değil, iş birliğine, karşılıklı denetime, dayanışmaya ve tahsis ilkelerine dayanıyordu. Böylece, iş ve çalışma hayatı disiplin altına alınmış oluyordu. Esnaf gedik yöntemine bağlıydı. Bu sistemde yeni kadrolar, ancak ihtiyaç duyuldukça oluşabilirdi. Ticaret kesiminin aşırı büyümesi, bu suretle önleniyordu. Devlet, üretimi, mal değişimini ve fiyatları sürekli bir denetim altında tutmaktaydı. Esnaf, birbirlerinin üretim ve satış alanlarına taşamazdı. Böyle bir uygulamaya, ancak halkın yararı söz konusu olduğu zaman izin verilirdi.

Esnafın işleyeceği ham maddenin sağlanmasında karşılaşılacak zorlukları önlemek için tahsis sistemi yürürlükteydi. Belli ham maddeler, belli esnaf gruplarına tahsis ediliyordu. Böylece ortaya çıkan tekelcilik, ham maddelerin vurguncuların eline geçmesini önlemek amacını taşıyordu.

Esnaf birliklerinin iç düzeni, kalite kontroluna ve standard uygulamasına imkân veriyordu. Haksız rekabet, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayış, esnaf teşkilâtı ile sağlanıyordu. Ürün arzı ve bu ürünlerin fiyatlarındaki istikrar da, denetimin bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu. Fiyatların belirlenmesi işlemine narh vermek deniyordu. Genellikle, maliyetin üzerine yüzde 15 oranında kâr konulmak suretiyle narh verilirdi.

Üretim, taleple sınırlıydı. Talep artmış veya azalmışsa, üretim de buna göre düzenlenirdi. Bu konudaki uygulama, önce esnaf birliklerinin, sonra mahallî yöneticilerin vereceği kararlara bağlıydı.

Esnaf birlikleri, meslekî olduğu kadar ahlâkî kuruluşlardı. Birlik mensuplarının, belli gelenekler çerçevesinde, ahlâkî değerlere sahip olmaları şarttı.

Esnaf teşkilâtına kabul edilen bir genç, uzun ve sabırlı bir çalışma hayatı içinde aşama aşama yükselebilirdi. Bu aşamalar şunlardı:

Mesleğe yeni giren gence çırak (şakird) denirdi. Çıraklar, hem işin inceliklerini hem de gerekli ahlâk kurallarını öğrenirlerdi. Bu aşama, çok kere yıllarca sürerdi. Gerekli bilgileri kazandığı görülen çırak, bundan sonra kalfalık sınavına girerdi. Başarılı olduğu takdirde kalfalığa yükselirdi. Durum ustabaşına bildirilir ve bir törenle kutlanırdı. En az üç yıl kalfalık yapıldıktan sonra ustalığa yükselmek mümkündü. Ancak, bunun için, mesleğini iyice öğrenmiş ve ahlaken iyi yetişmiş olmak gerekiyordu. Bu bakımdan, ömrünün sonuna kadar ustalığa yükselemeyen kalfalar görülürdü. Ustalık merasimi çok parlak yapılır, usta olan esnafa peştemal kuşatılırdı. Ustalarla kalfalar helâlleştirilirdi. Bir iş yerindeki usta ile kalfa ve çırak arasında, baba-oğul arasındaki saygı ve sevgiye benzer bir ilişki vardı.

Osmanlı esnaf teşkilatındaki yöneticiler şunlardı:

Kadı: Esnaf birliklerinin en üst makamı kadıydı. Esnaf arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemek, esnafın seçtiği şeyhin başkanlığındaki kurul üyelerini atamak veya görevden almak kadı 'nın görevleri arasındaydı.

Muhtesib: Esnafın denetimiyle görevliydi. Esnaf hakkında verilen kararları, kanunnamelerde yazılı hükümleri, esnafın âdet ve geleneklere uyup uymadığını muhtesib denetlerdi. Muhtesibin ceza verme yetkisi de vardı.

Şeyh: Esnafın en bilgili ve tecrübeli mensupları arasından seçilirdi. Esnaf zümresinin başkanı ve dışa karşı temsilcisiydi. Esnaf kuruluna başkanlık ederdi. Bu kurul nakib, kethüda, yiğitbaşı ve ehl-i hibre'den oluşurdu.

Nakib: Şeyhi temsil eder ve esnafla şeyh arasında aracılık yapardı.

Kethüda: Bazı esnaf birliklerinde nakibin görevlerini yerine getirir, toplantıları yönetir, esnaf arasındaki davalara bakardı. "Kâhya" adıyla da anılırdı.

Yiğitbaşı: Esnaf arasındaki anlaşmazlıklarda ilk başvurulan kimseydi. Yeni bir iş yeri ancak onun izni ile açılabilirdi. Disiplin işleri ve esnafa hammadde dağıtımı da yiğitbaşının sorumlulukları arasındaydı.

Ehl-i hibre: Madenî eşya ve tartı âletlerini damgalar, kadıya yardım eder, fiyat belirlenmesinde bulunur, bilir kişi olarak görev yapardı.

Esnaf teşkilâtında karşılıklı sevgi, anlayış ve güven hâkimdi. Alınan kararlara kesinlikle uyulur, uymayan teşkilâttan çıkarılırdı.

b. Üretim dalları

Osmanlı ülkesinde, genellikle esnaf adıyla anılan üreticiler, geniş bir kesimi oluşturuyorlardı. Bunlar, ham maddeleri işleyerek mamul madde hâline getiriyorlardı. Başlıca üretim dallan tarıma, hayvancılığa ve madenciliğe dayanıyordu. İnsanların ihtiyaçları çok çeşitli olduğu için, üretim dallan da çeşitlenmişti. Meselâ, hayvancılığa ve tarıma dayalı üretim alanlarının başında dokumacılık geliyordu. Bu alanda, hayvan ürünleri (yün, tiftik, kıl, ipek) ile tarım ürünleri (pamuk, keten, kenevir) ayrı üretim dalları hâlinde uzmanlaşmıştı. Her üretim dalının yoğunlaştığı bölgeler vardı. Keten dokuma sanayii Ege, İstanbul ve Kastamonu dolaylarında; ipekli dokuma sanayii Bursa dolaylarında; sof denilen kumaşlar Ankara ve çevresinde; kadifeler Bursa ve Bilecik civarında; sırmalı ve simli dokuma yapımı İstanbul, Bursa ve Selanik'te gelişmişti. Trabzon'da yöreye özgü bezler dokunuyor, Selanik'te çuha ve keçe üretiliyor, Bulgaristan'da aba yapılıyordu. Halıcılık ise Gördes, Uşak, Lâdik, Milas ve Kula taraflarında yoğunlaşmıştı.

Dokumacılık için alt üretim dallan gerekliydi. Bunlar arasında boyacılık başta geliyordu. Kumaş ve halı yapılacak ipliklerin boyanması özel bir beceri ve yöntem gerektiriyordu. Avrupa'nın lüks kumaşları Bursa'daki boyahanelerde boyanıyordu.

Osmanlılarda madencilik mukataa sistemine dahildi. Yani devlet doğrudan doğruya işletmecilik yapmıyor; etkili bir denetimle, payına düşen gelirleri topluyordu. Madencilik, para politikası ile savunma sanayiindeki gelişmelere paralel olarak değişim göstermekteydi. Maden işlemeciliği en çok tarım âletleri, ev araçları ve savaş malzemeleri alanlarında görülüyordu. Van dolaylarında kükürt; Bosna, Kıbrıs ve Keban'da kurşun; Rumeli, Kalecik ve Keban'da demir; Ergani ve Kaban'da bakır madenleri işletiliyordu. Bakırcılar, demirciler gibi üreticiler çarşılarda çalışıyorlardı.

Çalışma hayatı içinde hizmet sektörü de önemli bir yer tutuyordu. Hekimlik, eczacılık, nakliye işleri, mimarlık gibi alanlar hizmet sektörünün içinde sayılıyordu. Çalışma alanlarındaki bu uzmanlaşma, iş kollarının çeşitlenmesi sonucunu vermişti. 17. yüzyılda, İstanbul'da ayrı iş kollarında 1100 esnaf birliği bulunuyordu.

Ç. TİCARET

1. Osmanlılarda Ticaret ve Tüccar

İslâm hukuku, ticarî işlemleri, şirketleri, ticaret türlerini ve para işlemlerini düzenleyen hükümler içeriyordu. Bu hükümler çerçevesinde, tüccara özel bir yer veriliyor ve girişimcilik teşvik ediliyordu.

Osmanlı ülkesinde esnaf, ürettiği malı kendi dükkânında satarak gelir sağlayan bir zümreydi. Tüccar ise, satın aldığı malları ya kendi beldesinde yahut daha uzak bir yere götürerek satardı. Bu, iç ticaretti. Dış ticaret ise iki yönlü olarak yapılıyordu. Bir kısım tüccar, ülke içinden aldığı malı, yabancı ülkelere götürmek veya göndermek suretiyle pazarlardı.

Buna ihracat denirdi. Bir kısmı ise, dış ülkelerden aldığı malları Osmanlı sınırları içine getirterek, başlıca ticaret merkezlerinde satışa sunardı. Buna da ithalât denirdi.

İç ticaret, başlıca iki şekilde gerçekleşiyordu:

- Tüccar, sermayesini kullanarak, bir malı fiyat bakımından uygun olduğu dönemde topluca satın alıp depoluyordu. Fiyatlar yükseldiği zaman bu malı satarak kazanç sağlıyordu. Bunlar sermayedar denilen tüccar grubuydu.
- Bir kısım tüccar ise, asıl kaynağından aldığı malı, bir başka bölgeye veya şehre naklederek orada satmaktaydı. Bu bölgeler, satışa sunulacak malın yoğun ihtiyaç duyulduğu yerlerdi. Onun için, oradaki fiyatlar daha yüksek olurdu. Alış ve satış fiyatları arasındaki fark, taşıma ve pazarlama masrafları düşüldükten sonra tüccarın kârı oluyordu.

Bazı tüccarlar ise daha teşkilâtlı çalışıyordu. Bunlar, belli yerlerde temsilciler bulunduruyorlardı. Mallarını onlara göndererek sattırıyor veya temsilcilerin gönderdiği malları kendi bölgelerinde pazarlıyorlardı.

Osmanlı Devleti, ticaret serbestliğine önem veriyordu. Ayrıca, transit ve dış ticaretin geliştirilmesine özen gösteriyordu. Güvenli bir piyasa ortamının sürekli olarak sağlanmasını, Devlet, en önemli görevlerinden biri sayıyordu. Bunun için, iç ve dış ticareti denetim altında tutuyordu. Böylece, tekelci eğilimlerin ortaya çıkmasını, üreticinin ve tüketicinin zarara uğramasını önlüyordu. Tüketimi yasak olan maddelerin üretilmesi önlendiği gibi, üretimin azalmasına yol açacak uygulamalara da izin verilmiyordu.

Osmanlı Devleti'nde, tüccarların vergi yükü hafif tutulmuştu. Böylece, ticaret için gerekli sermayenin oluşumuna imkân tanınmıştı. Sermaye, daha fazla kâr sağlama amacıyla girişilecek teşebbüslere yöneltilmişti. Bunun sonucu olarak, Osmanlı tüccarları, 15. ve 16. yüzyıllarda milletlerarası ticaret alanına girdiler. Bu tüccarlar, elde ettikleri büyük kârları, özellikle yurt dışında çok ilgi gören kumaşların üretimi için, çeşitli iç teşebbüslere yatırdılar. Üretilen kumaşları, Avrupa ülkelerine satarak sermayelerini güçlendirdiler. Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminde, servet birikimine önem verildi. Bu yoldaki tedbirler, askerî ve siyasî hedeflere ulaşabilmek için gerekli malî gücün elde edilmesini amaçlıyordu.

2. Ticaret Yolları

Osmanlı Devleti, 16. yüzyıl sonunda en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Rumeli'de, Balkanlar'da, Avusturya sınırına kadar olan bölgeler; Kafkaslar, Kuzey Afrika, Arabistan Osmanlı ülkesine dahildi. Osmanlı toprakları Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Basra Körfezi kıyılarına kadar uzanıyordu. Bu kıyılarda canlı ticaret limanları vardı. Bu limanlardan kalkan gemiler, Osmanlı ülkesinin veya yabancı ülkelerin limanlarına, ticaret malları taşıyordu. Ayrıca, ülkenin iç kısımlarına uzanan işlek ticaret yollarında mal yüklü kervanlar gidip geliyordu. Bundan da anlaşılacağı gibi ticaret yolları, deniz ve kara yolları olmak üzere iki kısımdı.

a. Kara Yolları

Osmanlılar, Anadolu'da eskiden beri var olan ulaştırma imkânlarını geliştirmişlerdi. Kara yollarının bir bölümü, ünlü İpek Yolu'nun batı ucunda bulunuyordu. Yolların bir kısmı tekerlekli araçlar, bir kısmı da kervan ulaşımı için elverişliydi.

Önemli ticaret yolları şunlardı:

Anadolu'da: Başlıca üç yol vardı. Bu yolların hepsi İstanbul'dan başlayarak doğu yönünde uzanıyordu.

Birinci yol, İstanbul-Gebze-Söğüt-Eskişehir-Bolvadin-Akşehir-Konya-Ereğli-Adana üzerinden Antakya'ya varıyordu. Antakya'da yol ikiye ayrılıyor, biri Haleb'e, öteki Şam'a gidiyordu.

İkinci yol, İstanbul-İzmit-Geyve-Tosya- Merzifon-Amasya-Tokat-Sivas - Malatya üzerinden Diyarbakır'a varıyor, oradan da Mardin-Kerkük-Musul üzerinden Bağdat'a ulaşıyordu.

Üçüncü yol, İstanbul'dan Merzifon'a kadar aynı menzillerden geçiyor, buradan Niksar - Bayburt -Erzurum -Kars-Nahcıvan üzerinden Tebriz'e varıyordu.

Rumeli'de: Bu yönde mevcut üç yol Mora'ya, Erdel'e ve Avrupa içlerine uzanmaktaydı.

Birinci yol, Edirne-Selânik üzerinden geçerek İstanbul'u Mora'ya bağlıyordu.

İkinci yol, Edirne-Balkanlar-Belgrad hattını takip ederek Avrupa'ya gidiyordu.

Üçüncü yol, İstanbul-Edirne üzerinden Batı Karadeniz kıyılarına varıyor, oradan kuzeye çıkarak Bulgaristan-Tuna üzerinden Eflâk, Boğdan ve Erdel'e ulaşıyordu.

Görüldüğü gibi, başkent İstanbul, doğuya ve batıya giden bütün yolların başlangıç noktasında bulunuyordu.

Bu ana yolların dışında, şehir ve kasabaları en yakın menzil noktalarına bağlayan başka yollar da vardı. Bütün bunlar, işlek bir kara yolu şebekesini oluşturuyordu.

Anadolu'daki yollar, eskilerinin yanı sıra, yeni yapılan han, kervansaray, köprü gibi bayındırlık eserleriyle takviye edilmişti. Rumeli'de yeni feth olunan topraklar da, aynı amaçla yapılan eserlerle, misafirhane ve imaretlerle işlek yollara kavuşturulmuştur. Ayrıca, bu eserlerin bakımı için zengin vakıf gelirleri tahsis edilmiştir. Yeni yapılan bayındırlık eserleri çevresinde Uzunköprü, Saraybosna, Tatar-Pazarcığı gibi şehirler oluşmuş ve gelişmiştir.

b. Deniz Yolları

Anadolu, ilk çağlardan beri transit ticaretinin yoğun olduğu bir bölgeydi. Bu bakımdan, ülke içindeki hareketlilik, deniz ulaşımını gerekli kılıyordu. Kuzey ve Güney Anadolu limanlarıyla Kırım, Avrupa, Mısır ve Suriye limanları arasında, Selçuklular döneminden beri hareketlilik görülüyordu.

Karadeniz, ticarî açıdan olduğu kadar, savaş malzemesi ve asker sevki bakımından da önem taşıyordu. Macaristan'da savaşan ordunun demir ve gülle ihtiyacı, İran'daki ordu için Tuna buğdayı Trabzon limanından sevk ediliyordu. Anadolu'da üretilen mallar da, Karadeniz'in kuzeyindeki Azak, Kefe, Akkirman limanlarına taşınıyordu. Bu limanlar arasında İtalyan gemiciler de faaliyet halindeydi. Orta Asya'dan başlayıp İran üzerinden Kafkasya'ya ulaşan ticaret mallan, buradan Balkanlara deniz yoluyla taşınıyordu. Oradan da Venedik'e ulaştırılıyordu.

Doğudan gelen yolların ikincisi, İran üzerinden Suriye'ye; üçüncüsü ise Hint Denizi ve Basra Körfezi yoluyla yine Suriye'ye yahut Kızıldeniz üzerinden İskenderiye'ye ulaşıyordu.

Osmanlılar 16. yüzyılda Akdeniz'in en güçlü donanmasına sahip olmuşlardı. Bu sayede, iç ve dış ticarette önemli bir güvenlik unsuru oluşmuştu. Böylece Osmanlı barışı (Pax Ottomana) meydana gelmişti. Bu gelişme üzerine, Batılılar Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a giden yeni bir deniz yolu bulmaya mecbur kalmışlardı.

Osmanlı ülkesinde, nehir ulaşımı da önem taşıyordu. Tuna, Fırat ve Dicle gibi büyük nehirler, bölgeler arası mal taşımacılığı bakımından işlek ticaret yollan halindeydi.

c. Yolların Bakımı ve Güvenliği

Osmanlı ülkesinde, kara yollarının bakımı ve güvenliği menzil ve derbent teşkilâtları ile sağlanıyordu. İşlek yollar üzerinde bulunan konaklama noktalarına menzil deniyordu. Her menzil arasında, en çok 18 saatlik mesafe vardı. Ayrıca, uzak menziller arasında durak yerleri bulunuyordu. Yolların, geçitlerin ve köprülerin güvenliği için yaptırılan zaviyelerde dervişler görevliydi. Menziler, haberleşmede önemli bir rol oynuyorlardı. Menzillerin çevresinde bulunan bazı köy ve kasabalara devlet tarafından özel görev verilmişti. Onların görevi, habercilerin dinlenip konuk edilmesini sağlamak ve belli yerlerde, dinlenmiş binek atı bulundurmaktı. Bu görevi yerine getirenler, bazı vergilerden muaf tutuluyorlardı.

Derbentçiler ise önemli kara yollarının bakım, onarım ve güvenliğinden sorumluydular. Güvenlik bakımından önem taşıyan, toprak kayması olabilecek veya kar yüzünden kapanabilecek noktaların çevresinde yaşayanlar derbentçi olarak görevlendirilmişti. Bu noktalara, Anadolu'da 2.300, Rumeli'de 1.900 kadar aile yerleştirilmişti. Böylece, ıssız yerler şenlendirilirken, bölgelerin ve yolların güvenliği bakımından da önem taşıyan tesisler kurulmuştu. Yerleşimi özendirmek için bazı vergi muafiyetleri sağlanmıştı. Derbentler vakıf, has veya boş topraklar üzerinde kuruluyor; kale, han, kervansaray şeklinde oluyordu. Bazı derbentler de yurtluk ve ocaklık şeklinde, tımar sistemine dahildiler. Yolların yapımı ve bakımı ile görevli olanlar arasında kaldırımcılar, köprücüler gibi görevliler de bulunuyordu.

Bu şekilde güvenlik altına alınmış yollarda şehirlerarası taşımacılık mekkârî tâifesi denilen nakliyeciler tarafından yapılıyordu. Bu nakliyeciler, esnaf birliklerine bağlıydılar ve taşıma sözleşmelerini kadıların huzurunda yaparlardı. Taşıdıkları malları, belirlenen yerlere tam olarak ulaştırmak sorumluluğu altındaydılar.

3. Ticarî Emtia

Osmanlı Devleti'nin büyük ticaret merkezleri İstanbul, Bursa, Edirne, Kahire, Selânik ve Şam gibi şehirlerdi. Bursa, gelişmiş bir ipekli sanayiinin merkeziydi. Buradan ipek, demir eşya, kereste ve deri ihraç edilirdi. Kahire ve İskenderiye altın ve fil dişi ticaretinin merkeziydi. Edirneli tüccarlar daha çok kumaş ihracıyla uğraşıyorlardı. Anadolu'dan Mısır ve Suriye'ye kereste, demir, madenî eşya, tiftik dokuma, halı, kilim, kürk, bal mumu, zift gibi mallar ihraç ediliyordu. Fransa'ya ise pamuk, bez, halı, baharat, esans, kimyevî maddeler ve tiftik satılıyordu. Ankara çevresinde yetiştirilen tiftik keçilerinden elde edilen ve sof adı verilen kumaş cinsi, en makbul ihraç maddeleri arasındaydı.

En önemli ticaret kuralı, ürünlerin, öncelikle üretildikleri bölgede pazarlanmasıydı. İhraç fazlası mal ve ürünler ise başka bölgelere ve beldelere götürülüp satılabilirdi. İstanbul'un kalabalık nüfusuna yetecek miktarda tahıl, pirinç, peynir, et, zeytinyağı Balkanlardan ve Doğu´ dan getirilirdi.

Ülke için gerekli olan gıda maddeleri ile savunma araçlarının ve sanayi ham maddelerinin ihracı yasaklanmıştı. Zaman zaman çıkarılan fermanlarla buğday, zeytin yağı, çizme, silâh, at, barut, bal mumu, kurşun, deri, zift vb. gibi maddeler ihraç yasağı kapsamına alınıyordu.

Yabancı ülkelerden satın alınan mallar arasında baharat, çivit, keten, pirinç, şeker, sabun gibi maddeler bulunuyordu. Doğudan gelen lüks kumaşlar ve Rusya'dan alınan samur cinsi kürkler çok beğeniliyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'dan kadife ve çuha türü pahalı kumaşlar ithal edilmeye başlanmıştı.

D. KAMU EKONOMİSİ

Osmanlı Devleti'nin, başta ordu olmak üzere, çeşitli giderleri vardı. Bu giderlerin karşılanması, aynı oranda gelir sağlanmasına bağlıydı. Başlıca gelir kaynağı ise, reâyadan toplanan vergilerdi.

Osmanlı Devleti'nde vergiler başlıca iki grupta toplanıyordu: Olağan vergiler ve olağanüstü vergiler.

Olağan vergiler de iki gruptu:

1. Şer'î vergiler: Şeriat esaslarına göre toplanan vergilerdi. Tarım üretiminden onda bir oranında alınan öşür, gayri Müslimlerin kullandığı topraklardan alınan haraç ve yine gayrı Müslimlerden hane hesabıyla alınan cizye bu gruba giriyordu.

2. Örfî vergiler (Raiyyet rüsûmu): Divân-ı Hümâyûn kararları ve padişah iradesi ile alınan vergilerdi. Osmanlı ülkesinde tarım toprağının birimi çiftti. Bu çiftlerin kullanma hakkına karşılık, Müslüman ve gayrı Müslim her çiftçiden çift resmi adı ile bir vergi alınırdı. Bu verginin miktarı çiftçinin topraklı veya topraksız oluşuna, evli veya bekâr oluşuna göre belirlenirdi. Çift resminin konmadığı yerlerde gayrı Müslim çiftçilerden alınan otlak vergisine ispenç resmi, memurların görevlerini yapmak için geçtikleri yerlerden alınan vergiye nüzûl bedeli denirdi.

Yöneticilerin yönetim sırasında reâyadan topladığı vergi (niyâbet rüsûmu) ile suçlulardan alınan cerimeler de bâd-ı havâ denilen bir grup içinde toplanıyordu.

Örfî vergilerin bir başka kolunu da ticaret yapanlardan alınan bâc ve gümrük resimleri oluşturuyordu. Bunların dışında, daha küçük ölçüde başka örfî vergiler de vardı.

Olağanüstü vergilere kısaca avârız denilirdi. Bu vergiler, savaş zamanları artan giderleri karşılamak veya tabiî afetlerin yol açtığı zararları gidermek amacıyla toplanırdı. Bu vergi, yükümlülerin avârız hanesi adıyla toplandığı birimlerden alınırdı. Askerî, dinî ve malî hizmetlerde bulunanlarla çalışamayacak durumda olanlar avârız yükümlülüğünden muaf tutulurdu. Olağanüstü niteliği sebebiyle düzenli olmayan avârız, zamanla olağan vergiler hâline dönüşmüştür.

Bu şekilde toplanan vergilerin tamamı doğrudan hazineye girmezdi. Özellikle, elde edilen ürünün belli bir kısmı, aynî olarak alınır ve bu vergiyi tahsil eden görevli, vergi kaynağındaki giderleri bununla karşılardı. Bu giderler için, hazineden para çıkmamış olurdu. Vakıf gelirleri de hazineye girmeden, bu kuruluşların harcamalarına tahsis edilirdi.

Hazineye intikal eden vergiler, büyük gider kalemlerini karşılamakta kullanılırdı. Merkezî ordu ile devlet görevlilerine yapılan nakit ödemeler (mevâcib), en önemli gider kalemiydi. Padişahların tahta çıktıkları zaman askere dağıttıkları cülûs bahşişi de büyük miktarlara ulaşırdı. Kalelerde ve sınır boylarında görevli yerli askerlerin ödenekleri, onarım ve mühimmat harcamaları, tazminatlar da mevâcib grubuna girmekteydi.

Diğer bir önemli gider kalemi teslimat'tı. Bunlar, sarayın ve ordunun çeşitli ihtiyaçları için yapılan harcamalardı. Has ve salyâne harcamaları da çok kere teslimat içinde yer alırdı.

Hazineye giren gelirler, hazineden yapılan harcamaları karşıladığı sürece, olumlu bir denge kurulmuş oluyordu. Aynı şekilde, tımar sistemine göre doğrudan hazineye girmeyen gelirler, bu sistemin gerektirdiği hizmetlerin görülmesi için yeterliyse, denge sağlanmış demekti. Her iki hâlde de bu dengeler 16. yüzyılın sonuna kadar olumlu gelişmiştir. Yani, toplanan vergiler, ödemelerin ve masrafların karşılanmasına yetmiştir. Savaş giderlerinin çok arttığı dönemlerde ise iç hazineden takviye yapılmıştır. Ancak, gelir-gider dengesi, tımar sisteminin bozuluşuna paralel olarak, 17. yüzyıldan itibaren olumsuz sonuçlar vermeye başlamıştır.

Para Sistemi

Osmanlı Devleti'nde para siyasetinin ana ilkesi, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin eşya olarak kullanımını en düşük seviyede tutmak, buna karşılık değişim (mübadele) aracı, yani para olarak kullanılmasını sağlamaktı. Bu sebeple, kıymetli madenlerin ülkeye girişi teşvik ediliyor, ülkeden çıkışı ise yasaklanıyordu.

Madenî paralar, altın, gümüş veya bakır madenlerinden yapılıyordu. Bunlar, ağırlıklarına göre değer kazanırlardı. Altın ve gümüş paralara (sikke) bakır katılmasına ayar denilirdi. Sikkelerin değerine ise râyic adı verilirdi.

Sikkeler, kıymetli madenlerden olduğu kadar, eski sikkelerden de elde edilirdi. Para arzı bu yolla arttırılırdı. Bazen, tahta yeni çıkan padişah, kendi sikkelerini kestirir ve eski paraların dolaşımını yasaklardı. Böylece, hazine, sikke kesiminden darp hakkı veya darp ücreti denilen bir gelir elde ederdi. Elinde altın veya gümüş olanlar da darphanede sikke kestirebilirdi. Altın ve gümüş sikkelerdeki bakır oranının arttırılması veya sikkelerin küçültülmesi, devalüasyon anlamına gelirdi. Bu işleme tağşiş veya tashih-i sikke, böyle paralara da kırkık akçe adı verilirdi. Paranın bu şekilde değer kaybına uğraması, günümüze göre çok önemsiz orandaydı. İlk 400 yıl içinde para yüzde 84 değer kaybetmişti. Bu durumda, yıllık değer kaybı binde 2 dolaylarındaydı.

Osmanlı klâsik döneminde, para birimi akçe idi. Akçe uzun zaman kullanılmış, zamanla değeri çok azalarak 18. yüzyılda yerini guruş'a bırakmıştı. Devletin ilk yıllarında akçenin yanı sıra, bunun iki ve beş katı değerinde gümüş paralar bastırılmıştı. Ticarî faaliyetlerin geliştiği Fatih döneminde ise 10luk akçe dolaşıma sokulmuştur. Fatih, artan harcamaları karşılamak üzere birkaç kere yeni akçe çıkarmıştır. Her yeni akçe çıkarılışında eskileri beşte bir eksiğine değiştirildiği için, bu uygulama hoşnutsuzluk yaratmıştır. Aynı dönemde, ticaretin büyük canlılık göstermesi üzerine basılan altın paralara sultanî adı verilmiştir.

Yavuz Sultan Selim döneminde Akdeniz havzasının siyasî birliği sağlanmıştı. Bu sayede gelir kaynaklan da çoğalmıştı. Finansman zorluğu çekilmiyordu. Bu durumda, para değerinin düşürülmesine gerek kalmamıştı.

16. yüzyılda, Osmanlı ülkesinde nüfus iki katına yükseldi. Bunun sonucunda ek bir talep ortaya çıktı. Bu gelişme, altın paraya olan eğilimi kuvvetlendirdi. Aynı dönemde, Amerika kıtasında elde edilen gümüş Avrupa'da bollaştı. Avrupa'nın ticarî faaliyetleri önemli ölçüde arttı ve etkisini genişletti. Gümüşün bollaşması, Osmanlı ülkesinde fiyat artışına yol açtı. Devlet, fiyatların yükselme eğilimini önlemeye çalıştı. Ancak, Avrupa'daki yüksek fiyatlar, Osmanlı ülkesinden buraya doğru kaçak mal akımını ortaya çıkardı. Osmanlı Devleti, buna rağmen, kendisini bir "sosyal refah devleti" olarak gördüğü için, paranın değerini düşürmedi. Fakat, bu siyaset, ancak 16. yüzyıl sonlarına kadar uygulanabildi. 1578-1590 yılları arasında İran'la savaş devam ederken ilk önemli devalüasyon yapıldı. Fakat, bu yeterli olmadı. 1648'e kadar, aralıklarla bir dizi devalüasyon gerçekleştirildi.

Başlangıçta, akçe, dolaşımdaki diğer para birimlerinin değerlerini de belirliyordu. Bir para (dirhem) 4 akçe, bir guruş 40 akçe, bir altun 60 akçeydi. Osmanlı parası değer kaybına uğradıkça bu oranlar da değişiklik göstermiştir. Bununla beraber, pahalılığın artışı, akçenin altın karşısında değer kaybından az olmuştur. Bunun anlamı şuydu: 1640 yılındaki akçe bedeliyle, 150 yıl öncekinden daha çok mal alınabiliyordu.

Akçenin devamlı olarak değer kaybetmesi, onun dolaşımda kullanılmaz hâle gelmesi sonucunu verdi. Bir süre sonra muhasebe birimi olmaktan da çıktı. Kayıtlarda daha çok para birimi görülmeye başlardı. Kullanımda ise guruş ön plâna geçti. Akçenin yerine, 1688'den itibaren bakırdan basılmaya başlanan pul, bozuk para ihtiyacını karşılamakta kullanıldı.

E. OSMANLILARDA PARA ve FİYAT HAREKETLERİ

Fiyatların Oluşması

Alım veya satım bakımından bir şeyin para olarak değerine fiyat denir. Güdümlü ekonomilerde fiyatlar devlet tarafından belirlenir. Serbest piyasa ekonomisinde ise fiyat, maliyet ve arz-talep dengesi sonunda ortaya çıkar. Satıcı, satışa sunduğu mal için yaptığı harcamaların (maliyetin) üstünde bir fiyat koymaya mecburdur. Ancak, malın, bu fiyatla alıcı bulması lâzımdır. Mala olan talep düşük seviyede kalırsa, fiyat, üreticinin satmayı tasarladığı düzeyin altında teşekkül eder. Bununla beraber, ekonomik hayatın akışı içinde, fiyatları etkileyen daha pek çok unsur vardır.

Narh

Osmanlı ekonomisinde de fiyatlar, maliyet ve arz-talep çerçevesinde oluşuyordu. Ancak, devlet zaman zaman, zarurî ihtiyaç maddelerinin azami satış fiyatlarını belirlemiştir. Buna "narh" deniliyordu. Narh uygulamasında temel ölçü, arz ve talep dengesiydi. Piyasaya sürülen bir mala talep az olduğu zaman, fiyatlar düşüyordu. Buna karşılık mal arzı, talebi karşılayamadığı zaman da fiyatların yükseldiği görülüyordu. Kuraklık, ulaşım zorlukları, savaş, abluka gibi sebeplerle bazı malların sıkıntısı çekildiğinde, yahut Ramazan ayı öncesinde talep arttığında fiyatlar yükseliyor, o zaman narh koymak gerekiyordu. Para birimi olan akçe değer kaybettiğinde narh fiyatları yükseltilir, değer kazandığında ise indirilirdi. Özellikle tarım ürünlerinin arz şartlan değişken olduğu için, bu uygulama zorunlu hâle geliyordu.

Narh, kadıların başkanlığındaki bir kurul tarafından tespit edilirdi. Bu kurula ilgili esnafın şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre gibi yönetici ve uzmanları ile halkın temsilcileri katılırdı. Narhın tespitinde, bir malın ham madde hâlinden son şeklini alıncaya kadar geçirdiği üretim süreci göz önünde tutulurdu. Bütün safhalardaki maliyetler, iş saati ve ücretler hesaplanır, bunun üzerine yeterli bir kâr ilâve edilirdi. Bu kâr oranı, işin özelliğine göre, genellikle yüzde 10-20 arasında değişirdi.

Kadılar, narh kararlarını defterlere işlerler, ayrıca bu defterleri sicillere geçirirlerdi. Narh defterlerinin bazısı genel, bazısı özel nitelikteydi. Genel olanlar, bütün gıda maddelerini; özel olanlar ise belirli maddeleri içine alırdı. Narh, genellikle temel gıda ve ihtiyaç maddelerine konurdu. Ancak, gerektiğinde, lâle soğanı gibi maddelere de narh konduğu olurdu.

Fiyatları Etkileyen İç Sebepler

Osmanlı Devleti, ülkede fiyatların yükselmesini önleyici tedbirler almaya dikkat göstermekteydi. Fiyat istikrarının sağlanmasına önem veriliyordu. Fakat, yine de zaman zaman fiyatların artması önlenemiyordu. Fiyat yükselişlerinin iç sebepleri arasında başlıcaları şunlardı:

- Tarım ve küçük sanayi teknolojilerinde gelişme sağlanamaması,

- Üretim yetersizliği,
- Akçenin değer kaybetmesi, para arzının artması,
- Savaş harcamalarının artması,
- Süratli nüfus artışı,
- Ekonomideki bozulmalar sebebiyle kırsal kesimden büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a yapılan göçler sonunda talebin artması,
- Dış fiyatların yüksekliği,
- Ticarî değişmeler.

Osmanlı Devleti, bu olumsuz gelişmeler karşısında bazı tedbirler alarak fiyat istikrarını sağlamaya çalışıyordu. Tekelci eğilimlerin engellenmesi, mal arzının yüksek seviyede tutulması, malların üreticiden tüketiciye en kısa yollardan ulaştırılması bu tedbirlerin başında geliyordu.

Eşya Fiyatlarını Etkileyen Dış Sebepler

Osmanlı ülkesinde fiyatlar, iç sebeplerle birlikte, bazen de onlardan bağımsız olarak, dış sebeplerle de artış gösteriyordu. Bu dış sebeplerin başlıcaları şunlardı:

- Avrupalılar, Amerika'yı keşfettikleri zaman, buradaki kıymetli madenleri ele geçirmişlerdi. Bu madenlerden gümüş, para basımında kullanılmış, büyük sikkeler (madenî paralar) hâlinde Osmanlı ülkesine girmişti. Gümüşün bu şekilde bollaşması, çeşitli malların fiyatlarında artışlara sebep olmuştu.
- Güneyde ve doğuda kıymetli maden fiyatlarının yükselmesi, bu taraflara doğru kıymetli maden ve para akımını ortaya çıkarmış, böylece, ülkede para arzı daralmıştı.
- Ticaret yollarının Akdeniz'den okyanuslara kayması da fiyatları yükseltiyordu.
- Özellikle Avrupa'daki fiyatların yükselmesi Osmanlı ülkesine de yansıyarak, fiyat hareketlerine yol açıyordu.
- Avrupa'daki ticaret faaliyetlerinin genişlemesi ve etkisini Akdeniz havzasına yayması da, Osmanlı ülkesinde fiyatları yükseltiyordu.

F. TÜKETİM

Osmanlı Devleti, çok geniş topraklar üzerinde hüküm sürüyordu. Ülkenin ayrı ayrı bölgeleri, coğrafî şartlar, iklim, ekonomik yapı, nüfus yoğunluğu vb. bakımlarından farklılıklar gösteriyordu. Kara ve deniz ticaret yolları üzerinde veya verimli topraklar çevresinde bulunan yerleşim birimleri, ekonomik bakımdan daha gelişmişti. Buralarda yaşayan halkın refah düzeyi daha yüksekti. Ayrıca, gelir seviyeleri bakımından köylerle şehirler ve çeşitli meslek mensupları arasında da farklar vardı. Tüketim, insanların gelir durumu ile ilgilidir. Ekonomik imkânları geniş olanlar, geçimlerini zorlukla sağlayanlara nispetle daha çok tüketirler. Bu genel kural, Osmanlı ülkesi içinde geçerliydi.

Uzun savaş yılları veya arka arkaya gelen kuraklık dönemleri dışında, Osmanlı ülkesindeki halk bolluk ve bereket içinde yaşıyordu. Geçim sıkıntısı çekilmiyordu. Başkent İstanbul ise, tüketimin en yoğun olduğu bölgeydi. Kalabalık nüfusu beslemek için Rumeli'den ve Anadolu'dan et, un, hububat vb. gibi temel gıda maddeleri düzenli olarak İstanbul'a getirilirdi. Halk, daha çok koyun eti, unlu mamuller ve geniş bostanlarda yetiştirilen sebzeyle beslenirdi.

Ulaşımın zor olduğu bir Anadolu köyüyle, İstanbul'da, askeriyeye mensup bir yüksek görevlinin konağındaki tüketim arasında büyük fark vardı. Doğudan ve batıdan gelen lüks malların tüketimi, özellikle 17. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştı.

Tüketim mallarının dengeli olarak dağıtımına özel bir dikkat gösterilirdi. Aynı cinsten bir malın, ülkenin bazı yerlerinde bol, bazı yerlerinde kıt olmaması için gerekli tedbirler alınırdı. Özellikle yaş meyve ve sebze satımında kabzımalların satış tekeli kurmalarına izin verilmiyordu. Ürünlerin, öncelikle, üretildikleri bölgelerde pazarlanması esastı. Üreticilerin, mallarını pazarlarda veya panayırlarda kendilerinin satmaları hak olarak tanınmıştı. Bu ürünlerin, fiyatların yüksek olduğu yerlere sevk edilerek vurgunculuk yapılması önleniyordu. Böyle bir durumla karşılaşıldığında, devlet, ürünü, üreticiden âdil bir fiyatla satın alıp, ihtiyaç duyulan bölgelere ulaştırıyordu. Vurgunculuğa konu olan mallara devlet el koyabiliyor, el koyduğu malların bedelini piyasa fiyatı üzerinden ödüyordu. Fiyatları yükseltenler hakkında da kovuşturma yapılıyordu.

G. DÜNYANIN DEĞİŞEN ŞARTLARI KARŞISINDA OSMANLI EKONOMİSİ

16. yüzyılın sonlarında, Avrupa'daki ekonomik hayat canlanmaya başlamıştı. Aynı dönemde Osmanlı ekonomisi de gelişme halindeydi. Bu bakımdan, Avrupa'daki değişimin etkisi hemen hissedilmedi. Ancak, 17. yüzyılda denge bozuldu. Bir devletin zenginliğinin, değerli madenlere sahip olmasıyla gerçekleşeceğini savunan görüş (Merkantilizm) Avrupa'da hâkim olmaya başladı. Himayeci ve millî ekonomi politikaları takip edildi. Ticaret dengesinin sağlanmasına çalışıldı. Buna karşılık, Osmanlı Devleti'nin ekonomik bünyesi, sürekli savaşların ve iç karışıklıkların da etkisiyle bozulmaya başladı. 18. yüzyılda Avrupa'da gerçekleştirilen sanayi devrimi, geri teknoloji ile çalışan Osmanlı sanayii üzerinde olumsuz etki yaptı. 19. yüzyılda ise bu etki artarak devam etti.

1. Üretim

a. Tarım

Osmanlı Devletinde tarım üretiminin temeli, tımar sistemine dayanıyordu. Çiftçiler, elde ettikleri ürünü kendi beldelerinde veya yakın şehir ve kasabalarda pazarlıyorlardı. Üretim miktarını da, buraların ihtiyaçlarına göre ayarlıyorlardı. Fiyatlar, devlet tarafından belirleniyordu. Tarım üreticilerinin, topraklarını bırakıp başka yerlere gitmeleri ise devlet tarafından uygun karşılanmıyordu.

Tımar sisteminin bozulması üzerine, tımarlı sipahiler topraklarını büyük ölçüde terk ettiler. Sahipsiz kalan topraklar el değiştirmeye başladı. Büyük çiftlikler ortaya çıktı. Bunlar, "âyan" denilen nüfuzlu ve varlıklı ailelerin elinde toplandı.

Avrupa'da, 18. yüzyıl sonlarında belirli hâle gelen sanayi devrimi, tarım üretimini azaltmıştı. Bunun üzerine, Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin kendilerine yakın bölgelerinden tarım ürünleri satın almaya başladılar. Bu bölgelerde, Avrupa'nın istediği ürünlerin ekimi ağırlık kazandı. Bu ürünler, genellikle sanayi ham maddeleriydi.

19. yüzyıla gelindiğinde tımar sistemi ortadan kalkmış, tımarlı sipahilerin varlığı son bulmuştu. Ekonomideki değişiklikler ise, toprak rejiminin yeniden belirlenmesini gerekli kılıyordu. II. Mahmut zamanında başlayan kadastro çalışmaları 19. yüzyıl ortalarında tamamlandı. 1843'tekurulan "Ziraat Meclisi", bütün ülkede toprak ve tarım üretimi ile ilgili geniş bir tespit yaptırdı. Bu meclis, eyaletlerden nahiyelere kadar uzanan geniş bir tarım teşkilâtı meydana getirdi. Ziraat Meclisi, 1846'da Ziraat Nezareti (Tarım Bakanlığı) hâlini

aldı. Aynı dönemde tarımla ilgili eğitime başlandı ve Avrupa'nın en önemli şehirlerinde açılan fuarlarda tarım ürünleri tanıtıldı.

1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet hakkı kabul edildi ve güvence altına alındı. Bu kanunname ile, büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkması önlenmek isteniyordu. Ayrıca, vergi düzeninde de değişiklik yapıldı. Tarım ürünlerinden alınan çeşitli vergiler kaldırıldı ve bunların yerine tek vergi olarak "âşar vergisi" yürürlükte tutuldu.

Bütün bu tedbirler, toprak mülkiyetini ve buna bağlı olarak tarım üretimini modernleştirme amacını taşıyordu.

b. H a y v a n c ı l ı k

Osmanlı Devleti'nde hayvancılık, özellikle Rumeli'de ve konar-göçerlerin yaşadıkları bölgelerde gelişmişti. Marmara bölgesindeki büyük şehirlerin (İstanbul, Edirne, Bursa) et ihtiyacı Rumeli'den karşılanıyordu.

18. yüzyılda, konar-göçer aşiretlerin bir bölümü, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerine iskân edildi. Böylece, merkezî yönetim güçlendirilmek istendi. Ancak, bu aşiretlerin bir kısmı, yerleştikleri bölgelerde, alıştıkları hayat tarzını bulamadılar.

Balkanlar'da celeplikle uğraşanlar, bu yolla servet sahibi oluyorlardı. Ancak, satın alma ve dağıtım politikasını devlet belirlediği için, hayvancılıktan elde edilen kârlar dengede tutulabiliyordu. Balkanlar, sanayi toplumu hâline gelmiş olan Avrupa'nın et ihtiyacını da karşılıyordu.

c. S a n a y i

1. Sanayi İnkılâbının Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

Ekonomi alanındaki değişiklikler, Osmanlı sanayi kesimini meydana getiren esnafı derinden etkilemişti. Maden ocaklarının kapanmasıyla işsiz kalan işçiler, esnaf birliklerine katılıyorlardı. Dış pazarları kaybeden tüccarlar da aynı yolu takip ediyorlardı. Maaşları gittikçe azalan yeniçerilerle, tımar sisteminin gerilemesi üzerine yoksullaşan sipahiler, esnaflığı yeni bir geçim yolu olarak görüyorlardı. Bu gelişme, esnaf birliklerinin "yabancı"lara açılması sonucunu getirdi. "Ahiliğin temelini meydana getiren ahlâk esasları da sarsıntıya uğradı.

Sanayii gittikçe gelişen Avrupa, büyük ölçüde ham maddeye ihtiyaç duymaktaydı. Bu yüzden, Osmanlı ülkesindeki ham maddeler Avrupa'ya akmaya başlamış; esnaf, işlemek için ham madde bulamaz olmuştu.

Bu sebeplerle, esnaf gruplarının lonca düzeninde yürüttükleri üretim faaliyeti, özellikle 19. yüzyılda çöküntü gösterdi.

Avrupa'da para arzı, fiyatların genel seviyesini yükseltmiş, Osmanlı ülkesi daha ucuz hâle gelmişti. Bu sebeple, birçok sanayi maddesinin Avrupa'ya kaçtığını görmüştük. Bunlar, başlangıçta mamul maddelerdi. 18. yüzyılda yarı mamul maddelerin öne çıktığı görüldü. Bu gidiş, daha sonra, tamamen ham madde ithaline dönüştü. Meselâ, Bursa'dan önce ipekli kumaş alınırken, sonra ipek ipliği, en sonra ham ipek alınmaya başlandı. Makinelerle üretim yapan Avrupa, ham maddeleri daha süratli ve daha ucuza işliyor; elde ettiği mamulleri Osmanlı ülkesinde, yerli mallardan düşük fiyatla satabiliyordu. El emeğine dayanan üretimle Avrupa mallarına rekabet etme imkânı kalmamıştı.

2. Karşı Tedbirler: Sanayii Islah ve Geliştirme Çabaları

Sanayi ham maddelerinin dış arıya kaçması ve sonra işlenmiş olarak dönmesi, esnaf teşkilâtına büyük bir darbe indirmişti. Osmanlı Devleti, buna karşı bazı tedbirler almak zorunda kaldı:

a. Sanayi Ham Maddeleri İhracının Yasaklanması

16. yüzyılda donanma için büyük miktarda yelken bezi ısmarlandığı zaman, Egeli dokumacılar, pamuk ipliklerini Avrupa'ya ihraç ettiklerinden bu siparişi karşılayamamışlardı. 17. yüzyılda Avrupa'da büyük rağbet gören Ankara soflarının dokunduğu iplik, Avrupalı tüccarlar tarafından toplu olarak alınınca, Ankara esnafı ham madde bulamamıştı. Bu gibi durumlarda ham madde ihracatı yasaklanıyordu.

b. Yeni İmalâthanelerin Açılması

Osmanlı Devleti, ucuz Avrupa mamullerinin piyasayı kaplamasına karşı, gelişmiş teknolojiyle çalışan büyük imalâthaneler açtı. 18. yüzyılda çini, ipek, çuha, kâğıt, yünlü, şişe vb. üreten imalâthaneler faaliyete geçti. Batılılar, bu teşebbüsleri engellemeye çalıştılar. Yüzyılın sonunda, imalâthanelerin faaliyeti yavaşladı.

19. yüzyılda, sanayide yeni bir hamle başlatıldı. İstanbul'da feshane, deri, dokuma, bez, ayakkabı fabrikaları hizmete girdi. Rumeli ve Anadolu'da kapanmış maden ocakları yeniden işletmeye açıldı.

c. Sanayii Canlandırma Tedbirleri

Avrupa'nın önlenemez rekabeti karşısında çöken esnaf birliklerinin canlandırılması için 19. yüzyılın ikinci yarısında çalışmalara başlandı. Bu amaçla Islah-ı Sanayi Komisyonu kuruldu (1860). Bu komisyon, esnafın şirketler kurmasını destekledi. Çeşitli kesimlerin ve esnafın katılımı ile sanayi şirketleri kuruldu. Komisyon, çalışmalarını 1873 yılına kadar sürdürdü.

3. Yabancı Yatırımlar

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı (1839) ile, ülkenin kalkınması için Avrupa sermayesinden yararlanacağını ilân etmişti. Avrupalı sermayedarlar, buna dayanarak, demir yolu yapmak ve işletmek için, Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar istediler. Birçok demir yolu imtiyazı verildi ise de bunlardan ancak Köstence-Çernavoda, İzmir-Aydın, İzmir-Turgutlu ve Varna-Rusçuk hatları işletmeye açılabildi. Bu hatlar, İngiliz şirketleri tarafından yapılmıştı.

Yabancı şirketler, kendi çıkarlarını ön plâna aldıkları için, kârlı bulmadıkları alanlara girmediler. Meselâ, kara yolları yapımına girişmediler. Sadece Beyrut-Şam arasında bir kara yolu yapılabildi. Buna karşılık tren, tramvay, tünel gibi kârlı yatırımları gerçekleştirdiler. Bağdat demir yolu inşaatı önem taşıyordu. Bu hattın yapımı, siyasî ve askerî sebeplerle İngiltere, Fransa ve Almanya arasında şiddetli rekabete yol açtı. Sonunda, Alman sermayesinin ağırlıkta olduğu bir şirket kurularak, Bağdat demir yolunun yapımına başlandı. İstanbul-Ankara hattını Bağdat'a kadar devam ettiren demir yolu 1918'de tamamlandı.

2. Ticaret

Osmanlı Devleti'nde, dışarıya satılan mallardan olduğu gibi, içerde bir bölgeden başka bir bölgeye taşınan ticaret mallarından da vergi alınıyordu. Dış ticarette ki vergiler âmediye (ithal) ve reftiye (ihraç) vergileriydi. Mahallî üretim ve tüketimden alınan masdariye resmi ile ülke içinde nakledilen ticaret mallarından alınan mürûriye resmi, iç ticaretteki vergileri oluşturuyordu. Yabancı malların ithalinde alınan vergi düşük, ülke içinde uygulanan mürûriye resmi yüksek olduğu için, yerli tüccarın rekabet ortamı ortadan kalkıyordu. Osmanlı Devleti, iç gümrüklerdeki vergileri kademeli olarak kaldırdı, diğer vergileri de bir düzene bağladı.

Ticaret alanında gelişme sağlayabilmek için 1860'ta ticaret odaları kuruldu. Bu odalar, üyelerinin çalışma şartlarını kolaylaştırmak ve gençlere ticaret eğitimi veren okullar açmak için çalıştılar. Ayrıca, borsa, sigorta şirketleri ve bankalar kurulmasını sağladılar.

1838'de İngiltere ve Fransa ile, daha sonra diğer devletlerle ticaret sözleşmeleri yapılmaya başlandı. Bu anlaşmalar tek taraflı hükümler taşıyor, Avrupalı devletlerin çıkarlarını ön plânda tutuyordu. Ticaret sözleşmeleri, siyasî baskı altında kalan Osmanlı Devleti'nin, Avrupalılara vermek zorunda kaldığı tavizlerin aracı hâlini almıştı.

1861'de imzalanan yeni sözleşmeler ise, Avrupalılara büyük avantajlar sağlıyordu. Bu sözleşmelere göre, iç ve dış ticarette tam bir serbestlik olacak, yabancı mallardan alınan gümrük vergisi yüzde l'e kadar düşürülecekti. Transit mallar için de aynı oran uygulanacaktı.

a. Ulaşım ve Haberleşmedeki Gelişmeler

19. yüzyıl sonunda, demir yollarının yanı sıra, kara yollarının yapımına da ağırlık verildi. Yeni malî kaynaklar bulunarak ve halkın iş gücünden de yararlanılarak yeni yollar yapıldı. Önemli limanlar, bu suretle iç bölgelere bağlanabildi. 1858'de 6.500 km. olan kara yolları, 1895'te iki katına, 1904'te ise dört katına çıktı.

Osmanlı Devleti'nde posta hizmetlerini, özel yeniçeri birliklerinin koruduğu posta tatarları yapıyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda, yabancı elçilikler, kendi posta işletmelerini kurma hakkını elde ettiler. 1841'de de ilk Osmanlı posta teşkilâtı faaliyete geçti. Ancak, yabancı posta işletmeleri karşısında hizmetlerini geliştiremedi. 1863te Osmanlı Posta İdaresi kuruldu ve yabancı posta şirketlerinin varlığına son verildi.

Avrupa'da 1833'te icat edilen telgraf, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ülkesinde kullanılmaya başlandı. Osmanlı Devleti, merkezî yönetim bakımından telgrafın taşıdığı önemi göz önünde tutarak, telgraf haberleşmesini sağlayacak elemanların yetiştirilmesine hız verdi. 1870lerde, ülkenin hemen her tarafında telgraf merkezleri açılmış bulunuyordu. İlk telefon hattı da 1881 'de Galata ve Eminönü merkezleri arasında faaliyete geçti.

b. Ticarî Dengelerin Bozulması: Osmanlı Pazarlarında Avrupa Malları

Osmanlı esnaf birliklerinde görülen çöküntüye, diğer ekonomik ve siyasî gelişmeler de eklenince, Avrupa malları rakipsiz kaldı. Bol miktarda mamul madde ithal eden Osmanlı Devleti, dışarıya ancak tarım ürünleri satar hâle geldi. Bu yüzden dış ticaret dengesi bozuldu. 19. yüzyılın sonunda ithalatla ihracat arasındaki açık gittikçe fazlalaştı. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı ithalatı, ihracatın iki katına ulaşmış bulunuyordu.

c. Kapitülâsyonlar

Osmanlı Devleti'nin önce Fransızlara, daha sonra diğer Avrupalı devletlere "lütuf olarak verdiği kapitülâsyonlar, zamanla karakterini değiştirdi: Hem sürekli hâle geldi, hem de yabancı tüccarlara, yerli tüccarların rekabet gücünü azaltıcı imtiyazlar verildi. Osmanlı Devleti, kapitülâsyonları uzun süre, siyasî ve ekonomik amaçlarla kullandı. Ancak, bu sistem gittikçe zararlı bir hâl almaya başladı. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak, Avrupalı devletler ham madde alımını ve kendi işlenmiş mamullerinin sürümünü kolaylaştıran avantajlar sağladılar. Öyle ki, Osmanlı uyruğunda bulunan gayrı Müslim tüccarlar, yabancı devletlerin uyruğuna geçerek avantaj elde etmeye başladılar. İngiltere ile, siyasî gelişmelerin zorlamasıyla, taviz olarak imzalanan Balta limanı Antlaşması (1838), Osmanlı dış ticaretini bağımlı hâle getirdi. Yabancı mamullerden alınan gümrük vergisinin sürekli indirilmesi karşısında yerli sanayiin ve tüccarın rekabet imkânı tamamen ortadan kalktı. Osmanlı ülkesi, Avrupa için bir açık pazar hâlini aldı.

ç. Para ve Bankacılık

1860'ta kurulan ticaret odaları, 1880'de ticaret ve ziraat odaları hâlinde, bütün illerde teşkilâtlandırıldı. Bu odaların hazırladıkları geniş kapsamlı raporlar, devletçe çıkarılan birçok yönetmeliğe esas teşkil etti. Ancak, çiftçinin temel sorunu kredi idi. Odalar ise kredi sağlamakta etkili olamıyordu. Tuna valisi Mithat Paşa'nın önderliği ile, çiftçilere düşük faizli kredi vermek üzere memleket sandıkları kuruldu (1864). Bu sandıklar, daha sonra bütün illerde yaygınlaştırıldı. Yine Mithat Paşa'nın açtırdığı Emniyet Sandığı, ülkenin her tarafına yayılarak, çiftçilere kredi sağlamaya çalıştı.

Osmanlı ülkesinde bankacılık işlemleri, 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar Galatalı bankerler (sarraflar) aracılığı ile yapılırdı. İstanbul'da ilk banka 1847'de kuruldu (Bank-ı Dersaâdet). Ancak, fazla yaşayamadı. Daha sonra kurulan Osmanlı Bankası'na banknot basma yetkisi verildi. Böylece, Osmanlı Bankası, Merkez Bankası görevini üstlenmiş oldu. Millî sermaye ile kurulan ilk banka ise Emniyet Sandığı'dır. 1888'de, bütün tarım kredilerini düzene sokmak amacıyla kurulan Ziraat Bankası, tarım sermayesi için kısa sürede en büyük kaynak hâline geldi.

3. Kamu Ekonomisi

a. Bütçe

Osmanlı tımar sisteminde, vergilerin, tahsil edildiği yerde sarfı esastı. Böylece, büyük bir kolaylık sağlanıyor, fakat bu vergiler devlet hazinesine girmiyordu. Tımar sisteminin bozulması ile bu sistem de sarsıldı. Bunun üzerine, birçok vergi kaynağının doğrudan hazineye alınması eğilimi kuvvetlendi. Bu kaynaklar, mirî mukataaya çevrildi. Böylece, hazineye ait gelirler, belirli bir bedel karşılığında iltizama veriliyor, iltizamı üzerine alan kimseler (mültezimler), vergi gelirini devlete peşin olarak ödeyip sonra bunu halktan tahsil ediyorlardı.

Tımar sisteminde, eyalet askerleri için hazineden bir masraf yapılmazdı. Bunların giderleri, tımar sahiplerinin topladıkları vergilerle karşılanırdı.Sistem çökünce, ordu giderleri hazineden karşılanmaya başlandı. Böylece, yeni ve büyük bir gider kapısı açıldı. Osmanlı Devleti, bunu göz önüne alarak, iltizam yönteminde değişiklik yaptı. Mukataalar, mültezime, evvelce olduğu gibi, üç yıllık dönemler için değil, ömür boyu olmak üzere verilmeye başlandı. Buna malikâne usulü denmektedir. Bu usule geçilirken, mültezimlerden büyük ölçüde peşin ödeme istendiği için, devlet gelirleri artmış, böylece uzun süren savaş arın malî zorlukları ortadan kaldırılmak istenmiştir.

Ancak, bir süre sonra bu şekilde sağlanan gelir de yetmemeye başladı. Bunun üzerine mukataaların yıllık kârları paylara ayrıldı ve ayrı ayrı satışına başlandı. Buna esham usulü denmektedir. Ağır bir yenilgiyle biten 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının sebep olduğu açıkların kapatılmasına bu usulle çalışılmıştır.

Bu tedbirin yararları görülmekle birlikte, bir süre sonra yetersiz kaldığı anlaşıldı. Bunun üzerine, yeni kurulan müesseseler için ayrı ayrı hazineler meydana getirildi.

II. Mahmud zamanında başlatılan sayım ve kadastro işlemlerine Tanzimatın ilânından sonra hız verildi. Vergiler azaltıldı ve sadeleştirildi. Bu vergilerin toplanması işi, hazinenin aylıklı memurları olan muhassıllara verildi. Yeni düzen, şehirlerde başarılı oldu, fakat kırlık kesimde beklenen sonuçları sağlayamadı. Muhassıllar, gönderildikleri bölgelerin yabancısı olduklarından, yeterli vergi toplayamadılar. Bunun üzerine, vergi toplama hakkı yine mültezimlere verildi.

b. Bütçe Açıkları: Borçlar

1.İç Borçlar

Vergi toplamadaki düzenlemelere rağmen, Osmanlı maliyesi yine açık veriyordu. Bu açıkları kapatmak amacıyla iç hazineden borç alınıyor yahut ilerde ödenecek vergilere mahsuben reâyadan para isteniyordu. Bunlar da yetmezse olağanüstü vergilere başvuruluyordu.

Vergi gelirlerini klâsik usullerle arttırma girişimleri 19. yüzyılda yeterli olmamaya başladı. Bunun üzerine, Osmanlı Devleti, elinde bulunan 160.000.000 altına karşılık kaime-i mutebere denilen kâğıt paralar bastırdı. Ayrıca, soğuk damgalı resmî kâğıtlar çıkardı. Bütün resmî işlemlerin bu kâğıtlara yapılması zorunluydu. Resmî kâğıtlardan sağlanan gelirin yüksek olması, bunların damga puluna çevrilerek yaygınlaştırılması sonucunu verdi.

Giderlerin alabildiğine artması karşısında, Galata bankeri adıyla anılan sarraflardan borç alınması, kısa vadeli iç borçlanmanın son belirtisi olarak ortaya çıktı.

2. Dış Borçlar

Vergiler ve iç borçlar, hazinenin açığını kapamaya yetmeyince, Osmanlı Devleti, dış borç aramaya başladı. Kırım Savaşı'na girildiği sırada (1854) alınan ilk borcu diğerleri takip etti. Arka arkaya yapılan borçlanmalar sonunda, Osmanlı Devleti'nin dış borçları 23 yılda 84.000.000 Osmanlı lirasını buldu (1877). Borçların faizlerini ödemek için yeniden borç alınması, maliyeyi çıkmaza soktu. Avrupalı finans kuruluşlarına ödenen yıllık faiz, bütçenin hemen hemen yarısını buluyordu. Borçlan değil, faizlerini bile ödemek imkânsız hâle gelmişti. Bunun üzerine, hükümet bir kararname çıkararak, beş yıl süre ile faizlerin yarısını nakit, yarısını yüzde 15 faizli senetlerle ödeyeceğini ilân etti. Bu kararname, Avrupalı tahvil sahipleri tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Osmanlı Devleti'nin itibarı büyük ölçüde sarsıldı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgiyle sonuçlanınca, Rusya, ağır bir savaş tazminatı istedi. Osmanlı borçları, Berlin Kongresinde de tartışma konusu oldu. Avrupalı devletler, Rusya'ya savaş tazminatı ödendiği takdirde, kendi alacaklarının tehlikeye gireceğini ileri sürdüler. Sonunda, Osmanlı Devleti, borçların ödeme şeklini belirten bir anlaşmaya razı oldu. Buna göre Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinden bir bölümü, kurulacak bir komisyon tarafından tahsil edilecek ve Avrupa'ya olan borçlarından düşülecekti.Düyûn-ı Umumiye adını taşıyan bu komisyon, daha sonra geniş bir teşkilât hâlini aldı. Yönetici ve memurlarının büyük çoğunluğu yabancılardan meydana gelen Düyûn-ı Umumiye, Osmanlı Devleti'nin malî bağımsızlığını ortadan kaldıran faaliyetlerde bulundu.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşına girince dış borç ödemelerini durdurdu ve Düyûn-ı Umumiye'nin faaliyetine son verdi. Osmanlı borçları, Lozan Antlaşması (1923) ile çözüme kavuşturuldu. Borçlar, Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde kurulan devletlerle Türkiye arasında paylaştırıldı. Türkiye, borçların, hissesine düşen üçte ikilik kısmını, düzenli taksitler hâlinde 1954'e kadar ödedi.

4. Tüketim

Osmanlı Devleti'nde yöneticilerin ve tüccarların gelir seviyesi yüksekti. Bunun için, klâsik dönemde lüks tüketim eğilimi daha çok bu gruplarda görülüyordu. Toplumun diğer kesimleri ise geçimlerini sağlamakla yetiniyorlardı. Esasen, geçerli olan genel ekonomik anlayış da, bundan fazlasını gerektirmiyordu. İç karışıklıklar ve olağan dışı iklim şartlan olmadıkça, Osmanlı toplumu ekonomik açıdan sıkıntıya düşmüyordu.

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti, iç ve dış sıkıntılarla, olumsuz ekonomik gelişmelerle karşılaştı. Ancak, ekonomi, dünya ekonomisinin genel gidişine paralellik göstermeye başladı. Bu durum, toplumda moda tüketimi yaygınlaştırdı. Daha konforlu bir

hayat tarzına gösterilen eğilim hızlandı. Özellikle şehirlerde Avrupa'dan gelen mallara rağbet çoğaldı. Bu eğilim, ithal tüketim mallarının, genel tüketim içindeki payını arttırdı.

TEST SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi, Osmanlı iktisat anlayışında "insan"ın dikkat etmesi gereken kurallar arasında sayılmaz?

a) Harcama, kazançtan çok olmamalıdır
b) İnsan, malını korumalı ve tasarrufa önem vermelidir,
c) Tüketim, dünyanın değişen şartlarına göre yeniden düzenlenmelidir,
ç) Her zaman değerli ve her zaman aranan şeye rağbet gösterilmelidir,
d) Helâl yolla kazanılan mal, görünüşte az, fakat aslında bereketli ve değerlidir.

2. Osmanlı Devleti'nde nüfusun belirlenmesi için yararlanılan kayıtlar, aşağıdakilerden hangisinde yer alır:

a) Tapu sicilleri
b) Tahrir defterleri
c) Kadı sicilleri
ç) Arşiv belgeleri
d) Mühimme defteri.

3. Sanayi kesimini meydana getiren esnaf birliklerinin dayandığı ilkeler arasında aşağıdakilerden hangisi yer almaz?

a) Rekabet
b) işbirliği
c) Tahsis ilkeleri
ç) Karşılıklı denetim ve dayanışma
d) Gedik yöntemi

4. Osmanlı ülkesinde yolların bakımından sorumlu olan teşkilât, aşağıdakilerden hangisidir?

a) Derbent
b) Mekkârî taifesi
c) Cebeci Ocağı
ç) Menzil
d) Islah-ı Sanayi Komisyonu

5. Aşağıdakilerden hangisi, Osmanlı şer'i vergileri arasında yer alır?

a) İspenç resmi
b) Nüzûl bedeli
c) Cerîme
ç) Öşür
d) Avârız

6. Avrupa'daki sanayi inkılâbının etkisiyle sarsılan esnaf teşkilâtının canlandırılması için alınan tedbirler arasında aşağıdakilerden hangisi yer almaz?

a) Sanayi ham maddelerinin ihracını yasaklamak
b) Yeni imalâthaneler açmak
c) Kaime-i mutebere denilen kâğıt para basmak
ç) Esnafın da katılımı ile sanayi şirketleri kurmak
d) Maden ocaklarını işletmeye açmak

OSMANLILARDA KÜLTÜR ve SANAT

A. OSMANLI KÜLTÜR DÜNYASI ve BU DÖNEM TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GENEL ÖZELLİKLERİ
B. OSMANLI DÖNEMİ TÜRK KÜLTÜRÜ
   1. Klâsik Dönem (1300-1700)
      a. Düşünce Hayatı
      b. Bir Kültür Unsuru Olarak Din
      c. Bilim ve Teknoloji
      ç. Yazı, Dil ve Edebiyat
      d. Güzel Sanatlar
      e. Mimarî
      f. Eğlence ve Spor
   2. Kültür Değişmeleri
      a. Düşünce Hayatı
      b. Dinî Anlayıştaki Değişmeler
      c. Dil ve Edebiyat
      ç. Güzel Sanatlar
      d. Mimarî
      e. Eğlence ve Spor
      f. Yeni Hayat Tarzı

A. OSMANLI KÜLTÜR DÜNYASI ve BU DÖNEM TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GENEL ÖZELLİKLERİ

Kültür, insan topluluklarının tarihî gelişimleri içinde meydana gelmiş, kendine özgü maddî ve manevî varlık ve değerlerin ahenkli bütünüdür. Kültür kapsamının içine, bir topluluğun dili, inancı, ahlâk anlayışı, hukuku, sanatı, örf ve gelenekleri, aile yapısı vb. gibi bütün manevî unsurlar girer. Bunların maddî alandaki yansımaları ise üretim ve tüketim tarzları, meydana getirilen sanat eserleri, beslenme düzeni, eğitim sistemi, giyim kuşam biçimi, teknoloji ve teknik araç-gereçlerdir.

Kültürler, uzun bir zaman içinde meydana gelirler. Yani tarihî nitelikleri vardır. Kuş aklardan kuşaklara intikal ederek yaşarlar. Bu bakımdan devamlılık gösterirler. Kültürün dikey karakteri böylece ortaya çıkar.

Kültürün ikinci karakteri, yatay olarak belirir. Kültürler, yaygınlık gösterir. Başka kültürlerden bazı değerleri alır, kendi değerlerinden bazılarını başka kültürlere verirler. Bunu yaparken, bir seçme ve eleme işlevi kendiliğinden gerçekleşir. Bu işlev iyi yapılamadığı takdirde, bir topluluk, başka

bir topluluğun kültürünü benimsemiş, böylece değişime uğramış olur. Tarihte, kültür değişimine uğrayarak millî benliğini kaybetmiş pek çok topluluk vardır.

Kültür milletlerin oluşumunda ve yaş amasında en önemli unsurdur. Bu bakımdan millîlik vasfı taşır.

Türk milletinin, tarihte ilk göründüğü andan bu güne kadar edindiği bütün bilgi ve tecrübe birikimi, yaşayış ve dünyaya bakış tarzı Türk kültürünü meydana getirir. Türk kültürü de, bütün kültürler gibi millîlik, tarihîlik, devamlılık ve yaygınlık niteliklerine sahiptir.

Osmanlı kültürü, bir anda ortaya çıkmış değildir. Kültürdeki dikeylik ve yataylık karakterlerine göre teşekkül etmiştir. Millîlik, tarihîlik, devamlılık ve yaygınlık nitelikleri Osmanlı kültüründe de görülür.

Osmanlı Devleti, askerlik, toprak rejimi, devlet teşkilâtı, adliye gibi önemli kurumlarda Selçuklu örneğine göre düzenlenmiştir. Selçuklular ise, örf ve gelenek bakımından, Karahanlılar vasıtasıyla, Orta Asya'daki ilk Türk devletlerinin mirasçısı durumundadır. Demek ki, Türk kültürü, aslî unsurları bakımından Karahanlı - Büyük Selçuklu - Türkiye Selçukluları çizgisinde Anadolu'ya aktarılmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine Anadolu'da ortaya çıkan beylikler de, tabiî olarak, bu kültürün takipçisi durumundaydı.

Türklerin İslâmiyeti kabulü, 9. ve 10. yüzyıllarda devam ederek, 11. yüzyıl başında geniş ölçüde tamamlanmıştı. Selçuklular, İran sahası merkez olmak üzere, büyük bir devlet kurdukları zaman, Türk-İslâm karakteri taşıyorlardı. İslâmiyetin birçok kültür değerini kısa sürede benimsemişlerdi. Hâkim oldukları bölgelerde temasa geldikleri başka kültürlerden de, kendi bünyelerine uygun değerleri almışlardı. İran'daki tasavvuf akımı, bunlardan biriydi.

Malazgirt Zaferi (1071), Türklere Anadolu'nun kapılarını açtı. Oğuz Türkleri, daha kalabalık boylar hâlinde gelerek Anadolu'ya yerleştiler. Anadolu kısa zamanda Türkleşti. Horasan'dan gelen İslâm dervişleri (alp-erenler)nin, Türk-İslâm kültürü değerlerini hâkim kılmaları, Osmanlı Türk kültürünün teşekkülünde önemli bir rol oynadı. Türk boylarının yerleştiği bölgelerde canlı ve hareketli bir kültür hayatı yaşanmaya başlandı. Osmanlı Beyliği, Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlı bir uc beyliği ve uc kültürünün en ilgi çekici örneklerinden biri idi.

Şu hâlde, Osmanlı-Türk kültürünün temellerinde, tarihî Türk kültürü, İslâmın manevî değerleri ve çevre kültürlerden seçilerek alınmış kültür unsurları bulunmaktadır. Osmanlı toplumu, bu esaslar çerçevesinde yaşayan ve gelişen bir toplum olmuştu.

Osmanlı Devleti, 15. yüzyılda bir cihan devleti hâline gelmiş, 16. yüzyılda ise klâsik bir devlet görünümü kazanmıştır. Kültür hayatı devamlı olarak geliştiği için, 16. yüzyılda, Osmanlı-Türk kültürü çok boyutlu bir seviyeye erişmiştir. Batı yönündeki genişleme ise, yeni kültürlerle karşılaşma sonucunu getirmiştir. 17. ve 18. yüzyıllar, Batı kültürüyle tanışma dönemidir. 19. yüzyıl, genel olarak "çağdaşlaşma" gayretleriyle geçtiği için, Batı kültürünün, hayat tarzından müesseselere kadar, çeşitli alanlara yansıdığı bir dönemdir.

B. OSMANLI DÖNEMİ TÜRK KÜLTÜRÜ

1. Klâsik Dönem (1300-1700)

a. Düşünce Hayatı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 17. yüzyıl sonuna kadar olan döneme klâsik dönem adı verilir. Bu dönemde, devletin bütün müesseselerine ve işleyişine eski Türk geleneği, İslâm hukuku ve üzerinde yaş anılan coğrafyanın özellikleri hâkim olmuştur. Düşünce hayatı da bu çerçevede şekilleniyordu. Klâsik dönem Osmanlı düşüncesinde, Selçuklulardan intikal eden Sünnî İslâm inancı ve tasavvuf akımı, yönlendirici rol oynuyordu. Düşünce hayatı, bilim adamları ile tasavvuf ehlinin etkisi altındaydı. Bilim adamları, devletin dayandığı İslâmın temel kurallarını temsil ediyor ve İslâm hukukunu yorumluyorlardı. Klâsik dönemin tanınmış fakihleri arasında Molla Fenârî (Şemseddin Mehmed), Hızır Bey, Sinan Paşa, Tokatlı Molla Lütfî, Kemalpaşazâde ve Ebussuud Efendi gelmektedir.

Gerçeği gönül yoluyla, yani sezgiyle bulma yolundaki tasavvuf erbabı ise, düşünce hayatının ikinci kanadını meydana getiriyordu. Bunlar, çoklukla isimleri meçhul kalmış dervişlerden meydana geliyordu. Daha sonra ortaya çıkan tarikatların önderleri de, çevrelerinde büyük saygı görüyorlardı. Bektaşîliğin kurucusu Hacı Bektaş Velî ile Mevlevîliğin kurucusu Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin görüşleri, geniş kütleler arasında yüzyıllar boyunca etkili olmuştur.

b. Bir Kültür Unsuru Olarak Din

İnsanlar, tarih boyunca, tabiat üstü ve kudret sahibi yüce bir varlığa yönelmişler, ona sevgi ve korku ile bağlanmışlardır. Bu şuurlu inanış (din), insanı bütünüyle kuşatmış, insan hayatının her alanında etkili olmuştur. Bu

yönüyle din, sadece şahısları değil, toplumları ve devirleri de şekillendirmiştir. Onun için, din, insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Tarih boyunca birçok önemli olayın ve gelişmenin, din çevresinde veya ona dayanarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Dinin insan ve toplum davranışlarını kuvvetle etkilemesi, onun bir kültür unsuru olması sonucunu da vermiştir.

Türkler, 9. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde İslâmiyeti kabul etmeye başlamışlardır. 10. yüzyıl sonunda, küçük istisnalar dışında, tamamen Müslüman olmuşlardır. İslâmiyetin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerîm ve hadîsler, Türk sosyal hayatına yön vermeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren kurulan Türk devletleri, aynı zamanda bir İslâm devleti kimliği taşımışlardır. Türklerin İslâmiyet çerçeve sindeki hayatları, nesiller boyunca, onların dünya görüşünü şekillendirmiştir. Osmanlı-Türk toplumu da, hukuk ve yönetim açılarından, İslâmın düzenleyici esasları içinde yaşamıştır.

Din ve kültür arasında karşılıklı etkiler daima olmuştur. Müslüman Türkler, sosyal hayatlarını İslâmiyetin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerîm'e ve İslâmî değerlere göre düzenlemişlerdir. Osmanlı toplumunda da bu anlayış hâkim olmuştur.

İslâmın cihad ilkesi, Anadolu'ya gelen Müslüman Türk boylarına hız ve dinamizm vermiş, onların Anadolu'yu yeni Türk yurdu hâline getirmelerini sağlamıştır. Osmanlı Devleti kurulduktan sonra, aynı gelişme, Rumeli topraklarında da devam etmiştir. Her iki hareketin içinde, İslâmiyetin verdiği coşku ile önderlik eden dervişlerin rolü önemlidir. Fethedilen toprakların imarında da İslâmî değer hükümleri etkili olmuştur. İslâmî bir kuruluş olan vakıflar yolu ile, birçok bayındırlık eseri meydana getirilmiş, yeni topraklara Türk mührü vurulmuştur. Meydana getirilen eserlerden çoğunun dinî mimarîye ait oluşu veya camilerle külliyeler çevresinde inşa edilmesi ayrıca dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti, uzak bölgelerin ve farklı kültür yapısındaki toplulukların aynı bayrak altında toplandıkları büyük bir devletti. Bu bakımdan, Müslümanlar gibi, Hristiyan veya Museviler de kendi ibadethaneleri çevresinde mahalleler oluşturmaktaydı. Kültür farklılıkları, bu mahallelerin şekillenmesinden dahi belli oluyordu. Bu gelişme, 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

c. Bilim ve Teknoloji

Osmanlı Devleti'nin klâsik döneminde bilim, nakli ilimler (İslâmî ilimler) ve aklî ilimler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Her iki ilim dalı, medreselerde okutuluyordu.

İslâmî ilimler Kur'an, Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Arapça'ydı. Aklî ilimler ise, araştırmaya, deneye ve gözleme dayanan, insan aklı ile ulaşılan ilimlerdir.

Osmanlı hükümdarlarından ve devlet adamlarından himaye gören bilginler, Türkçe eserler kaleme almışlar ve çeviriler yapmışlardır. Yıldırım Bâyezid, Anadolu beyliklerini Osmanlı sınırları içine aldığı zaman, buralardaki vakıfları olduğu gibi bırakmıştı. Bu sayede, ilim ve fikir hayatı kesintiye uğramadan gelişmişti. Sultan II. Murad da, barış zamanında haftada iki gününü ilmî sohbetlere ve tartışmalara ayırırdı.

Kuruluş döneminin başlıca bilim ve fikir adamları şunlardı: Kayserili Şeyh Hâmid, Abdüllâtif Makdesî, Şeyh Bedreddin, Hacı Bayram Velî, Yıldırım Bâyezid'in damadı olan Emir Buharı, Davud-ı Kayseri ve Molla Fenarî, tasavvufta ve aklî ilimlerde; Kadızâde-i Rumî matematik ve astronomi dallarında; Hacı Paşa ve Ahmedî tıp alanında eserler verdiler. O sırada İslâm dünyasının pek çok yerinde köklü öğretim ve ilim kurumları bulunuyordu. Bunlar, yüzyıllardan beri faaliyet halindeydiler. II. Murad zamanında, bu kurumlardan yetişmiş pek çok bilgin Anadolu'ya geldi. Molla Güranî ve Alâeddin Semerkandî bunlar arasındaydı. Böylece Anadolu'da ilim ve kültür hayatı daha da zenginleşti, Cemâleddin Ahmed Harezmî, Burhaneddin Haydar, İbn Arab şah, Alâeddin Tûsî de doğudan gelerek Osmanlı şehirlerine yerleşmişlerdi. Bunlar arasındaki Molla Güranî, Fatih Sultan Mehmed'in hocalığını yapmıştır. Fatih'in diğer hocası Akşemseddin, Hacı Bayram Velî'nin müridlerindendi.

Osmanlı Devleti'nde bilim, 15. yüzyılda da sürekli gelişmiş ve 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır.

Kadızâde-i Rûmî, ilmî çalışmalarını, Türkiye'den gittiği Türkistan'da sürdürmüş; orada, Timur'un torunu Uluğ Bey'i yetiştirmişti. Uluğ Bey'in öğrencilerinden Ali Kuşçu ise Osmanlı hükümdarının daveti üzerine İstanbul'a gelerek matematik ve astronomi öğretimine başlamıştı. Bu öğretim sonunda, çok değerli matematik ve astronomi bilginleri yetişmiştir. Bunlar arasında Molla Lütfi, Sinan Paşa ve Muslihiddin b. Sinan, Matrakçı Nasuh, İstanbul'da bir rasathane kuran (1578) Takiyüddin Mehmed gibi bilginler vardır.

Tıp alanında da ileri adımlar atılmıştı. Sağlık işlerine önem verilmiş ve pek çok sağlık kurumu açılmıştı. Hekimlik yapmak isteyenleri hekimbaşı sınava tâbi tutardı. Sınavı kazananlara bir belge verilirdi. Bu belgeye sahip olmayanlar, tıpla uğraşamazlardı. Tanınmış hekimler arasında Murad bin İshak, Amasya Hastanesi başhekimi Sabuncuoğlu Şerefeddin, Kutbeddin Ahmed, Şirvanlı Şükrullah, Hekim Lârî bulunuyordu.

Sosyal bilimlerde de çok değerli eserler verilmiş, büyük bilginler yetişmiştir.

Tarih alanında yazılan eserler, hemen bütünüyle Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kendi dönemlerine kadar olan zamanı dile getirmektedir. İlk dönem tarihçileri arasında Şükrullah, Enverî ve Tursun Bey bulunmaktadır. Fatih döneminde ve daha sonra Aşıkpaşazâde, Neşrî ve Kemalpaşazade tarih alanında eser vermişlerdir.

Coğrafya alanındaki ilerleme de 15. yüzyıldan başlayarak hızlanmıştır. Batı ve doğu dillerinden tercümeler yapılmış, tanınmış denizciler Akdeniz, Kızıl deniz, Hint Okyanusu dolaylarına ait gözlemlerini kaleme almışlardır. Pîrî Reis'in yazdığı Kitab-ı Bahriye, deniz coğrafyası niteliğindedir. Dünyanın yuvarlak oluşu, pusula kullanımı, gel git olayları, Amerika'nın keşfi gibi konular bu eserde ele alınmıştır. Seydî Ali Reis'in Mir'atü'l-Memâlik (Ülkelerin aynası), Mir'atü'l-Kâinat (Evrenin aynası), Muhit adlı kitapları da, tanınmış coğrafya eserlerindendir. Bu dönemde çizilen haritalar ise hayranlık verecek ölçüde mükemmeldir.

İslâmî ilimler alanında **Kemalpaşazâde,** Zembilli **Ali Efendi, Ebussuud** vb. gibi çok değerli eserler veren bilginler de yükseliş döneminde yetişmiştir. Bunların çoğu müderrislik, kadılık, kazaskerlik, vezirlik, hatta veziriazamlık gibi yüksek görevlerde bulunmuşlardır.

Osmanlı hükümdarları bilim hayatını ve bilginleri teşvik etmişler, korumuşlar, ödüllendirmişlerdir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed, hür düşünceye saygı göstermiştir. Bu da, bilim adamlarının 16. yüzyılda güçlenmesini ve artmasını sağlamıştır.

17. yüzyılda Avrupa, büyük atılımlar yaparken, Osmanlı Devleti'nde genel bir durgunluk göze çarpıyordu. Avrupa'da deneye ve gözleme dayanan araştırmalar, eleştiri anlayışı, felsefe ve düşüncede yeni ufuklara yönelişler "Aydınlanma Çağı'nı getiriyordu. Buna karşılık, Osmanlı bilim hayatı, gereken ilerlemeden yoksun kalıyordu. Yapılan bazı teşebbüsler ferdî olmaktan ileri gidemiyor, eskiden olduğu gibi teşvik de görmüyordu. Hatta, Kadızâdeliler adı verilen bir grup, müspet ilimleri öğrenmenin günah olduğunu iddia ediyordu. Bu gibiler, üstelik, kendilerine taraftar bulabiliyor ve yüksek makamlardan destek sağlayabiliyorlardı.

17. yüzyılın en büyük bilgini Kâtip Çelebi'dir (1609-1657). Kâtip Çelebi, tarih, coğrafya, denizcilik, askerlik, maliye, hukuk, bibliyografya gibi değişik alanlarda birbirinden değerli 30 kadar eser vermiştir. Bunlar arasında Keşfü'z-Zünûn, Cihannümâ, Fezleke çok tanınmıştır. Kâtip Çelebi'nin eserlerinin hemen hepsi batı ve doğu dillerine defalarca çevrilmiştir. Avrupa'da Hacı Halife (Hacı Kalfa) adı ile anılan Kâtip Çelebi, medreseden değil, askeriyeden yetişmiş bir bilim adamıydı.

17. yüzyılda eser veren Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si, o dönem Osmanlı ülkesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte, Türk kültürü açısından büyük önem taşımaktadır.

Matematik, tıp ve astronomi dallarında orijinal eserler verilmesine rağmen, 17. yüzyıl bilim hayatı, daha çok çevirilere ve evvelce yazılmış eserlerin açıklamalarına dayanıyordu.

Devletin içine düştüğü durgunluğun sebepleri ve çareleri konusunda birçok düşünür padişahlara raporlar sunmuşlardır. Bunlar arasında Koçi Bey, Hezarfen Hüseyin Çelebi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa ilk plânda gelir.

Tıp alanında Emir Çelebi, matematikte Gelenbevî İsmail Efendi, tasavvufta Mârifetnâme adlı ünlü eserin yazarı Erzurumlu İbrahim Hakkı, dönemin ünlü isimleridir.

Bu yüzyılların önemli bir gelişmesi de çiçek aşısının bulunmasıdır. Avrupa'dan seksen yıl önce Osmanlı sınırlan içinde çiçek aşısı uygulanmaya başlanmıştı.

Osmanlılarda teknolojinin en gelişmiş olduğu alan, savaş sanayii idi. Barut yapımı, top dökümü, gemi inşa sanayii gibi alanlarda teknolojinin en yeni ve ileri metodları ve araçları kullanılıyordu. Bu sayede, geniş çaplı toplar, süratli ve dayanıklı gemiler yapılabiliyordu. Teknolojinin sanayie uygulanması sonucu, Osmanlıların askerlikteki üstünlüğü 17. yüzyıla kadar devam etmişti. Fatih Sultan Mehmed'in, İstanbul kuşatmasında kullanılan büyük topların balistik hesaplarını yapması, havan topunu icat etmesi, Osmanlı

hükümdarlarının ilme ve teknolojiye olan yakınlığını göstermektedir. Mimar Sinan'ın mimarlık alanında kullandığı teknoloji, yapı, ışık, ses, havalandırma sistemlerine getirdiği yenilikler hayranlık vericidir.

17. yüzyılda Lâgarî Hasan Çelebi'nin ilk roket sayılacak bir keşifte bulunması, Hezarfen Ahmed Çelebi'nin kanat takarak Galata Kulesi'nden Üsküdar'a kadar uçması da teknolojideki yeni arayışların örnekleridir.

ç. Yazı, Dil ve Edebiyat Yazı

İslâmî kültür çevresine giren Türkler, Arap alfabesini kabul ederek, bunu birkaç harf ilâvesiyle kullandılar. Osmanlı döneminde de bu yazı hem yazışmalarda hem de çeşitli yazı ve süsleme sanatlarında kullanıldı.

Dil

Türkiye Selçuklularının son dönemlerinde, Arap ve Fars kültürünün etkileri artmıştı. Buna karşı, özellikle beyliklerde geniş tepkiler oluşmuştu. Beyliklerin başında bulunan Türkmen beyleri, Türkçeye ağırlık verdiler, Türkçenin ilim ve sanat dili olması için sanatçı ve bilginleri teşvik ettiler.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde de aynı eğilim vardı. Resmî dil Türkçeydi. Farsça edebiyat dili, Arapça din ve ilim dili olarak yine kullanılıyordu. Ancak, Türkçe eserlerin tercüme ve yazımı da hızlanmıştı. Türkçe yazılmış pek çok eser, Türkçenin üstünlüğünü savunan şiirler, Türkçenin kullanılmasına önem veren hükümdarlar görülüyordu. Özellikle II. Murad bu alanda gayret gösterdi.

Rumeli'deki gelişme sonucunda, Türkçe buralarda ağırlıklı olarak yayıldı ve kültür dili hâlini aldı. Süleyman Çelebi'nin Edirne'ye hâkim olduğu sırada bu şehirde pek çok şair ve edip toplandı.

Bursa Ulu Camii imamı Süleyman Çelebi'nin yazdığı "Mevlid", zamanında çok beğenildiği gibi, yüzyıllar boyunca Türk illerinde okunmuştur. Mevlid, Hz. Muhammed'in dünyaya geliş ini manzum olarak anlatır. O kadar sade ve samimî olarak yazılmıştır ki, dinî heyecanın odak noktalarından biri olmuştur. Daha başka mevlidler yazılmış olmasına rağmen, Süleyman Çelebi'nin kaleme aldığı eser, diğerlerini unutturmuş ve millî kültürümüzün canlı bir parçası haline gelmiştir.

Arapça ile Farsçadan alınmış olan kelimelerin gittikçe artması ile, 15.yüzyıldan itibaren, halkın konuştuğu dilden farklı bir Türkçe (Osmanlıca) ortaya çıktı. Anlatım zenginliği olmasına rağmen, halk bu Türkçeyi anlamıyordu. Böylece, ikili bir durumla karşılaşıldı. Halkın anlaması gereken kanunlarda ve buyruklarda sade Türkçeye ağırlık verildi. Özellikle Divan edebiyatı, kendine özgü dili ile, seçkinler ve aydınlar arasında yer buldu. Tekkeler çevresinde gelişen tasavvufî şiir, âşık tarzı ve destanlar ise sade Türkçeyle söylenmeye devam etti.

Edebiyat

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde edebiyat, başlıca üç alanda gelişmiştir: Divan edebiyatı, tasavvuf ve halk şiiri, nesir. Kendileri de şair olan bu dönem Osmanlı hükümdarları, şair ve sanatçıları korumuşlardır. Özellikle 16. yüzyılda edebiyat en üst düzeye çıkmıştır.

14. yüzyılda başlayan Divan edebiyatı, 15. yüzyılda gelişerek klâsik düzeye erişti. Divan edebiyatında başlangıçta mesnevi, kaside ve gazel türlerine ağırlık verildi. Konular ve türler daha sonra zenginleşti.

Nesimî, Şeyhoğlu Mustafa ve Ahmedî, Osmanlılar döneminin ilk önemli şairleridir. 15. yüzyıl şairleri arasında Ahmed Paşa, Necatî, Şeyhî, Kemal Ümmî, Hamdullah Hamdi önde gelir. Nesirde ise, en önemli eseri Tazarruât olan Sinan Paşa, Cihannümâ adlı tarihi ile ünlü Neşrî, Fatih'in savaşlarını yazan Tursun Bey önemli isimlerdir.

16. yüzyılda Divan edebiyatı büyük şairler yetiştirmiştir. Türk şiirinin büyük ustası kabul edilen Fuzûlî, şiirlerini Azerî Türkçesi ile yazmıştır. En önemli eserleri Leylâ vü Mecnun ve divanlarıdır. Divan şiirindeki birkaç doruk noktasından biri olan Bâkî'nin eserlerinde, dönemindeki zengin hayatın akisleri görülür. Ruhî, Terkib-i Bend'i ile ünlüdür. Taşlıcalı Yahya, Hayalî, Mustafa Cenanî, Zatî diğer önemli şairlerdir.

Nesir: 16. yüzyıl nesrinde Gelibolulu Mustafa Ali, Kemalpaşazade, Hoca Sadeddin Efendi, Selânikî Mustafa Efendi, Lütfi Paşa yazdıkları Osmanlı tarihleriyle tanınmışlardır.

Halk şiiri: Halk şairleri, geleneğe dayalı şiirlerini sazlarla çalıp söylerlerdi. Bunların arasında diyar diyar dolaşanlar, asker ocağında hizmet edenler vardı. Halk şairleri önceleri ozan, daha sonra âşık adı ile anılmışlardır.

Yükselme döneminin ünlü halk şairleri Kul Mehmet, Öksüz Dede, Sümbül Sinan' dır.

Bu dönemde Battal Gazi, Ebû Müslim Horasanî, Köroğlu destanları halk arasında canlı idi. Dede Korkut hikâyeleri de 15. yüzyıl sonunda yazıya geçirilmiştir.

Edebiyattaki yüksek seviye 17. yüzyılda da devam etmiştir. İran etkisi azalıp, millîleşme yolunda adımlar atılmıştır. Bu yüzyılın şiirdeki en ünlü isimleri, taşlamalarıyla ünlü Nefî ile Nâbî ve Şeyhülislâm Yahya'dır. Kâtip Çelebiyle birlikte Evliya Çelebi, nesir alanının ustalarıdır. Evliya Çelebi, on cilt tutan Seyahatnamesinde tarih, coğrafya, etnografya, nüfus ve şehircilik gibi alanlarla ilgili çok değerli bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi'yi, edebiyat tarihimizin hatırat, gezi edebiyatı, röportaj ve hikâye türlerinde ilk müjdecisi saymak gerekir. Düz yazı alanında, tarih yazarlarının hemen tamamı değerli eserler vermişlerdir.

18. yüzyılda millîlik çizgisi daha da kuvvetlenmiştir. Bu dönemde İran edebiyatını taklitten biraz daha uzaklaşılmıştır. Batı tarzı da edebiyatımıza henüz girmediği için, kendimize has eserler ve türler gelişmiştir.

18. yüzyılın en büyük divan şairi Nedim'dir. Adı, Lâle Devri ile özdeşleşmiş olan Nedim, Patrona Halil İsyanı sırasında ölmüştür. Koca Ragıb Paşa, Enderunlu Vâsıf, Sümbülzâde Vehbi gibi ünlü şairlerden sonra Şeyh Galib, Divan edebiyatının son büyük şairi sayılmaktadır.

17. yüzyıl tarihçileri arasında Peçevî İbrahim Efendi, Solakzade, Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Tugî önde gelir. 18. yüzyılda ise resmî devlet tarihçiliği kuruldu. Vak'anüvis denilen tarih bilginlerine, devletin tarihini yazma görevi verildi. Naimâ, ilk vak'anüvis olup kendi alanında çok ünlüdür. Ayrıca Raşid, Âsim, Subhi, İzzî, Vâsıf vb. gibi değerli tarihçiler de 18. yüzyılda eser vermişlerdir.

Halk edebiyatında Âşık Ömer, Kuloğlu, Karacaoğlan, Gevheri (17. yüzyıl), dikkati çekmektedir.

Tasavvufî şiirde ise Ümmî Sinan, Niyazi-i Mısrî (17. yüzyıl), Bursalı İsmail Hakkı ve Gülşenî (18. yüzyıl) önde gelen isimlerdir.

Tasavvufî şiir, tekkelerde yetişen şairlerin ortaya koyduğu ve halk şiirine yakın bir tarzdır. Daha çok, tarikatlar çevresinde gelişmiştir. Yunus Emre ve Hacı Bektaş Velî, bu tarzın ilk önemli isimleridir. Bu edebiyat Eflâkî Dede (14. yüzyıl) ile başlayıp, Hacı Bayram Velî ve Kaygusuz Abdal ile gelişmiştir. 15. yüzyılda Kemal Ümmî, Ruşenî, Eşrefoğlu Rumî dikkate değer eserler verdiler. Pîr Sultan Abdal ve İbrahim Gülşenî 16. yüzyıl tasavvuf edebiyatının önemli temsilcileridir. 18. yüzyılda ise tasavvuf şiirinde Divan şiirinin etkisi görülmeye başlanmıştır.

d. Güzel Sanatlar

Minyatür

Osmanlılarda resim sanatı, daha çok minyatür çerçevesinde gelişmiştir. Minyatürler, derinlik ve boyut gibi unsurlar dikkate alınmaksızın, küçük ayrıntılara önem verilerek canlı renklerle yapılan bir tür resimdir. Uygurlar, minyatür çiziminde büyük ustalık göstermişlerdir. Uygur minyatür sanatının etkileri, Selçuklular ve İlhanlılar vasıtasıyla Anadolu beyliklerine kadar ulaşmıştır. Osmanlılardaki ilk dönem minyatürleri de bu etkiden izler taşımaktadır. Özellikle, Siyah Kalem adıyla tanınan bir sanatkârın yaptığı minyatürlerde (15. yüzyıl) bu etki daha kuvvetli olarak görülür.

Fatih Sultan Mehmed'i oturmuş hâlde ve gül koklarken gösteren ünlü minyatür, Nakkaş Sinan'ın eseridir. Fatih döneminde, sadece minyatürle yetinilmemiş, Avrupa'dan davet edilen ressamlara portreler yaptırılmıştır. İtalyan ressam Bellini'nin Fatih portresi ünlüdür. II. Bâyezid ise daha çok İslâm minyatür sanatkârlarına çeşitli minyatürler yaptırmıştır.

Osmanlı dönemi minyatür sanatının ünlü ustaları Matrakçı Nasuh, Nigârî, Seyyid Lokman, Nakkaş Osman (16. yüzyıl), Nakşî (17. yüzyıl) ve Levnî (18. Yüzyıl)'dir.

Çini ve Keramik Sanatı

Osmanlı çinilerinin başlangıcı, Selçuklu mozaik çini tekniği ile renkli sır tekniğinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. İznik Yeşil Cami minaresi, Osmanlı çinilerinin ilk örnekleriyle yapılmıştı. Fakat, Osmanlı çini sanatının asıl üslûbu, ilk olarak Bursa Yeşil Cami ve türbesinde görülür. Çini sanatına getirilen ilk büyük yenilik, çok renkli sır tekniği ile yapılmış olmalarıdır. Diğer bir yenilik ise, sır altı tekniği ile yapılan mavi-beyaz çinilerdir. Edirne Muradiye Camii çinilerinde bunun örnekleri görülmektedir. İstanbul'daki Çinili Köşkte bulunan çiniler Selçuklu geleneğinin son örnekleri olarak kabul edilmektedir. Renkli sır tekniğindeki çiniler ise Yavuz Sultan Selim Camii ve türbesini süslemektedir.

16. yüzyılda Osmanlı çini sanatına sır altı tekniği hâkim olmuştur. Böylece ikinci ve yeni bir üslûp meydana çıkmıştır. Bu yeni üslûbun örnekleri, İstanbul Süleymaniye Camii ile Hürrem Sultan türbesindeki çinilerde görülmektedir.

Bundan sonra, birbirini takip eden yeniliklerle Osmanlı çini sanatı büyük bir ilerleme göstermiştir. Edirne Selimiye Camii, Topkapı Sarayı ve Sultanahmet Camilerinde kullanılan çinilerde, bu sanatın doruğuna erişildiği görülmektedir.

Çini yapımında en ilerlemiş bölgeler İznik, Bursa, İstanbul ve Kütahya idi. 17. yüzyılda, Haliç'te kurulan keramik atölyelerinin sayısı 250'yi bulmaktaydı.

Hat Sanatı

İslâmiyetin kabulü üzerine Arap alfabesini kullanmaya başlayan Türkler, bu yazıyı bir sanat kolu hâline getirmişlerdir. Kur'an'ın bir sanat eseri olarak yazılması da Osmanlı döneminde gerçekleştirilmiştir.

Altı çeşit yazının bütün kurallarını ve özelliklerini ortaya koyan ve temellerini atan Amasyalı Yakut'tur (13. yüzyıl). Osmanlı hat sanatının ilk ve en büyük ustası ise Amasyalı Şeyh Hamdullah'tır (15. yüzyıl). Yazı, Sultan II.Bâyezid'in hocası olan Şeyh Hamdullah'ın elinde estetik bir zenginlik kazanmıştır. Osmanlı yazı üslûbu, Şeyh Hamdullah'ın eserleri örnek alınarak geliştirilmiştir. Harflerin köşeli, yuvarlak veya yatık olmalarına göre, hafta kûfî, sülüs, nesih, rik'a vb. gibi yazı çeşitleri ortaya çıkmıştır.

Hat sanatı, eserlerini 16. yüzyılın ikinci yarısında veren Ahmed Karahisarî'nin kaleminde yeni bir üslûba kavuşmuştur. Hafız Osman (17. yüzyıl) ise, yazıya akıcılık, ferahlık ve canlılık kazandırmıştır. 18. yüzyılda yetişen Mehmed Esad Yesârî ve oğlu Yesârîzade Mustafa İzzet, tâlik yazı türünün en büyük ustaları olmuşlardır. Hat sanatının bir başka üstadı olan Mustafa Rakım Efendi (19. yüzyıl), celî yazı türünde büyük yenilikler yapmış, istif ve ahenk bakımından tabloyu andıran eserler meydana getirmiştir.

Osmanlılarda fermanlar divanî denilen ve tamamiyle Türk eseri olan yazı çeşidi ile yazılmıştır. Hat, kendi başına bir sanat olduğu gibi, dekoratif sanatların zenginleştirilmesinde ve mimarî abidelerde de büyük bir rol oynamıştır. Camiler, sebiller, mezar taşları hat örneklerinin sık rastlandığı yerlerdir. Hat, ayrıca tahta oymalar üzerinde ve kitapların tezhipli baş sayfalarının ortasında süsleme olarak kullanılmıştır. Padişah tuğralarında, başlangıçta sade bir yazı görülmekteydi. Tuğralar, zamanla kompozisyonlar hâline getirilmiştir.

Ciftçilik

Kitap ciltleri, Osmanlılarda başlı başına bir sanat kolu hâlinde gelişmiştir. Tarihi Uygurlara ve Selçuklulara dayanan ciltçiliğin en parlak dönemi 15. ve 16. yüzyıllar olmuştur. Cilt kapaklan, mukavva üzerine deri ve kumaş kaplanarak yapılıyordu. En çok kullanılan deri cinsleri sahtiyan ve meşin idi.

Kitap kapaklarının dış ve iç yüzleri, çeşitli kompozisyonlarla süslenirdi. Kapağın ortasında "Şemse" denilen yuvarlak veya oval bir madalyon, köşelerinde ise "köşebent" denilen süslemeler bulunurdu. Osmanlı cilt sanatında bitki ve çiçek motifleri, bulut, kaplan beneği gibi şekillere rastlanmaktadır.

17. yüzyılda kalite bakımından durgunluk gösteren ciltçilik, Lâle Devri´nde yeniden canlanmış ve lâke ciltler yapılmaya başlanmıştır.

Müzik

Osmanlılar, tarihî Türk musikisini geliştirmişler ve ona incelik kazandırmışlardır. 15. yüzyıldan itibaren musikiye dair eserler yazılmış ve yüksek değer taşıyan besteler yapılmıştır.

Musikinin, bütün Türk toplulukları gibi, Osmanlı toplumunda da seçkin bir yeri vardı. Bazı Avrupalı yazarlar 'Yeryüzünde Türkler kadar müziği ihtirasla seven hiçbir halk olmadığını" belirtmişlerdir. Türkler müzikle doğar, onunla yaşar, müzik dinleyerek savaşa giderlerdi. Hayatları müzikle iç içeydi. Günlük hayatta ve eğlencede, dinî hayatta ve askerlikte müzik önemli bir yer işgal ediyordu. Hatta, saltanat alâmeti olarak dahi müzik âletleri kullanılıyordu. Selçuklu sultanı, Osman Gazi'ye "tabi ü alem" (davul ve sancak) göndermiştir.

Türk musikisi; sanat musikisi, dinî musiki, halk musikisi ve askerî musiki olmak üzere başlıca dört alanda gelişmiştir. Şehirde, saray ve konak çevrelerinde beste, semaî, şarkı türleri çalınıp söylenirdi. Camilerde ezan, salâ, dua, tekbir, münacaatlar besteyle okunurdu. Tekkelerde ise naat, ilâhî, nefes, âyin gibi türler görülmekteydi. Kışlada, seferde ve savaş sırasında mehter musikisi çalınırdı. Köylerde uzun hava, bozlak, zeybek, türkü söylenirdi. Sınır boylarındaki serhat türküleri ise daima heyecanla dinlenirdi.

Osmanlılarda musiki, ustadan çırağa aktarılarak yaşamıştır. Musiki eğitimi daha çok Enderunda yapılmaktaydı. Meydana getirilen besteler notaya geçirilmediği için pek çoğu kaybolmuştur.

Osmanlı-Türk musikisinin başlangıcından Merâgalı Abdülkadir'e (15. yüzyıl ortası) kadar uzanan ilk dönemi, hazırlayıcı dönem; bundan sonra Itrî'ye (18. yüzyıl ortası) kadar uzanan devresi, ilk klâsik dönem; Itrî'den Dede Efendi'ye (19. yüzyıl ortası) kadar uzanan devresi ise son klâsik dönem olarak adlandırılır.

Celâyirli, Timurlu ve II. Murad döneminde Osmanlı saraylarında bulunmuş olan Abdülkadir Merâgî, ilk büyük musiki nazariyecisi ve bestekârıdır (15. yüzyıl): Şeyh Ömer Gülşenî de 15. yüzyılın tanınmış bestecisidir.

Fatih Sultan Mehmed ve II. Bâyezid dönemlerinde, musiki, beste, icra ve müzik bilimi gelişme göstermiştir. II. Bâyezid'in ve oğlu Şehzade Korkut'un bazı besteleri zamanımıza kadar gelmiştir. 15. ve 16. yüzyıllardan günümüze intikal eden eser sayısı azdır. Klâsik Türk musikisinin en büyük bestekârı kabul edilen Mustafa Itrî'nin etkileri yüzyıllarca devam etmiştir. Itri'nin hocası olan Hafız Post da büyük bir bestekârdır.

Lâle Devri, Türk musikisinin büyük gelişme sağladığı bir dönemdir. 18. yüzyılın sonunda yaşamış olan III. Selim, musikiye önem vermiş, yeni makamlar ortaya koymuş ve yeni bir dönem başlatmıştır. III. Selim, güzel bestelerin de sahibidir. 18. yüzyılda yaşayıp eser veren ünlü bestekârlar arasında Osman Dede, Mustafa Çavuş, Tab'î Mustafa Efendi, Hacı Sadullah Ağa başta gelmektedir.

Son klâsik dönemin büyük bestekârları ise Dede Efendi, Dellâlzade ve Zekâî Dede'dir.

Türk askerî müzik teşkilâtına mehterhane denilmektedir. Mehterin, günün belli zamanlarında halka açık konserler vermesi bağımsızlık sembolü olarak kabul edilirdi.

Padişah mehterinde her çalgıdan dokuz tane bulunduğu için buna 9 kat mehter denirdi. Bu çalgılar arasında yaylı ve mızraplı saz bulunmaz, nefesli ve vurmalı çalgılar kullanılırdı. Mehterhane müzisyenleri Yeniçeri Ocağı'na bağlı askerlerdi. Mehterhane, savaşlara katılır ve ön saflarda çalardı. Mehter vuruşu, düşman orduları üzerinde yıldırıcı bir etki yapardı.

Mehter teşkilâtı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra lağvedilmiştir.

e. Mimarî

Osmanlı mimarîsinin, dünya mimarîsi içinde önemli bir yeri vardır. Selçuklu ve beylikler döneminden gelen etkileri, kendi geleneği içinde eritip orijinal üslûbunu meydana getiren Osmanlı mimarîsi, hayranlık veren eserler ortaya koymuştur.

Osmanlı mimarîsi, başlangıç dönemi, klâsik dönem ve Batı etkisindeki dönem olmak üzere, başlıca üç dönemde incelenebilir. Ayrıca dinî mimarî, sivil mimarî, askerî mimarî gibi bölümlere ayrılır.

İlk Osmanlı mimarî örnekleri, İznik'teki Hacı Özbek Camii ve Bursa'daki Orhan Bey Camii'dir. Bunların hepsi, 14. yüzyıla aittir. 15. yüzyılda ise önemli eserler verilmeye başlanmıştır. Bursa'daki Yeşil Cami ile Ulu Cami, teknik ve dekorasyon bakımlarından Osmanlı mimarîsinin ulaştığı yüksek seviyeyi göstermektedir. Ulu Cami, çok ayaklı cami tipinin ilgi çekici bir örneğidir.

Edirne'nin fethinden sonra yapılan Eski Cami ve Üç Şerefeli Cami, başlangıç döneminin önemli eserleridir. İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen camilerde Bursa üslûbunun etkileri görülmektedir. Klâsik döneme hazırlık niteliğinde olan Fatih Camii, çevresindeki medrese, şifahane, imaret, türbe gibi yapılarla bir külliye hâlinde inşa edilmişti.

Klâsik dönemin ilk anıt eseri Bayezid Camii'dir. Eşsiz güzellikte bir avlusu olan bu cami ile, klâsik üslûbun ana çizgileri meydana çıkmıştır. Klâsik dönemin şaheser yapıları ise 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu dönemin en büyük mimarı Sinan'dır. Dünya çapında bir deha olan bu büyük mimar, uzun hayatı boyunca (1490-1588) üç yüzden fazla cami, medrese, köprü, türbe, han, hamam, hastahane, imaret, su kemeri, kervansaray meydana getirmiştir. Her eserinde bir önceki eserini olgunlaştıran Sinan, üstün teknik gücü ve estetik anlayışı ile, merkezî kubbe sistemini son derece geliştirmiştir. Mimar Sinan'ın büyük eserleri arasında İstanbul'daki Şehzade ve Süleymaniye camileri ile Edirne'deki Selimiye Camii başta gelmektedir. Süleymaniye Camii ve külliyesinin, aynı seviyede bir başka örneği bulunmamaktadır. Selimiye Camii ise, Türk mimarlığının şaheserlerinden biridir. Tek merkezî kubbe ile yapılmıştır ve büyük bir inceliği temsil etmektedir.

Klâsik dönem Osmanlı mimarîsi 17. yüzyılda da aynı ölçülerle devam ettirilmiştir. Ancak, Mimar Sinan'ın eriştiği yüksek seviyeye ulaşmak bir daha mümkün olmamıştır. Bu dönemde yetişen büyük mimarlar arasında Sedefkâr Mehmed Ağa, Sultanahmet Camii ile ünlüdür. Bu cami, altı minaresi ve Marmara denizine bakan cephesi ile yeni bir ruh taşımaktadır (tamamlanması: 1617). İstanbul Eminönü'ndeki Yeni Cami, 1598de yapılmaya başlamasına rağmen, altmış yıllık bir aradan sonra ancak 1663'te tamamlanmıştır. Bu sebeple, yapımı değişik mimarlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

18. yüzyılda Batı etkileri ilk defa hissedilmeye başlanmıştır. Böylece, Barok ve Rokoko sanatından esintiler, büyük mimarî eserlerde görülmüştür. İstanbul'daki Nuruosmaniye ve Lâleli camileri, bu üslûbun örnekleridir. 17. yüzyılda sadelikten uzaklaşıldığı ve çeşitli süslemelere ağırlık verildiği görülmektedir.

Sivil mimarînin ilk örneği, İstanbul'un fethinden sonra yaptırılan Topkapı Sarayı'dır. Fatih'ten sonra gelen Osmanlı padişahları da yeni köşkler yaptırarak Topkapı Sarayı'nı genişletmişlerdir. Bu saray, böylece, köşkler ve dairelerden meydana gelmiş bir yapılar topluluğu hâlini almıştır.

Ulaştırma alanındaki ilk örnek Trakya'daki Uzun Köprü´dür. Daha sonra, Mimar Sinan tarafından Anadolu'nun ve Rumeli'nin pek çok yerinde son derece güzel köprüler inşa edilmiştir. Ticaret açısından önem taşıyan hanlar da sivil mimarînin diğer bir türüdür. Bursa'da Emir Hanı, Kaptan Hanı ve Koza Hanı aynı plâna dayanmaktadır. İstanbul'da yapılan Kürkçü Hanı, Valide Hanı ve Vezir Hanı, han mimarîsinin dikkat çekici örnekleridir. Bazı hanlar sadece konaklama amacı ile yapılırken, bazıları hem konaklama ihtiyacını karşılıyor hem de çarşı görevini yerine getiriyordu. Tokat-Sivas yolu üzerindeki Yeni Han ve Merzifon'daki Taş Han, türlerinin ilgi çekici örnekleridir.

Bunların yanında dârüşşifalar, imaretler, çeşmeler, su kemerleri gibi çok çeşitli eserler meydana getirilmiştir.

Askerî mimarînin önde gelen eserleri kalelerdir. Yıldırım Bâyezid tarafından yaptırılmış olan Anadolu Hisarı (Güzelce Hisar), Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Rumeli His arı (Boğazkesen) ve Topkapı Sarayı surları askeri mimarînin belli başlı örnekleridir.

Osmanlılarda ayrıca cam işleri, halıcılık, kumaş sanatı, kılıç ve miğfer süslemeleri, kalem işleri gibi alanlarda da çok güzel eserler verilmiştir. Kalem işleri, sıva veya tahta üzerine yapılırdı. Rölyef hâlinde yapılanlarına ise malakârî deniliyordu. İstanbul Çinili Köşkün kubbe sindeki malakârî süslemeler çok zengin ve renkli kompozisyonlardır. Topkapı Sarayı'ndaki Revan ve Bağdat köşklerinin, Edirne Muradiye ve Selimiye camilerinin, Bursa Yeşil Camii'nin kalem işleri örnek eserlerdir.

f. Eğlence ve Spor

Osmanlı toplum hayatında eğlencenin özel bir yeri vardı. Eğlencelerin bir kısmı, sanat gösterilerini içine alırdı: Musiki ve tiyatro gibi. Bir kısmı, çeşitli kutlamalardan meydana gelirdi: Sünnet düğünleri, zafer şenlikleri, bayram eğlenceleri, esnaf bayramları, vb. Büyük harp oyunları da halk için eğlenceli ve heyecanlı gösteriler hâlinde cereyan ederdi. Mesire yerleri, kahvehaneler, bozahaneler hoş vakit geçirilen sohbet yerleriydi. Bazı büyük konaklarda da sohbet geceleri yapılırdı. Cambazlık, hokkabazlık gibi, hünere dayanan eğlenceler de vardı. Ayrıca ramazan ve bayram münasebetiyle eğlenceli, şenlikli günler ve geceler yaşanırdı.

Osmanlı toplumunda klâsikmusiki, hem sanat eseri hem de eğlence vasıtası olarak söylenip dinlenirdi. Şehirler dışında halk müziği yaygındı.

Eğlence hayatı içinde yer alan tiyatronun, Osmanlı döneminde başlıca üç alanda uygulandığı görülmektedir: Karagöz, orta oyunu, meddah.

Türk hayal oyunu olan Karagöz'e "gölge oyunu" adı da veriliyordu. 14. yüzyılda Bursa'da başlayıp gelişen Karagöz oyununda, toplumdaki çeşitli tiplerin deriden yapılmış figürleri bir perde üzerine aksettirilerek oynatılırdı.. Karagöz oynatanlara "hayalî" adı veriliyordu. Hayalîler sadece taklitçi değil, aynı zamanda metin yazan, hatta figürlerin yapımcısı idiler. Özellikle büyük sünnet düğünlerinin vazgeçilmez eğlencesi olan Karagöz oyunu, yüzyıllar boyunca ünlü ustalar yetiştirmiştir.

Orta oyunu, belli bir senaryo olmaksızın, taklitçilikle beslenmiş geleneksel Türk tiyatrosu idi. Tulûat olarak da anılıyordu. Halk tarafından beğenilerek seyrediliyordu.

Meddah ise, tek kişilik tiyatro denebilecek bir tarzdı. Meddah adı verilen sanatçı, meydanlar da veya kahvehanelerde uzun, garip, tarihî, mizahî hikâyeler anlatır, yerine göre bunları taklitlerle süslerdi.

Cambazlık, halkın heyecanla seyrettiği gösteri türlerinden biriydi. Bu konuda büyük hüner sahibi cambazlar yetişmişti. Bunların içinde, Selimiye Camii'nin yüksek minaresine iple tırmanan, en tepedeki "alem"in üzerinde ayağa kalkarak sarığını çözüp bağlayan, sonra aşağıdan çektiği kahveyi içip dua eden cambazlar bulunuyordu.

Kahvehaneler, hoşça vakit geçirilen, ilmî ve edebî sohbetler yapılan, zekâ oyunları oynanan, bazen müzik dinlenen yerlerdi. İlk kahvehane, 16. yüzyıl ortalarında açılmış ve bir nevi "kulüp" niteliği almıştır. Buralara şairler, bestekârlar, edipler, meddahlar, subaylar ve bilginler devam ederlerdi. Kahvehaneler, Osmanlı örneğine göre, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da moda olup yaygınlaşmıştı.

Açık hava gezinti yeri olan "mesire"lere halk çok rağbet etmekteydi. En beğenilen mesire yerleri Kâğıthane, Bentler, Belgrad Ormanı idi. 19. yüzyıldan itibaren Çamlıca, Boğaziçi kıyıları, Adalar ve Kadıköy yakasındaki bazı semtler moda olmuştur. Buralara ailece günü birlik gidilir, yemekler yenir, oyunlar oynanırdı.

Kurban ve Ramazan bayramları, padişahların tahta çıkış günleri, ordunun sefere çıkışları veya zafer kazanılan sefer dönüşleri, Hıdrellez, donanmanın sefere çıkışı vb. gibi vesilelerle yapılan kutlamalar ve şenlikler de çok gösterişli olurdu. Bu şenlikler, bazen günlerce devam ederdi. Şehzadelerin sünnet düğünlerinde ise, çok daha uzun süren şenlikler tertiplenirdi. III. Muradın oğlu Şehzade Mehmed (III. Mehmed)'in sünnet düğünü 55 gün, 55 gece devam etmiş ve "akıllara durgunluk veren hünerler, gösteriler, şenlikler" yapılmıştı. Şehzade Mustafa (II. Mustafa)'nın sünnet düğününde 8.000 çocuk sünnet edilmişti (Edirne 1675).

Esnaf bayramlarında ve harp oyunlarında da büyük şenlikler yapılıyordu. "Sûr-ı Hümâyûn" denen büyük şenliklerde, İstanbul, geceleri gündüz gibi aydınlatılıyor, savaş gemileri ışıklarla donatılıyordu. Bu şenliklerde şekercilerden kuyumculara kadar her daldaki esnaf, sanatlarının bütün hünerlerini gösteriyorlardı. Ağaçlı, havuzlu, fıskiyeli bahçeler

hazırlanıp halkın önünden geçiriliyordu. Dokumacılar, şenlik alanını üç defa dolaşıncaya kadar, halkın gözleri önünde çok güzel kumaşlar dokuyup padişaha sunuyorlardı.

Harp oyunlarında, gerçek gibi görünen kadırgalar, kaleler, atlar yapılıyor; sunî toplar ateşleniyor; karşılıklı "savaşan" iki taraf birbirlerine renkli fişekler atıyorlardı. Kıbrıs'ın fethi, büyük maketler üzerinde canlandırılıyor; bazen 10.000'den fazla Türk askeri, harp oyunlarını gerçek manevra hâline getiriyorlardı.

Osmanlılarda spor, askerlikle iç içeydi. Başlıca spor dalları avcılık, binicilik, yarış, okçuluk, güreş, halter, kayak, cirit ve çevgândı.

Avcılık, eski bir Türk geleneği idi. Ekonomik ve askerî nitelik de taşırdı. Keskin nişancılar, iyi avcılar arasından çıkardı. Osmanlılarda binlerce kişiyle yapılan sürek avlarında çok iyi yetiştirilmiş doğan, şahin gibi kuşlar, zağar denilen av köpekleri kullanılırdı. Osmanlı padişahlarının çoğu usta avcılardı. IV. Mehmed, ava olan merakından dolayı "Avcı Mehmed" olarak anılıyordu.

Atlı sporlar arasında at yarışları, cirit ve çevgân bulunuyordu. Padişah huzurunda yapılan at yarışlarında kazananlara büyük ödüller veriliyordu. Cirit, ince ve sivri tahta mızrakların, hızla koşan atlar üzerindeki biniciler tarafından birbirlerine atılmasıyla oynanırdı. Cirit oyununa bazen 30-40 kişinin katıldığı olurdu. Gerek binicilikte, gerek nişancılıkta büyük ustalık isteyen cirit, Anadolu'da bu gün de oynanan bir oyundur.

Çevgân ise, tahta değneklerle ve topla, takım hâlinde oynanan bir oyundur. Her iki takımdaki atlı sporcular, bu topu, vurarak kendi taraflarındaki çizgiye götürmeye çalışırlardı. Bütün Türk illerinde yapılan bu sporu, Babür Devleti'nde görüp öğrenen İngilizler "polo" adıyla, bütün dünyaya yaymışlardır.

Atletizmde uzun mesafe koşulan tercih ediliyordu. Büyük kalabalıkların seyrettiği 30 km´lik koşular yapılıyordu.

Okçuluk da çok eski bir Türk sporuydu. İstanbul'daki Okmeydanı'nda, haftada iki gün halk önünde ok atışları yapılır, bu atışlara her isteyen katılabilirdi. Padişahlar da buraya gelip atış yaparlardı. 610 gez (416 m.) uzağa konulan hedefe isabet ettirilmesi gerekliydi. III. Selim 1.220 gezden (830m.), II. Mahmud 1.228 gezden (835 m.) hedefi vurarak rekor kırmışlardı. Durarak yapılan atışlar kadar, dört nala giden at üzerinde yapılan ok atışları da ilgiyle seyredilirdi.

Osmanlılarda güreş sporu da millî bir spor dalı olarak, büyük ilgi görmekteydi. Güreş çilere "pehlivan" denir, pehlivanlar birbirlerinin sırtını yere getirene kadar güreşirlerdi.

Edirne'nin fethinden sonra başlayan ve ilk baharda tertiplenen Kırkpınar güreşleri dünya şampiyonluğu niteliği taşırdı. Bu güreşlere her isteyen katılabilir, birinci gelenler padişah tarafından ödüllendirilirlerdi. Edirne'deki pehlivanlar tekkesinde güreşe bütün yıl boyunca çalışılır, çeşitli oyunlar öğrenilirdi. Kırkpınar güreş geleneği bu gün de devam etmekte, Edirne'de günlerce süren karşılaşmalar yapılmaktadır.

Günümüzde "halter" denilen ağırlık kaldırma sporu da, Osmanlı toplumunun her kesiminde rağbet görüyordu. Pehlivanlar da ağırlık kaldırarak hazırlanırlardı.

Akıncılar, kış aylarındaki harekât için kayaktan yararlanırlardı. Kayakçılık, kar üzerinde ulaşımı sağlamak bakımından da önem taşırdı. Doğu Anadolu ve Balkan şehirlerinde, geceleri aydınlatma yapılarak kayak eğlenceleri düzenlenirdi.

2. Kültür Değişmeleri

a. Düşünce Hayatı

Osmanlı Devleti'nin uğradığı toprak kayıpları ve bunlara sebep olan askerî başarısızlıklar, devlet yöneticilerini yeni tedbirler aramaya sevk etti. Karşılaşılan zorlukların, evvelki dönemlerde kullanılan yöntemlerle çözülemeyeceği görüldü. Bunalımdan çıkmanın, ancak köklü yeniliklerle mümkün olabileceği anlaşıldı.

Batılılaşma veya çağdaşlaşma denilen bu anlayışın ilk belirtileri Lâle Devri'nde ortaya çıktı. Bu döneme damgasını vuran Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, yeni arayışların öncüsü ve destekçisi oldu. O zamana kadar, Avrupa başkentlerine gönderilen elçiler, belirli konudaki görevlerini yerine getirip ülkeye dönerlerdi. Devamlı elçilikler yoktu. Lâle Devri'nde Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi (ölümü: 1732), bu ülkedeki yeni gelişmeleri ve medeniyet hamlelerini öğrenmekle görevlendirildi. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, dönüşünde görüp öğrendiklerini Sefaretname adı ile sadrazama sundu. Bu sefaretname, Batı medeniyetine atılan adımların ilki sayılır.

Viyana ve Berlin elçiliklerinde bulunmuş tecrübeli bir diplomat ve devlet adamı olan Ahmed Resmî Efendi (ölümü: 1783) Osmanlı teşkilâtında gördüğü aksaklıkları da, dönemin sadrazamına "Lâyiha"kı ile bildirmiştir.

III. Selim zamanında Avrupa ile olan ilişkiler arttırıldı. Önemli başkentlerde daimî elçilikler kuruldu. İlk daimî elçi olarak Londra'ya Yusuf Agâh Efendi gönderildi. Daha sonra Seyyid Ali Efendi, Paris; Aziz Efendi, Berlin elçilikleri ile görevlendirildiler. Daimî elçiliklerin kurulması, Avrupa devletleri ve buralardaki gelişmeler hakkında daha sağlıklı bilgilerin Osmanlı başkentine aktarılmasını sağladı. Böylece, Batıya açılış hızlandı.

III. Selim'den sonra ve Tanzimat'tan önce hükümdarlıkta bulunan II. Mahmud, yenileşme hareketlerinin en dikkate değer öncülerinden biridir. Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma hareketlerinde önderlik yapan III. Selim'in bu uğurda hayatını kaybetmesi, II. Mahmud'un ihtiyatlı bir siyaset takip etmesi sonucunu verdi. Ancak, II. Mahmud, iktidarını sağlamlaştırınca, siyaset ve askerlik alanlarında olduğu kadar, eğitim ve kültür sahalarında da önemli yeniliklere girişti. Bu dönemde Harbiye (Harp Okulu) ve Tıbbiye (Tıp Fakültesi) gibi yüksek okulların açılması, Batı etkisinin artmasını sağladı.

Osmanlı Devletinde ilk matbaa, yine Lâle Devri'nde faaliyete geçmişti (1727). Burada sözlük, tarih kitapları ve dinî eserler basıldı. Çok sayıda kitabın basılarak geniş okuyucu kütlelerine ulaştırılması, düşünce hayatının gelişmesine yol açtı. 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyılda yeni matbaalar hizmete girdi. Gazete yayımcılığında önemli adımlar atıldı. II. Mahmud'un emriyle, ilk gazete (Takvim-i Vakayi) 1831 'de yayım hayatına başladı. (Bu günkü Resmî Gazete, Takvim-i Vakayi'nin devamı sayılmaktadır). İlk özel gazete olan Tercüman-ı Ahvâl, Şinasî ve Agâh Efendi'nin yönetiminde 1860'ta yayımlanmaya başladı. Şinasî, daha sonra bu gazeteden ayrılarak Tasvir-i Efkâr'ı yayımladı. 19. yüzyılın sonlarında sayıları daha da artan gazete ve dergiler, rejim gereği, siyasetten çok edebiyat ve kültür konularına yer vermeye başladılar. II.Abdülhamid döneminde okur-yazar oranının artması, gazete ve dergileri yaygınlaştırdı. Dönemin ünlü edebiyatçıları, aynı zamanda gazete yazarı olarak, toplumda kültür öncülüğü görevini üstlendiler.

Bütün bu gelişmeler arasında Tanzimat'ın ilânı bir dönüm noktası sayılmaktadır. II. Mahmud zamanında yapılan çalışmaların ve hazırlıkların sonucu olarak 1839'da, Sultan Abdülmecid'in tahta çıktığı yıl ilân edilen Tanzimat, yaklaşık yüz yıldan beri süregelen yenilik hareketlerinin doruk noktası sayılıyordu.

Tanzimat, siyasî, sosyal, hukukî düzenlemelerin yanı sıra, kültür alanında da etkili oldu. Ve yüzyılın ikinci yarısındaki ilgi çekici gelişmeleri hazırladı. Düşünce ortamı hareketlendi. Önemli fikir adamları yetişti. Bu aydınlar, çeşitli eğilimleri temsil etmekle beraber, genel olarak devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulması, Avrupa'nın eriştiği medeniyet seviyesine yükselmek ve toplu bir kalkınmayı sağlamak gibi ortak noktalarda birleşiyordu. Bu

aydınlar arasında Şinasî, Namık Kemal, Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Rıza, Abdullah Cevdet, Prens Sabahaddin, Yusuf Akçura, Cemaleddin Afganîetkili olmuşlardır.

Eğitim yoluyla Doğu kültürünü, maliye uzmanı olarak yetişmek üzere bulunduğu Paris'te Batı kültürünü edinen İbrahim Şinasî (ölümü: 1871), yurda dönüşte bürokraside yükselme imkânı bulamadı. Bunun üzerine, edebî çalışmalara ve gazeteciliğe yöneldi. Şinasî, bu faaliyetleri ile, kendisinden sonra gelen kuşaklara yeni hedefler gösterdi ve düşünce hayatının şekillenmesinde öncü rolü oynadı. Dönemin iktidarına karşı ilk açık muhalefet örneklerini veren de Şinasî oldu.

Şinasî ile birlikte çalışan ve Tasvir-i Efkâr'ın yönetimini ondan devralan Namık Kemal (ölümü: 1888), hürriyetçilik ülküsünü savundu. Bu yoldaki şiirleri ve eserleriyle tanındı. Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü sağlamak için Osmanlıcılık akımının güçlenmesine çalıştı. Gerek zamanında, gerek sonraki dönemlerde, bu fikirleriyle etkili oldu.

Ali Suavi (ölümü: 1878), lâikliği savunan ilk fikir adamı hüviyetindedir. Yazılarında, Türklerin İslâm felsefesine yaptıkları hizmetleri belirtmiş, Arapça ve Farsça'nın Türkçe üzerindeki hâkimiyetine karşı çıkmış, "Osmanlıca" deyimine itiraz etmiş, Türk tarihi ve medeniyeti üzerindeki görüşleriyle dikkat çekmiştir. Meşrutiyet rejimini savunan Ali Suavi'nin fikirleri, Türkçülük akımı üzerinde etkili olmuştur.

Bir çok bakanlıkta, yüksek görevlerde ve vakanüvislikte (devlet tarihçiliğinde) bulunan Ahmed Cevdet Paşa (ölümü: 1895), yeni mahkemelerin kurulmasına öncülük etti. Sadrazam Âli Paşa'nın Fransa modeline göre bir medenî kanun yapılması fikrine karşı çıkarak, İslâm hukukunun günün şartlarına göre yeniden düzenlenmesi görüşünü ileri sürdü. Yeni kanunlar çıkarmakla görevlendirilen Mecelle Komisyonu'nun başkanlığına getirildi. Bu komisyon, yıllarca süren çalışmalar sonunda, fıkıh hükümleriyle çeşitli içtihadları bir sistem içinde birleştiren Mecelle'yi, 16 kitaplık medenî kanun külliyatı hâlinde hazırladı. İslamcılık görüşünü savunan Ahmed Cevdet Paşa, Batı'nın bilim ve teknolojisiyle kültür değerleri arasında ayırım yapılması gereğini ileri sürmüştür.

Avrupa'ya giderek II. Abdülhamid'e karşı mücadele eden "Genç Türkler" arasında önemli bir yeri bulunan Ahmed Rıza (ölümü: 1930), Fransa'daki pozitivizm akımının etkisinde kaldı. Çıkardığı gazetelerde pozitivizmi savundu. Türkiye'de de yayılan pozitivizm, 20. yüzyılın başından itibaren düşünce hayatını derinden etkiledi. Ahmed Rıza, Türk milliyetçiliğine eğilim gösterdiği gibi, devlet yönetiminde merkeziyetçiliğin gerekliliğini ileri sürdü. Ahmed Rıza'ya göre, Osmanlı siyasî ve sosyal düzeni olduğu gibi kalmalıydı. Yönetimin demokratikleşmesi ve yolsuzluk yapan memurların uzaklaştırılması yeterliydi.

Genç Türklerin diğer bir önemli siması olan Mehmed Murad Efendi (ölümü: 1914), Mizan gazetesini yayınladığı için Mizancı Murad adıyla anılıyordu. Mizancı Murad, Ahmed Rıza'dan farklı düşünüyordu. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın saldırganlığından kurtulması için önemli reformlar yapılmalı, uzlaşmacı ve barışçı bir politika sürdürülmeliydi.

Genç Türkler hareketinin içinde bulunan ve II. Abdülhamid'in yeğeni olan Sabahaddin Bey (Prens Sabahaddin) (ölümü: 1948), daha radikal görüşler ileri sürmekteydi. Toplum hayatında temel değişiklikler yapılmalı, padişah tahttan indirilmeli, merkeziyetçilik terk edilerek adem-i merkeziyet sistemi getirilmeliydi. Şahsî ve mahallî girişimcilik teşvik edilmeli, vergi

tahsilatı, belediye ve adalet işleri yerel yönetimlere bırakılmalıydı. Anglo-Sakson sistemindeki ferdî gayret öne alınmalı, kâr düşüncesiyle hareket eden girişimciler Osmanlı kaynaklarını harekete geçirmeliydi. Prens Sabahaddin, bu görüşlerini gerçekleştirmek üzere Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî Cemiyeti'ni kurdu. Fakat, görüşleri, geniş bir taraftar topluluğu bulamadı.

İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurucularından olan Abdullah Cevdet (ölümü: 1932), Avrupa'ya kaçtığı zaman, daha çok maddeci görüşlerin etkisi altında kaldı. Batı medeniyetinin ve kültürünün, aralarında ayırım yapılmadan Osmanlı toplumuna uygulanmasını ileri sürdü. Toplumcu görüşleri de benimseyen Abdullah Cevdet, lâikliği savundu ve kadın haklarına önemverdi.

Avrupa'ya giderek Genç Türk hareketine katılan aydınlardan Yusuf Akçura (ölümü: 1935), başlangıçta Prens Sabahaddin'in görüşlerini paylaşıyordu. Ancak, daha sonra, adem-i merkeziyetçiliğin Osmanlı Devleti için tehlikeli olduğunu görerek, dünya Türkleri arasında birliğin sağlanması fikrini ileri sürdü. Üç Tarzı Siyaset adlı önemli yazısında Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türk Birliği akımlarını açıklayan Yusuf Akçura, Türk milliyetçiliğini savunarak yeni bir görüşün öncüsü oldu.

Afganistan, İran, Mısır, Hindistan, Avrupa ve Amerika'da yöneticilik, danışmanlık ve yazarlık yapan Cemaleddin Afganî (ölümü: 1897), Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid zamanlarında İstanbul'da kaldı. Kendisine yüksek görevler verildi. Dersleri, vaazları ve yazılarıyla ilgi topladı. Cemaleddin Afganî, İslâm birliğine taraftardı ve İslâm ülkelerinin sömürge hâline getirilmesinin yanlışlığını ileri sürüyordu.

Düşünce Akımları

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında, Osmanlı toplumundaki düşünce akımları, başlıca üç alanda belirli hâle geldi: Batıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük. İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra ise, bu akımların sistemleştirilme gayretleri başladı.

Batıcılık: Batıcılığı savunan aydınların bir kısmı ılımlı görüşler ileri sürüyorlardı. Bunlar, Batıdan bilim ve teknolojinin alınmasını, Avrupa ile olumlu ilişkiler kurulmasını ve Avrupa dengesinin bir parçası olarak, milletlerarası ilişkilerde daha etkili rol oynanmasını istiyorlardı. Batıcıların daha radikal olan kesimleri ise, bunları yeterli bulmuyor; çağdaş ve yaratıcı insan tipinin yetiştirilmesini, manevî ve ahlâkî dünyanın Batı standartlarına göre düzenlenmesini arzu ediyorlardı.

Batıcıların en önemli yayın organı, 1911'de, Abdullah Cevdet tarafından İstanbul'da yayınlanmaya başlayan İctihad dergisidir. Bu dergide yazan Abdullah Cevdet (ölümü: 1932), Kılıçzade Hakkı (ölümü: 1959), Celâl Nuri (İleri, ölümü: 1939) gibi aydınlar, top yekûn Batılılaşmaktan başka çıkar yol bulunmadığını ileri sürmüş lerdir. Batılılaşmanın önünde engel olarak gördükleri din kurumuna ve geleneksel değerlere karşı çıkmışlardır.

Kılıçzade Hakkı, İctihad'da, Batıcı görüşleri bir program hâline getirmiş ve uygulamada nelerin yapılması gerektiğini belirtmiştir. Batıcıların bu tezleri, toplumun çeşitli kesimlerinden, özellikle İslamcılardan sert tepkiler almıştır. Balkan savaşları sırasında Avrupa'nın takındığı tavır, Osmanlı kamu oyunu Batı'nın aleyhine döndürünce, Batıcılar da bu gelişmeden etkilenmişlerdir. Celâl Nuri, Batı'nın Osmanlı toplumuyla hiçbir zaman dost olmadığını, Batılılaşmanın Batı'ya rağmen sürdürülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Abdullah Cevdet ise Batı medeniyetinin, gülü ve dikeni ile birlikte alınması gerektiğinde ısrar etmiştir. Batıcıların görüşleri, daha sonra uygulamaya konulan birçok yenilik üzerinde etkili olmuştur.

İslâmcılık, 19. yüzyılın ikinci yarısında bütün Müslümanların birleşmesini hedef alarak ortaya çıkmıştı. Dünyadaki bütün Müslümanların dinî lideri (halife) sıfatını da taşıyan II. Abdülhamid, İslâm Birliği fikrini, uzun bir süre devlet politikası olarak benimsedi. İslamcılığın fikriyat olarak işlenmesi ise, II. Abdülhamid'den sonra mümkün oldu. İkinci Meşrutiyet döneminde çıkarılan Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Volkan, İslâm Mecmuası gibi yayın organları, islamcılığın yoğun olarak ele alındığı dergilerdi. Babanzade Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmed Hamdi (Akseki), M. Şemseddin (Günaltay), Mehmed Akif (Ersoy), Elmalılı M. Hamdi (Yazır) bu akımın önde gelen isimleridir.

Bu dönemde İslamcıların savundukları görüşler kısaca şunlardı: Batı medeniyeti, İslâmî ahlâk kurallarını bozmuştu. Emperyalizmden kurtulmak için, Müslümanlar, İslâm'ın temel değerlerini rehber edinmeli ve birlik içinde bulunmalıydılar. Meşrutiyet, İslâmın demokrasi anlayışıyla uyuşuyor, parlâmento da İslâmdaki danışma (meşveret) uygulamasını temsil ediyordu. İslâmiyet, Batı'nın sadece bilim ve teknolojisini almalı, İslâm toplumunu zayıflatacak olan hükümet unsurlarını reddetmeliydi. İslamcılar, bu görüşleriyle Batıcılığa ve Türkçülüğün İslâm Birliği yerine Türk Birliğini savunan tezlerine karşı çıkıyorlardı.

Aralarında çok sıkı bağlar bulunmayan İslamcıların arasında, bir süre sonra, görüş ayrılığı baş gösterdi. İçlerinden bazıları Batıcılığa, bazıları Türkçülüğe eğilim gösterdi. Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı,

İslamcı tezleri zayıflatan gelişmelere sahne oldu. Bundan sonra, İslamcı ların fikir hayatındaki ve siyasetteki etkileri azaldı.

Türkçülük: Fransız İhtilâli ile yayılan millet ve milliyetçilik fikirleri, Osmanlı Devleti'nde de etkili olmuş, gayrı Müslim unsurlardan bazıları ayaklanıp bağımsızlıklarına kavuşmuş lardı. Bu hareketler, Türk kimliğinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. 19. yüzyılda Türkoloji alanında görülen gelişmeler, Türk tarih ve medeniyetinin büyüklüğünü meydana çıkarmaya başlamıştı. Avrupalı bilginlerin bu alandaki çalışmaları, Osmanlı ülkesinde de akis buldu. Meşrutiyetten sonra kurulan Türk Derneği ve daha sonra Türk Ocağı, Türkçü aydınları bir araya topladı. Türkçülüğün önde gelen isimleri, görüşlerini Türk Yurdu dergisinde açıklamaya başladılar. Bunlar arasında Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ahmed Ağaoğlu, M. Fuat (Köprülü), Hüseyinzade Ali, Halide Edip (Adıvar) gibi aydınlar bulunuyordu. Başka bir grup da, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip (Yöntem)'in çevresinde toplanarak, Selanik'te Genç Kalemler dergisini yayımlamaktaydı.

Türkçüler, Osmanlılık kavramına karşı çıktılar. Milleti meydana getiren millî kültür unsurlarına dikkat çektiler ve millîleşmenin kaçınılmaz olduğunu ileri sürdüler. Dünya yüzünde yaşayan bütün Türklerin birleşmesiyle bir Türk Birliği kurulması fikrini savundular. Türkçülük, önce dil, edebiyat ve kültür alanlarında başlamıştı, sonra siyasî boyut da kazandı. Türkçülüğü sistemleştiren, dolayısıyla bu fikrin mimarı sayılan Ziya Gökalp, gerek Türk Yurdu'nda, gerek kendi çıkardığı Küçük Mecmua gibi dergilerde görüşlerini yaymış, konferanslar vermiş, kitaplar yazmıştır. Tanınmış eserleri Türkçülüğün Esasları, Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak ve Türk Medeniyeti Tarihi'dir. Balkan Savaşı'ndaki yenilgi, Müslüman Arnavutların isyanı, Arapların Avrupa devletleriyle iş birliği yapması gibi gelişmeler Osmanlıcılık ve İslamcılık görüşlerini zayıflatırken, Türkçü tezlerin doğruluğunu ortaya çıkardı. 1913ten itibaren iktidarı ele geçirmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri, Türkçü görüşleri benimsediler. Osmanlı Devleti'nin dış siyasetini belirlerken Türkçü ilkeleri dikkate aldılar. Ziya Gökalp da bu cemiyetin (daha sonra parti olmuştur) ileri gelenleri arasındaydı. Böylece, Türkçülük, fikrî zeminde gelişirken uygulama alanı da buldu.

b. Dinî Anlayıştaki Değişmeler

19. yüzyıldaki siyasî gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni, Avrupa devletlerinden destek aramak zorunda bırakmıştı. Avrupalı devletler, bu desteği kendilerine yeni çıkarlar sağlayarak veriyorlar ve her seferinde Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrı Müslim azınlıklara yeni haklar tanınmasını istiyorlardı. Bu hakların başında, Müslüman olanlarla gayrı Müslim uyruk arasında eşitlik sağlanması geliyordu. Sadece siyasî değil, aynı zamanda sosyal ve hukukî bakımlardan da eşitliğin sağlanması, temel kavramların bazılarında değişiklik yapılması anlamına geliyordu. Bu kavramların başlıcası lâiklikti. Lâiklik ilkesi benimsenmeden, ayrı dinlere mensup olanlar arasında eşitlik sağlanması mümkün değildi.

Tanzimat Fermanı (1839), Müslüman olsun, gayrı Müslim olsun, devletin bütün uyruklarına can, mal ve ırz güvenliği getiriyordu. Fakat, bu gelişme yeterli görülmedi. Avrupalı devletlerin baskısıyla ilân edilen Islahat Fermanı (1856), gayrı Müslimleri Müslümanlarla her alanda eşit hâle getirdi. O zamana kadar azınlıklar, hukuk ve eğitim bakımlarından, kendi dinî kuruluşları içinde bağımsız durumdaydılar. Islahat Fermanı ile uygulamaya konulan lâiklik ilkesi, bu cemaatler arasında da etkili oldu. Azınlıklara mensup din adamlarının yetkileri giderek azalmaya başladı. Bir bakıma, bu azınlıklar içinde de lâikleşme görüldü.

1840'ta başlatılan karma ticaret mahkemeleri uygulaması, hukuk alanındaki lâik düzenlemeler için bir deneme niteliği taşıyordu. 1850de yürürlüğe giren Ticaret Kanunnamesi ile 1861'de yürürlüğe giren Deniz Ticaret Kanunnamesi, daha ileri adımlardı. Islahat Fermanı'ndan sonra eşitliği sağlamak amacıyla karma mahkemeler uygulaması genişletildi. Hukuk alanındaki lâik uygulama, adalet bakanı Ahmed Cevdet Paşa'nın girişimiyle hızlandı. Nizamiye mahkemeleri kuruldu ve yargılamada modern yöntemler uygulanmaya başlandı. Nizamiye mahkemeleri, nahiye ihtiyar meclislerinden vilâyet merkezlerindeki mahkemelere kadar yaygın hâle getirildi. Yine Ahmed Cevdet Paşa'nın girişimiyle başlatılan çalışmalar, Osmanlı medenî kanunu olan Mecelle'nin yayınlanması ile sonuçlandı. Mecelle, İslâm Hukukunun, Hanefî mezhebine dayanılarak yapılan bir yorumuydu.

Matbaanın yaygınlaşması ile çok sayıda eser basılmaya başlamıştı. Bunların arasında İslâm kültürüyle ilgili eserler de bulunuyordu. Bu eserler, yeni açılan okullarda ders kitabı olarak okutuluyordu. Bu sebeplerle ve gazeteciliğin de gelişmesiyle, İslâm kültüründe canlanma oldu. Avrupa'da İslâmla ilgili araştırmaların artması, Osmanlı aydınlarını da etkilemekteydi. Bu aydınlar, yeni yorumlar meydana getirdiler ve İslâmiyetin ilerlemeye engel olmadığını ileri sürdüler. Böylece, lâik düşüncenin gelişmesine karşı, din alanında da bir canlanma görüldü.

c. Dil ve Edebiyat

Türkçeye verilen değer, 18. yüzyıl başlarından itibaren artmaya başladı. Sade Türkçe ve hece vezni ile yazan şairler görüldü. Devlet adamları da bu yoldaki gidişi teşvik ettiler. III. Selim ve II. Mahmud "açık Türkçe"nin kullanılmasında önayak oldular. Bu eğilim, Tanzimat'a kadar ağır ağır gelişerek sürdü. Ancak, resmî yazışmalarda ve eğitim kurumlarında Arapça ile Farsça'nın hâkimiyeti önlenemedi. Tanzimat döneminde, devlet yazılarında kullanılacak üslûp ve dil kuralları az çok belirlendi. "Bilimler Akademisi" niteliğinde kurulan Encümen-i Dâniş, herkesin anlayabileceği bir yazı dili kullanılmasını ilke olarak kabul etti. Resmî Gazete durumundaki Takvim-i Vakayi (Kuruluşu: 1831) de bu gidişe ayak uydurdu. Birinci Meşrutiyet döneminde hazırlanan ilk anayasaya, devletin resmî dilinin Türkçe olduğunu belirten bir madde konuldu. Okul programlarında Türkçe dersleri artırıldı. Aydınlar arasında Türkçe konusu geniş şekilde tartışılmaya başlandı. Okunmak için halkın anlayacağı yayın yapmak zorunda olan gazeteler, ister istemez sade Türkçenin yanında yer aldılar. Jön Türkler de, düşüncelerinin halk tarafından anlaşılmasını istedikleri için, halkın konuştuğu Türkçe ile yazmaya dikkat ettiler.

Ünlü dil bilgini Şemseddin Sami, ansiklopedi ve sözlük alanlarında değerli eserler verdi. En önemli eseri olan Kaamus-ı Türkî adlı kitabında, Osmanlı'nın devlet adı olduğunu, milletimizin adının Türk, dilinin de Türkçe olduğunu ilmî olarak belirtti. Bu, o döneme göre çok yeni ve ileri bir adım sayılıyordu. Edebiyatta genellikle ağdalı bir dil kullanılmasına rağmen, sade Türkçe akımı gittikçe güçlendi. 20. yüzyılın başlarında "Genç Kalemler" dergisinde birleşen Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ali Canip gibi yazar, düşünür ve sanatçılar, Türkçe'nin sadeleşmesi yolunda yeni bir çığır açtılar. Ondan sonra, dilimiz gittikçe sadeleşerek ve yabancı dil bilgisi kurallarından arınarak günümüzdeki şeklini aldı. Atatürk de,

son yıllarında dil çalışmalarına ve Türkçe'nin hâkimiyetine özel bir önem vererek bu yolda ilmî çalışmalar yaptırdı.

19. yüzyılın ilk yarısında klâsik şiir, şekil ve konu bakımından, 18. yüzyıldakine göre fazla bir değişiklik göstermedi. Nedim'le başlayan yerli hayatı anlatma zevki yaygınlaştı. Şiirde, nesrin özelliklerine yer verilmesi eğilimi devam etti. Divan şiirinde yeni buluşlar, ancak kelime ve ifade oyunlarıyla sınırlı kaldı. Halk ifadesine ve diline karşı olan ilgi arttı. Bu dönem klâsik şiirinde en önemli simalar Enderunlu Vâsıf, Keçecizâde İzzet Molla, Akü Paşa ve Yenişehirli Avnî'dir. Nesir alanında ise, tarihçi Mütercim Asım ve Esad Efendi görülmektedir.

Halk şâirleri ve âşıklar, şiirlerini Divan şiirinden aldıkları kelime ve unsurlarla zenginleştirmişlerdir. Halk şiiri, bu dönemde Dertli, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihnî, Seyranî, Dadaloğlu gibi temsilciler yetiştirmiştir. Daha çok, koşma ve destan türlerinde gelişme görülmüştür. Seyranî'nin Vak'a-i Hayriyye, Aşık Ali'nin Nizip destanları önem taşımaktadır.

19. yüzyıl Türk edebiyatında asıl değişiklik, Tanzimat'la birlikte başlamıştır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı ülkesine siyasî, hukukî ve sosyal yenilikler getirmiştir. Bunlar, edebiyatta da etkili olmuştur. Onun için, bu dönem edebiyatına Tanzimat Edebiyatı denmektedir.

Tanzimat Edebiyatı'nın hazırlık dönemi, 1839-1860 arasıdır. 1860'tan 1880'e kadar geçen döneme Birinci Tanzimat, 1880'den 1895'e kadar geçen döneme de İkinci Tanzimat dönemleri denir.

Birinci Tanzimat döneminde, devletle ilgili iç ve dış konular işlenmiştir. Sosyal ve siyasî konular ağırlık kazanmıştır. Şinasî ile Agâh Efendi'nin çıkardıkları Tercüman-ı Ahvâl gazetesi ile başlayan bu dönemde, eski edebiyatla mücadele yoluna gidilmiştir. Divan edebiyatının durgunluğuna karşı, bu dönem edebiyatı dinamiktir ve hızlı değişmeler göstermiştir. Eser verilirken sanat gayesinden çok, sosyal fayda gözetilmiştir. Batı edebiyatından tercümeler yapılmış; makale, deneme, tiyatro, roman gibi yeni türler ilk defa bu dönemde edebiyatımıza girmiştir. Genellikle halkın anlayacağı bir dil kullanılmış, Batılı eserler örnek alınarak yeni nazım şekilleri denenmiştir.

Bu dönemin ünlü şair ve yazarları Şinasî, Ziya Paşa ve Namık Kemal'dir. Fransız edebiyatından yaptığı tiyatro uyarlamaları ile tanınan Ahmed Vefik Paşa, halkın anlayacağı dille romanlar yazan Ahmed Midhat Efendi, tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa, fikir yazıları ile dikkati çeken Ali Suavi, bu dönemin diğer önemli yazarlarıdır.

İkinci Tanzimat döneminin şair ve yazarları, önceki dönemden konu, dil ve üslûp bakımlarından ayrılırlar. Sosyal fayda yerine, sanatta güzelliğe ulaşmak esas alınmıştır. Ferdî konular ağırlık taşımaktadır. Sanatta Batılılaşmaya doğru hızlı adımlar atılmıştır. Bu dönemin önemli isimleri

Recâizade Mahmud Ekrem, Samip aşazâde Sezai, Abdül hak Hâmid, Ebüzziya Tevfik, İsmail Safa ve Nâbizade Nâzım'dır.

1896-1901 yılları arasındaki edebî akım Servet-i Fünûn Edebiyatı veya Edebiyat-ı Cedide (Yeni Edebiyat) olarak adlandırılır. Bu adın verilmesindeki sebep, şair ve yazarların Servet-i Fünûn Dergisi'nin çevresinde toplanmış olmalarındandır.

Servet-i Fünûn Edebiyatı, anlayış, konu ve teknik bakımlarından Batılı bir nitelik taşımaktadır. Bu dönemdeki edebiyatçılar, kendilerinden önce başlamış olan Batılı edebiyat anlayış ve tekniğini bütün edebî türlerde geliştirmişlerdir. Rejimin baskısı karşısında siyasetten çok sanata yönelmişlerdir. Tabiatın tasvirine ağırlık vermişler, gördüklerini bir ressam gibi tespite çalışmışlardır. Eserlerde, aşırı bir duygu ağırlığı görülmektedir. Hayal ve gerçek, bu edebiyatın iki ana temini oluşturmuştur.

Servet-i Fünûn topluluğunun mensupları, Arapça ve özellikle Farsça kelimelerle yüklü, anlaşılması zor bir dil kullanmışlardır. Şiir cümlelerini nesir cümlelerine yaklaştırmışlar, nazım şekillerini zenginleştirmişlerdir.

Bu dönemin ünlü şair ve yazarları Tevfik Fikret, Halit Ziya (Uşaklıgil), Mehmed Rauf, Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyin Sîret ve Cenap Şahabeddin'dir.

Servet-i Fünûn dergisinin hükümetçe kapatılması (1901) üzerine bu edebî topluluk dağılmıştır.

İkinci Meşrutiyetten sonra görülen Fecr-i Âti topluluğuna mensup yazar ve şairler arasında başlıcaları Ahmed Hâşim, Faik Âli, Refik Halit (Karay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Hamdullah Subhi (Tanrıöver), Mehmed Fuat (Köprülü), Emin Bülend (Serdaroğlu)'dir.

Osmanlı yazı ve edebiyat hayatında, İkinci Meşrutiyet döneminin getirdiği hürriyet ortamı içinde yeni bir canlılık görüldü. Bu dönemde kurulan milliyetçi dernekler ve Türk Yurdu, Genç Kalemler, Yeni Mecmua, Millî Mecmua gibi dergiler, Türk kültürü ve Türk tarihi gibi işlenmemiş hazineleri ortaya çıkarmaya başladılar. Türkçenin sadeleştirilmesi için çalışmalar yapıldı. Böylece yeni bir edebiyat akımı ortaya çıktı. Buna Millî Edebiyat adı verilmektedir. Fecr-i Âti edebiyat akımına mensup olanlar da, bir süre sonra Millî Edebiyata katıldılar.

Millî Edebiyat akımının mensupları, konularını halktan alarak hece ölçüsü ile şiirler yazdılar. Bunlar "Beş Hececiler" adıyla anılan Faruk Nafiz Çamlıbel, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek ve Halit Fahri Ozansoy'dur. Mehmed Emin Yurdakul da, millî konuları işleyen ve hece ile yazan şairlerin başında gelmektedir. Ömer Seyfettin, Müftüoğlu Ahmed Hikmet ve Halide Edip Adıvar da nesir alanında başarılı oldular.

Dönemin bağımsız isimleri arasında, İstiklâl Marşımızın da şairi olan Mehmed Âkif Ersoy, Yahya Kemal Beyatlı, Süleyman Nazif ve Ahmed Hâşim bulunmaktadır, Özellikle Yahya Kemal Beyatlı, Türk şiirinde sürekli etkileri olan büyük bir şairdir.

ç. Güzel Sanatlar

Geleneksel minyatür sanatının devam ettiği 18. yüzyılın sonlarında Batılı anlamda resim sanatı da etkili olmaya başladı. 19. yüzyılda II. Mahmud, Avrupa'dan getirttiği ressamlara kendi portresini yaptırarak resmî dairelere astırdı. Aynı dönemde, askerî okullara resim dersleri konuldu. Daha sonra, bütün okullarda resim eğitimi verilmeye başlandı. Kendisi de ressam olan Sultan Abdülaziz, Avrupalı ressamları davet ederek tablolar yaptırdı. Yetenekli gençler seçilerek, resim eğitimi görmeleri için Avrupa'ya gönderildi. Askerî okullardan yetişen bu gençler, yurda dönüşlerinde, gerçekçi bir sanat anlayışına bağlı kalarak, eserler verdiler. Bunlar arasında Şeker Ahmed Paşa, Süleyman Seyid Bey, Hoca Ali Rıza ve Osman Hamdi Bey önde gelir. Osman Hamdi Bey, Türkiye'de resim eğitimi veren ilk öğretim kurumu (Sanayi-i Nefise Mektebi = Güzel Sanatlar Akademisi)nu ve ilk müzeyi de kurmuştur.

İkinci kuşak ressamlar arasında Halife Abdülmecid, Şevket Dağ, Ahmed Ziya Akbulut başta gelmektedir. 20. yüzyılın başlarında Avrupa'ya gönderilen ve dönüşlerinde izlenimci akıma uygun eser veren ressamların başlıcaları Nâmık İsmail, İbrahim Çallı, Nazmi Ziya Güran ve Feyhaman Duran'dır.

18. yüzyılda Kütahya'da modern anlayışta ve kuvvetli üslûba sahip yeni bir keramik sanatı doğdu. Kütahya, İznik'in yerini aldı. Fincan, kâse, matara, tabak gibi küçük boy kaplar serbest ve hafif fırça darbeleri ile işlendi. Bunlarda mavi, kırmızı, sarı, mor ve yeşil renklerde

küçük çiçekler ve madalyonlar görülmektedir. Çanakkale'de üretilen keramiklerde ise iri motifler, çiçek rozetleri ve demetleri kullanılmıştır.

Ciltçilik alanında 18. yüzyıldan itibaren kadife, sırma, kumaş kullanılması yaygınlaşmıştır. Bunlar, deriden bir çerçeve ile dayanıklı hâle getirilmiştir. Değerli kitaplarda kapağın iç kısmı çok ince altın ve deri kesme işleriyle bezenmiştir. Ciltlerin korunması için yapılan mahfazalar da ayrı bir sanat değerindedir. Bezeme işleri, ezilmiş altının, ince fırçayla sürülmesi suretiyle yapılmaktaydı. Avrupa ciltçiliğinde bu tarz ince işlemelere rastlanmamaktadır.

Türk musikisi, 19. yüzyılda yükselmeye devam etmiş ve III. Selim, Hacı Sadullah Ağa, Dellâlzâde, Dede Efendi, Zekâî Dede, Hacı Arif Bey gibi büyük bestekârlar yetiştirmiştir. Bu yüzyılın ilk yarısında Batı müziği de Osmanlı ülkesine girmiş ve himaye görmüştür. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra, bu ocağa bağlı Mehterhane'nin de varlığına son vermiş, Avrupa'dan getirttiği Donizetti´ye askerî bando kurdurmuştur. Batı müziği, özellikle Sultan Abdülmecid döneminde yaygınlaşmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında askerî mızıka okulları kurulmuş, saraylarda konserler verilmeye başlanmıştır. Avrupa'dan gelen çeşitli topluluklar da İstanbul'da Batı müziğinin tanınmasına yol açmışlardır. Türk musikisi eğitimi usta-çırak ilişkileri içinde devam ettirilirken, Batı müziğinin okullarda öğretilmesine önem verilmiştir.

d. Mimarî

Lâle Devri'nde, Batı etkisi altında birçok köşk ve saray yaptırılmış, ancak bunlar günümüze kalmamıştır. Topkapı Sarayı'nın kapısı karşısında yer alan III. Ahmed Çeşmesi, bu dönemden kalan birkaç eserden biridir. 18. yüzyılın ikinci yansında ise mimarîye barok ve rokoko üslûpları hâkim olmuştur. Böylece, klâsik Osmanlı mimarîsinin yerini Avrupa mimarî üslûpları almaya başlamıştır.

Barok üslûbun İstanbul'a girdiği dönemde Avrupa'da ampir üslûp yaygınlaşmıştı. Bu üslûbun Osmanlı mimarîsi üzerindeki etkileri II. Mahmud zamanında görülmeye başladı. Nusretiye, Ortaköy ve Dolmabahçe camileri, ampir üslûbun yeni bir yorumu ile inşa edildi.

19.yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa mimarîsi ampir üslûptan eklektik üslûba yöneldi. Bu üslûp, Hint mimarîsinden gotik üslûba kadar bütün mimarî tarzlardan seçmeler yapılarak meydana getirilmişti. Kısa bir süre sonra Osmanlı mimarîside eklektik üslûba yöneldi. Aksaray Valide Camii, Yıldız Hamidiye Camii gibi eserler bu üslûba uygun olarak yapıldı.

Aynı dönemde, Anadolu'da Osmanlı klâsik mimarî üslûbuna uygun eserlerin inşa edildiği görülüyordu. 20.yüzyılın başlangıcından itibaren gelişen milliyetçilik akımı, mimarîde de etkili oldu ve Batıdan üslûp aktarma yerine millî üslûp meydana getirme gayreti görüldü. Türk mimarları, eski Türk mimarîsinden ilham alarak neoklâsik üslûbu meydana getirdiler. Mimar Kemaleddin, İstanbul'daki Bebek ve Bostancı camilerini, Vakıf hanlarını ve Lâleli apartmanlarını; Ankara'da eski Millet Meclisi binası ile Gazi Terbiye Enstitüsü'nü bu üslûba uygun olarak yaptı. Mimar Vedat ise, Haydarpaşa ve Moda iskeleleri, Sirkeci'de Büyük Postane gibi eserleri meydana getirdi. Ancak, bu akım fazla devam edemedi. Betonarme tekniğinin gelişmesi ile, mimarîye modern görüşler hâkim oldu.

e. Eğlence ve Spor

Avrupa'yı örnek alarak yapılan yeniliklerin sosyal hayatta da etkileri görülmekteydi. Eğlence hayatında yeni tarzlar ortaya çıkarken, eski alışkanlıklar da devam ettiriliyordu. Kahvehanelerin kıraathane hâline gelmesi, sayıları gittikçe artan gazetelerin ve kitapların okunduğu yerler olmalarını sağladı. Bazı kahvehanelere eklenen küçük sahnelerde seyirlik

oyunlar oynanmaya ve konserler verilmeye başlandı. Yeni açılan pastahaneler de hoş vakit geçirilen yerler arasındaydı.

Tiyatroya olan eğilimin artması ile Şehzadebaşı'nda yeni tiyatrolar açıldı. Buraları, özellikle ramazan aylarında canlı bir eğlence hayatının merkezi durumuna geldi. Batı tarzında tiyatrolar da yaygınlaştı. Sultan Abdülmecid, Dolmabahçe Sarayı'nda, Batı usulüne göre bir tiyatro yaptırdı. Bu tiyatro, II. Abdülhamid döneminde de varlığını Yıldız Sarayı'nda devam ettirdi. 19. yüzyıl ortalarında Beyoğlu'nda açılan bazı devamlı tiyatrolar, Batı usulüne uygun eserler sahneye koydular. Avrupa'dan getirtilen büyük tiyatro ve opera kumpanyaları da bu tiyatrolarda temsiller verdiler. Bu temsiller İtalyanca ve Fransızca oynanıyor, seyircilere Türkçe açıklama veriliyordu. Köşklerde düzenlenen eğlencelerde de Avrupa modeline eğilim görülmekteydi.

Beden eğitiminin "jimnastik" adı ile okullara girmesi, modern sporların da öğrenilmesini sağladı. Bu sporlar arasında futbol, kısa zamanda benimsendi ve yaygınlaştı. 19. yüzyılın sonunda İzmir'de, daha sonra İstanbul'da İngilizlerin oynadığı bu oyun Türk gençlerinin de ilgisini çekti. Beşiktaş (1903), Galatasaray (1905), Fenerbahçe (1907) ve Ankaragücü (1910) kulüpleri kuruldu. Bu kulüpler, başka kulüplerin de katılmasıyla, futbol maçları yapmaya başladılar.

Kürek, yelken, yüzme sporlarının başlaması da hemen hemen aynı döneme rastlar. Avrupa usulünde binicilik, boks, tenis ve eskrim sporları ile bisiklet yarışmaları yüzyılın ilk yıllarından itibaren ilgi çekmeye başladı. Yeni sporların ve beden eğitiminin Türkiye'ye girme sinde Selim Sırrı (Tarcan) öncülük yapmıştır. Selim Sırrı, bu arada Millî Olimpiyat Komitesi Türkiye temsilcisi olmuş ve Osmanlı Devleti, ilk olarak 1912'de Stockholm Olimpiyatları'na katılmıştır. Sporda ilk teşkilâtlanma ise 1922'de gerçekleşmiş ve "Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı" kurulmuştur.

f. Yeni Hayat Tarzı

Osmanlı Devleti, Avrupa'daki devletlere ve toplumlara mesafeli kalmıştı. Oralardaki hayat tarzı hakkında bilgi edinilmesi gerekli görülmemişti. Osmanlı toplumu da, yaşadığı kapalı hayatın dışında olup bitenlerle fazla ilgili değildi. Bu durum, 18. yüzyıldan itibaren değişmeye başladı. Osmanlı ordularının Avrupalı devletler karşısında uğradığı yenilgiler, köklü yeniliklere ihtiyaç bulunduğunu düşündürdü. Sadece askerî alanda değil, onunla birlikte sosyal ve kültürel hayatta da Batı'ya açılmanın yararlı olacağı fikri yaygınlaştı. Avrupa'nın önemli başkentlerine gönderilen elçilerin hazırladığı raporlar, bu yoldaki ilk adımları teşkil etti. Bu raporlar, sadece siyasî konularla ilgili olmakla kalmıyor, Avrupa ülkelerindeki hayatı da yansıtıyordu.

Osmanlı toplumunda hayat tarzının değişmesi Lâle Devri ile başladı ve hız kazandı. Bu dönemde Kâğıthane'de inşa edilen çok sayıda gösterişli köşk, geniş bahçeler, havuzlar ve çeşmelerle süslendi. Buralarda, o güne kadar görülmemiş, renkli ve eğlenceli bir hayat yaşanmaya başladı. Bu eğlenceler için büyük harcamalardan kaçınılmadı. Bir tek lâle soğanı binlerce altına alınıp satılır oldu. Bu gösterişli hayat, halk tabakalarına da yansıdı ve lüks merakı arttı.

Bu savurganlığa, Avrupa tarzında yapılmış mobilyalar kullanmak ve Avrupa usulü giyinmek gibi yenilikler de eklendi. Zengin tabaka, konaklarında kullanılmak üzere Avrupa'dan eşya getirtmeye başladı. Çocukların yabancı dil öğrenmeleri için, Avrupa ülkelerinden veya Beyoğlu'ndaki Levantenler arasından mürebbiye (eğitici)ler tutuldu. "Âdâb-ı Muaşeret" denilen görgü ve davranış kurallarında da değişiklikler görülmeye başlandı.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından sonra kurulan yeni askerî sınıfın kıyafetleri, Avrupa askerî kıyafetleri örnek alınarak yeniden düzenlendi. Padişah pantolon, üniforma, fes giymeye

başladı. Onu örnek alan devlet ileri gelenleri de yeni kıyafet modasına göre giyindiler. II. Mahmud, Osmanlı hükümdarlarının, İstanbul'un fethinden beri oturdukları Topkapı Sarayı'ndan, Beşiktaş'ta yeni yaptırdığı saraya taşındı. Bu saray, Avrupa tarzında mobilyalarla döşenmişti.

Bununla beraber, eski alışkanlıklar da birdenbire yok olmadı. Eski giyim tarzı, yeni kıyafetlerle birlikte devam etti. Eski eşyalar da yeni eşyalarla bir arada kullanıldı. Yenilikler üst tabaka arasında daha hızlı yayılıyor, geniş halk kesimi ise geleneklere olan bağlılığından kolayca vazgeçmiyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Batı âdetlerinin Osmanlı toplumunda yaygınlaştığı görüldü. Buna "alafrangalık" deniliyordu. Bu hareket, daha çok Osmanlı toplumunun üst tabakası arasında kabul görüyor ve benimseniyordu. Alafrangalığın ortaya çıkmasında Kırım Savaşı da etkili olmuştu. Bu savaş sırasında, Osmanlı ordusuyla aynı safta çarpışan Fransız ve İngiliz ordularının Batı kültürünü ve hayat tarzını tanıtması önemli rol oynamıştı.

Bu gelişmelerden Avrupalı devletlerin memnunluk duymaması için bir sebep yoktu. Onlar, Osmanlılara teknik ve ilim açılarından etkili yardım yapmak yerine, kendi kültür değerlerini kabul ettirmeyi yeğ tutuyorlardı. Böylece, Neo-kolonyalizmin temeli olan kültür emperyalizmini gerçekleştirmiş olacaklardı. Bu suretle, Osmanlı toplumunun kendilerini yadırgamadan, uysal bir açık pazar topluluğu hâline geleceğini düşünüyorlardı. Bu metodu, birçok sömürge ülkesinde uygulamışlar ve yararlarını görmüşlerdi. Aynı yöntemin, Osmanlı toplumuna da uygulanmasını ekonomik bakımdan yararlı buluyorlardı.

Alafrangalık, 19. yüzyıl sonunda moda hâlini aldı. Özellikle, varlıklı ailelerin iyi eğitim almış çocukları, artık ne Osmanlı ne Avrupalı idiler. İkisinin arasında "alafranga" olmaya başlamışlardı. Bu eğilim, edebiyatımıza da yansıdı ve Batı âdetlerinin Osmanlı toplumunda yayılmasını konu edinen romanlar kaleme alındı.

TEST SORULARI

1. Kültürün nitelikleri arasında, aşağıdakilerden hangisi yer almaz?

a) Tarihîlik
b) Devamlılık
c) Yaygınlık
ç) Taklitçilik
d) Millîlik

2. Aşağıdakilerden hangisi, ünlü Osmanlı matematikçilerinden biridir?

a) Molla Güranî
b) Şirvanlı Şükrullah
c) Ali Kuşçu
ç) Koçi Bey
d) Tursun Bey

3. Aşağıdakilerden hangisi, ünlü şair Fuzûlî'nin eserlerinden biridir?

a) Mevlid
b) Hüsn-ü Aşk
c) Cihannümâ
ç) Tazarruat
d) Makamat

4. İstanbul'daki Sultanahmet Camii'nin mimarı, aşağıdakilerden hangisidir?

a) Sedefkâr Mehmed Ağa
b] Mimar Sinan
c) Mimar Ayaş
ç) Kemaleddin Bey
d) Abdülkadir Merâgî

5. Osmanlı Devleti'nin Avrupa başkentlerine gönderdiği elçilerin, dönüşte kaleme aldıkları raporun adı, aşağıdakilerden hangisidir?

a) Siyasetname
b) Sefâretname
c) Nasihatname
ç) Düsturname
d) Fezleke

6. Aşağıdakilerden hangisi İslamcılık akımı mensuplarından değildir?

a) Babanzade Ahmed Naim
b) İzmirli İsmail Hakkı
c) Abdullah Cevdet
ç) Elmalılı M. Hamdi
d) Ahmed Hamdi

7. Aşağıdakilerden hangisi, Tevfik Fikret, Mehmed Rauf ve Cenap Şahabeddin'in içinde bulunduğu edebiyat akımının adıdır?

a) Birinci Tanzimat
b) Millî Edebiyat
c) Fecr-i Âti
ç) Servet-i Fünûn
d) Beş Hececiler

OSMANLILARDA EĞİTİM ve ÖĞRETİM

A. OSMANLILARDA EĞİTİM ve ÖĞRETİM ANLAYIŞI
  1. Osmanlı Eğitiminin Hedeflediği İnsan Tipi
  2. Osmanlı Eğitiminin Muhtevası
B. OSMANLILARDA EĞİTİM ve ÖĞRETİM KURUMLARI
  1. Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim ve Öğretim Kurumları
    a. Enderûn
    b. Medrese
    c. Dinî ve Sosyal Kurumların Eğitim ve Öğretim Fonksiyonu
      1.Cami
      2.Esnaf Teşkilâtı
      3.Mahalle
    ç. Askerî Eğitim
  2. Değişmeler ve Gelişmeler Dönemi
    a. Eski Kurumların Durumu
    b. Eğitim ve Öğretimde Gelişmeler ve Yeni Kurumlar
      1.Gelişmeler
      2.Öğretim Kurumları
        (a). Askerî Kurumlar
        (b). Sivil Kurumlar
        (c). Meslekî Kurumlar
        (ç). Azınlık ve Yabancı Okulları
        (d). Dârülfünûn

A. OSMANLILARDA EĞİTİM ve ÖĞRETİM ANLAYIŞI

1. Osmanlı Eğitiminin Hedeflediği İnsan Tipi

Osmanlı Devleti, geniş topraklara hâkim büyük bir devletti. Yönetimi altında, değişik din ve soylara mensup çeşitli topluluklar yaşıyordu. Devlet, bütün bu toplulukların refahını, can ve mal güvenliğini sağlamakla yükümlüydü. Yönetici sınıfın bu anlayışla yetiştirilmesine dikkat edilirdi. Devletin bu sorumluluğuna karşı, reâyanın da bazı görevleri vardı. Bu görevlerin başında, devlete itaat etmek geliyordu. İster Müslüman, ister gayrı Müslim olsun, devlet sınırları içinde yaşayan herkes, padişaha mutlak bir itaat göstemek zorundaydı. Hükümdar, Allah tarafından yönetimi kendisine verilmiş olan halkın refah ve saadetini ancak böylelikle sağlayabilirdi.

Şu hâlde, Osmanlı toplum düzeninde ideal insan tipinin ilk özelliği "itaatkâr" olmasıydı. Bu vasıf ise, ancak eğitimle sağlanabilirdi. Osmanlı Devleti, temelde bir İslâm devletiydi. Devlet kurumları, İslâm hukukuna göre düzenlenmişti. Müslüman tebaa için, devlete itaat, aynı zamanda İslâmiyetin emriydi. Gayrı Müslim halk da, devletin can ve mal güvenliği garantisine karşı, kendisinden itaat beklendiğinin şuurundaydı. Eğitim, bu anlayış ve şuurun, fertlerin zihinlerine yerleştirilmesinde en etkili araçtı.

Devlet, eğitimi, bu amaçla kurulmuş çeşitli kurumlan örgütleyerek yerine getiriyordu.

Osmanlı toplum düzeninde yatay hareketlilik sınırlıydı. Özellikle kırlık kesimde ve kasabalarda halk, toprağına ve mesleğine bağlı olarak yaşardı. Çiftçilerin, topraklarını terk ederek başka yerlere gitmeleri, devlet tarafından hoş karşılanmazdı. Bu gibi hareketleri önlemek için, vergiler ve cezalar konulmuştu. Sanayi kesimini meydana getiren esnaf da, mesleğine ve iş yerine bağımlılığı dolayısıyla, bulunduğu yerden kolay kolay ayrılamazdı. Bu sebeple, fertlerin dünya görüşü, yaşadıkları çevre içinde oluşur ve gelişirdi. Fertler, hayatlarını sürdürmeleri için gerekli olan bilgileri ve mesleklerini bu çevrede edinirlerdi. Bütün bunlar, gözlemle, yaparak ve deneyerek edinilebilirdi. Onun için, okuma-yazmaya büyük ihtiyaç duyuluyordu. Okuma-yazma, daha çok ulemanın işi sayılırdı.

Fertlerin, ideal insan tipi olarak yetişmelerinde; bilgi, beceri ve meslek edinmelerinde, eğitim ve öğretim kurumları, asker ocağı, yaşadıkları çevre, dinî kuruluşlar etkiliydi. Bütün bunlar, eğitim sisteminin birer parçasıydı.

Osmanlı eğitim düzeninin hedeflediği insan tipi, Tanzimat döneminde ortaya çıkan yeni gelişmelere paralel olarak değişime uğradı. Toplumu meydana getiren gruplar arasındaki ilişki arttı. Yeni öğretim kurumlan açıldı. İletişim hızlandı. Fertleri, yaşadıkları mekânlara bağlayan sıkı bağlar gevşedi. İnsanların, bulundukları yerlerden başka yerlere gidip yerleşme ve seyahat etme imkânları genişledi. Böylece, eğitim kurumlarının önemi arttı. İdeal insan tipi, eski özelliklerine ilâveten yeni nitelikler kazandı. Okuma-yazma, sadece ulemanın tekelinde olmaktan çıktı. Bu da, okula dayalı eğitim sisteminin yaygınlaştırılmasını ihtiyaç hâline getirdi.

2. Osmanlı Eğitiminin Muhtevası

Osmanlı eğitim sistemi, çeşitli öğretim kuruluşlarından meydana geliyordu. Bu kuruluşların merkezinde okullar yer alıyordu. Sivil ve askerî okullara ilâveten saraydaki Enderûnda da öğretim faaliyeti sürdürülüyordu. Belirli ahlâk ilkeleriyle birlikte meslekî eğitim veren esnaf teşkilâtı, eğitimin bir parçasıydı. Camiler ve zâviyeler, gezginci âşıklar, meddahlar, padişah seferlerini minyatürleriyle canlandıran nakkaşlar, ticaret kervanlarıyla uzak beldeler arasında bilgi ve haber taşıma işlevini de yerine getiren tüccarlar, eğitim

yelpazesinde yer alan unsurlardı. Böylece, geçerli değerler ve bilgiler, hem fertler hem nesiller arasında yaygınlaştırılıp aktarılıyordu.

Eğitim sisteminin bu parçaları, bilgi ve deneyimin çeşitli yöntemlerle belletildiği kurumlardı. Medreseler bu sistem içinde merkezî bir rol oynuyordu. Medreselerde öğretilen ilimler, naklî ilimler ve aklî ilimler olmak üzere, iki grupta toplanıyordu. Naklî ilimler, İslâmî ilimlerdi. Bu ilimlerin

başlıca dalları Kur'an yazısı, Fıkıh (İslâm hukuku), Kelâm (İslâm felsefesi) ve Tefsir'di. Aklî ilimler ise matematik, fizik, tıp, astronomi, biyoloji (nebatat ve hayvanat) gibi ilim dallarıydı.

B. OSMANLILARDA EĞİTİM ve ÖĞRETİM KURUMLARI

1. Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim ve Öğretim Kurumları

Osmanlı eğitim düzeninde, öğretim kurumlarının bir kısmı, devleti yönetecek kadroların yetiştirilmesi ile görevliydi. Bunların başında Enderûn geliyordu. Asker ocağındaki okullar ise pratik bilgilerin öğretildiği kurumlardı. Eğitim sisteminin merkezinde bulunan medreselerde ise programlı bir öğretim yapılıyordu. Bütün bunlarla birlikte sosyal kurumlar da, bir yönleriyle eğitim-öğretim işlevini yerine getiriyorlardı.

a. Enderûn

Osmanlı sarayının iç teşkilâtına "Enderûn" deniliyordu. Burada bulunan saray okulu da "Mekteb-i Enderûn" veya kısaca "Enderun" adıyla anılıyordu. Bu okulda, devletin üst düzey yöneticileri, sanatkârları, komutanları yetiştirilirdi.

Enderûn, ilk olarak I. Murad döneminde, Edirne sarayında, üç sınıflı olarak kurulmuştu. Bunlar Seferli, Kiler, Hazine koğuşlarıydı. Dersler ise, naklî ilimlerin öğretimiyle ilgiliydi. II. Murad zamanında, programa aklî ilimlerle ilgili dersler de eklendi. Fatih Sultan Mehmed de, İstanbul'un fethinden sonra Enderûn'u genişletti ve sanat öğretimini programa koydurdu. Bunun sonucunda Enderûn'dan tanınmış hattatlar, nakkaşlar, tuğrakeşler ve müzehhib [tezhib (süsleme) yapan sanatkârlar] yetişti. Enderûnda eğitim görenler, Fatih döneminde saray hizmetlerinde ve devlet yönetiminde yüksek makamlara çıktılar.

I.Bâyezid, Galatasaray'da bir Enderûn mektebi açtırdı. Burası, ilkokul niteliğini taşıyordu. Galatasaray'daki Enderun, çeşitli hükümdarlar tarafından birkaç kere kapatılıp açıldı. Son olarak III. Ahmed'in emriyle yeniden açıldı ve II. Mahmud döneminde en parlak çağını yaşadı. Öğrenim sistemi modernleştirildi. Ancak, 1833'te bu okul kapatıldı. İbrahim Paşa ve İskender Çelebi konaklarında açılan Enderûn okulları uzun ömürlü olamadı. Topkapı Sarayındaki Enderûn mektebi ise, eğitim işlevine yüzyıllar boyunca devam etti.

Enderûn'a, ilk zamanlar Hristiyan tebaanın yetenekli çocukları alınırdı. Buna devşirme sistemi denirdi. Bu sistemde, büyük şehirlerin dışında yaşayan çok çocuklu Hristiyan ailelerden çocuklar toplanırdı. Bu ailelerin soylu, çocukların sağlıklı ve yetenekli olmalarına dikkat edilirdi. 40 haneden bir çocuk alınırdı. Bosnalı Müslüman ailelerin çocukları da devşirme olabilirdi. Fatih Sultan Mehmed zamanında devşirme alma yöntemleri ayrıntılı olarak belirlenmişti. Devşirme alma işlemi 3, 5, 7 yılda bir yapılır ve her defasında 2.000-10.000 arasında çocuk devşirilirdi. Bu çocuklar 8-20 yaş arasında, daha çok 14-18 yaşlarında olurlardı.

Devşirme çocuklar arasında üstün nitelikli olanlar sarayda alıkonulurlar ve eğitime tâbi tutulurlardı. Bunlara Acemi Oğlanı veya İçoğlan denilirdi.

Acemi Oğlanlarının eğitimi Acemi Ocağı'nda yapılırdı. Buradaki eğitim askerî nitelikteydi ve başarı gösterenler Enderûn'a alınırdı. Enderûn'da eğitim, sınıf sistemini andıran odalarda yapılırdı. Bu odalar Büyük Oda, Küçük Oda, Doğancılar Odası, Seferli Odası, Kiler Odası,. Hazine Odası ve Has Oda şeklinde sıralanırdı. En üst derece Has Oda'ydı.

Enderûn'da eğitim görenlere İslâmî bilgiler, Arapça, Farsça, Kelâm, edebiyat, tarih, Osmanlıca öğretilirdi. Beden eğitimine özen gösterilir; güreş, okçuluk, binicilik, mızrak atma, ağırlık kaldırma gibi sporlar yaptırılırdı. Ayrıca, yeteneklerine uygun bir sanat dalında uzmanlık kazanmaları sağlanırdı. Bütün bunlarla birlikte, saray hizmetlerini, yaparak ve yaşayarak öğrenmelerine çalış ılırdı. Her odadaki eğitim süresi bir-iki yıl arasında değiş irdi.

Enderûn öğrencileri, sıkı bir disiplin altında, değerli hocalardan ders alarak yetiştirilirdi. Has Oda'yı bitirenler, yeni bir seçmeden geçirilirlerdi. Başarılı olanlar saray hizmetine alınırlar, diğerleri saray dış ındaki görevlere atanırlardı. Buna "taşra çıkmak" denirdi. Bu işlem beş veya yedi yılda bir veya yeni bir padişahın tahta geçmesi münasebetiyle yapılırdı.

Enderûn'dan yetişenler arasında sadrazamlar, komutanlar, vezirler, tanınmış edebiyatçılar ve sanatkârlar bulunmaktadır.

Saray bünyesindeki eğitim kuruluşlarından biri de Şehzâdegân Mektebi'ydi. Burada, padişahın çocukları ders görürlerdi. Yine Enderûn içinde bir bölüm olan Meşkhane, yetenekli çocukların musiki eğitimi gördükleri özel nitelikte bir okuldu.

Devletin sivil memur ihtiyacını karşılamak üzere, meslekî bilgiler veren başka yerlerde vardı. Bunlar, okul olarak açılmamıştı. Fakat, usta-çırak ilişkileri içinde eğitim-öğretim yapıldığı için, okul işlevi görüyorlardı. Bâbıâli, Bâb-ı Defterdarı, Bâb-ı Fetvâ bunların başlıcalarıydı. Sadrazamlık kadrosunda, malî alanda ve şeyhülislâmlıkta çalışacak elemanlar bu dairelerde yetiştirilirdi.

b. Medrese

Osmanlı eğitim sisteminin temel kuruluşu medrese idi. Medrese, "ders verilen yer" anlamına gelmektedir. İlmiye mensupları ve yönetici sınıfın bir bölümü medreselerde yetiştirilirdi. Bu bakımdan, Osmanlılarda yüksek öğretim kurumu "medrese" adını taşımaktadır.

Medrese, İslâmî eğitim kuruluşudur. Türk devletlerinde ilk medrese Karahanhlar zamanında kurulmuştur. Selçuklular, medreseleri ülkenin her tarafına yaymışlardır. Bu dönemde çeşitli şehirlerde açılan medreseler arasında, örnek teşkil eden en önemlisi Bağdat Nizâmiye Medresesi (1067)'dir. Osmanlılar da, Türkiye Selçuklu Devletindeki medreseleri örnek alarak, yeni medreseler kurmuşlardır.

İlk Osmanlı medresesi, Orhan Gazi zamanında İznik'te faaliyete geçmiştir. Dönemin en tanınmış bilim ve fikir adamlarından Dâvud-ı Kayseri buraya müderris tayin edilmiştir. Bursa'nın fethinden sonra da burada çok sayıda medrese yapılmıştır. Çelebi Mehmed zamanında Sultaniye Medresesi, en önde gelen bilim kuruluşuydu. Edirne devlet merkezi olduktan sonra, bu şehrin medreseleri birinci sıraya yükselmiştir.

Medrese öğretiminin en yüksek seviyeye çıktığı dönem 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyıldır. Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman, yeni medreseler yapımında ve ders programlarının geliştirilmesinde önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı eğitim sisteminde ilk aşama "Sıbyan Mektepleri" idi. Bunlar mahallelerde, genellikle camilerin yanlarında bulunurdu. Bu sebeple Mahalle Mektebi olarak da anılırlardı. Sıbyan mekteplerine devam eden çocuklara parasız yemek, elbise, gündelik verilir, yılda bir defa gezintiye götürülürlerdi. Kuran okuma ve İslâmî bilgiler, ders programını meydana getirirdi. Buralarda ders verenler, kadrolu öğretmenler değildi. Okuma-yazma bilen ve

öğretmenlik niteliği taşıyan herkes, sıbyan mektebinde ders verebilirdi. Çocukların okula başlaması dolayısiyle özel bir merasim yapılırdı.

Sıbyan mektebini bitiren öğrenci, medreseye girmeyi hak etmiş olurdu. Medreseler, aşağıdan yukarıya kadar on iki dereceydi. Fakat, bu dereceler Hâriç, Dâhil ve Sahn olmak üzere, başlıca üç grupta toplanırdı. Medreselerde ders veren hocalara "müderris" denirdi. Müderrislerin yardımcıları ise "muid" adını taşırdı. Medreselerin yönetimini yapan vakıflar, bütün masrafları karşılarlardı. Öğrenciler parasız yatılı okurlar, ayrıca gündelik alırlardı. Müderris maaşlarının dolgun olmasına dikkat edilirdi. Müderrisler, yılda yedi bin ile yirmi bir bin akça kazanıyorlardı. Günde elli akça alan müderrislere ellili, altmış akça alan müderrise altmışlı denirdi. Ellili müderrisler kadılığa veya eyalet nişancılığı ile defterdarlığına geçebilirlerdi. Altmışlı müderrisler ise, büyük şehir kadısı, Anadolu veya Rumeli kazaskeri olabilirlerdi.

Mahrec adıyla da anılan Tetimme medreseleri Fatih Sultan Mehmed döneminde hizmete girmişti. Medrese öğretimi burada başlardı. Öğrenciler, Sahn denilen yüksek kısma Tetimmelerde hazırlanırdı. Tetimmedeki öğrencilere Softa (Suhte), Sahn'daki öğrencilere Dânişmend adı verilirdi.

Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı medreseye Sahn-ı Seman, Kanunî'nin yaptırdığına ise Süleymaniye denilmektedir. Süleymaniye Medresesi'nde tıp, matematik, hadis, ilâhiyat vb. gibi uzmanlık alanlarında eğitim veren bölümler açılmıştı. Bunlar, Dârüttıb (Tıp), Dârülhendese (Matematik), Dârülhadîs (Hadis), Dârülkurra (Kur'an okuma) adlarıyla anılırlardı.

Osmanlı medreselerinde, esas olarak naklî (İslâmî) ilimler ve Arapça öğretilirdi. Naklî ilimler Kur'an (Tefsir), Hadis, Fıkıh ve Kelâm'dı.

Kur'an dersinde, Kur'an ayetlerinin anlamı belirtilir ve açıklaması yapılırdı. Buna "Tefsir" (yorumlama) de denilirdi. Tefsir, başlangıçta Hadis ilminin bir kolu iken 10. yüzyıldan itibaren müstakil bir ilim hâli ne geldi. Kur'an'ı tefsir edenlere "müfessir" denirdi. Osmanlılarda Molla Gürânî, Kemal-paşazâde, Ebussuud Efendi, Bursalı İsmail Hakkı gibi müfessirler yetişmiştir.

Hadis ilmi, Hz. Muhammed'in, değişik olaylar ve meseleler karşısında müminleri aydınlatmak, Kur'an'ın bazı ayetlerini daha açık bir dille anlatmak için söylediği sözlerin bütünüdür. Hadislerin toplanması, incelenmesi; söylenmelerini gerektiren olayların zaman sırasına göre düzenlenmesi faaliyeti Hadis ilmini meydana getirmiştir. Bu ilmin "Hadis usulü", "Hadis tarihi" gibi dalları da vardır. Hadis kitapları arasında en önemli ve güvenilir olan altı kitap "Kütüb-ü Sitte" olarak anılır. Bunlardan biri olan Sahih-i Buhârî, Buhâralı bir Türk, İsmail el-Cûfî (Buhârî) tarafından kaleme alınmıştır.

Fıkıh, İslâm öğretisinin, inançlar (itikat) bölümü dışındaki uygulama kısmını konu edinen ilimdir. Fıkıh kapsamı içine ibadetler de girer. İbadetlerin, yani kul'un Allah'a karşı görevlerinin dışında kalan kısmı ise İslâm Hukuku'nu meydana getirir. İnsanlar arasındaki ilişkiler, İslâm Hukukunun konusunu teşkil eder. Fıkıh bilginlerine fakih adı verilir. Bu bilginlerin, fıkıh ilminde kavrayış sahibi olması ve karşılaştığı meseleler hakkında hüküm verme yeteneği bulunması gerekir.

Fıkıh ilminin en önemli kaynakları Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas'tır. Fıkıh, ayrıca, örf ve gelenekler gibi kaynaklara da dayanır. Allah'ın buyruklarının toplandığı kutsal kitap, Kur'an'dır. Peygamberin sözleri ve davranışları Sünnet'i meydana getirir. Hadisler de bunun içine girer. Tartışmalı bir konu üzerinde İslâm bilginlerinin oy birliği ile karar vermesine İcmâ denir. Kıyas ise, daha önce verilmiş kararlardan ve bilginlerden karşılaştırma yapılarak hüküm verme yoludur.

Kelâm ilmi, kısaca İslâm felsefesi olarak adlandırılır. Başta Kur'an ve Hadis olmak üzere, İslâmî ilkelere dayanan Kelâm'ın gayesi, kesinlik ifade eden delilleri açıklayarak şüpheleri ortadan kaldırmak, dinî inançları ispat için kudret kazandırmaktır. Kelâm'ın konusu ise Allah'ın zat ve sıfatı, mevcut olan her varlık ve İslâm inançlarını ispata yarayacak her şeydir. İslâmiyetin çeşitli mezheplerinde, kendi anlayışlarına göre Kelâm kitapları yazılmıştır. Tevhid ilmi de denilen Kelâm'ın büyük bilginleri arasında Ebû Hanife ve Gazzalî başta gelmektedir.

Arapça öğretiminde, bu dildeki kelimelerin oluşumu ve değişimi, fiillerin çekimi (Sarf), cümle yapısı (Nahiv), ifade ve yazma (Belâgat) gösterilirdi.

Bazı medreselerde, bu derslerin yanı sıra tarih, coğrafya, kimya, cebir ve hendese (matematik), heyet (astronomi), felsefe (hikmet) gibi dersler de öğretilirdi. Klâsik dönemde medreselerde çok değerli bilginler ders vermişlerdir. Bu dönem, medreselerin en parlak zamanıdır. Ancak, 17. yüzyıldan itibaren, gelişmelere ayak uyduramadıkları için, dinamizmleri kaybolmuştur. Müspet ilimlerin de kaldırılması, gerilemenin bir başka sebebi olmuştur. Açılan yeni eğitim kurumlarının yanı sıra varlıklarını devam ettirmekle beraber, yararlı olmaktan çıkmışlardır. Bu sebeple 1924'te kaldırılmışlardır.

c. Dînî ve Sosyal Kurumların Eğitim ve Öğretim Fonksiyonu

Osmanlı toplumunda eğitim işlevi yapan başka kuruluşlar veya çevreler de vardı. Bunlar, aslında eğitim kurumu değillerdi. Fakat, asıl fonksiyonlarının yanında halkın eğitilmesinde yararlı oluyorlardı.

1. Cami

Cami, mescit, namazgâh, tekke ve zaviye gibi dinî merkezlerde, hem toplu eğitim yapılır, hem halk siyasî, sosyal, iktisadî konulardabilgilendirilirdi. Cami, toplayıcı, toplanılan yer anlamına gelmektedir. Camiler, İslâmın ilk yıllarından itibaren hem dinî hem dünyevî görevlerin yerine getirildiği yerler olmuştur. Buralarda ibadet edilir, vaaz ve hutbe dinlenirdi. Günde beş vakit namaz, cuma günleri cemaat hâlinde kılınan cuma namazı ve bayramlarda kılınan bayram namazları dolayısıyla, Müslüman halk camilerde toplanırdı. İletişim imkânlarının çok sınırlı olduğu dönemde, devlet buyrukları, camide

toplanan halka (cemaate) imam tarafından duyurulurdu. Bu işlem bütün camilerde aynı zamanda yapıldığı için, cemaat, son gelişmelerden vaktinde bilgi sahibi olurdu. Cuma namazı sırasında hatipler tarafından verilen hutbe de, yönetimin halka telkinde bulunmasını kolaylaştırırdı.

Osmanlı Devleti'nin klâsik döneminde camiler, ibadetin yanı sıra, halka ahlâkî bilgilerin ve öğütlerin de verildiği yerlerdi. Ayrıca, şehre gelen yabancıların misafir edildiği, öğrencisi çok olan hocaların ders verdiği, cemaatin sosyal ve siyasî konuları görüştüğü, bir nevi konfrans niteliğinde olan hutbenin dinlediği mekânlardı.

Mescitler, daha çok köylerde ve mahallelerde bulunan, camiden küçük ibadet yerleriydi. Bir kasaba halkını bir arada bulunduran geniş alanlara ise namazgah denirdi. Mescit ve caminin bulunmadığı konaklama yerlerinde küçük namazgâhlar da vardı. Olağanüstü günlerde kasaba ve çevre köyler halkı namazgâhlarda toplanırdı. Mescitler ve namazgâhlar da camilerin işlevini yerine getirirlerdi. Mahalle mektepleri camilerin, köy okulları mescitlerin içinde veya yanında yer alırdı.

Camilerde, herkesin katılabildiği dersler de veriliyordu. Günümüzdeki halk eğitimine benzeyen bu dersleri "dersiâm" denilen hocalar verirdi. Bu derslere "ikindi dersleri" de denirdi. Böyle denilmesinin sebebi, daha çok, ikindi namazlarından sonra verilmesiydi.

Bir tarikata bağlı kimselerin toplanarak âyin yaptıkları yerlere tekke denirdi. Kasabaların veya şehirlerin kenar semtlerinde, köylerde bulunan küçük tekkelere ise zaviye adı verilirdi. Tekkeden büyük olan yerler de dergâh adını taşırdı.

Tekkeler, İslâmî ve ahlâkî bilgilerin verildiği, musikîli âyinlerin yapıldığı ibadet ve toplantı yerleriydi. Bazı tekkelerde spor faaliyetlerine ağırlık verilirdi: Pehlivanlar Tekkesi gibi. Bu bakımdan tekkeler, musiki, raks, spor vb. gibi alanlarda eğitimin yoğun olduğu yerlerdi.

2. Esnaf Teşkilâtı

Osmanlı Devleti'nde esnaf, zanaatkâr ve işçileri toplayan teşkilât Ahilik'ti. İslâmiyetin erken döneminde ortaya çıkan fütüvvetten kaynaklanan Ahilik, dinî ve ahlâkî olduğu kadar, iktisadî nitelik de taşıyordu. Fütüvvette her mesleğin bir pîri ve o pîr çevresinde toplanan meslek sahipleri vardı. Bunlar, bir zaviyede yatar, akşam yemeklerini birlikte yer, kendi iş yerlerinde çalışıp emekleriyle geçinirlerdi.

Ahilik, 13. yüzyılda Anadolu'da yayılmış, Türkiye Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde sosyal düzenin sağlanmasında önemli rol oynamıştı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da etkili olan bu teşkilât, ahlâkî disiplini ön plânda tutmuştur. Ahilik ahlâkının dayandığı dört önemli ilke vardı:

1.Kuvvetli ve galip durumdayken affetmek.

2.Öfkeliyken yumuşak davranmak.

3.Düşmana iyilik etmek.

4.Kendisi muhtaç olsa bile başkasına vermek.

Alım-satım işlerinde birlik, kalitede belirli seviye, helâl kazanç, konukseverlik Ahilerin önde gelen nitelikleriydi. Alçak gönüllülük, dünya malına önem vermemek, cömertlik ve tevekkül, Ahiler için vazgeçilmez ilkelerdi. İster tekkede ve zaviyede, ister iş başında, Ahilerin güven, doğruluk, öğüt, tövbe, hidayet gibi kurallara uymaları zorunluydu.

Her isteyenin Ahiliğe girmesi mümkün değildi. Yalancı, hırsız, çıkarcı, zalim olanlar, haram yiyenler, ahlâken zayıf kimseler, falcı, üfürükçü ve oyuncular bu teşkilâta alınmazdı.

Ahilik teşkilâtına çırak olarak girenler, bu kurumun bütün kurallarına uymak zorundaydılar. Çıraklar, hem ahlâk ve terbiye bakımından, hem de sanat öğretilerek, disiplin içinde yetiştirilirlerdi. Bu bakımdan Ahilik teşkilâtı, sanat ve teknik okullarının işlevini yerine getirirdi. Yani, önemli bir eğitim hizmeti görürdü.

Çıraklar, meslek ve sanatlarını bütün incelikleriyle öğrendikten ve ahlâk olgunluğuna eriştikten sonra, kalfalığa; buradan da ustalığa yükselirlerdi. Kendilerine iş yeri açılır, Ahilik geleneklerine uygun çalışmalarına izin verilirdi.

Ahilik, Osmanlı toplumunda, kültürel, ahlâkî, sosyal ve iktisadî yönlerden olduğu gibi, eğitim açısından da, yüzyıllarca önemli rol oynamıştır. Ancak, 16. yüzyılda Avrupa'daki iktisadî gelişmeler, bu teşkilât üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. El emeğine dayalı ürünlerle, Batıdan gelen sanayi ürünlerine karşı rekabet edilmesi imkânsız hâle gelmiştir. Bunun üzerine Avrupa malları, Anadolu pazarlarını ele geçirmiştir. Ürettiği malları satamayan esnaf bunalıma sürüklenmiştir. Üretim için gerekli ham maddelerin sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır. Avrupa, kendi üretimi için ihtiyaç duyduğu ham maddeleri Osmanlı ülkesinden getirtmeye başlayınca, sermaye akışı bu yöne çevrilmiştir. Böylece, emekle sermaye arasında o zamana kadar mevcut olan bütünlük bozulmuştur.

Aynı dönemde, isyanlar, iç huzursuzluk, tımar sisteminin bozulması gibi sebeplerle, köylerden şehirlere göç başlamıştır. Kapıkulu mensupları da yavaş yavaş iş hayatına girmeye başlamışlardır. Köyden gelen grupların ve askerlerin iş alanında kalabalıklaşması, Ahiliğin

geleneklerini sarsmış, esnaf arasındaki birlik ve dayanışma çözülmeye başlamıştır. Ahilik teşkilâtının üretim gelenekleri geçerliliğini yitirmiştir. Mallarını satmakta ve geçimini sağlamakta zorluk çeken esnaf, kaliteyi düşürme yoluna gitmiştir. Ahilik disiplininin kuvvetli olduğu dönemde standardın dışına çıkmak mümkün değildi. Ancak, teşkilât zayıflayıp dağılınca ahlâkî müeyyideler de ortadan kalkmıştır. Ekonomik şartların zorlaması da buna eklenince düşük standartta mal üretimi yaygınlaşmıştır. Kalitenin düşürülmesi ise, bu şekilde üretilen malların, Avrupa ürünleri karşısındaki rekabet gücünü büsbütün zayıflatmıştır.

Esnaf teşkilâtının bozulması, bu teşkilât içinde, usta-çırak ilişkilerine dayalı sanat ve meslek eğitimi üzerinde de olumsuz etkiler yapmıştır.

Bu duruma bir çözüm getirmek amacıyla, 18. yüzyıl başlarında "gedik" usulüne geçilmiştir. Gedik, ustaların dükkân açıp mesleklerini uygulama hakkı demektir. Bu sistemde, gedik sahibinin yapacağı işi başkaları yapamaz ve satacaklarını başkası satamazdı. Aşın rekabeti önlemek amacıyla, gedik sayısı sınırlı tutulmuştu. Gedik, ustanın özel mülkiyeti sayılırdı. Yani sahibi, gediği başkasına satabilir veya miras bırakabilirdi. Bu, bir nevi "tekel" anlamı taşıyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısında gedik usulüne son verilmiş, esnaf dernekleri "lonca" şeklinde 1912'ye kadar varlıklarını sürdürmüştür.

3. Mahalle

Şehirlerin temel birimleri olan mahalleler, genellikle camilerin veya çarşıların çevresinde kurulmuşlardı. Mahallede oturanlar, ortak inanış ve davranış biçimleriyle yakınlık gösterirlerdi. Mahalle camileri, okulları, çeşmeleri, ara sokaklar, bu sokakların aydınlatılması, o mahallede oturanların ortak gayretleriyle yapılıyordu. Komşuluk ilişkilerine ilâveten, çeşme başı ve kahvehane sohbetleri, mahalle mekteplerinde bilgisine saygı gösterilen kimselerin çevresinde yapılan sohbetler, bilgi akışını sağlıyordu.

Mahallelerdeki eğitim faaliyeti, okullarda verilen eğitimden farklıydı. Yeni bilgiler, derslerde değil, sohbetlerde öğreniliyordu. Kültür hayatının canlılığı ve devamlılığı bu şekilde gerçekleşiyordu.

ç. Askerî Eğitim

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, ordu, düzenli birliklerden değil, atlı aşiret kuvvetlerinden meydana geliyordu. Ancak, devletin kısa zamanda genişlemesi ve daha uzak bölgelerde askerî harekâta girişmesi, düzenli birliklere olan ihtiyacı ortaya çıkardı. Bunun üzerine, maaşını devletten alan sürekli bir askerî teşkilât kuruldu. Buna Kapıkulu Ocakları denmektedir.

Kapıkulu Ocakları'nın asker kaynağı, başlangıçta, savaş tutsaklarıydı. Genç ve sağlıklı savaş tutsaklarının beşte biri, asker olmak üzere ayrılırlardı. Bunlar, Türk ailelerin yanında bir süre kalıp Türkçe öğrenir ve Türk-İslâm terbiyesi alırlardı. Bu gençlere "Pençik Oğlanı" denirdi.

Ankara Savaşı (1402)'ndan sonraki Fetret Devri'nde Rumeli yönündeki fetih hareketleri durakladığı için savaş tutsaklarının sayısı çok azalmıştı. Kapıkulu ocaklarına asker temini zorlaşınca, devşirme yöntemine baş vuruldu. Hristiyan tebaanın çocuklarından asker yazımına başlandı. Bunlar da Pençik Oğlanları gibi yetiştirildiler.

Devşirmeler, Yeniçeri Ocağı'na girmeden önce Acemi Oğlanları kışlasında eğitim görürlerdi. Bu eğitim sırasında, askerlikle ilgili bilgilerin ve sporların yanı sıra saray hizmetlerini ve protokol usullerini de öğrenirlerdi. Bu kışlalar, bir çeşit askerî okul işlevini yerine getirirlerdi. Acemi Oğlanları kışlaları Manastır ve Edirne'den başka, İstanbul'da Yeni Saray (Topkapı), Galatasarayı, Eski Saray, Atmeydanı, Şehzadebaşı semtlerindeydi. Zamanla

devşirmelerin, tımarlı sipahiler yanında yetiştirilmesi usulünden vazgeçilip, doğrudan bu kışlalara alınmasına başlandı.

Acemi Oğlanları kışlasında yetişmiş olanların bir kısmı saray hizmetleri için alıkonur, geri kalanlar Yeniçeri Ocağı'na gönderilirlerdi. Gerekli bilgileri evvelce edinmiş oldukları için, burada askerî eğitimle meşgul olurlardı.

Kapıkulu ocakları cebeci, topçu, humbaracı, lağımcı, top arabacısı, kapıkulu süvarisi gibi çeşitli ocaklardan meydana gelmekteydi. Her ocağın sorumlu olduğu işler için, bu ocaklara girenler ayrı bir eğitim görmek zorundaydı. Böylece, askerî uzmanlık dallan ortaya çıkıyordu.

Osmanlı ordularında topun kullanılması, 14. yüzyıl sonlarında başlamıştı. İstanbul'un fethinde kullanılan büyük toplar, top dökme ve kullanma tekniğinin ne kadar geliştiğini göstermektedir. Fetihten sonra, 15. yüzyıl sonlarında, İstanbul'da top döküm evi kurulmuştur. Bu döküm evinin bulunduğu semte Tophane adı verilmiştir. (Bu semt, günümüzde de aynı adı taşımaktadır).

Top yapımı ve kullanımı ince hesap isteyen, dolayısıyla iyi yetiştirilmiş elemanlara ihtiyaç gösteren bir işti. Bu bakımdan, Tophane, topun hem yapımı hem de kullanımı için gerekli bilgileri öğretmekle uğraşan bir sanat okulu niteliğindeydi. Tophane, çağın gereklerine uygun olarak, 18. yüzyılda Comte de Bonneval (Kont dö Boneval) ve Baron de Tott (Baron dö Tot) tarafından modern hâle getirildi. Ayrıca, Mühendislik ve Sürat Topçuluğu bölümü ilâve edildi. Tophane, Tanzimat'a kadar hizmet gördü.

Başlangıçta pek ağır olmayan topların uzak yerlere taşınması zor değildi. Ancak, zamanla, özellikle kale kuşatmaları için büyük topların dökülmesine ihtiyaç duyuldu. Bu topların taşınması için arabaların kullanılması gerekiyordu. Top Arabacıları Ocağı, bu ihtiyacı karşılamak için kuruldu.

El bombası olarak kullanılan "humbara"ların ve havan toplarının yapımı ile Humbaracı Ocağı uğraşırdı. Kumbaracıların bir kısmı devlet merkezinde, bir kısmı eyaletlerdeki kale kuvvetlerinde görev yapmaktaydı. Bu dalda yetişenler, eğitimlerini Humbaracı Ocağı bünyesinde yaparlardı.

Yine bir bölümü kale kuvvetleri içinde görev yapan lağımcılar, kuşatmalarda, surların altından tünel kazar, yerleştirdikleri patlayıcıların kale içinde infilâk etmesini sağlarlardı. Bunlar da eğitimlerini Lağımcılar Ocağı'nda yaparlardı.

Kapıkulu ocaklarının bünyesinde bulunan Cebeci Ocağı'nın görevi, savaşan bütün birliklerin silâhlarını yapmak, savaş alanına götürmek, kullanıldıktan sonra toplamak ve korumaktı. Kendi yapmadığı silâhları başka yerlerden satın alarak sağlamak ve onarmak da bu ocağın görevleri arasındaydı.

Cebeci Ocağı'nda kılıç yapımı için Kılıçhane, tüfek yapımı için de Tüfenkhane adı verilen imalâthaneler vardı. Kılıç yapmak, ustalık isteyen bir işti. Demirden çelik yapmak, çeliğe su vermek, kılıcı şekillendirmek, onların üzerine yazı yazmak, nakış yapmak, kabzalarını, askısını ve kınını imal etmek ayrı ayrı emek ve hünere ihtiyaç gösteriyordu. En iyi kılıçlar Şam çeliğinden yapılır ve bunlara Dımışkî denirdi. Bunun için Kılıçhaneye Dımışkîhane adı da verilirdi. Haliç'in Cibali semtinde bulunan Tüfenkhanede ise ordunun tüfek ihtiyacını karşılayacak üretim yapılırdı. Bağdat, Erzurum, Diyarbakır, Belgrad, Budin gibi büyük şehirlerde de tüfek imalâthaneleri vardı. Buralardaki teknik eğitim, usta-çırak ilişkisi şeklinde yürütülürdü.

Kapıkulu ocakları içinde bulunan Canbaz sınıfının görevi, padişahın önünde savaşmak ve düşman üzerine şiddetli hücumlar yapmaktı. Atlı birlikler olan canbazlar, canları pahasına savaşan serdengeçtilerdi. Canbazhane denilen kışla-okullar tersane bahçesi içinde ve

Eyüp'teki Bahariye Sarayı bahçesindeydi. Bu bakımdan, saray teşkilâtı içinde görev yaptıkları anlaşılmaktadır.

Askerî mızıka okulu olan Mehterhane'de, Acemi Oğlanları kışlasından gelen gençler, musiki eğitimi yaparlardı. Nazarî bilgiler yanında, mehter takımındaki âletlerden birini çalmayı öğrenirlerdi. Ayrıca Kur'an, hat, kitabet, meşk hocalarından ders görürlerdi. Mehter mensupları Yeniçeri Ocağı'na bağlıydılar, fakat "taşra çıkmazlardı".

İlk ve en büyük mehterhaneler At Meydanı (Sultanahmet)'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nda, Demirkapı'da, Yerebatan Sarayı'nda, Yedikule'de faaliyet gösteriyordu.

1826ya kadar devam eden Mehterhane, Yeniçeri Ocağı'nın bu tarihte ortadan kaldırılması ile lağvedilmiştir.

2. Değişmeler ve Gelişmeler Dönemi

a. Eski Kurumların Durumu

Osmanlı Devleti, kuruluşundan 16. yüzyıl sonuna kadar sürekli gelişen ve büyüyen bir devletti. Bu gelişme, sadece siyasî ve askerî alanda olmakla kalmıyordu. Toplumun bütün kesimlerinde bir canlılık ve hareketlilik vardı. Esasen, toplumun her kesimi birbirine bağlı ve birbirini etkiler durumdaydı. Siyasî ve askerî gelişmenin temelinde ekonomik yeterlilik, devlet teşkilâtının düzenli işlemesi, sosyal ve hukukî yapının sağlamlığı gibi sebepler vardı. Sanat, mimarî, teknik, ilim, askerlik, ekonomi, denizcilik, devlet yönetimi alanlarında dünyanın en ileri ülkesi olmanın sırrı da buydu. Bütün bu alanlarda dünya çapında şahsiyetlerin bu dönemde yetişmiş olması tesadüf değildi.

Bu gelişmenin temelinde, insan yetiştirme düzeni, yani eğitim ve öğretim sistemi yer alıyordu. Bu sistemin yetiştirdiği yüksek nitelikli insanlar ve nesiller, Osmanlı Devleti'nin bu derece yükselmesini sağlamışlardı.

Eğitim sisteminin kusursuz işlediği dönemlerde okullara giriş, sınıf geçme ve mezun olma yolları yetenek ve bilgi sahibi herkese açıktı Kimseye ayrıcalık tanınmıyor, iltimas ve rüşvet gibi kanun ve ahlâk dışı yöntemlere başvurulmuyordu. Ancak, 17. yüzyılda, bu dönem geride kaldı. Siyasî ve sosyal kurumlarda bozulma başladı. Devlet mekanizmasında yer alanlar, kendi çıkarlarını, ülke çıkarlarından önde tutmaya başladılar. Yolsuzluklar arttı. Devlet görevlerinin parayla satılması gibi kötü bir çığır açıldı. Rüşvet ve iltimas yaygınlaştı. Yüksek makamlara, lâyık olmayanlar geçmeye başladı. Bunun sonucunda, dünyadaki gelişmeler gereği gibi takip edilemedi. Ekonomik çöküntü hızlandı. Sosyal huzursuzluk arttı. Devlet ve toplum kurumlarında baş gösteren çözülme gittikçe hızlandı.

Bütün bu gelişmeler, eğitim sistemi üzerinde de olumsuz etkiler yaptı. Okula ve işe girmede rüşvet ve iltimas yolu yaygın hâle geldi. Öğretim kurumlarında, çağın gereklerine uygun düzenlemeler yapılamadı. Eski sisteme göre yetişmiş nesiller, yenilikleri kavrayacak ve uygulayacak seviyeye ulaşamadılar. Kurum ve kuruluşları yönetecek insan gücünün bu durumu, her alanda görülen yetersizliğin temel sebebi oldu. Askerî kurumlar da bundan payını aldı. Savaş alanlarında yenilgiler başladı ve devam etti. Bu yenilgiler, Osmanlı devlet adamlarını bazı tedbirler almaya zorladı. Ancak, temel sebep gözden kaçırıldığı için, bunlar başarılı olamadı. Sonunda, eğitim sistemi düzeltilmeden, diğer alanlarda yapılacak ıslahatlarla sonuç alınamayacağı anlaşıldı. Eğitim konusundaki yeniliklere, böylece 18. yüzyıldan itibaren başlandı.

b. Eğitim ve Öğretimde Gelişmeler ve Yeni Kurumlar

1. Gelişmeler

17. yüzyıl sonunda uğranılan askerî yenilgiler üzerine siyasî, askerî ve

sosyal alanlarda yenilik arayışlarına başlandı. Askerlik alanında girişilecek yenileşme hareketlerinin temeli yetişkin insana, yani eğitime dayanıyordu. Bunun için, askerî alandaki yeniliklere, Batı tarzında okullar açılmakla başlandı. Bu dönemde, Avrupa devletleri arasında en yakın ilişkiler Fransa ileydi. Onun için Batıdan alınan yeniliklerde Fransız örneği ön plânda gelmekteydi.

Pasarofça Antlaşması (1718)'ndan 1730'a kadargeçen barış dönemi (Lâle Devri), yenilik hareketlerinin belirgin olarak görüldüğü devredir. Sultan III. Ahmed 'in hükümdar olduğu bu dönemde matbaanın hizmete girmesi, yenileşmede önemli bir adım teşkil etti. İbrahim Müteferrika'nın, İstanbul'da, Sultanselim'de kurduğu matbaada tarih, dil, matematik, coğrafya ve diğer bilim dallarında eserler basıldı. Dinî kitaplar, basım faaliyetinin dışında tutuldu. Bu matbaada 1745'e kadar 20 ciltlik 16 eser basıldı. Bunlar arasında Kâtip Çelebi'nin, Naimâ, Raşid, Âsım gibi ünlü tarihçilerin kitapları, Kopernik ve Keller gibi Avrupalı bilginlerin eserlerinden tercümeler bulunuyordu. İbrahim Müteferrika da kendisine ait bazı eserleri yayımlamıştı. Bu eserlerinden birini padişah I. Mahmud'a sunmuş ve matbaanın sağladığı imkânlara, Avrupa devletlerinin askerî düzenlerine, yönetim tekniklerine dikkat çekmişti. Gerçekten, önemli eserlerin matbaada çoğaltılması ve ucuz fiyatla satılması, okuma-yazma eğilimini arttırmış, eğitim hayatının başlıca dayanaklarından birini meydana getirmiştir.

I. Mahmud döneminde, Avrupalı uzmanların gayretleriyle, Humbaracı ve Topçu ocakları, Batı tarzında modernleştirildi. Topçu askerlerinin çağdaş yöntemlerle yetiştirilmesi gerekiyordu. Bunun için Üsküdar'da Hendesehane adı ile bir askerî mühendis okulu açıldı. Ancak, bu okul, yeniçerilerin karşı çıkması üzerine 1750de kapatıldı.

Batı örneğine göre açılan Mühendishane (1773) de, topçu birliklerine eleman yetiştirmek amacıyla faaliyete geçmişti. Bu okulun kurulmasında da Fransız uzmanlardan yararlanıldı. Askerî eğitim alanındaki yenilikler Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn (Deniz Mühendis Okulu)'un açılması ile devam etti.

Osmanlı Devletindeki yenilik hareketleri ve buna paralel olarak eğitimdeki olumlu gelişmeler III. Selim zamanında hızlandı. Bu yenilikçi padişahın askerlik alanında giriştiği reformlar, Yeniçeri Ocağı'nın direnişi karşısında başarıya ulaşamadı. Ancak, yenileşme süreci başlamış bulunuyordu. Bu süreç, III. Selim'in öldürülmesinden sonra, II. Mahmud döneminde de devam etti. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile eğitim alanındaki yenilikler de hız kazandı.

Bütün bu yenilikler, sadece askerî tekniklerin Avrupa'dan alınmasıyla kalmadı; aynı zamanda bu teknikleri başarılı kılan anlayış ve düşüncelerin de Osmanlı ülkesine girmesini sağladı. Avrupa'dan gelen subay ve teknisyenlerin teknik öğretimi ile yetişen gençler, Avrupa düşüncesine ve davranışına açık hâle geldiler. Bu uzmanlar, Osmanlı toplumunun bazı kesimlerini de etkiliyorlardı. Ancak, bu dönemde Batı etkisinin ve düşüncesinin kök saldığını söylemek yanlıştır. Bunun en büyük sebebi, medresenin direnişi olmuştur. Ulema, gerek hükümdar, gerek halk üzerindeki etkisini sürdürmek istiyordu. Fakat, medreseler artık yeterli bir eğitim veremiyorlardı. Daha yüksek teknik okullarda okumak isteyen gençler, yabancı dil, matematik ve fen bilgileri öğrenmek zorundaydı. Bunu sağlamak için yeni okullara ihtiyaç vardı. II. Mahmud, bu tarz okulları açarken, medreseleri kaldırmayıp kendi hâllerine bıraktı. Böylece, ulemanın direnişini frenledi.

Eğitim alanındaki gelişme temposu Tanzimat'la birlikte hızlandı. Tanzimat Fermanı'nın ilânından kısa bir süre sonra, yeni bir eğitim programı hazırlamakla görevli Meclis-i Maârif-i Muvakkat (Geçici Eğitim Meclisi) kuruldu (1846). Bu meclis, henüz eğitimle ilgili bir bakanlık bulunmadığı için, Ticaret Bakanlığı bünyesinde görev yapıyordu. Eğitimle ilgili ilk bakanlık Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'dir. 1866 da ise Maârif-i Umumiye Nezareti (Umumî

Eğitim Bakanlığı) kuruldu. Uzman komisyonlar tarafından çok sayıda rapor, plân ve program hazırlandı. Ancak, devletin içinde bulunduğu malî zorluklar, eğitim alanında yeterli yatırım yapılmasını engelliyordu.

Ahmed Cevdet Paşa'nın öncülüğünde kurulan "Encümen-i Dâniş" (Akademi)'nin amaçlan arasında, halkın genel eğitimi için yararlı olacak eserlerin yazılması veya yabancı dillerden çevrilmesi de bulunuyordu. 18. yüzyılda başlamış olan Türkçenin sadeleştirilmesi eğilimi, Encümen-i Dâniş'in çalışmalarıyla hız kazandı. Herkesin anlayabileceği bir dille okunup yazılması, eğitimin yaygınlaştırılması açısından önem taşıyordu.

Tanzimat döneminde, medreseler hâlâ güçlerini koruyorlardı. Eğitim alanında yenilikler yapılırken, medrese taraftarlarını ürkütmemeye dikkat edildi. Batı tarzında kurulan okulların programlarına, medreselerde okutulan derslerden ve uygulanan yöntemlerden bir kısmı da alındı. Böylece, yeni eğitim sisteminde, eski ile yeni unsurlar bir arada yaşamaya devam ettiler. Medreseler varlıklarını koruyorlardı. İki ayrı sistemden, dünya görüşleri farklı kuşaklar yetişiyordu. Bu farklılık, eğitim ve fikir hayatında, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürecek bir mücadelenin asıl sebebi olmuştur.

1869'da yayınlanan Maârif-i Umumiye Nizamnamesi (Genel Eğitim Tüzüğü) 'nin temelini, Batılı eğitim uzmanlarının hazırladığı raporlar oluşturuyordu. Bu tüzükle, o güne kadarki uygulamalar bir sisteme bağlandı. Ayrıca, 19. yüzyılın sonuna kadar yapılacak işler için plânlar hazırlandı. İlk-öğretim zorunlu hâle getirildi. Öğretim yöntemleri de modernleştirildi. Bir eğitim meclisi kurularak, ders kitaplarının yazımı ve çevrilmesi, öğretmenlerin tayini ve devlet okullarının denetimi bu meclise verildi.

II. Abdülhamid döneminde de, eğitimdeki hızlı gelişme devam ettirildi. Arttırılan bazı vergilerin bir bölümü, devlet okullarının yapımına ayrıldı. Yerel eğitim meclislerine, malî imkânları kullanma, öğretmenleri atama ve azletme yetkileri verildi. Bunun yararlı sonuçlan görüldü. Öğrencilerin anlayabileceği bir yazı üslûbunun geliştirilmesi ve teknik bir sözlük hazırlanması çalışmaları hızlandırıldı. Ülkenin her yerinde çok sayıda okul binası inşa edildi.

Bütün bu olumlu gelişmelere karşı, eğitimin niteliğinde istenen amaçlara ulaşılamadı. Eğitim programlarında önemli yenilikler yapılamadı. Yeni yetişen aydınlara, devletin bütünlüğü için gerekli olan millî birlik ve bağlılık bilinci yeterince verilemedi. Medreseler, yeni tarzda açılan okullar, azınlık okulları ve yabancı okullar, öğrencilerine ayrı yöntem ve amaçlarla, değişik düşünce yolları vermeye devam ettiler.

Bununla beraber, II. Abdülhamid döneminde basın hayatı canlandı. Yeni gazeteler ve dergiler yayımlandı. Rejimin sıkı denetimi karşı sında, yayın organları, siyasî konulardan çok, kültür, edebiyat, eğitim konularına ağırlık verdiler. Özellikle Ahmed Midhat Efendi'nin gazetelerdeki yazı ve romanları, halkın eğitiminde yararlı bir rol oynadı.

İkinci Meşrutiyetin ilânı ile fikir hareketleri canlanmış, gazete ve dergilerin sayısı artmıştı. Ancak, Osmanlı Devleti, çok zor bir dönemi yaşıyordu. Zorlukları yenmenin ilk şartını, eğitim ve öğretimin geliştirilmesinde görenlerin sayısı artmıştı. Öğretmenlerin yetiştirilmesi için önemli adımlar atılmış, ders programlan yenilenmiş, eğitim yöntemleri modern hâle getirilmişti. Ancak, uygulama için gerekli ortam ve zaman yeterince bulunamadı. Savaşlar, yenilgiler, genç kuşakların cephelerde görev alması gibi sebepler, istenen sonuçların alınmasını engelledi.

Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde eğitime önem verildi. Hukukî düzenlemeler yapılarak baş arılı sonuçlar alınması mümkün oldu.

2. Öğretim Kurumları

(a) Askerî Kurumlar

Osmanlı Devleti'nde Batı örneğine göre açılan ilk askerî eğitim kurumları Humbarahane ve Hendesehane'dir. Bunlar, topçu sınıfındaki askerlerin teknik bilgilerle yetiştirilmesini amaçlıyordu. Ancak, bu okullar, Yeniçeri Ocağı'nın direnişi karşısında bir süre sonra kapatılmıştı. Halil Hâmid Paşa, sadrazam olunca, bu okulun yeniden faaliyete geçmesine karar verilmişti. Baron de Tott'un kurduğu modern topçu birliği ve ona bağlı olarak çalışan Hendesehane, III. Selim'in hükümdarlık yıllarına kadar varlığını sürdürmüştü.

Ancak, çağdaş bir okul hâlinde kurulan ilk askerî eğitim kuruluşu Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn'dur. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rus donanması, Çeşme'de baskın yaptığı Osmanlı donanmasını yok etmişti. Rusya'nın Karadeniz'e çıkması, İstanbul'un savunması bakımından büyük bir tehlike olarak görünüyordu. Çeşme bozgunundan kurtulan Cezayirli Gazi Hasan Paşa, yeni bir donanma kurmakla görevlendirildi. Bu donanmanın subaylarını eğitmek için de bir Deniz Mühendis Okulu açılması kararlaştırıldı. Böylece, Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn 1773'te Kasımpaşa'da faaliyete geçti. Bu okulda, öğretmen olarak yabancı uzmanlar görevlen dirildi. Okuma-yazma, Arapça, Farsça dersleri ne ilâveten Fransızca, fen ve denizcilik dersleri de programa konuldu.

Rusya, askerî eğitim sisteminde yapılan bu yeniliklerden ve Fransız subayların modern teknikleri öğretmesinden rahatsızlık duymaktaydı. Fransa'ya başvurarak, bu subayları geri çekmesini istedi. Fransız subaylar ülkelerine döndüler. III. Selim, Fransız İhtilâli'nden sonra, yeniden subay ve teknik eleman gönderilmesi isteğinde bulundu. Yeni Fransız yönetimi bunu uygun karşıladı. Ayrıca, İsveçli ve İngiliz subaylar da, bu okulda ders vermek üzere İstanbul'a geldiler.

Deniz Mühendislik Okulu'nun ders programlan sürekli geliştirildi. Kaptan yetiştirmek üzere Seyr ü Sefâin bölümü açıldı. Gemi İnşa bölümünde ise öğretmenler ve tersanelerde çalışacak elemanlar yetiştirildi. Okulun yeri, yangın vb. gibi sebeplerle birkaç kere değiştirildi. Beyoğlu'na, Heybeliada'ya ve en sonra Kasımpaşa'da yeni yapılan binasına taşındı (1838). Bu bina, 400 öğrencinin eğitim yapabileceği şekilde inşa edilmişti. Okulun adı, 1842de Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne olarak değiştirildi. Cumhuriyetten sonra da Deniz Harp Okulu adıyla Türk deniz kuvvetlerine subay yetiştirmeye devam etti.

III. Selim, topçu ve istihkâm subayı ile mühendis yetiştirmek üzere Mühendishane-i Sultanî adıyla bir okul açtırdı (1793). Eyüp'te faaliyete geçen bu okulda Avrupa'dan getirtilen subaylar ders veriyordu. Fransız Harp Okulu'nda uygulanan ders programları örnek alınmıştı. Bu okuldan yetişen subaylar başarılı olmuşlar; hem kendi birliklerini düzenli ve disiplinli hâle getirmişler hem de kale savunmalarında yararlık göstermişlerdir. II. Mahmud döneminde de, asker ocağının yeniden teşkilâtlanmasında bu okulun önemli hizmetleri görülmüştür.

Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn adı ile kurulan askerî okulun amacı, kara kuvvetlerine subay yetiştirmekti. Okulda 200 öğrenci okuyordu. Okul kütüphanesi için Fransa'dan savaş sanatı ile ilgili fizik, topçuluk, matematik konularında kitaplar ve ansiklopediler getirtilmişti. Bu okul, eğitim çalışmalarını Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdürmüştür .

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, daha sonra Yüksek Mühendis Mektebi, 1944'ten itibaren de İstanbul Teknik Üniversitesi adlarını almıştır.

Osmanlı Devleti'nde tıp öğretimi, Kanunî Sultan Süleyman zamanından beri medreselerde yapılıyordu. Dârüşşifâlar da uygulama yerleriydi. Ancak, medreselerin yeniliklere ve gelişmelere ayak uyduramaması, tıp öğrenimini de yetersiz hâle getirmişti. II. Mahmud, yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adı ile yeni bir askerî düzen kurunca, bu ordunun hekim ihtiyacı ile karşılaştı. Bunun üzerine, askerî hekim yetiştirmek amacıyla Tıbhane-i Âmire ve Cerrahhane-i Mâmûre adlı bir tıp okulu açıldı (1826). Açılış töreninde bulunan Sultan II. Mahmud, eğitim için gerekli tıp kitaplarının

Türkçe yazımına gayret gösterilmesini istedi. Sadrazama gönderdiği yazıda da, kısa zamanda yetiştirilecek hekimler sayesinde yabancı hekimlere ihtiyaç kalmayacağını belirtti.

Tıbhane-i Âmire'de öğretim süresi, başlangıçta dört yıldı. Fransızca, zorunlu dersti. Ayrıca, tıpla ilgili dersler gösteriliyordu. Daha sonra öğretim süresi altı yıla çıkarıldı. Okulun adı da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne olarak değiştirildi (1838). Batı dillerinden tıp kitapları çevrilmeye başlandı. Bu okulu bitirenler arasından ünlü doktorlar kadar, fikir ve siyaset adamları, edebiyatçılar ve yazarlar da yetişmiştir. Bu günkü Gülhane Askerî Tıp Akademisi (GATA)'nin temelini de Mekteb-i Tıbbiye oluşturmuştur.

Kuruluş ve yükselme dönemlerinde büyük baş arılar göstermiş olan Osmanlı ordusu, 17. yüzyıl sonlarından itibaren yenilgilere uğramaya başlamıştı. Bunun sebeplerini araştıran Osmanlı yöneticileri, Avrupa ordularının silâh ve teknoloji bakımından üstün seviyeye ulaştıklarını görmüşlerdi. Bu ordularla başa çıkabilmenin tek yolu, Osmanlı ordusunun da teşkilât ve donanım bakımlarından o seviyeye çıkarılmasıydı. Bunun için de, üstün komuta yeteneğine ve modern savaş bilgisine sahip subayların yetiştirilmesi gerekiyordu. Bunda başarılı olmak için, Batı usulünde bir Harp Okulu açılması lâzımdı.

II. Mahmud, bu göreve Namık Paşa'yı getirdi. Namık Paşa, Avrupa ülkelerine gidip oradaki harp okullarını incelediği için bu konuda hazırlıklıydı. İlk olarak Maçka kışlası onarıldı ve okul binası hâline getirildi. Sonra öğretim için gerekli olan programlar hazırlandı, ders araç ve gereçleri getirtildi. Harp Okulu "Mekteb-i Harbiye" adıyla 1835'te açıldı.

Harp Okulu, başlangıçta dokuz sınıflıktı ve lise seviyesindeydi. Birinci kitabı bitiren öğrenciler ikinci kitaba geçerlerdi. Başarılı sayılanlar da subay olurlardı. Ancak, bu sistemin, istenen sonuçları vermediği görüldü. Okulun dört yıla çıkarılarak, savaş bilgisi veren bir yüksek okul hâline getirilmesi kararlaştırıldı. Üstün başarı gösteren öğrenciler yüksek kısma, diğerleri orta kısma (idadi) alındı. Fen ve kültür derslerine Fransızca da ilâve edildi. Öğretmen yetiştirmek üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine Öğrenciler gönderildi. Avrupa ülkelerinden öğretmenler getirtildi.

Galib Paşa'nın okul kumandanlığı döneminde, askerî öğretmen sınıfı kuruldu. Bu öğretmenler, orta kısımda ders vereceklerdi. Süleyman Paşa'nın kumandanlığı sırasında piyade ve süvari sınıflarının eğitimi için Fransa; topçu sınıfının eğitimi için de Prusya harp okullarının metodları kabul edildi.

Osmanlı ordusu 1877-1878 Savaşı'nda Rus ordularına yenilince, askerî eğitimde yeniliklere gitme fikri kuvvetlendi. Sultan II. Abdülhamid, bu amaçla Almanya'dan uzman subaylar istedi. Berlin Harp Okulu tarih öğretmeni olan Binbaşı Cobnar von der Goltz (Kolmar fon der Golç) İstanbul'a gönderildi. Goltz'a paşalık ünvanı ile birlikte yeni düzenlemeler yapmak görevi verildi. Golç, askerî eğitim sisteminde köklü yenilikler yaptı. Harp Okulu da bu değişimlerden payını aldı. İstanbul'dan başka Manastır, Şam, Bağdat, Erzincan ve Edirne'de yeni harp okulları açıldı. Fakat, bunlar İkinci Meşrutiyet'ten hemen önceki yıllarda kapatıldı. Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde 1849'da açılmış olan Baytar Sınıfı (veterinerlik bölümü), 1906'da Mekteb-i Tıbbiye ile birleştirildi.

İkinci Meşrutiyet döneminde de Harp Okulu'nun ders ve talim programında değişiklikler yapıldı. Viyana, Paris, Londra, Berlin gibi Avrupa başkentlerine öğrenciler gönderildi. Birinci Dünya Savaşı çıkınca ikinci sınıf öğrencileri, asteğmen rütbesiyle orduya alındılar. Harp Okulu kapatıldı (1914).

Osmanlı ordusunda, okullardan mezun olmuş subayların yanında bir de "alaylı" denilen subay sınıfı vardı. Bunlar, askerî birliklerde gösterdikleri başarıya göre terfi ederek subay oluyorlardı. 1909da yapılan düzenleme sırasında, alaylı subayların eksikliklerini tamamlamak üzere Zabitan Talimgâhı kuruldu. Ordunun subay ihtiyacı, Birinci Dünya Savaşı sırasında bu talimgâhtan karşılandı.

Millî Mücadele döneminde Ankara'da açılan talimgâha, zaferin kazanılmasından sonra Harp Okulu adı verildi.

Harp Okulu, 19. ve 20. yüzyıllarda çok değerli subaylar ve kumandanlar yetiştirmiştir. Bunun yanı sıra Askerî Tıbbiye'de olduğu gibi Harp Okulu'ndan mezun olmuş siyaset ve devlet adamlarının, sanat ve edebiyat dünyasında seçkin yeni bulunan sanatkâr ve edebiyatçıların, ressamların sayısı pek çoktur. Kurtuluş Savaşımızı zaferle sonuçlandıran kadro, Harp Okulu'nda okumuş kumandanlardı. Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları da Harp Okulu'nun mezunları arasındadır.

Harp Akademileri: Osmanlı ordusunun kurmay subayları, 1845e kadar, kuvvet karargâhlarında özel olarak veya yabancı ülkelere gönderilerek yetiştiriliyorlardı. 1845'te bu subaylara erkânıharp zabiti adı verildi. 1848'de ise bu günkü Harp Akademileri'nin temeli atıldı. İlk kurmay subaylar 1849'da orduya katıldılar.

Teşkilâtında ve ders programlarında çeşitli dönemlerde değişiklikler yapılan ve 1909'da Erkân-ı Harbiye Mektebi adını alan Harp Akademileri, cumhuriyetin ilânından sonra bir komutanlık hâline getirildi. Deniz ve Hava Harp Akademileri de kurularak aynı komutanlığa bağlandı. Bu gün de faaliyetini sürdürmekte olan Millî Güvenlik Akademisi 1952'de kuruldu.

Köylerde ve kırlık kesimde güvenliği sağlamak ihtiyacı, 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme geldi. Bu amaçla, 1870'te bir nizamname yayınlandı ve askerî zaptiye teşkilâtı kuruldu. Bu teşkilât,jandarmanın çekirdeğini oluşturdu. 1903'te Jandarma Nizamnamesi çıkarıldı. Jandarma birliklerine kumanda edecek subayların yetiştirilmesi amacıyla 1909'da, İstanbul'da, Jandarma Mektebi açıldı. Karakol kumandanı ve başçavuş adayı yetiştiren bu okullar, daha sonra ülkenin başka bölgelerinde de faaliyete geçti.

(b) Sivil Kurumlar

II. Mahmud döneminde, ilköğretimin mecburî olduğu ilân edildi. Bu mecburiyet, sadece İstanbul için geçerliydi. Daha sonraki hükümdarlar döneminde de bu ilke muhafaza edildi. Ancak, ilköğretim mecburiyetinin uygulanması için gerekli araçlar sağlanmamıştı. Bu yüzden, uygulamaya hemen geçilemedi. Mecburî ilköğretimin üç aşamalı olması kabul ediliyordu: Sıbyan mektepleri, İptidaîye mektepleri ve Rüştiyeler.

Bu günkü eğitim aşamalarına benzememekle beraber, Sıbyan mektepleri ana okullarının, dört yıl süreli İptidaîyeler ilkokulların, Rüştiyeler ise orta-okulların karşılığı idiler. İptidaîyeler daha sonra altı yıla çıkarılmıştır. Rüşdiyeler ise kızlar ve erkekler için ayrı aynydı.

İptidaîyelerde alfabe, okuma, Kur'an, din bilgisi, tarih ve aritmetik dersleri okutuluyordu. Rüştiyelerde, bu derslere Türkçe, Arapça, Farsça, coğrafya gibi dersler ilâve ediliyordu. Önceleri Rüştiyelere yalnız Müslüman erkek çocukları alınmaktaydı. 1861'de açılan ilk Kız Rüştiyesi ile kız çocukları da bu kurumlarda okuma imkânına kavuştu. Islahat Fermanı'nın getirdiği yeniliklere uygun olarak, 1867'den itibaren Hristiyan çocuklar da Rüştiyeye alınmaya başlandı. Fakat, kendi cemaat okullarında eğitim gören Hristiyan çocuklardan Rüştiyeye geçenler fazla olmadı. "Rüştiye" adı 1923'e kadar kullanıldı.

19. yüzyılda eğitim hayatında başlatılan yenilikler sırasında, orta öğretim kurumları İdâdiler, Sultanîler ve Dârülmaârifler olarak belirlenmişti.

İdâdiler, zaman zaman bu günkü ortaokul ve lise aşamaları olarak düşünüldü. Ancak, genel olarak lise karşılığı kabul edildi. Rüştiyelerde okuyan öğrencilerin sayısı artınca idâdilerin açılması yoluna gidildi. 1869'da çıkarılan Maarif Nizamnamesi gereğince köylerde ve mahallelerde Sıbyan mekteplerinin, beş yüz haneli kasabalarda Rüştiyelerin, bin haneli kasabalarda İdâdilerin, il merkezlerinde Sultanîlerin açılmasına başlandı. İdâdiler, Sultanîlere öğrenci yetiştirecekti. Buna göre, Sultanîler, bu günkü liseler seviyesindeydi. Daha sonra, il

merkezlerinde açılan Sultanîlere yedi yıllık idâdî, sancaklarda açılanlara da beş yıllık idâdî denildi. 1908'den sonra il merkezlerinde Sultanî adını taşıyan ortaokullar açıldı. İdâdiler ise yedi sınıfa çıkarılarak lise dengi kabul edildi.

İlk İdâdî, 1872de İstanbul'da açıldı. Müslüman ve Hristiyan Rüştiye mezunları, İdâdilere sınav vererek giriyorlardı. Bu okullarda Türkçe, yabancı dil, tabiat bilgisi, matematik, astronomi, resim gibi dersler gösteriliyordu. Öğrenim süresi üç yıldı.

İlk Sultanîler, Sultan Abdülaziz zamanında açılmaya başlandı. Tanzimat döneminin ünlü devlet adamları, İstanbul'da Türkçe ve Fransızca öğretim yapacak büyük bir okul açılmasını istiyorlardı. Lise seviyesindeki bu okul, Avrupa okulları ayarında olacaktı. Müslüman ve gayrı Müslim öğrenciler bir arada okuyacaktı. Okula alınan öğrencilerin seçiminde sadece zekâ ve yetenek ölçüleri göz önünde tutulacaktı. Böylece okula girebilecek yoksul öğrenciler de iyi şekilde yetiştirilerek yüksek makamlarda görev alabilecekti.

Rusya, Osmanlı ülkesinde Rusça öğretim yapacak bir okulun açılmasını, bu yapılmazsa Galatasaray Sultanîsi'nin kapatılmasını istiyordu. Rum patriği, okulda Yunanca öğretilmediği için, Rum ailelerin, çocuklarını Galatasaray Sultanîsi'ne göndermemelerini bildirdi. Yahudi hahambaşısı, müdürün Fransız olduğunu ileri sürerek, okula Yahudi çocuklarının gönderilmesini yasakladı. Papa ve Katolik Ermeni patriği de, okulun açılmasına karşı çıktılar. Müslüman ve gayrı Müslim çocukların bir arada öğretim görmesini istemeyenler de itiraz edenler arasındaydı. Harbiye nazırı ve bir kısım basın da Galatasaray Sultanîsi'ne karşıydılar. Bütün bunlara rağmen, Galatasaray Sultanîsi 1868'de hizmete girdi. Başlangıçta beş sınıflı lise bölümü vardı. Sonra ilk ve ortaokullar da ilâve edildi. Azınlıkların, Rusya'nın ve içteki bazı çevrelerin şiddetli tenkitlerine rağmen, okulun öğrenci sayısı her yıl arttı ve üçüncü sene 640'a yükseldi. Okul müdürü Fransız idi. Daha sonra Ali Suavi ve Tevfîk Fikret gibi tanınmış kimseler de bu okulda müdürlük yaptılar.

1874'te Galatasaray Sultanîsi'nin yüksek kısmı da açıldı. Bunlar Hukuk, Edebiyat ve Mühendislik fakülteleri idi. Öğretmenlerin çoğu Fransa'dan geliyordu. Okulun adı, Cumhuriyetin ilânından sonra "Galatasaray Lisesi" olarak değiştirildi. Okul, 1968'e kadar geçen yüz yıl içinde beş bine yakın mezun verdi.

Sultanîlerin bütün il merkezlerinde açılması fikri gerçekleşmedi. Buna karşılık, öğrencileri üniversiteye (Dârül fünûn) hazırlamak amacıyla Dârülmaârif adı verilen bir okul kuruldu. Burada uygulanan program, devlete memur yetiştirilmesi de göz önünde tutularak hazırlanmıştı.

(ç). Meslekî Kurumlar

Tanzimat'ın amaçladığı hukuk devletinin kurulması, modern hukuk esaslarını kavramış hukukçuların yetişmesine bağlıydı. Islahat Fermanı hazırlanırken bu ihtiyaç daha yakından hissedildi. Sultan Abdülaziz döneminde bir hukuk mektebi açılması eğilimi kuvvetlendi. Başlangıç olarak, Adliye dairesinde hukuk dersleri verilmeye başlandı. Daha sonra Galatasaray Sultanîsi'nin yüksek kısmı olarak Hukuk Mektebi açıldı (1874). Bu okul bir süre sonra kapatıldı. Ancak, yoğun tepkiler üzerine yeniden öğretime başladı ve 1900'de Dârülfünûn açılınca buraya bağlı bir şube (fakülte) hâline getirildi.

Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmaları sonunda, dış ticaretten başka, iç ticaret de yabancıların eline geçmeye başlamıştı. Bir ticaret okulu açılarak, bu alanda çalışacak elemanlar yetiştirilmesi gerekiyordu. İlk teşebbüs 1860'ta yapıldı, fakat başarılı olmadı. Nihayet ilk Ticaret Mektebi 1881'de Bâbıâlî civarında açıldı. Okulda Fransız ticaret okullarının programı uygulanıyordu. Öğretim süresi dört yıldı. Ticaret Nezareti'ne bağlı olan bu okul, öğrencilerinin az oluşu sebep gösterilerek 1888'de kapatıldı.

Bayındırlık işlerinde çalışacak mühendis yetiştirmek üzere, 1875'te Turuk u Maabir (Yollar ve Geçitler) adı ile sivil bir mühendis okulu açıldı. Sultan II. Abdülhamid döneminde, öğrencilerinden çoğunun Hristiyan olduğu gerekçesiyle bu okul kapatıldı. Fakat, ihtiyaç zorladığı için, öğrencilerine üniforma giydirilerek Mülkiye Mühendis Mektebi adı ile yeniden açıldı (1883). Üç sınıfı İdâdî, dört sınıfı yüksek olmak üzere, öğretim süresi yedi yıldı. Bir müddet sonra İdâdî sınıfları kaldırılarak sadece yüksek kısım bırakıldı.

Askerî Baytar Mektebi 1848'de kurulmuştu. Fakat sivil elemanları yetiştirecek bir okul yoktu. Türkiye bir tarım ülkesi olmasına rağmen, veterinerlik bir meslek hâline gelmemişti. Avrupa ülkeleri, hayvan hastalıklarına tedbir almak üzere, Osmanlı ülkesinden canlı hayvan, yün ve deri alınmasını yasaklamışlardı. Bunun üzerine Tıp Okulu'nda baytarlık okutulmaya başlandı. Bu derslere, 1891 'de Halkalı Ziraat Mektebi'nde devam edildi. 1895'te ise Baytar Mektebi, Kadırga'daki bir binada öğretime başladı.

Devletin ihtiyaç duyduğu memurları yetiştirmek için bir okul açılması fikri II. Mahmud zamanında gelişmişti. Böyle bir okul, Sultan Abdülmecid döneminde "Mülkiye" adıyla açıldı (1859). II. Abdülhamid, çok önem verdiği bu okulu geliştirdi. Mülkiye'nin nizamnamesini kendi hazırladı. 1879'dan itibaren dört sınıflı olarak faaliyetini devam ettiren okulda Müslüman ve gayrı Müslim öğrenciler birlikte okumaktaydı. Mülkiye 1885'te yatılı hâle getirildi.

II.Mahmud döneminde ikamet elçilikleri kurulmuş, Tanzimat döneminde ise Avrupa ülkeleri ile olan ilişkiler yoğunlaşmıştı. Yeni açılan askerî okullar için ders kitaplarının ve yabancı hukuk mevzuatının Türkçeye çevrilmesi de gerekiyordu. Yunan isyanı, o zamana kadar tercüman olarak çalıştırılan Rumlara karşı güveni ortadan kaldırmıştı. Bu sebeplerle, bir tercüme odası kuruldu. Burası, bir süre dil okulu görevini yerine getirdi. 1864'te de Lisan Mektebi adıyla bir dil okulu açıldı.

Osmanlı ülkesinde Rüştiye okullarının sayısı arttıkça öğretmen ihtiyacı kendisini gösteriyordu. Bu sebeple, ilk öğretmen okulu 1847'de İstanbul'da Fatih'te Dârülmuallimin adıyla açıldı. Bu okul, sınavla yirmi öğrenci alıyordu. Öğrencilerin düzgün ifade sahibi, matematik ve Farsçada yetenekli olmaları aranıyordu. Okulda Farsça, aritmetik, geometri, mesaha (ölçü), coğrafya, heyet (astronomi) dersleri veriliyordu. Bu okulun ilk müdürü, ünlü tarihçi Ahmed Cevdet (Paşa) idi. Okul mezunlarının, tayin edildikleri öğretmenliklere gitmeleri mecburî idi. Aksi halde diplomaları ellerinden alınıyordu.

Kız Rüştiyelerinin kurulması ile hanım öğretmenlere duyulan ihtiyaç ön plâna çıktı. Bu konu, Maârif-i Umumîye Nizamnamesi'nin hazırlanması sırasında ele alındı ve ilk Kız Öğretmen Okulu (Dârülmuallimat) 1870'te açıldı. Bu okulda Sıbyan mektepleri için de öğretmen yetiştiriliyordu. İki yıl okuyanlar Sıbyan mekteplerine, dört yıl okuyanlar Rüştiyelere öğretmen oluyorlardı. Programda din bilgisi, gramer, hesap, resim, hat, tarih ve coğrafya dersleri bulunuyordu.

Devlet dairelerine kâtip yetiştirmek üzere kurulan Mekteb-i Mahrec-i Aklâm (1862) önce bir sınıflıyken sonra üç sınıfa çıkarılmıştır. Mülkiye Mektebi genişletilince, bu okul lağvedilmiştir (1876).

Askerî Tıp Okulu, II. Mahmud döneminde açılmıştı (1826). Buradan çıkan hekimler ordu hizmetinde bulunduğu için, sivil halkın sağlık konularıyla ilgilenemiyorlardı. Büyük şehirlerde, yabancı ülkelerde eğitim görmüş Hristiyan hekimlerle yabancı uyruklu hekimler vardı. Bunun dışında, sağlık hizmeti görecek hekim bulunamıyoordu. Bu durum göz önüne alınarak, 1866'da İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açıldı. Rüşdiye mezunları bu okula girebiliyor ve beş yıl öğretim görüp bir yıl da staj yaptıktan sonra doktor oluyorlardı. Öğretim dili Türkçeydi. Okulu bitirenler dolgun maaş alıyor ve askerlikten muaf tutuluyorlardı. Bu sebeple Tıp Okulu büyük rağbet gördü.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de eczacılık eğitimi de yapılıyordu. 1867'de ise Eczacılık Okulu ayrıca kuruldu.

Osmanlı Devletinde sivil denizcilik eğitimi veren bir okul yoktu. Kaptanlar ve çarkçılar usta-çırak ilişkisi içinde yetiştiriyorlardı. 19. yüzyılın ilk yarısında buharlı gemiler inşa edilmişti. Bunların çalıştırılması için, teknik bilgilerle donatılmış kaptanlar gerekiyordu. Bu bakımdan, kaptanlık bir meslek hâlini almıştı. Sultan Abdülaziz, denizciliğe olan eğiliminin de etkisiyle, Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nin içinde yatılı bir Kaptan Mektebi açtırdı (1870). Bu okulun öğretim süresi dört yıldı.

Kaptan Mektebi'nin bir şubesi de Azapkapı 'da açılmıştı. Gündüzlü olan okulda fiilen kaptanlık yapan kimselere kurs şeklinde eğitim veriliyordu.

Kapitülâsyonların olumsuz etkisi ve Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmaları sonunda, Osmanlı pazarlarını Avrupa sanayi ürünleri kaplamıştı. Yerli sanayi üretimi korumasız kalmış ve çöküntüye uğramıştı. Devlet adamları, bu çöküntüyü önlemek için teknik bilgi verecek okulların açılmasını zorunlu görüyorlardı. Bu yolda ilk adımı Niş valisi olan Mithat Paşa attı ve Islahhane adıyla bir sanat okulu kurdu (1860). Tuna valisi olduğu zaman, Sofya'da ve Rusçuk'ta da yeni sanat okulları kurdu (1864). Bu okullarda okuyan Müslüman ve gayrı Müslim çocuklara okuma-yazma, aritmetik gibi temel dersler verilmekte; terzilik, kunduracılık, saraçlık, dokumacılık, matbaacılık gibi sanatlar öğretilmekteydi.

Bu ilk denemelerin baş arılı olması üzerine, sanayi mektepleri açılmasına karar verildi. O sırada Mithat Paşa, Tuna valiliğinden Danıştay (Şûra-yı Devlet) başkanlığına tayin edilmişti. Sanayi okullarının kurulması görevi ona verildi. İlk Sanayi Mektebi 1868'de Sultanahmet'te açıldı. Yatılı ve gündüzlü okuyan öğrencilere çeşitli sanatlar öğretiliyor, ayrıca denizcilik, makinecilik, hatta mimarlık eğitimi veriliyordu.

Mithat Paşa, Tuna valiliği sırasında, Rusçuk'ta kurduğu askerî dikim evi için bir de Kız Sanayi Mektebi'ni faaliyete geçirdi (1865). Bu okulun başarılı olmasını dikkate alarak, kızlar için, İstanbul'da bir sanayi mektebi kurdu (1869). Buradan yetişecek olanlar, Yedikule'deki fabrikada dikim işlerinde çalışacaklardı.

Her iki okul da rağbet gördü ve öğrenci sayısı kısa zamanda arttı. Osmanlı Devleti'nde bundan başka ormancılık, maden, telgraf ve müzecilik konularında eğitim veren başka okullar da açılmıştı.

(ç) Azınlık ve Yabancı Okulları

Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde çeşitli dinlere, mezheplere ve inançlara sahip topluluklar yaşıyordu. Bunlar, dinî konularda olduğu gibi, eğitim konusunda da geniş haklara sahiptiler. Diledikleri gibi eğitim yapmalarına karışılmıyordu. Müslüman çocukların eğitimi vakıflar eliyle yürütülüyordu. Gayrı Müslim toplumlar da eğitim düzenini kendileri kurup devam ettiriyorlardı. Bu konuda en yetkili kişiler, aynı zamanda dinî işlerin başında bulunan patrik, papaz, haham gibi kimselerdi. Ruhanî liderler, toplumlarının ihtiyacı olan okulları kuruyor ve yönetiyorlardı. Bu okullar, genellikle ilkokul seviyesinde ve dinî kurumların yanında açılıyordu. Öğretmenleri de, papazlar veya hahamlardı.

Azınlıklar, Osmanlı ülkesindeki ticaret ve sanayi hayatına, bankerlik işlerine hâkim duruma gelmişlerdi. Bu yolla büyük servetler kazandıkları için, çocuklarını Avrupa'ya gönderip oradaki yabancı okullarda okutabiliyorlardı. Bu bakımdan 19. yüzyılda devletin açmış olduğu öğretmen okullarına ilgi göstermiyorlardı. Onun için, azınlık okullarında eğitimin sürdürülmesi yine din adamlarına kalıyordu.

Azınlık Okulları: Rum azınlığa ait en eski ve önemli eğitim kurumları, İstanbul'daki Fener Rum Mektebi ve Heybeliada Papaz Mektebi'dir. Bu okullar, Patrikhanenin yönetim ve denetiminde eğitim yapıyorlardı. 1844 yılında kurulan Papaz Mektebi, Ortodoks mezhebinin

ilahiyat okulu durumundaydı. Bu sebeple, fen ve kültür derslerine ilâveten, ilâhiyat dersleri de ağırlıklı olarak veriliyordu. Fener Rum Mektebi, tarihî bir nitelik taşıyordu. İstanbul'un fethinden sonra, Ortodokslara sağlanan geniş hoşgörü ortamı içinde, çalışmaya devam etmişti. 1856 Paris Konferansı'na kadar metropolitler tarafından yönetilmişti. 1856dan sonra, yönetimde ağırlık Rum toplumu ileri gelenlerine geçti. Lozan Barış Antlaşması (1923)'ndan sonra, yönetim tamamen Rum toplumuna verildi.

Bu okullarda felsefe, edebiyat, din ve tıp dersleri okutuluyordu. Avrupalı devletlerin, Osmanlıların iç işlerine karışmaları artınca ve Rusya da anlaşmalarla Osmanlı ülkesindeki Ortodoks tebaanın koruyuculuğunu üstlenince, Patrikhane'nin siyasî etkinliği 19.yüzyılda arttı. Bu dönemde gerek Patrikhane, gerek onun yönetimindeki okullarda faaliyet gösteren papazlar, Osmanlı Devletinin parçalanma sürecini hızlandıran çalışmalara katıldılar. Rum okullarındaki eğitimin, Türk düşmanlığını körükleyici bir nitelik aldığı görüldü.

Ermeni azınlığa ait ilk okul, 18.yüzyılın sonunda İstanbul'da açılmıştı. O zamana kadar, eğitim, kiliselerde papazların gayretiyle yapılan bilgi aktarımı şeklindeydi. Daha çok, Ermenice öğretiliyor ve dinî bilgiler veriliyordu. 19. yüzyılın başından itibaren, Ermeni azınlığın açtığı okulların sayısı çoğalmaya başladı. Ermeni Patrikhanesi 1824'te bir emir yayınlayarak, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı en küçük yerlerde bile okul açılmasını istedi. Bunun üzerine Anadolu'da da Ermeni okullarının birbiri ardına açıldığı görüldü. Bu okulların sayısı on yıl içinde 120´ye ulaştı. 1859'da sadece İstanbul'da

42 Ermeni okulu bulunuyordu. Yüzyılın sonunda ise Ermeni ilkokullarının sayısı 813 ü bulmuştu. Bu okullarda, İstanbul'da kurulan Ermeni Maârif Komisyonu'nun belirlediği bir ders programı uygulanıyordu. Okutulan dersler arasında Ermenice, Türkçe, Fransızca, matematik, ticaret dersleri ağırlık taşıyordu. Okulların giderleri, Patrikhane'nin önderliğinde, Ermeni azınlığa mensup iş adamları tarafından karşılanıyordu.

Yahudi azınlığı, eğitimi uzun süre havralarda uygulamıştı. Modern anlamda ilk okul 1854'te, İstanbul'da Musevî Asrî Mektebi adıyla açıldı. Alliyans İsrailit adını taşıyan Yahudi kuruluşu, 1875'ten itibaren İstanbul'da ve Yahudilerin yaşadığı başka şehirlerde çok sayıda okul açmaya başladı.

Yabancı Okullar: Osmanlı Devleti'nin önce Fransızlara bir "lütuf" olarak verdiği kapitülâsyonlar, 19. yüzyıla gelindiği zaman değişik niteliğe bürünmüştü. Avrupa'nın askerî üstünlüğü, siyasî baskıya yol açmış, bu da kapitülâsyonların Osmanlı Devleti aleyhinde işleyen imtiyazlar hâline gelmesi sonucunu vermişti. Büyük devletlerin hepsi bu imtiyazlardan yararlandıkları gibi, kapitülâsyonların kapsamı, ekonomiyle birlikte adalet ve eğitim alanlarını da içine almıştı. Bu durum üzerine, Osmanlı ülkesine gelen çok sayıda misyoner, din işlerinin yanı sıra, eğitim alanında da faaliyet göstermişlerdir. Elçilikler de kendi bünyelerinde elçilik okulları açmaya başlamışlardır.

Avrupa devletlerinin her biri, Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerini arttırmak için, azınlıkları kullanma yoluna gitmişler; çeşitli mezhep mensuplarının koruyuculuğuna girişmişlerdir. Bu devletler, kendi çıkarlarına hizmet edeceğine inandıkları azınlıkları korumak iddiası ile okullar açmışlardır. Bu okullarda eğitim gayesinden çok, din ve mezhep propagandasına ağırlık verilmiştir. Politikacılar, casuslar ve papazlar, "öğretmen" adı altında faaliyet göstererek yıkıcı propagandalarını sürdürmek için yabancı okullardan yararlanmışlardır.

Yabancılara tanınan imtiyazlara Lozan Barış Antlaşması (1923) ile son verildi. 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat (öğretimin birleştirilmesi) Kanunu, yabancı okulları devlet denetimi aldına aldı.

Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa üstlenmişti. Avrupa'dan gelen Cizvit rahiplerinin açtığı ilk Fransız okulu, İstanbul'daki Saint Benoit (Sen

Benuva) Okulu'dur. Bundan sonra, Osmanlı ülkesinde açılmış olan Fransız okullarının sayısı yüzlercedir. Bu okullardan, günümüzde de faaliyetini sürdüren birkaç tanesi kalmıştır.

İngilizlerin koruması altında açılan okullar, daha çok Suriye ve Lübnan bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Diğer bölgelerde açılan okullar daha azdı. İngiliz okullarından günümüze kadar gelen ikisi İstanbul'da bulunmaktadır (Nişantaşı'ndaki İngiliz Erkek Lisesi ve Beyoğlu'ndaki İngiliz Kız Orta Okulu).

Amerika Birleşik Devletleri (A.B.D.) ise, misyonerlik faaliyetini Ermeni azınlığa yöneltmişti. Orta Doğu'daki Amerikan nüfuzunun kuvvetlenmesi için bu azınlığın kullanılması düşünülüyordu. A.B.D. bu amaçla, dinî alanda faaliyet gösterirken, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde konsolosluklar kurdu. İstanbul'da, Beyoğlu'nda Ermeniler için 1834'te açılan okulu diğerleri takip etti. 1863te açılan Robert Koleji'nin Amerikan okulları arasında seçkin bir yeri vardı. Bu okulun ilk yıllarındaki öğrenciler arasında Ermeni ve Bulgar gençlerinin çoğunlukta bulunması dikkat çekiciydi.

İtalyanlar, Osmanlı ülkesinde okul kurma girişimini 1861 de gerçekleştirmişler; İstanbul'da ve Hatay'da okullar açmışlardır. Almanlar da kendi kültürlerini yaymak amacıyla, 1870'ten itibaren okul açmaya başlamışlardır. Bu iki ülkenin, diğer Avrupa ülkelerine göre geç kalmalarının sebebi, kendi siyasî birliklerini kurmak için uğraşmalarıdır. Ayrıca, İstanbul'daki Alman çocukları, Almanca eğitim yapan Avusturya okullarından yararlanıyorlardı. İstanbul'da Avusturya Erkek ve Kız liseleri ile Ticaret Okulu bulunuyordu.

Rusların Osmanlı topraklarındaki eğitim faaliyeti Suriye'de, İran'ınki Bağdat'ta yoğunluk gösteriyordu. Her iki devletin, ayrıca İstanbul'da açılmış okulları da vardı.

Avrupa'daki modern eğitim teknik ve yöntemlerinin Osmanlı ülkesine getirilmesi bakımından yabancı okulların olumlu etkileri görülmüştür. Başlangıçta Türk çocuklarının bu okullara girebilmesi çok zordu. Zamanla Türk öğrencilerin sayısı artmıştır. Fakat, bu okulların büyük bir kısmı, politik amaçlar uğrunda kullanılmışlar, Osmanlı ülkesinde karışıklık çıkarılması için bir araç olarak görülmüşlerdir.

(d) Dârülfünûn

Osmanlı Devleti'nde yüksek öğretim kurumu, medrese idi. Tanzimattan sonra, dinî etkiden uzak bir yüksek öğretim kurumunun açılması gündeme geldi. Tanzimat ilkeleri çerçevesinde, Osmanlı toplumundaki Müslüman ve gayrı Müslim gençler burada birlikte okuyacaklardı. Fakat, üniversite niteliğindeki böyle bir okulun açılabilmesi için alt yapının tamamlanması gerekiyordu. Bu amaçla, Çemberlitaş'ta yeni bir bina yaptırıldı. Öğretim elemanı yetiştirmek üzere Avrupa'ya öğrenci gönderildi. Rüşdiyelerden mezun olanları üniversiteye hazırlamak amacıyla Dârülmaârif adı verilen yeni okullar açılması kararlaştırıldı. Okutulacak kitapların hazırlanması ve tercümesi ile de Encümen-i Dâniş görevlendirildi.

Deneme niteliğinde olmak üzere halka açık gece derslerine 1862'de başlandı. Fizik, kimya, tabiî ilimler, coğrafya gibi dersleri tanınmış hocalar veriyordu. Fakat, bir süre sonra bu derslere devam edenlerin sayısı çok azaldı.

Dârülfünûn'un kurulması 1869'da yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile kararlaştırıldı. 1845'ten beri devam eden çalışmalar bu suretle bir sonuca ulaşmış oldu. Dârülfünûn'da 450 öğrenciye eğitim veriliyordu. Öğrenciler, okula sınavdan geçirilerek alınıyordu. Dârülfünûn, dört fakülteden [Edebiyat, Hukuk, Riyaziye (matematik) ve Tabiî İlimler] meydana geliyordu. Öğrenim süresi üç yıldı.

Medrese çevreleri, Dârülfünûn'un açılmasından hoşnut değillerdi. Burada hayvanlar üzerinde deney yapıldığını ileri sürerek tepkilerini gösterdiler. Dârülfünûn kısa bir süre sonra kapatıldı (1871).

1900'de yeniden faaliyete geçen bu kurumun adı Dârülfünûn-ı Şâhâne'ye çevrilmiş; Tıp, İlâhiyat ve Filoloji bölümleri de ilâve edilmişti. Dârülfünûn'daki öğretim programları bundan sonra geliştirildi ve Beyazıt'taki Harbiye Nezâreti binası (bu günkü Üniversite merkez binası) Dârülfünûn'a verildi. 1933'te çıkarılan bir kanunla Dârülfünûn lağv edildi ve yerine bu günkü İstanbul Üniversitesi kuruldu.

TEST SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi, Osmanlı sarayında eğitime tâbi tutulan üstün nitelikli devşirme çocuklarının bulunduğu kuruluştur?

a. Meşkhane
b. Has Oda
c. Acemi Ocağı
ç. Şehzâdegân Mektebi
d. Medrese

2. Fatih Sultan Mehmed döneminde hizmete giren medreseler, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Hendesehane
b. Dârülhendese
c. Dârülmuallimat
ç. Tetimme
d. Süleymaniye

3. Osmanlı askerî teşkilâtı içinde 1826'ya kadar musiki eğitiminin yapıldığı yerin adı, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Askerî bando
b. Mehterhane
c. Humbaracı Ocağı
ç. Enderûn
d. Seferli Odası

4. Aşağıdakilerden hangisi, Osmanlı Devleti'nde değişmeler ve gelişmeler döneminde açılan ilk okullardan biri değildir?

a. Darülfünun
b. Hendesehane
c. Mühendishane
ç. Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn
d. Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn

5. Aşağıdakilerden hangisi, İptidaîyeyi bitiren öğrencilerin devam ettiği eğitim kurumudur?

a. Sultanî
b. Dârülmaârif
c. Rüştiye
ç. İdâdî
d. Dârülfünûn

6. Fransa'nın, Cizvit rahipleri vasıtasıyla Osmanlı ülkesinde açtırdığı ilk öğretim kurumu, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Alliyans İsrailit
b. Saint Benoit (Sen Benuva)
c. Robert Koleji
ç. Saint Michel (Sen Mişel)
d. Baytar Mektebi

SÖZLÜK

A

abluka: Bir ülkenin veya bir yerin dışarı ile olan her türlü bağlantısını kuvvet kullanarak kesme.
adaletname: Kanunları uygulamayan veya görevlerini kötüye kullanan yöneticileri yola getirmek için padişahların yayınladıkları olağanüstü hüküm.
akit: Sözleşme, mukavele.
âmediye: Osmanlı Devleti'nde ithalattan alınan vergi.
aman (vermek): Yabancı temsilcilere, tüccarlara ve gezginlere, Osmanlı ülkesi içinde korunacaklarına dair devlet güvencesi vermek.
ampir: Napolyon döneminde Fransa'da başlamış ve Avrupa'ya yayılmış olan mimarî, giyim, mobilya üslûbu.
antik: Eski Çağ ile, daha çok Yunan ve Roma tarih ve medeniyetleri ile ilgili olan her şey.
atlas: Yüzü parlak, sık dokunmuş bir tür ipekli kumaş.
avârız: Osmanlı Devleti'nde olağanüstü olarak alınan vergiler.
âyan: Bir yerin ileri gelenleri - Özel olarak, XVII. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı Devleti'nde, ileri gelen yerli ailelerin nüfuz kazanmasıyla ortaya çıkan kudretli kimseler.
ayin: Dinî tören, ibadet - Mevlevi tekkelerinde okunan ağır bestelerin biçimi.

B

bâb-ı meşihat: Şeyhülislâmlık makamı.
Bâbıâli: Osmanlılarda devlet yönetiminin merkezi - Osmanlı hükümeti (18. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır.)
Bâbü's-saâde: Osmanlı sarayında, padişahın devlet işlerini gördüğü ve merasimleri takip ettiği bölüm.

baç: Ticaret yapanlara alınan bir vergi türü.

barça: Kalyon cinsinden küçük savaş gemisi.
barok: Avrupa'da bir mimarlık ve süsleme tarzı - Rönesanstan sonra başlamıştır.
bedesten: Kıymetli eşyaların alınıp satıldığı üstü kapalı çarşı.
berat: Osmanlı Devleti'nde rütbe, nişan gibi imtiyazları, yazılı olarak sahiplerine bildiren ferman.
beraya: Osmanlı Devleti'nde halkın vergi ve haraç vermeyen Müslüman ve kılıç ehli olan bölümü.
beylikçi: Divan yazışmalarını ve devlet merkezindeki bütün bürokratik işlemleri yapan kalemlerin başındaki görevli.
bîrûn: Osmanlı sarayının dış bölümü.
bozlak: Daha çok Orta ve Güney Anadolu'da söylenen bir türkü ezgisi - Bu ezgiyle söylenen konusu acıklı türküler.
burjuvazi: Orta Çağ Avrupa'sında ticarî gelişmeler sonucu ortaya çıkan, halk ile soylular arasındaki sınıf.

C

cebeli: Tımar ve zeamet sahiplerinin barış zamanı besleyip eğitmek ve savaşta beraber götürmek zorunda oldukları savaşçı.
cerime: Osmanlı Devleti'nde suçlulardan alınan nakdî ceza.
cizvit: Reform hareketlerine karşı Papalığın durumunu kuvvetlendirmek amacıyla 16. yüzyılda kurulan tarikat.

cizye: Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayanlardan alınan vergi.
cülûs bahşişi: Osmanlı tahtına yeni çıkan padişahın askerlere ve memurlara dağıttığı para.

Ç

çevgân: At üstünde, değnekle ve takım hâlinde oynanan bir tür cirit oyunu.

D

dânişmend: Medrese öğrencisi.
darp hakkı: Hazinenin, sikke kesiminden elde ettiği gelir.
dârüşşifa: Hastahane, sağlık evi.
dergâh: Tarikat mensuplarının toplanarak âyin yaptıkları tekkeden büyük yer.
despot: Bizans İmparatorluğu'nda bir bölgenin yöneticiliğini de yapan hanedan mensubu.
devşirme: Yeniçeri Ocağı'na asker sağlamak üzere, Hristiyan ailelerden toplanan çocuk ve gençler.
dirlik: Devlete yapılan hizmet karşılığı verilen gelir kaynağı veya maaş.
divan: İslâm devletlerinde hükümet işlerine bakan kurul. (Zamanımızdaki Bakanlar Kurulu) - Divan-ı Hümâyun'un kısa söylenişi.
Düyûn-ı Umumiye: Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma düşmesi üzerine, Avrupalı devletlerin kontrolünde kurulan ve devletin bazı gelir kaynaklarını denetleyen teşkilât (Türkçesi: Genel borçlar).

E

ehl-i hibre: Esnaf teşkilâtında maden! eşya ve tartı âletlerini damgalayan, fiyat belirlenmesinde bulunan ve kadıya yardımcı olan bilir kişi.
ehl-i seyf: Osmanlı Devleti'nde idaî görevleri bulunan asker zümresi.
eklektik: Çeşitli mimarî üslûplardan seçmeler yapılarak meydana getirilmiş yeni bir üslûp.
Enderûn: Osmanlı sarayında iç bölüme verilen ad. - Enderun hazinesi: Padişahın özel hazinesi - Enderun Okulu: Saray okulu.
entrika: Bir şeyi sağlamak veya bozmak için yapılan gizli ve hileli çalışma.
esham usulü: Mukataaların yıllık kârlarının paylara ayrılarak ayrı ayrı satılışı.
eşraf: Bir yörenin ileri gelen, nüfuzlu ve itibarlı kimseleri.

F

fakih: Fıkıh ilminde kavrayış sahibi olan ve karşılaştığı meseleler hakkında hüküm verme yetkisi bulunan kimse.

feodalite: Derebeylik sistemi

ferman: Padişahların yazılı buyrukları.
fetva: Müftünün veya Şeyhülislâmın, kendisine yöneltilen sorulara, İslâm hukuku çerçevesinde verdiği cevap.
figür: İnsan veya hayvan tasviri, görüntüsü.
finans: Bir teşebbüsün veya bir kuruluşun işleyebilmesi ve gelişmesi için gerekli malî imkân.
fıkıh: İslâm öğretisinin, itikat dışındaki uygulama kısmını konu alan bilim dalı.
fütüvvet: Bir şeyhin başında bulunduğu, özel bir tekke veya zaviyede toplanan, belli inanç, düşünce ve davranışları olan dinî ve meslekî birlik, esnaf teşkilâtı.

G

ganimet: Savaş sırasında düşmandan alınan her türlü araç, gereç, eşya vb.
gez: Ok atışında mesafe ölçmek için kullanılan 66 cm. lik uzunluk ölçüsü.

H

hâcegan: Hocalar-Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümâyun kaleminde çalışanları yöneten âmirler.
hadis: Hz. Peygamberin Kur'anı açıklamak üzere söylediği sözler.
halvet: Kapalı bir yerde yalnız kalma - Haremdeki kadınların gezip dolaşması için yapılmış özel bahçe.
harem: Saraylarda ve büyük konaklarda, kadınlara ayrılan özel bölüm.
has: Yıllık geliri 100.000 akçeden çok olan dirlik.
haseki: Cariyeler arasında, üstün nitelikleriyle kendini gösteren ve padişah gözdeliğine yükselenlere verilen unvan.

hassa: Seçilmiş, hükümdara mahsus.
hat: Arap harfleriyle, özel üslûplara göre güzel yazı yazmak sanatı-Padişahın yazılı buyruğu.

hatt-ı hümâyun: Padişahların yazılı buyrukları.

hattat: Arap harfleri ile güzel yazı yazan sanatkâr.
hidiv: 19. yüzyıl sonlarında Mısır valilerinin unvanı.
humbaracı: Osmanlı ordusundaki topçu.
hutbe: Camilerde, cuma namazlarından sonra hatip tarafından söylenen nutuk. Burada halifenin ve hükümdarın ad, unvan ve lakapları yüksek sesle söylenerek dua edilirdi. Hutbede adının okunması, bir hükümdar için bağımsızlık işaretidir.
hüdavendigâr. Sahip, hükümdar, bey - Osmanlı tarihinde I. Murad'ın unvanı - Merkezi Bursa olan sancağın (sonraları vilâyetin) adı.
hümanist: 15. ve 16. yüzyıllarda ilk Çağ eserlerine yeniden canlılık kazandıran bilgin ve edebiyatçılara verilen ad. Sözlük anlamı: İnsancıl

İ

ibrişim: Kalınca bükülmüş ipek iplik.
icazet: Müderrislerin, medrese öğrencilerine verdikleri mezuniyet belgesi.
İcmâ-i ümmet: Din bilginlerinin, dinî bir konuda aynı düşünceye varmaları.
icmal: Padişahların haslarını, sancak beyleri vb. toprak sahiplerinin zeamet ve tımarlarını özetlemek suretiyle düzenlenen defter.
ifta: Fetva verme.
ikta: Belirli ölçüdeki bir arazinin, hizmet karşılığı olarak bir kimseye verilmesi.
ilâhi: Tanrı'yı övmek, O'na dua etmek için yazılıp makamla okunan manzume.
iltizam: Osmanlı Devleti'nde gelir kaynaklarının belirli bir zaman için, belirli bir bedel karşılığında şahıslara verilmesi.
imaret: Yoksullara, kimsesizlere, medrese öğrencilerine parasız yemek verilen hayır kurumu.
imtiyaz: Siyasî veya ticarî üstünlük veya öncelik tanıma, ayrıcalık.
iskân: Yerleştirme
ıslahat: Aksaklıkları ve kötülükleri gidermek için yapılan işler.
ispenç resmi: Gayrı Müslim çiftçilerden alınan otlak vergisi.
izlenimci akım: Dış etkilerin içe yansıması, içte izler bırakması ve bu izlere dayanarak eser meydana getirilmesini savunan sanat akımı.

K

kadı: Kazaların sivil yönetiminden sorumlu olan ve aynı zamanda yargıçlık da yapan görevli.
kadırga: İki direkli, yelkenli, özellikle Akdeniz'de kullanılmış olan savaş gemisi.
kalita: On dokuz veya yirmi dört kürekçisi bulunan çektiri türünden savaş gemisi.
kapitülâsyon: Bir ülkede yurttaşların zararına olarak yabancılara verilen imtiyazlar.
kaza: Kadılık görevi, kadı'nın hüküm vermesi - il ve bucak arasındaki yönetim birimi, ilçe.
kelâm: Allah'ın varlığı, birliği ve zatı ile ilgili bahisleri akıl ve mantık yoluyla ispat etmeye çalışan bilim dalı.
kethüda: Bir malı veya bir yeri yönetme görevi kendisine verilmiş olan güvenilir kimse.
kıyas: Fıkıhta, daha önce verilmiş kararlardan ve bilgilerden karşılaştırma yapılarak hüküm verme yolu.
koloni: Bir ülkenin, sınırları dışında işgal ederek yönettiği, anavatana sıkı bağlarla bağlı arazi.
konforlu: Maddî rahatlığa sahip olan.
kozmopolit: Milli özelliklerini kaybetmiş kişi veya toplum - Çeşitli milletlerden kimseleri barındıran ve kapsayan.
köşebent: Kitap kapaklarının köşelerinde yer alan süslemeler.
Kubbealtı: Divan-ı Hümâyun toplantılarının yapıldığı yer- Topkapı Sarayı'ndaki özel daire.
küffar: Kâfirler, iman etmeyenler.
külliye: Büyük camilerin çevresine yapılmış medrese, kütüphane, hamam, aş evi gibi kurumların hepsine birden verilen ad.
kûfi: Hat sanatında kullanılan düz ve köşeli bir yazı çeşidi.

L

liberalizm: Toplumda hürriyet ve serbestliğin uygulanmasını gerekli gören, siyasî ve iktisadî doktrin,

literatür: Herhangi bir bilim dalında yazılmış olan yazı veya eserlerin bütünü.

lonca: Osmanlılarda, esnaf ve sanatkârların bağlı bulunduğu kuruluş.

M

mancınık: Kale kuşatmalarında ağır taşlar fırlatmak için kullanılan, bir ucunda bir kepçe, öbür ucunda da karşı ağırlık bulunan kaldıraç biçiminde savaş aracı.

mansıb: Makam, yüksek memuriyet.

menkıbe: Öğülmeye değer davranış, güzel iş - Eskiden beri halk arasında söylene gelen ve tarihî gerçeğe sahip olduğu belirlenemeyen olaylar, hikâyeler.

Merkantilizm: Bir devletin zenginliğinin değerli madenlere sahip olmaktan ileri geldiğini ve bu madenlerin hangi araçlarla elde edileceğini belirten ekonomik görüş.

mesire: Gezinti yeri, gezilecek yer.

meşkhane: Enderûnda, yetenekli çocukların musiki eğitimi gördükleri bölüm.

meşrutiyet: Bir hanedanın başta bulunduğu ve millet meclisinin de görev yaptığı rejim.

metropolit: Ortodokslarda patrikten sonra gelen ve bir bölgenin din işlerine başkanlık eden din adamı.

mavâcib: Devlet merkezindeki ordu mensupları ile görevlilere yapılan nakit ödemeler.

mîrî: Devlete ait olan.

misyoner: Bir dini yaymağa kendini adamış kişi • En çok Hristiyanlıkta görülür.

mufassal: Ayrıntılı.

muhassıl: Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'tan önceki vergi tahsildarı.

muhtesib: Esnafı denetleyen görevli.

muhzır: Mahkemelerde, ilgililerin duruşmada bulunmalarını sağlayan görevli.

muid: Müderris yardımcısı: Görevi, okutulan konuları, ders bittikten sonra öğrencilere tekrarlamaktı.

mukataa: Osmanlı Devleti'nde arazi vergileri, maden işletmeleri, gümrük resimleri, cizye ve hayvan vergilerinin iltizama verilmesi.

mutasarrıf: Osmanlı yönetim teşkilâtında sancakların başında bulunan yönetici.

mutlakıyet: Hükümdarın, siyasî iktidarı kayıtsız şartsız elinde bulundurduğu siyasî rejim.

müderris: Medresede ders veren hoca (profesör).

mülâzım: Osmanlı ordusunda, yüzbaşından küçük rütbeli subay.

mültezim: Devletin gelir kaynaklarından birini kiralayıp, bunun karşılığında hazineye belirli bir para veren kimse.

münacaat: Tann'yı öven, yüceliklerini anlatan şiir türü.

mürûriye resmi: Osmanlı Devleti'nin, ülke içinde bir yerden başka bir yere nakledilen mallardan aldığı vergi.

müsellem: Savaş zamanı, asıl ordudan önce giderek yolları açan, köprüler kuran bir askeri sınıf - Başlangıçta süvari iken sonradan geri hizmete alınmışlardır.

mütesellim: Vali veya mutasarrıfların gönderdikleri vergi memuru.

mütevelli: Bir vakfın yönetimi kendisine verilmiş olan kimse.

müzehhib: Kitap yazılarının çevresini altın yaldızla süsleyen (tezhib yapan) sanatkâr.

N

naat: Hz. Muhammed'in niteliklerini övmek, O'ndan şefaat dilemek amacıyla yazılan kaside.

naib: Birinin yerine bakan vekil (Kral naibi) - Kadıların, kendi yerlerine gönderdikleri görevli.

nakib:Esnaf birliklerinde şeyhi temsil eden ve şeyhle esnaf arasında aracılık yapan kimse.

nakkaş: bezeme, minyatür, tezhib vb. gibi resim ve süsleme işleriyle uğraşan kimse.

namazgâh: Açıkta namaz kılmak için hazırlanan, üstü açık mescit.

narh: Zaruri ihtiyaç maddelerinin azamî satış fiyatlarını devletin belirlemesi.
nefes: Daha çok Bektaşîlerin görüş ve düşüncelerini belirtmek için yazılmış şiir.
nesih: Arap harflerinin, basımda ve yazma kitaplarda en çok kullanılan çeşidi.
nezaret: Bakanlık.
nişancı: Osmanlı bürokrasisinin başında bulunan Divân-ı Hümâyûn üyesi.
niyabet rüsumu: Yöneticilerin, yönetim sırasında reayadan topladığı vergi.
nizamname: Herhangi bir kurumun veya kuruluşun tutacağı yolu ve uygulayacağı hükümleri sırasıyla gösteren maddelerin hepsi - Tüzük.
nüzul bedeli: Osmanlı Devleti'nde memurların görevlerini yapmak için geçtikleri yerlerden alınan vergi.

O

ordugâh: Bir ordunun konakladığı yer.
Ortodoksluk: Hristiyanlığın büyük mezheplerinden biri.
öşür: Müslüman çiftçilerin ödediği onda bir oranındaki vergi.

P

patrik: Ortodoksluk mezhebinin başındaki en büyük rahip.
pozitivizm: Olayları gözlemlemek ve bu olayları yöneten kanunları belirlemekle yetinmeyi ileri sürenlerin görüşleri.

R

rayic:Madenî paraların değeri.
reaya: Bir hükümdarın yönetimi altında bulunan halk.
reftiye: Osmanlı Devleti'nde ihracattan alınan **vergi-**
reisülküttab: Divan-ı Hümâyun kalem şefi - 18. yüzyıl sonlarından itibaren Dış İşleri Bakanı.
Restorasyon Dönemi: Avrupa'da Viyana Kongresi (1815) ile 1830 ihtilâlleri arasında geçen dönem.
rika: Arap harflerinde en çok kullanılan yazı çeşidi.
rokoko: 18. Yüzyılda Avrupa'da yaygınlaşan mimarî ve süsleme üslûbu.
rölyef: Bir figür veya süsün düz bir zemin üzerindeki çıkıntısı, kabartma.
ruznamçe kalemi: Osmanlı Devleti'nde, devlet gelirlerini her gün deftere kaydetmekle görevli defterdarlık kalemi.
rüzgâr gülü: Rüzgârların yönünü ve adını gösteren, pusulaya yapıştırılarak kullanılan levha.

S

saadetlü: Osmanlı hükümdarları için kullanılan ve saygı ifade eden bir hitap ve anma sözü.
salâ: Cemaati bayram veya cuma namazına çağırmak veya bazı yerlerde cenaze için kılınacak namazı haber vermek amacıyla minarelerde okunan salât.

sahtiyan: Boyanmış ve cilalanmış bir cins deri.

salyâne: Yılda bir alınan vergi.
selâmlık: Saray veya konaklarda erkeklere mahsus bölüm.
semaî: Sekizer hece ölçüsü ile yazılmış bir halk şiiri türü.
senyör: Orta Çağ Avrupası'nda geniş topraklara sahip bulunan derebeyi.
seyyid: Hz. Muhammed'in soyundan olan kimse.
skolâstik: İnanç ve bilgiyi kiliseyle uyumlu bir biçimde birleştirmeye çalışan Orta Çağ felsefesi - Orta Çağ yöntemlerine uygun, eski.
softa: Medrese öğrencisi - Bir görüşe, bir inanışa körü körüne bağlanan kimse.
sosyalizm: Toplum refahının devlet eliyle sağlanmasını savunan, işçilerin yönetime katılmalarına ağırlık veren, çalışmalarını eğitim, tarım ve vergi reformları üzerinde yoğunlaştıran siyasî öğreti.
sömürge: Bir devletin, kendi ülkesi dışında egemenlik kurarak yönettiği, ekonomik veya siyasî çıkarlar sağladığı ülke.
sübaşı: Küçük şehir ve kasabaların güvenlik işleri âmiri.
sülüs: Arap alfabesiyle yazılan bir tür süslü yazı.

sürre alayı: Osmanlı padişahlarının her yıl Mekke ve Medine'ye gönderdikleri para ve armağanları taşıyan topluluk.
suhte: Medrese öğrencisi. (Bkz: Softa)
sünnet: Hz. Peygamberin söz ve davranışlarıyla, - Müslümanların yapması emir ve işaret olunan şeyler.

Ş

şakird: Öğrenci, çırak.
şemse: Kitap kapaklarının ortasında bulunan yuvarlak veya oval madalyon.
şevketlü: "Büyüklük, güç sahibi" anlamında padişahlara verilen bir san.
şövalye: Doğru bildiği amaç uğrunda çarpışmaktan yılmayan soylu savaşçı.

T

tağşiş: Altın ve gümüş sikkelerdeki bakır oranının artırılması veya sikkelerin küçültülmesi (Tashih-i sikke)
tahrir: Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen toprakların yazım işi.
tahvil: Devletin veya özel bir kuruluşun ödünç para almak için çıkardığı, yıllık faiz getiren yazılı senet.
tanzimat: Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Birinci Meşrutiyet (1839-1876) arasındaki dönem - Tanzimat Fermanı ile ilân edilen hukuk düzeni.
tarikat: Tasavvuf ileri gelenlerinin belirledikleri veya kendilerinden sonra ortaya çıkan, gerçeği arayıp bulmada takip edilecek yol.
tasavvuf: İslâmiyette din gerçeğine akıl ve mantıkla değil, sezgi ile, gönül yolundan varmayı esas tutan düşünce sistemi.
tayinat: Bir devlet görevlisine maaşından ayrı olarak verilen erzak.
takbir: Müslümanlıkta Allah'ın büyüklüğünü, yüceliğini anmak için söylenen ve Allahu ekber sözü ile başlayan duanın adı.
tekfur: Bizans valisi ve beyi.
takke: Tarikat mensuplarının barınmalarına ve âyin yapmalarına mahsus yer.
tetimme: Fatih Sultan Mehmed döneminde öğretime açılan medreseler.
teslimat: Sarayın ve ordunun çeşitli ihtiyaçları için yapılan harcamalar.
tımar: 20.000 akçeye kadar yıllık geliri olan dirlik.
tuğrakeş: Sarayda resmî yazılara tuğra çeken görevli.

U

uc: Sınır boyları,

ulema: Bilginler

V

vak'anüvis: Osmanlı Devleti'nde resmî tarih yazarı.
vakfiye: Yapılan bir vakfın şartlarını ihtiva eden ve bildiren resmi belge.
vakıf: Taşınır veya taşınmaz bir malı, kamu yararına ebedî olarak tahsis etmek - Bu yolla meydana getirilen kuruluş.
voyvoda: Eflak ve Boğdan beylerine verilen unvan.

Y

yiğitbaşı: Esnaf birliklerinde disiplin, ham madde dağıtımı ve anlaşmazlıkların giderilmesiyle görevli olan kimse.

Z

zaptiye: Osmanlı Devleti'nde toplum güvenliğini sağlamakla görevli askerî polis kuruluşu - Bu kuruluştan olan er.
zaviye: Küçük tekke - Bir sofunun ibadet için çekildiği yer.
zeamet: 20.000-100.000 akçe yıllık geliri olan dirlik.
zebhiye: Mezbahada kesilen hayvanlardan alınan vergi.
zeybek: Özellikle Batı Anadolu'ya mahsus bir oyun ve bu oyunun müziği.
zimmî: Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan gayrı Müslim halk.